

Ayşe Devrim BAŞTERZİ

1973 Ankara doğumlu. Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde psikiyatri uzmanlık eğitimini tamamladı. Son 10 yıldır Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim üyesi. Türkiye Psikiyatri Derneği'nin bir çok kurulunda görev aldı ve halen Kadın Ruh Sağlığı Çalışma Birimi Koordinatörü. TPD Yayınları'nda daha önce basılan *Kadınların Yaşamı ve Kadın Ruh Sağlığı* kitabının editörlerinden. Kadın ruh sağlığı, duygudurum bozuklukları, psikiyatri eğitimi ve son yıllarda özellikle ruhsal travma, savaş ve barış konularında çalışmaya devam ediyor.

A. Tamer AKER

1966 Konya doğumlu. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde eğitimini tamamladı. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde uzmanlığını aldı. On iki yıldır Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı'nda görev yapmakta. Aynı Üniversite'de Halk Sağlığı uzmanlığını da tamamladı. Mevcut görevine ek olarak Sağlık Bilimleri Enstitüsü Travma ve Afet Çalışmaları Uygulamalı Ruh Sağlığı Anabilim Dalı'nda çalışmakta. Türkiye Psikiyatri Derneği ve Afetlerde Psikososyal Hizmetler Birliği'nin kurucu üyesi. Yirmi yılı aşkın bir süredir travmanın savaş, işkence, tecavüz, göç, depresyon, tsunami, kaza, katliam gibi farklı yönleri ve travmaların yarattığı ruhsal etkilerin onarılması ile ilgilenmekte ve çalışmaktadır.

BARIŞ KİTABI

Bireyden Topluma Savaşın ve Barışın Ruh Hali

© Türkiye Psikiyatri Derneği

(Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında Türkiye Psikiyatri Derneği'nin izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.)

ISBN: 978-605-65673-1-5

1. Baskı: Kasım 2015, Ankara

Baskı Adedi: 500

Editörler

Ayşe Devrim Başterzi

A. Tamer Aker

Son Okuma

Tolga Binbay

Taner Yılmaz

Türkiye Psikiyatri Derneği Yayıncılık Kurulu

Tasarım ve Uygulama

BAYT Bilimsel Araştırmalar Basın Yayın ve Tanıtım Ltd. Şti.,

Ziya Gökalp Cad. 30/31, 06420 Kızılay, Ankara

Tel: (0.312) 431 30 62

www.bayt.com.tr

Baskı

Pelin Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.

İvedik O.S.B Matbaacılar Sitesi

1514. Sk. No: 28 Yenimahalle / Ankara

Tel: (0.312) 395 25 80

Çevrimiçi Yayın Tarihi

Nisan 2021

BARIŞ KİTABI

Bireyden Topluma Savaşın ve Barışın Ruh Hali

Editörler

Ayşe Devrim Başterzi

A. Tamer Aker

TÜRKİYE PSİKİYATRİ DERNEĞİ

İçindekiler

Yazarlar	vii
Sunuş	ix

I. BÖLÜM: NEDEN SAVAŞIYORUZ?

1. Evrimsel Psikolojik Açıdan Savaş	3
<i>İlker Küçükparlak</i>	
2. Alemdar Sineması Vakıası ve Sıradan İnsanın Saldırganlığı Üzerine Sosyal Psikolojik ve Nöroevrimsel Tezler	13
<i>Ejder Akgün Yıldırım</i>	
3. Öldürme ve Yıkıcılık	41
<i>Hakan Karas</i>	
4. Uygarlığın Yıkımla ve Yapımla Sınavı	51
<i>Hakan Atalay</i>	
5. Sol Memenin Altındaki	65
<i>Hakan Kızıltan</i>	
6. Milliyetçiliğin Ruhu	83
<i>Selçuk Candansayar</i>	
7. Ayrımcılığın Ruh Hali	103
<i>Nur Engindeniz</i>	
8. Savaşın Özel ve Toplumsal Kökenleri*	107
<i>Cem Kaptanoğlu</i>	

II. BÖLÜM: SAVAŞ ORTAMI İNSANLARA NE YAPAR?

9. Savaşlar ve Halk Sağlığı	121
<i>Mehmet Zencir</i>	
10. Savaş Ortamı Akıl Sağlığını Nasıl Etkiler? Epidemiyolojik Bulgular	145
<i>Nedim Özak, Tolga Binbay</i>	
11. Savaş Alanında Psikiyatri Askerler ve Ruhsal Travma	159
<i>M. Alper Çınar</i>	
12. Bir Afet Olarak Savaş ve Ruh Sağlığı	165
<i>Mehmet Hamid Boztaş</i>	
13. Çocuklar ve Savaş	175
<i>Özgür Öner</i>	
14. Göç, Yerinden Edilme ve Ruh Sağlığı	183
<i>Eda Aslan Üçkardeş, Esra Işık, A. Tamer Aker</i>	

III. BÖLÜM: SAVAŞIN CİNSİYETİ

15. Bir Erkeklik Mücadelesi Olarak Savaş	197
<i>H. Bahadır Türk</i>	
16. Savaş ve Kadın Ruh Sağlığı	211
<i>Leyla Gülseren</i>	

17. Savaşın Görünmeyen Cinsiyeti	227
<i>Lale Tırtıl, Senem Doğanoğlu</i>	
18. LGBT Olmak: Barışta ve Savaşta	247
<i>Koray Başar</i>	

IV. BÖLÜM: YERYÜZÜNE DAYANABİLMEK, SAVAŞA KATLANABİLMEK İÇİN

19. Savaşın Ruh Halleri	265
<i>Burhanettin Kaya</i>	
20. Cephede Yeni Bir Şey Yok: Gösteri Sinemasından Karşıt Çözümler	271
<i>Hakan Erkılıç</i>	
21. Barışın ve Şiirin İmkânı	283
<i>Celâl Soycan</i>	
22. Ayak Topu Yuvarlar; Adalet ve Hakikat	299
<i>A. Tamer Aker</i>	
23. Guernica	305
<i>Taner Yılmaz</i>	

V. BÖLÜM: TEK UMUDUMUZ BARIŞ

24. Psikanalitik Uğraş: İçdünyadan Dışdünyaya Barışı Kurmak	315
<i>Gamze Özçürümez Bilgili</i>	
25. Travmaların Aşılmasında Toplumsal Mutabakat	329
<i>Ayşe Betül Çelik</i>	
26. Bellek ve Ötesi Hatırlama, Unutma ve Hesaplaşma Üzerine	339
<i>Ayşe Devrim Başterzi</i>	
27. Barışa Giden Yolda Hakikat ve Hafıza: Güney Afrika ve Arjantin Deneyimleri	353
<i>Esin Gülsen</i>	
28. Adalet ve Onarım	369
<i>Altan Eşsizozğlu</i>	
29. “Ölülerimizi Kendi Ellerimizle Gömebilmek İstiyoruz...”	377
<i>Ümit Biçer</i>	
30. Savaş, Barış ve Toplumsal Travmalar	399
<i>Şahika Yüksel, Neşe Direk</i>	
31. Türkiye’de Kürtlerin Yas Süreçleri	411
<i>Ayla Yazıcı</i>	
32. Barış için Umut Var Mı?	427
<i>Levent Küey</i>	
DİZİN	449

Yazarlar

A. Tamer AKER, Prof. Dr.

Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı / SBE Travma ve Afet Çalışmaları Uygulamalı Ruh Sağlığı Anabilim Dalı, Kocaeli

Hakan ATALAY, Doç. Dr.

Yeditepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, İstanbul

Koray BAŞAR, Yrd. Doç. Dr.

Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ankara

Ayşe Devrim BAŞTERZİ, Doç. Dr.

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Mersin

Ümit BİÇER, Prof. Dr.

Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı, Kocaeli

Gamze ÖZÇÜRÜMEZ BİLGİLİ, Doç. Dr.

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Mersin

Tolga BİNBAY, Öğr. Gör., Uzm. Dr.

Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, İzmir

Hamid BOZTAŞ, Doç. Dr.

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Bolu

Selçuk CANDANSAYAR, Prof. Dr.

Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ankara

Ayşe Betül ÇELİK, Doç. Dr.

Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul

M. Alper ÇINAR, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Bursa Askeri Hastanesi, Bursa

Neşe DİREK, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Erasmus Üniversitesi Tıp Fakültesi Epidemiyoloji Departmanı, Psikiyatrik Epidemiyoloji Bölümü, Rotterdam

Senem DOĞANOĞLU, Avukat

Türkiye İnsan Hakları Vakfı

Nur ENGİNDENİZ, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Serbest Hekim, İzmir

Hakan ERKİLİÇ, Yrd. Doç. Dr.

Mersin Üniversitesi İletişim Fakültesi, Mersin

Altan EŞSİZÖĞLU, Doç. Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Eskişehir

Esin GÜLSEN, Araştırma Görevlisi

Mersin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, ODTÜ Siyaset Bilimi Doktora Öğrencisi, Mersin

Leyla GÜLSEREN, Doç. Dr.

Psikiyatrist, Serbest Hekim, İzmir

Esra IŞIK, Uzman Psikolog

Kocaeli Üniversitesi SBE Travma ve Afet Çalışmaları Uygulamalı Ruh Sağlığı Anabilim Dalı

Cem KAPTANOĞLU, Prof. Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Eskişehir

Hakan KARAŞ, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Us Psikiyatri Enstitüsü, İstanbul

Burhanettin KAYA, Doç. Dr.

Psikiyatrist, Terapi Tıp Merkezi, Antalya

Hakan KIZILTAN, Klinik Psikolog-Psikoterapist

İstanbul Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, İstanbul

İlker KÜÇÜKPARLAK, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Serbest Hekim, İstanbul

Levent KÜEY, Doç. Dr.

*Psikiyatrist, İstanbul Bilgi Üniversitesi Psikoloji
Bölümü, İstanbul.*

Özgür ÖNER, Prof. Dr

*Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Ve Ergen
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Ankara*

Nedim ÖZAK, Asist. Dr.

*Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve
Hastalıkları Anabilim Dalı, İzmir*

Celal SOYCAN

Şair-Yazar, Mersin

Lale TIRTIL, Adli Tıp Uzmanı

*Adli Tıp Kurumu, Büyükçekmece Şube Müdürlüğü,
İstanbul*

H. Bahadır TÜRK, Doç. Dr.

*Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası
İlişkiler Bölümü, Ankara*

Eda ASLAN ÜÇKARDEŞ, Yrd. Doç. Dr.

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve
Hastalıkları Anabilim Dalı, Mersin*

Ayla YAZICI, Uzm. Dr.

Psikiyatrist, Psikanalist, Serbest Hekim, İstanbul

Ejder Akgün YILDIRIM, Doç. Dr.

*Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma
Hastanesi, İstanbul*

Taner YILMAZ, Uzm. Dr.

*Psikiyatrist, Silvan Dr. Yusuf Azizoğlu Devlet
Hastanesi, Diyarbakır*

Şahika YÜKSEL, Prof. Dr.

Psikiyatrist, Serbest Hekim, İstanbul

Mehmet ZENCİR, Prof. Dr.

*Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı
Anabilim Dalı, Denizli*

Sunuş

Hoş geldiniz.

Dünya Habil ile Kabil'den bu yana savaş ve barışın gerçeği ve bu gerçeğin yarattığı efsanelerle tarihini yazmıştır. Savaş ve barış; insanın birey olarak kendi iç dünyasında yaşadığı savaş ve barış halinden toplumların yaşadığı hallere kadar değişen iki farklı yüzdür. İnsanın tarihi yıkıcı ve yapıcı, yok edici ve yaratıcı, yoksunlaştırıcı ve çoğaltıcı bir ikilemler döngüsüdür. Kadim tarihi-miz boyunca hiç savaşılmadık belki ama, barışsız da yapamadık. Yıkımlar tüm kötülükleri ile geldi, insanı bir bütün olarak yaraladı, örseledi ama yeniden ve ısrarla tekrar insan yaralarını elinden geldiğince onardı ve barışı hayal ettiği yeni bir uygarlık kurdu.

Dünyanın öyküsünü Habil ve Kabil'den de başlatabiliriz, geri dönmeyi umduğumuz ve dünya üzerindeki çatışmaların son bulacağını düşlediğimiz cennetten de.. İnsanoğlunun yüzyıllar boyunca arzusu, çatışma olmaksızın ve barış içinde yaşayacağı cennete ulaşmaktır. İnsanların kökenlerinin dayandığına inandığı cennete, ölünce de olsa kavuşma arzusu yüzyıllardır sürmekte. Tıpkı barışma süreçlerindeki gibi; geçmişin öyküsünün geleceğimizi şekillendirir.

Bu kitabın öyküsü 2011 yılının bahar aylarında, ülkemizde 30 yıl süren çatışmaların durduğu bir dönemde başladı. Tunç Alkın, Simavi Vahip, Tamer Aker, Gamze Özçürümez, Meram Can Saka, Taner Yılmaz ve Ayşe Devrim Başterzi'den oluşan Türkiye Psikiyatri Derneği 2011-2014 Merkez Yönetim Kurulu, 'Psikiyatristler olarak barış için neler yapabiliriz?' sorusunu beraber düşünmek üzere ulusal kongrede bir sempozyum düzenlemeyi planladı. O günlerde güzel ve hüznünlü ülkemizin her yerinde yaşayan insanların içinde barış umudu parlarken, silahlar susmuşken, 'psikiyatristler bu sürece nasıl destek olur?' sorusunun peşine düşüp, çalışmaya başladık.

Bu kitabın iki editörü olarak düzenleme görevini üzerimize aldığımız bu sempozyumun hazırlıkları sırasında; ucu bucağı olmayan bir teorik alana girdiğimizi fark ettik. Bu alanın uzun zamandır çok sayıda disiplinin etkileşimiyle dünyadaki barış girişimlerine destek verdiğini ve kendi disiplinimizin yani bireyden topluma, insanların duygulanımlarını, düşüncelerini ve davranışlarını nelerin yönlendirdiğini ve nasıl yönlendirdiğini anlama çabasının, yani savaşın altındaki ruhsal dinamikleri kavramaya çalışmanın barışı sağlamak için bir yol açabileceğini görmüş olduk. Dünya tarihinin herkeşçe bilinen dahi adamı Einstein'ın bu soruyu Sigmund Freud'a sorması çok yerinde ve manidardı.

49. Ulusal Psikiyatri Kongresi sırasında 'Savaş, Barış ve Psikiyatri' oturumları boyunca konuşmalar, tartışmalar devam etti ve sempozyumun sonuç oturumu sırasındaki dileklerden birisi bu sempozyum notlarını içeren bir kitap oluşturmamızdı. MYK kararıyla 2014 yılı başında kitap için çalışmaya başladık. Öncelikle sempozyumun konuşmalarından başlayan barışın kitabını yazma yolculuğumuz, giderek genişleyen bir yazar listesi ile devam etti. Barışı şiddetle arzu ettiğimiz bu dönemde, karşılaştığımız en büyük güçlük konuları ve yazarları belirlemek ya da bir diğer deyişle sınırlamaktır. Kitap oluşukça fark ettik ki, bir ciltlik bir barış kitabı ne içerse eksik kalacak.. Eskiden olsa barışın ansiklopedisini yazmak gerekir diye düşünürdük. Ancak dünyanın ünlü akademik yayınevleri Springer'in barış psikolojisi, Taylor&Francis'in barış ve çatışma çözümünü ile ilgili serilerine baktıkça, bizim hazırladığımız kitabın da eksik ve gedikleriyle bir öncü kitap olarak düşünülmesini arzularız.

Gelelim kitabımızın bölümlerine. İnsanların duygulanım, düşünce ve davranışlarının altından yatan nedenleri keşfederken nörobiyolojik, psikolojik, antropolojik, sosyolojik ve felsefi bilgiyle beslenen, zengin bir disiplinin - psikiyatrinin – mesleki uzmanları olarak ilk sorumuz; **‘Neden Savaşıyoruz?’** oldu ve bu bölümde bir çok değerli ruh sağlığı uzmanı farklı bakış açılarıyla konuyu ele aldılar, evrimsel psikolojiden, sosyal psikolojiye, psikanalizden, sosyal bilime bir çok pencereden bu soru ele alındı.

Birinci Dünya Savaşı’ndaki sınırlı sivil ölümlere karşın, günümüzde savaş ve çatışmalardan kaynaklanan her askeri ölüme doğrudan savaşın etkileriyle ortaya çıkan açlık, hastalık ve yoksunluk kaynaklı onlarca sivil ölüm eşlik etmekte... Ülkemizde de yakından şahitlik ettiğimiz gibi, savaşlar savaş meydanlarından çıkmış ve artık kentleri, kasabaları ve sivil insanları hedef almıştır. Savaş ve çatışmalar sırasında insanlar sevdiklerini kaybetmekte, tecavüz ve işkence görmekte, açlık ve susuzluk yaşamakta ve yaşadıkları yerleri zorla terk etmek zorunda bırakılmaktadır. Savaş tüm bu özellikleri nedeniyle insan ve toplum sağlığı için günümüzde belki de en önemli tehdittir. Bu nedenle takip eden iki bölümde savaşın ruhsal etkilerini ele almaya çalıştık. **‘Savaş Ortamı İnsanlara Ne Yapar?’** diye sorduk ama bu konuyu çalışmaya başladığımızda, **‘Savaşın Cinsiyeti’** olduğunu fark ettik ve ona ayrı bir yer açtık. Her iki bölümde de bir çok farklı disiplinin bakış açısıyla insanların savaş sırasında ve sonrasında yaşadıklarını, farklı düzlemlerde ele almaya çalıştık.

İnsan evladının dirayeti, her türlü zorluğa, zorbalığa, kıyıma ve katliama dayanma gücü savaş meydanında da eksilmiyor. ‘Ruhsal dayanıklılık’ kavramının travma çalışmalarının göbeğine oturduğu bir dönemde edebiyatımızın hüznünlü yazarı Tezer Özlü *‘yaşam ve ölümlle hesaplaşabilmek için yazıyorum-* deyip ekliyordu; *‘Neden edebiyat? Yeryüzüne dayanabilmek için.’* Onun sözünden aldığımız ilhamla kitabın dördüncü bölümünü **‘Yeryüzüne Dayanabilmek, Savaşa Katlanabilmek’** olarak isimlendirdik. Bu bölüm insanın direngenliğine bir övgü olarak düşünülebilir. Sinemadan şiire, Picasso’nun meşhur Guernika’sından futbola, savaşın ruh hali hakkındaki yazılar hem kendi disiplinimizin sonsuz zenginliğini ortaya koyuyor ve belki de savaşın nedenlerini, etkilerini ele aldığımız üç bölümün ardından okuyuculara bir nefes aldırıp barış dalı uzatıyor.

Kitabımızın son bölümü; **‘Tek Umudumuz Barış’**. Barış için neler yapılabileceğinin ele alındığı bu bölümde, siyaset bilimcilerden kamu yönetimi uzmanlarına çeşitli disiplinlerden akademisyenlerin yanında psikiyatristler olarak da barışın yolunu, istikametini çizmeye çalıştık.

İnsan var olduğu sürece savaşa karşı hep ayakta kalacak, barış umudunu hep koruyacak ve barış hep var olacaktır. Barış bir anlamıyla her türden farklılıklarımıza rağmen bir diğerinin gerçekliğine varmak, saygı duymak ve bir arada yaşamaktır. Birbirimize gidebilmektir barış... Bizi umutlu kılan budur: insan birbirine gider, bir hoş bulduk için...

Okuduğunuz her satır bizi birbirimize götürecektir, umarız hoş bulursunuz...

Bu kitabı yazma sürecinde bize destek olan ailelerimize, dostlarımıza, her biri ince dokunmuş, ihtimamla hazırlanmış yazıları ile kitabımızın asıl mimarı yazarlarımıza ve yayınlanma sürecindeki yoğun emek ve çabalarından dolayı TPD Yayıncılık Kurulu’na, Tolga Binbay ve Taner Yılmaz’a ve **gelecek tahayyülümüzü güzel günler üzerine kurdukları için Ozan’a, Ege’ye ve Melis’e şükranlarımızla...** Kasım-2015

Ayşe Devrim BAŞTERZİ

A. Tamer AKER

I. BÖLÜM: **NEDEN SAVAŞIYORUZ?**

1

Evrimsel Psikolojik Açıdan Savaş

İlker Küçükparlak

Evrimsel psikoloji şaşırtıcı biçimde basit bir önermeye dayanmaktadır: Evrim anatomik ve fizyolojik boyutlarda hangi prensiplerle işliyorsa psikolojik boyutta da aynı prensiplerle işleyecektir; Bireysel varyasyonlar, adaptasyon ve en uyumlu olanın sağkalımı. Evrimsel psikoloji doğası itibarıyla psikolojinin beslendiği ana akım pek çok kaynağın yanı sıra antropoloji, sosyoloji, dilbilim, matematik, etoloji, tarih gibi alanlardan da katkı almaktadır. Kendine özgü sayılabilecek araştırma stratejileri arasında çeşitli özellikler için kültürlerarası tutarlılıklara (Ekman'ın birincil duyguları gibi) ve çeşitli özelliklerin karşılığı olan nörolojik modüllere odaklanmak sayılabilir (Buss 2004).

Dilerseniz Ernst Haeckel'n ikonik "Ontojeni filojenin özetidir" vecizini benimseyerek yazıda da filojenik bir sıralama takip edebilmek adına ortak atalarla başlayalım ve karşılaştırmalı psikoloji alanına göz atalım.

İnsan Dışı Primatlarda Gruplararası Çatışma

Şempanzelerin güç birliği ederek başka grup bireylerine saldırılabildikleri gözlenmektedir. Bu saldırıların özellikle iki grubun egemenlik alanları arasındaki sınır bölgelerinde yoğunlaşması temel amacının daha fazla yiyecek ve kaynağa ulaşmak olduğuna işaret ediyor olabilir (Mitani ve ark. 2010). Ancak kurtların aksine şempanzelerin bazı baskınlarda yiyecek kaynaklarının bulunduğu bölgeyi ele geçirmekle yetinmeyip doğrudan diğer erkek ve yavru şempanzeleri öldürme amaçlı uzun mesafeler boyunca kovalamaları, bu baskınların gruptaki dişi oranının azaldığı dönemlerde sıklaşması, baskınlardan diğer gruplardaki dişileri kendi gruplarına katmaları ve baskınları daima erkek şempanzelerin yapması gibi gözlemler baskınların başka bir amacının da diğer grubun dişilerini elde etmek olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Aureli ve ark. 2006). Wrangham ve arkadaşları (2006) yaptıkları kapsamlı analizde, şempanzeler için gruplararası çatışmalarda ölüm hızını yılda 69–287/100,000 olarak saptamışlar ve bu bulgunun avcı-toplayıcı olarak yaşamını sürdüren preendüstriyel insan topluluklarına özdeş olduğunu hesaplamışlar. Tarımla uğraşan preendüstriyel topluluklarda ise gruplararası çatışmada ölüm oranları daha yüksek saptanmıştır. Bu durum tarıma geçiş ile birlikte topluluğun eşitlikçi (egaliteryan) niteliğini yitirmesinin bir sonucu olduğu şeklinde yorumlanmıştır

(dileyenler bu bulguyu toprak mahsülü sunan Kabil'in et sunan Habil'i öldürmesine de bağlayabilir). Steven Pinker (2011) yaptığı kapsamlı derlemede; 1400-2000 yılları arasında Avrupa Kıtasında yıllık çatışma sayısının ve nüfus başına ölüm oranının, 1950-2000 yılları arasında ise hem devletler arası hem de sivil savaşlarda nüfus başına ölüm oranının giderek düşmekte olduğunu göstermiştir. Yine Aureli ve arkadaşlarının (2006) vurguladıkları üzere, şempanze haricinde örümcek maymununda dahi gözlemlenen bu baskın fenomeninin filogenetik olarak insanın yakın akrabaları olan bonobolarda gözlemlenemiyor oluşu da not edilmesi gereken başka bir bulgudur.

Pinker'ın yaptığı analizlerde gruplararası çatışmalarda giderek azalan ölüm oranlarına karşın, Wrangham ve Glowacki (2012) insanı şempanzelerden daha tehlikeli kılan başka bir özelliğe dikkat çekiyor: Risk alma davranışı. Aslında fiziksel kavgadan kaçınma davranışı konusunda insan ve şempanze arasında büyük farklılıkların bulunmamasına karşın konu gruplararası çatışmaya geldiğinde göçebe avcı-toplayıcı insan grupları ile şempanzeler arasında ciddi bir fark göze çarpmakta. Şempanzeler baskın için 3'e 1 gibi avantajlı grup büyüklüğü oranlarını kollarken, avcı toplayıcılar hemen hemen simetrik gruplarda bile saldırıya geçmeyi tercih edebiliyorlar. Yazarlar pek de rasyonel görünmeyen bu davranışı biyolojik etkilerden çok şehitlik ve gazilik gibi kavramların üretimiyle bireyi grup için özveride bulunmaya teşvik eden kültürün bir etkisi olarak yorumluyorlar. Dolayısıyla en azından yüzyılın son yarısında ve en azından Avrupa'da savaş nedenli ölüm oranları azalması bu kültürel etkinin azalmasıyla da, kadın ve diğer kaynakların sömürülmesinin savaş dışındaki yollarının giderek gelişmesiyle de açıklanabilir.

Şu ana kadar karşılaştırmalı psikoloji başlığı altında ilerlediğimiz için savaş olgusunu "gruplararası şiddet" kavramına indirgemiş bulunmaktayız. Lorenz ve Wilson (2002) bir canlıyı şiddet davranışından alıkoyan etkenlerin en önemlilerinden birinin şiddetin

doğuracağı sonuçların büyüklüğü olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir kuzgunun bir hamlede çiftleşmekte olduğu eşinin gözünü çıkarması ya da yuvasındaki yavrusunu öldürmesi mümkündür, böyle doğal silahlarla kuşatılmıştır. Tam da bu yüzden bir kuzgun bir güvercine göre dürtüsel agresyonu oldukça gelişkin biçimde baskılayacak şekilde evrim geçirmiştir. İnsan da şempanzeyle karşılaştırıldığında aslında güvercini andırmaktadır. Bir şempanze üst düzey bir sporcunun yaklaşık 2 katı kas gücüne sahiptir (Gillis 2007). İlk alet olduğu düşünülen taş balta ile birlikte milyonlarca yıldır gerekmediği için agresyonu kontrol etme yönünde evrimsel bir baskı yaşamamış olan türümüz silahlanmaya başlamıştır. Nitekim antropolojik buluntular paleolitik ve mezolitik dönemlerden başlamak üzere insan eliyle kitlesel kıyımların gerçekleştiğine işaret etmektedir (Thorpe 2003). Günümüzde halen teknolojinin lokomotifinin silah sektörü oluşu ayrı bir endişe kaynağı olabilir. Ayrıca modern silahların, saldırgan ile kurban arasına mesafe koyarak kurbanın sergilediği boyun eğici davranışların (Lorenz ve Wilson 2002) saldırgan tarafından algılanmasını olanaksız hale getirmesi yoluyla saldırganlığın ketlenmesini engellediğini de hatırlamamız gerekir. Ağlayan, inleyen, çığlık atan ya da yalvaran birini darp etmeye devam etmek (psikopati yokluğunda) olanaksız olabilir, bıçaklamak oldukça zor olabilir, tetiği çekmenin ise görece kolay olabileceğini tahmin edebiliriz. Yüzbinlerin hayatına mal olacak bombayı gönderen bir düğmeye basmak ise ironik biçimde yalvaran sadece tek bir insanı darp etmeye devam etmekten daha mümkün olabilir.

Baskını yapanlardan bahsettik, bir de baskına uğrayanları değerlendirirken de akraba seçilimi kavramını hatırlamakta yarar olabilir. Akraba seçilimi ile bireyin kendi zindeliğinin (fitness) azalması pahasına genetik ortaklığı olan diğerlerinin zindeliğini arttırmaya yönelik davranışlar göstermeyi tercih edebileceği açıklanmaktadır. Bu bağlamda akraba seçilimi özgeciliğin (alturizm) de temellerini oluşturuyor olabilir (Agrawal 2001). Darwin Türlerin Kökeni'nde üreyemeyen işçi karıncaların davranışlarının zindelik barındırmadığını düşünüp durumu kavramakta zorlanmış olabilir (Ratnick ve ark. 2011), DNA'nın keşfinden ve dahi Hamilton'un (1964) akraba seçilimi kavramını şekillendirmesinden de önce matematikçi Haldane durumu son derece basit bir espri ile açıklıyordu: "Sizin için canımı veremem ama 2 kardeşim ya da 8 kuzenim için seve seve feda edebilirim." Haldane'in ağzından espri olarak çıkan bu cümle belki aynı Hamilton Kuralınca geniş kitlelerin zihinlerinde vatan (grubun kaynaklarının bulunduğu bölge) ya da millet (genetik ortaklık-akrabalık barındırılan en geniş grup) uğruna can verme arzusu olarak şekilleniyor. Belki de öyle değil çünkü kültür yukarıdaki parantez içlerine sıkıştırılabilecek kadar hafife alınabilecek bir kavram değil.

Kültüre değinmeksizin insan dışı primatların savaştığını öne sürmek, hemcinsi karşısında ön ayağını yere sürüp kafasını eğerek saldırı pozisyonu alan bir boğa ile beyaz eldivenini çıkarıp hasmının suratına çarparak düelloya davet eden asilzadenin tamamen aynı şeyi yaptıklarını iddia etmek gibi olurdu... Bu cümleyi bir daha okuyunca büyük ölçüde aynı şeyi yapıyorlarmış gibi geldi, yine de kültüre değinmeden esas konuyu atlamış oluruz.

Şimdiye kadarki kısmı saldırganlığı ketleyici mekanizmaları yeterince gelişmemiş bir tür olarak biyolojimizin sağladığından çok daha güçlü silahlar üretebilen bir teknolojiye kavuşmamızla birlikte gruplararası çatışmaların daha ölümcülleştiği, buna karşın özellikle son 50 yılda ve özellikle Avrupa'da gruplararası çatışma nedenli ölüm hızlarının dramatik biçimde azaldığı şeklinde özetleyebiliriz.

Kültürel Bir Varlık Olan İnsanın Savaşı

Jane Goodall'ın dünyaya duyurduğu (1986) Gombe Şempanze Savaşı (ya da Dört Yıl Harbi) gerçekten bir savaş mıydı? Goodall'ın tabiriyle oldukça nazik görünen şempanze grubu içinde çıkan bir çatışma sonrasında iki gruba ayrılmış, sonraki 4 yıl boyunca da kuzeye yerleşen grup süregelen saldırılar sonucu güneydeki erkeklerin hepsini öldürmüş ve dişilerini de almışlardır. Uzun bir antropolog için bu durumun Yugoslavya iç savaşı sırasındaki toplu katliam ve toplu tecavüzlerden ne kadar farkı olurdu acaba? Neyse ki uzun bir antropolog değiliz ve farkı anlamaya gayret edebiliriz.

İnsanın savaşa meyleden doğası evrimsel olarak dört dayanakla açıklanabilir (Tooby ve Cosmides 1988):

1. Uzun dönemde ortalama olarak kazançlı oluşu (ganimet)
2. Kişinin kendi grubunun başarılı olacağına dair inancı (kararlılık)
3. Savaşta gösterilen fedakarlık ve katkı oranında kazançlı olacağı düşüncesi (kahramanlık)
4. Hangi grup üyelerinin yaşayıp hangilerinin öleceğini öngörememe (risk alma)

Tooby ve Cosmides'in yaklaşımları kültürel perspektiften yoksun olduğundan kanının son damlasına kadar ülkesini korumaya kararlı kişileri, samimi biçimde ölme arzusuyla askere giden gençleri açıklamakta yetersiz kalıyor.

Dehşet Yönetimi Kuramı

"Ben giderim, adım kalır. Dostlar beni hatırlasın"

"Benim naçiz vücudum, bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti, ilelebet payidar kalacaktır."

"Beni görmek demek, behemahal yüzümü görmek değildir. Benim düşüncelerimi, benim duygularımı anlıyorsanız bu kâfidir."

İnsanın savaşılmaya meyleden tarafı paradoksal olarak ölümlülük kaygısı tarafından tetikleniyor olabilir mi?

İnsan zihnini diğer canlılarınkinden ayıran en önemli özelliklerden birisi kendi üzerine katlanabilme özelliğidir. İnsan evriminde muhtemelen diğerinin zihni ile ilgili bir temsil oluşturabilme yeteneği (Zihin Kuramı- Theory of Mind) ile kendi zihni hakkında bir temsil oluşturabilme yeteneği (metakognisyon) eş zamanlı olarak gelişti (Heyes 2012). Metakognisyon tam olarak kişinin bir şeyi düşünüyor olma halini düşünme hali olarak özetlenebilir. Hatta bir düşüncenin dilinizin ucuna geldiğinde oluşan

huzursuzluk metakognisyon kaynaklıdır. Metakognisyon olmasaydı basit bir unutma fenomeni olarak yaşantılanacak olay, metakognitif özellikler nedeniyle hem bu bilgiye sahip olduğu hem de o anda hatırlanamadığı ile ilgili düşünülmesi nedeniyle sınır bozucu bir deneyime dönüşebilir (Kornell 2009).

Metakognitif özellikler ve Zihin Kuramı yetenekleri dil edinimi ve iletişim becerileri için elzem görünüyor, bir sosyal beyin patolojisi olan Otizm'de bu özelliklerin hepsinde yetersizlikler gözlenmesi de buna dayanıyor olabilir (Baron-Cohen 2013). Zihin Kuramı ve Metakognisyon sosyal etkileşime olanak sağladıysa da irili ufaklı pek çok bedellerinden belki de en önemlisi insanın ölümlülük gerçeğini de içeren bir kendilik bilincine ulaşması olmuştur (Doğulu ve Uğurlu 2015). Ölümlülük gerçeğinin yarattığı dehşet duygusunu yönetebilmenin yolu kültürel bir dünya görüşünün savunucusu olma ve bu dünya görüşlerinin işaret ettiği değerleri benimsediği ölçüde benlik saygısı tesis etmek olacaktır.

Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK - Terror management theory) ile bireyler literal (inanç sistemleri, sonsuz yaşam) ya da temsili (mensubu olduğu ulus ve ailenin devamı) biçiminde ölümsüzlük teklif eder (Jonas ve Fisher 2006). Hatta diğer canlılar gibi taksonomiye dahil bir tür olduğunu reddederek diğer canlılar gibi bir yaşam süresinin olduğu gerçeğinden sakınabilir (Goldenberg ve ark 2000). Bu bağlamda ölümsüzlük düşüncesine olan gereksinimin semavi dinlerin ortaya çıkışından daha öncesine dayandığını düşünmek için yeterince delilimiz olabilir. Gerçekten de henüz tarım devrimi ve yerleşik düzene geçilmeden önce inşa edilmiş ve bilinen en eski tapınak olan (yaklaşık MÖ 9 bin yılında inşa edildiği hesaplanmakta) Göbeklitepe'de de ölüm sonrası yaşam inancına ilişkin bulgulara rastlanılmıştır (Collins 2014). Dolayısıyla DYK hem literal (sonsuz yaşam) hem de temsili (mensubu bulunulan dinin/cemaatin bireyin ölümünden sonra da devam edecek oluşu) düzlemde inanç sistemleriyle yakından ilişkilidir. Bu perspektiften bakıldığında savaşların dini motivasyonla çıkıyor olması daha net anlaşılabilir. İncanın en temel işlevlerinden biri ölümlülük kaygısını -üstelik de farklı katmanlardan- yatıştırması ise dini/cemaati/ümmei uğruna ölmeyi göze almak hatta arzulamak mümkün olabilir.

Kişinin kendi ölümü ile ilgili açık uçlu sorular yöneltilerek ölümlülük farkındalığı (mortality salience) artırıldığında bireylerin grup-içi kayırmacılık (in-group bias), basmakalıplama (stereotyping) ve milliyetçilik tepkileri vermeleri DYK ile uyumlu bulunmaktadır. (Maheswaran ve Agrawal 2004).

Bireyseli topluluklarda bireyler daha çok bağımsız benlik kurgusuna, toplumsalı topluluklarda ise daha çok karşılıklı bağımlı benlik kurgusuna sahiptirler (Matsumoto 1999). Toplumsalı topluluklarda yaşayan bireylerin ülkeleri için savaşmaya daha gönüllü olduklarını bildirmeleri (Basabe ve Valencia 2007) de yine DYK açısından tutarlı bir bulgudur. Kimlikler ağırlıklı olarak mensubu bulunulan topluluk tarafından şekillendirildiğinde bireyler özdeşim kurdukları toplulukların devamı lehine yaşamlarını tehlikeye atmayı göze alabiliyorlar.

Özetle; DYK ölümlülük gerçeğinin yarattığı dehşeti ya ölümlülük gerçeğini olabildiğince inkar ederek ya da sembolik olarak varlığının devam edeceği ve hatırlanacağına

yatırım yapma şeklinde özetlenebilecek bazı stratejiler bütünüdür. Torununa adının koyulmasından memnuniyet duyan dede ile ödül aldığı buluşuna kendi adını koyan bilim insanı ya da köyüne hayrat çeşme yaptırıp adını yazdıran kişi ile devlet kurup heykellerini diktiren lider ya da şiirinin son dördüğünde de olsa mahlasını söyleyen ozan ile yorulmasına rağmen kitap yazmaya çalışan bir hekim aslında aynı motivasyonla hareket eder. Elbette ki, insani olan her olguyu olduğu gibi bu motivasyonu da en gerçek biçimde ozan anlatabilecektir: “Ben giderim, adım kalır, dostlar beni hatırlasın”

Uygarlığın kurucu motivasyonlarından biri ve son derece özgeci bir ifadesi olabileceği gibi DYK üyesi bulunduğu grup uğruna gruplararası çatışmalara girerek kendini riske atmaya meyil yaratabilir. Bu anlamda savaş olgusunun ve cihat (ya da Haçlı Seferi), şehitlik, gazilik, savaş kahramanlığı gibi kavramların da nüvesini oluşturuyor olabilir. Nüveden ötesi için memetik kavramını incelememiz gerekiyor.

Memetik Açından Savaş

Elbette enerjimizin ciddi bir kısmını insanın alamet-i farikasını anlamaya arıyoruz. Biz kimiz? Bizi gerçekten diğer canlılardan ayıran ve kimlik oluşturmaya yeterli bir nitelik var mı yoksa bu gayretimizin yegane nedeni yukarıda değindiğim DYK mı? Kendi yanıtlım, bu kapsamda tek ve yeterli bir niteliğe ulaşamayacağımızı söylemekte, daha çok bir kombinasyondan bahsediyoruz. Taklitçilik de bu niteliklerden bir diğeri.

Richard Dawkins meşhur *Gen Bencildir* isimli kitabında (1976) evrim dediğimiz sürecin aslında genlerin nasıl kendilerini kopyalamaya yönelik algoritmasından ibaret olduğunu anlatmaktadır. Bu kopyalamanın taşıyıcıya (birey) maliyeti olabilir, algoritmaya göre gen kendini çoğaltabilecekse taşıyıcıya olan maliyetin önemi yoktur. Nihayetinde sonunun karadul örümceği dışısının midesinde bitmesi kesin bir erkek örümceğin çiftleşme çabasını görürüz. Gen bencildir çünkü kendini çoğaltmak için taşıyıcısının kendisini feda etmesi yönünde davranmaya zorlamıştır. Dolayısıyla “gen bencildir”, genetiğimiz nedeniyle benciliz anlamına gelmiyor. Tam tersi, Samoa Adaları’nda yaşayan, yeğenlerine aşırı özgeci davranan ve onların bakımını üstlenip hiç evlenmeyen Fa’afafinler de genlerinin bencilliği doğrultusunda (Hamilton Kuralınca) böyle davranmaktadırlar (Vasey ve ark. 2007).

Dawkins (1976) genler gibi davranış, düşünce, tutum ya da değerlerin de benzer biçimde kendilerini kopyaladıklarını gözlemledi ve bu fenomen de en az genler kadar insan davranışları üzerinde etkiliydi. Bu nedenle fenomene bir isim verdi: Mem. (Orjinali “Meme” olup “mimesis” ve “gene” sözcüklerini melezleştirerek elde ettiğinden dolayı “cream” gibi telafuz edilmesini önerse de kökensel itibarıyla “mem” daha uygun bir çeviri gibi görünüyor.) Memler genlerden farklı olarak çok daha hızlı replike oluyor, çok daha hızlı mutasyona uğruyor ve varyasyon gösteriyor ve nüfus içerisinde sadece vertikal değil horizontal yolla da çoğalabiliyorlardı. Bu boyutuyla da genetik adaptasyonlara göre memetin çok daha çevik olduğundan bahsetmek mümkün.

Bu perspektiften kültürün tamamını memler bütünü olarak ele almak mümkün olduğundan Dawkins (1976), memler bütünü olabilecek kültürel müesseseleri “memp-leks” olarak adlandırdı. Hukuk sistemi, dinler veya sportif organizasyonlar birer mempleks örneği olabilirler. Aslında neredeyse kültürün ve uygarlığın en temel dinamiğinin memetik olduğunu söylemek mümkündür.

Dar paça modası, “naber moruk” diye hatır sormak, yürüyen merdivende sağda durmak, sosyal medyada yatmadan önce ARV demek, yaygın olarak bilinen bir karikatür balonundan bir alıntı yapmak (“O zaman dans!”), Kırmızı Başlıklı Kız masalı, hayalet kavramı, fıkralardaki Temel, balayına çıkmak ve saygı gösterisi olarak el öpmek gibi örneklerin tamamı memetik içinde ele alınabilir: Çoğalır, mutasyona uğrar, yayılır, hatta zamanla tüm dünyaya yayılabilir ya da mem havuzundan tamamen silinebilir.

İnsanların zarar görmesiyle sonlanan kült tarikatlar gibi (Henson 2002), askerlikle ve savaşmaya gönüllü olmayla ilgili değer ve tutumlar da diğer bütün değer ve tutumlar gibi memetik olarak ele alınabilirler (Coker 2008). Ülke için savaşmanın kutsandığı görülür ve taklit edilir. Bu durumda kültürün, dilin ve uygarlığın muhtemelen en önemli bileşenlerinden birisi aynı zamanda insan doğasını savaşmaya meyilli hale getiren unsurlardan biri haline gelmiş olabilir.

Kimlik Füzyonu ve Müzik

Kimlik füzyonu ile bireylerin kimliğinin gruplarıyla tamamen birleşmesi, kimliğin grupla ilişkisiz herhangi bir öge barındırmaması hali tanımlanmaktadır (Swann ve ark. 2012). Elbette yine kimlik füzyonu yüksek olan bireylerin ülkesi için savaşmaya daha hazır olmaları (Swann ve ark 2009) DYK dolayısıyla açıklanabilir.

Gruba bağlılık ya da kimlik füzyonu müzik ya da ortak ritim tutma ile indüklenebilir. Örneğin bir salonda kulaklıkla ritim dinletilen ve bu ritme bedensel olarak eşlik etmeleri istenen katılımcılar, aynı ritmi sürdürenlere karşı daha sempatik hissediyor ve daha özverili davranışlar gösterebiliyorlar (Valdesolo ve DiSteno 2011). Üstelik senkron ritim tutturmanın özgeci davranışları arttırması henüz 14 aylık bebeklerde bile gözlenen bir etki (Cirelli ve ark. 2014).

Elbette doğada karşılıksız bir kazanım olmuyor. Zak ve Barazza (2013) uygun adım yürütülen deneklerin özgeci davranışlarının arttığını fakat bu etkinin sadece kendi gruplarına yönelik olarak gözlemlendiğini bildirmişlerdir. Başka bir çalışmada uygun adım yürümenin rakipleri daha zayıf ve daha az korkutucu olarak algılamaya neden olduğu, dolayısıyla da saldırgan davranışlara meyil oluşturabileceği gözlenmiş (Fessler ve Holbrook 2013).

Bu ve benzeri pek çok bulgu müziğin esas işlevinin bireyin kolektif kimliğinin etkisinin dramatik biçimde arttığı bir “savaş transı” haline sokmak olduğunu akla getirebilir. Jordania’ya göre (2011) bu savaş transının temel özellikleri; Ağrı duyumunun kaybolması, korkusuzluk hali, bireysel sağkalım içgüdüleri yerine daha ulvi amaçlara odaklanmışlık, fiziksel kapasitenin aşırı düzeyde artması, bireysel kimliğin kaybı ve kolektif kimliğin hakimiyeti, özellikle bazı ritüelistik davranışlarla kolaylıkla tetiklenebilen bir savaşa gözünü kırpmadan girebilme hali olarak özetlenebilir.

Kamp ateşi etrafında toplanmış atalarımızı düşünelim. Çember olmuş, bir melodiyi defalarca tekrarlarken el çıparak eşlik ediyorlar. Bu halin grup içi bağlılığı olduğu kadar grup dışına düşmanlığı da arttırabileceğini varsayabiliriz. Şimdi buradan tribünde aynı ritmi on binlerce kişiyle birlikte sürdüren insanların birbirleri için ölmeye ve öldürmeye nasıl da hazır olabildiklerini, askeri marşları ve aslında savaşta hiçbir işlevselliği olmayan uygun adım yürüyüş konusundaki militarist hassasiyeti, Haka Dansı’nı, Mehter Takımı’nı, eylemlerde tekrarlanan sloganları düşünelim... Kolektif kimliğin şişkinleşmesi neredeyse her zaman müzik eşliğinde oluyor gibi.

Sonuçta ortak ritim tutmayla grup içi bağların sağlamlaşması, müzik ile de kimlik füzyonu süreçlerinin tetiklenebilmesi bir bakıma da tetiklenme eşiklerinin ne kadar düşük olduğuna işaret ediyor olabilir.

Özetle yazı boyunca bahsi geçen kavramların tamamı hem bireyin hem de insanlığın yararına da olabilecek son derece zararına da olabilecek özellikler. Evrimsel bilgiyi hiçbir şey için değilse bile insanı insani olana dair uyarmak için kullanmak gerektiğini düşünüyorum.

Kaynaklar

- Agrawal AF (2001) Kin recognition and the evolution of altruism. *Proc Biol Sci*, 268: 1099–1104.
- Aureli F, Schaffner CM, Verpooten J ve ark. (2006) Raiding parties of male spider monkeys: insights into human warfare? *Am J Physical Anthropology*, 131: 486–497.
- Baron-Cohen S, Tager-Flusberg H, Lombardo M (2013) *Understanding Other Minds: Perspectives from developmental social neuroscience*. Oxford, Oxford University Press.
- Basabe N, Valencia J (2007). Culture of peace: Sociostructural dimensions, cultural values, and emotional climate. *J Soc Issues*, 63: 405–419.
- Buss D (2004) *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. Boston, Pearson Education.
- Cirelli LK, Einarson KM, Trainor LJ (2014) Interpersonal synchrony increases prosocial behavior in infants. *Dev Sci*, 17: 1003–1011.
- Coker C (2008) War, memes and memplexes. *Int Aff*, 84: 903–914.
- Collins A (2014) *Gobekli Tepe: Genesis of the Gods - The Temple of the Watchers and the Discovery of Eden*. Inner Traditions/Bear & Co.
- Dawkins R (1976) *The selfish gene*. Oxford University Press, 1. Basım.
- Doğulu C, Uğurlu NS (2015) Dehşet Yönetimi Kuramı Üzerine Bir Derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18 (35): 33–47
- Fessler DM, Holbrook C (2013) Friends shrink foes: the presence of comrades decreases the envisioned physical formidability of an opponent. *Psychol Sci*, 24:797–802.
- Jonas E, Fischer P (2006) Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience. *J Per Soc Psychol*, 91: 553–567.
- Jordania J (2011) *Why Do People Sing? Music in Human Evolution*. Logos.
- Gillis GB (2007) Chimp power. *J Exp Biol*, 210: iv.
- Goldenberg JL, Pyszczynski T, Greenberg J ve ark. (2000) Fleeing the body: A terror management perspective on the problem of human corporeality. *Pers Soc Psychol Rev*, 4: 200–218.
- Goodall J (1986) *The chimpanzees of Gombe: Patterns of behavior*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hamilton WD (1964) The genetical evolution of social behaviour I &II. *J Theor Biol* 7:1–52.
- Henson H K (2002) Sex, Drugs, and Cults. *Human Nature Review*, 2: 343–355.
- Heyes C (2012) New thinking: the evolution of human cognition. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*, 367: 2091–2096.
- Kornell N (2009) Metacognition in humans and animals. *Cur Dir Psychol Sci*, 18: 11–15.
- Lorenz K, Wilson MK (2002) *King Solomon's ring: new light on animal ways*. Psychology Press.
- Maheswaran D, Agrawal N (2004) Motivational and cultural variations in mortality salience effects: Contemplations on terror management theory and consumer behavior. *J Consum Psychol*, 14: 213–218.
- Matsumoto D (1999) Culture and self: An empirical assessment of Markus and Kitayama's theory of independent and interdependent self-construals. *Asian J Socl Psychol*, 2: 289–310.
- Mitani JC, Watts DP, Amsler SJ (2010) Lethal intergroup aggression leads to territorial expansion in wild chimpanzees. *Curr Biol*, 20: R507–R508.
- Pinker S (2011) *The better angels of our nature: The decline of violence in history and its causes*. London, Penguin UK.
- Ratnieks FL, Foster KR, Wenseleers T (2011) Darwin's special difficulty: the evolution of “neuter insects” and current theory. *Behav Ecol Sociobiol*, 65: 481–492.
- Swann Jr WB, Gómez A, Seyle DC ve ark. (2009) Identity fusion: the interplay of personal and social identities in extreme group behavior. *J Pers Soc Psychol*, 96: 995–1011.
- Swann Jr WB, Jetten J, Gómez A ve ark. (2012) When group membership gets personal: A theory of identity fusion. *Psychol Rev*, 119: 441–459.
- Thorpe IJ (2003) Anthropology, archaeology, and the origin of warfare. *World Archaeol*, 35: 145–165.

- Tooby J, Cosmides L (1988) The evolution of war and its cognitive foundations. *Proceedings of the Institute of Evolutionary Studies*, 88 (1).
- Wrangham RW, Wilson ML, Muller MN (2006) Comparative rates of aggression in chimpanzees and humans. *Primates*, 47: 14–26.
- Wrangham RW, Glowacki L (2012) Intergroup aggression in chimpanzees and war in nomadic hunter-gatherers. *Human Nature*, 23: 5-29.
- Valdesolo P, DeSteno D (2011) Synchrony and the social tuning of compassion. *Emotion*, 11: 262-6.
- Vasey PL, Pocock DS, VanderLaan DP (2007) Kin selection and male androphilia in Samoan fa'afafine. *Evol Hum Behav*, 28: 159-167.
- Zak PJ, Barraza JA (2013) The neurobiology of collective action. *Front Neurosci*, 7: 211.

2 Alemdar Sineması Vakıası ve Sıradan İnsanın Saldırganlığı Üzerine Sosyal Psikolojik ve Nöroevrimsel Tezler

Ejder Akgün Yıldırım

*mahpusun içinde mermerden direk
kimimiz onbeşlik kimimiz kürek
insanın zulmüne dayanmaz yürek
yatarım yatarım gün belli değil*

1. Giriş Niyetine

Çatışma temelli toplumsal katliamlara bakıldığında çıldırmış sıradan insanların hiç de sıradan olmayan katliamlarını görürüz. Sıradan halk yığınları gruplar halinde linç etmeye, karşıt grup olarak tanımladıkları topluluğa ait olan her şeyi yok etmeye, olağan koşullarda asla tasvip etmeyecekleri çocuk, yaşlı, hamile insanları bedenlerini parçalayarak öldürmeye başlarlar ve bu saldırganlığı yapan insanlar olaylar öncesinde -örneğin tanımadığı bir çocuğa yiyecek verebilecek kadar- alturistik özellikleri olan sevecen insanlardır. Tablo Amerikan Sinemasında çok sayıda örneği olan zombilerin gruplar halinde insanlara saldırdığı filmlere benzer kısmen. Sıradan iyi insanlar muhtemelen bir virüsün ya da parazitin kanlarına (ya da sinir sistemine) bulaşması ile yok edici canavar güruha dönüşmüştür.

Günümüzde zombileşmenin en popüler bilimsel açıklaması modifiye olmuş kuduz virüsünün (insandan insana geçen ve kısa inkübasyon gösteren muhtemelen askeri amaçlı yapılmış bir modifikasyon) yayılması ile hızla etkilenen sinir sisteminin konfüzyonel bir saldırganlığa yol açması şeklinde açıklanmaktadır (Avitzur 2011). Hele de bu virüs kuduzun yayıldığı gibi kan ya da salyanın vücut sıvısı ile teması şeklinde değil de solunum yolu ile bulaşır ise insanın kendi sonunu getireceği bir kıyamet senaryosu gerçekleşmiş olur.

Amerikan sinemasının ve kültürünün zombi senaryolarını tartışmak ayrı bir yazının konusu olmakla birlikte insanlık tarihi zombileşen halk yığınlarının canavarca hisle yapılmış kitlesel katliamları ile doludur ve elbette ki bu katliam faileri tamamen yabancı oldukları bir filmin figüranı da değildirler. Kitleler zombileşmekte olsalar da, öncesinde bir yatkınlık –yani zihinlerinde bir öncesi- bulunmaktadır ve bu yönü ile zombi kıyameti senaryosundan farklıdır. Diğer bir deyim ile sıradan insanın bir anda başlayan grup

saldırganlığı bir alt yapı gerektirmesi ve sonrasında hiç olmamış gibi insancıl ilişkilere dönebilmesi ile zombi virüs istilasına uğrama gibi ani gelişen kalıcı başkalaşımdan çok daha farklı ve tehlikelidir.

Resim 1: Zombiler (Yaşayan Ölülerin Gecesi, George A. Romero, 1968- tr.wikipedia.org)

Resim 2: 6-7 Eylül olaylarından bir kare

Grup Kini

Bir grubun başka bir gruba yani ötekine yönelik taşıdığı kin, o grubun sosyal genlerinin¹ içinde muhafaza edilen genellikle o grubun toplumsal belleğinde tanımlı bir tür sosyal protein gibidir. Diğer taraftan bunlar çok kararlı yapılar olmayabilir ve bir grup için duyulan kin bazen benzer başka bir gruba yönelerek mutasyona uğrayabilir (Örneğin Trabzon'da basın açıklaması yapan Halk Cephesi üyelerinin vatanseverlik temalı bir açıklama yaparken “vurun PKK'lılara” diye galeyana gelmiş vatansever olduğunu iddia eden bir grup tarafından linç girişimine maruz kalmaları gibi).

¹ Bu yazıda dillendirilen sosyal gen benzetmesi grup içindeki bir bireyin sosyal davranış ve tutum kalıplarını ele almak- tan çok grubun bütününe tek bir organizma gibi hareket edebilme becerisini örneklemek açısından yani grubu -yani sosyali- tek bir organizma anlamında tanımlamak amacı ile metaforik olarak kullanılmıştır. Elbette ki Dawkins'in “Gen Bencilidir” kitabı ile (1976) öne sürdüğü sosyolojik gen olarak tanımladığı mem (meme- memetik evrim) kavramına atıf yapmaktır. Bununla birlikte bu yazıdaki benzetme çok hücreli (organizmalı) bir yapı olan grubun aslında tek bir organizma gibi ahengini, bunu sağlayan mekanizmalarını anlamlandırma çabası içindir. Bu yönü ile evrimin ilk başlarındaki organize çok hücreli kolonilere ne kadar da benzer. Diğer taraftan birey bazında “mem” kavramı ile açıklanan işlevlere yönelik yaklaşımımız ise aşağıda da açıklanacağı üzere mem'e atfedilen işlevlerin önerilen aksine daha nörobiyolojik bir temeli olduğu yönündedir. Şöyle ki, Dawkins memleri (1976) kültürel ve sosyal içeriğin bir sonraki nesle tıpkı DNA işlevi gibi aktarılan ve genlerin özellikleri gibi doğal seçimden etkilenen insan zihninde de olsa kopyalanan ve mutasyona uğrayan ancak biyolojik olarak tanımlanamayan sosyolojik genler olarak tarif etmiştir. Bu yazıda konu edindiğimiz toplumsal saldırganlık eylemi, içeriği itibarı ile bir mem olsa bile eylemin tetikleyicisi olan ötekileştirmeye ve yok etmeye eğilim biyolojik gen havuzunun bir parçası olarak düşünülebilir, düşünülmelidir. Bu nedenle “öteki” algısının ve saldırganlığının insanın biyolojik özünde yatkinlik olarak barındırıldığı önerilecektir.

Memetik bilimi halen çok fazla destekçisi olan bir alandır. Bazı yazarlarca psödobilim olarak görülmüş olsa da (Benites-Bribiesca 2001) örneğin Blackmore bir çok memin bir araya gelmesi ile oluştuğunu iddia ettiği mempleksi gibi yeni kavram geliştirilmiş (Elton 2001), bir çok bilim disiplinince incelenen ve yeni tanımlar ile günümüze kadar gelmiş tartışmalı ama bir o kadar da bir çok soruya yanıt verebilen bir kavramdır.

Toplumlarda nefret edilen bir grup ya da alt grup için sıklıkla tarihsel düşman grup benzetmeleri/imaları yapılmaktadır. Genellikle bu düşman grupların gizli ilişkileri, yok edici planları ve kesintisiz hasetleri olduğu atfedilir; ‘Onlar Ermeni, onlar aslında dinsiz, Siyonist uşağı, din düşmanı, amaçları bizim büyük devlet olmamızı engellemek, bizi içten yıktılar ...’ gibi. Bu “düşman öteki” varlığı sadece tarihsel geçmişten beslenen çatışmalı gruplara yönelik olmaz. Basit rol grupları dışındaki kendiliğinden organize büyük sosyal gruplar için de öteki ihtiyacı vardır ve bu öteki nitelemesi gerçeklik ile doğrudan ilişkili olmayabilir. Örneğin hemen her ilin bir öteki ilçesi vardır ve bunlar çoğunlukla aynı sosyolojik-etnik grup özelliklerini paylaşmaktadırlar (Kırıkkale-Keskin, Erzincan-Cimin vb). Saldırganlık temalı (saldırıya uğrama, düşman sahibi olma, bir gün saldıracak düşman gruplar) söylenceler kuşaktan kuşağa anlatıla gelmektedir. İçeriğin niteliği bir yönü ile mem olabilir ancak tanımlanan düşmana kolay saldırma davranışı ya da öteki yaratma ihtiyacı tüm insan gruplarında tartışmasız vardır. Bu saldırganlık ile ilgili bir çok kültürde benzer olan yaşanmışlık kuşaklar arası aktarılan “biyolojik olmayan bir mem” midir? Yoksa insan gen havuzu böylesi bir saldırgan yapıyı canlı tutacak genetik kodlarla mı günümüze gelmiştir?

İnsanlar sıradan olsalar bile mensup oldukları grup kin taşıma açısından hem mağdur hem de fail olarak travmatik bir geçmişe sahip olabilir. Diğer bir deyim ile “olayın bir öncesi vardır”. Ancak bu öncesi nesnel olmak zorunda değildir, Kayseri olaylarında da göreceğimiz üzere birilerinin müdahalesi ile mutasyona uğramış, yeniden canlandırılmış, yahut hibrit bir kin olabilir.

Bu yazıda sosyal psikolojik açıdan saldırganlığın oluşmasından ziyade bu saldırganlık davranışının belirleyicileri arasında gözden kaçan evrimsel olarak insanın gen havuzunda mevcut emosyonel, davranışsal ve bilişsel değişkenlere dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Saldırganlığın oluşumunda kimlik oluşumundan kendiliğin şekillenmesine, travmatik toplumsal bellekten korku ile tetiklenen varoluşsal reflekslere kadar bir çok değişkenin olduğunu, ve bu değişkenlerden her birinin ayrı önemi olduğu kabul edilmekle birlikte yazıda daha çok grup normu oluşumunun etkilerine odaklanılacaktır. Saldırganlığın evrimini ya da sosyal psikolojisini doğrudan ele almayacaktır.

Alemdar Sineması Vakfısı – Kayseri Olayları²

7 Temmuz 1969 Türkiye Öğretmenler Sendikası’na (TÖS) üye öğretmenler, kongrelerini yapmak için Kayseri’de Alemdar Sineması’nda toplanmışlardı. Birkaç

² Kayseri Olayları ile ilgili kaynaklar son derece sınırlıdır. Bu yazının konusunun olması olayların canlı tanığı olan iki insanın anlatımları sayesinde. İlki babam Hayati Yıldırım: Jandarma-Komando Teğmen (Yedek Subay, Mühendis). Nevşehir Seyyar Jandarma Komando Taburunda görevli. Olayların başlaması ile kırsalda en yakın komando birliği olarak takımı ile Kayseri’ye yönlendiriliyor. Az sayıda askeri ile ara sokaklarda saldırgan kitleye müdahale edip dağılmalarını sağlıyor. Sinemaya ulaşarak güvenlik çemberine dahil oluyor ve öğretmenlerin tahliyesine refakat ediyor. İkinci tanık ise öğretmen Mehmet Ali Büklü TÖS üyesi (Köy Enstitüsü mezunu, daha sonra Ankara Hukuk Fakültesini bitirip, İstanbul’da iki dönem ilçe Belediye Başkanlığı yapıyor). Büklü’nün 1995 yılında ölümünden önce babam Hayati Yıldırım ile birlikte yaptıkları ve zihnime kaydettiğim uzun sohbetlerini sizlere aktarmış oldum.

gün öncesinde şehre gelen öğretmenler ve onları ağırlayan bir şehir vardı görünürde. Toplantının başlaması ile on binlerce insan sokaklara çıktı. Alemdar Sineması sayıları binleri bulan kalabalıkça sarılmıştı. Sinemada yangın çıktı. Öğretmenler tahta sandalyeleri söktüler, barikat kurup hazırlık yaptılar.

Sinema çevresi Jandarma birliklerince güvenlik çemberine alınsa da kalabalığın kuşattığı sinemada bekleyiş başladı. Ancak şehirde tek olay yeri sinema değildi.. Tüm şehirde olaylar oluyordu. Öfkeli kalabalık “Komünistlere Ölüm” sloganları ve ellerinde sopalar ile bağıyor, saldırıyordu (Resim 3,4).

TÖS Şube binası,

Emin Kitabevi

TİP Kayseri il merkezi olarak kullanılan büro

“İstanbul” ve “Yeni Pavyon” adlı pavyonlar

“Yeni Otel” ve “Kozaklı Otel”

Avukat Mustafa Tok’a ait yazıhane.

Tüm bu yerler tarumar edilmiş, sokaklar parçalanmış kitaplar ile dolmuş, pavyonda çalışan kadınlar ise şehirde dolaştırılarak taciz edilmişti.

Askeri birliklerin müdahalesi ile ancak öğleden sonra olaylar bastırıldı. Kalabalıklar saldırgan olmakla birlikte hızla dağıldı. Öğretmenler cemselere bindirilerek çevre illere ve Ankara’ya nakledildi.

Peki bu olaylar nasıl başlamıştı?

Kontrgerilla eylemleri açısından önemli bir deneydi Kayseri TÖS kongresi. Alemdar sineması ve Kayseri olayları anılan bu toplumsal kışkırtma ve kitlesel saldırı olayları tarihi açısından Türkiye’nin dönüm noktası, toplumsal barış savunucuları için mutlaka analiz edilmesi gereken bir kalkışmadır. Bu olay ile ilgili analiz başka bir kataba bırakılacak ancak bu yazının konusu olan norm oluşumunun biyolojisi açısından kritik adımları vurgulanacaktır

Resim 3-4: Kayseri olaylarını anlatan gazete küpürleri

Sıradan insanın saldırganlığı

SS *Einsatzgruppen* Albayı Karl Jaeger, tarafından komutanı Franz Walter Stahlecker'e ve daha sonra SS Mareşali Himler'e sunulan ve "Jaeger Raporu" olarak bilinen raporda, 2 Temmuz ile 1 Aralık 1941 tarihleri arasında kendi birimince çoğu Yahudi 137.346 sivil öldürdüğünü bildirilmektedir. Jaeger yaklaşık iki ay sonra yaptığı güncellemede ölümleri 136,421 Yahudi (46,403 erkek, 55,556 kadın ve 34,464 çocuk), 1,064 komünist, 654 ruhsal engelli, 134 ise diğer öldürülenler olarak tasnif etmiştir. Jaeger'in bağlı olduğu Franz Walter Stahlecker komutasındaki *Einsatzgruppe A* ise henüz daha 1942 başında yani Sovyet işgalinin adı olan Barbarossa Harekatinin ilk yılı dolmadan 249.420 Yahudi sivil kayıtlara girecek şekilde katletmiş ve Berlin'e bildirmişti (Resim 5).

Litvanya, Ukrayna, Letonya Macaristan hemen her yerde Yahudiler öldürüldü. İnsanlar komşuları giderken ses çıkarmadı, bunun korku gibi belki haklı bir sebebi vardı. Bir kısmı partizanlara katıldı. Çoğu yerde ise komşular ihbar etti, sıradan bir olaymış gibi katliamları seyretti. Kimi katliam birliklerine katıldı, kimi ise doğrudan coşku ile öldüren oldu.

Blatt 6.

-Übersicht:

12.9.41	Wilna-Stadt	993 Juden, 1670 Jüdinnen, 771 J.-Kinder,	3 330
17.9.41	"	537 " 687 " 247 "	1 271
20.9.41	Smencing	128 Juden, 176 Jüdinnen, 99 "	403
22.9.41	Novo-Silejka	468 " 495 " 196 "	1 159
24.9.41	Hiem	512 " 744 " 511 "	1 767
25.9.41	Jahianai	215 " 229 " 131 "	575
27.9.41	Tyistky	989 " 1636 " 821 "	3 446
30.9.41	Trakai	366 " 483 " 597 "	1 446
4.10.41	Wilna-Stadt	432 " 1115 " 436 "	1 983
6.10.41	Smilinski	213 " 359 " 390 "	962
9.10.41	Svenclany	1169 " 1840 " 717 "	3 726
16.10.41	Wilna-Stadt	382 " 507 " 257 "	1 146
21.10.41	"	718 " 1063 " 586 "	2 367
25.10.41	"	" 1766 " 812 "	2 578
27.10.41	"	946 " 184 " 73 "	1 203
30.10.41	"	382 " 789 " 362 "	1 533
6.11.41	"	340 " 749 " 252 "	1 343
19.11.41	"	76 " 77 " 18 "	171
19.11.41	"	6 Kriegsgefangene, 8 Polen	14
20.11.41	"	3 "	3
25.11.41	"	9 Juden, 46 Jüdinnen, 8 J.-Kinder,	64
		1 Male wegen Verfaßtheit " bereits von anderem Kriegsverst	
Teilkommando des IX.3			
in Litauen			
vom 20.9.-11.10.41:			
Pleschnitz,			
Michelin,			
Sank,			
Sober,			
Jude			
620 Juden, 1285 Jüdinnen, 1176 J.-Kinder,			
und 19 Kommunisten			
3 050			
137 346			
Für Übernahme der ständestaatlichen Aufgaben durch den 77.7, 4 000			
Juden daraus: rasen und schächten - massenweise von			
Lithanien - liquidiert.			
137 346			

Resim 5: Jaeger raporundan bir sayfa

1941 Yahudi yeni yılı öncesi Litvanya'da bir kısmı yerel halktan kişilerce oluşturulmuş SS birliklerinin Ejszyszki kasabasında yaptığı neyse 21. yüzyılda tekfirci- köktenci Suriye Muhafiflerinin Lazkiye'de Alevi köylerine yaptığı aynı şiddettedir. Baltık bölgesindeki

bu ölümlere sessiz kalış ya da alkışlama neyse Lazkiye’de öldürenlere methiye düzmek ya da sıradan görmek aynı derecede canice bir tutumdur. Maraş Katliamı’nda her şeyin sorumluluğunu provokatörlere yüklemenin, Nazi gönüllüsü insan kıyıcılarını ya da Gazze’de çocukları öldürenleri hoş görmekle bir olduğu gibi.

Sıradan bir insan SS birliğine katıldığında ve üniformasını giydiğinde kısmen bir kimliğe bürünmüş kabul edilebilir ancak akşam kendi yavrusunu severken sabah yüzlerce bebeği öldürmesindeki çelişkiyi yok etmez. Bununla birlikte Doğu Avrupa Nazi işgal Bölgesi’nde sıradan insanlar bir resmi üniforma giymeden katliam birliklerine katılmış, kimileri öldürdükleri Yahudi komşusunun kellesi başı para da almıştır. Bu öldürmeler silahla olduğu kadar bazen sopalar ya da doğrudan elle boğazlama şeklinde de olmuş, bir çok eylemde yerel halk kullanılmıştır. Belki kendileri sıradan da olsa, sivil bir insanın sopalar ile öncesinde iletişim kurduğu kendi komşusu olan bir kadını çocuğu ile birlikte parçalayarak öldürmesi hiç de sıradan değildir ve açıklanmalıdır.

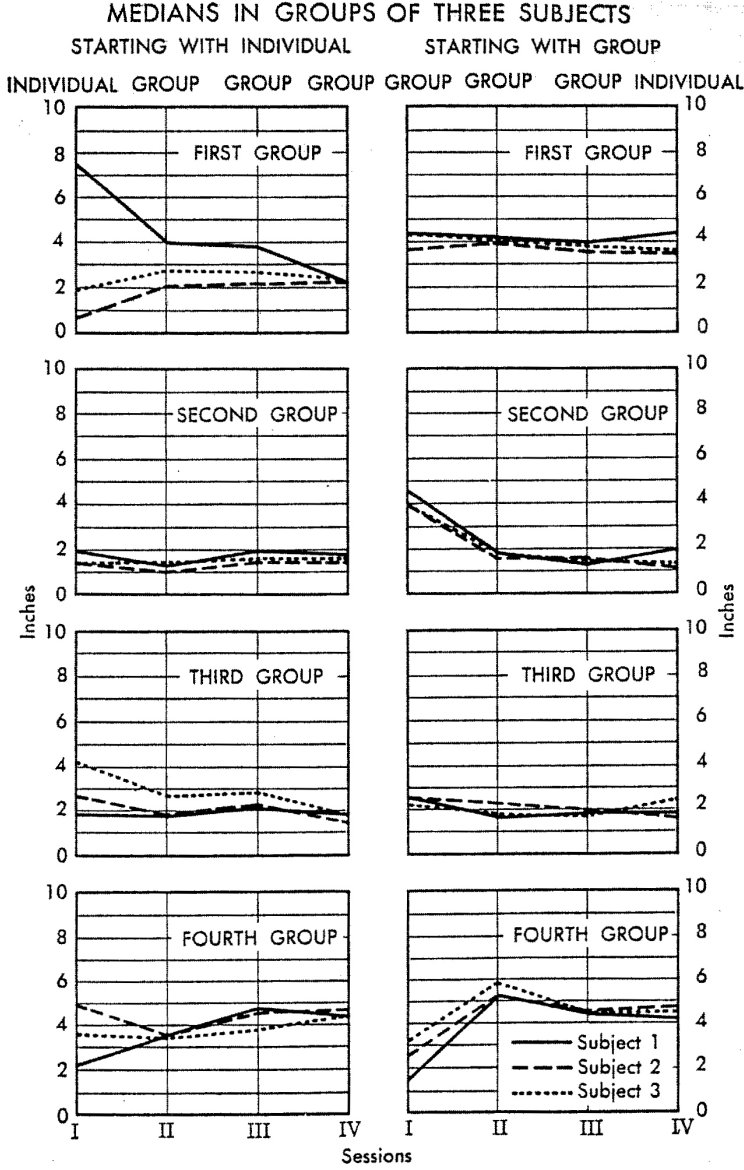
2. Grup Etkisi ve Norm Oluşumu

Toplumsal olayların anlaşılmasında grup normu oluşumu ve grubun uyma ve itaat davranışlarının bilinmesi gerekmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olsa da Muzaffer Şerif’in deneyleri hala geçerliliğini korumaktadır. Burada öncelikle otokinetik etki ve norm oluşumu deneyleri anlatılacak, daha sonra norma uyma-itaat deneyleri verileri paylaşılarak gruba tam uyma davranışının toplumsal ilişkideki evrimsel kökenlerine değinilecektir.

Otokinetik Etki, Norm Oluşturma

Muzaffer Şerif Başoğlu ya da Muzafer Sherif 1929 yılında felsefe öğretmeni olarak meslek yaşamına atıldı. Yaşamını değiştiren 1944 Komünist Tevkifatı sonrasında ABD’ye göç etti ve vatandaşı oldu. Meslek yaşamı boyunca sırası ile Harvard, Colombia, Yale, Pincerton, Oklahoma, Pensilvanya üniversitelerinde deneysel çalışmalar yaptı, dersler verdi. Grup psikolojisi kavramının öncüsü, sosyal psikoloji alanının en önemli bilim insanlarından biri oldu.

Otokinetik etki Norm oluşturma deneyi Şerif’in Columbia Üniversitesi’de yaptığı denekleri psikoloji öğrencileri dışında Columbia üniversitesi ve New York Üniversitesi öğrencilerinden seçilen iki ayrı deneyden oluşur. Bireyin tek başına ele alındığı birinci kısım “Bireysel Norm” deneyine 19 denek; grup – birey etkileşiminin ölçüldüğü ikinci kısım olan “Grup Normu” deneyine ise 40 denek katılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1: Şerif'in grup birey ilişkisi deneyindeki sonuçlar diyagramı. Soldaki grafikler bireysel başlayan deneklerin alınan ilk yargıları ve onların grup (3'lü değerlendirme) ile aralık belirttiklerinde değişken olan aralık normlarının nasıl birleştiğini göstermektedir. Sağdakiler ise grup ile başlayan ve sonra bireysel olarak deneye devam edenlerin aralık tahminlerini göstermektedir. Grup ile başlayanlar bireysel yargılarında grupta oluşturdukları norma sadık kalmışlardır.

Deney oldukça basit bir düzenden oluşur. Karanlık odaya alınan bireyin belirli bir mesafedeki sabit ışık noktasına dikkatlice bakması ve verilen sesli uyarı sonrasında ışığın kaç santim hareket ettiğini tahmin etmesi istenir. Yönerge aşağıdaki gibidir. “*Oda tamamen karardığında HAZIR sinyali vereceğim ve sonra size bir ışık beneği göstereceğim. Kısa bir süre sonra ışık hareket etmeye başlayacak. Işığın hareket ettiğini görür görmez tuşa basın. Bundan birkaç saniye sonra ışık sönecek. O zaman bana ışığın hareket ettiği mesafeyi söyleyin. Tahminlerinizin mümkün olduğunca doğru olmasına çalışın*” Her denek 100 tahminde bulunur. Deneyin hiçbir aşmasında ışık hareket etmez ancak oluşturulan ortamın ve yönergenin sonucunda denekler hareket ettiği belirtilen ancak nesnel olmayan bir gerçekliğe ilişkin kendilerince nesnel bir tahminde bulunurlar. Deneyde ölçülen kişilerin tahminde bulunup bulunmayacakları değil, söylenen hareket aralığının bir öznel bir normu olup olmayacağıdır. Denekler ölçümün belirli bir aşamasından sonra bir mesafe aralığını tercih eder ve yargılarını hep bu aralık içerisinde verirler. Sonraki günlerde bu referans aralığını kullanacaklardır (Sherif ve Sherif 1956)

İnsan belirsiz bir durum karşısında durumun belirlenmesi çabasına girmekte ve hızla bir norm oluşturmaktadır. Sonuç olarak, nesnel belirsizlikte öznel olan ama kişi tarafından nesnel olduğuna inanılan ve tanımlanan bir norm oluşmuş olur.

Nesnel olmayan bir duruma yönelik norm oluşumu gerçekleşmekte, istikrarsız ve yapılanmamış bir uyarana karşı kendilerince yapılandırdıkları ve inandıkları bir ölçüt ortaya çıkmaktadır. Artık gerçekte bir mesafe farkı olmasa da olduğu söylene/varsayılan farkın bir ölçütü vardır. Yanıtı uyaran değil bireyin algısı belirlemektedir

Deneyin bu kısmı bile bize toplumsal olaylar sırasında hızla gelişen ve yerleşen gerçek dışı bilgiye dayanan inanışlar ve bu inanışların tetiklediği son derece keskin ve durdurulamayan yıkıcı davranışlar hakkında bir şeyler sunmaktadır. Yazının bu bölümünde belirsizliğin insan zihni açısından ne kadar önemli olduğuna, algıları nasıl etkilediğine ve hızla norm oluşunu tetiklediği verisine bir ünlem koyalım.

Deneyin norm oluşturmada grup etkisini ölçecek ikinci kısmı ise iki ayrı grup ile yapıldı. İlk 20 denek önce bireysel olarak düzeneğe alınacak ve normları oluşacak, sonra üçlü-ikili gruplara katılacaklar, diğer 20 denek ise ikili-üçlü gruplarda grup içi norm oluşturdudan sonra bireysel olarak tekrar düzende yargı bildireceklerdi. Bu sayede bireysel oluşmuş normun gücü ve grubun bu norm üzerine etkisi sınanacak, diğer grup ile de grup içinde gelişmiş bir normun bireysel süreçte sürdürülebilirliği test edilebilecekti. Grup halinde girenlerde konuşma sırası yoktu isteyen üye başlayacak ancak her üye görüş bildirecekti.

İlk grupta yani bireysel başlayan ilk 20 denek hızla kendi öznel aralıklarını oluşturdular. Bu kişiler grup olarak tekrar deneye katıldıklarında çok kısa süre içinde öznel referans aralıklarını bırakıp bir grup normu geliştirdiler (Şekil 1). Grup ile başlayanlar ve ilk normu grup içinde oluşturanlar ise bireysel olarak deneye alındıklarında grup normlarına sadık kaldılar. İkinci kısımdaki her iki kombinasyon da grubun bir norm oluşumunda daha belirleyici olduğunu, oluşan grup normunun bireysel norm oluşumunda daha hızlı ve üstün şekilde geliştiğini göstermiştir.

Bu çalışmalar grupta lider etkisinin beklenilenden daha az olduğunu, grubun lidere uyduğu kadar, aslında liderin de gruba uyduğunu göstermiştir. Grup ile yapılan yargılarda grubun ortak referans aralığı ilk konuşandan etkilenmekle birlikte, ilk yargının etkisinden bağımsız olarak, üçüncü sırada konuşan denneğin yargısının da, bir sonraki denemede ilk denneğin yargısını etkilemesi ile belirlenmektedir. Yani lider grubu etkilediği kadar, aslında grubun sınırlarından bir o kadar da etkilenmektedir. Normun oluşumunu etkilese bile norm oluştuktan sonra normu doğrudan değiştiremez, grup lideri izlemeyebilir.

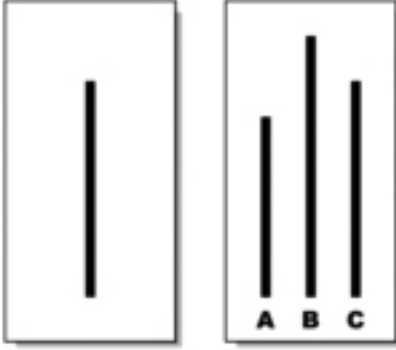
Deneye ilginç sonuçlarından biri de katılanların bir kısmı gruptan etkilendiğini belirtirken bir kısmı bu etkilenmenin farkında bile değildir. Bu çalışmada gösterilen bir başka önemli etkileşim ise grup etkisinin zamanla oluşmakla birlikte kalıcı olmasıdır. Deneyin verileri bir ay sonra tekrar sınıldığında özellikle bireysel yargılarında grup referansından daha farklı yargısı olanların grup referansına daha bağlı kaldıkları gösterilmiştir.

Sonuç olarak bireyin doğrulanma ihtiyacı belirgindir. Doğruyu bilememe endişesi giderilme ihtiyacıdır. Belirsiz norm ile karşılaşmada kendine güven azaldıkça ya da güvensizlik belirginleştikçe bir diğeri önem kazanır. Otokinetik norm oluşumu deneyinin Şerif ve Hovland tarafından yerçekimsiz ortam gibi belirsizliğin artırıldığı koşullarda tekrarında norm oluşumunun daha hızlı geliştiği gösterilmiştir (Moscovici 1963).

Asch Uyma Deneyi

Şerif'in otokinetik norm oluşumu deneyi nesnel gerçeklikte grup yargısına uyma deneyi ile birlikte ele alınması toplumsal olaylara bağlı beklenmedik davranışları anlamamızda uygun olacaktır. Uyma ile ilgili deneyler içinde günümüzde bile geçerliğini koruyan çalışma Asch'in uyma deneyidir.

Polonyalı Geştaltçı sosyolog olan Solomon Eliot Asch (1907 -1996) tarafından yürütülen deney on kişilik grupla yapılır. On kişiden dokuzu aslında denek değil araştırmannın parçasıdır ancak denek bu dokuz üyeyi de kendisi gibi denek zanneder. Deneklerin hepsine birden kart çiftleri gösterilir ve tek çizginin diğeri üç çizgiden hangisine eşit olduğu (şekil 2) sırayla, tek tek ve yüksek sesle söylemeleri istenir. En son denek konuşur. Başlangıçta dokuz üye doğru yanıt verir, deney ilerledikçe denek dışındaki dokuz kişi zamanla yanlış yanıt vermeye başlarlar. Etki tam da burada görülmeye başlar. Kendinden önce dokuz üyenin yanlış yanıt verdiğini gören denek yaşadığı şaşkınlık ile bir süre kendi doğru yanıtında kalsa da bir zaman sonra nesnel olarak eş olmadığını görse de diğeri dokuz üyenin yargısına katılır. Deney sonucunda %32 yanlış yanıt vermektedir. Bununla birlikte deneye katılanların %75'i en az bir kez yanlış yanıt vermiştir. Tersten okunursa %25'i hep doğru yanıt vermiş, grup içinde nesnellik adına özne olmayı sürdürmüştür.

Şekil 2: Asch uyma deneyinde soru kartlarından biri. Soldaki resmin sağdakilerden hangisinin olduğunu söylenmesi istenir

Asch'in deneyinde bu majik etkiyi yaratan etmen; grup zihninin dışında kalamama olduğu kadar aslında iki ayrı gerçeklik ile baş başa kalmanın verdiği belirsizlik anksiyetesinde, grup normuna uyma yönünde tercihin baskın gelmesi şeklinde açıklanabilir. Belirsizliği artıran bir diğer husus grubun bütününe algısının dışında kalmaktır. Bu durumda kişi, kendi algısı ve bir norm gibi gözlenen ve nesnel olan grubun algısı arasında kalır. Bu anksiyete bir açıdan algısal yanılgı, aklı yitirme, nesnel bir gerçeklik olsa bile grubun yargısının dışında bir algı da belirsizliğe yol açabilir.

Milgram İtaat Deneyleri

Gruba uyma ve itaat etkisinin anlaşılmasında, tarihsel açıdan bir diğer önemli araştırma Milgram Deneyi olarak da bilinen itaat deneyleridir (Russell 2011). Stanley Milgram tarafından Yale Üniversitesi'nde yapılan bir deney düzeniğinin çeşitli durumlarda test edildiği deneyler dizisidir. Burada yer kısıtlılığı nedeniyle Milgram deneyinin ayrıntılarından bahsedilmeyecektir. Okuyucunun deneyi ayrıntılı okuması önerilir. Kısaca anlatılacak olursa biri öğretmen diğeri öğrenci konumunda olacak iki grup deniğin (ki öğrenci konumunu alanlar aslında araştırmanın elemanı olan rol yapan yalancı denekler) birbirlerine sordukları sorularda verilen yanlış yanıtı göre elektrik uygulamaları esasına dayanmakta, denek cezanın öğrenmeye etkisinin ölçüldüğü bir araştırmaya katıldığını düşünmektedir. Düşük voltajlı elektrik başlangıçta deniğe uygulanır ve böylece gerçek elektrik verildiğini düşünür, düşük voltajlı elektriğin bile nasıl bir etki gösterdiğine yönelik nesnel bir yargısı gelişir. Yanlış yanıt verildikçe denek olan öğretmen rolündeki öğrenci rolündeki deniğe (yalancı denek) daha yüksek voltajda elektrik vermesi istenir. Yalancı denek ise elektrik verildikçe cam arkasındaki diğeri odada sanki canı çok yanıyormuşçasına rol yapar.

Milgram deneyi 19 farklı şekilde tekrarlandı. Yapılan meta-analiz deneylerde, katılımcıların %61-66'sının tanımadıkları, doğrudan kendilerine hiçbir kötülüğü dokunmamış bir insana cihaz üzerinde ölümcül ibaresi yazmasına rağmen 450 voltluk elektrik uyguladığını göstermekteydi. Bu etki örneğin deneyin Yale Üniversitesi'nce değıl de adı

pek duyulmamış bağımsız bir kuruluş tarafından düzenlendiği söylendiğinde azalmaktaydı (<%48), deney sırasında denegin yanına gözlemci rolünde emirlere itaat eden profesyonelin bulunması durumunda ise %90'ın üzerine çıkıyordu (Blass 1991).

Bu deney etkisi Şerif'in otokinetik etki deneyi ile birleştirildiğinde kişilerin grup haline geldiği anda, grubun gücünün hem nesnel gerçeklikten hem de öncül ahlaki kurallardan daha güçlü olduğunu göstermektedir. 2006 yılında Burger ve arkadaşlarınca Milgram Deneyi metodolojisi kısmen değiştirilerek tekrarladığında da benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Milgram deneyinde en önemli çeşitlemelerden biri de ortamda iki yalancı denegin daha bulunduğu çalışmadır. Burada iki yalancı denek asıl denegin göreceği şekilde oda da bulunmaktaydı ve bunlar itaat emrine uymadığı zaman deneklerin %90'ı da karşı gelebilmişti (Blass 1991).

Şimdi iki durumu tekrar değerlendirelim;

- Ortamda ikinci bir emre uyan varsa uygunsuz emre itaat artmaktadır
- Ortamda emre karşı gelebilen iki kişi varsa emrin uygunsuzluğu öne çıkmakta ve otoriteye başkaldırı yapılabilir.
- Klasik deneyde yapılan eylem de aslında her ne kadar grup etkisinde görülmese de birden fazla grup değişkeni bulunmaktadır. "450 volta benden öncekiler çıktı" "Yale gibi saygın bir üniversite hocaları yapmamı istiyor" "... " yani zihindeki grup ya da gruplar imajı devreye girmekte ve kişinin kararını ve o olaya ilişkin yargılarını etkilemektedir.
- Sonuçta grup belirleyicidir.

Milgram bu çalışmayı Nazileşen Almanları incelemek amacı ile yaptığından bahsetmekteydi (Helm ve Morelli 1979). Çalışmasında kişinin itaat deneyleri sırasında "arışma" gibi bir durumu yaşadığını ve bu sayede yıkıcılığın sorumluluğunu kendisinden uzaklaştırdığı sonucuna vardı (Russell 2011).

Şerif, Asch ve Milgram deneyleri bir arada değerlendirildiğinde ilk başta özne olan özne olmasını istediğimiz insana dair bir hayal kırıklığı oluşmaktadır. İnsan kara verme yetisini hızla gruba devretmekte (Şerif ve Asch deneyleri), bu kararlar nesnel bir yanlışlık olsa bile kişi tarafından doğru olarak inanılmakta (Şerif, Asch ve Milgram deneyleri) ve bazen bu yıkıcı bir süreci de içerebilmekte (Milgram deneyi). Bu üç deney birlikte değerlendirildiğinde: İnsanın belirsizliğe karşı onu giderme (nesnelleştirme) adına inanış üretme eğilimi vardır. Burada nesnelliğin ölçümcüsü fizikalist gerçeklik değil sosyal (grup/öteki) kabuldür. Bununla birlikte deneyler %35-25 gibi bir kalabalığın ise özne olarak kaldığını da göstermektedir ki bu ümit verici bir önemdedir.

İnsanın itaat altında yıkıcılığını gözler önüne seren başka birçok deney icra edildi. Bunların bir kısmı çok da masum olmayan kuruluşların desteği ile yapıldı. Bu nedenle okuyucuya deneyler ile ilgili (özne olarak) okuma önerisinde bulunarak diğer bağlama geçiyoruz.

Sorgulamak, tartışmak ve yeri geldiğinde lidere kafa tutmak sosyal gruplarda gruba olan itaatin ve aslında çok önemsedığımız yakınlığın ve sadakatin bir bedeli mi? Empati becerisi mağduru anlamak kadar saldırganın gerekçelerini hoş görme gibi bir paradoksu içermiyor mu?

3. Grubun (Yıkıcı/Yapıcı) Gücü Ve Evrimsel Baskı

İnsan evriminin milyon yıllar ile ölçülen kısmı grup ilişkisinin geliştiği karmaşık sosyal ilişkiler ağının evrimini içerir (Bjorklund ve Pellegrini 2002). Evrimin bu sosyal belirleyici yönü insanın maymun ya da diğer memeli akrabalarındaki içgüdüsel sosyal yaşam kurallarında kısmen görülebilir. Çok basit bir gerekçesi vardır. Grupsuz olunamaz çünkü grubun dışında kalmak ölümcüldür. Ölümden bile farklıdır çünkü insan olunamamaktadır eğer başkaları yok ise...

İnsan mevcut bedensel becerileri ile tek başına avlanabilme yeteneği zayıf bir canlıdır (Cozolino 2014). Doğada zihinsel ve el becerisi dışında üstün olabildiği nokta uzun mesafe koşabilmektir. Diğer taraftan yırtıcı dişleri, pençeleri yoktur. Sindirim sistemi hassastır. Beklemiş gıdalardaki toksinlerden zehirlenebilmektedir. Yani leş tüketememekte, taze ya da işlenmiş gıdaya ihtiyaç duymaktadır. İnsan yavrusu immatür doğar ve doğada en zor büyütülen, en aciz ve en yavaş büyüyen bebektir. Bu zayıflıklar onun evriminde grup ilişkisi ve grup fiziksel gücünün gelişmesine yol açtığı gibi tersi şekilde güçlü ve işlevsel grup ilişkileri de fiziksel yırtıcı güç yönünde evrimleşmeyi sınırlamış, bunun yerine elleri kullanma dolayısı ile ayakta durabilme, dil ilişkilerinin daha da gelişmesine neden olmuş olabilir. Bireysel saldırganlığın bu fiziksel kısıtlılıktan dolayı etki alanı sınırlıdır. Fiziksel saldırganlığı sınırlı olmakla birlikte insan homo sapiens öncesinde de yıkıcı bir tür olabilmiş ise de bu bilgiler bize grup ile yapılan saldırganlığa tahminlerimizin de ötesinde yatkınlığı, becerisi ve ilgisi yönünde bir öz taşıdığını düşündürmektedir.

Grup: koloniyal birlikteliğin ötesi

Tek hücreli canlıdan çok hücreli canlıya geçiş için ara basamaklardan biri de tek hücrelilerin bir araya gelmesi ile oluşan kolonilerdi. Bu koloniler hidrofilik ve hidrofobik özelliklere göre bir kümelenme yapıyor ve birlikte hareket edebiliyorlardı. Günümüzün çok hücreli canlıları ise bu hücreler kolonisinin farklılaşmış, ortak genetiğe sahip, ortak bir tek hücreden başkalaşan, sinir sistemi gibi kontrol merkezine ve organ sistemleri gibi koordineli ancak birbirini tamamlayan işlevler yüklenmiş özerk sistemler bütünü tek bir makrosistemdir.

Baştaki “tek bir organizma olan grup” metaforunu bu açıdan inceleyecek olursak mikrotübüler iletişime sahip çok hücreli kolonial birlikteliği ile rudimente sinir sistemine sahip çok hücreli canlı arasında bir yerlerde ama organizma olmaya daha yakın konumdadır. Grup, oluşması ile sosyometrik olarak hızla şekillenir, görevler ve güçler dengelenir, kohezyonel birliktelik ile işlevsel bir yapı oluşur (Moreno 1954, Sherif ve

Sherif 1956)). Bu yapı sosyometrik dağılım kalıcılaştığında bireysel iletişimden farklı artık kendi özerk iletişim kanallarını geliştirmeye başlar. Kriz anlarında organize olma gücü hızla artar. Afetlerde dağınık insanların birbirini dinleme ve işlevsellik becerilerinin artması gibi. Grup bu organizasyon gücünü insanın grup oluşturma arzusunun (içgüdüü?) baskısı ile hızla kazanır. Organizasyonun en önemli değişkeni olan üyeler arası iletişim ise normal dil işlevlerinden farklı olarak bir çok örtük ifadeyi de okuyabilen bir beceriyi (imayı anlama, kederi fark etme, gözlerden zihin okuma, yüz ifadesini anlama..) içermektedir. Ayna nöronlar ile birbirinin davranışını hızla öğrenebilmekte, taklit edebilmektedir. Evrimin bu katkısı insanda son derece gelişmiş bir zihin kuramını ortaya çıkarmıştır (Brüne ve Brüne-Cohrs 2006). Moreno'nun (1937) gruptaki eş zamanlı fark ediş ya da yaşayışı tanımlayan "tele kavramı" zihin kuramı ile daha anlaşılır olmuştur.

Zihindeki Grup Etkisi – Grup Temsili

Gelişim kuramları açısından insan zihninin oluşumu ve gelişiminin formülasyonu çoğunlukla nesne ve kendiliğin nasıl ve hangisi bağlamında (nesneden kendilik – kendilikten nesne) geliştiği üzerine yapılmaktadır. Çoğu kuram nesneyi öncelerken bazıları kendiliği önce ya da eş zamanlı olarak alırlar. Nesne kavramı ise ilk bakım veren, anne ve daha sonra diğerleri (baba, öteki, üçüncü vb) olarak anlam kazanır. Homonoid evriminde Homo Sapiens olarak farklılaşma sürecinde önemli nörobiyolojik değişimin neredeyse hepsi grup yaşantısı için grupta yaşayacak insana özgü gelişmiştir (Cozolino 2014). Gelişim kuramlarının da vurguladığı üzere insanın doğum sonrasında gelişen tüm temsillerinde bir başkası nörobiyolojik olarak çok önemlidir. Gelişim süreci zamansal olarak bir-iki ve fazlası şeklinde olsa bile bu temsilin anlamı bir-iki ve fazlası şeklinden ziyade bir grup anlamı ile neden gelişmesin? Ya da soruyu mevcut gelişim kuramları dışında soralım: - nörobiyolojik bir kavram olarak da tanımladığımız bir nesne kavramı varsa, birçok ortak atadan itibaren milyonlarca yıldır grup içinde yaşamak üzere evrimleşen insanda evrimsel biyolojinin belirleyicisi olan nörobiyolojik grup temsili nerede o zaman?

Zihin kuramı tanımlanırken ötekinin düşüncesi üzerinden açıklansa da sadece iki kişi arasındaki bir süreci göstermez. Grup içinde imanın anlaşılmasını sağlar (Brüne ve Brüne-Cohrs 2006). Bir başkasının düşüncesini tahmin edebilme yetisi grup içinde yaşayan bir canlı olarak insana yaptığı ya da yapacağı eylemlerin ait hissettiği grubun ortak zihninde nasıl karşılanacağı, nasıl algılanıp ne şekilde tepki göreceği fikrini verir. Yani kişi bir grup zihni kurgular ve o kurgusal grubun normları, beklentileri ve düşünceleri yönünde konumlanır. Grup tarafından reddedilmek sadece insanda değil bir çok sosyal memeli türünde yaşam ile bağdaşmaz. Bu reddedilmeye karşı grup tarafından tanımlanmadığında kendilik temsili enerjisinde azalma olması, grubun kendiliğin oluşumu ve sürdürülmesinde belirleyiciliğinin bir diğer göstergesidir. Milgram deneyinde de kişinin özerkliğini yitirmesi ve araçsallaşması grubun gücü arttıkça daha belirgindir. Moreno ise

insan yavrusunun gelişiminde grubu tanımaya yönelik fizyolojik kuvvetlerinden bahseder (Moreno 1954).

Bu nedenle yukarıdaki sorunun çıkarsamalı da olsa yanıtı şu şekilde verilebilir: İnsanda güçlü ve zamansal olarak değişim gücünü koruyan bir grup temsili var. Bu temsil kendilik gelişiminde ve özerk işlevlerinde bilinenin ötesinde bir güç ile etli göstermektedir. Bu açıdan grup temsili erişkin yaşamda kişinin kozmozda konumlanması ve işlev görmesinin gizli ama en belirleyici değişkenidir denilebilir.

Emosyonel Sinyaller ve Grup Cesareti

Grup ile yapılan saldırganlık bir ava yönelik avcı saldırganlığı olduğu kadar klanlar arasında, yakın türler arasında (Homo Sapiens –Neandertal vb) alan koruma amaçlı caydırıcı ya da yıkıcı affektif saldırganlığı da içermektedir (Bjorklund ve Pellegrini 2002, Cozolino 2014). Bu saldırganlık fiziksel becerilerin paylaşılmasından çok saldırganlığın başarıya ulaşması için elzem olan sesli ve sessiz iletişim becerilerini sağlayacak bilişsel ve emosyonel sinyallerin paylaşılması, oluşturulması ve fark edilmesi yönünde bir evrimsel baskıya neden olmuştur. Skleranın diğer hayvanlara göre farklı gelişmesi insanın bir diğerinin düşüncesini anlama yetisini kazandıran özelliklerden biridir (Bickham 2008).

Bir insanın yalnızken korktuğu durumlardan yanında biri olduğunda bu korkuyu baş edebildiği fobik bozuklukları düşünelim. Bazı olgular tek başına gidemedikleri bir yere yanlarında küçük çocukları olduğunda gidebilmekte. Korktukları senaryo ile tamamen paradoksal olan bu tutum aslında kalabalık sırasında insanın tehlike riskine karşı körleştiği ve ölüm cesareti diyebileceğimiz bir başka devrenin-sistemin sağladığı emosyonel durum olabilir. Bu irrasyonel cesaret, kişinin tek başına kaçındığı bir tartışmaya yanında arkadaşları olunca korkusuzca ve daha yıkıcı olarak katılmasına ne kadar da benzemektedir.

Grup içi iletişim becerisi grubun sosyometrisi için de önemlidir. Örneğin -15 ila +25 derecede yaşayan ve kışın sıcak termal havuzlarda ısınan Japon kar makakları (*Macaca Fuscata*) insan benzeri sosyal ilişkilere sahiptir ve lineer bir hiyerarşiden ziyade karmaşık ve değişken hiyerarşi biçimini uygularlar. Bilge ve soylu bir dişi tarafından yönetilen kar makaklarında yiyeceğin bol olduğu dönemlerde lidere ihtiyaç duyulmaz. Makaklar soyluluğu ve liderliği kavgadan çok gelişmiş iletişim becerileri ile bir diğerine hatırlatırlar. Gruplar bazen lidersiz olmayı tercih edebilirler. İnsanın çok yakın bulduğu köpeklerde ise lidere itaat tartışmasızdır. Liderin yakınında olmak avantajlıdır. Hiyerarşinin daha katı olduğu düşünülen kurtlarda ise kararlar lider tarafından alınır görünse de grup içi onaylanma süreci gibi daha demokratik bir hiyerarşi bulunmaktadır (Range ve Virányi 2014). Hemen tüm bu sosyal gruplarda lider seçimi çok hassas ve örtük iletişim ile olmakta, grup hiyerarşisi ince vücut ve yüz ifadeleri ile sürdürülebilmektedir.

Şempanzelerde lider alfa salt güçlü bir erkek yerine bazen bir soya mensup olan, bazen bir bilgi, bazen kas gücü zayıf olsa da iyi organize olmuş bir arkadaş grubu şeklinde olabilir. Homonoid evriminde belki de en önemli belirleyicilerden biri alt grup oluşumları ile grup içi lider ya da korumalı gruplar yaratmak olmuştur. Bu durum insanın grup olma yönündeki evrimsel baskılarından biridir.

4. Bir Önerme: Türe Özgü Setler

İnsan merkez sinir sistemi diğer canlılara nazaran doğrudan içgüdüsel davranışın en az sergilendiği sistemdir. İnsanda özellikle doğum ile başlayan yaşamın ilk dönemlerinde içgüdüsel davranışlar sıkça gözlenmekle birlikte gelişen beyin içgüdüsel davranışların kortikal kontrolünü ele alarak bunları gerçeğe ve kişinin öyküsel kimliğine bağlayarak iradi davranışlar haline getirir. Bununla birlikte daha çok diğer hayvanlara atfettiğimiz içgüdüsel durumlar insan da sanıldığı kadar az mı?

Kortikostriatal devreler

Devreler dendiğinde akla genellikle kortiko-striato-talamo-kortikal (KSTK) bazal ganglion devreleri gelmekte ve hareket bozukluklarının anlaşılması ve tedavisi sürecinde en çok çalışılan devrenin motor devreler olması nedeniyle KSTK'ların sadece motor işlev ile sorumlu oldukları düşünülmektedir (Yurdakoş 2001) . Bağlantı yerleri farklılığı ile KSTK olarak tanımlanmış beş devreden sadece biri motor devredir (Kandel ve ark. 2000). Diğerleri bilişsel ve emosyonel işlevler ile karmaşık davranışlardaki özel motor işlevler ile ilgili devrelerdir. Aynı motor devrede olduğu gibi çeşitli bağlamlarda ortaya çıkan duygu ve düşüncelerde de alışkanlık ve otomatikleşme olmaktadır.

Tekrarlanan bir duruma ilişkin yanıt (tekrarlandığına göre ihtiyaç duyulmaktadır) bir müddet sonra daha kolay ve daha kusursuz gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin tekrarlanan bir duruma (davranış olmak zorunda değil, bir bilgi ya da emosyon) zihinden atılamayan düşüncelere yani bazı obsesyonlara farklı gözle bakalım. İradi olarak gelmiyorlar zihne ancak belirli durumlarda kendiliğinden ortaya çıkmaktalar. Çok güçlü bir motivasyonel durum yaratmaktalar (giderilmesi için gerekli dürtüsel enerji- örneğin yıkanma, soru sorma, tekrarlayıcı davranış ya da başka bir düşünce ile ortadan kaldırma). Fizyoloji gözü ile bakıldığında obsesyonların pek ala içgüdü-dürtü sisteminin bir artefaktı olduğu söylenebilir. KSTK devreler ile ilgili olmakla birlikte kendiliğinden ortaya çıkarlar (yani öзде saklı setlerdir). İnsanlarda genellikle ortak çeşitliliğe sahiptir yani insan biyolojisinde paylaşılmaktadır. Fizyolojik bir defisit in giderilmesinde olduğu gibi (Kandel et al 2000) güçlü bir enerji açığa çıkarması (kompülsiyon – nötralizasyon) insanın fizyolojik olarak sanıldığı kadar özgür olmadığının göstergesidir. Gerçi tüm gelişim kuramları insanın bağlama özgü düşünce ve davranışlarında özgür olmadığını, ister içgüdüsel, bilişsel ister psikogelişimsel bir geçmişin dolaylı kontrolünde olduğunu savunmaktadır. Psikogelişimsel açıdan bakıldığında bu

belirlenmişlik bilişsel anlamda bir şema, Freudyen dilde psikogenetik yapı, bağlanma profili ya da erken çocukluk travmaları ile şekillenen stres yolları ile olmaktadır. Daha da ileri gidildiğinde Freud'un libidinal, Klein'in saldırganlık, Bolwby'nin yakınlık arama içgüdü/dürtü tanımlamaları da yeni doğanın dünyaya bazı hazırlıklar ile geldiğinin bir çok kuramca kabul edildiğini göstermektedir. Sadece psikoloji okumaları bile bize insan beyninin (niteliksel olarak farklı olmakla birlikte diğer hayvan beyinlerinde olduğu gibi) güçlü bir ön belirlenmişlik becerisine sahip olduğunu görmek açısından yeterli veri sunmaktadır.

Prosedürel öğrenme olarak da açıklayabileceğimiz tekrarlanan bir eylemin subkortikal bağlantılı bir devreyi oluşturması (Yurdakoş 2001) karmaşık bir öğrenme olduğu gibi (enstrüman çalmak), türe özgü hazır motor setler üzerine gelişmiş etkinlikleri de kapsar (yürümek, yiyecek ayıklama). Bazı becerilerin kendi takviminin olması yani gelişimin belirli zaman aralıklarında öğrenilmesi o işlevi evrimin ve gen havuzunun dışına çıkarmaz. Thorpe'un (1961) öğrenebilen bir kuş türü olan kayın ispinozlarında gösterdiği öğrenmenin seçiciliği ya da tüm gelişim kuramlarının örneğin bebeğin yabancılama becerisinin 6. ayda tanımlanması, cinsel kimliğin 3 yaşında gelişmesi, primatlarda hiyerarşinin 3. ayda öğrenilmesi gibi zamansal sabitliği olan öğrenmelerin hemen herkeste aynı olması türe özgü öğrenmenin hazır bir nöral set üzerine olduğunu göstermektedir.

Devrelerin önemli bir kısmının emosyonel ve bilişsel işlevleri olduğuna göre grubun saldırganlığa ilişkin hazır setler var mı? sorusunu sorabiliriz.

Norm oluşumuna ilişkin yatkınlık

Evrimsel olarak insanın hayatta kalması sınırlı kas gücü değerlendirildiğinde zihinsel performansına ilişkin becerilerini kullanmasına bağlıdır. Daha öncede belirtildiği üzere insan yavrusu doğadaki en zayıf ve en çok korunmayı gerektiren canlıdır. Sadece yavrusunu yetiştirmeye ilişkin zorluklar düşünüldüğünde insan neslinin hayatta kalması bazı bilgilerin kuşaklar arası korunması ve hızla aktarılmasını gerekli kılmaktadır (Bjorklund ve Pellegrini 2002, Cozolino 2014). Örneğin bir yavrunun ne zaman yürüyeceği, dışının ne zaman çıkacağı, ne zaman yalnız kalabileceği, enfeksiyondan nasıl korunacağı gibi bilgiler her anne tarafından tek tek keşfedilmiş olsaydı açlık, doğa olayları (buzul çağı), göçler, kuraklık, savaşlar, bulaşıcı hastalıklar gibi zorluklar altında insanın bugüne gelmesi ya da şu an ki hali ile gelmesi söz konusu olamazdı. O zaman:

- **Bilginin kuşaklar arası korunması** gerekmektedir. Ancak bu koruma yani yaşamsal kuralların içerik sabitliği kolay değişebilir ya da kolay ihlal edilebilir olmamalıydı. Aktarılan bilginin doğrudan içeriği olmasa da bu bilginin saklanması biçimine göre kolay değişmeyecek bir yapısı olması, diğer taraftan aktarılabilmesi gerekmektedir. İster genetik ister memetik (Dawkins 1976) kodlar ile olsun insanlığa ait bilgiler taşındı, aktarıldı, mutasyona uğradı, değişe değişe bu güne ulaştı.

- Bu korunma **norm oluşturmaya eğilim** ile, bu eğilim de norma ilişkin bir devre oluşturma alt yapısı, sabitliği ise oluşan nöral devreler ile mümkün olmuştur. İnsanların zorlandıkları noktada bir diğerrinin fikrine olan dikkati artmakta, belirli koşullarda da bazı düşünceler inanış olarak kolay değişmeyecek şekilde prefrontal kortekste yer edinmekteydiler. Elbette ki bu kurallar sadece bebeğin yetişmesi için değil çok daha yaşamsal olan grubun iç organizasyonu, grubun korunması günümüzde toplumsal normlar diye adlandırdığımız katı, bazen acımasız ancak toplumun çoğunluğu tarafından uyulan kurallar zincirinin oluşmasını sağladı.
- Bir diğer husus ise **normun hızla kabulü**ydü. Aşırı sorgulanan bir norm kolay kabul edilemeyebilir ve grubun belleğinden silinebilirdi. Bu nedenle insanın norm oluşturma eğilimi çok hızlıdır. Bugün bize belki çok anlamlı gelmeyebilir bu varsayım ancak insan evriminin yazının olmadığı, sözlü anlatımın sınırlı olduğu biyolojik döneminde belki de tek çare normun hızla oluşumunu sağlamak böylece kuşaklar arası sağlıklı ve kalıcı hale getirmektir. Memetik geçişi de sağlayacak olan bu sistem insanı biyolojik olarak inanışları-yargıları tanımlayan prefrontal devreleri oluşturmaya eğilimli bir yapıyı kazandırdı.

Afetler, felaketler ve söylentiler

Afetler sonrası söylentilerin, dedikoduların hızla yayıldığı (DiFonzo ve Bordia 2007) bir çoğumuzun kendi yaşamında da tanık olduğu bir durumdur. Marmara Depremi ya da Van Depremi gibi büyük afetlerden sonra bir çoğu majik sınırdan olan bilgiler hızla yayılmakta ve kabul görmektedir. Benzer olay savaşlar, toplumsal etkilenenmenin olduğu büyük olaylar sırasında da yaşanmaktadır. Klasik yaklaşım belirsizliğe karşı anlamlandırma çabasının söylentilere neden olduğu, söylentilerin belirsizlik arttıkça arttığı ve anlamlandırmanın asıl amaç olduğudur. Rosnow (1991) bu yaklaşımı geliştirmiş, toplu halde bu söylentileri dillendirmenin bir tür katarsis yarattığı, anlamlandırma kadar aslında grubun anksiyetesinin azaltması yönünden önemli olduğunu vurgulamıştır. Diğer taraftan karşıt görüşler de mevcuttur. Söylenti sadece bir anlamlandırma ya da anksiyete giderme çabası değil aynı zamanda dikkati de etkileyerek grup iletişimini artırmayı da sağlar (Guerin ve Miyazaki 2010). Ancak birbirlerine karşıt görüşmüş gibi dursa da her iki durumda da içerikten bağımsız söylenti oluşturmaya eğilimin arttığı gerçeği kabul edilmektedir. İster dayanışma ister anlamlandırma çabası olsun grupça yaşanan belirsizlik ve anksiyetenin giderilmesini doğrudan ya da dolaylı olarak sağlamaktadır. Daha önce de norm oluşumu bölümünde vurgulandığı üzere insanın belirsizliğe karşı norm oluşturma çabası vardır ve belirsizlik arttıkça (Mocovici 1963) bir diğerrinin dediği önem kazanmaktadır.

Afetlerdeki bu söylentilerin ya da boş inanışlardaki artmanın nedenleri yukarıdakilerle ek olarak sağ kalım perspektifinde de açıklayabiliriz.

1. Afet gibi belirsizliğin arttığı ve sağ kalıma yönelik emosyonların yoğun olarak aktif olduğu bir anda bilginin analiz edilmesinin doğuracağı risklere karşı bir diğerrinin analiz ettiği başka bir bilgiye inanmanın daha avantajlı olacağı.

burada ikinci bir olasılık da olamaz mı?

2. Yani afetler toplulukların kitlesel olarak büyük kayıplar verdiği olaylar. Yazının insan DNA'sının nihai şekillenmesi sonrasında geliştiği düşünülürse bilginin aktararak korunduğu homosapiens topluluklarında bilgiyi taşıyan insanların olabildiğince fazla olması, topluluğun çoğunun bilgi aktarıcı konuma gelerek grubun belleğinin taşıyıcıları olmaları o afetten sağ kalanların bilgiyi yeni nesle aktarmaları için afetler gibi grubun üyelerinin tehlikede olduğu dönemlerde gruba ait normlara olan inanışlar artma eğilimindedir.

Toplumsal olayların söylentilerden etkilendiği bilinmektedir. Toplumsal olaylar güçlü bir grup dayanışması içermektedir. Grubun en temel varoluş nedenlerinin belirsizleştiği ve tehlikeye girdiği noktada söylentiler, düşmanlıklar saldırı iddiaları kıymet bulmakta ve gerek Roslow'un (1991) gerekse Guerin ve Miyazaki'nin (2010) yaklaşımlarını da kapsayan grubun söylentiye kabul ve dayanışma eğilimi artmaktadır. O nedenle grup saldırganlıklarında belirsizliğe ilişkin kaygıların ve söylentilerin kritik önemde olduğunu dikkate almalıyız.

5. İnsanın İnsana Zulmü

Kozmozun bilinen türleri içinde en zalimidir insan. Modernizm ile insani (?) değerler olarak tanımlanan bildireler, haklar, hukuk metinleri ile bilinen iyinin sağlanmasını sağlayan insan aynı yüzyıl içinde sayısız katliama imza atmıştır. Batı değerleri olarak tanımlanan ve Batı'nın övündüğü bu değerler sisteminin devletleri, Afrika ve Asya'da Batılı olmayan insanlara yönelik hiç de insani olmayan bir yol izlemişlerdir. Günümüzde İŞİD adlı terör örgütüne sıkça kullanılan kafa kesme şeklindeki katliamlar başta Batı ülkeleri olmak üzere tüm dünyada lanetlenmektedir ancak 50-60 yıl öncesine gidildiğinde İngiliz ve Fransız askerlerinin sömürge ülkelerindeki kafa kesme eylemleri sırasındaki yüzlerindeki tebessüm, rahatlık ve zafer edası bu gün hepimizin kanını donduran İŞİD eylemcilerinininkine nasıl da benziyor (Resim 6,7). Bu değişmezlik insanın geçmişinde ilkel kabile ritüeli olan ve erkekliğin sembolü olarak görülen kafatası avcılığının (Bock 2001) ilkelik kadar fitratla da ilişkisi olduğunu düşündürüyor ve tam da bu nedenle medeniyet temelli açıklamaların önemini bilmekle birlikte insanın bu katliamcı ve zalim doğasını gözden kaçırmamak gerekiyor.

Resim 6: Malaya'da komünist direnişçileri öldüren İngiliz komandosu

Resim 7: Cezayir'in bağımsızlık savaşında kafa kesen Fransız lejyonierleri

“Kötülük iyi işlere de yarayabilir”

Lorenz saldırganlık içgüdüsünün kendiliğinden Timbergen ise açlık, cinsellik gibi başka güdülerin zorlamasıyla bir türev olduğunu öne sürmüştür. Agresyon türün uyum sağlayabilmesi ve gelişmesi açısından olumlu işlevleri vardır, filogenetik olarak bu içgüdü, toplumsal ilişkileri oluşturmaya, ilişki ve iletişim kurmaya yöneliktir. Lorenz’e göre bu, canlılar arasındaki ilişkileri çatışma yoluyla düzenleyen bir içgüdüdür, Yaşam doğuştan var olan bir çatışma gücü tarafından biçimlendirilir ve kendi deyimi ile “kötülük iyi işlere de yarayabilir” (Lorenz 1996)

Lorenzci görüşe göre evrimsel değeri olan saldırganlık (agresyon) –eğer evrim daha çok yakın türlerin rekabeti ile şekillenmiş ise- türler arası değil tür içidir. Saldırganlık inhibisyonunun önemli işlevi saldırı daha oluşmadan bunu engellemek yani saldırganı caydırmak, gereksiz tür içi ya da türler arası yaralanma ya da ölümlerin önüne geçmektir. Bu nedenle saldırganlık olabildiğince törenseldir. Sesler, ritüalistik hareketler, bedenin ve dişlerin gösterildiği ancak nadiren eyleme dökülen kabadayılık benzeri beden postürleri ile doludur. Aynı zamanda türün saldırganlığı kontrol eden bir biyolojik devreye sahip olması ve bunu adaptif bir şekilde kullanabilmesi gerekir. Bir canlı türünde bunu en iyi yapabilen hayatta kalacak, saldırganlık ile ilgili nöral yapılar ve süreçler buna göre düzenlenecektir. Çünkü saldırganlık aslında zarar vermektan önce bir iletişim şekli ve düzenleyici kuvvettir. Hayatta kalan türler en agresif olan türler değil, agresif davranışlarında seçici davranan türlerdir. Buna göre seçici bir şekilde öldüren ve kendileriyle aynı türden olanları gerekmedikçe öldürmeyen en iyi avcılar ya da en iyi katiller hayatta kalacaktır (Lorenz 1996).

İnsanda saldırganlığa yönelik inhibisyon var mı? Kan görmek, beden bütünlüğünün bozulması çoğu insanda otonomik yanıtları uyandırmakta ve hipovolemik (tansiyon düşmesi, bulantı hissi vb) vagal bir uyarıya neden olmaktadır. Bununla birlikte bu inhibisyona gerek kalmayacak alet gelişimi insanı bu kan ile baş başa kalmayı azaltmakta, bazen bir bilgisayar faresi tıklatması ile binlerce insanı öldürebilecek bir karar aldırabilmektedir. Lorenz hidrojen bombası gibi binlerce metrekairelik alanı cansız bırakacak bir teknolojiye ve tüm dünyayı yüzlerce kez yok edebilecek nükleer silah stokuna ulaşan insanlığın saldırganlık gücünü biyolojik bir eksikliğe bağlamıştır. İnsan sonuçta bedensel olarak öldürücü bir fiziğe sahip değildir ve insan öldürücü özelliklere sahip bir şekilde evrimleşmediği için ne zaman öldürmeyeceğine dair kapsamlı inhibisyonlar ve kontroller de geliştiremediğini öne sürmüştür.

Korku ile tetiklenen saldırganlık

Hayvan agresyonlarına (saldırganlık durumlarına) bakıldığında tanımlanan saldırganlıkların bir kısmının savunma amaçlı olduğu bir kısmının ise iletişim ve düzen sağlamaya ilişkin olduğu görülür (Yıldırım 2004). Örneğin süten kesme agresyonu ya da annenin yavruyu kovması türün devamı için düzene ve iletişime ilişkin eylemlerdir. Diğer taraftan territorial (alan) agresyonu ile temellendireceğimiz savunmaya ya da korunmaya

ilişkin agresyonlar içinde korkuyu da barındıran yani emosyonel olarak birden fazla devrenin ve sistemin içinde olduğu karmaşık durumlardır. Yavruları/yumurtaları tehlike altında olan bir annenin normalde avcısı olan bir başka türün mensubunu korkutacak kadar pervasız, gözü pek ve cengaver olması gibi. Olağan koşullarda kaçacağı canlıya (örneğin bir tilkiye karşı yumurtalarını savunan kaz) tüm gücü ile saldırma kararı içinde korkunun ve anksiyetenin paradoksal etkisi mutlaka dikkate alınmalıdır. Yavrusuna bir şey olacağı korkusu korktuğu bir eylemde onu cesaretlendirebilmiştir. Saldırı riski altında olma yani anksiyete kaçmak yerine daha atak olmasını sağlamıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere evrimsel psikiyatri bize konuyu anlamada yardım edebilmektedir. Örneğin saldırıya uğramış travma mağduru bir travma sonrası stres bozukluğu olgusunda ürkeklik, aşırı tetikte olma hali yanında impulsif davranışta artma ve kontrolsüz saldırganlığın da görülmesi bu paradoksal duruma demonstratif bir örnektir. Sonuç olarak beklenmedik yani sıradan olmayan saldırganlık eylemlerinde ihtiyaç duyulacak cesaret ister gerçek ister sembolik bir kaybetme korkusunu içermektedir. Yavrusu tehlike altında bir ebeveyn ölüme tereddütsüz yürüyebilir, bazı kahramanlar grubun gözünde önceden kazandığı “yürekli insan” imgesini kaybetmekten korkar, kimi sıradan insanlar ise grubun onu terk etmesinden korkar. Cesaret ve korku aslında madalyonun iki tarafı gibi durmaktadır.

Yıkıcı saldırganlık ve alturizm

İnsan yıkıcı saldırganlığı kadar doğrudan soy akrabalığı olmayan birine yönelik faydacı bir eyleme girişebilir. Bu faydacı bir eylem bazen kendi yaşamını tehlikeye sokacak kadar fedakarca olabilir (Cozolino 2014). Alturistik, özgeci ya da diğerkamcı diye adlandırılan bu davranış seti bir açıdan saldırganlığa olan eğilimi dengeliyor olabilir mi?

İnsan gruplarının hayatta kalmasında paylaşma önemli bir değişkendi. Bu paylaşma besinleri, yavrunun bakımını olduğu kadar bazen hiyerarşiyi de kapsadı. Liderin seçimi de aslında hiyerarşinin paylaşılması ile ilgili bir süreçti. Alturistik davranış ise bunlardan daha farklı ve daha içgüdüsel bir özellik gibi durmakta. Alturizm elbette ki insana özgü değil ancak insan yavrusu gibi çok incelikli bir bakım isteyen ve tek bir insanın baş etmesinin güç olduğu bakım sorunu çeşitli evrimsel koruma davranışlarını geliştirmiş olması muhakkaktı. Çünkü doğrudan fekundite ile ilişkili olan yani üreme ve soy devam ettirme becerisi ve sorunu muhtemelen sadece kendine değil başkasına ait olan yavrunun korunmasını da içeren alturistik davranışları güçlendirecek bir evrimsel baskı oluşturdu. Düşmekte olan bir çocuğu görünce tereddüt etmeden ve belki de hayatını kaybetme riski ile karşı karşıya kalarak yardım etme. Güncel basın böyle ve benzeri kurtarma ya da kahramanlık öyküleri ile dolu. (Bu itki elbette ki karar verme süreçlerinin kontrolünde olsa da yardım etme isteğinin gelmesi çoğunlukla kendiliğinden olmakta. Yani yukarıda da bahsedildiği üzere içgüdüsel değişkenler daha çok bir karar verme sürecinin güçlendiricisi ya da engelleyicisi olarak karşımıza çıkmakta). Yine de alturistik özellikler saldırganlığın doğrudan dengeleyicisi olamayabilir. Çünkü bir alturistik eylem

de biçimi itibarı ile saldırganca gerçekleşebilir. Marne Hattı'nda bekleyen bir Fransız askeri, Sakarya Cephesindeki Türk askeri, Vietkong gerillası, Balkan Partizanı da pek ala kesin öleceğini bildiği savaşta tanımadığı soydaşlarının güvenliği için alturistik bir ruh hali ile savunma savaşındadır. Bir diğer husus ise alturistik eylemler ve bencil tutum arasındaki denge gen temelli bir sürecin sonucundan ziyade çevresel etmenlerin belirleyici olduğu grup içi kişilerarası bir süreç olabilir (Fehr ve Fischbacher 2003). Bu nedenle alturistik bir özü olmakla birlikte vicdan –yani bireyin kendini gözleme, eleştirme ve suçlama eğilimi- belki de insandaki saldırganlık özelliğini inhibe etmekte –doğrudan bir inhibitör olmasa da- evrimsel olarak insana ait en güvenilir liman olabilir. Diğer taraftan aradığımız eğer biyolojik bir inhibitör ise daha ilkel(!) mekanizmaları gözden geçirmek uygun olacaktır.

Okuyucuya önereceğimiz bir başka davranış biçimi olan “infanticide”in neredeyse tüm topluluklarda belli bir zaman diliminde görülmesi (Milner 1998) insanın inhibitör mekanizmalardan yoksun olduğunun ve yıkıcı olabileceğinin bir başka göstergesidir.

İnsanın iyi olan doğasından ziyade, empati becerisi gibi özelleşmiş yapıların, toplumsal vicdan gibi normlar ile bezenmesi, insanı özne olmaya iten eğitim ile birlikte bir umut oluşturabilir.

6. Kayseri Olayları Analizi

Yukarıda anlatılanlar üzerinden Kayseri Olaylarını ya da başka bir bölgede toplumsal çatışmayı kurgulayacak olsak neler yapmak gerekirdi.

Mevcut bilgiler ile bakıldığında ani toplumsal kaos ve saldırganlık oluşturmak için dört aşamamız bulunmaktadır

1. (Çatışmaya zemin oluşturacak) Bir alt grup potansiyeli ve öteki varlığı
2. Belirsizlik ortamı (Norm oluşumunu ve korkuyu artırmak)
3. Olası düşman (Öteki) tarafından saldırıya uğrama ve yok edilme algısı oluşturma
4. Korku, öfke ve kinin hedefe yönlendirilmesi

Kayseri Olaylarına dönecek olursak bir gün öncesi vardı aslında: Bir gün önce, yani TÖS mensubu öğretmenlerin ertesi gün yapacakları kongre için şehre geldikleri gün olan 6 Temmuz 1969'da akşam saatlerinde (saat 21.00) şehrin elektrikleri aniden kesildi. **Karanlıkta kalan şehirde** birbiri ardına bombalar patlamaya başladı.

Dört yere atılmıştı bombalar:

- Türk Kültür Derneği
- Sümer Örnekevler Camii
- Mimar Sinan Camii
- İmam Hatip Okulu

Söylenti ise çoktan şehri sarmıştı: “komünist öğretmenler camilerimizi bombaladı”. Bir kaos havası oluşturulmaya çalışıldı. Sonuçta 7 Temmuz 1969 sabahı Kayseri eski Kayseri değildi artık. Şehir kendini savunacaktı ama kime karşı. İşte tam bu noktada profesyonelce örgütlenen altgrup saldırganlığı çalışması devreye girmektedir. Sıradan insanlar provokatörler önderliğinde bir anda şehirde terör estirmeye başladılar. Onlara göre şehir bombalanmış, kutsal değerlere saldırılmıştı. Topyekun savunma kutsala aykırı olabilecek her şeye yönelebilirdi.

a. (Çatışmaya zemin oluşturacak) Bir alt grup potansiyeli ve öteki varlığı

Ön aşama, arka plan: 17 Eylül 1967’de Kayseri Stadı olayı olarak bilinen bir facia yaşanmış, Kayseri Spor - Sivas Spor maçı sırasında çıkan olaylarda bir spor faciası yaşanmış, 43 Sivas Spor taraftarları ezilerek ölmüştü. Bu olay sonrasında Sivas’ta Kayserililere ait iş yerleri yağmalanmış, Kayserililer bir süre Sivas içinden geçen seyahatler yapamamıştı. Yani Kayseri bir toplumsal çatışma tarafı olduğu dönemden geçiyordu. Ayrıca Türkiye toplumu Kayseri olaylarından çok zaman önce muhafazakar ve aydınlanmacı normların hakim olduğu bir gruplaşmayı yaşıyordu. Bir çok tarihiye göre aydınlanma hareketinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk ortaya çıkışı ile başlayan reaktif gerici bir ötekileştirme dil zümreleri hızla konsolide etmekteydi. Kayseri olayları öncesinde 1960 özgürlükçü öğrenci hareketleri ile başlayan kasaba eşraf kültürü ile aydınlanmacı ilerici güçler arasındaki farklılaşma toplumsal barış bozucular tarafından muhafazakar öze dönük küfür şeklinde tanımlanmış, aydınlanmacı, ilerici ya da devrimci her tür girişim asıl olan kutsala aykırı şeklinde dillendirilerek toplumda bir tür alerji yaratılmaya çalışılmıştır. Bu yazıda “Muhafazakar” terimi politik bir grubu tanımlamak anlamı ile seçilmemiştir. O nedenle kendini muhafazakar olarak tanımlayan okurlar kendilerini bu tanımın dışında tutmalılar. Muhafazakarlık tam da dar anlamı ile değişmeyen, yenilikçi normları benimsemekte zorlanan anlamında kullanılmaktadır. Bu yönü ile eğer kişinin grup normlarını sorgulama ve yenileme becerisindeki kısmi yetersizlik olarak tanımlanırsa sosyometrik ve sosyal psikolojik açıdan insan davranış biçiminin az gelişmiş ama gen havuzu içinde bir sosyal tutum şeklinde evrimin bir meyvesi olarak günümüze ulaşmış bir grup konumlanmasındır denilebilir.

Resim 8: Kayseri Olaylarından önce bir yerel gazete haberi

Güçlendirilmiş ayrımcı dil: Bunların bir çok örneği günümüzde de düşük yoğunluklu olarak büyük-küçük yerleşimlerde görülmektedir. “Ahlakımız bozuluyor”, “bize uymaz”, “başımıza taş yağacak” gibi deyimler hala canlı bir şekilde kültürün aktarıcıları tarafından kullanılmakta. 1960’lar Türkiye’si’ne gidersek anti komünist politikaların sıklıkla başvurduğu yöntem ahlakçı normların kullanılmasıydı.

Komünizm ya da sosyalizmin halk tarafından ilk duyulması eşitlik, özgürlük, emek gibi kavramlar ile değil “Komünistlerde ana bacı kavramı yoktur”, “komünist adam eşini paylaşır”, “Komünistler camileri yıkacak, din düşmanları” “Vatanı satacaklar”... söylemleri gibi son derece hassas değerler üzerinden negatif anlamları ile olmuştur. Olaylardan 6 ay önce sinema salonlarında alkol alınması gibi kışkırtıcı yayınlar ile zaten gergin bir şehir vardı.

Aşırı vurgulanmış grup normları: Yukarıdaki söylemler ile tanımlanan gruplara karşı kendini “ahlaki” ve “milli” değerler ile tanımlayan bir kitle oluşturuluyor, kendini yok edeceğini düşündüğü ya da öyle atfettiği öteki referansı üzerinden kendi alt grubunu tanımlıyordu.

Politik bir taraf, politik bir karşı grup: Çatışma bir gerçekliğe dayandığı ölçüde sürdürülebilir. Taraflaşma ya da polarizasyon bir politik grubun tercihi olmayabilir. Politik grup farklılığı üzerinden kendini tanımlamasa da reaktif karşı grupça farklılık vurgulanacak, böylece iki grup polarizasyon ile gittikçe birbirinden uzaklaşacaktır. Politik konumu ile dünya düzeni için tehdit oluşturan özgürlükçü akımlar karşısında etnik kin taşıyan gruplar cepheye sürülmüş ve böylece düzen için riski olan politik grubun büyüme ve kitleselleşme önlenmiştir.

Organize Kalabalık Provokatörler: Tüm provokasyonların dayandığı sayısı az ya da çok örgütlü bir grup olagelmıştır. Kayseri Olaylarında olaydan kısa süre önce Adalet Partisi milletvekilince yapılan toplantıda “Moskof Uşaklarını köpek gibi geberteceğiz” denilmekteydi. Yine de bu olayın bir devlet kurumuna ya da devletler kurumuna bağlı illegal güçlerce organize edildiği aşikardı. Bu kişilerin önderlik ettiği kimseler de bulunmaktaydı.

b. Belirsizlik ortamı

Belirsizlik ortamı reaktif beklenmedik bir kalkışmada bizce EN ÖNEMLİ DEĞİŞKENDİR. Nörobiyolojik ve evrimsel nedenleri bulunmaktadır. Sıradan insanı değiştiren belki de en önemli güçtür. Belirsizlik anksiyetenin en önemli nedenidir.

Resim 9: Olayların öncesinde Adalet Partisi milletvekili Ateşoğlu'nun kışkırtıcı söylemlerinin olduğu gazete kupürü

İnsanı norm oluşumuna iter. Yakınında olan aktif bilgeye yönlendirir. Hızla norm kabulü gerçekleşir.

Kayseri’de bir gece öncenin kesilen elektrikleri ile başlamıştır kaos. Karanlıkta kalma insanı belirsizliğe iten önemli bir algısal zayıflıktır ve evrimsel kodlarımızda yani insansı öykümüzde bizi korkutan bir gelişmedir. Adından patlayan bombalar evlerinde mahsur insanları korku ve kaosu içine sokmuştur.

c. Olası düşman (Öteki) tarafından saldırıya uğrama ve yok edilme tehdidi

Grup sınırlarına yönelik açık saldırı algısı: Atılan bombaların cami gibi dini ve millî yerlere olması toplumun kaos ve kendini koruma reflekslerini yıkıcı bir saldırganlığa dönüştürecek bir öfkeyi yaratmıştı. Bu öfke korkunun grup içinde dönüşmüş haliydi.

Söylentiler ve söylentilere inanma: Korkan kitlelerin açıklamaya kaosu anlamlandır-maya ihtiyacı vardır. Şehirde söylentiler kulaktan kulağa yayılmaya başlamıştı. Depreme maruz kalmış insanlarda ya da savaşın şiddetine maruz kalmış sivillerde görüldüğü gibi Kayserililer bilinçli oluşturulmuş söylentilere hızla inandı.

Karşıt gruba yönelik normların kuvvetlenmesi: Düşman belliydi. Düşman aslında önceden tanınmaktaydı. Düşman komünist öğretmenler, içki içenlerdi, ahlaksızlardı, dinsizlerdi.

d. Korku, öfke ve kinin hedefe yönlendirilmesi

Grubun yönlendirilmiş saldırganlık kararı, grup katarsisi - kin ve kibir sarmalı: Önderlik eden provokatörler ile kontrollü şiddet başlamış, korkan, bir araya gelince öfkesini yaşayan ve kin duyan kitlelerin düşmana yönlendirilmesi ile işlem tamamlanmış oldu. Fail bulunmuştu ve güçsüzdü. Yok edilebilir bu faile karşı kin ile saldırganlık topyekun öldürmeye varabilirdi.

Kontrolsüz şiddet: Tetiklenen şiddet grubun büyümesi ve kitleselleşmesi ile kontrol-süz hale gelebilir. Kayseri’de kitleleri galeyana getirmek için yaratılan kaos ve patlamalar, öncesinde ahlaksızlık temalı düşman yaratan ötekileştirme dili ile kaynaşmış, hibrit hale gelmiştir. Olaylar sırasında bombalar ile ilgisi olması imkansız, apolitik pavyon çalışanı kadınlar linçten paylarını düşeni almışlardı

Kayseri olaylarında kimse ölmedi. Askeri birlikler ve devletin legal güçleri olayları sorunsuz bir şekilde bastırmıştı. Çoğunluk aslında galeyana gelmiş topluluklardı. Çünkü ülke henüz tam anlamı ile (Maraş’taki gibi) politize ve polarize olmamıştı. Ancak bu olaylar sıradan insanların tepki hızı ve gücü açısından çok önemli deneysel veriler sundu birilerine. Tarihimizde gizli kaldı, anlatılmadı. Teknik olarak Maraş katliamına, hazırlanış şekli ile Çorum olaylarına benzese de süresi ve saldırganlık şekli ile daha çok Sivas benzeri bir kalkışma idi. Şehre dışarıdan gelen bir aydın grup, kutsala saldırma söylentisi, kuşatma ve yakma. Bunun bedeli Çorum’da, Madımak’ta ödenecekti. İyi analiz edilebilmiş olsaydı belki de ülke bu tür provokasyonları daha az zarar ile atlatacak,

barışçı yaklaşım sahipleri önleyici tedbirler alabilecekti. Etnik bir kimliğe dayanmaması aslında Kayseri Olaylarını daha da tehlikeli hale getirmektedir.

Türkiye tarihi Kayseri olayları sonrasında Maraş'ı yaşamıştır. Lorenz'in katil insan türü burada ortaya çıkmış, hamile kadınların karınının deşecek derecede bir katliam gerçekleşmiştir. Bir insanın asla kabul edemeyeceği bu acı katliam onu başka bir bağlamda asla yapmayacağını düşünen sıradan insanlarında katılımı ile hunharca yerine getirilmiştir. Bebeler 20. Yüzyıl Türkiye'si'nde canice hisle öldürülmüş, savunmasız sıradan halk kitleleri etnik-mezhepsel bir gerekçe ile katledilmiştir.

Çorum olayları teknik olarak yukarıda da bahsedildiği gibi Kayseri Olayları ile benzerlik taşımaktaydı. Kayseri Olayları deneyi Çorum'da kan ile sınanmış oldu ancak yıkıcı organizatörler Kayseri'den sonra mezhep farklılığı gibi tarihsel kökleri olan çatışmaları daha çok tercih ettiler. Malatya Olayları (Hamido'nun öldürülmesi ile eş zamanlı başlayan olaylar), Erzincan Olayları (yerel halkın duyarlılığı ile sınırlı kaldı, toplumsal çatışmaya dönüşmedi) o dönem damga vuran diğer toplumsal çatışmayı kıskırtan olaylardı.

Resim 10: Maraş Katliamında öldürülenlerin toplandığı yer.

Resim 11: Erzincan Olaylarını anlatan gazete haberi.

7. Sonuç Yerine

İnsan iyi şeyler de yapar. Kötülük insanlarda olmakla birlikte yıkıcı grup davranışı eğiliminin hepsinin özünde bulunduğunu söyleyemeyiz. Belirsizlik ve kaos kötü olaylara gebe olduğu kadar yeni normlara izin vermesi ile yapıcı organizasyonları da tetikler. İnsanlık tarihi bu yeni şekillenmelerin başarı örnekleri ile de doludur. İyilik bir başka yazının konusu olsun.

Sonuç olarak, sıradan insan saldırgan ve hatta katliamcı olabilmektedir ve bu durum tüm değişkenleri ile aydınlatılması ya da anlaşılması gereken bir durumdur. Diğer taraftan sıradan insanın saldırganlaşmasını anlama çabası şiddeti normalize etmek ya da anlayışla karşılamak yani saldırganlığı sıradanlaştırmak amacını gütmemelidir. Sıradan insan saldırgan olabilir ancak bir saldırganlık asla sıradan değildir, olmamalıdır. Bu nedenle ki nefret suçları affedilmemeli ve toplumların hafızasında sürekli canlı tutulmalıdır.

İnsanlık tarihinde insan hakları evrensel bildirgesinin kabul edildiği, bireyin özgürlüklerinin güvenceye alındığı 20. yüzyılda bile sayılamayacak kadar fazla etnik kitlesel katliam gerçekleştiren insan hayvanlar aleminin en katliamcı türüdür. Kendiliğinden oluşan ya da oluşturulmuş bir belirsizlik ortamında basit bir müdahale ile hızla yok edici bir kimliğe bürünmekte ve bu saldırganlık geçmiş travmalardan da beslenmektedir.

Ancak bu yazının başka bir sonucu daha vardır. Grup konsolidasyonları temelinde provake edilen ve oluşum formülasyonuna sahip olduğumuz bu saldırganlığa karşı nasıl bir önleyici yol izleneceği aydınların, bilim insanlarının sorumluluğu ve görevidir. Çünkü bu saldırganlığı tetikleyenler, tarihsel deneyimlerin ve maalesef biliminin tüm imkanlarını kullanmaktadırlar. Tarihsel travma ve düşmanlıklara karşı çok teknik bir çalışma ile insanların barış ve hoşgörü kültürü geliştirilmeli, nefret ve insanlığa karşı işlenen suçları önlemeye yönelik güçlü toplumsal vicdan oluşturulmalıdır. Bununla birlikte bu ani saldırganlığa karşı ciddi kriz planları oluşturulmalı ve bu tür provokasyonlar boşa çıkarılmalıdır. Bu açıdan Türkiye aydınları ve bilim insanları beceri gösterememiş, yeterli özne olma esnekliğinde olamamışlardır. Bir gerçeğin nesnel niteliği kadar grubun zihninde nasıl algılandığı ya da o gruba ulaşıp ulaşmadığı da önemlidir. Bazen doğruluk adına bilim insanlarıncı yapılan bilimsel politik çıkışların etkisiz ve hatta konsolidasyonu artıran olumsuz etkileri olacağı unutulmamalıdır.

Bilim insanı bildiği ölçüde sorumludur da...

Kaynaklar

- Avitur O (2011) Two Self-Proclaimed Neuroscience ‘Geeks’ Decipher the Zombie Brain. *Neurology Today*, 11:32-34
- Bickham J (2008) The whites of their eyes: The evolution of the distinctive sclera in humans. *Lambda Alpha Journal*, 32:20-29.
- Bjorklund DE, Pellegrini AD (2002) The origins of human nature: Evolutionary developmental psychology. Washington/DC, American Psychological Association.
- Bock PK (2001) İnsan Davranışının Kültürel Temelleri (Çev. NS Altuntek). Ankara, İmge Kitabevi.
- Bribiesca LB (2001) Memetics: A dangerous idea. *Interciencia* 26.1: 29-31
- Brüne M, Brüne-Cohrs U (2006) Theory of mind—evolution, ontogeny, brain mechanisms and psychopathology. *Neurosci Biobehav Rev*, 30: 437-455.
- Cozolino L (2014) The Neuroscience of Human Relationships: Attachment and the Developing Social Brain (Norton Series on Interpersonal Neurobiology). New York, WW Norton & Company.
- Dawkins R (1976) The Selfish Gene. New York, Oxford University Press
- DiFonzo N, Bordia P (2007) Rumor, gossip and urban legends. *Diogenes*, 54(1), 19-35.
- Elton M (2001). Susan Blackmore, the Meme Machine. *Minds and Machines* 11 (3):437-442.
- Fehr E, Fischbacher U (2003). The nature of human altruism. *Nature*, 425(6960), 785-791.
- Guerin B, Miyazaki Y (2010) Analyzing rumors, gossip, and urban legends through their conversational properties. *The Psychological Record*, 56(1), 2.
- Helm C, Morelli M (1979) Stanley Milgram and the obedience experiment: Authority, legitimacy, and human action. *Political Theory*, 321-345.
- Jeager (1941) Jäger Report: https://en.wikipedia.org/wiki/Jäger_Report
- Kandel ER, Schwartz JH, Jessell TM (2000) Principles of Neural Science . New York, McGraw-Hill.
- Lorenz K (1996) “Saldırganlığın Spontanlığı”, *Cogito*. sayı 6-7. Kış-Bahar. s.165- 168.

- Milner LS (1998) *Hardness of heart/hardness of life: the stain of human infanticide*. New York, University Press of America.
- Moreno JL (1937) Sociometry in relation to other social sciences. *Sociometry*, 1(1/2): 206-219.
- Moreno JL (1954) Transference, countertransference and tele: Their relation to group research and group psychotherapy. *Group Psychotherapy*, 7:107-117.
- Moscovici S (1963) Attitudes and Opinions, *Annual Review of Psychology*, 14: 231-260.
- Panksepp J (2006). Emotional endophenotypes in evolutionary psychiatry. *Progress in NeuroPsychopharmacol Biol Psychiatr*, 30(5), 774-784.
- Range F, Virányi Z (2014) Wolves are better imitators of conspecifics than dogs. *PLoS One*, 9: 1-9
- Rosnow RL (1991) Inside rumor: A personal journal. *American Psychologist*, 46: 484-496.
- Russell NJC (2011) Milgram's obedience to authority experiments: Origins and early evolution. *Br J Soc Psychol*, 50: 140-162.
- Şerif M, Şerif CW (1996) *Sosyal psikolojiye giriş*. (Çev. M Atakay, A Yavuz), İstanbul, Sosyal Yayınları.
- Thorpe WH (1961) *Bird-song: the biology of vocal communication and expression in birds*. New York, Cambridge University Press.
- Yıldırım EA (2004) Agresyona eğilimli olan sağlıklı genç erişkinlerde agresyon alt tipleri ve öfke ifade tarzlarının olaya ilişkin beyin potansiyellerine yansımaları. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Yurdakoş E (2001) *Lecture notes on neuropsychophysiology*. İstanbul, Nobel Tıp Kitabevi.

3

Öldürme ve Yıkıcılık

Hakan Karaş

İnsandaki yıkıcılık kapasitesi sadece savaş zamanlarında değil, hemen her gün tanık olduğumuz şiddet eylemleri ile de kendisini ortaya koymaktadır. İnsan eliyle yapılan yıkıcı eylemler bunlara tanık olanlarda sadece duygusal zorlanmalara yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda insanların gerçeklik algısını da değiştirir. Bu algı değişimi şiddet eylemlerinin topluma sunulduğu haliyle, hatta çoğu kez meşru görülerek kabullenilmesine yol açar. Bireylerin veya kurumların uyguladığı şiddetin toplum tarafından kolaylıkla kabullenilmesi insandaki normalde işlevsel olan potansiyelin, rasyonalizasyonun (akla uygunlaştırma) nasıl ürkütücü sonuçlara yol açabildiğini gösterir. Rasyonalizasyon yoluyla insan zihninde sıklıkla saldırgan bir kurban olarak, düşman katıksız bir zalim gibi, vahşet ise haklı ve onurlu bir eylem gibi kodlanır. O halde, denilebilir ki insanın ötekine karşı yıkıcılığı, hatırı sayılır miktarda inkar ve rasyonalizasyon gerektirdiğinden, sadece bedenlere yönelik değil aynı zamanda gerçekliği çarpıtmaya yönelik bir girişimdir. Diğer bir deyişle, ötekine yapılan yıkıcı eylemlerin hem fail tarafından gerçekleştirilmesi, hem de üçüncü konumdaki diğerleri tarafından kabul görebilmesi için bu eylemlerin gerçekliğe karşı da yıkıcı olması gerekir.

Gerçekliğin kamusal alanda çarpıtılmış biçimde sunulup toplum tarafından kabul edilmesinin en somut örneği toplumdaki kanaat önderlerinin savaş çağrılarında görülür. Seferberlik çağrısı için, statükoyu sürdürmek ya da bazen değiştirmek gibi, farklı motivasyonlar olsa da savaşın toplumsal meşruiyetinin oluşturulması sırasında devletin kamusal söylemi ve bu söylemin sözcülüğünü yapan medyanın dili hemen her zaman ‘mutlak kötü bir düşman’ ve ‘güvenlik tehdidi’ etrafında şekillenir. Savaş gündeme geldiği zaman çoğu medya organları ve kanaat önderleri devletin bu kamusal söylemini yayma ve savaşmanın haklı gerekçeleri olduğu konusunda toplumu ikna etme misyonu yüklenirler. Toplumun çoğunluğu savaşlarla ilgili kararlar konusunda etki gücü olmadığını düşünse de, iktidarların medya ve diğer iletişim araçları üzerinde tahakküm kurma eğilimine verdiği öncelik düşünüldüğünde bile bunun böyle olmadığı söylenebilir. Medyanın iktidar için işlevinin en kritik olduğu dönemler savaş hazırlığı dönemleridir. Çünkü kamuoyunu ikna etme misyonu yerine getirilmeden, toplumun kayıpları göze alması ve kayıplarına dayanması oldukça zordur.

İktidarların savaşı toplumsal alanda meşru kılma manipölasyonları toplumu hazırlamakla kalmayıp ‘mutlak kötü’ ve nefret söylemini yaygınlaştırdığı için toplumdaki nefret suçları, toplu linç girişimleri ve genel olarak bireylerin birbirine karşı şiddet eğilimi de savaş ve çatışma zamanlarında artış gösterir. Çünkü ‘mutlak kötü’ algısı rasyonel akıl yürütme biçimi ile bağdaşmaz ve bu algının toplumda sınırlı bir alana izole edilmesi oldukça zordur. Dolayısıyla, bu tarz bir akıl yürütmenin kaçınılmaz sonucu olarak, düşman algısı toplumsal ilişkilerde görüş ayrılıklarının ve yaşam tarzlarının ara tonlarını da içeren bütün alanlara nüfuz etmek durumundadır. Böylelikle savaş söylemi ve bunun toplum tarafından içselleştirilmesi, şiddetin ve yıkıcılığın bir toplumsal norm haline gelmesinin önünü açar.

Şiddetin kamusal alanda inkar ve rasyonalizasyon yoluyla meşru kılınması için bu çarpıtma süreçlerinin aynı zamanda bireyin ruhsal dünyasında ‘özel’ karşılığının bulunması gerekir. Yani yıkıcı davranışın hem ortaya çıkabilmesi hem de toplumda bu davranışların tanıkları tarafından destek görebilmesi ancak bireylerin saldırganlık dürtülerinin zihinsel çarpıtma süreçleri sayesinde canlanması ile mümkün olur. Bu saldırganlık dürtüleri farklı kuramcılar tarafından ‘doğal’ ve ‘edinsel’ olarak farklı biçimlerde yorumlansa da, bu yönelimlerin genel olarak insan türünün potansiyelinde var olduğu birçok kuramcı tarafından kabul edilmektedir. Psikanalitik yazında da genel olarak saldırganlık, insan ruhsal yapılanmasının özündeki kaçınılmazlığı mümkün olmayan ve kabul edilmesi gereken bir özellik olarak kavramsallaştırılmıştır (Harding 2006).

İnsanda Yıkıcılığın ‘Özü’ Olarak Saldırganlık Dürtüsü

Yıkıcılık ve bunun bir sonucu olan öldürme davranışı insandaki saldırganlık dürtüsünün görünümlerinden sadece biridir. Saldırgan duygu ve dürtüler sözel olarak ifade edilebilir ya da sözel olmayan ama şiddet de içermeyen yollarla dışa vurulabilirler. Saldırganlık ile güdülenen (fiziksel) şiddet ise bir başkasının bedenine zarar verme amaçlı kasıtlı bir saldırı içerir. İnsanın ruhsal gelişiminin sağlıklı biçimde ilerleyebilmesinde saldırganlık kapasitesinin temel yeri vardır. Örneğin anne bebek arasındaki bağın kuvveti göz önüne alındığında, anneden ayrışma ve bireyselleşmenin gerçekleşebilmesi için, niçin hatırı sayılır ölçüde saldırganlık gerektiği anlaşılır. Saldırganlık dürtüsü çocuğun yeni bağlar oluşturmaya, keşif yapmaya ve yeni şeyler öğrenmesi için gerekli olan girişkenliği sağlar. Aynı zamanda bu işlevler için mevcut konumdan ve bağlardan kısmen kopmak için de bir ölçüde saldırganlık dürtüsü gereklidir. Benzer şekilde ergenlik döneminde de ilginin aile bireyleri dışındaki nesnelere yönelebilmesi için anne ve babaya olan duygusal yatırımı gevşetecek bir miktar saldırganlığa ihtiyaç vardır. Bütün bu süreçlerin sonucunda oluşan ötekenden ayrı bir kendilik algısı ve içsel/dışsal gerçeklik ayırımı için saldırganlık gereklidir (Winnicott 1950). Tıpkı cinsellik gibi saldırganlık da yapıcı ve ilerletici amaçla kullanılabileceği gibi yıkıcı ve geriletici biçimde de kullanılabilir. Belirli bir andaki uygunluğu saldırganlığın dışa vurum tarzına ve kişinin hangi gelişim evresinde olduğuna bağlı olarak değişir. Örneğin bir veya iki yaşındaki bir çocuğun öfke krizleri

geçirmesi normal karşılanabilir fakat daha ileri yaşlar için bunun normal olmadığı düşünülür. Bir kişinin gerçek bir tehlike durumunda kendisini veya başkalarını savunmak için şiddet kullanması hem toplumda hem de çoğunlukla yasalar karşısında bile meşru kabul edilir. Fakat bunun gibi örnekler dışındaki şiddet eylemleri olağan dışı durumlar haricinde normal karşılanmaz. İnsanın gelişimsel sürecinde önemli rolü bulunan ve erişkinlik yaşamında da bireyi koruyucu özellikleri olan saldırganlık dürtüsünün, insanda doğuştan gelen bir özellik olarak bulunduğu çeşitli kuramcılar tarafından vurgulanmıştır.

İnsan saldırganlığını çeşitli yönleri ile ele alan Freud (1905), önceleri sağlıklı saldırganlığın cinsel dürtülerle ilgili süreçleri kolaylaştırmaya yaradığını fakat patolojik bir hal alıp sadizme dönüşebileceğini belirtmiştir. Hoşnutsuzluk ve acı veren içsel ve dışsal deneyimlerin öfke ve saldırganlığa yol açtığını öne sürer. İyilik halini tehdit eden 'saldırgan öteki'lere karşı tepki olarak gelişen öfkeyi benliği koruma dürtüleri arasında değerlendirir (Freud 1915). Freud (1917), saldırganlık ile ilgili görüşlerini genişleterek saldırganlığın kayıp yaşantısına birincil bir tepki olarak ortaya çıktığını öne sürer. Kayıp terimi ile sevilen veya nefret edilen kişilerin kayıplarının yanı sıra özellikle benliğin narsistik zedelenmesi gibi durumlarda oluşan duygusal kayıpları da kast etmiştir. Daha sonra Freud (1920), saldırganlık dürtüsünü insan doğasının birincil bir özelliği olarak kavramsallaştırmış ve insandaki dürtüleri yaşam dürtüleri ve ölüm dürtüleri şeklinde kategorize etmiştir. Saldırgan dürtüler gelişimin ilk aşamalarında içeriye, yani kişinin kendine yöneldiğinden ölüm dürtüleri olarak adlandırılmıştır. Ona göre sonraki gelişim aşamalarında ise yıkım dürtüsü şeklinde dış dünyaya döner. Saldırganlığın yıkıcı özelliğinden arınıp yaratıcı etkinliğe dönüşebilmesi ya da kontrol altında tutulabilmesi için sevgi ile birleştirilmesi gerekir. Freud'dan sonra gelen psikanaliz kuramcıları arasında saldırganlığın doğal mı, edinsel mi olduğu konusunda bazı görüş ayrılıkları olsa da saldırgan dürtülerin sevgi ile yansızlaştırılması gerektiği genel kabul görmektedir (Harding 2006).

Klein'a (1957) göre, saldırganlık insan ruhsal yapılanmasının doğuştan gelen bir parçasıdır ve doğumdan itibaren yürürlüktedir. Bazı kuramcılara göre, M. Klein saldırganlığı ruhsal gelişimin merkezine koyarak psikanalizin libidoya tanıdığı önceliği sarsmıştır (King ve Stirner 1991). Çocuk kendi iç dünyasındaki ölüm içgüdüğü ile ya da yıkıcılıkla baş edebilmek için saldırganlığının bir bölümünü dış dünyadaki anneye yansıtır. Böylelikle dış dünyayı iyi ve kötü nesneler şeklinde tanımlamaya başlar. Çocuğun dış dünyayı kesin hatlarla ayrılmış iyi ve kötü şeklinde algılaması kendi içgüdüsel yapılanmasının yansıtılmasının bir sonucudur. Klein, çocukların kaygılarının yansıtılmış saldırganlıktan kaynaklanan misillenme korkularından köken aldığı sonucuna varmıştır. Diğer bir deyişle, kendi saldırganlıklarını yansıttıkları, yani saldırganlık ile yatırılmış nesneler kötü nesneler olduklarından tehlikeli olarak algılanır ve kaygı doğururlar. Çocuk kendi dürtülerini ve bunlarla ilişkilendirdiği katı, sert, kesin hatlı nesne imgelerini içe atarak erken dönemde katı bir süperegö oluşturmaya başlar. Yani süperegö oluşumunun bu sadistik niteliği çocuğun daha önce dış dünyaya yansıttığı kendi öz saldırganlığının yeniden içselleştirilmesinden kaynaklanır. Klein'ın kuramında ölüm içgüdüğü arkaik, acımasız bir süperegö vasıtasıyla dışa vurulan sadizm biçiminde kavramsallaştırmıştır

(Hinshelwood 1991). Çocuk dış dünyayı kendi iç dünyasındaki nesnelerin sertliği, cezalandırıcılığı ve acımasızlığı ile paralel biçimde algıladığı bir dünyada yaşar. Kısmi nesne ilişkilerinin egemen olduğu bu erken dönem paranoid-şizoid konum olarak adlandırılır. Bu dönemde iyi ve kötü nesne imgeleri henüz bütünleştirilmemiş olduğundan dürtüler henüz yansızlaşmamış, dolayısıyla saldırganlık henüz ılımlaştırılmamıştır. Süperego öncülü de, çocuğun bu yansızlaşmamış saldırganlığı kadar ilkel ve cezalandırıcı nitelikler taşır. Depresif konuma geçiş ile birlikte çocuk nesnenin iyi ve kötü parçalarını birleştirerek yansızlaştırır. İyi nesne ile kötü nesnenin aslında aynı nesne olduğu algılamakla depresif konuma geçmiş olur. Saldırgan, paranoid duygular beslenen nesne ile sevilen nesnenin aynı olduğu anlaşıldıkça saldırgan dürtüler de daha ılımlı bir hal almaya başlar. Nesne aşırı iyi ve aşırı kötü yönlerinden arınıp gerçekçi bir hal alırken, bu dönemde saldırganlığın iyi nesneyi tahrip edebileceğinden duyulan depresif kaygı ortaya çıkar. Bu saldırganlık çocuğun kendi dürtülerinden kaynaklandığı için suçluluk duygusu egemen olur. Nesne bütünleşmesinin sağlanamadığı durumlarda saldırganlık ilk zamanlardaki yoğunluğunu sürdürür ve saldırganlığın gerçek yaşamda yıkıcılığa dönüşmesi için elverişli bir zemin oluşur.

Winnicott (1950), saldırganlığı yaşamsal etkinliğe yol açan yönü ile ele almıştır. Ona göre sevgi ve saldırganlık gelişim süreci ile birlikte ayrışır ve farklı yörüngeler izler. Çocukların bağımsız bir kendilik algısı geliştirebilmeleri ve içsel gerçeklik ile dış gerçeklik arasında ayırım yapabilmeleri için sevgi ile bağlandıkları kişilere aynı zamanda saldırganlıklarını yönlendirmeleri gereklidir. Saldırganlık dürtüsel bir kaynaktan gelmekle birlikte, çoğunlukla çevresel zedelenmelere, özellikle de erken travmatik nesne ilişkilerine ikincil olarak gelişir. Saldırganlık sorunu yaşayan kişilerin bebeklik veya çocukluk yıllarında, olağan gelişim sürecine izin vermeyen travmatik etkiler karşısında kendilerini savunmak veya öfkelerini bastırmak durumunda kaldıkları bilinmektedir. Patolojik saldırganlık gösterenler genellikle çocukluk çağında bakım verenleri tarafından sevgi ve kapsanma hissedebilecekleri güvenli bir libidinal bağlanma geliştiremeyen kişilerdir. İhmal edilmiş veya aşırı uyarılmış çocuklar, kronik şiddetli ağrı yaşamış olanlar ve süregelen korku içeren ortamlarda büyüyenler bu tür bir bağlanma ilişkisinin gelişmediği durumlara örnek olarak verilebilir. Winnicott'a (1950) göre, bu tür durumlardan anlaşılabileceği üzere patolojik saldırganlıkta esas etmen, saldırgan eğilimlerin kendisi değil saldırgan ve libidinal itkilerin kaynaşmasındaki eksikliklerdir.

Bowlby (1973) saldırganlığın bağlanma figüründen ayrılma veya bağlanma figürünün kaybı çerçevesinde anlaşılabileceğini öne sürer. Bağlanma kuramına göre, ötekilere olan ihtiyacımız biyolojik bir kökenden kaynaklanır. Fiziksel sağ kalım için bağlanma figürlerine güvenli bir bağlanma örüntüsü gereklidir. Bağlanma sisteminin zaman içinde gelişmesi ile birlikte insanın emosyonel ve duygusal kapasitesi gelişir. Ancak bu olgunlaşmış duygusal kapasite sayesinde insan dış dünyayı keşfedebilir ve yeni duygusal bağlanmalar oluşturabilir. Bebek bağlanma figürünü belirli bir davranış repertuarı ile yakınında tutmaya çalışır. Bağlanma figürünün ayrılması sırasında veya dönüşünden hemen sonra ortaya çıkan öfkeli protesto onu terk etme davranışından yıldırmaya yönelik

hamleleri oluşturur. Bağlanma kuramcıları yıkıcı saldırganlığı bağlanma figürünün yokluğuna veya ayrılmasına tepki olarak ortaya çıkan öfkeli protestonun uzantısı olarak kavramsallaştırmışlardır (Holmes 1993). Bağlanma kuramına göre yeterince eşduyum yapılmamış ve mentalize edilmemiş kayıplardan kaynaklı öfke ve benzeri duygular çocuğun sonraki yaşamında saldırganlığın yıkıcılığa dönüşmesine neden olur.

İnsanın diğer insanlara karşı yıkıcılığında saldırganlık potansiyelinin önemi ve gelişimsel dönemdeki sorunların etkileri bulunmakla birlikte, erişkinlikteki şiddet davranışlarının ortaya çıkmasında daha güncel ve dinamik zihinsel süreçler rol oynar. Bu zihinsel süreçler özellikle grup içinde olma ve otorite figürleri ile ilişkiler bağlamında ortaya çıkan gerçekliği çarpıtma çerçevesinde ele alınmıştır. Çarpıtılmış zihinsel süreçlerin kolaylaştırdığı insanın yıkıcılığı kendini en çok toplulukların birbirlerine uyguladıkları şiddet davranışlarında gösterir. Yıkıcılığın bu denli vahşet boyutlarına ulaşmasında etkin olan zihinsel süreçler grup içindeki bireyin saldırganla özdeşleşmesi, sosyal etkilerle birlikte süperegö işlevinin dönüşümü ve ilkel savunma mekanizmalarının devreye girmesi gibi açıklamalar çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir (Altman 2006).

Travma ve Saldırganla Özdeşleşme

Geçmiş yaşamlarında travma öyküsü olan bireylerin şiddet uygulamaya daha fazla meyilli olduğu bilinmektedir (Dutton 2000). Gruen'e (2006) göre geçmişte travma kurbanı olmuş olan kişiler saldırgan ile özdeşleşme yoluyla kendini katı ve güçlü göstererek zayıflık ve çaresizliğini hem ötekilerden, hem de kendisinden saklamış olurlar. O yüzden bu bireyler başkalarına boyun eğdirmeyi yaşamının anlamı haline getirmiş olanlarla özdeşleşmeye daha yatkın olurlar. Boyun eğdirilmiş herhangi bir kurban, bu bireyler için kendilik nefretinin yer değiştirilmesinden oluşmuş bir hedef taşı olabilir. Travmatize olmuş kişiler, benliklerinin oluşum sürecinde bakım verenlerin onlarda aşağıladığı ya da nefret ettiği şeyler için sürekli olarak kurban arayışına yönelirler. Bu dönüştürme ve hedef saptırma sayesinde kurbanlar onların kendi acizlik duygularını ve yaralanmışlıklarını görmekten uzak tutarlar. Genel olarak insan başkasını aşağılayabildiği, cezalandırabildiği hatta yok edebildiği sürece kendi kendisiyle (çaresizliğiyle) yüzleşmek zorunda kalmaz. Düşman ya da kurban bir bakıma yaralanabilirlik ve çaresizliğin yerini alır.

Güçlü hissedebilmek için saldırganlığa ihtiyaç duyulmasının bir diğer nedeni mağduriyet zırrı ile kaplanmış olan benliğin yaralanmaya daha fazla yatkın olmasıdır. Bu tür bir benlik orijinal travmatik deneyimin gerçekleştiği zamana dalıp çıkarak tıpkı o zamandaymış gibi travmanın etkisiyle aşırı yüklenmektedir. Mağdur veya kurban zırrına bürünen bireylerin geçmişte yaşadıkları zorluklarla ilgili olarak yeterince empatik ve analayıcı tutumlarla karşılaşmamış olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla böyle bir empatik tutumu içselleştiremediği için kendi zorlukları ve başkalarının acılarını zihinselleştirip (mentalization) işleme kapasitesinden yoksun kalırlar (Fonagy 2004). Kurban kimliğine tutunmuş kişi her şeyin ya iyi ya kötü, ya ideal ya da değersiz olduğu kesinlikler barındıran bir içsel dünyaya sahiptir. Diğer bir deyişle, kurban veya mağdur rolünde olan ve

intikam duygusu etrafında organize olmuş bir zihinde Klein'in sözünü ettiği paranoid/şizoid bir sürecin devreye girmesi oldukça kolaydır. Bölme işlevi, kurban rolünde hissedilen saldırganın ve yandaşlarının yıkıcılığını masum gösterir. Bu zihinsel yapılanmaya göre yıkıcılık ancak kötü olan ötekine ait olabilir. İyiler ve kötüler açık seçik ortada olduğu için, gerçeklik kurban rolünde olan biri için kırılğan değildir. Kimin ne olduğu ve dolayısıyla ne yapabileceği apaçık bellidir. Yıkıcı güdülenmelerin toplumsal kabulünü sağlayan etmenlerden biri de toplumdaki işte bu kurban rolüdür. Refah ve görünürdeki düzen devam ettiği sürece insanın travmatize edilmiş, kurban rolündeki benliği sessiz kalır. Fakat ekonomik dalgalanmalar ve toplumdaki politik çatışmaların aktifleştiği dönemlerde bu rol ile ilişkili duygular ve algılar uyanır. Böyle durumlarda insanın kendine duyduğu nefret ve bu nefreti düşmanlara aktarma ihtiyacı da artar. Bu eğilimler şiddeti ve çatışmayı savunan liderlerin söylemleri tarafından sıklıkla aktive edilirler. Saldırgan rolünün ödüllendirildiği toplumlarda saldırganla özdeşleşme böylelikle kolaylaşır ve bu kişiler için benliklerinin nefret edilen parçalarının dışarıya yansıtılması için uygun ortamlar sunar. Yıkıcı güdülenmelerin toplumsal kabulünü sağlayan etmenlerden biri de şiddetin yaygın olduğu toplumlarda şiddet döngüsünü sürdüren bu kurban rolüdür (Gruen 2006).

Grupla Bütünleşme ve Bölünen Zihin

İnsandaki saldırganlığı edinsel yönü ile ele alan bazı yazarlar doğumdan itibaren başlayarak travmatik durumlarda ortaya çıkan saldırganlığın uyum sağlayıcı yönüne vurgu yaparlar (Perelberg 1995, Glasser 1998). Bu bakış açısına göre dışarıdaki gerçek tehlikenin değerlendirilmesi tıpkı bebeğin agresyonunda olduğu gibi öldürme için değil sağ kalım için gereklidir. Dış kaynaklı engellenme ve anneden ayrılmayı protesto etme sırasında ortaya çıkan saldırganlığın da tehlikeye karşı sağ kalımı savunmaya dönük özellikleri vardır. Fonagy (1995), benliği korumaya yönelik saldırganlık ya da yakınlık arayışına bağlı oluşan engellenmeler ile kötücül nesneler tarafından tuzağa düşürülmüş gibi hissetme nedeniyle ortaya çıkan sadistik davranışın ayırt edilebilebileceğini belirtir. İkinci durumda sadistik davranışın ortaya çıkmasına yol açan şey engellenmenin kötücül nesne tarafından kasıtlı olarak yapıldığının düşünülmesi ve buna karşı gelişen misilleme arzusudur. Bireysel düzeyde gerçek tehlike ile düşlemsel tehlikeyi ayırt etmek en azından dışarıdan nesnel bir gözlemci için nispeten kolaydır. Fakat grup süreçleri söz konusu olduğunda hem duygular hem de akıl yürütme biçimleri grubun diğer üyeleri tarafından da paylaşıldığı için bu ayırımı yapmak oldukça zorlaşır. Birey gruba kendini ne kadar ait hissediyorsa grup içindeki bireyin kendini ve grup dışındakileri kategorilendirip homojen biçimde algılaması o ölçüde kolaylaşır (Turner 1985). Bununla paralel olarak da belirsizliğin ve merakın yerini kesinliğin aldığı bir iyi ben/kötü öteki algısı devreye girer. Gruplarda kendini idealize etme ve grup dışındakilere kötülük atfederek onlara karşı paranoid tutum alma özellikleri nedeniyle paranoid-şizoid konumdaki kişinin ruhsal işleyişine benzer bir süreç zaten bulunmaktadır. Tehlike ve belirsizlik durumlarında artan

kaygı ile birlikte bu ruhsal işleyiş tarzı şiddetlenir. Grup içindeki çatışma ve bundan kaynaklanabilecek suçluluk grup dışına yönlendirilir. Paranoid-şizoid konumun savunma mekanizmaları kişinin kendisinin yıkıcı, zalim veya katil olduğunun inkarına yol açar. Kişinin mensup olduğu taraf iyi, karşı taraf ise tümünden kötüdür. Bu mekanizmalar kötülük görme kaygıları nedeniyle savaş zamanlarında ayyuka çıkar. Kaygı ne kadar yoğunsa, toplulukta bu mekanizmaların devreye girmesi o kadar olasıdır. İçsel huzursuzluk kaynağı olan içerideki kötü ile savaşmaktansa 'gerçek' bir düşman ile savaşmak daha rahatlatıcıdır. Savaş ortamı kötülüğün daha somut biçimde simgeselleştirilmesine izin verdiği için, içindeki kötü ile baş etmekte zorlananlar tarafından daha çabuk benimsenir. Kaygı yükseldikçe ruhsal aygıt bu şekilde görünür hedeflerle simgeleştirmeye daha çok ihtiyaç duyar. Bu bakımdan Kleinci bakış açısına göre, ruhsal aygıtın işleyiş biçimi göz önüne alındığında savaş psikotik bir rahatsızlıktan ayıran tek şey ortada görünür bir düşmanın bulunmasıdır. Savaş sadece paranoid kaygıya karşı bir savunma değil aynı zamanda depresif konuma geçiş ile ilgili kaygılara karşı da benliği korur. Paranoid konuma gerileme ile birlikte depresif konuma ait özellikler olan suçluluk, acı duyma, yas ve onarım ihtiyacına gerek görülmez. Depresif konumdaki suçluluğun nedeni bireyin kendi agresyonunu, diğer bir deyişle içindeki ötekine zarar verebilecek olan kötüyü tanımasıdır. Depresif konum bir gerçekliği, yani iyi nesne ile kötü nesnenin aynı şey olduğu ve nesneyi kötü yapan şeyin kendi agresyonu olduğu gerçekliğini kabullenme ile ilişkilidir. Bu aynı zamanda kendi agresyonunun yıkıcı niteliğinden duyulan suçluluğun ortaya çıkması anlamına gelir. Dolayısıyla dışarıda kötü bir düşman yaratılması bireyi hem güncel hem de geçmişe ait içsel kötülüklerle ilgili oldukça zor olan ve ruhsal emek isteyen onarım ve yas sorunları ile uğraşmaktan alıkoyar (Segal ve Steiner 1997).

Bireysel yaşantımızda yıkıcılığımızı kontrol eden süperegounun grup içindeki dönüşümü, diğer insanlara karşı şiddet davranışını kolaylaştıran bir diğer önemli etmendir. Gruptan kaynaklı ortak süperegoya yetki verme yoluyla süperegounun bireysel yaşamdaki işleyiş devreden çıkar. Kişi grubun hedef gösterdiği kişilere karşı bireysel yaşamında dayanamayacağı korkunç şeyleri suçluluk duymadan gerçekleştirebilir. Aksi takdirde sıradan insanların işlediği soykırım, linç ve savaş suçlarını işlemek için antisosyal veya psikotik bir ruhsal yapılanma olması gerekir (Valent 1987).

Süperegounun Dışsal Niteliği ve Devredilmesi

Freud Ego ve İd adlı yapıtında insanın özünde var olan ezeli bir çatışmayı, uygarlaştırıcı yaşam dürtüsü Eros ile iflah olmaz ölüm dürtüsü Tanatos arasındaki uzlaşmaz çatışmayı formüle etmiştir. Aynı zamanda ölüm dürtüsünün bazı özelliklerini süperegou agresyonu ile ilişkilendirmiştir (1923). Ona göre süperegounun idealize edilmiş figürler ile özdeşleşmeden türeyen koruyucu yönleri bulunmakla birlikte, sıklıkla zulmedici bir nefret duygusu eşliğinde saldırgan bir cezalandırma ihtiyacı içerisinde olan bu ruhsal birim ölüm dürtüsünün temsilcisidir. Bilindiği üzere Freud, süperegounun kaynağını kastre edici ödipal babanın içselleştirilmesine dayandırır. 'Uygarlığın Huzursuzlukları'

adlı eserinde ise, bu iki temel dürtünün ayrışması durumunda saldırganlığın sıklıkla baskın geldiğini belirtir. Bu durumda benliğin amacı yansızlaşmamış bu saldırganlık ve cinsellik dürtülerine düşümde veya gerçeklikte nesneler bulmaya çalışmaktır (Freud 1930). Süpereo oluşumunun temeli ödipal dönemdeki libidinal ve saldırgan arzulardan vazgeçmeye dayansa da, yaşamın sonraki dönemlerinde sosyal gerekliliklerden ve başka özdeşleşmelerden dolayı bir ölçüde düzenlenir. Bu düzenlenmeler ait olunan toplulukta-ki eğitim ve genel geçer ahlaki yargılara göre gerçekleşir. Savaş ve çatışma dönemlerinde süpereo işlevi devlet, kurum, topluluk ya da lidere 'havale edildiği' ölçüde saldırganlığın eyleme dönüşme riski artar. Diğer bir deyişle bireysel süpereo topluluğa ne kadar bağlı olursa savaş dönemlerinde saldırganlığın libidinal dürtülerden kısmi ayrışması o kadar fazla olur. Bir çeşit süpereo ikamesi durumuna gelen devlet ya da resmi otorite bazı sosyal manipülatif süreçlerle bireydeki süpereo saldırganlığını yönlendirir ve meşru gösterir. İdealize edilmiş devlet, lider, uygarlığı ve devleti savunma gibi gerekçelerle çıkar amaçları uğruna bireysel saldırganlıklar toplu yıkıcılığa dönüşür. Freud (1921) gruplarda bireyin kendi ego idealine son verdiğini ve bunu grubun ideali ile yer değiştirdiğini belirtir. Oysa grup içindeki bireyin süpereo işlevinin dönüşümü bununla da kalmaz, süperegonun cezalandırıcı olan parçası düşmana ve onun liderine yansıtılmıştır (Poulton 2007). İki grup arasında çatışma olduğu zaman bireylerin süpereo işlevini bir gruba devretmesi fenomeni daha sık gözlenir. Böylelikle grubun 'kutsal' idealleri uğruna hem ölümcül şiddet gerekçelendirilmiş hem de kutsanma ihtiyacı onaylanmış olur. Ait olunan grup doğrudan süpereo tarafından sevilme arzusu ile özdeşleştirilirken dış grup nefret duyguları ile özdeşleştirilir. Böylelikle kutuplaştırılmış olan bu duyguların rahatlıkla dışa vurulması için somut dış destek sağlanmış olur. Bunun yanında iki karşıt grup şiddet döngüsü içine girdikleri andan itibaren her bir taraf ötekini bu nefret yansıtımları ile özdeşleşir ve onları büyütür/güçlendirir. Grupların bu yansıtma süreçleri ile özdeşleşmesi şiddetin önlenemez biçimde tırmanışa geçmesi ve iki birey arasında çok nadir gerçekleşecek yoğunluğa erişmesi anlamına gelir. Grup liderleri grubun prototipi yani sosyal normların temsilcisi olarak algılandıkları için bozulmuş süpereo işlevi ile özdeşleştirilmeye özellikle yatkındırlar. Grup üyesi gruba aidiyetin şiddeti ile orantılı biçimde, liderin ne kadar radikal olduğuna bakmaksızın, onun emirlerini yerine getirmeye yatkın olur.

Üyeye göre grubun hem kurtuluşu hem de lanetlenmesi yani dağılıp bertaraf olması grup liderinin inisiyatifine bağlıdır. Aslında tehlike algısı olan gruplarda normun grup liderinde cisimleştiği ve onun buyrukları ile sürdürüldüğü düşünüldüğünde bu bakış açısının bir ölçüde gerçeklik payı da vardır. Tıpkı devletin hukukun temsilcisi ve sürdürücüsü olmasında olduğu gibi bu durum grup içindeki şiddetin de yönetilmesini sağlar. Belirsizlik ve tehlike durumlarında ise grubu bir arada tutan norm ihtiyacını yine lider ya da devlet temsilcisi üstlenir. Fakat buna genellikle dışsal (ya da bazen içsel) tehlikeyi savuracağı düşünülen şiddetin bir norm haline gelmesi gerektiği yanılması da eşlik eder. Savaş ve çatışma durumlarında süpereo yerine geçmiş olan devlet bireye onun kendi idealize edilmiş süperegosu gibi görünür. Süperegonun devlete veya güç

odaklı otoritelere devredilmesi günümüz toplumlarında pek sorgulanmayan bir eğilimdir. Grup ya da devlet söylemini bu yolla içselleştiren birey devletin savaş gerekçelerini içselleştirip uyguladığı şiddeti meşru görür.

İnsan agresyonunun yıkıcılığa ve şiddete dönüşmesinde bireysel etmenlerden çok sosyoekonomik etmenlerin rol oynadığı konusunda, hem sosyal psikologlar hem de psikanaliz kuramcıları çoğunlukla hemfikirler. Gerçekten de insanın insana uyguladığı şiddet ve kıyımın çok azı bireysel düzeydedir. Kaldı ki, bireysel düzeydeki şiddette bile toplumsal normların ve değer yargılarının etkisi bireysel özelliklerden daha ağır basabilmektedir. Tıpkı ‘meşru müdafaa’ gerekçelendirmesinde olduğu gibi, gerçek tehlikeler karşısında saldırgan davranışın hemen herkes tarafından meşru görüldüğü bilinir. Savaş karşıtı olanlar bile bunu aslında onlar adına savaşan ya da yeri geldiğinde savaşabilecek birileri olduğu için yapabilirler ve bu gerçeği kabullenmekte zorlanırlar. Örneğin eninde sonunda her yurttaş, normu sağlama yetkisi verdiği devlete şiddet kullanma yetkisi vermiştir ve bir çok durumda devletin norm ihlali yapanlara uyguladığı şiddetin güvenlik sağladığını düşünür. Devlet bu şiddeti, gerçekte çoğu kez farklı nedenlerle kullansa da, vatandaş koruma görevi nedeniyle meşru görülür. İşte bu yüzden şiddet söz konusu olduğunda ‘akıldışı’ ya da ‘kötü’ olan şey aslında şiddetten ziyade şiddetin gerekçelerine, yaygınlaşmasına ve başka bir grupla savaşmanın meşru gösterilip insani değerlerin yok olmasına neden olan akıl yürütme biçimleridir.

Kaynaklar

- Altman N (2006) Psychoanalysis and war. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 11: 243-250.
- Bowlby J (1973) Attachment and Loss, Vol. 2: Separation: Anger and Anxiety, London, Pimlico.
- Dutton DG (2000) Traumatic origins of intimate rage. *Aggression and Violent Behavior*, 4: 431-447.
- Fonagy P (2004) The developmental roots of violence in the failure of mentalization. *Forensic Focus*, 25: 13-56.
- Fonagy P (1995) Mental representations from an intergenerational cognitive science perspective. *Inf Ment Health J*, 15: 57-68.
- Freud S (1905) Three essays on the theory of sexuality. The standard edition, vol. 7, London, Hogarth Press.
- Freud S (1915) Instincts and their vicissitudes. The standard edition, vol. 14, London, Hogarth Press.
- Freud S (1917) Mourning and melancholia. The standard edition, vol. 14, London, Hogarth Press.
- Freud S (1920) Beyond the pleasure principle. The standard edition, vol. 18, London, Hogarth Press.
- Freud, S. (1921). Group psychology and the analysis of the ego (No. 770). WW Norton & Company.
- Freud S (1923) The Ego and The Id. The standard edition, vol. 19, London, Hogarth Press.
- Freud, S. (1930, 2000) Uygarlığın huzursuzluğu (Çev. H Barışcan). İstanbul, Metis Yayınları.
- Glasser M (1998) On violence. A preliminary communication. *Int J Psychoanal*, 79: 887-902.
- Gruen A (2006) Empatinin Yitimi Kayıtsızlık Politikası Üzerine. (çev: İlknur İgan) Çitlenbik Yayınları, İstanbul.
- Harding C (Ed) (2006) Aggression and destructiveness: psychoanalytic perspectives. New York, Routledge.
- Hinshelwood RD (1991) A dictionary of Kleinian Thought. London, Free Association Books.
- Holmes J (1993) John Bowlby and attachment theory. Hove and New York, Routledge.
- King PHM & Steiner R (1991) The Freud-Klein controversies 1941-1945. London & New York, New Library Psychoanalysis.
- Klein M (1957) Envy and gratitude and other Works. London, Hogarth Press.

- Perelberg RJ (1995) A core phantasy in violence. *Int J Psychoanal*, 76: 1215-1231.
- Poulton J (2007) The modern furies: projection and superego subversion in the moral justification of violence. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4(1): 41-51.
- Segal H & Steiner J (1997) *Psychoanalysis, Literature, and War: Papers, 1972-1995* (Vol. 27). Psychology Press.
- Turner JC (1985). Social Categorization and the Self Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behaviour. Lawler EJ (ed.) *Advances in Group Processes: Theory and Research*. 77-122. Greenwich, CT:JAIPress.
- Valent P (1987) "Why War?" Revisited. *Aust J Psychotherapy*. 6: 48-73.
- Winnicott DW (1950) Aggression in relation to emotional development. *Collected papers: Through Pediatrics to Psychoanalysis*. London, Hogarth Press.

4 Uygarlığın Yıkımla ve Yapımla Sınavı

Hakan Atalay¹

Bilimsel düşünceye en fazla sahip çıkan çevrelerde bile, bir şeyleri değiştirmek için fikirlerin önceliğine ve belirleyiciliğine yönelik açık ya da gizli eğilim egemenliğini sürdürüyor. Bir şey istenirse, olacakmış, sadece “onun öyle olacağını” bilmek yeterliymiş gibi görülüyor. Oysa tarih, bu tarz beklentilerin “gerçek”lerin karşısında uğradığı yenilgilerin ve arkasından gelen hüsrânların örnekleriyle doludur. Neyse ki, yaklaşık 150 yıl önce, tarihin maddeci analiziyle birlikte, toplumun hareket ettirici güçlerinin anlaşılabilmesi ve böylece insanın “kader”in kör güçlerinin tutsağı olmaktan çıkıp kendi geleceğini kurabileceği yönünde bir iyimserlik oluşmuştu. Böylece, ilk kez insan, tarihin gerçekten öznesi olacak ve bu yolla da tarihi sona erdirmeye imkânına kavuşacaktı. Bunun olabilmesi için, bilimsel bir çözümlemeye; toplumda işleyen yapıların anlaşılmasına ve dönüştürücü güçlerin eylemde bulunmasına gerek vardı. Bir kez bu kavranınca, öznenin eylemi nesnel bir değişime yol verebilirdi. Başka deyişle, bir düşüncenin gerçekleşebilmesi için öncelikle mevcut maddi koşullar elvermeli ve koşullar uygun olduğunda da, öznenin bilinçli eylemi işin içine girmeliydi. Özgür irade ancak burada devreye girebilirdi. Nitekim Engels bunu “Özgürlük, zorunluluğun kavranmasıdır” diyerek özlü bir şekilde dile getirmişti. Zamanı gelmeyen ve mevcut koşulların doğru bir çözümlemesine dayanmayan düşüncelerin nasıl işe yaramaz sonuçlar vereceğini Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*’de açık bir dille anlatmıştır:

Tarih boyunca toplumsal adaletsizliklere karşı daha adil bir dünya tasarımıyla harekete geçenler oldu. Bunların hepsi gibi, burjuva devrimleri çağının üç büyük ütopyacısının (Saint-Simon, Fourier ve Owen) da ortak yönü, belirli bir sınıfı değil, bütün insanlığı kurtarmak istemeleridir. Onlara göre burjuva dünyası usa-aykırıdır ve adaletsizdir ve bu yüzden, tıpkı feodalizm ve daha önceki bütün toplum aşamaları gibi, sonu süprütüldüktür. Salt sağduyu ve adalet bugüne kadar yeryüzünde egemen olmamışsa, bu yalnızca insanoğlu onları gereğince anlamadığı için böyle olmuştur. Aranan şey, gerçeği kavrayan ve şimdi ortaya çıkan o tek dâhi adamdı. Onun şimdi ortaya çıkması, gerçeğin şimdi apaçık kavranması, tarihsel gelişim zincirindeki zorunluluğu izleyen kaçınılmaz bir olay değildir, yalnızca mutlu bir rastlantıdır. O, bundan tam 500 yıl önce de doğabilir ve insanları 500 yıl yanılmaktan, çekismekten ve acı çekmekten koruyabilirdi (Engels 1998)

¹ Bu yazının 'Giriş' ve 'Saldırganlığın Nörobiyolojisine Giriş' kısmındaki satırlar büyük ölçüde Psikeart'ın "Şiddet" sayısında yayımlanan yazımdan alınmıştır.

Diğer birçok şey yanında, konumuzu oluşturan “savaştan uzak bir dünya” özlemi de böyle bir istek-gücünün etkisinde gibi görünüyor: Barış talebi ne kadar çok dillendirilir, ne kadar çok insan “barış dilekçesini imzalarsa” barış o kadar çabuk gelir diye umuluyor. “Özel mülkiyet ortadan kalkarsa, sosyalizm olur, dünyaya barış gelir” düsturu da böyle hatalı bir bakış açısının ürünüdür ve öyle olmayacağı yaşanarak görülmüştür. Engels’in ütopyacı sosyalistler için söyledikleri, burada da geçerlidir:

Eksik kapitalist üretim koşulları ve eksik sınıf koşulları, eksik teorilerle karşılandı. Toplumsal sorunlar henüz gelişmemiş ekonomik koşullarda gizli duran çözümünü, ütopyacılar, insan beyninden çıkarmaya kalkıştılar. Toplumda yanılğılardan başka hiçbir şey yoktu; bunları gidermek sağduyunun görevidi. Öyleyse, yeni ve daha yetkin bir toplumsal düzen sistemi bulmak ve onu topluma dışarıdan, propagandayla ve olabildiği her yerde, örnek alınacak deneylerle kabul ettirmek gerekiyordu. Bu yeni toplumsal sistemler, ütöpik olmaya önceden mahkum edilmişti; bunlar, ayrıntıları bakımından ne kadar tam işlendilerse, olmayacak hayallere kapılmaktan o ölçüde kurtulamadılar (Engels 1998).

Bugünden bakıldığında, tarihsel/toplumsal koşulların yanı sıra, “öyle” olmamasının bir nedeni de, sosyalistlerin insan zihnini bir “boş levha” gibi düşünmeleridir: Sanki bu düzen içinde gözlemlenen olumsuz tüm insan davranışları özel mülkiyetten kaynaklanmaktadır ve özel mülkiyet ortadan kalkınca, insanın “öz”ündeki iyilik ortaya çıkacakmış; cinayet, hırsızlık, açgözlülük, ayrımcılık, kıskançlık, vs. bitecekmiş gibi... Bu görüş insan zihninin çalışma biçiminden bihaber olmak demektir; özetle, sistem değişirse, insanlar otomatik olarak değişir sanılmıştır. Fakat, görüldüğü gibi, değişmemiştir.

Yakın zamanların sosyalizmi, varolan kapitalist üretim tarzını ve onun sonuçlarını elbette eleştiriyordu. Ama onları açıklayamıyordu ve, bu yüzden, onların hakkından gelemiyordu. Ve onları, ancak, kötü oldukları gerekçesiyle düpedüz reddediyordu. Bu sosyalizm, işçi sınıfının kapitalizm koşullarında kaçınılmaz olan sömürülmesini ne kadar kuvvetle haykırdıysa, bu sömürülmenin nerede olduğunu ve nasıl belirdiğini açıkça göstermeye o kadar az güç yetirdi. Ama bunu yapabilmek için, (1) kapitalist üretim yöntemini, tarihsel bağlantısı ve belirli bir tarihsel dönemdeki kaçınılmazlığı içinde, ve bundan ötürü, kaçınılmaz çöküşüyle birlikte göstermek; ve (2) onun hâlâ sır olan temel karakterini ortaya çıkarmak gerekliydi (Engels 1998).

Buradan, düşünceyi hafife aldığım sonucu çıkmasını; zamanı ve yeri geldiğinde düşüncenin nasıl maddi bir güce dönüştüğünü gene aynı ustalardan öğrendik, fakat bunun olabilmesi için “somut şartların somut tahlili”ni yapmak: yani, düşüncenin maddi güce dönüşmesini sağlayacak maddi olasılıkları çözümlmek, bunların hangilerinin, rahmetli Yılmaz Öner’in deyişiyle, “filileşme” olasılığına sahip olduklarını bilmek gerekiyor.

Etkin toplumsal güçler, kendilerini bilmediğimiz ve hesaba katmadığımız sürece, tıpkı doğal güçler gibi, körü körüne, zorla, yıkıcılıkla işler. Ama onları bir kez anladığımız, işleyişlerini, yönlerini, etkilerini bir kez kavradığımız zaman, onları öz isteğimize gittikçe daha çok bağımlı kılmak ve onların aracılığıyla öz amaçlarımıza varmak, yalnız bizim kendimize bağlıdır (Engels 1998).

O halde, deneyelim.

Bugün insan saldırganlığına dair bilgilerimiz iki ana koldan ilerliyor: Bir yanda, epey bilgi birikimi geliştirmiş olan psikanalitik düşünce var, öte yandaysa, yeni yeni gelişen, ama hızla yol alan nöro-bilimler. Bu yazıda kısaca her iki yaklaşımın saldırganlık konusundaki ana fikirlerini sunmaya çalışacağım. İsterseniz buna “nöro-psikanalitik yaklaşım” da diyebilirsiniz. Nöro-psikanaliz, psikanalizi nöro-bilimlerin bulgularıyla birlikte yeniden düşünmeye, aynı zamanda psikanalitik kuramdan yararlanarak nöro-bilimlere yol göstermeye çalışan yeni bir alan. Henüz bir bütünlük kazandığı söylenemez, hatta gelecekte kazanıp kazanmayacağı da belirsiz, zira kendine özgü bir felsefesi -henüz- yok. Muhtemelen daha bütüncül bir felsefenin içinde kendine bir yer bulacaktır. Dolayısıyla, sunacağım veriler, yeni gelişmekte olan bir yaklaşımın kusurlarını da içinde taşıyor, bu yüzden, belki de verilerin eklektik denebilecek bir şekilde derlenmesinden ibaret olacaktır.

Giriş

Günlük dilde şiddet sözcüğünü nicelik belirtmek için kullanıyor olmamız ilginçtir; yağışın şiddeti, ağrının şiddeti, sevginin şiddeti gibi. Bu anlamıyla şiddet, aslına uygun olarak, “bir güç, hareket veya kuvvetin derecesini” ifade eder; yüksüz bir şekilde. Bu anlamı, şiddetin arızî ya da beklenmedik bir kullanımına değil, hakikî köklerine işaret ediyor olabilir. Öyle ya, belki de bir şeyi (ağırlık, uzunluk, mesafe, sevgi, öfke, vb. açısından) en sağlıklı bir şekilde ölçmenin yolu, ona dokunmak, onunla -şiddetli bir- ilişki kurmaktır. Her hâl ve kârda, şiddetten söz etmek, henüz keşfedilmemiş, dolayısıyla haritası çizilmemiş bir bölgeye doğru pervasızca yola çıkmak, hadi konuyla ilgili bir benzetme yapalım, tehlikelerle dolu bir ormana cahilâne bir cüretle dalmak demektir. Çünkü, daha işin başında, şiddetten söz ettiğimizde, asansöre sığmak için birini itelemekten tutun da, pusu kurup adam öldürmeye, hatta şehirlerin tepesine yüz binlerce kişiyi yok edecek güçte bombaları fırlatmaya kadar çok geniş bir davranış yelpazesinden söz ediyoruz demektir. Karşıdaki kişinin (ya da kişilerin ya da şeylerin) sayısı (miktarı) ile verilen zararın büyüklüğü -adı üzerinde- şiddetin niceliğine dair bilgi verebilir, fakat şiddetin “ne”liği (niteliği: nasılı, nedeni) sadece bu -nicel- bilgilerden çıkarsanamaz. Saldırganlık (agresyon), kızgınlık, yıkıcılık, tahripkârlık, düşmanlık (hostilite) gibi, şiddete eşlik eden ya da onun yerine kullanılan sözcükler varolan kargaşayı çoğaltır. Şiddet için çeşitli tanımlar geliştirilmesine rağmen, hem yeterince kapsayıcı, hem de gereksiz ayrıntıları dışlayan, - eskilerin deyişiyle, “efradını cami, ağyarını mani”-, bir tanıma henüz ulaşamamıştır. Genel kabul gören tanım, şiddeti tamamen olumsuz yönleriyle görmek yönündeki büyük kusuruna rağmen, şudur: “Böyle bir muameleden kaçınmaya güdülenmiş olan başka bir canlı varlığa zarar verme ya da onu yaralama amacına yönelik herhangi bir davranış” (Benson ve Richardson 1994). Şiddetle aynı bağlamlarda kullanılmasına ve genel olarak ikisi arasındaki ayrıma yeterince dikkat edilmemesine rağmen, saldırganlığın (agresyon’un) farklı bir durumu; bir davranışsal süreci tanımladığı akıldan

çıkarılmamalıdır. Öfke (ya da kızgınlık) ise, şiddeti değişebilen bir duygusal durumu anlatır; bu şiddet, hafif bir gücenme hâinden korkunç bir gazâba değin uzanabilir (Parrott ve Giancola 2007). Aralarındaki ince ayrımlar için Kernberg'e başvuralım:

"Saldırganlığın etkinleştğini haber veren temel duygu durumu öfkedir. Sinirlenme, öfke tepkilerinin uzak olmadığı uyarısını veren, hafif saldırgan bir durumdur ve kronik şeklinde, sinirlilik olarak kendini gösterir. Kızgınlık, sinirlenmeden daha yoğun bir duygudur. Bilişsel içeriği ve etkinleşen nesne ilişkisinin doğası açısından daha iyi farklılaşmıştır.... [Öfkenin] temel işlevi acı ya da huzursuzluk kaynağını yok etmektir. Gelişimin daha ileri aşamalarında öfkenin işlevi, doyum engelleyen durumu ortadan kaldırmaktır. Öfkenin ilk baştaki biyolojik işlevi -bakım veren kişiyi huzursuzluk verici durumu ortadan kaldırması için uyarmak- artık, bakım veren kişinin özlenen doyum durumunu yeniden oluşturması için bir çağrı haline gelir.... Klinik olarak, saldırgan duyguların -sinirlilik, kızgınlık ya da öfkenin- yoğunluğu, kabaca psikolojik işlevleriyle bağıntılıdır: özerkliği kanıtlamak, arzu edilen doyum derecesini engelleyen durumu ortadan kaldırmak ya da derin bir acı veya hüsrân yaşatan kaynağı yok etmek... Bir dürtü olarak saldırganlığı oluşturan duyguların en şiddetlisi ve baskını, karmaşık ya da iyi işlenmiş bir duygulanım olan nefrettir... Öfke tepkilerinin aniliğine ve kızgınlık ve öfkenin kolayca değişen bilişsel yönlerine karşıt olarak, nefretin bilişsel yönü kronik ve karardır... Nefretle dolu bir kişinin en önde gelen amacı, nesnesini yok etmektir (Kernberg 2000).

Psikoloji yazınında saldırganlık genellikle ikiye ayrılarak incelenir: Başka birine zarar vermeyi amaçlayan öfkeli, plansız eylemler düşmanca (hostil), duygulanımsal (afektif), dürtüsel (impulsif) saldırganlık olarak adlandırılırken, önceden düşünülmüş şiddete yönelik eylemlere araçsal, planlı, taammüden, "soğukkanlı" saldırganlık denmektedir. Ancak, her iki eylem türünde de aynı zamanda hem denetimli, hem de otomatik bilgi-işleme süreçleri yan yana bulunur. Diyelim, düşmanca saldırganlık bir ölçüde planlama içerebilirken, araçsal saldırganlıkta otomatikleşmiş, plansız davranışlar görülebilir. Üstelik birçok saldırgan eylem çok-amaçlıdır, içinde ayrı ayrı hem öfke (düşmanca saldırganlık), hem de planlama (araçsal saldırganlık) taşır (Parrott ve Giancola 2007).

Çeşitli biçimleriyle şiddetin son yıllara kadar daha çok sosyal yönlerinin üzerinde durulmuş, şiddet davranışlarının öğrenilmiş davranışlar oldukları varsayımı genel kabul görmüşken, günümüzde, tersine, bunların doğuştan gelen, öğrenilmemiş davranışlar oldukları kanısı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu paradigmatik değişikliğin başlıca itici gücü, evrimsel psikolojinin, şiddete yönelik (saldırganca) tepki verme yeteneğinin önemli, potansiyel olarak hayatı koruyan bir mekanizma olduğunu göstermesidir (Blake ve Grafman 2004). İnsan davranışlarının anlaşılmasına yönelik bilgilerimize katkıları giderek artmakta olan evrimsel bakış açısına göre, şiddet davranışları hayvanların adaptasyonunda önemli bir rol oynamıştır. Hayvanlar kendilerini ve yavrularını saldırganlardan (predator'lardan) korumak, dişilere ve besine sahip olmak ve toplumun tanımlanmış hiyerarşisini sürdürmek amacıyla saldırganlık gösterirler (Popova 2008). Bu haliyle saldırganlık, rekabet açısından avantajlara yol açabilmekle birlikte, zaman tüketicidir,

tehlikeli sonuçları olabilir ve abartıldığında, kalıcı hale geldiğinde ya da bağlamına uymayan bir şekilde dışa vurulduğunda patolojik olduğu düşünülebilir (Nelson ve Trainor 2007). Gerçi insanlardaki çeşitli saldırgan davranış tiplerinin hayvanlardakinden daha çok boyutlu ve karmaşık oldukları, bu nedenle hayvanlardan edinilen bilgilerin insanlar için geçerli olamayacağı ileri sürülebilir; ancak, saldırma, savunma, vd. saldırganlık tiplerinin hem hayvanların, hem de insanların ortak karakteristiği olduğu da açıktır (Popova 2008).

Öte yandan, şiddetin uyum sağlayıcı ve normal, hatta olumlu yönlerini; kültürel olarak izin verildiği, hatta ödüllendirildiği (saldırıya karşı kendini savunma, askeri muharebeler, boks gibi) durumları bir yana bırakırsak, insanların daha kabul edilebilir başka toplumsal davranış seçenekleri varken neden şiddete başvurdıkları, merak uyandıran sorulardan biridir (Grafman 2003). Nöro-biyolojinin bu soruya verdiği yanıtın özü şudur: İnsanlar şiddete yönelik, saldırgan davranışlara başvururlar, çünkü beynin bu tür davranışların ketlenmesini sağlayan merkezlerinde (beyin kabuğunun ön-alın bölgesi: prefrontal korteks) ya da bu davranışlara zemin hazırlayan uyarımların gücünü ayarlayan merkezlerinde (limbik sistemde) sorunlar vardır (Grafman 2003). Nitekim kanıtlar da uygunsuz ya da olağandışı saldırganlık ortaya çıktığında, beyin kabuğunun ön-alın bölgesi ve onunla bağlantılı bazal ganglionlar ve limbik sistem yapılarının düzgün işlemediğini göstermektedir (Davidson ve ark. 2000). Bu kanıtlar seçici beyin hasarı olan hastaların incelenmesi, işlevsel beyin görüntüleme yöntemleri kullanılarak beyin devrelerinin etkinleştirilmesi ve şiddete yatkınlık gösteren ailelerle ilgili genetik çalışmalar üzerine inşa edilmiştir (Grafman 2003).

Saldırganlığın Nöro-biyolojisine Giriş

Yakın zamanlara değin, son yüzyıl da dâhil olmak üzere, şiddet üzerine yapılan araştırmaların çoğu toplumsal, ailevi, kültürel etkiler üzerinde odaklanmıştı. Böylesine çok boyutlu, insanlığın gerek bugününü, gerekse geleceğini böylesine derinden ilgilendiren, ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel konularla böylesine iç içe geçmiş bir konunun bireyin/biyolojinin ötesinde, alabildiğine geniş kapsamlı bir şekilde ele alınması kaçınılmazdı. Ancak, son zamanlarda moleküler biyoloji, genetik, beyin görüntülemesi gibi alanların çığır açıcı bir şekilde gelişmesi üzerine, birçok insan davranışında olduğu gibi, saldırganlık davranışlarının da önemli biyolojik, genetik ve evrimsel kökenleri bulunduğunu gösteren veriler çoğaldı. Onun için saldırganlığın toplumsal, tarihsel, kültürel, politik vb. çok yönlülüğünü akıldan çıkarmadan, nöro-biyolojik temelleriyle ilgili yeni çalışmaların sonuçlarını özetlemeye çalışayım.

Beynin belli kısımlarında zedelenme olan hastaları inceleyen araştırmacılar, beyin kabuğunun ön-alın bölgesinin (prefrontal korteksin) ilkel ve hızlı saldırgan dürtülerin ketlenmesine aracılık ettiğini düşünürler (Grafman ve ark. 1996). Bu bölgelerin hasara uğraması veya gelişmesindeki aksamalar saldırgan davranışlarda artışa neden olmaktadır. Nitekim çocukların ve ergenlerin kendilerini kolayca engellenmiş ve öfkeli hissetmeleri,

beynin bu bölgesinin görece geç gelişmesi ve geç ergenliğe kadar olgunlaşmamasına, dolayısıyla ketleyici etkisinin ve düşünömsel süreçlerin normal olarak gençliğin geç dönemlerine kadar mevcut olmamasına bağlanmıştır (Grafman 2003). Saldırgan durumları hayal etmeleri istenen normal kişilerle ilgili işlevsel beyin görüntöleme çalışmaları da aynı bölgenin iç (medial prefrontal) kısmında faaliyetin azaldığını göstermiştir. Bu, saldırganlığın normalde alın lobu faaliyetinin “kapatılması”na, yani, muhtemelen faal olduğunda o sıradaki saldırgan etkinliğin baskılanmasına yarayan toplumsal bilgilerin ve kuralların ketlenmesine yol açtığını düşöndürmektedir (Pietrini ve ark. 2000). Elbette kavga etmeye başlandığında, dövüşme becerilerini engelleyen toplumsal kuralların istenmemesi olağandır (Grafman 2003).

Ancak saldırganlığı denetleyen sinir devrelerinin sınırlarının net bir şekilde çizilmesi zordur, çünkü bu devreler diğör sosyal davranışların ayarlanmasında da rol oynarlar. Gerçekten de, saldırgan davranışların bir yandan beyin kabuğunun ön-alın bölgesi (prefrontal cortex: PFC), öte yandan optik çaprazın ön-iç kısmı (medial preoptic area: MPOA), septumun dış kısmı (lateral septum: LAS), hipotalamusun önü (anterior hypothalamus: AHA) ve alt-iç kısmı (ventromedial hypothalamus (VMH), beyin-omurilik kanalı çevresindeki gri madde (periaqueductal gray: PAG), amigdalanın iç kısmı (medial amygdala: MEA) ve stria terminalis’in yatak çekirdeğini (bed nucleus of stria terminalis: BNST) içeren geniş bir sosyal davranış ağıının ürünü olduklarını gösteren işaretler vardır. Kemiricilerde olduğu gibi, insan olmayan primatlarda da hipotalamus’un saldırganlığın düzenlenmesinde önemli bir rolü varmış gibi görünmektedir. Amigdala lezyonları saldırgan davranışları hem artırmakta, hem de azaltmaktadır. Beyin kabuğunun ön-alın kısmı hipotalamus ve amigdala’daki saldırganlığı teşvik edebilen devrelere ketleyici sinyaller gönderir (Nelson ve Trainor 2007). Amigdala ile ödöl ve ceza ile ilgili diğör beyin yapılarının hasara uğraması, uyarıların duygulanımsal olarak etiketlenmesinde uygunsuz saldırgan tepkilere neden olabilecek bir soruna (örneğin, nötral bir yüzün yanlış olarak saldırgan ya da tiksınme gösteren bir yüz gibi algılanmasına) neden olabilir (Grafman 2003).

Binlerce ikizle yürütölen çalışmaların sonuçları, genetik etkenlerin saldırganlığın kökeninde -değişen derecelerde- rol oynamış olduklarını göstermektedir (Eisenberger ve ark. 2007, Ferguson ve Beaver 2009). Ancak, doğrudan davranış üzerine etki gösteren bir gen bulunmadığı bilinmektedir. Genler, davranışları, başlıcaları beyindeki sinirsel iletiler (neurotransmitterler) olan, merkezî düzenleyicileri aracılığıyla denetlerler (Popova 2008). Son farmakolojik ve genetik çalışmalar saldırganlığı etkileyen sinirsel iletilerlerin, hormonların, sitokinlerin, enzimlerin, büyüme faktörlerinin ve haberci moleküllerin listesini dramatik bir şekilde genişletmiştir. Bu genişlemeye rağmen, serotonin (5-hidroksi triptamin: 5-HT) erkekler arasındaki saldırganlığın birincil molekölör belirleyicisi olmaya devam etmektedir (Wallner ve Machatschke 2009), oysa diğör molekölörler dolaylı olarak 5-HT sinyalleri aracılığıyla etkide bulunuyor gibi görünmektedirler. 5-HT düzeylerinde, dönüştümünde ve metabolizmasında ya da reseptör alt tipi faaliyetinde, yoğunluğunda ya da bağlanma eğilimindeki hafif değişiklikler saldırganlığı

etkilemektedir (Grafman 2003). Ancak, diğerk klasik sinirsel ileticiler gibi serotoninin de bir protein olmaması, oysa genetik etkilerin mekanizmasının anahtar kavramının DNA-RNA-protein yolu olması gerçeğı, davranışın genetik olarak ayarlanmasında serotoninin rolü sorununu daha karmaşık bir hale getirir. Bu, dikkati sinirsel ileti sisteminin protein unsurlarına çeker (Popova 2008). Serotonin sisteminin protein düzeyindeki işleyişı ise, üç büyük sürece bağılıdır: 1) Serotoninin sentezi ve yıkılması (burada anahtar rol *triptofan hidroksilaz* ve *monoamin oksidaz-A* (MAO-A) enzimlerince oynanır). 2) Sinaptik yarıktan serotoninin geri alınması (buna bir taşıyıcı aracılık eder) ve 3) Serotonin (5-HT) reseptörlerinin durumu. Bunlar, genlerin metabolizmanın anahtar enzimleri, taşıyıcıları ya da reseptörleri yoluyla beyin serotonin sistemi üzerine etkide bulunabileceklerini düşündürmektedir (Popova 2008). Ancak, genetik söz konusu olduğunda sık yapılan bir yanılsa düşmemek ve genetik etkilenmeyi mutlak bir durum olarak değerlendirmektense, organizmanın çevreyle karşılıklı etkileşimi içinde ele almak daha doğru olur (Krakowski 2003). Caspi ve arkadaşlarının bir çalışması (2002), moleküler genetik ile toplumsal çevre arasında karmaşık ilişkiyi gösteren ve sık anılan bir örnektir. Bu çalışmada, kötü muamele görmüş, ancak, yüksek düzeyde MAO-A ifadesine izin veren bir genotipe sahip olan çocukların antisosyal problemler geliştirme olasılıklarının, kötü muamele görmüş, ancak, düşük düzeyde MAO-A ifadesi olan çocuklardan daha az olduğu gösterilmiştir.

Diğerk bir sinirsel iletici olan dopamin, ödül sisteminin bir parçası olduğundan, araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Saldırgan davranış için orta beynin bazı bölgeleri ile beyin kabuğı arasındaki dopaminergic hücrelerin sağlam olması gerektiğı görülmektedir. Dopamin saldırgan davranışın uygun bir şekilde ifade edilmesi için gerekli olsa da, saldırganlığın düzenlenmesinde dopamin'in ve reseptörlerinin kesin rolü hâlâ belirlenmiş değildir. Bazı araştırmacılar, serotonin-dopamin sisteminin saldırganlıkta karşılıklı etkileşim içinde iş gördüklerini öne sürmektedirler (Seo ve ark. 2008). Benzodiazepinler ve barbitüratlar gibi gama-amino-bütirik asit (GABA) düzenleyicileri saldırganlık düzeylerini etkiler; U-şeklinde bir doz-yanıt eğrisi oluştururlar: İlimli dozları saldırganlığa yol açarken, düşük ya da yüksek dozları saldırgan davranışları azaltırlar. Alkolün saldırganlığı kolaylaştırıcı etkisi de GABA reseptörlerinin ayarlanması yoluyla ortaya çıkmaktadır. GABA reseptör agonistleri bir çok kişide, muhtemelen uyarılma düzeyini düşürerek, saldırganlığı da azaltırlar.

Noradrenalin ile saldırganlık arasında tutarlı bir ilişki bulunamamışsa da, noradrenalin düzeylerinin ya da spesifik noradrenergik reseptörlerin farmakolojik olarak manipüle edilmesi, noradrenalin sinyallerinin saldırganlığı kolaylaştırdığını göstermektedir. Postsinaptik B-reseptörlerini bloke eden propranolol, saldırgan davranışları azaltır. Nitrik oksit'in (NO) normalde düşük 5-HT varlığında saldırganlık üzerinde bir fren etkisi göstermesi muhtemeldir. Son olarak, dolaşımdaki androjen düzeylerini büyük ölçüde düşüren kastrasyonun, bir çok türde erkek saldırganlığını azalttığı gösterilmiştir. Kemiricilerde testosteronun saldırganlık üzerine etkileri değışkendir ve hayvanın genetik zeminine, ortama ve yaşa bağılı olabilir (Nelson ve Trainor 2007).

Saldırganlık ve Psikanaliz

Freud'un sosyalist bir dünyaya dair görüşleri epey açıktır ve hatta bu konuda söyledikleri kehanet olarak da görülebilir. Oradan başlayalım:

“Komünistler bizi kötülüklerimizden kurtarmanın yolunu bulmuş olduklarına inanırlar. Onlara göre insan tümüyle iyidir ve komşusuna karşı iyi niyetlidir, ama özel mülkiyet kurumu onun doğasını yozlaştırmıştır. Özel servetin sahipliği bireye güç verir ve bu güçle onu komşusuna karşı kötü davranmaya kıskırtır; oysa mülkiyetten arındırılmış insan kendisini ezene karşı düşmanlığını ayaklandıracaktır. Eğer özel mülkiyet yok edilebilseydi, insanların arasında kötü niyet ve düşmanlık yok olurdu. Herkesin gereksinimi doyurulacağı için kimsenin bir başkasını düşmanı sayması için herhangi bir nedeni olmazdı; herkes gerekli olan işi istekle gerçekleştirdi” (Freud 2004).

Dışarıdan bakan ve sosyalizmi anlamaya çalışan biri için yeterli bir özet gibi görünüyor. Freud, bu özeti ardından haddini bilerek “Komünist sisteme herhangi bir ekonomik eleştiri getirmekle ilgilenmiyorum, özel mülkiyetin kalkmasının elverişli ya da avantajlı olup olmadığını sorgulayamam. Ama sistemin dayandığı ruhbilimsel öncüllerin savunulmaz bir yanılsama olduğunu ayırt edebilirim” der. Peki, ruhbilimsel öncülleri neden bir yanılsamadır? Çünkü “özel mülkiyeti kaldırarak insanın saldırganlık sevgisini aygıtlarından birinden yoksun bırakmış oluruz, kesinlikle güçlü ama en güçlü olmayan aygıttan; ama ne saldırganlık tarafından kötüye kullanılan güç ve etkide, ne de onun doğasında herhangi bir değişiklik yapmış olmayız.” Neden? Şu basit nedenle ki, “saldırganlık özel mülkiyet tarafından yaratılmamıştır.” Makul, ama tek neden bu değildir, ayrıca, saldırganlık adını verdiğimiz şey “mülkiyetin henüz pek az olduğu ilkel zamanlarda neredeyse sınırsızca hüküm sürmüştür.” Daha ötesi, saldırganlık “insanlar arasındaki her tür sevecenlik ve aşk ilişkisinin temelini oluşturur.” Üstelik “maddi zenginlik üzerindeki kişisel hakları ortadan kaldırsak bile, cinsel ilişkiler alanındaki, başka açılardan eşit olabilen insanlar arasında en güçlü beğenmezlik ve en şiddetli düşmanlık kaynağı olabilen ayrıcalık devam edecektir” (Freud 2004).

Belli ki Freud saldırganlığın ortadan kalkması konusunda karamsardır, çünkü “cinsel yaşama tam bir özgürlük sağlayarak ve böylece aileyi, uygarlığın tohum hücrelerini ortadan kaldırarak bu etmeni de yok edebilseydik” diye devam eder, “uygarlığın gelişiminin yeni yollarının ne olacağını öngörmemiz kolay olmazdı, ama bir şeyi bekleyebildik; insan doğasının bu yok edilemez özelliğinin orada da süreceğini” (Freud 2004).

Başka bir yerde Freud “uygun ortam” sağlandığında bile insanların yıkıcılıktan vazgeçmeyeceğini şöyle anlatır:

İnsan, zorlamanın ve içgüdülerin baskılanmasının terk edilmesiyle uygarlığın doyumsuzluk kaynaklarının giderileceği, böylece içsel bir uyumsuzluk tarafından rahatsız edilmeksizin insanların kendilerini zenginliğin üretimi ve onun tadının çıkarılmasına adayabileceği biçimde insan ilişkilerini yeniden düzenlemenin olası olduğunu düşünüyor. Bu bir altın çağ olurdu, ama böyle bir durumun gerçekleşebilip gerçekleşemeyeceği tartışmalıdır. Daha çok, her uygarlığın zorlamanın ve içgüdülerin baskılanmasının üzerine kurulması gerekir gibi görünmektedir;

zorlama kesintiye uğratıldığında insanların çoğunluğunun yeni zenginlikler edinmek için gerekli çalışmaları üstlenmeye hazır olacağı da kesin değil gibidir. Sanırım insan, tüm insanlarda yıkıcı ve bu nedenle de toplum karşıtı ve kültür karşıtı eğilimlerin bulunduğunu ve pek çok sayıda insanda bunların, o kişinin insan toplumu içindeki davranışlarını belirleyecek kadar güçlü olduğunu göz önüne almalıdır (Freud 2004).

Durumun neden bu kadar karamsar olması gerektiğini biliyoruz: Freud yapısal kuramını sağlamlaştırdığı aynı dönemlerde kalıcı olduğunu düşündüğü iki ana içgüdü saptamıştır: yaşam ve ölüm (ya da yıkım) içgüdüleri: "...yaşayan maddeyi koruyan ve onu daha da büyük birimlere ulaştıran içgüdünün yanında bu birimleri çözmeye ve onları geriye en baştaki inorganik haline götürmeye çalışan bir başka, karşıt içgüdü var olmalıydı. Yani, Eros gibi bir ölüm içgüdüsü de vardı". Bu içgüdüler doğanın kendisini sürekli karşıtlıklar şeklinde ifade etme eğilimine de uygundur: nasıl ki doğada gece-gündüz, aydınlık-karanlık, itme-çekme kuvvetleri, artı-eksi... varsa, ölüm ve yaşam içgüdüleri de olabilir. Ancak, bunlar hiç değişmeyen, mutlak niceliklere ve görünümlere sahip içgüdüler değildirler; zamanla değişebilirler. Nitekim nasıl ki cinsel içgüdünün temelini oluşturduğu yaşam içgüdüsünün ifadesi (ve baskılanması) çağlara ve yere göre değişmişse, ölüm içgüdüsünün temelini oluşturduğu yıkım içgüdüsü de değişmiştir. Bunun insan psikolojisindeki karşılığı, "insan gelişiminin seyrine uygun olarak dışsal baskı"nın içselleştirilmesi, "özel bir zihinsel öge"nin, yani, süpereo'nun, onun yerini almasıdır (Freud 2004).

Uygarlık saldırganlığa ket vurmak için ona karşı gelen, onu zararsız hale getiren belki de onu yok eden ne gibi araçlar kullanmaktadır? ... Saldırganlığı içe alınmış, içselleştirilmiştir; aslında o geriye, geldiği yere gönderilmiştir - yani, kendi egosuna yöneltilmiştir. Orada kendisini egonun geri kalanına karşı süpereo olarak örgütleyen ve şimdi 'vicdan' adı altında, egoya karşı onun diğer, dışsal bireyler üzerinde doyurmaktan hoşlandığı acımasız saldırganlığı eyleme sokan bir ego kesimi tarafından ele geçirilir. Acımasız süpereo ile buna muhatap olan ego arasındaki gerilim bizim tarafımızdan suçluluk duygusu diye adlandırılır; kendini bir cezalandırılma gereksinimi olarak dışa vurur. Bu nedenle, uygarlık bireyin tehlikeli saldırganlık arzusu üzerinde onu zayıflatıp silahsızlandırarak ve onun içinde tıpkı fethedilmiş bir kentteki garnizon gibi ona göz kulak olacak bir öge oluşturarak egemenlik kurar (Freud 2004).

Böylece, şaşırtıcı bir şekilde burada uygarlığı (Freud'un kullandığı deyimini kullanırsak, Kültür'ü) hep bilinen yüzünden (cinselliği baskılayan yüzünden) başka bir yüzüyle görüyoruz. Başlangıçta kültürün cinselliği baskılamakla insanlara nevrozu armağan ettiğini öğrenmiştik, ama şimdi kültürün diğer yanımızı da, saldırgan, yıkıcı, ölümle ilgili yanımızı da baskıladığını öğrendik. Hatta Freud giderek ölüm içgüdüsünün baskılanmasının, kültürün oluşumunda cinsellikten daha büyük bir rol oynadığı kanısına varır.

Şimdi uygarlığın [Kültür'ün], amacı tek tek insan bireylerini bir araya getirmek ve bundan sonra aileleri, sonra ırkları, halkları, ulusları tek büyük bir birlikte, insanlık birliğinde birleştirmek olan Eros'un hizmetinde olduğunu ekleyebilirim. ...Bu insan toplulukları libidinal olarak birbirlerine bağlı olmak zorundadırlar. Tek başına gereksinim, birlikte çalışmanın avantajı, onları bir arada tutamayacaktır. Ama insanın doğal saldırgan içgüdüsü, her birinin tümüne ve tümünün her

birine düşmanlığı uygarlığın programına karşı gelir. Bu saldırgan içgüdü, Eros'un yanında bulduğumuz ve onunla dünya egemenliğini paylaşan ölüm içgüdüünün türevi ve ana temsilcisidir. Ve şimdi sanırım uygarlığın evrimi artık bizim için karanlık değildir. Eros ile Ölüm arasındaki, yaşam içgüdüüyle yıkım içgüdüü arasındaki savaşı temsil ediyor olsa gerek" (Freud 2004).

Demek ki, kültür insanları daha büyük birlikler oluşturmaya yönelterek ve bunu da saldırganlığı baskılayarak yapmakla, Eros'un hizmetinde çalışmaktadır. Daha da önemlisi, bunu yaparken Eros'un yanında yer almakta ve saldırganlığa karşı onu müttefiki olarak kullanmaktadır. Başka bir şekilde söylersek, Eros kendi amaçlarını gerçekleştirirken kültürü ortaya çıkarmaktadır. Buradan bakılırsa Freud'un "uygarlığın gelişmesini besleyen her şey aynı zamanda savaşa karşı çalışır" ifadesi de anlam kazanmaktadır.

Tüm bunlara rağmen, psikanaliz açısından, saldırganlığın, şiddetin ya da yıkımın (ölüm dürtüsünün türevlerinin) şefkatten, yakınlaşmadan ya da yapımdan (yaşam dürtüsünün türevlerinden) ayrılamayacağı görülmektedir. Freud ne yaparsak yapalım yıkım içgüdüüyle karşılaşacağımızı, çünkü ölüm olmaksızın hayatın anlamsız olacağını söylemişti. Onun, "...kendini koruma içgüdüü kesinlikle erotik bir içgüdüdür, ama eğer bu amacını gerçekleştirecekse saldırganlığı emrinde bulundurmalıdır" (Freud 2004) şeklindeki görüşleri bu duruma işaret eder. Özetle, hem cinsel, hem de saldırgan içgüdüler hayatı yaratmak ve korumak için gelişmiştir.

Psikanalitik düşünceye "ölüm dürtüsü" nün girişi, Freud dahil, birçokları tarafından dirençle karşılanmıştır. Bugün bile ortodoks analistlerin çalışmalarını sanki böyle bir katkı yapılmamış gibi sürdürdüklerine dair işaretler vardır. Oysa kuram, ölüm dürtüsü varsayımına "hakkını veren" Klein tarafından daha da geliştirilmiş ve bugün psikanalizin ana dallarından biri haline gelen "nesne ilişkileri okulu" nun temelini oluşturmuştur.

Nesne ilişkileri kuramı, duygulanımların içselleştirilmiş nesne ilişkileri şeklinde yapılandırıldığını öne sürer. Bebekle anne arasındaki etkileşimler, onların ilişkisindeki olumlu ve olumsuz duygulanım durumları, kendilik ve ötekinden oluşan belleksel ize ilişkin değerini (valansı) verir. Bu yaşantısal birimler duygulanım belleğine dahil edilen belli bilişsel yapılarıdır; başat bir duygulanımın etkisi altında, kendilik ile diğer önemli kişiyle etkileşiminin temsili oluştururlar. Bu kendilik-nesne-duygulanım birimleri, Freud'un formülasyonlarındaki ben, üstben ve altben şeklinde ortaya çıkan psişik yapıların "yapı taşları" nı oluştururlar. Bir yandan duygulanımlar üst düzey motivasyonel sistemler olarak saldırgan ve libidinal dürtülerle birleşirken, öte yandan, kendilik'in ve nesnenin temsili yönleri saldırganlığın ve libidonun sinyallerini içeren psişik yapılar (temsiller) haline gelirler.

Bu okulun yetkin temsilcilerinden Kernberg, nesne ilişkilerinden yola çıkarak çeşitli klinik durumlarda saldırganlığın görünümelerini; nedenleri ve sonuçlarıyla ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Kernberg, doğumdan itibaren temel motivasyonel sistemlerin duygulanımlar olduğunu ve bunların aşamalı olarak hiyerarşik bir şekilde düzenlenmiş iki üst düzey dürtü şeklinde bütünleştiklerini öne sürmüştür: saldırgan ve libidinal. Nöropsikoloji, duygulanımların, memeli yavrusunun erken dönemde korunmasını güvenceye alan filogenetik açıdan yeni ortaya çıkmış bir yavru/bakıcı sistemi oluşturduğu

varsayımını desteklemektedir. Saldırganlığın, duygulanımların nörobiyolojisinde kendini gösteren biyolojik işlevleri, insanlarda, ilgili nörobiyolojik düzenleyici sistemlerin patolojisi, çocuk gelişiminin erken evrelerinde ağır fiziksel travma (ağrı, kronik hastalık) ya da erken nesne ilişkilerinin patolojisiyle ilişkili ağır psikik travma nedeniyle çarpılmaya uğrayabilir (Kernberg 1998).

Burada da saldırganlık cinselliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca, nesne ilişkileri kuramında id, mistik karanlık bir imge olmaktan çıkar; bastırılmış şiddetli saldırganlıktan ya da cinsel olarak yüklenmiş içselleştirilmiş nesne ilişkilerinden oluşan yaşantısal bir yapıya dönüşür. Libido ya da cinsel dürtü pozitif ve ödüllendirici duygulanım hallerinin bütünleşmesinden doğarken, saldırganlık dürtüsü de öfke, tikslenme ve nefret gibi çok sayıda negatif ya da caydırıcı duygulanımsal deneyimlerden doğar (Kernberg 2003).

Tüm analistler gibi Kernberg de bu tür bölümlenmelerin anlaşılma amacıyla yapıldığını ve gerçek hayatta birbirlerinden ayrı görülmediklerini tekrar tekrar vurgulama ihtiyacı hisseder. Örneğin, aşk ilişkilerinden söz ederken, “saldırganlığın da cinsel deneyime katıldığını” bir kez daha vurgular (Kernberg 2003). Bu katılım iki ayrı kuvvetin birbirine eklendiği matematiksel bir toplama benzemez; dinamik bir süreçtir. Bir örnek olsun diye şu pasajı alalım:

“Erotik arzunun üçüncü özelliği bir ihlal duygusu, bütün cinsel karşılaşmalarda ima edilen bir yaşağı, cinsel hayatın ödipal yapılaşmasından türeyen bir yaşağı delme duygusudur... Ama ihlal, aynı zamanda baştan çıkarıcı cilve ve sakınma olarak deneyimlenen cinsel nesnenin, kendisine karşı da bir ihlal anlamına gelir. Erotik arzu, cinsel nesnenin kendini hem sunduğu, hem de sakındığına ilişkin bir duygu uyandırır ve dolayısıyla cinsel nesneye giriş ya da o nesnenin sarıp kuşatılması ötekinin sınırlarının ihlalidir. Bu anlamda ihlal, aynı zamanda nesne karşısında bir saldırganlığı ifade eder; haz verici tatminiyle heyecan uyandıran, acıdan alınan zevki tekrar tekrar yaşama kapasitesi olan ve bu kapasiteyi nesneye yansıtan saldırganlıkla ilgilidir. Saldırganlık haz vericidir de, çünkü bir sevmeye ilişkisi içinde yaşanır. Biz de böylece saldırganlığı aşkla bütünleştirir ve kaçınılmaz belirsizlikle karşısında güvende oluruz” (Kernberg 2003).

Sonuç

Freud işe bir nörofizyolog olarak başlamıştı, o yıllarda yeni yeni ortaya çıkmakta olan nöron kuramıyla ilgili gelişmeleri izliyordu, ilk monografı “afazi” (beyin hasarına bağlı konuşma bozukluğu) üzerineydi ve bu çalışmalarının zirvesini ölümünden yıllarca sonra yayımlanacak olan “Bilimsel Bir Psikoloji Taslağı” oluşturmuştu. Kısaca, “Project” olarak bilinen bu taslakta, bir zihin modeli geliştirmeye çalışmış, ancak o dönemin nörobilimsel bulgularının yetersizliğini fark ederek bundan vazgeçmiş ve tümüyle “psikolojik” bir açıklamaya dönmüştü. Fakat, Taslak’ta geliştirdiği zihin modelini psikanaliz kuramını geliştirirken güçlü bir zemin olarak kullandı; başyapıtı sayılan Düşlerin Yorumu’nda ondan pasajlar aldı. Ayrıca, çağının diğer bilimsel gelişmelerinden haberdardı. Dolayısıyla, bütün spekülatif yapısına rağmen, psikanaliz baştan beri bilimsel bir temelden ayrılmamaya çalıştı. Freud bazı yerlerde her ne kadar zihin modelini nöro-anatomik bulgularla

eşleme çabalarına karşı çıksa da, ortaya çıkacak bilimsel gelişmeler zihni daha iyi açıklarsa kendi kuramlarının kolayca terk edileceğini de öngördü.

Biz de psikanalitik zihin modellerine beyinde yer arama yanlışlığına düşmeyelim elbette, ama evrim sürecinde insanın en çok genişleyen beyin bölgesinin ön-alın lobu olduğunu da aklımızdan çıkarmayalım. Bu bölgenin, beynin diğer kısımlarıyla kurduğu ilişkiler sayesinde düşünme, karar verme, planlama, uygulamaya geçme gibi yönetsel işlevlerde önemli rolü olduğunu biliyoruz. Kestirmeden söylersem, psikanalizin süperegosunun işlevlerini ön-alın lobunun üstlenmiş olduğunu söylemek abartılı ya da yanlış olmayacaktır. Bu bölgenin beynin diğer bölgeleriyle birlikte egonun çalışmalarına üst düzeyden katıldığını da ekleyebiliriz.

Freud'un "id enerjileri" muhtemelen ilk başta filogenetik biyolojik mekanizmalardan türerler, bu yüzden içeriklerine birey tarafından ulaşılamaz. Bilince katılmazlar, çünkü yeni beyinde (neocortex) bir yerleri yoktur. Freud *Bilinçdışı* makalesinde ihtiyatlı bir şekilde benzer şeyler yazar: "Eğer insanda kalıtımla geçen zihinsel oluşumlar, hayvanlardaki içgüdülere benzer bir şey varsa, bunlar bilinçdışının çekirdeğini oluştururlar." Homeostatik motivasyonel sistemler (örneğin, uyku ya da beslenme), bağlanma ilişkilerini içeren diğer motivasyonel sistemler ile Freud'un betimlediği cinsel ve saldırgan içgüdüler birbirinden ayrı ele alınmalıdır. Bu motivasyonel sistemler doğuştan itibaren bulunur ve bazılarının filogenetik olarak diğerlerinden daha eski olduklarını varsaymak makul olur. İçgüdüsel hayatın cinsellik ile saldırganlık arasında basit bir dikotomi olmadığı açıktır, fakat kendi denetleyicileriyle (bastırma ile) birlikte evrimleşmiş olan bu dürtülerin insan davranışlarının anlaşılmasında istisnai bir önemleri vardır. (Pugh 2006)

Özetlersek; nöro-bilimin bulgularına göre, saldırganlık eğilimi gösteren kişilerde beynin duygusal devreleri içeren limbik sistem gibi alt merkezlerinde faaliyetin arttığı, buna karşılık denetleyici işlev gören ön-alın lobunda azaldığı söylenebilir. Bu faaliyetler birçok sinirsel iletici, hormon, enzim, vs. tarafından düzenlenmekle birlikte, kabaca serotonin reseptör işleyişinin saldırganlığın düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu düzenlemelerin, tüm insan davranışlarında olduğu gibi, biyolojik/genetik temelleri olmakla birlikte, çeşitli çevresel etkenlerin kişileri farklı şekillerde etkilediği ortadadır. Psikanaliz, bunun nasıl gerçekleştiğine dair açıklamalardan birini sunmaktadır: Yaşam içgüdüğü ya da libidinal dürtü gibi bir ölüm içgüdüğü ya da yıkım dürtüsü de vardır; insanlık hangi aşamaya gelirse gelsin bu dürtüler değişik şekillerde olsa da var olmaya devam edeceklerdir; ama bu hep aynı kalacaklar anlamına gelmemelidir; örneğin, uygarlık insan zihninde süperego gibi bir yapı oluşturarak insanın dışa dönük saldırganlığını içselleştirmesini sağlamıştır; tarihin bugünden bilinmeyen seyri içinde uygarlığın saldırganlığı daha fazla Eros'un hizmetine sunması olasıdır.

Bunu genetik yapıyla oynayarak yapamayacağımıza göre, dünyayı daha barışçıl kılmak için bireysel düzeyde biyolojik ve psikolojik müdahalelerin, toplumsal düzeyde de saldırganlığı azaltacak önlemlerin işe yaraması beklenir. Eğer Freud'un dediği gibi, "... uygarlığın ilk gereği adalet" se, tüm dünya için ekonomik, kültürel, cinsel, eğitsel, etnik..

tüm eşitsizliklerin ortadan kaldırılması; özel mülkiyetin ilgası, kadın, erkek, eşcinsel.. tüm cinsiyetlerin eşitliğinin kabulü, sınırların kaldırılması ve herkesin tek bir insanlık alemi olarak kaynaşması gibi gelişmeler, dünya barışı için gerekli zemini oluşturacaktır. Ancak, bütün bu hedeflere ulaşırken, hatta belki de ulaştıktan sonra da, insanın içinde var olduğu söylenen saldırganlık dürtüsünün uygun kanallara boşalması için yapılması gerekenler olacaktır.

Sağkalım açısından uzak atalarımızın üç temel davranış dağarcığına ihtiyaçları vardı: beslenebilmek için yemek yemeyi, kendilerinin ve türlerinin devamı için seks yapmayı, kendilerini saldırganlara ve rakiplere karşı savunmak, besin ve diğer temel ihtiyaç maddelerini elde etmek için şiddet uygulamayı bilmek. Doğa ilkel atalarımızın bu önemli davranışlarda bulunmalarını nasıl garanti altına almıştı? Onları zevkli hale getirerek. Yemek yediler, çünkü zevk veriyordu; seks yaptılar, çünkü zevkliydi (seks yapmış olmalarının kesinlikle başka bir nedeni olamaz!). Ve şiddete eğilimliydi, çünkü şiddet doğası gereği zevkli bir etkinlikti(r) (Goldwater 2007).

Her şeye rağmen, toplumsal işleyişin gereklerinin evrimsel zorunluluklar kadar, hatta onlardan daha büyük bir rol oynadığı akıldan çıkarılmamalıdır. İdeoloji, propaganda ve dışarıdaki grupların aşağılanması yöntemlerinin 'biz' ile 'onlar' arasındaki bariyerin güçlenmesine ve zihnin (büyük ölçüde beyin kabuğunun ön-alın bölgesinin işlevi olan) moral yeteneklerinin askıya alınmasına yol açabilmesi bunu gösterir. Evrim kader değildir. İnsanların sevdikleri ya da sevmedikleri biriyle seks yapmak ya da dövüşmek; olmadığında bu enerjilerini kendilerine ya da şeylere yöneltmek dışında bir seçenekleri daha vardır: Simgesel insanlara yöneltmek. Böylece savaş alanlarının yerine, oyun veya spor sahalarında ya da işyerlerinde birbirimizle yarışır; ağaçları keser, evler inşa ederiz. Gerçeği sever, cehaletten nefret ederiz. Yoksullukla savaşırız. Analistler buna yüceltme der, toplum ise eğitim. Eğitim, insanların eylemlerinin sonuçlarını, yani, uzun dönemli yan etkilerini bilmelerini sağlar. Seks sadece toplumsal ya da ahlaki açıdan kötü fakat zorunlu bir şey değildir, zevklidir de, fakat (gebelik, hastalıklar gibi) yan etkileri vardır. Bu bilgi gençlerin daha fazla seks yapmalarına değil, bu konuda daha temkinli olmalarına yol açar. Şiddet de sadece toplumsal ya da ahlaki açıdan kötü fakat gerekli bir şey değildir, hatta zevk verebilir, fakat (yaralama, öldürme, yasal sorunlar gibi) sonuçları çok acı verici olabilir (Goldwater 2007). Biliyoruz ki bu acılar, sadece şiddete uğrayanların hayatlarını değil, geleceğe dair umutların körelmesi yüzünden, bütün insanlığın bu dünyada acısız ve mutlu bir şekilde varolma beklentilerini de yok ederek evrime karşı çalışır. Oysa, en nihayetinde evrim, sağkalımı destekler; ve uygarlık tarihine bakıldığında da anlaşılabilir gibi, uzun vadede sağkalımın en başarılı -ve insancıl- yolu, işbirliğidir; yok etme değil.

Kaynaklar

- Baron RA, Richardson DR (1994) *Human Aggression* (2nd Edition), New York, NY: Plenum Press.
- Bernstein WM (2011) *A Basic Theory of Neuropsychanalysis*. London: Karnac Books,
- Blake P, Grafman J (2004) The neurobiology of aggression. *Lancet*, 364: 12-3.
- Caspi A, McClay J, Moffitt TE ve ark. (2002) Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297: 851-4.
- Davidson RJ, Putnam KM, Larson CL (2000) Dysfunction in the neural circuitry of emotion regulation: a possible prelude to violence. *Science*, 289: 591-594.
- Eisenberger NI, May BM, Taylor SE ve ark. (2007) Understanding genetic risk for aggression: Clues from the brain's response to social exclusion. *Biol Psychiatr*, 61: 1100-1108.
- Engels F (1998) *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*. (Çev: Yayın Kurulu) Ankara: Sol Yayınları.
- Ferguson CJ, Beaver KM (2009) Natural born killers: The genetic origins of extreme violence. *Aggress Violent Beh*, 14: 286-294.
- Freud S. (2004) *Uygurlik, Toplum ve Din* (Çev: Dr. Emre Kapkın), İstanbul: Payel Yayınları.
- Goldwater E (2007) Joy of violence. *Modern Psychoanal*, 1: 20-42.
- Grafman J, Swaab K, Warden D, Pridgen A, Brown HR, Salazar M (1996) Frontal lobe injuries, violence and aggression. *Neurology*, 46: 12-31.
- Grafman J (2003) Anger is a wind that blows out the light of the mind. *Mol Psychiatr* 8: 131-132.
- Kernberg OF (1998) Aggression, Hatred, and Social Violence. *Can J Psychiatr*, 2: 191-206
- Kernberg OF (2000) *Sapıklıklarda ve Kişilik Bozukluklarında Saldırganlık* (Çev: MB Büyükkal). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kernberg OF (2003) *Aşk İlişkileri: Normallik ve Patoloji* (Çev: A Yılmaz), 2. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Krakowski M (2003) Violence and serotonin: influence of impulse control, affect regulation, and social functioning. *J Neuropsychiatr Clin Neurosci*, 3: 294-305.
- Nelson RJ, Trainor BC (2007) Neural mechanisms of aggression. *Nature Rev Neurosci*, 8: 536-46.
- Parrott DJ, Giancola PR (2007) Addressing "The criterion problem" in the assessment of aggressive behavior: Development of a new taxonomic system. *Aggress Violent Beh*, 12: 280-99.
- Peled A (2008) *Neuroanalysis: Bridging The Gap Between Neuroscience, Psychoanalysis, and Psychiatry*. London and NY: Routledge.
- Pietrini P, Guazzelli M, Basso G ve ark. (2000) Neural correlates of imaginal aggressive behavior assessed by positron emission tomography in healthy subjects. *Am J Psychiatry*, 157: 1772-1781.
- Popova NK (2008) From gene to aggressive behavior: the role of brain serotonin. *Neurosci Behav Physiol*, 5: 471-5.
- Pugh G (2006) *Cooperation not Incorporation. Psychoanalysis and Neuroscience* (Ed: Mauro Mancina), Springer-Verlag Italy.
- Seo D, Patrick CJ, Kennealy PJ (2008) Role of serotonin and dopamine system interactions in the neurobiology of impulsive aggression and its comorbidity with other clinical disorders. *Aggress Violent Beh*, 13: 383-95.
- Sugden SG, Kile SJ, Hendren RL (2006) Neurodevelopmental pathways to aggression: A model to understand and target treatment in youth. *J Neuropsychiatry Clin Neurosci*, 3: 302-17
- Volavka J (1999) The neurobiology of violence: An update. *J Neuropsychiatry Clin Neurosci*, 3: 307-14.
- Wallner B, Machatschke IH (2009) The evolution of violence in men: The function of central cholesterol and serotonin. *Progr Neuro-Psychopharmacol Biol Psychiatr*, 33: 391-7.

5

Sol Memenin Altındaki

Hakan Kızıltan

*Kararmasın yeter ki
Sol memenin altındaki cevahir*

Nâzım Hikmet

Giriş

1930 Eylül’ünde Almanya’da Nazi partisi Reichstag seçimlerinden ezici bir zaferle çıktı. Adolf Hitler’e ve partisine iktidar yolunu açan bu zafer, çıplak kötülüğün yıllar sürecektir kanlı saltanatının belki de ilk habercisiydi. 7 Aralık 1930 tarihinde Arnold Zweig’e yazdığı mektupta Sigmund Freud geleceğe dair karamsarlığını gizleme gereği duymayacaktı:

“Karanlık zamanlara yaklaşıyoruz. Geç yaşımın kayıtsızlığı sayesinde belki bunun için endişe duymam gereksiz ancak yedi torunuma acımaktan kendimi alıkoyamıyorum.” (Quinodoz 2006).

Yaklaşık bir yıl önce yayınlandığında büyük bir ilgiyle karşılanan ve kısa bir süre içinde birçok dile çevrilen *Uygarlığın Huzursuzluğu* kitabı tüm karamsar tonuna rağmen umut dolu bir sonla bitiyordu oysa. İnsanlığın kaderini belirleyecek olan asıl soru, uygarlığın, birlikte yaşamayı tehdit eden yıkıcı dürtülerden kaynaklanan saldırılarla baş edip edemeyeceğidir, diyordu. İçinde bulunulan tarihsel döneme dikkat çekiyor, doğal güçler karşısında elde edilen hâkimiyetin marifetiyle, insanların birbirini tümenden ortadan kaldırmalarının işten bile olmadığını vurguluyordu. Ancak Eros ve Ölüm (ya da yaşam içgüdüleri ile ölüm içgüdüleri) arasındaki ezeli ve ebedi savaşta, Eros’un rakibi karşısında kendi üstünlüğünü gösterebileceğini umut edebileceğimizi söylüyordu her şeye rağmen (Freud 1999 [1930]).

Hitler’in iktidarı ele geçirmesinden sonra, Freud, kitabın 1931 baskısında bitişe şu final cümlesini ekleme ihtiyacı hissetti : “*Ama zaferi ve sonucu kim önceden kestirebilir ki?*”.

1938 Mart’ında Hitler Almanyası Avusturya’yı ilhak etti. Birkaç hafta sonra paha biçilmez değere sahip psikanalitik yayınevi *Verlag* saldırıya uğrayıp tahrip edildi. Giderek artan Nazi tehlikesi karşısında Ernest Jones ve Prenses Marie Bonaparte başta olmak

üzere tüm kaygılı dostları Freud'a ülkeyi terk etmesi yönünde ısrarlı çağrılarda bulunmaya başladılar. İngiliz ve Amerikan diplomatların başını çektiği uluslararası kampanya Freud'un ülkeden ayrılmasına izin vermeleri için Alman ve Avusturyalı otoriteler üzerinde oldukça etkili bir baskı oluşturdu ve nihayet 3 Haziran 1938'de Freud, karısı Martha ve kızı Anna Londra'ya gitmek üzere Viyana'yı terk ettiler, ancak Freud'un çıkış izini alamayan dört kız kardeşi geride kaldı, birkaç yıl sonra bir Nazi kampında öleceklerdi (Quinodoz 2006).

Eros ve Tanatos'un Ezeli ve Ebedi Savaşı

Freud (1999 [1930]) uygarlık ile dürtüler arasındaki bağdaşmaz karşıtlığın içyüzünü ve akıbetini araştırdığı *Uygarlığın Huzursuzluğu* kitabında, uygarlığın toplumsal bütünlüğü ve esenliği korumak adına libidinal ve agresif dürtüleri ketlediğini ileri sürer. İnsan cinselliğinin uygarlık tarafından kötü muamele gördüğünü ve nihayetinde önemli birer mutluluk kaynağı olan aşkın ve cinselliğin değerini azalttığını öne süren Freud'a göre uygarlık, cinsel nesne seçimini karşıt cinsle sınırlamakla kalmaz, genital cinselliğin dışında kalan tüm tatmin biçimlerini, cinsel sapkınlıklar olarak yaftalamak suretiyle yasaklamaya çalışır. Geriye kala kala üremenin hizmetinde heteroseksüel, genital ve tek eşli aşk kalır.

Uygarlık, cinsel dürtülerin doğrudan tatminini sınırlamakla yetinmez; agresif dürtüleri de dizginlemeye çalışır. İnsanda güçlü bir agresif eğilimin varlığına işaret eden Freud'a göre insan, sevgi peşinde koşan, yalnızca saldırıya uğradığında kendini savunan nazik bir yaratık değil, bilakis, saldırganlığa, yıkıcılığa ve vahşete eğilimli son derece yırtıcı bir türdür. Örneğin, onun için yanı başındaki komşusu, başı sıkıştığında yardımına koşacak biri ve/veya muhtemel bir cinsel nesne olmasının ötesinde, yeri geldiğinde saldırganlığını üzerinde tatmin edeceği, rızası olmaksızın cinsel açıdan kötüye kullanabileceği, malını mülkünü gasp edeceği, işgücünü karşılığını sunmadan sömürebileceği, aşağılayıp işkence edebileceği ve nihayet öldürebileceği birisidir aynı zamanda: Evet, insan insanın kurdudur! Koşullar elverişli hale gelip de agresyonu denetim altında tutan erotik kökenli ruhsal güçler devreden çıktığında saldırganlık zincirlerinden tüm azgınlığıyla boşanır ve insan denen varlık, merhamet nedir bilmez vahşi bir canavara dönüşür (Freud 1999 [1930]). Yaşamın ve tarihin tüm acı ve kanlı deneyimlerinden sonra, diye meydan okur Freud, kim bu söze karşı çıkacak cesareti gösterebilir ki? Evet, gerçekten kim?

Uygarlık insanlar arası ilişkileri tahrip etmesi kuvvetle muhtemel bu zorba eğilimi denetlemek için oldukça yüklü karşıt enerjiye gereksinim duyar; ahlakî, dinî, etik vb. standartlar geliştirmek yoluyla agresif itkilere sınırlar koymaya çalışır. Gerçi, dünyanın ve memleketin şu an içinde bulunduğu hazin duruma bakarsak bu uğurdaki çabaların yeterince başarılı olduğunu söylemek güç. Üstelik hâkim politik-toplumsal iklim agresif dürtüleri baskılamaktan ve insancıl biçimlere yüceltmekten ziyade en yıkıcı ve en ham haliyle kıskırtmaktan ve azdırmaktan yana ne yazık ki.

Freud'un iyimserliğini paylaşıp uygarlığın zamanla gereksinimlerimizi daha çok tatmin edecek biçimlere evrileceğini ümit etsek bile, bu beklentimizin temenniden öteye geçemeyeceğini hatırd tutmakta yarar var. Bu gerçekçi ihtiyat boşa değil; zira insan ruhsallığının nasıl işlediğine dair farkındalığımız bizi boş bir umuttan alıkoyuyor. Ruhsal coğrafyada, insanları libido/sevgi temelinde bir araya getiren ve uygarlığın hizmetinde iş gören Eros ile Ölüm dürtüsünün türevi olan agresif ve yıkıcı eğilimler arasında bazen birinin alta düşüp diğerinin üste çıktığı, seyri ve akıbeti belirsiz, mutlak bir zaferden uzak -ama madem hayat devam ediyor, demek ki Eros'un burun farkıyla önde götürdüğü- ezeli ve ebedi bir savaş ara vermeksizin sürüp gitmekte çünkü.

Peki, Freud'un ölüm dürtüsünün temsilcisi olarak addettiği saldırganlık ve nefret nereden türer? İnsan ruhsallığındaki yıkıcılık ve vahşetin, hasedin ve hırsın, doymak bilmez açgözlülüğün, şehvetin ve şiddetin, velhasıl bilcümle kötülüğün o pek "verimli ve uğursuz" kaynağı nerede yuvalanmıştır? Bu kötücül ve tahripkâr dürtü neden bu derece güçlü ve enerjik, neden bu denli ısrarcı ve ihtiraslı ve dahası nasıl oluyor da bir türlü alt edilemiyor? Bireysel ve toplumsal açıdan optimal koşullar sağlandığında agresif dürtünün insan ruhundan silinmesi, yarattığı yıkımların acı hatıralarıyla beraber günü geldiğinde tarih sahnesinden çekilmesi mümkün olabilecek mi acaba?

İnsan ruhunun derinliklerine nüfuz edebilmemizi sağlayan psikanalitik incelemeler yukarıdaki sorulara ilginç bazı yanıtlar sunar. Mesela agresyonun ölüm dürtüsünden kaynaklandığını savlar; iyilik ve kötülüğün ortak bir kökensel nesneye sahip olduğunu, vicdan ile meme arasında bir tür ilişkinin var olabileceğini öne sürer. İnsandaki kötücüllüğün kaynağının en empatik annenin, en insancıl kültürün düzeltici etkilerinin erişim alanı dışında bir yerlerde konuşlanmış olduğunu ima eder dahası. Bu nedenden ötürü, insan ruhunun karanlık ve kötücül doğası, iyi bir ebeveynlikle, etkili bir psikoterapiyle veya umutlu bir devrimle giderilemeyecek cinsten bir tür kader gibi görünür. Eğer bu tespit doğruysa, insan için süreklilik arz eden iyicil, mutlu ve huzurlu bir hayat kelimenin gerçek anlamıyla hayaldir maalesef. Dolayısıyla, iyiliğin kötülüğe mutlak galip geleceği bir *Armageddon*¹ asla olmayacak, ruhsal ve dünyevî ütopya hep bir rüya ülkesi olarak kalacaktır. Ancak yine de bir başka teselli edici seçeneğin varlığı mevcut görünmektedir: İyiliğin kötülüğe, sevginin nefrete, vicdanın zulme baskın geldiği, madem kötücüllüğü tümünden ortadan kaldırmak mümkün değil o halde denetim altında tutulduğu ruhsal bir iktidar ilişkisinin içdünyada –ve elbet toplumsal bir muadilinin dış dünyada - kökleşmesi. İmkânsız olandan feragat edip mümkün olanla yetinmek durumundayız demek ki. Şimdi kestirmeden verdiğim bu yanıtları en başa sarıp yavaş yavaş anlatmalı.

¹ Tanrının dünyayı tüm kötülüklerden arındıracağına inanılan nihai savaş

Şiddetin Psiko-biyolojik Belirleyicisi: Ölüm Dürtüsü

Haz İlkesinin Ötesinde adlı eserinde Freud (1920) ruhsallığın libidinal tatmin ve haz arzusunun ötesinde, çok daha derin ve gizemli bir güdülenmenin etkisi altında olduğunu ileri sürer: *Ölüm dürtüsü*.

Freud'a göre canlı varlığa içkin ölüm dürtüsü, esasında, orijinal inorganik duruma dönmeye yönelik biyolojik bir gereksinimden kaynaklanır. Dürtüsel hayatın temel eğilimini oluşturduğunu öne sürdüğü bu meta-dürtünün hâkimiyeti altındaki tüm dürtülerin nihai amacı maddenin yaşam öncesi inorganik durumunu ihya etmek, cansızlığın mutlak dinginliğine geri dönmektir.

Aslına bakılırsa Freud metapsikolojik çalışmalarının en başından itibaren nöral ve/veya ruhsal yapıda uyarılmışlık halinin söndüğü mutlak dinginlik durumuna yönelik bir eğilimi varsaymış, kuramsal gelişimin hemen her döneminde söz konusu eğilime farklı adlandırmalarla (*Eylemsizlik İlkesi, Nirvana İlkesi ve Ölüm Dürtüsü*) işaret etmeyi sürdürmüştür. Örneğin 1895 tarihli *Bilimsel Bir Psikoloji için Proje* elyazmalarında (1950) nöral sistem dâhilinde cereyan eden enerji akışından söz ederken nöral aygıtın birincil işleyişinde enerjinin hemen ve mutlak boşalımının (ki *nöral eylemsizlik ilkesi* olarak adlandırır) esas olduğunu yazar. Nöronların aldığı enerjinin tümünü boşaltma eğiliminde olduğunu, nöral aygıtın yalnızca boşal(t)ma eğiliminde değil, daha da radikal biçimde uyarıcı kaynaklarından kaçınma eğiliminde olduğunu iddia eder. Keza, nöral aygıtın işlevinin organizmanın içsel enerjisini mümkün olan en düşük seviyede tutmak olduğunu varsaymış, nöral aygıtı fazla uyarıcı yükünden koruyan işlevleri söz konusu aygıtın uyarıcı miktarını sıfır düzeyinde tutmaya yönelik temel eğilimiyle ilişkilendirmiştir (Freud 1920).

Eylemsizlik ilkesi, *Haz İlkesinin Ötesinde* eserinde yerini *Nirvana İlkesi*'ne bırakır. Budizmden ödünç alınmış bir kavram olan *Nirvana* ilk kez Alman filozof Arthur Schopenhauer tarafından batı düşünsel literatürüne dâhil edilmiştir. Orijinal anlamında, insani arzusun sönmesini, kolektif ruha, huzur ve sükûnet haline dâhil olduğunda bireyselliğin silinmesini ve nihayet mutlak hiçlikte yok olmayı ifade eden kavramın işaret ettiği deneyim psikanalitik kuramda *Nirvana ilkesine* dönüşür (Laplanche ve Pontalis 1988). Ruhsal aygıtın içsel veya dışsal kaynaklı uyarılma niceliğini sıfıra veya mümkün en düşük seviyeye düşürmeye yönelik radikal eğilimi temsil eden *Nirvana ilkesi* Freud'a göre içsel gerilimden mutlak biçimde kurtulmayı amaçlar ve son tahlilde ölüm dürtüsünün nihai istikametini temsil eder.

Ölüm Dürtüsünün Kozmik Efendisi: Entropi

İnsanın hakikatine erişmek uğruna bilincin insana ve hayata dair uydurduğu tüm mitleri, söylediği tüm 'yalan'ları deşifre etmeyi salt bilimsel ve felsefi uğraşa değil, etik bir sorumluluğa da dönüştürmüş olan psikanaliz, Freud'un ölüm dürtüsü saptaması sayesinde bilincin ve kültürün ölüme dair temel söylemi içinde gizlenmiş bir başka söylemi,

hâkim bilincin ‘resmi ideolojisi’ne ters düşen esaslı bir güdülenmeyi bilince çıkarır: *İnsan yaşamayı arzuladığı kadar ölmeyi de arzular!*

Ruhsallığın derinliklerinde, yaşamın cazibesine kanmayan, var olmanın hiçbir nime-tine ve vaadine tenezzül etmeyen, “yaşam çilesi”nin bir an evvel son bulmasını ve cansızlığın dinginliğini tutkuyla arzulayan ölümsever güdülenmenin keşfi, insanın ölümle ilişkisini salt endişeden ibaret sayan bilincin ve kültürün hâkim söylemini temelden sar-sar. Varlığı ve yaşamı kutsayan/yücelten hâkim söylemin kategorik olarak sapkın ve/veya patolojik saydığı ölüm arzusunun, illâ ki her koşulda marazi olmayabileceğini ima eden, bilakis en temelde ve son tahlilde canlılığın yaşamsal dinamizmi karşısında doğal bir eylemsizlik tepkisi olduğuna dair saptama, ölüme dair muktedir söyleme esaslı bir darbe indirir. Böylece ölüm dürtüsü ve onun nesne ilişkisel türevi olan ölüm arzusu, Freud’un psikanalitik müdahalesiyle bilincin ve kültürün ideolojik bakışından özgürleşir, yaşam dürtüsüyle eşdeğer konuma kavuşur ve doğallaşır. İnsanın ölümle ilişkisinde endişenin yanı sıra arzunun da yer aldığı nihayet anlaşılır.

Ölüm dürtüsü, iç dünyamızda, kişisel mazimizdeki herhangi bir travmatik yaşan-tıdan bağımsız, salt yaşıyor olmaktan kökenlenen, belli ki yaşamının bizatihi kendi-sini ontolojik bir travma telakki eden ölümsever benliğin varlığında temsilini bulur. Varoluşumuzun alacakaranlık kuytuluğunda, yukarılarda akıp giden hayatın curcuna-sına sırt çevirmiş, yokluğun ve hiçliğin erdeminden zerre şüphe etmeyen bir mümin misali, vuslat gününü bekleyen bu benlik, yaşam yoluna sapmış varlığa durmaksızın ölümü tebliği eder.

Yaşamı adeta varlığın bir arızası gibi gören ölümsever benlik bir an evvel bu “hayatı” yanlıştan dönmesi için ölümü icat eden ontolojik bir iradenin varlığına işaret eder aslına bakılırsa. İnsan ruhsallığında “ölüm dürtüsü” olarak tecelli eden, her canlı organizmaya içkin doğal irade, daha köktenci kozmik bir iradenin türevidir: Canlılığı ölüme, varlığı yokluğa sürükleyen, canlı veya cansız tüm varlıkları ortadan kaldırmaya göz dikmiş, hiçbir nesnenin karşısında ebediyen tutunmayı başaramayıp önünde sonunda teslim olmak zorunda kaldığı tümgüçlü, aslı astarı belirsiz, tahrirkâr bir kudret; termodinamiğin ikinci yasası entropi.

Albert Einstein’ın tüm bilimlerin birincil yasası ilan ettiği, İngiliz astrofizikçi Arthur Stanley Eddington’ın evrenin en üstün metafizik yasası olarak yücelttiği entropi, en yalın ifadeyle, evrendeki tüm varlıkların maksimum düzensizliğe, minimum enerji düzeyine eğilim göstermesidir. (“Entropi” 2015). Varlıkları aşındıran, aşağı çeken, dağıtan, çözen ve giderek yok eden entropik kudretin devinimlerini ve sonuçlarını aslında hepimiz yaşar ve gözleriz: Taş ufalanır, toprak tozar, su aşağı akar, sıcak soğur, hareket durur, taze bayatlar, eşya eskir, et gevşer, saç beyazlar, canlı ölür ve nihayet varlık yok olur. Evrensel düzen içinde, cana ve varlığa kasteden kozmik bir şiddet kol gezer. Ceylanı avlayan asla-nın saldırganlığı, insanın akıl almaz vahşeti bu kozmik şiddetten beslenir.

Her Ağacın Kurdu Kendinden Olur ya da Varlığın Diyalektiği

Varlığın nasıl ve neden oluştuğu, ontolojik felsefenin ve teorik fiziğin en temel sorunlarından. Bu köktenci sorunun yanıtı hala büyük ölçüde meçhulümüz. Ancak en azından şunu biliyoruz; varlık oluşur oluşmaz onu yok etmeye yönelik karşıt bir irade de harekete geçmiş, varlık, kendini ortadan kaldıracak kudreti içinde taşıyan diyalektik bir iç çelişkiyle belirmiştir. Nitekim evrenin tarihinde gözlediğimiz üzere varlıkların çeşitlenmesi, gelişmesi; üst düzeyde örgütlenmiş, enerji düzeyleri yüksek yeni varlık formlarının (canlıların, hayvanların ve insanların vb.) ortaya çıkması canlılığı ölüme, varlığı yokluğa cezbeden entropik şiddetin karşısında varlığı savunan, koruyan ve gözetan “negentropik” bir kozmik bir gücün mevcudiyetine işaret eder. Evrensel ve evrimsel dinamizm bu iki uzlaşmaz kozmik iradenin yansıması olan varlıkla yokluk, yaşamla ölüm arasındaki kahredici ve yaratıcı çekişmenin ürünüdür. Termodinamiğin ikinci yasası bize bu çekişmenin ölümün ve yokluğun lehine sonuçlanacağını kesin bir dille beyan eder; zira entropi zaman içinde evrendeki tüm varlıkları aşındıra aşındıra artık işe yaramaz birer atığa ve nihayet yokluğa dönüştürecektir.

Entropik güdülenmeyle bu eğilime karşı koyan negentropik güdülenme arasındaki diyalektik çatışma Freud’un kuramsal dizgesinde karşılığını bulur. Ruhsallıkta (ve belki de sinir sisteminde) yegâne eğilimin işbaşında olduğunu iddia eden Freud metapsikolojik çalışmalarının en başından itibaren ruhsallık içinde, var olan gerilimin bütünüyle boşaltılmasına yönelik bir eğilim ile sabit bir gerilim düzeyini korumaya yönelik bir başka eğilimi birbirinden ayırtırmayı başarmıştı. Ruhsallığı çeşitli karşıtlıklar üzerinden düşünme ve kavrama refleksi Freud’un çalışmalarında “*serbest-bağlı enerji, eylemsizlik ilkesi-sabitlik ilkesi, birincil süreç-ikincil süreç, haz ilkesi-gerçeklik ilkesi ve ölüm dürtüsü-yaşam dürtüsü*” karşıtlıklarına bürünerek kaybolmaksızın devam etmiştir (Laplanche ve Pontalis 1988).

Yeni bir dürtü kuramıyla ortaya çıktığı *Haz İlkesinin Ötesinde* (1920) eserinde benzer karşıtlık bu kez yaşam ve ölüm dürtüleri arasında kurulmaktadır. Ölüm dürtüsü ruhsal gerilimi sıfır noktasına doğru azaltmaya, canlı varlığı inorganik haline iade etmeye çalışırken, yaşam dürtüsü Eros bu eğilime karşı koyar. Erosun amacı daha büyük birimler oluşturmak ve onları korumak ve bağlamak iken ölüm dürtüsü bağlantıları çözmek ve her şeyi tahrip etmek derindedir. Freud, üremeye dönük tohum hücrelerinin, inorganik duruma meyleden dürtüsel eğilimden kaçınmaya çalıştıklarını ancak ölüme karşı çalışsalar da ölümsüzlüklerinin yanıltıcı olduğunu, olsa olsa ölüme doğru uzanan yolu uzattıklarını söyler. Tohum hücrelerini gözetan kudretin, cinsel dürtülere ait yaşam dürtüsü olduğunu düşünür. İşlevleri gereği ölüme yönelen diğer dürtülerin amacına ters istikamette çalışıyor olmaları, ölüm dürtüsü ile yaşam dürtüsü arasında uzlaşmaz bir zıtlık olduğunu açığa vurur.

Eros ve Tanatos İnsanda Örgütleniyor Ama...

Her varlık kendi meşrebi ve kudreti ölçüsünde entropik girdaba direnir, yokluğa karışmamak, mevcut varlığını koruyup sürdürmek için çabalar durur; taş kendince, ağaç kendince, toprak ve gül kendince, sincap ve mavi balina kendince, bonobo ve şempanze kendince, insan kendince.

Hayvanları ele alalım. Hayvani organizmada entropi/ölüm güdüsü ve varlık/yaşam güdüsü, içgüdüler etrafında örgütlenmiştir. Hayvanın canlılığını (dolayısıyla hayvan olarak varlığını) koruması içgüdülerini verili bir habitat (yaşam alanı) dâhilinde tatmin edebilme yetisine ve becerisine bağlıdır. İçgüdüleri nesneleriyle buluşturmak suretiyle tatmine taşıyacak özellikler büyük ölçüde türün evrimsel süreci içinde kazanmış olduğu beceri ve donanımdan ve türün tekil üyesinin yaşam sürecinde edindiği öğrenme süreçlerinden oluşur. İçgüdüsel gereksinimlerini tatmin edebildiği sürece hayvan yaşam enerjisini besler, artırır ve tahkim eder. Bu sayede kendini entropik girdaptan korur ve canlılığını sürdürebilir. Peki, ya insan için durum nedir?

İnsanoğlu diğer hayvanlarla benzer içgüdülere (beslenme, savaş-kaç, üreme, vb.) sahip olmasına rağmen, benzersiz evrimsel geçmiş² dolayısıyla, söz konusu içgüdüleri tatmine taşıyacak (nötralize edecek) yeterlilikte beceri ve donanımdan, genetik olarak tayin edilmiş, bedene içkin -deyim yerindeyse- “*organik ego*”³ dan yoksundur. İçgüdüleri nötralize edecek yeterlilikte ve yetkinlikte organik egonun yokluğu sonucu gelişen organik acizlik nedeniyle içgüdüsel uyarıların nöral düzeyde kronik biçimde frustrasyona uğraması, bedeniyle kendini özdeşleştiren benliği -[“*Ego her şeyden önce beden-egodur*” *demişti Freud (1923)*]- kronik bir acizlik ve yetersizlik hissiyle sakatlar. Nitekim narsistik sorunsal esas itibarıyla bu acz ve yetersizlikten türer (Kızıltan 2014).

İnsani egonun içgüdüler karşısındaki narsistik yetersizliği insandaki kronik ölüm endişesinin temel belirleyicisidir. İnsanın, yaşam dürtüsünün entropinin şiddetine karşı canlılığı korumak üzere etrafında örgütlenebileceği içsel güçlerden organik-ontolojik olarak yoksun olması, onu diğer hayvanlara kıyasla entropik kudretin aşındırıcı ve çözücü şiddetine çok daha açık hale getirir. Entropinin ölümcül dehşeti bu nedenle insana özgüdür (Saydam 2011). Nitekim hayvanlar ancak somut bir yaşam tehdidi karşısında ölüm endişesi olarak yorumlayabileceğimiz kaygı tepkileri gösterirler. Böylesi açık bir tehdit görünmediğinde hayvan (en azından biz “kaygılı ölümlüler” açısından bakıldığında) yaşama içkin ölümlülük veya fanilik gerçeğine kayıtsız olduğu izlenimi verir. Oysa insan ortada o an için yaşamını tehdit eden herhangi bir nesnel gerekçe olmaksızın ölüm endişesini her daim (kavramın en geniş anlamında) bilincinde muhafaza eder. Bu dünyada süreli ve geçici bir varlık olduğu farkındalığı bilincinin bir köşesinde asla sönmeyen bir kandil misali yanar durur.

² İnsan evrimini ruhsal sonuçları bakımından ele aldığım inceleme yazısı için bkz. Kızıltan, H. (2012). Ruhsallığın evrimsel kökeni. *Suret, 1*, 211-255, İstanbul: Encore.

³ “*Organik ego*” kavramını, egonun içerdiği psikanalitik anlamın ötesinde, ruhsal işleyişi idare eden, genetik olarak belirlenmiş zihinsel yapı ve işlevlere işaret edecek biçimde kullanıyorum.

İnsanoğlu sahip olduğu beden-egonun içgüdülerini tatmine taşıyacak kudrette olmadığını, bu haliyle ölüme çok yakın olduğunu bilincin en derin katmanlarında her an yaşantılar. Nitekim insanî bilinç dediğimiz olgu, son tahlilde, canlılığın her an tehdit altında olduğunun farkındalığıyla ilişkili bir yokluk bilincidir. Bu nedenledir ki, insan varlığının altındaki hiçliği, boşluğu, zeminsizliği ve dolayısıyla ölümü belki de hiçbir canlının hissetmediği kadar fark eder. Kültürel gelişimi sağlayan tüm yaratıcılık süreci de aslında benliğin öncelikle yokluğu, eksikliği, hiçliği tecrübe etmesi, ölüm riskiyle yüzleşip ürpermesi ve sonrasında yaşamda kalabilmek için eksik olanın yerini tutabilecek bir başka şeyi inşa etme kapasitesine (sembolik etkinlik) dayanır. Söz konusu farkındalığın aydınlık yüzü yaratıcılık ise karanlık yüzü kronik ölüm endişesi ve varoluşsal kaygıdır. Ölüm bilinci ve endişesi bu yüzden insani bilincin asal bileşenidir ve bir bakıma, yaşam-sever güdülenmeyi ateşleyen, diyalektik bilincin anti-kahramanıdır.

Cennete Giden Yol Cehenneme de Uğrar

İnsani egonun organik-ontolojik acizliği ile simgesel yaratıcılık arasındaki diyalektik ilişki kendini ilkin narsistik fantezilerin oluşumunda açığa vurur. Söz konusu narsistik fantezilerin insanın ölüm endişesini yatıştırmaya yönelik işlevinin yanı sıra nasıl nefrete ve şiddete yol açabileceğini ileride göreceğiz.

Psikanalitik kurama göre insan ruhunun işleyiş mekanizması, acı veren ve/veya tatminden yoksun varoluş durumundan, haz ve tatmini içeren, her tür eksikten muaf narsistik tamlik durumuna meyleden fanteziler oluşturmaya ayarlıdır. Organik acizlik nedeniyle içgüdülerin nöral frustrasyonu dolayısıyla insan yalnızca içgüdüsel gereksinimlerin tatminini değil, daha ziyade gereksinimlerini tatmine taşıyacak kudrette egoya sahip olmayı arzular. İçgüdüsel tatminin zora girmesi ve yaşanan şiddetli frustrasyonlar tatmini kaçınılmaz biçimde güçle ilişkili hâle getirir, muktedir olma arzusu tatmin arzusuyla iç içe geçer ve benlik her arzusunu tatmin edebilecek kudrette tümgüçlü bir *ego ideali* fantezisine kapılır. Öyle ki, söz konusu arzu dolu fantezi, içgüdüsel boyuttan özerk bir ruhsal bileşen olarak, insanda bitmez tükenmez bir iktidar tutkusuna yol açar.

Özdeşleşildiği takdirde egoyu acizliğinden kurtaracağı umut edilen ego ideali, benliği *mutlak narsisizm* taşımayı vaat eder. İnsanın kökensel yetersizliğinden türeyen, nesne ilişkileri içinde yaşadığı frustrasyonlarla güçlenen *mutlak narsisizm* arzusu ilhamını erken çocukluk çağına özgü tatmin olma/edilme deneyimleri esnasında yaşadığı yoğun hazdan alır. Ruhsallığın tamlik idealini amaçlayan temel arzu kipidir mutlak narsisizm; tatmin için arzulamanın yeterli koşul sayıldığı, insanlık durumunun sınırlarını yıkmaya yönelik tutku dolu bir arzu. Her ihtiyacın tatmin olacağı, benliğin sınırsız imkân ve kudrete ve nihayet ölümsüzlüğe kavuşacağı ideal bir varoluş hali, ruhun ütopyası bir başka deyişle (Kızıltan 2011).

Mutlak narsisizm arzusunun taşıyıcısı olarak ego ideali, çocukluk döneminin ilk nesnelerine (meme, anne, baba vb.) yansıtılmasıyla beraber başlayan süreçte nesne yatırımlarının ve nesne ilişkilerinin güdüleyicisi olur (Chasseguet-Smirgel 1985). Egonun

temel amacı mutlak narsisizme ulaşabilmek için, ego idealinin yansıtıldığı nesneyi içe almak, onunla kaynaşmak ve tek vücut olmaktır; bu arzusun güdümüyle benlik nesnelerle özdeşleşir, nesnelerin özellik ve işlevlerini içselleştirir. (Freud 1923). Ancak ego idealinin nesne ilişkileri içindeki seyri tek yönlü değildir; libidinal ve agresif dürtüsel hatlarda farklı seyir izler. Örneğin, libidinal nesne ilişkisel hatta sevgiyle güdülenen benliğe, organik eksikliğini ve ontolojik yetersizliğini gidermek üzere yaratıcı fantezilerin ilhamını veren ego ideali, agresif nesne ilişkisel hatta benliği şiddete teşvik eder; nefretle güdülenen benlik arzuladığı mutlak doyumdan ve mutluluktan (mutlak narsisizm) kendisini alıkoyduğunu sanıladığı nesnelere –fantezide ve/veya gerçekte- saldırır.

Ruhun Karanlığı, Klein’ın Aydınlığı

Freud’un *Haz İlkesinin Ötesinde* (1920) öne sürdüğü *ölüm dürtüsü* kavramı psikanalitik camiada, hala sonlanmamış, ateşli tartışmalara yol açmıştır. Nitekim, kavram, ilk elde, çok az sayıda psikanalist tarafından benimsenir. Ernest Jones gibi, en sadık meslektaşları bile Freud’un öne sürdüğü bu yeni kavrama şüpheyle yaklaşırlar. Hatta ölüm dürtüsünün ileri sürmesinde Freud’un kişisel ölüm endişesinin payı olduğunu düşünenler bile olur. Gerçi, ilk başlarda bizzat Freud’un kendisi de kavramın geçerliliği hakkında alçakgönüllü ve temkinlidir, ancak zaman geçtikçe doğruluğundan giderek daha çok emin olacaktır (Quinidos 2006).

Melanie Klein, ölüm dürtüsünün geçerliliğine dair kuvvetli itirazların ve/veya dirençlerin olduğu bir ortamda kavramı benimseyen ve klinik pratiğe uygulayan ilk psikanalistlerden olur. Öyle ki, kavram Klein ve sonrasında Kleinci metapsikolojinin temel sayıltısı haline gelir. Freud’un öne sürdüğü yaşam ve ölüm dürtüleri arasındaki çatışmayı ruhun temel psikodinamiği kabul eden Klein daha da ileri giderek ölüm dürtüsünün ruhsallığın yapılaşmasında ve işleyişinde tayin edici bir role sahip olduğunu düşünür. İnsanı anlamaya çalışırken karanlık tarafından hareketle işe başlamayı yeğlemiştir Klein. Dolayısıyla, insanoğlunun karanlık ve kötücül tarafına ışık tutacaksak şayet, bunun yolu-az veya çok ama mutlaka- Klein’ı anlamaktan geçer.

Freud sonrası psikanaliz tarihinin en etkili kuramcılarından sayılan Britanyalı psikanalist Melanie Klein ruhsal gelişimde agresyonun oynadığı rolü öne çıkaran çalışmalarıyla insan ruhunun en ilkel ve en vahşi dinamiklerine ışık tutmuştu (Tura 1999). Psikanaliz içinde nesne ilişkileri kuramının kurucusu kabul edilen Klein, ruhsallığı nesne ilişkileri bağlamında ele almış, kuramsal ve terapötik çalışmalarında ağırlıklı olarak oral dönemde gerçekleşen erken dönem nesne ilişkileri ve içselleştirme süreçlerine yoğunlaşırken, ilksel nesne ilişkisi olarak düşündüğü çocuğun memeyle olan ilişkisine özel bir önem atfetmişti.

Klein (1957) ölüm dürtüsü tarafından yok edilme tehdidinin kaygının en ilkel hali olduğunu ileri sürer. Bu önemli saptamayı yorumlayarak açalım: Yaşam dürtüsünün etrafında örgütlenebileceği türsel ve bireysel donanımın, içgüdüsel gereksinimleri tatmine taşımaktaki erken dönem yetersizliği, insan yavrusunun ölüm dürtüsünün etkilerini

tüm şiddetiyle hissetmesine yol açar. Zira oral evrede, açlık ön planda olmak üzere, içgüdüsel gereksinimler tarafından içeriden ve dışarıdan doğru durmaksızın saldırıya uğrayan bebek söz konusu içgüdüsel uyarılar karşısında yoğun bir çaresizlik yaşar. Bireysel olarak yaşamın çok başında olmanın verdiği bedensel ve ruhsal acemiliğin (*enfantil acizlik*) yanı sıra insan türünün bir üyesi olması dolayısıyla içgüdüleri nötralize edebilecek yetkinlik ve yeterlilikle içsel organik egodan yoksun (*ontolojik acizlik*) olması dolayısıyla gelişen bu çaresizlik içgüdüsel gereksinimlerin kronik biçimde frustre olmasına, şiddetli agresif duygulanımlara ve nihayet ölüm dehşetine yol açar. Gelişimin oral evresinde ölüm açlık kılığında nüksetmiş, “*aç bırakılma korkusunu –hatta belki de her türlü fiziksel ve zihinsel acıyı- uyandıran acıkma duygusu, ölüm tehdidi olarak algılanmaktadır.*” (Klein 1957) Enfantil benlik, ruhsal yapılanmanın annenin erişim alanı dışında kalan kısmında cereyan eden tüm bu ilkel agresif yaşantılarla baş etmek durumundadır. Peki, ama nasıl başaracaktır bunu?

Nesne ilişkilerinin kurucu kuramcısı Klein’in nesnelerin öznel oluşumuna dair açıklamaları son derece özgündür ve dürtülerle, özellikle ölüm dürtüsüyle yakından ilişkilidir. Klein ilksel nesne temsillerinin, dış dünyanın aktif nesnel etkilerinden bağımsız bir şekilde, dürtülerin doğrudan uzantısı olarak şekillendiklerini öne sürer. İlk nesne temsilleri, ona göre, deyim yerindeyse, bir tür “hatalı algılama”dan türer. Bebek, ölüm dürtüsünün agresif devinimlerini, öznelliğinde, benliğine dışsal yabancı bir nesnenin veya nesnelerin saldırıları olarak yaşantılar. Ölüm dürtüsü “*yok olma (ölüm) korkusu olarak hissedilir ve perseküsyon korkusu biçimini alır... [ölüm dürtüsü] kendini bir nesneye bağlar –veya kontrol edilemez ezici bir nesneden duyulan korku olarak deneyimlenir*” (Klein 1946).

Soyut ölüm dürtüsü, kendini öncelikle, bedene içkin somut nahoş/agresif yaşantılar aracılığıyla benliğe dışsal kötü bir nesne olarak hissettirir. Nitekim Klein küçük çocuğun somut bedensel gereksinimlerin frustrasyonunu –*fiziksel duyular, gerilim ve huzursuzluk*- yabancı nesnelerin saldırıları olarak yaşantıladığını öne sürer. Sonraki bir makalesinde yalnızca agresif duyuların değil, rahatlık ve emniyet gibi haz verici libidinal duyuların da nesneleştiğini, benliğin bu olumlu duyuları iyi nesnelerden kaynaklandığını sanrılarak yaşantıladığını öne sürecektir (Klein 1952). Riviere (1936) Klein’in kritik değerdeki bu saptamasını öfke duygusuna uyarlar ve öfkeyi oluşturan agresif duyuların çocuk tarafından kötü içsel nesneler olarak yaşantılandığını ileri sürer. Çok ilginç bir saptamayla, çocuğun, yaşantıladığı tüm frustrasyonları yoksun bırakıcı bir öteki temsiliyle kişileştirdiğini iddia eder: “*İçsel yoksunluk ve gereksinim her zaman dışsal bir engellenme olarak hissedilir.*”

Görüldüğü üzere, Klein öznel dünyada temsilleşen ilk nesnelerin, dışsal nesnelerin içselleştirilmesinden kaynaklanmadığı, küçük çocuğun en erken libidinal ve agresif duyularının fenomenolojisini açıklamak ve anlamlandırmak üzere adeta kendiliğinden oluştuğu görüşündedir (Greenberg ve Mitchell 2000 [1983]). Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, olumlu/libidinal ve olumsuz/agresif tüm duyular, en başından itibaren, salt heyecansal halleriyle değil, kişilik kazanıp öznellikte birer nesne temsili halinde ve/veya iyi veya kötü nesnelere atfedilmek suretiyle yaşantılanmaktadır. Klein’in nesnelerin

oluşumuna dair bu özgün saptaması, içsel nesne oluşumunu sadece içselleştirmelere dayandıran modern nesne ilişkileri kuramlarında büyük ölçüde kaybolacak, bu kayıpla beraber insan ruhsallığına dair önemli bir bilgi de yitirilecektir.

Öznelliğin Paranoid İnşâsı

Melanie Klein'in ve Kleinci geleneğin insanın içdünyasını kavramada altın değerindeki bu saptamaları ruhsallığın işleyişine dair derin içgörüler sunmakla kalmaz, insanın kötücül doğasını anlamaya yönelik çok değerli ipuçları da sağlar. Kendi özgün görüşlerimi de katarak ifade edersem, benliğin organik-ontolojik yetersizliğinden ve gelişimsel acizliğinden kaynaklanan agresif değerli nahoş duyumların ve frustrasyonların, içdünyada kişilik sahibi nesnelere atfen temsil edilmesi, ruhsallıkta her türlü yaşantıyı nesne ilişkisel yaşantılara tercüme eden ruhsal bir mekanizmanın yanı sıra söz konusu nesnelere irade ve niyet atfeden bir başka mekanizmanın varlığına işaret eder.

Ruhsallığın yaşantıları simgeleştirme ve anlamlandırma tarzını yansıtan bu temel mekanizmalar yalnızca agresif/olumsuz yaşantılar için değil, libidinal/olumlu ve agresif/olumsuz tüm deneyimler için geçerlidir. Agresif değerli yaşantılar söz konusu olduğunda, benliğin deneyimlediği olumsuz/agresif duygulanımların ve frustrasyonların sorumluluğu irade sahibi bir nesnenin kötü niyetli kasıtlı eylemine ve/veya eylemsizliğine atfedilir. Nesne benliği "kasten ve taammüden" tatminden alıkoymakla ve/veya frustrasyona yol açmakla suçlanmaktadır. İlginç olan şu ki, benliğin söz konusu sanrısız algılamaya kapılması için dışsal bir nesnenin bu algıyı haklı çıkaracak herhangi bir eylemine ve/veya eylemsizliğine hiç mi hiç ihtiyacı yoktur! Daha açık bir ifadeyle, ruhsallık bu algılamayı, dışsal nesnelerle ilişkinin niteliği, olumlu veya olumsuz, her ne olursa olsun, her halükarda üretir. Ontolojik ve/veya gelişimsel acizlikten kaynaklanan agresif yaşantılar, dışsal nesnelerin herhangi bir müdahalesi olmadığı halde, ruhsal sembolik/öznel dünyada, adeta otomatik biçimde, nesnenin kasten sebep olduğu frustrasyonlar olarak yaşantılanır. Dolayısıyla sonuç itibarıyla, içdünyada beliren spontan libidinal veya agresif duyumları irade sahibi nesnelerin varlıkları ve kasıtlı eylemleriyle açıklama/anlamlandırma refleksi, agresif yaşantılar bağlamında işlediğinde, benliğin yaşantıladığı spontan olumsuz deneyimlerden (nahos duyumlar, frustrasyonlar ve agresif duygulanımlar vb.) hemen her durumda nesneyi sorumlu tutan bir tür *paranoid hezeyana* yol açmış olur. Nesneyi benlik nezdinde durup dururken şeytaniyeştiren söz konusu paranoid hezeyan nesneye yönelik fantastik ve/veya reel şiddeti meşrulaştıran ve teşvik eden bir işlev görecektir, ruhsal bir algı operasyonu ile dolduruşa gelen benlik, öfke ve nefretle nesnesine saldıracaktır.

Dikkat edilirse, bu ruhsal şemada agresyonun, kötü nesne temsiliinin oluşması ve nesneye yönelik saldırganlık eğilimi dışsal bir nesnenin müdahalesinden, nesnenin aktif veya pasif kötülüğünden, nesne ilişkisindeki gerçek bir yaşantıdan değil, insani ego-nun içgüdüleri tatmine taşımaktaki organik yetersizliği sonucu, agresif duygulanımlar ve frustrasyonlar aracılığıyla kendini hissettiren ölüm dürtüsünden kaynaklanır. Ancak hal böyle olsa da, dışsal nesnelerin, niyet taşıyan aktif sorumluluğu olmadığı bu agresif

yaşantılar, nesne ilişkileri algoritması içine aktarılıp ilişki içindeki nesnelerin iradesi ve niyetiyle açıklanır. İnsan ruhuna has bu çok ilginç, ısrarlı ve tarafgir çarpıtmanın bir mantığı olmalı. Ama ne?

İnsan, Kendine Düşman

İnsanoğlu ontolojik kaderine savaş açmış tuhaf bir varlıktır. Evrimle koşullanmış varoluşun ona pay ettiği kaderi asla hazmedememiş, frustrasyonlarla dolu yazgısını bozmaya, arzusu doğrultusunda yeniden şekillendirmeye nafil çabalayıp durmuştur, durmaktadır. Aslında istediği, son tahlilde, insan olmanın doğal kaderinde yer alan olumsuz/agresif yaşantılardan kaçınmak, dahası ebediyen kurtulmaktır. Nitekim *mutlak narsisizm* fantezisi, bu istemi destekleyen en önemli ruhsal deneyimdir. Zira mutlak narsisizm fantezisi eksiklikler, yetersizlikler ve frustrasyonlarla karakterize insanlık durumundan kurtulma isteği duyan benliğin nihai arzusuna işaret eder. Yeterince tatmin edici bulunmayan mevcut nesne ilişkilerinin ve dünyevi mevcudiyetin ötesinde, her arzunun tatmin olacağı, benliğin sınırsız imkân ve kudrete kavuşacağı ideal bir varoluş hali olarak kurgulanan mutlak narsisizm, ruhsallıkta sanırsal bir gerçeklik olarak yaşantılanır. Nesnel dünyada ihya edilmek istenen bu ruhsal mükemmellik durumu tüm bireysel ve toplumsal ideallerin bilinçdışı güdüsünü oluşturur. Nitekim bireysel ve kolektif tüm narsisistik fanteziler, geçmişten bugüne dek mitolojik ve dinî tüm cennet tasvirleri ve birçok ideolojik ütopya bu arzu dolu hayali içerir: Açlığın, yoksunluğun, acının ve kaybın, hayal kırıklığının, tatminsizliğin ve mutsuzluğun, aczin ve cehaletin, emniyetsizliğin ve nihayet ölümün olmadığı fantastik bir dünya tasavvuru.

Ruhsallığın olağan işleyişi içinde tespit etmiş olduğumuz paranoid hezeyan narsisistik arzu doğrultusunda iş gören temel bir ruhsal düzenek olarak dikkat çeker. İnsanlık durumunu karakterize eden eksiklikler, yetersizlikler ve frustrasyonlar, paranoid mekanizma devreye girdiğinde bambaşka bir anlam kazanıp kötü niyetli nesnelerin kasıtlı eylemlerine ve/veya eylemsizliklerine yorulur. Çünkü böyle yapmak suretiyle, insanoğlu “makûs talihi” saydığı insanlık durumundan kurtulabileceğine inanır. Değişmesi imkânsız ontolojik kaderini, ruhsal bir abrakadabayla, etkiye ve değişime açık bir nesne veya nesne ilişkisiyle ikame etmeye kalkışır. Kadere kılıç işlemez, derler, şayet, mutsuzluğa sebep olan değişmesi imkânsız kader değil de, değişme/değiştirme imkânı olan, kötü bile olsa, bir nesne ise tüm frustrasyonlardan ve olumsuz sonuçlarından kurtuluş umudu da belirmiş olur. Zira “kötü nesne” bir ihtimal ikna olabilir, bir umut iyi nesneye dönüşebilir, olmadı mı, son çare ortadan kaldırabilir. İşte o vakit, insanoğlu tüm ıstıraplarından, tatminsizliklerinden ve bilcümle mutsuzluklarından ve hatta ölümden kurtulur, mutlak narsisizmin tanrısal krallığına, her arzunun ve hevesin doyum bulduğu ebedi saadet cennetine kavuşur.

Kaderine küs insanoğlunun en büyük arzusu insan olmaktan kurtulmaktır anlaşılan. İnsan olarak şekillenirken bu hali yadsımak üzere de şekillenmişiz, besbelli. Ancak bedeli gerçeklikten kopmakla ödenen, bozguna uğramaya mahkûm hoş ama boş bir hayali

içeren bu varoluşsal yadsıma gerisinde hep çokça hayal kırıklığı, acı, gözyaşı ve kan bırakır. Cenneti ararken dünyayı cehenneme çeviren insanoğlu, tanrısallık peşinde koşarken şeytanileşir. Arzusu en büyük azabı ve gazabı olur.

Umut edilecek bir başka seçenek daha mevcut olsa. Gün olur da varoluşsal mutsuzluğunun sebebinin boş yere suçladığı nesne(ler) değil de bu dünyadaki mevcudiyet biçimi olduğunu fark eder ve gerçekleşmesi imkânsız tümgüçlü narsisistik hayalinden feragat edebilirse, insan için yepyeni bir varoluşun kapısı aralanır. Kendisine ve dünyasına farklı bir bilinçle yaklaşır, nefretin ve arzunun hararetinden kurtulur. İnsan olmanın sınırları ve imkânlarıyla yetinebilecek kalenderliği gösterebildiği ölçüde kendisiyle ve dünyasıyla içtenlikle barışma imkânına kavuşur, varoluşun belki gösterişsiz ama hakiki neşesiyle tanışır. Ancak şimdiden baktığımızda görünen o ki o vakte daha çok zaman var.

Şimdi, tüm bu bilgi ve yorumlar ışığında Klein'ın betimlediği gelişimsel süreç, bahsi tamamlamak üzere geri dönelim.

Pandora'nın Kutusu

Oral evrede açlık vb. içgüdüsel gereksinimlerin hücumu altında kendini çaresiz hissederek bebek frustrasyonların yol açtığı agresyonu kötü nesnelere atfeder ve kendini doğuştan saldırgan ve zalim nesnelerle dolu olarak yaşantılar. Ölüm içgüdüsünün türevi olan bu agresyonla baş edebilmek için bir bölümünü dış dünyaya, anneye ve annesinin memesine yansıtmak zorunda kalır. Bu yansıtmayla beraber, bebek, agresyonunu tetikleyen frustrasyonlardan kendi narsisistik yetersizliğini değil, kötü nesneyle özdeşleştirdiği ilk dışsal nesne olan memeyi sorumlu tutacaktır (Klein 1957).

Yaşam ve ölüm dürtüleri arasındaki savaşın yansıtıldığı ilksel nesne olarak meme, agresyonun yansıtıldığı ve yansıdığı nesne olduğu kadar libidonun yansıtıldığı ve yansıdığı nesnedir de. Bebeğin öznelliğinde olumlu/libidinal duygulanımların kişileştiği ve/veya atfedildiği iyi bir nesne olmanın yanı sıra agresif değerli yansıtımlar sebebiyle kötü bir nesne olarak da yaşantılanan meme, ruhsallıkta, iyi ve kötü parça nesnelere bölünmüş halde birbiriyle ilintisiz iki farklı nesne olarak temsil edilir. İçdünya ancak bölünme pahasına kurulabilmiştir. Dışsal nesnelerle ilişki bu öznel bölünmenin gölgesi altında başlayacak, olumlu yaşantılar ruhsallıktaki bölünmeyi hafifletirken olumsuz yaşantılar derinleştirecektir.

Oral dönemde meme (veya meme yerine geçen herhangi bir nesne) iyi nesne kipi içinde, bebek tarafından besin kaynağı olmanın çok ötesinde, yaşam kaynağı olarak algılanır Klein'a göre. Bir başka deyişle, bebeğin öznelliği açısından iyi meme, salt fiziksel bir nesneden ibaret değildir. Besleyici ve doyurucu bir meme yaşam içgüdüsünü temsil eder ve bu niteliğiyle benliği cömert, sevecen, ihtiyaçlarına duyarlı, sevdiği ve sevildiği dost bir dünyada yaşadığı hissiyle donatır. Bu hissin içinde mutlak narsisizmin kesif mutluluğuna yakın bir şey vardır. Ego idealinin ilk yansıtıldığı nesne olarak meme besleyiciliğiyle bebeğe bu dünyada adeta cenneti yaşatmaktadır. Meme aracılığıyla gerçekleşen huzurlu ve nispeten kesintisiz beslenme deneyimi sayesinde bebek anneden eşsiz bir

armağan aldığını hisseder ve bu armağan karşısında derin bir şükran duyar. Anne ona umutlu, iyimser, iyicil ve coşkulu bir hayat armağan etmektedir zira. Böylece meme iyi bir nesne halinde benliğe içselleşirken olumlu ruhsal yapı ve gelişimin temelleri atılmış olur (Klein 1957).

Klein (1957) bebeklik döneminde yaşanan mutluluğun ve benliğe dâhil edilen iyi nesneyle sevgi dolu ilişkinin, kişiliğin zenginleşmesinin temel dinamiği olduğunu vurgular ve etkilerinin yaşam boyu devam edeceğini ileri sürer. Öyle ki, bu içsel olumlu nüve insana yaşlılık çağlarında bile içsel destek ve tatmin duygusu sağlar. İyi nesneyi iç dünyasına güvenli biçimde ekebilmiş kişi, yaşam içinde kayıplara ve yoksunluklara karşı daha tahammüllü olacak, ola ki bir gün sarsıldığında, kendisini hiçbir koşulda terk etmeyen iyicil içsel nesnesinden kuvvet alarak yeniden doğrulabilecektir.

Optimal anne-bebek ilişkisinde bile mutlu yaşantıların yanı sıra, dünyevi yaşam ve insanlık hali gereği, kaçınılmaz frustrasyonlar, tatminsizlikler ve aksamalar yaşanacaktır. Oral nitelikli frustrasyonlar, olumsuz yaşantıları otomatik biçimde nesneye atfeden (hâlihazırda varolan) paranoid hezeyanı uyarır, iyi nesne-kötü nesne arasındaki içsel bölünmeyi şiddetlendirir, dahası bebekte memenin onu doyumdan bile isteye yoksun bıraktığı sanrısı yaratır. Bebeğin fantezi dünyasında meme sütü, sevgiyi ve şefkati benlikten esirgemek suretiyle muhtaç olduğu yaşamsal besini alıkoyan kötü bir nesneye dönüşür. Sadece bu kadarla kalmaz. Neden olduğu frustrasyonlarla meme benliğe çok daha esaslı bir kötülük yapmaktadır; benliğin memede yansıyan ego idealiyle özdeşleşmesine engel olmakta, onu mutlak narsisizmin eksiksiz doyumundan kasten alıkoymaktadır. Bebek agresyonunu ve saldırganlığını fantezi dünyasında kötü ve cimri olarak yaşantıladığı memeye aktaracak, özneliği içinde çatışmalı ve çekişmeli bir hal alan memeyle ilişkisi var olan tüm tatmin duygusunu tehdit edecektir (Klein 1957).

Haset tüm trajik sahnesiyle kurulmuştur artık. Klein'in ruhsallığın gelişiminde, yapılaşmasında ve işleyişinde temel önem atfettiği; ruhsal dünyanın en kadim ve belki de en entrikalı psikodinamiği olan haset nesne ilişkilerini derinden etkilemekle kalmaz, ilişkilerdeki şiddetin etken maddesini de oluşturur. Özellikle, narsisistik çatışmalarda merkezi öneme sahip olan bu habis dinamik, frustre edici ve mahrum bırakıcı olarak yaşantılanan birincil nesneye (memeye, anneye ve ardıl önemli nesnelere) yönelik öfke ve kinin özgül bir biçimidir. İlk kez anneyle çocuk arasındaki ikili narsisistik ilişkide beliren haset gelişimsel süreçte ilave dinamikler kazanarak özneliği tüm kuvvetiyle belirlemeyi sürdürür. Oidipal evrede nesne ilişkisinin üçgenleşmesine koşut biçimde, esas değişmemekle beraber, daha çetrefil bir psikodramaya evrilir; narsisistik evrede birincil nesne (anne/anaç nesne) tatmini benlikten esirgemekle kalırken, oidipal evrede benlikten esirgediği tatmini bir başkasına (babaya) sunmaktadır. Nitekim Oidipal evrenin en zorlu meselesi çatallaşmış bu hasedi aşmak olacaktır.

Hasedin en trajik yanı arzu nesnesinin aynı zamanda nefret nesnesi olmasıdır. Nesneye yönelik bu çift değerli yatırım çok yönlü tahribata yol açar; birincil nesnenin iyi nesne olarak kökleşmesini engeller, agresyonun yoğunlaşmasına ve içdünyaya tümünden

egemen olmasına, arzunun sevgi yerine nefreti uyarmasına neden olur ve nihayet nesneye yönelik kronik saldırganlığı teşvik eder.

Erken dönem anne-bebek ilişkisinde muhtaç olunan nesnenin kendini ve/veya gereksinim duyulan şeyi benlikten esirgemesi sonucunda meydana geldiği sanılan frustrasyonlar benlikte bilinçli veya bilinçdışı biçimde, esirgenen -özellikle en çok hayran olunan ve arzulan- şeyi/nesneyi tahrip etme, bozma ve kirlletme, zorla gasp etme ve saldırma isteğine neden olur (Kernberg 1995). Söz konusu fantastik ve gerçek yaşantılar bağlamında ruhsal gidişat adeta bir refleks hareketiyle psikopatolojiye ve kötücüllüğe doğru meyleder.

Şimdiye dek içsel dinamiklerin belirlediği sürecin bundan sonraki gidişatını anneyle (ve gelişimsel süreçte oluşan ardıl nesne ilişkilerinde) çocuk arasındaki nesne ilişkisinin özgül niteliği belirleyecektir. Şayet ikili ilişkide anne çocuğun gereksinimlerini gereğince aynala(ya)maz ve çocuk sürekli biçimde frustrasyona maruz kalırsa hâlihazırdaki haset dinamiği anneyle somut ilişkide doğrulanacak, pekişip güçlenecek, benlik hızla kötücüllüğe ve psikopatolojiye sürüklenecektir. Ancak, öte taraftan, doğuştan gelen yapısal koşulların (*Kleinci bağlamda düşünüldüğünde, yaşam ve ölüm dürtülerinden birinin çocuk özelinde yapısal olarak daha baskın olması vel/veya egonun doğuştan gelen yapısal gücü*) yanı sıra annenin eşduyumundan kaynaklanan fiziksel ve ruhsal koşullar gerekli ve yeterli doyumunu temin edebilecek elverişliliğe sahipse gelişimsel süreç optimal yönde seyredecektir.

Yapısal avantajların güvencesi altında enfantil benliğin yaşantıladığı istikrarlı doyum yardımıyla eğer memenin iyi nesne temsili benliğe yerleşmiş ve yeterince kök salmışsa, kötü meme algısından türeyen agresif yönelim ve saldırganlık, memeyle ilişkinin temelinde olumlu niteliğini hepten sarsmayı başaramayacaktır. Üstelik her şey yolunda giderse, benliğin deneyimlediği olumlu libidinal yaşantıların olumsuz agresif yaşantılara baskın gelmesi sayesinde gelişim sürecinde beliren yeni bir avantaj iyicilliğin kötücüllük karşısında bir mevzi daha kazanmasına hizmet edecektir: Benlik ve nesne temsillerindeki aşırı iyi ve aşırı kötü kutuplaşmasının, bütünsel bir benlik ve bütünsel bir nesne temsiliinde mutedil bir hal almasıyla, kısmi nesne ilişkileri çift değerli bütünsel nesne ilişkilerine (*ki Kleinci gelişim şemasında ruhsallığın paranoid-şizoid konumdan depresif konuma evrilmesine karşılık gelir*) evrilecektir.

Tüm bu gelişmelere paralel olarak özne son derece sarsıcı ve sürpriz bir farkındalığa ulaşır: Sevdiği nesneyle nefret ettiği nesne, onu besleyen müşfik nesneyle onu mağdur ettiğini sanıldığı zalim nesne aynı nesnedir. Şimdiye dek haset ve öfkeyle saldırıp tahrip ettiği nesne o pek sevgili nesnesiymiş meğer! Üstelik “sevgili nesne”si gerçekte fantezinin birbirine karışıp durduğu o alacakaranlık alanda yapıp ettiği tüm hırçınlıklarına rağmen onu sevmeyi ve beslemeyi sürdürmüş, tümünden kötüleşmemiştir. Gelişen gerçeklik duygusu sayesinde, benlik, giderek, nesnenin algılanan kötülüğünün büyük ölçüde kendi agresyonundan ve yansımalarından kaynaklandığını anlayacaktır. İnsanlar ve dünya, zannettiği kadar ve zannettiği gibi kötü değildir aslında; suçluluk ve vicdan azabı belirir, nefret sevgiyle yumuşatılır, nesneye verilen zarar onarılmaya çalışılır.

Yapısal ve nesne ilişkisel koşulları elverişli olmayan, gelişimsel süreçte tekrarlayan travmatik frustrasyonlara maruz kalan “talihsiz benlik” maalesef tüm bu onarıcı/düzeltilici yaşantılardan ve gelişimsel kazanımlardan mahrum kalacak, agresyonla yüklü, bölünmüş ve parçalı bir içdünyaya hapsolmuş halde kötücüllüğe ve patolojiye doğru güçlü bir eğilim gösterecektir.

Eros ve Vicdan

Peki, sevgi temelli libidinal bütünleşmiş nesne ilişkisinin benliğe egemen olmasıyla insan ruhuna içkin kötücül çekirdek tümden ortadan kalkar mı? Sevgi ve adalet, huzur ve barış iç ve dış dünyada ebedi saltanatını tereddütsüz ilan edebilecek mi bir gün?

İnsan denen varlığın sınırlarına vâkıf oldukça koşullu bir umut ve temkinli bir iyimserlikle yetinmek zorundayız. Ruhsallığa içkin kötücül çekirdeğin enerjisini ilişki dışı bir alandan devşiriyor olması onu etkisizleştirmeyi imkânsız kılar; kötümserliğimiz bundan. Ontolojik ve gelişimsel acizlik sonucu yaşanan kaçınılmaz frustrasyonların faturasının otomatik biçimde nesneye çıkarılması benlikte muhtaç olduğu nesnenin imkânlarını kendisinden esirgediği hezeyanına kaçınılmaz olarak yol açar. Anne-bebek ilişkisinde (ve gelişimsel süreçte oluşan ardıl nesne ilişkilerinde) yaşantılanan gerçek frustrasyonlarla birleşince iyiden iyiye kuvvetlenen bu hezeyanın içinde devinen benlik öfke ve nefret, haset ve hınç, ağgözlülük ve yıkıcılıkla nesnesine ve giderek tatmine engel olduğunu zannettiği tüm dünyaya ve nesnelere saldırır. Açık saldırganlığın yanı sıra geliştirdiği zorbaca bir tavırla muhtaç olduğu tatmini kendinden esirgediğini sanırladığı nesneleri arzusu doğrultusunda davranmaya zorlar (omnipotent kontrol). Bir türlü elde ettiklerinin keyfini süremeyen, kronik mutsuz, her daim huzursuz, ne tüketse doyumsuz, nesnesine düşman “kriminal ruh”u tümden yatıştırmak olası değildir, zira aslen nesne ilişkilerinin nüfûz edemeyeceği bir alana aittir. Peki, şifası olmayan bu hâlin ıslahı mümkün mü acaba?

Aslına bakılırsa insanî varlığın bu dünyadaki mevcudiyet biçiminden kaynaklanan ve dolayısıyla “nesnel faili” bulunmayan *varoluşsal mutsuzluğundan* nesnesini sorumlu tutup saldırganlaşan “kriminal benliği” durduracak tek şey, sevginin nefret üzerindeki hâkimiyetinin temsilcisi, özelliğin merkezinde ikamet eden, bu sayede kendini ve nesneyi bütün halleriyle seyredebilen “bütünleşmiş libidinal benlik”tir sezebildiğimiz kadarıyla. Bütünleşmiş libidinal merkezi benlik, kötücül benlik parçasının saldırdığı nesnenin aslında sevilen nesneyle aynı nesne olduğunu görebildiği için bu saldırıyı etkisiz hale getirebilir, olmadı, telafi edebilir. Nitekim Klein (1957), suçluluk ve vicdanın, saldırganlığın yöneldiği nesnenin aynı zamanda sevilen nesne olduğunun farkındalığından türediğini söyleyecektir. Dolayısıyla, benlik saldırdığı veya saldıracağı nesnenin aslında sevdiği veya sevebileceği bir nesne olduğunun bilinciyle, içinden türeyen kötücüllüğü fark edebildiği, dizginleyebildiği, nesneye vermiş olduğu fantastik ve/veya gerçek zararı onarabildiği ölçüde vicdanileşir ve olgunlaşır.

Koşullar elverdiğinde, Klein'in öngördüğünün ötesinde başka bazı ruhsal gelişmeler de imkân dâhiline girer: İnsan, varoluşsal mutsuzluğundan herhangi bir nesnenin sorumlu olmadığını, söz konusu mutsuzluğun bu dünyadaki mevcudiyet biçiminin kaçınılmaz bedeli olarak yaşanması gerektiğini, dahası bu yazgısal mutsuzluğu hafifletmek mümkün olsa da gidermenin imkânsızlığını fark ettiği ölçüde bilgeleşir. Bu bilinç doğrultusunda, haksız yere suçladığı nesneleri ve kötülükle dolu hissettiği benliğini varoluşsal mutsuzluğun sorumluluğundan affeder. Bu dünyada insan olarak yaşıyor olmaktan kaynaklanan kaçınılmaz ıstıraplardan kendisini kurtaracağını -boş yere- umut ettiği nesneleri yüceltmekten de vazgeçer. Benlik ve nesneleri tanrısallıktan ve şeytanilikten arınıp insanileşir ve dünyevileşir. Tüm bu ruhsal gelişmeler gerçeklik sınavasının güçlenmesiyle taçlanır; imkânsız ile mümkün olan arasındaki sınır belirginleşirken kendilik, dünya ve nesneleri nispeten hakiki halleriyle, dünyevi ve insani imkânları ve sınırlılıkları içinde, çok daha gerçekçi biçimde algılanır hale gelir. Gerçeklik algısını bulandıran boş endişe ve nafil arzulardan kurtulmuş benlik hayatı başka türlü yaşama imkânına kavuşur.

İnsanın içindeki kötücül çekirdeğin ontolojik kökeni dolayısıyla sıfırlanması olası değildir maalesef; evet, bir tür "kötü kader". Ancak, insanoğlu bu dünya ve nesnelere sevgiyle bağlanmak suretiyle bu kötücüllükten kendisini ve sevdiklerini sakınabilir, içsel kötülüğünü içsel iyiliğini çoğaltarak denetim altında tutabilir, baskılayabilir, verdiği zararı onarabilir. Bu beceri insan ruhsallığı açısından bilinçli, zahmetli ve her an özen isteyen bir gayreti gerektirir, zira ne yazık ki, insanın kötücüllüğü neredeyse refleksif, iyicilliği ise büyük ölçüde iradidir. Bu yüzdendir ki, iyicilik kötücüllük karşısında hâkim konuma geçse bile hassas ve kırılğan bir denge üzerinde yükselen iktidarı mutlak ve ebedi değildir.

Dünyanın bugünkü politik ve ekolojik durumunu göz önüne aldığımızda artık giderek daha iyi fark ediyoruz ki insanlık salt bilgi ve teknolojiye dayanmak suretiyle daha vicdanlı bir uygarlık yaratabilmiş değil, bilakis tersini iddia etmek bile mümkün. Nitekim insanoğlu bilgiyi ve imkânlarını kötücüllüğün hizmetine koşmak suretiyle zulmün çok daha incelikli yollarını keşfetmiş görünüyor. Bilgi kadar bilgeliğe, arzu kadar sağduyuya, zekâ kadar sevgiye, akıl kadar vicdana ihtiyacımız var demek ki; zira uygarlık vicdan olmaksızın zulümdür.

İnsanî varlığa içkin kötücüllük tekil ölçekte benliğin, toplumsal ölçekte ise uygarlığın esenliğine yönelik kronik bir tehdit oluşturur. Nitekim benliğin ve "uygarlığın huzursuzluğu", son tahlilde, ontolojik doğası gereği asla sıfırlanamayan, ruhsal hâkimiyeti ele geçirmek üzere fırsat kollayan kötücül benlik çekirdeğinin yol açtığı söz konusu kronik tehdide dayanır. İnsanın (ve insanlığın) dünya ve nesneleriyle kurduğu, giderek çoğalan ve zenginleşen sevgi bağları tatmin yaşantısının güvencesi olduğu kadar, kendine ve dünyaya düşman, nefretle güdülenen yıkıcı benlik parçasına ve uzantısı agresif nesne ilişkilerine karşı da en etkili panzehirdir.

Yaşam içgüdüleri uyarınca insan türünün biyolojik ve kültürel devamlılığı, iyicilliğin kötücüllüğü baskılayabilme becerisine, insanoğlunun sahip olduğu imkânları

kötücüllüğün değil iyicilliğin, nefretin değil sevginin hizmetine adanmasına bağlıdır. Nitekim Freud 1926'da Fransız yazar Romain Rolland'a şöyle yazar:

“Ben insan sevgisine duygusallıktan ya da ideallerden dolayı değil soğukkanlı, ekonomik nedenlerden ötürü tutunuyorum, zira insan sevgisini, dürtü donanımımız ve çevremizin koşulları dâhilinde, insan türünün yaşamda kalması için en az teknik kadar vazgeçilmez buluyorum” (Freud 1927).

Eros ve Ölüm Tanrısı arasında sürüp giden ezeli ve ebedi savaşta, dünyanın ve insanların, ağaçların ve kuşların, dağların ve suların ve dahi bilcümle varlığın esenliği adına vicdanımız ve irademiz Eros'tan yana. *“Ama zaferi ve sonucu kim önceden kestirebilir ki?”*.

Kaynaklar

- Entropi. (t.y.) Wikipedia içinde. Temmuz 2, 2015 tarihinde, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Entropi> adresinden alınmıştır.
- Freud S (1920) Beyond the Pleasure Principle, SE, 18: 69-143.
- Freud S. (1964[1923]) Ego and Id. SE, 19.
- Freud S (1927) Die Zukunft einer Illusion. Ges. Werke XIV.
- Freud S (1999[1930]) Uygarlığın Huzursuzluğu. (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis.
- Freud S (1950) The Origins of Psycho-analysis. London: Imago and New York: Basic Books
- Greenberg JR, Mitchell SA (2000 [1983]). Object Relations in Psychoanalytic Theory. Harvard University Press
- Kernberg OF(1995) Love Relations in Normality and Pathology. New Haven: Yale University Press.
- Kızıltan H(2011) Narsisizm ya da Ruhsallığın Ontolojisi. Doğu Batı Dergisi, 56, 55-83.
- Kızıltan H(2014) Mevcudiyetin Eğretiliği. Suret Dergisi, 4, 137-166. İstanbul: Encore.
- Klein M (1975[1946]) Notes On Some Schizoid Mechanisms. Envy and Gratitude and Other Works, 1946-1963. New York: Delacorte Press.
- Klein M (1975[1952]) The Mutual Influences in the Development of Ego and Id. Envy and Gratitude and Other Works, 1946-1963. New York: Delacorte Press.
- Klein M (1999[1957]) Haset ve Şükran. (Orhan Koçak, Yavuz Erten, Çev.). İstanbul: Metis.
- Laplanche, J, Pontalis JB(1988) The Language of Psychoanalysis. London: Karnac Books
- Quinodoz JM (2006) Reading Freud. (translated by David Alcorn). New York: Routledge
- Saydam MB (2011) Deli Dumrul'un Bilinci: "Türk-İslam Ruhu" Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi (Genişletilmiş 2.Basım). İstanbul: Metis.
- Tura SM (1999) Editörün Önsözü. Haset ve Şükran içinde. İstanbul, Metis Yayınları.
- Riviere J (1936) On the Genesis of Psychical Conflict in Early Infancy. International Journal of Psychoanalysis 55: 397-404.

6

Milliyetçiliğin Ruhu

Selçuk Candansayar

“Ben, ötekidir”

Rimbaud

1. Giriş

Milliyetçilik üzerine söz söylemenin zor olduğu zamanlardayız. Bireylerin ve politik grupların birbirlerini milliyetçi olmak ya da olmamakla aynı oranda suçladıkları zamanlar. Milliyetçi olmak aynı anda hem övünülen bir özellik hem de aksi kanıtlanmaya çalışılan bir suçlama olabiliyor. Bazılarının da kendisine hak görürken, karşısındakini öyle olmakla suçlayabildiği bir hal. Kimi de en milliyetçi söylemleri **‘ben kesinlikle milliyetçi değilim’** savunusuyla birlikte üretebiliyor. Dahası başka dilde karşılığını bulmanın mümkün olmadığı bir iç ayırım bile oluşmuş durumda. Milliyetçiliği kesinlikle reddederek kendilerini ulusalcı olarak tanımlayanlar var; vatanseverlik/ yurtseverlik ayırımı da böyle.

Bu kargaşada millet, milliyetçilik, ulus, ulusalcılık, etnisite, yurtseverlik, vatanseverlik gibi kavramlar birbirlerinin yerine kullanılabiliyor. Bu kavram kargaşasında en azından **‘ırk ve ırkçılık’** kavramlarının olumsuz olarak değerlendirildiklerini söylemek mümkün. Irkçılık, hemen kimsenin nitelenmek istemediği bir kavram. Ama herkesin değil! Irkçı olduğunu açıkça beyan eden ve ırk üstünlüğüne inancını dile getirmekten çekinmeyenler de yok değil. Bu da sorunlu. En azından Türkiye’ de dile getirilen ırkçılık, bilimsel anlamda ırk ayrımıyla ilgisi olmaktan çok bir **‘etnisite ırkçılığı’** gibi görünüyor.

Milliyetçiliğin ruhsal özellikleri üzerine yapılan tartışmalar grup oluşumu, grup dinamikleri, önyargı, stereotipleme, etnosentrizm, topluluk davranışı, vb. sosyal psikoloji kavramlarıyla ilişkilendirilerek sürmekte. Milliyetçiliğin özgül ruhsal dinamikleri olup olmadığı sorunu, millet ve milliyetçiliğin **‘özgül’** olgular olup olmamalarıyla yakından bağlantılı.

Bu yazının ilk bölümünde millet, milli devlet ve milliyetçilik üzerine olan kuramların genel bir çerçevesi çizilerek terimler ve tanımlar üzerine olan tartışmalar gözden geçirilecek, ardından milliyetçiliğin ruhsal dinamikleri üzerine yapılan çalışmalar eleştirel bir değerlendirmeye tanıtılacaktır.

2. Millet; İcat Mı Keşif Mi?

Millet, milliyetçilik ve milli devletin 1789 Fransız Devrimi' nin ürünü olduğu söylene de bir siyasal birlik olarak milletin ortaya çıkışını 17. Yüzyıl ortalarına kadar çekenler var (Carr 2012). Milliyetçiliğin ortaya çıkışından bu yana çatışma ve savaşlara neden olduğu söylenebilir. Millet ve milliyetçilik hemen tüm 20. Yüzyılı kaplayan kanlı savaşların, bağımsızlık hareketlerinin, çatışmaların ortak paydası olmuştur. Bu hal içinde bulunduğumuz yüzyılda da duracağı benzemiyor. Millet ve milliyetçilik, Türkiye'nin özgül tarihinde de 19. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış ve günümüzün de en yakıcı sorunlarından biri olarak tartışma ve çatışmanın sürdüğü bir olgu.

Milletin ve dolayısıyla milli devlet ve milliyetçiliğin tarih içinde yeni bir **'icat'** olduğunu savunanlar kadar insanlık tarihinin başlangıcından bu yana millet/ler/in olduğunu ve milli devletin eninde sonunda **'keşfedilen'** ya da kaçınılmazcasına kendini var eden bir hakikat olduğunu savlayanlar da var. Milleti icat edilen siyasal bir birlik olarak görenler inşacı, zaten var olan birliklerin güncel biçimi olarak görenler ise ilkciler olarak tanımlanıyor (Calhoun 1997).

Milleti keşfedilen bir hakikat olarak değerlendirenler, insan örgütlenmesinin, kendisinden daha ilkel klan, aşiret vb. lerini izleyen ve gelecekte de başka bir biçime evrilecek ilkel ve geri bir formu olduğunu varsayan teleolojik bir bakışa sahipler. Bu yaklaşım insanın başlangıçtan bu yana grup içinde yaşadığını ve kendisini grup üzerinden tanımladığını savlar. Gelişim boyunca **grup biçimlenimi** çok çeşitli yapılar ve büyüklüklerde olsa da hep olmuştur. Millet de aslında bir ara (bazılarına göre nihai) biçimdir.

Milleti, bir siyasal birlik olan milli devletin oluşumunda ortaya çıkan kimi zaman etnisite, klan, kavim gibi eski örgütlenmelerden köken alsa da, çoğu zaman tamamen uydurulmuş, icat edilmiş millet/ler/ e dayanan bir politik birlik olarak gören yaklaşımlar ise **'millet inşacılığı'** (nation building) kuramları olarak sınıflanabilir (Hobsbawn 1992). Anderson (1983), milleti tümüyle tahayyül edilmiş bir topluluk olarak tanımlar; milli devletin bir inşa süreci olduğunu düşünür ve kapitalizmle dolaysızca ilişkilendirir. Dinin ve dinin dili olan Latincenin zayıflaması buna karşın matbaa tekniğinin gelişmesiyle ortak dil topluluklarının yaygınlaşması; hükümdarın kutsallığının çözülmesi ve hükümdara olan aidiyetin zayıflaması, çizgisel zaman anlayışının yerleşmesi gibi gelişmeler milleti inşa eder. Milletin inşa edilmesi dolaysızca kapitalist üretim ilişkisinin yerleşmesinin sonucudur. Gellner (1992), milletin, insanların doğuştan getirdikleri kaderleri olduğu fikrinin bir mit olduğunu savlar. Milletin insanların sadece iradi olarak ve sadakatle katıldığı değil, aynı zamanda zorlama ve rıza yaratılarak oluşturulan ve ancak milli devletle ortaya çıkan bir icat olduğunu söyler. Milleti inşa edilen bir olgu olarak görür ve kapitalizm ve modernleşmenin bir tezahürü olarak değerlendirir. Endüstriyel modernleşmenin aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip türdeş topluluklar gerektirdiğini, bu topluluk içindeki bireylerin aynı hak ve yükümlülüklerle, aynı beceri ve yetkinliklere sahip olmalarının milleti kurduğunu söyler. Böylece, milli dil, milli eğitim, milli yasalar oluşarak milleti meydana getirir.

3. Millet ve Milliyetçiliğin Türkiye Örnekleri

Millet kavramı ve milliyetçiliğin Türkiye tarihi de sanılanın aksine oldukça yakın bir geçmişe dayanır. Millet olmak gerekliliği ve millet bilinci Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılın ikinci yarısında tartışılmaya başlanmıştır. Çok sayıda kuramcı ve eylemci yanında özellikle Türk milliyetçiliğinin kaynakları bakımından üç önemli isim vardır. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Gaspıralı İsmail' in millet tanımları, üçünün de ezelden beri var olan **'Türk'** etnisitesi düşüncesine sahip olmalarına karşın aslında millet inşası görüşlerinden etkilendiğini gösterir.

Yusuf Akçura ve Gaspıralı İsmail, 19. yüzyıl sonunda Paris'te eğitim görmüş ve Fransız milliyetçiliğinden etkilenmişlerdir. Aslen bir Kırım Tatarı olan ve eğitim aracılığıyla modernleşme yanlısı Gaspıralı İsmail' in millet kavramı dil birliğini temel alır (Uzun 2015). Türkçe' nin eğitim dili olması ve çeşitli devletlere bölünmüş **'Türklerin'** ortak dil ve eğitim aracılığıyla birleşip Turan' ı kurması temel hedeftir. Kazan Tatarı olan Yusuf Akçura' nın milletin etnisiteye mi, dine mi yoksa coğrafyaya mı dayanması gerektiği tartışmasını yaptığı ve kendisinin Türk milliyetçiliğini kurtuluş olarak gösterdiği **'Üç Tarz-ı Siyaset'** adlı makalesi, günümüz Türkiye'sindeki kimi sorunların tarihsel kaynaklarını anlamak bakımından da çok önemlidir (Akçura 1976). Akçura, milleti *'İrk ve lisanın esasen birliğinden dolayı içtimai vicdanında birlik hâsıl olmuş bir insan topluluğu'* olarak tanımlar. Özellikle Gaspıralı ve Akçura' nın çalışmaları Türkçe ve Türklük kavramlarının 19 yüzyıl sonunda henüz bir çekirdekten öte değer taşımadığını göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir. Ziya Gökalp, milleti *"ne ırkın, ne kavmin, ne coğrafyanın, ne politikanın ne de iradenin belirlediği bir topluluk değildir. Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından ortak olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan, bir topluluktur"* diye tanımlar (Gökalp 2010). Gökalp' in millet tanımında en belirleyici vurgu **'terbiye'**'dir. Burada kullandığı terbiye kavramı aracılığıyla, milliyetçiliğin edinilen/ geliştirilen bir özellik olduğuna işaret eder. Gökalp, milliyeti bir *'hissiyat'* olarak görür ve çabası bu hissiyatın ortaklaştırılmasını hedef alır. Sonrasında şekillenen Cumhuriyet Türkiye'sinin milliyetçiliği Gökalp'ten derinden etkilenmiştir.

Günümüzde inşacı ya da ilkçi olup olmamasına bakılmaksızın millet olmanın ölçütlerini Calhaoun (1997) aşağıdaki şekilde tanımlar;

"Sınırları olan bir toprak veya belirli bir nüfus ya da her ikisi.

Bölünmezlik- milletin bir bütün olduğu kavramı.

Egemenlik ya da en azından egemenlik ülküsü taşımak ve böylece özerk ve kendine yeterli olduğu varsayılan bir devlet olarak diğer milletlerle şekli eşitlik

'Üstün' bir meşruiyet kavramı- örneğin hükümetin ancak halkın iradesi tarafından desteklendiği veya en azından 'halkın' ya da 'milletin' çıkarlarına hizmet ettiği sürece adil olduğu düşüncesi.

Halkın kolektif olaylara katılımı- millet mensubiyeti esasına göre seferber edilen bir nüfus (ister savaşa ister yurttaşlıkla ilgili faaliyetler için).

Doğrudan üyelik- her bir bireyin, milletin ivedi bir parçası oluşu ve bu bağlamda diğer üyelerle kategorik olarak eşit görülmesi.

Dilin, paylaşılan inanç ve değerlerin, alışılmış pratiklerin bir birleşimini içerecek biçimde bir kültür.

Zamansal derinlik- milletin, geçmiş ve gelecek nesilleri içerdği ve ortak bir tarihi olduğu haliyle zaman içinde var olduğu anlayışı.

Ortak mezhep veya ırk özellikleri

Belli bir toprakla tarihi, hatta kutsal bir bağ.”

Millet, milli devlet, milliyetçilik ve etnik milliyetçilik üzerine yapılan araştırma ve tartışmalar her defasında bu kavramların kapitalizmle ilişkisinden söz etmek durumunda kalmaktadır. Milli devleti en azından tarih sahnesine çıkışı itibarıyla kapitalizm ve modernleşmeden ayrı bir süreç olarak görmek olası değildir. Ancak bu yazının amacı ve sınırları nedeniyle milliyetçilik/ kapitalizm/ modernlik tartışmaları dışarıda bırakılmıştır.

Bununla birlikte millet ve milliyetçilik olgularının etniklik, vatan/ toprak, vatanseverlik, milli kimlik kavramlarıyla iş gördüğü de açıktır. Milliyetçilik, Gökalp’ in belirttiği gibi bir **‘hissiyat’** ve Anderson’ un dayandığı gibi bir **‘tahayyül’** ise bu duyguların gelişiminde temel rol oynayan ya da bu tahayyülün yaslandığı etniklik, ve vatan/ yurt, milli kimlik kavramlarını da tartışmak gereklidir.

4. Etnisite

Milliyetçilik üzerine süre giden tartışmaların en önemli bileşenleri etnisite, millet ilişkisi ile vatan ve kimlik sorunlarıdır. Etniklik sıklıkla milletle karıştırılmakta ya da eş anlamlı kullanılıyor suçlaması yapılmaktadır. Milletin şu ya da bu etnisiteden doğduğunu ileri sürenlerin görüşlerini kanıtlamaları pek mümkün olmamakla birlikte, milletin oluşumunda etnikliğin hiçbir etkisi olmadığı iddiaları da doğru görünmemektedir. Etniklik dil, gelenek, din ya da çeşitli kurumların farklılığına göre diğerlerinden ayrılabilen ve ortak bir soydan gelindiğine dair mitleri, tarihi ya da anlatıları olan kolektif topluluk olarak tanımlanabilir. Smith (1991), etnik topluluğun özelliklerini *“kolektif bir ad; ortak soy miti; paylaşılan tarihi anılar; ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur; özel bir yurt’la bağ; nüfusun önemli kısımları arasında dayanışma duygusu”* olarak tanımlamıştır.

Öte yandan, etnikliğin tarihsel gerçeklerden çok mitler aracılığıyla inşa edildiği de söylenmektedir. Smith, aynı çalışmasında örneğin 1900’lere kadar Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında yaşayan Türklerin, Osmanlı ve Müslüman kimliklerinden ayrı olarak bir Türk kimliğinden pek haberdar olmadıklarını belirtir. Yazının başında aktarılan Akçura da Türklüğün **‘hatırlatılması’** gerektiğinin altını çizmesi, bu durumun farkında olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türklüğün temel alınması için çok sayıda *‘araştırma’* yapılmış ve proje geliştirilmiştir. Öyle ki, Hititlerin, Eti Türkü olduklarının ciddi ciddi tartışıldığı kurultaylar düzenlenmiştir. 1932 yılında Gazi Mustafa Kemal’ in (henüz soy adı kanunu çıkmamıştır) himayesinde toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi’ nde Maarif Vekili Esat bey açılış

konusmasında, batı kaynaklı kitaplarda Türklerin Babil tefrikasından sonra Asya' dan göç ettikleri iddiasının, bir hikaye ve efsaneden ibaret olduğunu belirttikten sonra, Türklerin kökeni hakkında şöyle devam eder;

“Halbuki ilmi ve esaslı tetkikler üzerine yazılmış olan **yeni** ‘Tarih’imizin birinci kitabını gözden geçirdikten sonra anlıyoruz ki, Türkler anayurtları olan Ortaasiyada Yontmataş devrini milattan 12 000 sene evvel geçirdikleri halde Avrupalılar ancak 5 000 sene daha sonra bu devirden kurulabilmişlerdir. Diğer taraftan insanlar henüz ağaç ve kaya kovuklarında yaşarlarken Türkler Ortaasiyada kereste ve maden medeniyetini meydana getirmişler, hayvanları ehlileştirmişler, çiftçiliğe başlamışlardır... Milattan 7 000 sene kadar evvel çiftçilik ve çobanlığı iletmiş ve altın bakır, kalay ve demiri keşfetmiş olan Türkler Ortaasiyadan yayıldıktan sonra gittikleri yerlerde ilk medeniyeti neşretmiş ve böylece Asiyada Çin, Hint ve **Mukaddes Yurt** edindikleri Anadolu’da Eti, Mezopotamya’da Sümer, Elam ve nihayet Mısır, Akdeniz ve Roma medeniyetlerinin esaslarını kurmuşlar ve bu gün yüksek medeniyetlerini takdir ve takip ettiğimiz Avrupa’yı o zamanlar mağara hayatından kurtarmışlardır.” (koyu fontlar bana ait)

Böylece Etibank ve Sümerbank isimlerinin tesadüfî değil tersine bir amaca yönelik olarak konuldukları anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Antakya’ da bir caddenin adının ‘**Kırk Asırlık Türk Yurdu**’ caddesi olması da tarihsel gerçeklerden çok mit oluşturma gayretine dayanıyor görünmektedir.

Etnisiteden doğan millet mitinin oluşturulması Türklere özgü değildir. Benzer tarih/mit inşaları çok çeşitli etnisiteler için de verilebilir.

“Kürtler, Orta Doğu’nun en eski halklarından olup Toros dağlarından Zağros dağlarına kadar uzanan coğrafyada yaşayan ve Hint Avrupa dil grubuna ait bir dil konuşan halktır. Yaşadıkları coğrafyanın adı tarihsel olarak Kürdistan’dır, başka bir tanımla ise Kuzey Mezopotamya’ da denilebilir. Tarihi kaynaklar Kürtlerin tarihini 5000 yıl geriye götürmektedir... milattan önceki tarihlerde Mezopotamya da tarih sahnesine çıkmış bir çok kavimlerin Kürt asıllı olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Mesela isimleri tarihlerde anılan; Subaru, Kurti, Guti, Kusi, Kassit, Mitanni, Mannai, Urartu, Karduk, cyrtii, Gord, Kord, Kardakes vs. gibi kavimlerin çoğunun Kürd olması çok yüksek olasılıktır...” (serxwebun.forumieren.com/t42 2015)

“Ermenilerin tarihi 2700 yıl önce başlar. MÖ. 95’ ten 33’ e kadar Büyük Tigran Ermeni topraklarını birleştirmiş ve Hazar Denizinden Karadeniz’ e uzanan alandan Akdeniz’in güneyine kadar olan bölgede güçlü Ermeni İmparatorluğunu kurmuştur.... Yıllar boyunca süren işgallerle, fetihlere karşın Ermeni milleti, milli ve kültürel kimliğini korumuştur” (aktaran, Searle- White 2001).

Anlatılar, tarih yazımları, mitler, geçmişte ne olduğunu aktarmak için değil bu gün bir işlev görmeleri için vardır. Böylece Türkler, Kürtler ve Ermeniler tartışmalı bir coğrafî alanın ilk yerleşiklerinin kendileri olduğuna dair bir tarih oluşturmak için çalışırlar. Kimse iki bin, üç bin yıl önce yaşayan insanlarda, topluluklarda Ermeni, Kürt ya da Türk **milli kimliğinin** olup olmadığını/ olup olamayacağını tartışmaz. Hobsbawn ve Ranger’ ın (2012) geleneğin icat edilmesi kavramıyla anlatmaya istediği olgu tam da bu anlatıların inşa edilmesinin işlevini açıklar. Mit ve gelenek geçmişle değil bu günle

ilgilidir bu gün iş gören her özellik sanki binlerce yıldır süren bir gelenekmiş gibi kodlanır. Musakka yemeği Türklerin mi Yunanların mı tartışması iyi bir örnektir.

Aynı soydan gelmek, aynı dili konuşmak, aynı dine mensup olmak, milletten çok etnisiteyi tanımlar. Ancak özellikle aynı soydan gelmiş olmak çoğu zaman hakikate tekabül etmez. Türkiye’deki kendini Kürt zanneden Türk, Türk zanneden Ermeni tartışmaları Türkiye’ye özgü değildir. Srilanka da Siriler ve Tamiller arasındaki köken tartışmalarında da kendisi Siri zanneden ama aslında Tamil olanlar vardır (Searle- White 2001). Ama burada önemli olan gerçeklikten çok algılardır. Kürt olarak hisseden birine sen değilsin demenin bir anlamı yoktur. (Türk iken Kürtleşmiş, Ermeniyken Müslümanlaşmış olanların bireysel tarihlerindeki travma ayrı bir konu).

5. Vatan, Vatanseverlik, Yurt

Millet oluşumunun toprakla dolaysız ilişkisi vardır. Topraksız, yurtsuz millet düşünülemez. Bu topraklar, hemen çoğunlukla bir kutsallık halesiyle örülür. Yahudilerin, vaat edilmiş toprakları gibi. Millet teriminin İngilizcesi **‘natio’**, Latince **‘nasci’** fiilinden geliyor ve doğan anlamını taşıyor. Aynı yerden gelenler, aynı yerden olanları tanımlamak için kullanılırken 16. Yüzyıl İngiltere’sinde halkla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Dieckhoff ve Jaffrelott 2005). Arapçada ise Millet sözcüğü etimolojik olarak aynı dili konuşanlar, aynı dine (mezhebe) bağlı olanlar anlamına gelen **‘milla’** kökünden türemiştir. İlgi çekici bir şekilde bu anlamıyla Türkçeleşmiş ama sonrasında türkçede **‘nation’** karşılığı olarak kullanıldıktan sonra tekrar modern Arapçaya Türkçeden geçmiştir. Hem **‘nation’**, hem de dolaylı olsa da millet terimleri kavramsal olarak *‘ortak bir yere ait olmak, ortak dili olmak, hatta dinsel ortaklığa’* da gönderme yapmaktadır. Zaten milliyetçiliğin ayrılmaz bileşeni vatan ve o vatan denilen toprağın kutsallığı ve korunma zorunluluğudur.

Kendisini millet olarak tanımlayan her topluluk bir vatana ihtiyaç duyar. Vatan, genellikle tarihten önceden beri o topluluğa ait olan **‘yurt’** olarak **‘hatırlanır’**. Bir toprak parçasının vatan olabilmesi için gerçeklikten beslenip beslenmediğine bakılmaksızın bir **‘vatanlaşma’** miti inşa edilir. Hititlere, **‘Eti Türk’** ü denmesi gibi. 1071 Malazgirt savaşından çok daha önce Anadolu’ya yerleşmiş çok sayıda Türk topluluk vardır. Ancak tarih sanki 1071’le başlar. Bu bağlamda Türk milli kimliğinin kurucu unsurlarından en önemlilerinden birinin ezelden beri yaşanan bir toprak/ yurt değil de öök uzak geçmişte bile olsa hep fethedilen, göçerek geline yerler olması ilgi çekicidir. ‘Türk milli kimliği’nde göç ve fethetmenin özgül bir belirleyiciliği olduğu söylenebilir ve araştırmaya değerdir.

İngilizcede vatanseverlik karşılığı olan **‘patriotism’**, **‘patria’** kökünden gelir. Patria, ‘babanın’ ülkesi anlamını taşır ve feodal beylere ait toprakları işaret eder. Milli devleti inşa edilen bir örgütlenme biçimi olarak görenler, babanın yani kralın ülkesinden devletin ülkesine (milli devlet) geçişi modernleşmeyle bağlantılandırır (Hobsbawn 1992).

Burada Türkçedeki Anavatan, devlet baba, deyimleri ilgi çekicidir. Vatan, yurt ana sıfatı taşır devlet ise baba!

Sınırları belirlenmiş bir alanda yaşayanların millet oluşturmaları (territoryal milliyetçilik), belli bir etnisitenin devlet kurmasıyla aynı değildir. Örneğin İsviçre devleti üç farklı etnik kökene (Alman, Fransız ve İtalyan) dayanır. *‘Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan ve Türk ülküsünü benimseyen herkes Türktür’* önermesi ise bir anlamda bu iki kavramı melezleme çabasıdır; mevcut sınırlar içindeki etnisitelerden sadece birinin lehine ve diğerlerini yok sayarak! Gökalp meşhur Turan şiirinde, *“Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan/ Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir Turan”* diyerek, sınırları aşan bir tahayyül edilmiş toprak, ileri sürer.

Vaat edilmiş, tasavvur edilmiş, göçle gelinmiş, zaten binlerce yıldır orada yaşanmış ya da fethedilmiş olmasına bakılmaksızın her millet bir toprak parçasını sahiplenir ve orada yaşayanların başta dil olmak üzere, çok sayıda ortak değerle biçimlenmiş ve kendisini başkalarından ayıran bir ‘Milli Kimlik’ sahibi olduğunu varsayar.

6. Dil

Millletin oluşma/ inşa sürecinin ilişkili olduğu ikinci önemli özellik dil, milli dildir. Bu gün milli devletlerin çoğunda en azından resmi olarak tek dil var. Almanlar Almanca, Fransızlar Fransızca konuşurlar gibi. Birden fazla resmi dilli ulus devletler de vardır; İsviçre, Belçika, Hollanda gibi. Ama ağırlıklı tek dil ve resmi dil (ler) kavramları geçerlidir. Oysa 18. Yüzyıla kadar ne tüm İtalyanlar, İtalyanca konuşuyorlardı, ne de bu gün Almanya denilen ve Almanca konuşulan bölgedeki herkes Almanca konuşuyordu. 17. Yüzyıldan başlayarak gramer çalışmaları ile bir yandan dil ortaklaştırılırken aynı anda diğer dillerden de ayrıştırılmıştır. Bu günkü Almanya’ yı oluşturan çok sayıda ülkelerin saray çevresinde ve kültürel alanda genelde Fransızca konuşulmuş (Thiesse 2005). Bu durum ‘Osmanlı sarayında Türkçe değil, Farsça konuşulurdu’ eleştirilerinin anlamsızlığını da gösterir. Avrupa krallıklarında, imparatorluklarında da benzer durum söz konusudur. Dil, modernlik öncesinde etnisite ya da ana dili temel almadan, yönetenlerin dili ve yönetilenlerin dil(ler)i olarak ayrılırken, milli devletlerin kurulmasıyla birlikte yöneten ve yönetilenler aynı dili konuşmaya başlamışlardır (Gellner 1994). Cumhuriyet Türkiye’si’nde Türkçecilik ve diğer dillerden sözcük içermeyen Öztürkçecilik uygulamaları ‘bize’ özgü değildir. Bu akımın başlatıcısı asıl olarak ‘Almanlardır’.

Günümüzde bağımsız devlet olmayı arzulayan milliyetçiliklerin en önem verdiği konuların başında belli bir toprak parçasında yaşayan, ortak ve diğerlerinden ayrı bir dile sahip bir millet olduklarını kanıtlama uğraşısıdır. Ancak yukarıdaki çalışmalardan da anlaşılacağı üzere 19. Ve 20. Yüzyılda kurulmayı başaran tüm milli devletler de aynı coğrafya parçasında yaşayan ve din ve dilleri ortak olduğu varsayılan toplulukları temel almışlardır. Gerçekte ise bu ortaklaştırma milli devletin kuruluşundan sonra yaygın ve merkezi eğitimle sağlanmıştır (Gellner 1994) Bu hakikat bize henüz kurulmamış olanların, halen kurulmuş olanlara göre yapay ya da kurgusal olduklarını kanıtlamaz. Aynı

şekilde bu günkü Fransa sınırları içinde kalan ‘bölgede’ yaşayanların tümünün uzak geçmişte de sadece Fransızca konuştukları iddiası doğru değildir. Bir kere milli devlet kurulduktan sonra o devletin sınırları içinde yaşayan herkesi aynı dile mensup hale getirme uğraşısı günümüzdeki tüm milli devletlerin geçmişinde vardır. Gaspıralı İsmail’ in eğitim dilini Türkçeleştirme uğraşısı onun tasavvur ettiği Turan ülkesindeki insanların hepsinin Türkçe konuşmayı öğrenerek Türk olduklarını ‘hatırlamaları’ amacını güdüyordu.

7. Milli Kimlik

Coğrafya, din, dil ve ortak değerlerle bütünleşme iddiasının asli ürünü milli kimlik kavramıdır. Kimlik toplum bilimlerinde, psikiyatride tanımlandığından daha farklı ve sınırları belirsiz olarak tanımlanır. Kimlik, kişilik ya da karakterden farklıdır. Kimlik, en yalın olarak bireyin ‘**ben kimim?**’ sorusuna verdiği öznel yanıt olarak tanımlanabilir. Kim olduğumuzu bireysel ve toplumsal kimliklerimiz oluşturur. Her insanın bireysel kimliği kendi özgün tarihi, algısı, zihniyet biçimi ile belirlenir. Aynı anda o bireyin bağlandığı gruplar, topluluklar, içinde yaşadığı tarihsel, politik dönem de toplumsal kimliğin oluşumunda belirleyicidir. Bireysel kimlik ile toplumsal kimliğin gelişimi farklı seyirler gösterir, farklı etkilennemelerle biçimlenir ve fakat birbirleri ile de etkileşim içindedir. Bireysel kimlik, bireysel tarihimize, yaşadıklarımızla bağlantılı olarak biçimlenir. Toplumsal kimliğimiz ise içinde yaşadığımız grupların, üyesi olduğumuz yapıların karşılıklı etkileşimlerinin bir sonucudur. İnsan cinsel, ailesel, etnik, bölgesel, sınıfsal, dinsel kimlik ve rollerin bir bütünüdür. Bireysel ve toplumsal kimlik, her an her durumda sabit bir değişmezlik hali değildir. Tersine kimlik akışkan ve sürekli değişebilen bir durumdur. İç içe geçen biri biriyle her zaman uyumlu/ uygun olmayan ve en önemlisi bir sabitlik/ değişmezlikten çok akışkanlık ve değişicilik özelliği vardır. İzmir’in bir ilçesi olmasına karşın, Karşıyakalılık, İzmirilikten yeğ tutulur bir Göztepe ile tartışırken. Ama aynı kişi/ler başka bir durumda kendilerini tanımlayan ve başkalarından farklı kılan temel özelliği bu kez Türk olmak olarak hissedebilirler. Kimlik bu yanıla kişilik ya da karakterden farklıdır. Kişilik/ karakterin kavramsal olarak erken çocuklukta yapı taşları örülen ve görece değişmezlik taşıyan sabitliğine karşın kimlik akışkan, değişici özelliktedir (Lifton 1999).

Milli kimlik bu çok sayıda, değişici ve birbirleriyle etkileşim içinde olan kimlik kategorilerinden biridir. Ancak hepsini kapsayan ya da hepsinden üstte ve öncelikli olarak hissedildiği iddia edilir ve çoğu kişi de böyle hisseder. Milli kimlik, topluluğun tüm üyelerini kapsayan kurumları ve üyelere ortak hak ve yükümlülükler getirmesiyle öncelikle bir siyasal topluluğu işaret eder. Milli kimliğin etnisiteyle bir ve aynı olmadığının en iyi kanıtlarından biri Birleşik Devletler’ in ‘**Amerikalı**’ kimliğidir. İtalyan, İspanyol, Polonyalı, Çinli ve daha bir çok ‘etnik’ kökenli kişi kendisini Amerikalı olarak tanımlar ve Amerikan Milli Kimliğinin bir parçası olarak görür; kimi zaman tek kelime İngilizce bilmese de. Aynı şekilde kendisini Türk olarak tanımlayan ve Türk milli kimliğinin yılmaz savunucusu olarak gören biri çocuğunun ABD’ de doğup Amerikan vatandaşı olması için çabalayabilir.

Amerikan kimliği diğer tüm milli kimliklerden daha değerli görülebilir, Amerikalı olmayanlarca da. Bu durum, Amerikalı olmanın dünyada diğer tüm milli kimliklerden daha prestijli bir konum sağlamasıyla açıklanmaktadır (Bush 2007).

Smith' e (1991) göre batı tipi milli kimlik, *'tarihi bir ülke, yasal siyasi topluluklar, topluluk fertlerinin yasal/ siyasi eşitliği ve ortak kültür ve ideoloji'* dir. Bu yaklaşım milli kimliği kapitalizmin gelişimiyle ortaya çıkan milli devlet yapısının bir tezahürü olarak görür. Milli kimlik, milli devletin kuruluşuna koşut ve çoğu zaman kurulduktan sonra inşa edilen bir kurgu olarak görülür. Ancak her milli devletin kuruluş koşulları birbirinden farklıdır. Fransız milli kimliğinin önceden beri gelen tek imparatorluk ve gelişmiş bürokratik yapı nedeniyle önce bürokrasi içinde doğduğu ama Alman mili kimliğinin öyle olmadığı söylenmektedir. Fransa milli devleti Fransa İmparatorluğundan Fransız devrimiyle doğmuştur. Aynı dönemde bu günün Alman milli kimliğinden söz etmek bile mümkün değildir. Fransız devrimi sırasında bugünkü Almanya' yı oluşturan bölgede yaklaşık 350 ayrı hükümdar, egemen varmış (Anderson 1983, Searle-White 2001).

Diğer model ise özellikle soya önem veren ve etnik millet olarak tanımlanabilecek ilkçi yaklaşımdır. Bu modelde her insan bir etnisiteye doğar ve kimi zaman o etnisitenin dilini bile konuşmasa da, başka ülkelerde, topraklarda yaşasa da o milletin bir üyesidir. Etnisitenin ve etnik kimliğin sanki genetik bir değişmezlik olduğu iddiasını taşır. İlkçiler, milli kimliği etnik kimliğin devamı olarak görürler, etnisiteyi de insanın temel kimliği olarak kabul ederler. Milli kimliği, etnik kimliğin devamı olarak gören yaklaşım milli kimliğin kimi zaman tarih öncesine kadar giden ve o zamanlardan veri var olan değişmez bir kimlik olduğunu varsayar. Milli kimliğe bu tür bir ezel ebed özelliği atfedilenler, milli kimlikler arası çatışmalara da tarihsel değişim ne olursa olsun korunacak ve sürecek çatışmalar olduklarını atfetmiş olurlar (Anderson 1983). Bu durumda örneğin Türkler ve Yunanların bilinen tarihleri boyu birbiriyle çatışan iki millet olmaları gerekmektedir. Oysa tarih, milli kimlikler ya da etnisiteler arası çatışmaların böyle olmadığını dahası etnisiteler arası ayrımların bile muğlak olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten tarih boyunca etnisitelerin birbiriyle kız alıp vererek kültürlerini ortaklaştırdıklarına dair çok sayıda örnek vardır. Geçtiğimiz yüzyılın son büyük milliyetçi savaşlarından biri olan Yugoslavya iç savaşı, etnik düşmanlıkların nasıl kanlı kıyıcılıklara yol açtığının acı örneklerindendir. Yugoslavya' ya daha yakından bakıldığında, iç savaşı başlatan etnisitelerin aralarında olduğunu iddia ettikleri farklılıkların hemen hiç birinin iddia edilen derecede olmadığı görülmektedir. Sırlar, Hırvatlar, Makedonlar, Bosnalılar arası çok sayıda ortak evlilik vardır ve çocukların Sırp, Hırvat ya da Bosnalı etnisitesine sahip olması mümkün değildir. Ayrıca Sırpça ve Hırvatçanın iki ayrı dil bile olmadıklarına dair çok güçlü kanıtlar vardır (Tılıç 1999)

Bu çalışmalar milli kimliğin de diğer kimlikler gibi değişici dahası toplumsal olarak inşa edildiklerini kanıtlamaktadır.

Yine de çok sayıda kimliklerden biri olan milli kimlik ne kadar inşa edilmiş, kurgusal olsa da diğerlerinden çok daha birincil, temel ya da asli görünmektedir. Örneğin sınıf kimliği milli kimlik ilişkisine bakıldığında, iki işçi birbirlerini sınıf kimlikleriyle

ortaklaştırmaktansa Türk ve Kürt kimlikleriyle ayırtırmaya daha eğilimlidirler. Ortak sınıfsal kimlikleri onları birbirine bağlayamazken milli kimlikleri hem de ölümüne ayırabilmektedir. Milli kimliğin bu gücü kendiliğinden bir güç müdür, yoksa kurgusal mıdır, sorusu tartışmalıdır.

Milli kimlik toprak vaat eder; yani vatan. O toprak parçası üzerinde bir devlet ve o devletin düzeni altında yaşama imkânı. Fenerbahçelilik kimliği size yaşayabileceğiniz bir vatan vaat etmez. Milli kimlik bireye bir çağrı yapar. Sen iyi, ahlaklı, güçlü ve doğrusun çağrısı. Bir topluluğu millet yapan, seslendiği topluluğu ortak bir kimlik içinde birleştirme gücü, insanları ortak düşünce, duygu ve eylemlere yöneltebilme becerisidir. Tasada ve kıvançta aynı olma çağrısı. Zaman, mekân ve dili ortaklaştırıp, bir tarih icat edebilme becerisi. Millet, birliğe çağrıdır. Bu anlamda Rönesans sonrası ortaya çıkan bireyden hemen sonra milliyetçiliklerin belirmesi ilgi çekicidir (Carr 1945). İşte bu çağrı milliyetçilik ideolojisinin temelidir.

8. Milliyetçilik

Anderson (1983), milleti tahayyül edilmiş bir siyasal topluluk olarak tanımladığı eserinde, Tom Nairn' in milliyetçilik tanımını şöyle alıntılar; *'Milliyetçilik, modern kalkınma tarihinin patolojisidir; tıpkı bireylerdeki nevroz gibi o da kaçınılmazdır. Köklerini, toplumlar için çocuksuluğun dengi olan ve dünyanın büyük kısmına dayatılan çaresizliğin ikilemlerinde bulur ve tıpkı nevroz gibi o da asli bir muğlaklıkla yüklüdür, içinde dementia'ya doğru benzer bir ağırlaşma eğilimi barındırır ve tedavisi büyük ölçüde imkansızdır'*. Nairn' in milliyetçiliği tıbbileştirmesi karamsarlığına bağlı olabilir ama milliyetçiliğin ruhsal yanı göz ardı edilemeyecek denli belirleyicidir. Burada şu temel soru tartışılmalıdır. Millet ve milliyetçilik, insanların evrensel ruhsal özelliklerinin bir yansıması olarak grup oluşturma eğiliminin 'modern' biçimlerinden biri midir, yoksa milliyetçilik modern devlet biçiminin ideolojisidir ve bu ideolojinin bireylerce kabullenilmesi sürecinin kendisi mi psikolojiktir? Psikoloji(leri)miz nedeniyle mi milliyetçi oluyoruz, milliyetçiliğimizin kendisi mi psikolojik bir durum?

Milliyetçiliğin çok sayıda birbiriyle çelişen, olumsuzlayan, olumlayan tanımları vardır. Milleti başka adlar altında olsa bile ezelden beri olup ebediyete kadar gidecek bir değişmezlik olarak görenlerin tanımlarıyla, tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmış, etniklik, toprak gibi bir dizi öncüllere dayansa da gelip geçici olan bir siyasal birlik olarak görenlerin tanımları farklıdır. Her iki uçtakilerin milliyetçilik tanımlarının ortak noktalarını Smith (1991) aşağıdaki şekilde sıralar;

Bütün olarak millet ve milli devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,

Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak,

Millet ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm, Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji,

Milletin amaçlarına ulaşacak ve mili iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.

İster kadim zamanlardan beri var olagelen milletlerin bir siyasal birlik olan milli devletlerini kurup, sürdürebilmeleri için, isterse de tarihsel toplumsal koşulların ürünü olan milli devletlerin bekaları için olsun, milliyetçilik ideolojisinin temelinde bazı çekirdek kavramlar vardır. Smith (1991) bu kavramların bir dizi ön kabul olarak içselleştirildiğini söyler;

Milletler kendi tarihleri ve kaderleri olan birbirinden farklı topluluklardır.

Bu topluluklar siyasal ve toplumsal gücün kaynağını oluştururlar ve millete olan sadakat her türden bağlılığın üzerindedir.

İnsanlar ancak bir milletle özdeşleşerek özgürleşebilirler ve barış ancak milletlerin özgür ve güven içinde olmalarıyla mümkün olabilir.

Milliyetçilik, milletler arasındaki etkileşimden daha fazlasıdır. Milliyetçi, kendi ulusu ve diğerleri hakkında güçlü inanç, duygu ve tutumlara sahiptir. Ama bunlar nesnel bilgiye/ hakikate dayanmazlar. *'Bir Türk on düşmana, on Türk dünyaya bedeldir'* önermesinin dayanabileceği nesnel bir bilgi yoktur, sadece inançtır. Psikiyatrinin yanıt aradığı soru, bu inancın gelişiminin insan türünde evrensel/ kaçınılmaz, insan olmanın koşulu olup olmadığıdır. Kendi milletine tutkuyla bağlı olmak öteki milletlere düşmanlıkla koşut olmak zorunda mı sorusuna, millet kavramının kapsamı içinde yanıt vermek mümkün değildir. Milliyetçilik ideolojisi yalın olarak insanları biz ve onlar, benim milletimden olanlar ve olmayanlar olarak 'böler'. Bu bölme düzeneğine 'egonun' kendi doğası gereği başvurmasıyla, bölme düzeneğini kullanmak zorunda **'bırakılması'** arasındaki farkın milliyetçilik ideolojisinin işlevi açısından önemi yoktur. Milliyetçilik, sadece vatani savunmak ya da kaynakları korumakla açıklanabilir olmaktan da uzaktır.

Ortak dil, coğrafya, tarih ve kültürü değişik oran ve biçimlerde paylaştığı varsayılan bir grup insanla özdeşleşim hissi nasıl geliyor? Ailesini soykırım ya da katliamda kaybetmiş birinin milliyetçilik duygusuyla, azınlık gruptan ya da çoğunluk gruptan birinin milliyetçilik duyguları aynı mıdır? Kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak mı bu özdeşleşim ortaya çıkıyor, yoksa bir siyasal eylem olarak mı insanlar bu özdeşleşime sürükleniyor? İyi milliyetçilik ve kötü milliyetçilik diye bir ayrım yapılabilir mi?

Hemen tüm milliyetçi hareketler bağımsız bir devleti nihai amaç olarak edinmişlerdir. Gellner (1992), milliyetçiliğin bir özdeşleşim süreci olduğunu kabul eder ama amacının kapitalizmin ihtiyaç duyduğu bir örneklemiş kitleyi inşa etmek olduğunu iddia eder. Gellner' e göre endüstrileşme öncesi etniklik, devletin (şehir devleti, feodal devlet, imparatorluk) kurucu ögesi değildir. Tersine yöneticilerle yönetilenlerin etnisiteleri genellikle birbirinden farklıdır ve bu durum kimse için önemli değildir ya da bu fark özellikle korunur. Endüstrileşme dönemi ise belirlenmiş sınırlar içinde ortaklaşmış, bir örneklemiş kültüre ihtiyaç duyar. Eğer bu ihtiyaç bir etnisite üzerinden kurulursa o zaman etniklik politikleşip milliyetçileşir. İster etnikliği temel alsın, ister bir toprak parçasını ya da bir imparatorluğun bürokratik ve coğrafi alanını milliyetçilik ortaya çıkırtığı anda, insanları bir grup altında toplanmaya çağırır. Bu yüzden milliyetçiliğin

ruhu üzerine yapılan değerlendirmeler grup dinamiklerini, süreçlerini dikkate almak durumundadırlar.

Milliyetçiliğin batıda ortaya çıkan tipi, birey olmak, bireycilik ve birey haklarının gelişimiyle eş zamanlı olarak değerlendirilmektedir. İmparatorun ya da kralın tebaasından, kilisenin kulundan, devletin yurttaşına **'yükselmeyi'** özgürleştirici bulanlar vardır (Smith 1995). Böylesi bir özgürleşme, etnik milliyetçilik için de geçerlidir; Yunan milliyetçiliğinin Yunan etnisitesine dayanması, Osmanlı padişahının tebaası olmaktan özgürleşme vaadini de içinde taşımıştır. Yüzyıl başı Türk milliyetçiliği de yıkılan, parçalanmış bir imparatorlukta, bir kimliğe tutunarak ayakta kalabilme çabasının tezahürü olarak görülebilir. Türk milliyetçiliğinin yükseldiği dönemde dünyanın dört bir yanında milli devlet çatışmalarının sürdüğü akılda tutulmalıdır.

Burada temel soru millet, herhangi bir grupta benzer midir, sorusudur. Millet, devlet ve çok sayıda kurumla sürekliliği sağlanan çok büyük bir gruptur. Millet, kurumlarıyla vardır. Sınır, güvenlik, eğitim, bürokratik aygıt, kamusal hizmetler vs. Bütün bu kurumlar biteviye milleti yeniden üretir. Milletlerin devlet olma çabası da bu kurumlara sahip olma ihtiyacıdır. Peki, ama neden şu ya da bu devletin vatandaşı olmakla yetinmeyip ille de **'kendi milli devletinin'** vatandaşı olmak istemekte, başka bir devletin vatandaşı olduğunda bile **'kendi milletinden'** vazgeçmemektedir? Çocuğu Amerikan vatandaşı olabilsin diye büyük paralar harcamayı göze alan, Amerikan vatandaşı olurken ABD çıkarları için gönüllüce yemin etmekte beis görmeyen biri **'Türklüğünden'** vazgeç(e)memekte, hatta Türklerin diğer milletlerden üstün olduğu inancını koruyan milliyetçiliğine halel gelmiş saymamaktadır.

9. Milliyetçiliği Ruh Bilim Disipliniyle Anlamak

Milliyetçiliğe, psikanalitik kuramı temel alarak bakanlar genellikle kötümserdir. Milli devleti modern şiddetin en denetimsiz ve tahripkâr araçlarından biri olarak gören Beisel (2008), 19. Yüzyıl başı Alman milliyetçiliğinin ilk dönemlerini psikanalitik bir gözle incelediği çalışmasında o dönem Alman milliyetçiliğini, bir dizi öğrenilmiş davranış ve koşullanmış yanıtıtan öte temel olarak primitif karşı konulamaz güç emosyonunun da yoğunlaşmasını sağlayan bir tür narsisistik grup fantezisi olarak tanımlar.

Klasik psikanalitik kuram, milliyetçiliği, insanın ilkel saldırgan dürtülerinin modern türevi olarak görür. Milliyetçi düşmanlığın da, saldırgan dürtülerin iyi ve kötü olarak bölünmesi ve ötekine yansıtılan kötüyü yönelik saldırganlığın sonucu olduğu düşünülür. Buna göre milliyetçilik, grup agresyonunun bir biçiminden başka bir şey değildir. İnsan grupları başlangıçtan bu yana kaynaklar için çatışırlar. İnsan doğası gereği de saldırgandır. Gruplararası çatışma bir tür anksiyete ile mücadele biçimidir. Aşırılıkçılar, ajitatörler, çeteler, ayaktakımı şiddeti tam da bu agresyonun ham (immatür) halinden başka bir şey değildir. Milliyetçi çatışmalar aşırılıkçı azınlıkların başlattığı hadiselerdir. Volkan' ın (1988) **'düşmana ihtiyaç duyma'** kavramı da bu temel yaklaşımın bir türevidir. Düşmana ihtiyaç duyuyoruz, çünkü içimizdeki istenmeyenlerimizi yansıtabileceğimizi

bir şeye ihtiyacımız vardır. Kendimizi tanımlayabilmek için kendimizde olan kötüyü yansıtabileceğimiz bir ötekine ihtiyaç duyarız. Milli kimlik narsisistiktir, grandiyöz benlik imgesine olan yoğun emosyonel yatırım kendinde kötü olan her ne varsa inkâr eder, böler ve ötekine yansıtarak onu değersizleştirir (Loewenberg 2003). Volkan, milliyetçi düşmanlık ve çatışmaları çözümlerken milleti etnisitenin bir devamı olarak görür. Haklı olarak etnik kimliğin gerçekten o etnisiteye ait olmakla değil, o etnisiteye doğmuş olmakla geliştiğini söyler. Etnik kimlik, insanın içine doğduğu dünyanın hakikatini kendi hakikati olarak içselleştirmesidir. Kan bağı olarak Ermeni, Kürt, Rum, Türk olarak doğmuş olabilirsiniz ama bir Ermeni anne, bir Türk anne sizi Ermeni kültürü ya da Türk kültürüyle büyütürse siz, içinde büyüdüğünüz etnik kimliği kendi kimliğiniz olarak içselleştirirsiniz.

Volkan'ın milliyetçi çatışmaları kaçınılmaz olarak gören yaklaşımı kendi içinde sorunlar taşır. İlk bireyin ruhsal gelişimini anlarken öne sürülmüş nesne ilişkileri kuramının kavramlarını grup kimliğine bire bir aktarmaktadır. İnsan gruplarının neden sürekli düşman bulmak zorunda olduğuna dair bir açıklaması yoktur. Etnik ya da milliyetçi düşmanlığın kaynaklar için rekabet eden gruplar arası çatışmaların kaçınılmaz sonucu olduğunu söylemek mümkün değildir. Neden insanlar benden/ bizden farklı olanı hemen kendi var kalımları için tehdit olarak görsünler. Ötekine düşman olmaktan başka yol yok mudur? Bion (1973) kendisiyle yapılan bir söyleşide insanın bilinmeyen ya da farklı olan karşısındaki tutumunun tehdit algılaması ve saldırı olmak zorunda olmadığını söylemiştir. Kendi sözleriyle *"Bilinmeyenle karşılaşan insan onu yok etmeye çalışabilir. Bir görsel imge üzerinden sözelleştirirsek şöyle olur: Burada anlamadığım bir şey var, onu öldüreceğim. Ama bazıları da burada anlamadığım bir şey var onu öğrenmeliyim, der. Burada beni korkutan bir şey var; saklanayım ve seyredeyim ya da biraz daha cesur olan yaklaşayım ve koklayayım, diyebilir"*. Volkan, düşmanlığın kaçınılmaz olduğunu söylerken ilkçilerin etnikliğin değişmezliği önermesi gibi, düşmanlığı da bir değişmez evrensellik olarak kurmaktadır. Kaynaklar için grupların hemen çatışmaya gireceğine dair yapılan deneysel araştırmalar gerçek hayatla genellikle uyumsuz ve kurgusaldır (Searle-White 2001). Bu deneylerde karşılaşan grupların ortak tarihlerinin olmaması önemli bir meseledir ve gerçek hayatta ortaya çıkan milliyetçi çatışmalarla en önemli fark buradadır. Yugoslavya iç savaşında çatışan gruplar, değil birbirlerine yabancı olmak düne kadar birbirlerinden kız alıp veren, aynı mahallelerde yaşayan insanlardı. Bu insanlar uzun yıllar bir arada ve sorunsuz olarak yaşıyorlardı. İç savaşı başlatan da kaynak kısıtlaması değildi. Bu durumda kaynak kısıtlaması olduğunda grupların hemen birbirinin üzerine çullanaacağı önermesi örneğin Yugoslavya iç savaşı için geçerli değildir. Ermeniler ve Türkler Anadolu'da binlerce yıl iç içe yaşamışlarken ve her iki etnisite de Osmanlı egemenliği altındayken, bir gün, ortada bir kaynak sorunu da yokken, birden bire birbirlerinin boğazlarına aslında binlerce yıldır biri diğerini düşman bellediği için saldırmış olabilirler mi? Ermenilerin bir bölümünün, Türklerden ayrılıp kendi milli devletlerini kurabilmek için **'düşman Türk (aslında Osmanlı, Müslüman)'** imgesini, ruhlarının derinliklerinden çıkardıklarını söylemek mümkün değildir. Ama milli devletlerini kurmak için politik bir

strateji geliştirmeye başladıklarında komşularının düşman olduklarını **keşfettiklerini** söylemek daha akla yatkındır.

Volkan'ın çözümlemelerinin ikinci sorunu bir gelişimsel hiyerarşi kurmasıdır. Ne kadar ilkelsek o kadar düşmana ihtiyacımız var! Olgunlaştıkça, kendi içimizdeki kötüyü yansıtmak yerine onunla uzlaşmak, onu ehlileştirmek daha mümkün olacak gibi. Bu gelişim birey için geçerli olabilir ama kendisi kurgusal olan grup aynı gelişimsel çizgiyi izlemek zorunda değildir. Bu görüşün daha naif ama politik yönlendirmelerin etkisinin daha farkında bir örneği Marmor' un (1964) milliyetçiliğe bakışında yatmaktadır. Marmor, insan yavrusunun büyüüp gelişirken ilk özdeşleşimlerini biçimlendiren, ilk doyumlarının türevleri olan nesne ve sembollerin, onun ruhunda her zaman özel bir anlamla ilişkilenerken kalıcılığından yola çıkar. Yalnızca insanlar değil olumlu algılar uyaran şeyler ve semboller de silinmeyecek şekilde bilinçdışına yazılır. Benzer durum tehdit yaratan ve şiddetli savunma reaksiyonları doğuran her şey için de geçerlidir. Ödipal dönemin başarıyla geçilemediği durumlarda güvenlik hissi ve özgüven bilinen, tanınan ortam ve kişilerin varlığına bağımlı hale gelir. Ödipal dönemi aşmakta yetersiz kalarak büyüyen insanlar, yabancılarla karşılaştıklarında huzursuz olurlar. Kendilerine benzeyen ya da ailelerini temsil eden insanların yanında rahat eder ve onlarla olmak isterler. Marmor, emosyonel olarak olgunlaşmamış insanların, kurumların ideolojik yönlendirmelerine dolayısıyla milliyetçi düşmanlığa daha yatkın olduklarını söylemiştir. Kanımca, Marmor' da Volkan da milliyetçilik ile 'ilkel' savunma düzenekleri ve psikoseksüel olgunlaşma arasında bağ kurarken iki temel yanılgıya düşmektedirler. İlk bireyin ruhsal yapısı ve dinamiğinden elde edilen kavramları olduğu gibi grup dinamiği için de geçerli sayarak genelleme yapmaktadırlar. İkincileyin de tıpkı Freud gibi ilkel den olguna giden, vahşiden uygarla ileren bir teleolojik insanlık ilerlemesi olduğunu düşünmektedirler. En basit insanlık tarihi bile 'uygarlaşmanın' çatışmaları azaltmak bir yana daha kanlı ve acımasız hale getirdiğini kanıtlamaktadır.

Millet ve milliyetçiliğin içgüdüsel olmadığını, çocukların her iki kavramı da anlayamadıklarını ve milliyetçi olamadıklarını belirten Shneidman (1994), milliyetçiliği içinde taşıdığı bir dizi akıldışılık nedeniyle din ya da totemciliğe benzeterek, ortaya çıktığı tarihsel dönemin zorlukları karşısında insanın kimliğini koruyabilmesi için gelişmiş bir savunma düzeneği türevi olarak görmektedir.

Milliyetçiliği ve milliyetçi düşmanlığı politik çatışmaların bir stratejik silahı olarak gören ve insanların bu silahın etkisine nasıl olup da kapıldığını anlamaya çalışan Adorno ve arkadaşları (1950) **Yetkeci Kişilik** kavramını öne sürmüşlerdir. Bugün değerlendirildiğinde, araştırmalarının insanların neden milliyetçi olduklarına olmasa da nasıl milliyetçi olduklarına dair olduğu söylenebilir. Bazı tarihsel dönemlerde toplumsal şartlar milliyetçiliğin insanlar arasında yükselmesine ve çatışmaların sürdürülebilmesine etki ediyor olabilir. Hızlı toplumsal değişim zamanlarında evsizlik, işsizlik, politik çatışmaların şiddetlenmesi, savaş vs gibi olumsuz hayat şartları, insanların belirsizlik ve güvensizlik hislerinin artmasına bu da insanlar ve gruplar arası bağların kopmasına yol açıyor olabilir. İnsanlar ve gruplar içinde yaşadıkları olumsuz durumun suçunu bir

kişiye, gruba, azınlığa, etnisiteye ya da millete yüklemeye hazır olabilirler. Peki kimler düşman bulmaya daha çok eğilimlidir ya da politik güçler kimlerde daha kolay düşman ihtiyacı yaratırlar? Adorno ve arkadaşları, katı eğitim yanlısı ebeveynlere sahip, onlara karşı ambivalan duygular taşıyan, ahlakçı, dünyayı siyah beyaz görmeye eğilimli, kesinliğe gereksinim duyan/ belirsizliğe dayanamayan, olayların kendisinin denetimi dışında geliştiğine inanan, katı sosyal hiyerarşi ve düzen isteyen, otoriteye ihtiyaç duyan, yetkeci kişilik diye kavram önermişlerdir. Yetkeci kişiler için dünya çok tehlikeli ve tehdit dolu bir yerdir ve insan hayatta kalmak istiyorsa savaşmalı, savaş da yetersiz kalıyorsa da bir koruyucu bulmalıdır.

Adorno, aydınlanmayı özgürlüğün genişlemesi ve bireyleşmenin artması ve buna tepki olarak baskıcı yönetim ve bireyin baskılanması olarak görür. İnsan, birey oldukça daha çok bastırılır. Kapitalist üretim tarzının kurduğu toplumsal organizasyon, işin rutinleşmesi, bürokratik ya da araçsal aklın denetimi altına girme, kültür endüstrisinin ürettiği edilgenlik aslında özgürleşmeyi daraltır. Adorno, bu süreci bireyin standartlaşması olarak görür. Modern birey kırılğan, parçalanmış ve yalıtılmış biridir. Derin boşluk ve yetersizlik duyguları içindedir ve narsisistik **özdeşleşimlerle** kendini var kılmaya çabalar. Narsisistik özdeşleşim, **güçlü liderle bütünleşmiş güçlü kimliktir ki milliyetçiliğin** modernizmle koşut ortaya çıkması da bu ilişkinin tezahüründen başka bir şey değildir (Finlayson 1998).

Yayınlandıktan sonra bir daha aynı çapta yinelenemeyen, yöntemi ve elde edilen bulguların yorumlanması ile ilgili çok sayıda haklı eleştiri alan yetkeci kişilik kavramı, bu zaafalarına karşın halen güncelliğini korumaktadır. Oesterreich (2005) yetkeci kişiliğin durumsal olduğunu ve toplumsal kargaşanın arttığı dönemlerde belirsizlik, tehdit ve tehlike içinde olma halinin yaygınlaşmasıyla birlikte politik güçlerin yatkın insanlardaki yetkeci eğilimleri kışkırttıklarını öne sürmektedir. Daha sonraki çalışmalar yetkeci kişilik yerine **‘sağ kanat yetkeciligi’** kavramını kullanmaya başlamışlardır. Altemeyer (2006) sağ kanat yetkeciligi için üç temel özellik öne sürmüştür. Toplumda otorite konumundakilere karşı koşulsuz boyun eğmenin olduğu, **yetkeci boyun eğiş**; kabul edilmiş otoritenin hedef gösterdiği gruplara, insanlara (ötekine) karşı açıkça saldırganlık gösteren **yetkeci saldırganlık** ve toplumda otorite olanların belirlediği normlara, geleneklere sıkı sıkıya bağlanmanın olduğu **tutuculuk**. Stenner (2009) sağ kanat yetkecilerinin ahlakçı, etnik ve ırksal farklılıklara karşı önyargılı ve tahammülsüz ve norm dışına karşı cezalandırıcı olduklarını çocuklarını da otoriteye koşulsuz itaat edecek şekilde yetiştirmeye çalıştıklarını öne sürmüştür. Sağ kanat yetkeci kişilik, sadece sağcılara özgü, politik olarak sağcılara ait bir özellik değildir. Kendisini **‘bilinçli bir devrimci’** olarak hisseden biri de sağ kanat yetkeci kişilik olabilir.

Psikanalitik kuramdan yola çıkan çözümlemeler de ilkçiliği ya da inşacılığı temel almalarına göre milliyetçiliğin ruhsal özelliklerini çözümlemektedirler. Volkan gibi ilkçiler etniklik ve etnik çatışmayı kaçınılmaz görmekte bunu yaparken kimliğe, kişilik ya da karakter gibi değişmezlik atfetmektedirler. Kimliği kuran/ inşa eden özgül tarihsel, ekonomik, politik koşulları görmezden gelmekte ya da o koşulları dahi insanın **‘önceden**

verili' ruhsal yapısının bir sonucu gibi görmektedirler. Bion' un yukarda söz edilen görüşleri ise insanın ötekiyle ilişkisinin mutlaka düşmanlık ve çatışma üretmeyebileceğini savunmaktadır.

Kimlik bir bakıma **'ben kimim'** sorusundan çok **'ben kim değilim'** sorusuna verilen yanıtıdır. Ben, ben olmayan üzerinden inşa edilir. Bireyin kimliğinin gelişiminde grup ve grup kimliği temel rol oynar. İnsan beni, biz üzerinden kurar. Ben ve bizim oluşumu da kaçınılmaz olarak **'ben olmayan, biz olmayan'** ayrımlarını yapar. Milliyetçilik, tanımı gereği biz ve onlar ayrımını kurar ve yeniden üretir. İnsan zihninin ben, biz ve ötekini inşa etme biçiminin sonu düşmanlıkla biten tek bir yolu olduğunu savunmak milliyetçi politikaların, tarihsel, toplumsal koşulların etkisini yok saymak olur.

10. Ötekiye Yönelik Önyargı

Ben'in ben olmayan üzerinden kurulması, ben'le ben olmayan arasındaki ilişkinin nasıl olacağını tek başına belirlemez. Bu ilişki ben'in kurulma/ inşa edilme **'biçimiyle'** ve bu biçime etki eden tarihsel toplumsal koşullarla dolaysızca ilişkilidir. Nasıl oluyor da ben olmayana/ yabancıyı/ ötekini kendi varlığına tehdit olarak görüyorum? Ruh bilim nasıl sorusuna yanıt verebilir ama neden sorusu ruh bilimsel değil politik bir sorudur.

Milliyetçi çatışmaların millete benimsetilmesi düşmanlıklara ikna edilmekle mümkün olabiliyor. Bu ikna süreci üzerine yapılan araştırmalar önyargı kavramı üzerinden tartışılmaktadır. Önyargı, insan zihninin işleyişindeki bilişsel **'sınır ve sınırlamalar'** ın bir sonucu. İnsanın kendisini ve kendisi dışında olanı anlayabilmesi türe özgü evrensel bilişsel süreçlerle oluyor (Plous 2003). Ben ile ben olmayana kavrama süreci kategorizasyonla başlar. Biteviye gerçekliği kategorilerle bilmeye çalışırız. Kategorileştirme belirsizliği ortadan kaldırarak hayatı bilinebilir bir şey olarak tanımlar. Ben olmayana kategorize ederek tanımlamak kaçınılmazdır. Mesele ben olmayan hakkındaki inanç, duygu ve tutumların da kategorizasyonun doğal/ kaçınılmaz sonucu olup olmamasıdır. Öteki ile (ben olmayan) olan ilişki mi ne belirler? Öteki, var olduğu anda dolaysızca benim düşmanım olmak zorunda mıdır? Ötekinin bana benzeme/ ya da benzememe oranı onun hakkındaki duygularımı dolaysızca belirler mi? Ne kadar bana benziyorsa o kadar yakın ve dost, ne kadar benden uzaksa o kadar tehditkâr olarak görmek, kaçınılmaz mıdır? Daha asli soru, ötekini sadece kendimdeki kötüyü aktarmak için mi kurarım, sorusudur.

Kategorizasyon, bir yanılısma da yaratır. Kategori içi farklılıklar kategori dışında kalanlar aleyhine silinir. Türkler, Müslümandır önermesi, yakından bakıldığında doğru değildir. Az da olsa ateist, Hristiyan, Bahai, Yahudi Türk vardır. Ama bu farklılıklar kategorizasyon içinde silinir. İnşa edilen kategorinin hakikatle ilişkisi hatta çoğu zaman hakikati çarpıtması es geçilmemelidir. Kategori içi farklılıkları silme, kategori dışı farklılıkları abartmaya grup lehine çarpıtma denilmektedir. İster deneysel kurulsun ister küçük ya da büyük olsun, ister tarihsel kökleri olsun ya da olmasın insan zihni içinde bulunduğu grubun dışarıda kalanlara göre daha farklı olduğuna dair bilişsel inanç

taşımaya eğilimlidir. Sorun bu farkın iyi, kötü, düşmanca, dostane olarak yorumlanmasında politik etkinin olup olmadığıdır.

Bir kere ben olmayanı benim düşmanım olarak görmeye başladığımda, stereotipi ve kontrast etkisi denilen bilişsel süreç devreye girer. Stereotiplendirme; grup dışında olanları benzeştirme, birörnekleştirmedir. Bu günkü yargılarımız, hatıralarımızı biçimlendirir. Bu gün Kürtleri sevmiyorsak, Kürtlerin tarih boyunca hep kötü olduklarını hatırlamaya başlarız. Herhangi bir bombalama olayında, olay öncesinde Kürtlerin oradan uzaklaştıklarını hatırlamaya başlar Türkler! Kontrast etkisi iyi olanları kendine alıp abartma, kötü olanları dışarıdakine aktarıp abartma eğilimidir. Biz ahlaklıyız onlar ahlaksız gibi.

Ötekini bir kere düşman olarak kategorize ettiğimizde onu bizim sadece düşmanımız olarak değil aynı zamanda bizden daha değersiz olarak da kurmaya başlarız. Ötekini değersizleştirirken söylenti inşası ve geçmişte yaşanan zulüm hikâyeleri devreye girer. Söylenti inşası için çok güncel bir örnek Irak işgalinden önce yayılan ‘Saddam, kimyasal silaha sahip’ ‘haberi’dir. Milliyetçi kışkırtmalarda ve düşmanlıkların inşa edilmesinde söylenti inşası sık, çok ve son derece bilinçli kullanılır. Söylenti yayılırken hikâyenin ‘önemsiz’ ayrıntıları silinir (*leveling*). Aslında bu silme işlemi olayın gerçekten olup olmadığının denetlenmesini engeller. Olay nerede olmuş, kimin başına gelmiş, kim tanık olmuş gibi bilgiler kaybolur/ kaybedilir; ‘Atatürk’ün evine bomba koymuşlar; Camiyi bombalamışlar gibi’. Olayın gerçekliğini denetlemeyi sağlayacak ayrıntılar silinirken dinleyiciyi etkileyecek ayrıntılar ise belirginleştirilir, vurgulanır (*sharpening*). ‘Kurtaran Türkmüş, vuran Kürtmüş, hepinizin soyunu kurutacağız diye nara atmış’ gibi. Aynı zamanda söylenti, dinleyicinin inançlarını ve gereksinimlerini amaca göre biçimlendirecek şekilde özümsetilir (*assimilation*); ‘PKK’ liler sünnetsizmiş, Ermeniymişler’ gibi.

Söylentiler, kendiliğinden de ortaya atılıp yayılabilirler. Kimi zaman da gerçek bir olay kulaktan kulağa yayılırken çarpıtılıp, hakikatten koparılabilir. Ama çoğunlukla söylenti inşası bile isteye yapılır. Çatışmanın tarafları söylentileri bilerek çıkarır ve yayar. Maraş katliamında solcular sinemaya bomba koymuş söylentisinin bile isteye yayılmasının sağlanması gibi.

Le Bon (2014), kitlelerin şiddete daha kolay eğindirildiklerini öne sürer. Kitlenin zihni onu oluşturan tek tek bireylerin zihninden tamamen farklıdır. Kalabalıkta olmak bireysel sorumlulukları görünmez kılar. Le Bon, bireyin yalıtıldıkça uygarlaştığını, kalabalıklarınca barbarlaştığını söyler. Kitle/ gruh daha dürtüsel, huzursuz, telkine yatkın ve akıldışına eğilimlidir. Kitleleştikçe emosyonellik öne çıkarken, bilişsellik azalır. Kitle, bireyi siler, en çok da sorumluluğunu. Bireyselliğin silinmesi (*deindividuation*) ve anonimleşme (*diffusion of responsibility*) insanların saldırganlığını artırabilir.

Ancak bu iki kavram tek başlarına grup şiddetini açıklamakta yeterli mi? Zimbardo (2007), deneysel ortamda insanların yetke karşısında boyun eğici davranış gösterme eğilimlerini defalarca göstermiştir. Bu deneylerde, eylemlerin emir altında yapıldığı fikri yerleştikçe deneklerin bir hiyerarşi içinde onlardan istenen görevleri yerine getirdiğini düşünmeye (*authorization*); uyguladıkları şiddeti bir iş olarak görmeye (*routinization*) ve şiddet uyguladıkları kişileri de insan olarak görmemeye (*dehumanization*) başladıkları,

gösterilmiştir. Ancak bu bulgular aslında deneysel ortamlarda elde edilen sonuçlardır ve etiyolojiye gönderme yapmazlar. Milliyetçi şiddetin nedeni kitlenin barbarlaşma gücüdür demek neden sorusuna değil nasıl sorusuna yanıt vermektedir. Yine de kitleyi şiddete iten bir yetkenin zorunlu olduğunu bu çalışmalar göstermektedir. İşte o yetke politik olandır.

Peki ama milliyetçiliği bir yana bıraksak bile nasıl oluyor da şu ya da bu milli kimlik hemen herkesin kendisini tutkuyla bağlı hissettiği, dilini bile konuşmаса, ömür boyu hiç gitmeyecek de olsa kendisini ‘**oralı**’ ve ‘**o**’ olarak hissetmesini sağlayacak denli bir güç taşıyor? Milliyetçi ayrımcılığa tümüyle karşı olan ve her tür milli kimliği eşit, saygın, değerli bulan biri de milli kimliğini değerli bulmaktan vazgeçemiyor, ona bir saldırı olduğunda korumaya çalışıyor, değersizleştirilmesine karşı çıkıyor? Türklerin aslında ne kadar sorunlu insanlar olduklarını diğer Türk arkadaşlarına anlatıp duran biri, aynı şeyi bir Kürt söylediğinde neden hemen savunmaya geçiyor, kimi zaman karşısındakine saldırıyor?

Bu soruya, Zizek’ in milliyetçilikle ilgili düşünceleri ruh bilimin içinden bir yanıt vermeye çalışır. Zizek (2010) “*Bir millet, ancak o milletin özgül keyfi, bir dizi toplumsal pratik içinde cisimleşmeyi ve bu pratiklere yapı kazandıran milli mitler yoluyla aktarılmayı sürdürdüğü müddetçe var olur*” derken Lacan’ ın “jouissance” (keyif) kavramını kullanır. Keyif, Lacan’ ın temel kavramlarından biridir. Hazla aynı şey değildir. Bir dürtünün neden olduğu gerilimin boşalımıyla ortaya çıkan tatmin olma hali olan hazdan farklı olarak hiçbir zaman boşalamayacak dürtünün kendisinin gerçekleşmesi fantezisi (Zizek 1989). Bir toplumu bir arada tutan bağın sembolik özdeşleşimlerle açıklanamayacağını söyler. İnsanları millet olarak bir araya getiren bağlar her zaman ‘şey’ e yönelik paylaşılan ilişkileri varsayar. Bağın oluşmasını ‘şey’ sağlar. Milli kimlik, bireyleri ‘şey’ üzerinden ortaklaştırır ve ötekinin varlığı bu ‘şey’ in sağladığı bağla ortaya çıkan keyfin bozulacağı kaygısını doğurur. Yabancıнын varlığı bizim hayat tarzımızı değil, hayat tarzımızın sağladığı keyfi tehdit eder. Zizek, ‘şey’ kavramıyla milleti, millet yapan onu biricikleştiren özelliklerin tümünü kasteder. Şey, ‘**bizi biz yapan**’ ritüeller, seremoniler, uygulamaların tümüdür; özgül ve biriciktir. Zizek, milletin tümüyle kurgusal olduğunu kabul etmez. Mesele, öteki ile olan ilişkimizdir ona göre de. Ötekinin, bizden farklı olması onun bizden farklı bir ‘**keyfi**’ olduğunu kanıtlar. Biz de olmayan bir keyfi varsa, onu bizden çalmış olabilir. Çünkü keyif, Lacan’ daki hiç kapanmayacak ‘**eksik**’ olma hali nedeniyle hiçbir zaman tam olamaz. Hiç kapanmayacak, eksik kalacak keyfin bizim için hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini bilmektense onun öteki tarafından çalındığını varsayarız. Zizek, bu çözümlemesiyle aslında Freud’ un kötümserliğini paylaşır ve öteki ile olan düşmanlık ve çatışmanın kaçınılmaz olduğunu kabul eder (Finlayson 1998).

11. Kimlik Mi, Dinamik Özdeşleşimler Mi?

Milliyetçiliğin ruhsal özellikleri üzerine tartışırken kimlik ve özdeşleşim sürecinin bir ve aynı şey olmadıklarına dikkat etmek gerekir. Özdeşleşim süreçleri dinamik, değişici ve içinde bulunulan tarihsel, toplumsal, ekonomik koşullarla ilişkilidir. Verili bir tarihsel

dönemde ön planda olan özdeşleşim süreçlerinin, bir diğer dönemde bir ve aynı olacağını, değişmeyeceğini düşünmek doğru değildir. Bunu söylemek anababaların çocuklarını kadim zamanlardan beri aynı şekilde besleyip, büyütüp, eğittiklerini söylemekten farksızdır. Bu değişicilik milli kimliğin de sınırlarını belirsizleştirir ve değiştirir. Türk, Kürt ya da Yunan, Ermeni milli kimliğinin tarih boyunca hep aynı kaldığını öne sürmek mümkün değildir. Evet, insan kendisini ancak ötekinin aynasında kurar, öteki olmadan ben olmak mümkün değildir. Ama Klein'ın (1957) izinden gidersek ben ve öteki biteviye bir değiş tokuş içindedirler. Benden ötekine ve ötekinden bana doğru bir etkileşim hep vardır. Ötekini, bütün kötülüklerin kaynağı ve 'benin varoluşu' için tehdit olarak görmek kaçınılmaz olmak bir yana yaşamla bağdaşır değildir. Benin ötekine aktardığı, yansıttığı kötülükten duyduğu suçlulukla kurduğu ilişki, suçluluk duymayı becerebilme kapasitesi beni inşa eden temel güçtür. Ben ve ötekinin savaştan başka çareleri olmadığını söylemek, Klein' ın tanımıyla paranoid şizoid dönemde takılıp kalmanın kaçınılmaz olduğunu söylemek olur. Bizi o pozisyona geriletmeye çabalayan politikalara karşı çıkabiliriz. Çünkü, ben öteki üzerinden kendini kurarken, ötekine karşı hissettiği kendi ile ilgili duygularını da belirler. Öteki, temas ettiğimde benim bir parçam olduğunu bileceğim ve temasla öğrenip, zenginleşebileceğim olabilir, biraz cesaretle...

Kaynaklar

- Adorno TW, Frenkel- Brunswick E, Levinson DJ ve ark. (1950) *The Authoritarian Personality*. Harper & Row New York.
- Akçura Y (1976) *Üç Tarzı Siyaset Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara.
- Altemeyer B (2006) *The Authoritarians*. <http://members.shaw.ca/jeanaltmeyer/drbbob/TheAuthoritarians.pdf>. indirilme tarihi 28.08.2005
- Anderson B (1983) *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (Çev. İ Savaşır). Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
- Beisel D R (2008) *The Group Fantasy of Early German Nationalism, 1800- 1815 Journal of Psychohistory*, 8:1-19.
- Bion WR (1973) *Brasillian Lectures*. Karnac 2008, s. 27-28.
- Bush MEL (2007) *UNITED STATESIANS: The Nationalism of Empire*. *Handbook of The Sociology of Racial and Ethnic Relations*, Ed. H Vera, JR Feagin Springer. s. 285-318.
- Carr EH (1945) *Milliyetçilik ve Sonrası* (Çev. O Akınhay). İletişim Yayınları, Ankara, 2012. s. 11.
- Calhoun C (1997) *Milliyetçilik* (Çev. B Sütçüoğlu). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012 s. 42-46.
- Dieckhoff A. Jaffrelott C (2005) *Giriş. Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar içinde*. Ed. A Dieckhoff, C Jaffrelott (Çev. D Kasap) İletişim Yayınları, İstanbul, 2010 s. 11.
- Gökalp Z (1923) *Türkçülüğün Esasları* Ankara-Matbûât ve İstihbârât Matbaası, (yeniden basım) Ötüken Yayınları 2014.
- Finlayson A (1998) *Psychology, Psychoanalysis and Theories of Nationalism Nations and Nationalism*, 4 (2) 145- 62.
- Hobsbawn E (1992) *Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"* (Çev. O Akınhay). Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 24.
- Hobsbawn E, Ranger T (2012) *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, New York.
- Gellner E (1992) *Uluslar ve Ulusçuluk* (Çev. B Ersanlı GG Özdoğan) Hil Yayın, İstanbul, 2013 s. 141- 147.
- Gellner E (1994) *Milliyetçiliğe Bakmak* (Çev. S. Coşar, S Öztürk, N Soyarak) İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

- Le Bon G (2014) Kitleler Psikolojisi (Çev. H. Can) Tutku Yayınevi, Ankara.
- Lifton RJ (1999) The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation University of Chicago Press, Chicago.
- Loewenberg P (2003) The Psychology of Creating the Other in National Identity, Ethnic Enmity, and Racism. Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe içinde (ed. NM Wingfield) s.243-256.
- Klein M (1957) Haset ve Şükran (Çev. O Koçak, Y Erten) Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- Marmor J (1964) Nationalism, Internationalism and Emotional Maturity Psychiatry in Transition Selected Papers of Judd Marmor Brunner/ Mazel Inc. New York, 1974, 389-394.
- Oesterreich D (2005) Flight into Security: A New Approach and Measure of the Authoritarian Personality. Political Psychology, 26:275-297.
- Plous, S. (2003). The psychology of prejudice, stereotyping, and discrimination: An overview. Understanding Prejudice and Discrimination içinde (Ed. S Plous), McGraw-Hill, New York s 3-48
- Searle- White J (2001) The Psychology of Nationalism Palgrave, New York
- Shneidman JL (1994). The Non Rational Aspect of Nationalism. Clio's Psyche, 1-3.
- Smith AD (1991) Milli Kimlik (çev. B S Şener) İletişim Yayınları, İstanbul, 2014. S. 41.
- Smith AD (1995) Küreselleşme Çağında Milliyetçilik (Çev. D Kömürcü) Everest Yayınları, İstanbul, 2002.
- Staub E (1999) The Roots of Evil: Personality, Social Conditions, Culture and Basic Human Needs. Personality and Social Psychology Review, 3:179-192.
- Staub E (2003) The Psychology of Good and Evil Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others Cambridge University Press, New York.
- Stenner K (2009) Three Kinds of "Conservatism" Psychological Inquiry, 20: 142- 159.
- Thiesse AM (2005) Ulusal kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma. Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar içinde. Ed. A Dieckhoff, C Jaffrelott (Çev. D Kasap) İletişim Yayınları, İstanbul, 2010 s. 151- 177.
- Tılıç LD (1999) Kosova: Milliyetçiliğin Pençesindeki Kartal Ümit Yayınları, İstanbul.
- Uzun T (2015) İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Cedircilik ve İsmail Gaspıralı. <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=79> indirilme tarihi 28.05.2015
- Volkan VD (1988) The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships. Jason Aronson Inc., Northvale, NJ.
- Zimbardo PG (2007) Lucifer Effect: How Good People Turn Evil. Random House Inc, New York
- Zizek S (1989) İdeolojinin Yüce Nesnesi. (Çev. T Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
- Zizek S (2001) Milletin Keyfini Çıkar Kendinmiş Gibi. Kırılğan Temas içinde (Çev. T Birkan) Metis Yayınları, İstanbul.

Teşekkür: Metnin milli devlet, millet gibi siyaset bilimi ile ilgili bölümlerini okuyarak, düzelten, katkı veren ve yönlendiren ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi öğretim üyesi Doç Dr. H. Tarık Şengül'e teşekkür ederim.

7 Ayrımcılığın Ruh Hali

Nur Engindeniz

Ayrımcılık (ötekileştirme), kendinden farklı görülen diğer insanları aşağılama, değersizleştirme ve düşman haline getirmektir. İnsanlık tarihi ayrımcılığın yol açtığı büyük felaketlerle doludur. Yalnızca son yüzyıla bile bakarsak “biz” ve “ötekiler” ayrımı nedeniyle, milyonlarca insanın acı çektiğini görürüz. Bu yazıda ayrımcılık/ötekileştirme kavramı psikanalitik bir bakış açısıyla incelenecektir.

Her bireyin çekirdek kimliği, birinci planda yaşamın erken dönemlerinde başarılması gereken iki temel görev aracılığıyla gelişmektedir: “Ayrımlaşma” ve “bütünleşme”. Yaşamın başlangıcında bebek, pratik amaçlar yönünden kendisinin nerede bittiğini ve başkalarının (yani annenin ya da diğer bakıcıların) nerede başladığını bilmez. Ayrımlaşma, kendine ait olanı diğer kişi ve şeylere (psikanalitik dilde her ikisine de “nesne” denir) ait olandan ayırma yolundaki psikobiyolojik görevdir.

Ötekileştirme, işte tam da yaşamın bu erken evresinden kaynağını alır ve üç temel adımda gerçekleştirilir. Birinci adım en ilkel savunma düzeneklerinden olan “bölme”dir. Ardından değersizleştirme ve ahlaki dışlama gelir.

Ruhsal gelişimin erken evrelerinde bebek için nesne, yani “öteki”, düşünsel olarak “iyi” ve “kötü” olarak ikiye ayrılmıştır (Klein 1957). Bebeğin egosu henüz zayıf olduğu için nesnesinin aynı zamanda “kötü” olduğunu da kabul edemez. Bebek için tek nesne budur, bu nedenle maddi ve manevi varlığını sağlayan nesnenin doğal olarak “kötü” olmasına katlanamaz. Erken oral aşamada birbirinden ayrı iki nesne tasarımı söz konusuysa, geç oral aşamada bebek, annesinin yeterli bakımı sayesinde egosu yeterince güç kazandığında, iki ayrı nesne yerine “iyi” ve “kötü”nün sentezi olan bir nesne tasarımı geliştirir. Erken oral aşamada saplanıp kalan kişiler, diğer ilişkilerinde de insanları “iyi” ve “kötü” olarak sınıflandıracaklardır. Klein, bebeğin doğuştan getirdiği saldırganlığın kendisine ait olduğuna katlanamadığı için yansıtımlı özdeşim denilen bir savunma mekanizması ile “kötü” yönlerini nesnesine yansıttığını/yüklediğini söyler. Böylece kendisi tamamıyla “iyi” kalabilecektir. Bu aşamaya saplanıp kalma, “kötü” bir dünyada yaşama-ya ilişkin negatif paranoid sanrıların gelişimine neden olur. Ötekileştirmenin temelinde yatan mekanizma da budur. İyi-kötü, kadın-erkek, Türk-Kürt, bizden olan-yabancı, heteroseksüel-homoseksüel, kadın-erkek gibi bölmeler, ötekileştirmenin temelini oluşturur. Ardından da değersizleştirme ve aşağılama gelir. Uygun ebeveyn tutumları ile iyi ve kötü

bir arada barındırılabilir. İyinin içinde kötü, kötünün içinde iyi olduğu gerçeğini kavramak ruhsal olgunluğun da göstergesidir. Ancak, “iyi”deki kötü, “kötü”deki iyiyi görebilmek huzursuz edicidir. Ağız tadıyla sevmeye veya nefret etmeye engel olur. Ötekiindeki “iyi” ve “kötü” birlikteliği, yani ötekinin hem “iyi”yi hem de “kötü”yü barındırdığının kabulü, “öteki”ndeki “iyi”ye zarar verme kaygısını, “öteki”nin kötü yanına saldırırken iyi yanını da tahrip ederek, “iyi”ye zarar veren olmak, yani kendindeki “iyi”yi, iyiliği de tahrip etmek kaygısını ortaya çıkarır. Bu kaygı, insanların eşduyum yapabilme becerisinin, suçluluk duygusunun ve “öteki”ne verdiği zararı, yaptığı hatayı onarma çabasının kökenidir. M. Klein, bu nedenle “kötü” ile “iyi”yi bütünleştirme sürecine, insanlaşma yolunda geçilen “ölümcül kavşak” adını verir. “Öteki”ler üreten toplum mühendislerinin iddia ettikleri gibi, insanların dünyayı “iyi biz” ve “kötü onlar” olarak bölmeleri ve dolayısıyla ayrımcılık, düşmanlık, “ötekileştirme” ve şiddet, kaçınılmaz bir insanlık durumu değildir. Tam aksine, bölmeye dayalı bu paranoid durum, insanlaşma yolunda aşılması gereken “ölümcül bir kavşak”tır. Bireysel veya toplumsal anlamda bu “kavşak”ın başarıyla geçilmesi, her türlü şiddetin önündeki en önemli engeldir. Ancak bu kavşağı kazasız belasız geçenler, “ben/biz”deki “kötü” ve “o/onlar”daki “iyi”yi görebilirler. Bu kavşakta savrulanlar ise bölünmüş savaş diline mahkumdurlar.

Etnik, ulusal ve dini ortak kimliklerin, insanlar üzerinde, onları politik propaganda ve diğer yönlendirme biçimlerine tabi tutarak, neden böylesine büyük bir etki yaptığını ve neden insanların liderlerini kimi zaman gözü kapalı takip ettiklerini anlayabilmemiz için bireysel kimliğe ilişkin psikanalitik anlayışı da gözden geçirmemiz gerekmektedir (Volkan 2005). Psikanalizdeki “kimlik” terimi görece olarak yeni bir terimdir. Freud’un kendisi bu terimi nadiren kullanmıştır. Bu terimi ilk kez genel ilgi alanına sokan psikanalistlerden olan Erik Erikson, 1956’da bir kişinin kimliğini çıkarı açıcı bir şekilde şöyle tanımlamıştır: “Sürdürülen bir içsel aynılık duygusu ve bir tür temel karakterin başkalarıyla sürekli bir biçimde paylaşılması”. Kimlik, karakter ve kişilikten farklı olarak, bireyin iç dünyasında işleyen özbenlik modelini ve kendi geçmişi, şimdisi ve geleceğini anımsanan, duyumsanan ve beklenen bir varoluşun pürüzsüz sürekliliği içinde bütünleştirmesini belirtmektedir. Bu durumda, kristalize olmuş bir çekirdek kimliğe sahip bir birey, gerçekçi bir beden imgesine, içsel bir fizik sağlamlık duygusuna, kendi cinsiyetine ilişkin öznel bir berraklığa, iyi bir biçimde içselleştirilmiş bir vicdana ve çok önemli bir öge olarak da “grubu ve idealleriyle içsel bir dayanışma duygusuna” sahip demektir. Bir bireyin çekirdek kimliği ve geniş grup kimliği yan yana gelişir. Bu durumun bir sonucu olarak da, paylaşılmış çaresizlik ve aşağılanma, küçük düşürülme gibi geniş grup kimliğine yönelik ciddi tehditler, geniş grubun üyeleri tarafından bireysel olarak yaralanma ve kişisel olarak tehlike olarak algılanmaktadır. Bunlar ortak bir bunalı ya da dehşet tepkisi ve her bireyin özgül kişisel savunmalarının da ötesinde, kendiliğin parçalanmasına karşı paylaşılmış savunmalar yaratırlar.

Kimlik oluşumu, tüm evrelerde, insanın karmaşık içgüdüsel gelişimini, beninin yavaş yavaş olgunlaşmasını, üstben oluşumunun düzensizliklerini ve kendi kişisel, kültürel, toplumsal yetişkin yaşamının üzerine kurulu olduğu, ailesi ve toplumsal ortamıyla

kurduğu nesne ilişkilerinin ve özdeşleşmelerin karmaşık değişimlerini yansıtır (Jacobson 2004). Kimlik duygusu gelişiminin yaşamın ilk yıllarında başladığını bilmekle beraber, gerçek anlamda bir kimlik duygusundan ancak ergenlik yıllarının sonunda söz edilebilir. Biopsikososyal model çerçevesinde, kimlik oluşumunun en önemli öğelerinden birinin de sosyal-toplumsal yapı olduğunu hatırlayalım. Bugünkü toplumsal yapı borderline öğeler içerir. Aynılık, süreklilik duygusunu korumak neredeyse olası değildir. Oysa ki preödüpal dönemde nasıl aynılığı, sürekliliği koruyan bir nesneye gereksinim varsa, ergenlikte de durum aynıdır. Sürekli değişen, tutarsız, adaletsiz bir toplumsal yapı içinde bütünlüşmeyi sağlamak oldukça zordur. Eğitim sisteminin sürekli değiştiği, üniversite mezunu işsiz oranının oldukça yüksek olduğu, katı-yargılayıcı-cezalandırıcı bir sistemin egemen olduğu toplumsal yapıda gençlerin kimlik duygusunun sağlıklı gelişiminin önünde ciddi engeller vardır. Bu yapı içinde, ergenin sağlıklı özdeşim modelleri bulmasının güçlüğü yanısıra, modeller arasında bir bütünlleştirme yapması da oldukça güçtür. Oysa ki, toplumsal barış açısından da bütünlüşü sağlanmış, kapsayıcı, ötekileştirmeyen bir kimlik duygusunun gelişimi büyük önem taşır.

Psikanalitik açıdan baktığımızda aşağılanma, incinme, öfke ve intikamın birbirini izleyen süreçler olduğunu görürüz (Kernberg 1999). İster bir bireyin, ister bir grubun aşağılanması, değersizleştirilmesi, adaletsiz davranılması o kişi ya da grupta incinme, öfke ve intikam duygularına yol açar. Ayrıca birey, bir grup içinde yer aldığı anda bireysel davranışlarından farklı da harekete geçme özelliği kazanır. Freud şöyle der: “Tek kişinin yatınlıklarını, içteplerini, dürtülerini ve amaçlarını o kişinin davranışları ve hemcinsleriyle ilişkilerine varıncaya kadar araştıran ruhbilim, diyelim üstlendiği görevi eksiksiz yerine getirdi de adı geçen sorunları bir açıklığa kavuşturdu. O zaman kendini yeni bir ödev karşısında bulacak, çözüm isteyen bu ödevin ansızın önünde belirmediğini görecektir. Tanıdığı bireyin duygu, düşünce ve davranışları, belli bir koşul gerçekleştiği, yani birey “psikolojik kitle” özelliği kazanmış bir topluluk içine karıştığı vakit nasıl olup da beklenilene uymayan bir doğrultu izlemektedir? Buna göre, ne anlam taşımaktadır kitle ve bireyin ruh yaşamını böylesine derinliğine etkileme gücünü nereden almaktadır? Ayrıca, kitlenin bireyde zorla sağladığı ruhsal değişimin iç yüzü nedir?” (Freud 1998). Freud bu soruları sorduktan sonra sözü, ünlü “Kitle Psikolojisi” kitabının yazarı Le Bon’a bırakıyor: “Psikolojik kitlede en tipik özellik şudur. Kitleyi yaratan bireyler, ne türden olursa olsun, yaşayışları, işleri güçleri, karakterleri, zekaları birbirine ne denli benzerse benzesin ya da birbirinden ne denli ayrılırsa ayrılınsın, kitleleşme sonucu, yalnız ve yalnız bu nedenden ötürü ortak bir ruh kazanır. Dolayısıyla, her biri tek başınayken hissedeceği, düşünceği ve davranacağından bir başka türlü hisseder, düşünür ve davranır. Öyle duygu ve düşünceler vardır ki, birbiriyle kaynaşıp bir kitle oluşturmuş bireylerde rastlanır ancak, ya da ilgili bireylerde eylemlere dönüşür. Bir organizmadaki hücreler nasıl bir araya gelerek tek bir varlık oluşturmuşsa, psikolojik kitle de bir an için birbiriyle kaynaşmış heterojen öğelerin oluşturduğu geçici bir varlıktır.”

Le Bon’un belirttiğine göre, tek kişinin bireysel yoldan edindiği özellikler kitle içinde silinir, dolayısıyla bireyin kendine özgü karakteri kaybolur. İrksal bilinci dışı kendini

açığa vurup, heterojenite homojenite içinde eriyip gider. Diyebiliriz ki, bireyden bireye pek değişen ruhsal üstyapılar kaldırılıp bir kenara atılır, işlemez duruma getirilir, bireylerin tümünde homojen özellik gösteren bilinçsiz altyapı ise gün ışığına çıkarılır.

Ekonomik krizler, toplumsal kargaşa, savaş, terör saldırısı ya da çok keskin politik değişiklikler gibi ortak stres durumlarında çadır örtüsü, grubun tek tek üyelerinin bulunduğu çeşitli giysilerden çok daha önemli bir hale gelir. Önderin ve yandaşlarının çadır örtüsünü korumaya yönelik eylemleri, onların yaşadıkları gerilemenin düzeyine göre yıkıcıdan yıkıcı olmayana dek değişen bir yelpazede sergilenmektedir (Volkan 2005)

Tüm bu bilgilerin ışığında, gerek ilkel savunma düzenekleriyle harekete geçen bireysel ötekileştirmeler, gerek kitle psikolojisiyle devinen ötekileştirme ve düşman yaratma eylemleri, hem bireyi hem toplumsal yapıları ciddi ölçüde incitir, örseler ve şiddetin doğuşunun temellerini oluşturur. Oysaki hem bireysel hem de toplumsal farklılıkları kabul ederek ve farklılıklara saygı duyarak yaşamak hem bireyin hem de toplumun zenginliğidir ve mümkündür.

Bireysel ve toplumsal olarak “ölümcül kavşak”ın başarıyla geçildiği ve ötekileştirmenin, savaşın olmadığı, barış içinde bir yaşam için umutla, bilgiyle, emekle çabalayacağız.

Kaynaklar

- Freud S (1990) Kitle Psikolojisi ve Psikanaliz Üzerine, (Çev. Şipal K). Cem Yayınevi, İstanbul.
- Jacobson E (2004) Kendilik ve Nesne Dünyası, (Çev. Yazgan S9. Metis Yayınları, İstanbul.
- Kernberg O (2000) Sapıklıklarda ve Kişilik Bozukluklarında Saldırganlık, (Çev. Büyükkal B). Metis Yayınları, İstanbul.
- Kernberg O (1999) Sınır Durumlar ve Patolojik Narsisizm, (Çev. Atakay M). Metis Yayınları, İstanbul.
- Klein M (1999) Haset ve Şükran (Çev. Koçak O, Erten Y). Metis Yayınları, İstanbul.
- Volkan V (2005) Körü Körüne İnanç Kriz ve terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri, Okuyanıs Yayınları, İstanbul.

8

Savaşın Öznel ve Toplumsal Kökenleri*

Cem Kaptanoğlu

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkımın ardından kurulan Milletler Cemiyeti (League of Nations)'ne bağlı bir kuruluş olan "Uluslararası Entelektüel İşbirliği Enstitüsü", dünyaca tanınmış aydınların savaş konusunda karşılıklı mektuplaşmaları ve bu mektupların kitap haline getirilmesini amaçlayan bir proje planlamıştı. İlk mektubu yazması istenen A. Einstein mektup arkadaşı olarak S. Freud'u seçti ve 30 Temmuz 1932 tarihli "Why War? to Why War?" başlıklı ünlü mektubunu yazdı. Mektubunda Einstein, insanın dürtüsel yaşamının en yetkin uzmanı olarak tanımladığı Freud'a şu soruları soruyordu: "*Sorun şu: insanlığı savaş tehdidinden kurtarmanın bir yolu var mıdır?*", "*Bu sorunla ilişkili olarak, insanın dürtüsel yaşamı konusunu aydınlatır mısınız?*", "*Nasıl oluyor da küçük bir kesim savaşta en çok kaybeden ve acı çeken çoğunluğun iradesini kendi hırsları yönünde bükabiliyor?*", "*İnsanın zihinsel evrimini, onu nefret ve yıkıcılığa karşı etkilenmez kılacak şekilde kontrol etmek mümkün müdür? Bunu, deyim yerindeyse, kültürsüz kitleleri düşünerek sormuyorum, sorum entellektüeller için de geçerli.*" (Nathan ve Norden 1960).

Einstein'ın mektubuna "Why War?" başlıklı bir mektupla yanıt veren Freud (1933), "*içimizdeki nefret ve yıkıcılık, savaş tacirlerinin çabalarını yarı yarıya kolaylaştırır.*" der. Freud, "*savaş tacirleri*" sözüyle savaşların sosyal, ekonomik, politik, kültürel yani dışsal nedenlerine, "*içimizdeki nefret ve yıkıcılık*" sözleriyle de insanları savaşımaya iten öznel, ruhsal etkenlere gönderme yapar. Einstein ve Freud, savaş olgusunun yalnızca bireyin özneliği ya da dürtüsel yaşamı ile açıklanamayacağının çok iyi farkındaydılar. Ancak sorulan sorular ve soruların sorulduğu kişi dikkate alınırsa, yanıtların savaşın öznel dinamiklerine ağırlık vermesi olağandır. Freud (1933), mektubunda ağırlıklı olarak 1920 sonrası geliştirdiği "ikinci dürtü kuramı"na dayalı açıklamalar sunar: "*Hipotezimize göre insanda yalnızca iki tür dürtü vardır: Korumak ve birleştirmek arayışında olanlar, bunları 'erotik' olarak adlandırırız ve yıkma ve öldürmek arayışında olanlar bunları da agresif veya yıkıcı dürtüler olarak isimlendiririz... Bu dürtülerden biri ender olarak yalıtılmış olarak işler. Birine her zaman belirli miktarda diğeri eşlik eder (alaşım) –allated-olduklarını söyleyebiliriz.*"

* İ. Cangöz, ed. (2008). Uygun Adım Medya, Ayraç Yayınları içinde, Kaptanoğlu C. Neden Savaş? Başlıklı yazı değişikliklerle alınmıştır.

Freud (1915a) I. Dünya savaşı sırasında, yazdığı “Savaş ve Ölüm Zamanı İçin Düşünceler” adlı makalesinde “erotik” ve “yıkıcı” dürtülerin nasıl çalıştıklarını anlatır. Erotik yani yaşam dürtülerinin kökeninde, insanın ötekiler tarafından “sevilme ihtiyacı” vardır. Sevilmenin avantajları, egoistik dürtülere ağır basar ve nefret, yıkıcılık bastırılır. Buradaki “sevilme ihtiyacı” (the human need for love) bireyi, toplumun, kültürün değer ve beklentilerine uyumlu davranmaya iten güç olarak anlaşılmalıdır. Freud’a göre uygarlık, dünyaya her yeni gelen bireye bu dışsal talebi dayatır. Bütün mesele bu dışsal talebin ne kadar içselleştirilip bir içsel zorlantıya (internal compulsion) dönüştürülebileceğidir. Bu dönüştürme (transformation) sürecine değin söylediklerinde Freud (1933), nesne ilişkileri kuramını önceleyen hatta aşan saptamalarda bulunur. Ona göre umut, insanın “egoistik impulslarını”, öteki tarafından sevilme talebinin yani erotizmin etkisinde, sosyal, alturistik olanlara dönüştürebilme kapasitesindedir. Freud, söz konusu bireysel kapasiteye “kültüre duyarlılık” (susceptibility to culture) adını verir. İnsanın kültüre duyarlılığı, onun sosyal, politik, ilişkisel belirlenimine yani çevresel etkenlerin, içsel, dürtüsel olanı dönüştürmedeki rolüne gönderme yapar.

Einstein’ın “insanın zihinsel evrimi” ni ondaki yıkıcı eğilimleri yok edecek şekilde kontrol etmek mümkün müdür? sorusunu mektubunda biraz da ironi yaparak yanıtlarken, “kültüre duyarlılık” adını verdiği insani kapasitenin, kültürün/uygarlığın teşvikleri, ödüllendirmeleri ve öznenin “sevgi talebi” ile kuşaklar boyunca içselleşip kalıtsal bir nitelik kazandığını belirtir, bu aynı zamanda evrimin bir zorlamasıdır, sevginin yıkıma galip gelememesinin insan türünün yok olmasıyla sonuçlanacağını belirtir. Freud, genel tutumunun aksine mektubunda, belki de mektubun hedef kitlelerini düşünerek insana değin umutludur, hatta bu umudunu, türün devamlılığı gibi evrimsel bir ilkeye, “kültürel duyarlılığın” kalıtsallığı gibi “organik” bir nedene dayandırır. Mektubunda pasifist olma nedenlerini açıklamalarına gerek olmadığını çünkü başka bir seçenekleri olmadığını vurgular: “*Savaşa karşı isyan etmemizin temel nedeni, başka türlü yapamayacak oluşumuzdur. Bizler pasifistiz çünkü organik nedenlerle böyle olmak zorundayız*” (Freud 1933). Freud’un burada “biz” dediği savaş karşıtı bu projede yer alan Avrupalı entelektüeller ve savaş karşıtı kamuoyudur. Savaş karşıtı olmayı “insan olma” ile eşitleyen Freud’un, insanları savaş karşıtı/pasifist ve savaş yanlısı olarak ayırması ve savaş yanlılarını “evrimin” daha alt basamaklarına yerleştirmesi, evrimsel psikolojiye göz kırpmak olarak yorumlanamaz. Bu açıklamanın, savaşa güzellikler düzen entellektüellere ve kolayca savaşa ikna olup bir avuç savaş taciri için ölesiye savaşan geniş kitlelere duyduğu öfke ve çaresizlikle ilişkili olduğu söylenebilir. Freud mektubunun sonunda şu soruyu sorar: “İnsanlığın geri kalan kısmının pasifist olması için daha ne kadar beklemek zorundayız?” Beklenecek süre konusunda pek umutlu değildir, ne de olsa kitlelerin evrimi yavaş yürür.

2. Dürtü ? Tepki?

Psikanaliz ve psikoloji, savaş ve şiddeti kolaylaştıran “içimizdeki nefret ve yıkıcılığın” insanda doğuştan gelen bir içgüdü yani insanın doğasının bir parçası mı olduğunu,

yoksa, “nefret ve yıkıcılığın” insan yavrusunun insanlaşması sürecinde ortaya çıkan “insani” bir özellik mi olduğunu hala tartışmaktadır. İnsan yıkıcılığının birincil yani doğuştan gelen bir içgüdü olmadığını ileri sürenlerden Kohut (1977), “*Psikolojik bir olgu olarak insan yıkıcılığı ikincildir. Nesneden doyum sağlamak isteği ve çevresel ihtiyaçlara, çevrenin yanıt vermedeki yetersizliğini gösteren sinyal davranıştır*” der. Nietzsche’ye göre ise sorun, insanın doyum sağlamak ve çevreye egemen olmak isteğinin sınırsızlığıdır. “*Her beden, bulunduğu mekanın tamamına egemen olmaya ve gücünü geliştirmeye, sonra da uzamına direnen her şeyi ite kaka uzaklaştırmaya çaba gösterir. Ama bu çaba sürekli olarak öteki bedenlerin benzer çabalarıyla karşı karşıya gelir.*” diyerek, öteki bedenlerin benzer çabalarıyla karşılaşmanın, egolar arası narsisistik bir savaşı kaçınılmaz kıldığını veya iki kişinin olduğu her yerde iktidar savaşının da olduğunu vurgular (Işık 1998).

Saldırganlık, engellenme (frustration) karşısında ortaya çıkan ikincil bir davranış olabilir, ancak toplumsallaşarak insanlaşan öznenin, arzusunun engellenmeyle karşılaşmaması da olanaksızdır. Bir başka deyişle insan yavrusunun insanlaşması ancak engellenmenin zorunluluğunu (iğdişi), bir yasa / yasak olarak sembolize etmesi, içselleştirmeyle mümkündür. Saldırganlığın nedeni olabilen engellenme, aynı zamanda kültürün ve uygarlığın vazgeçilmez koşuludur. Ötekini dikkate almama, sınırsız yayılcılık ve doyum arzusunun gerçekleşmesi yani tüm dışarının içeriye dönüştürülmesi, ötekinin yok edilmesi veya gerçeğin hiç direnmeden egonun narsisistik yayılcılığına boyun eğmesi olanaksızdır. Fakat her engellenmenin, insanda şiddet davranışına yol açması mutlak değildir. Demokratik bir ebeveyn-çocuk, özne-toplum ilişkisinin temel özelliği olan “*gerektiğinde ve yeterince engellenme*”nin yarattığı öfke ve nefret, şiddet içermeden hatta yaratıcı bir şekilde dışa vurulabilir. Öfke; beste olur, resim olur, miting olur, örgüt olur, , icat veya olimpiyat rekoru olur, savaş üzerine makale olur.

Hayvanlarda da engellenme karşısında saldırganlık ortaya çıkar. Ancak hayvan için engellenme veya tehdit olarak yaşanan durumlar, insana göre çok sınırlıdır. Hayvana özgü saldırganlık, sınırlı sayıdaki içgüdüsel doyumun engellenmesine bağlıdır. İnsanın belki de hayvandan en önemli farklılığı, engellenmeyi / zorunluluğu, kültür bağlamında anlamlandırabilmesidir. İnsan için engellenme, “doğal” değil kültürel bir yasa/yasakla içselleştirilir. Ayrıca insanın insan olmasıyla kazandığı bir diğer farklılığı, doyum için peşinden koştuğu arzu nesnelerinin çok çeşitli hatta sınırsız olmasıdır. Bu bağlamda, insanlarda engellenmişlik hissi yaratabilen durumlar, hayvanlarla karşılaştırılamayacak kadar çeşitlilik gösterir.

İnsana özgü saldırganlığın kökenindeki ruhsal yapı, hep “ben” “benim” diyen egodur. Hayvanlar ise “ben”sizdirler. İnsan, hayvani doğası nedeniyle savaşmaz, şiddet uygulamaz, aksine akıllı uslu insani egosuyla yakar yıkar öldürür. İnsanda engellenmişlik duygusu yaratan yaşantılar, dolayısıyla saldırganlık, egonun gelişimiyle birlikte “insanileşir”. Hep güçlü, üstte, üstün, galip olmak isteyen egonun doyurulması olanaksız arzuları, psikanalitik düşüncede “egonun narsisistik idealleri” olarak anılır. Egonun kendisine saygısını koruyabilmesi, başka deyişle narsisizmini ayakta tutabilmesi, bu ideallerinin gerçekleşebileceği inancını korumasıyla yakından ilintilidir. Bu inancı sarsan

her şey egoyu saldırganlaştırabilir. Buna dayanarak Rochlin (1974), “İnsanın en büyük incinme kaynağı, narsisizmidir. Saldırganlık daima onun tarafından davet edilir.” der. İnsanın narsisizmini nelerin yaralayabileceği de yukarda belirtildiği gibi son derece “insani” bir sorundur. Buna bağlı olarak saldırganlık, “insani”leştikçe, nedenleri karmaşıklaşır, anlaşılması zorlaşır. İnsan saldırganlığına, narsisistik egolarımızdan kaynaklanan “insani” bir olgu olarak bakmak, sosyal, ruhsal, kültürel, sınıfsal, cinsel, etnik, dini vb. boyutlarıyla saldırganlığı ve türevleri olan savaşı, şiddeti anlamamızı kolaylaştırır. Ayrıca “insani” olan yanımızla yani egoyla yüzleşmemizi sağlar.

3. Ego : “Öteki”ne Karşı Bitmez Bir Savaşın Mağrur Gazisi

İnsan yavrusunun yaşamının ilk aylarında zihni, iç ve dış uyaranların yarattığı imgeler, duyumlar ve duygular karmaşasıdır. Bedensel algıları, hisleri bütünlükten uzaktır. Deneyimleri, parçalı, bağlantısız ve süreksiz bellek izleri olarak kaydedilir. Bu bellek izleri, çağrılınca gelen, sıralı, organize anılar değil, gevşek çağrışımlar, rastlantısal bağlantılarla ortaya çıkan, zamansız, çağrılmadan gelen anı parçalarıdır. Bu karmaşanın içinde organize, düzenli, akıllı uslu bir yapı haline gelmeye çalışan egonun en büyük korkusu, birincil sürecin, ötekinin yani bilinçdışının içinde kaybolmaktır. İçimizdeki öteki, yani bilinçdışı, egonun, filizlendiği topraktır. Ama ego, egemen, tümgüçlü, birincil ve biricik olmak ister. Akıldışı bir yapı yani bilinçdışı tarafından belirlenmek, başka bir deyişle “ikincil” olmak, “*düşünüyorum, öyleyse varım*” diyecek kadar büyüklenmeci ego/akıl için yaralayıcıdır. Bu nedenle ego, savunma mekanizmalarına ihtiyaç duyar. Böler, inkar eder, bastırır, yansıtır, görmezlikten gelir vb. Tüm çabası, geldiği yeri, düşüncesinin kökenini yani birincil olanı, “Ötekini” reddedip, akılı, ikincil olanı kutsamaktır. Freud, egoyu bilinçdışıyla savaşarak ilerleyen, toprak kazanan bir orduya benzetir. Savaş kesintisiz sürer. Egonun, narsisistik hedeflerini engelleyen her şey, her dil sürçmesi, her rüyası veya verdiği semptom, düşman saldırısı, mevzi kaybıdır. Bilinç uyur, bilinçdışı uyumaz.

İnsan yavrusunun ilkel egosunun (ego çekirdeklerinin), içinde yüzdüğü bu karmaşada yolunu aydınlatan, annesi veya onun yerine geçen bakım veren nesneyle (insan) kurduğu haz veren, doyuran ilişkilerdir. Bir başka deyişle ego, bebeğin bakım veren nesnesiyle kurduğu iyi nesne ilişkilerine tutunur. Egonun kaostan kaçıp sığınabileceği tek yer, tekrarlayan doyum yaşantılarıyla ilgili anılardır. Ego, haz veren iyi nesne ilişkilerinde kendini biriktirir, kurar. Bu nedenle ego için iyi nesne ilişkilerinin sürekliliği son derece önemlidir. Doyumu engelleyen her kesinti, egonun kendini kaybetmesi hatta yok olmasıdır. Bakım verenin “yeterince iyi” olması, egonun kendini bulmasını kolaylaştırır. Bebeğin egosu, dış dünya veya dışarıda karşılaştığı ilk nesne olan meme, ona haz verip beslediği sürece vardır. Yolunu bulabilmek için iyi nesnesinin aynalamalarına böylesine muhtaç olan ego, kuruluşu gereği narsisistiktir. İyi memeden ayrılık, kargaşaya/kaosa geri düşmektir. Bu nedenle belki, bebekler, “ceeee” oyununu yani kendi denetimlerinde, iyi nesnelerinin kaybolup geri gelmesini çok severler. Kendilik nesnelerinin her kayboluşunda kaybolan, gerçekte kendileridir, her “ceeee” de kendilerini, kendilik nesnelerinin yüzünde, sesinde yeniden bulurlar.

Egonun temel korkusu, iyi nesnenin “ideal memenin” kaybı, zulmeden, aç bırakan “kötü nesnenin-memenin” onu yutup yok etmesidir. Düşman “öteki”ni dışarıda kuran ego, yine kuruluşu gereği paranoiddir. Egosunun veya aklının ilk öncülleri, bilinçdışının içinde yolunu açmakta olan insan yavrusunun bu haline, Klein (1957), “paranoid-şizoid durum” adını verir. Bir başka deyişle Klein’e göre (1957), öznenin geldiği yer, bilinçdışı yani Ötekidir. Klein (1957), “*Bebeğin dünyayı kesin sınırlarla bölerek iyi ve kötü şeklinde algılaması, iyi nesnenin yerine oturması için bir ön koşuldur*” der. Bebeğin paranoid-şizoid dünyasında iyi nesne, yerine sağlamca oturmalıdır, çünkü ego, ancak iyi nesneyle özdeşleşerek, bilinçdışını (Ötekini, yabancıyı, kötüyü) dışlayarak, ayırarak, damgalayarak kendini kurabilir. Freud (1915b), bu dönemde egonun dış dünyayla-nesneyle olan ilişkisini, “*en eski dilde, oral dilde*” şöyle tanımlar: “*bunu yutmalıyım*”, “*bunu tükürmeliyim*”, “*bu içimde olmalı*”, “*bu dışımda kalmalı*”. Freud, bu ego durumuna “*haz egosu*” adını verir. Kendindeki ve dışarıdaki haz veren, iyi olan her şeyi içine alır özdeşleşir. Bütün doyum yaşantıları, haz veren deneyimler, ilişkiler, kısaca “tamamen iyi” kendilik ve nesne temsilleri, ego tarafından yutulunca, dışarıda “iyi” olan hiçbir şey kalmayacaktır. Dışarıda olan yani ego olmayan her şey nesnedir ve dışarıda kalmasına karar verildiği veya tükürüldüğü için, nesne yani öteki düşman veya kötü olandır. Dışarıda bırakılana, nesneye bütün kötüler, kötülükler boca edilir, bir başka deyişle savaş açılır. Dışarıyı, nesneyi temsil etmek kötüye kalmıştır. Ben ve benim olan her şey “biz” dışarıda bıraktığımız, ben olmayan her şey “onlar” veya “öteki”dir. Freud (1915b), “*Nesneyle ilişki bağlamında nefret, sevgiden daha önce gelir*” der. Bir başka deyişle, nesnenin, egonun dışındakinin “ben olmayanın” kökeni, nefret edilendir. Öteki, ben /biz olmayan, kötü, yabancı, tekinsizdir. “Dış düşman” mitinin seferberlik yaratan etkileyciliği, “iç düşman” mitinin bölücü gücü, öznenin ilksel nesne ilişkilerinin o erken ve insanlaşma sürecinde aşılması gereken kaba bölünmüşlüğünden güç alır diyebiliriz.

Mahler ve ark. (1975), bebeklerle ilgili gözlemlerine dayanarak “8. ay kaygısı” veya “yabancı kaygısı” adını verdikleri olguyu şöyle tanımlarlar: “*Yabancıнын yüz hatlarını, annesinin yüzüyle yani iyi nesneyle ve aynı zamanda annesinden edinmiş olduğu iç imge ile kıyaslıyor, denetliyor gibidir.*” Sekiz ay civarında bebeğin zihninde doyan, haz veren ve doygun, haz duyan temsiller yani “iyi kendilik” ve “iyi nesne” temsilleri yerleşiklik ve süreklilik kazanmıştır. Bebeğin egosu, iyi nesne ve kendilik temsillerinin toplamıdır. Özdeşim kurduğu veya yüzünde, sesinde kendisini bulduğu, iyi kendilik nesnesi kaybolunca geriye kalan her şey yabancındır, ötekidir, kötüdür. Bebek, “yabancıнын yüz hatlarında” kendini bulamaz, korkar, ağlar. Brody ve Axelrad (1966), bebeğin bu meraklı ve kaygılı araştırmasını “*gümrük muayenesi*” deyişle tanımlarlar. Bebeğin içindeki “gümrük memuru”, “yabancılar polisi” artık iş başındadır. Kendisine/annesine benzemeyen, şüphelidir, kaygı yaratır. Yabancıнын, farklı olanın, ötekinin, kötü kendilik ve nesne temsilleriyle özdeşleşmesi preödüpal dönemin ikili dünyasını düşmanlarla doldurur. Ayırma ve damgalamanın öznenin tarihindeki bu en ilkel şeklinde, dünya ikiye bölünmüştür. Bu bölünmede egonun özdeşim kurduklarının dışında kalan her şey “kötü” olarak damgalanmıştır.

4. Bölmenin Ölümçül Kavşağı

İnsan yavrusunun ruhsal doğum sürecinde “yabancı kaygısının” tekrar yaşandığı veya şiddetlendiği ve bazı araştırmacılara göre, 18. aylarda başlayan bir başka dönem daha vardır. Ödipal dönem olarak adlandırılan bu dönemde, iyi nesne, “tamamen iyi” olma özelliğini yavaş yavaş kaybeder. İyiyle kötünün sınırları preödipal dönemde olduğu kadar keskin değildir. “Kötü” olanla “iyi” olan bütünleşmeye başlamıştır. Bir başka deyişle çocuk, kendisinin, aynı kişiyi seven ve nefret eden aynı kişi olduğunu fark etmeye başlamıştır. Sevdiği ve nefret ettiği de aynı kişidir. Bu bulanıklık acı verir. Masallardaki cadıların, romanlardaki ağaların tamamen kötü olmaları bu nedenle rahatlatıcıdır. Ödipal dönemle birlikte, İyi nesne eski saflığını kaybederken, çocuk, kendi “kötüsüyle” yani nefret eden, acı çeken, aç yanılla da yüzleşmek zorunda kalır. İyiye bulaşmış kötüye, hem iyi hem de kötü yanları olan tamamen beyaz veya siyah olmaktan çıkmış gri renkteki nesne ve kendilik temsillerine tahammül edebilmek çocuk için zordur. İyi memenin sütüne ortak olanın, kendisine “en büyüksen” diyen sihirli aynasını karartanın ne olduğunu merak etmeye başlar. Annesi (kendilik nesnesi), kendi yanında değilse mutlaka ötekinin yanındadır. Annesindeki kötülük, ötekidir. Öteki, iyideki leke, şerdir. Bir bakıma iyi nesneden ayrılığın kaygısı ötekinin üçüncüye yansıtılır. Özellikle birinin, babanın gölgesi, çocuğun, annenin aynasında kendini görmesini engelleyen büyük bir lekedir. Çocuk, artık biricik değildir. Yalnızca kendisine bakan, onun her şeyi olduğunu sandığı annesi, başkalarına göz kırpan, ondan başka şeyleri de arzulayan bir kadındır. Annesinin ne istediği, arzu nesnesinin ne olduğu, ödipal çocuğun ana sorusudur. Annesi, başka yerlerde başka şeyler arayan bir kadın olduğu yani bir üçüncüyü arzuladığı için eksiktir. Çocuk için en acı veren yaşantı, annenin, yabancıda, ötekinde, üçüncüde aradığı şey, kendisinde olmadığı için kendisinin de eksik olmasıdır. İğdiş edilmiştir. S. Freud’a göre, çocuğun kendi idealiyle özdeşleştiği manik dönem bitmiştir. Anneyle bir ve bütün olmanın “*okyanussal duygusu*” yerini, ötekinin, üçüncüye boyun eğmenin çaresizliğine bırakmıştır. Freud (1914), bu durumu şöyle tanımlar: “*Haşmetmeapları Bebeğin (His Majesty the Baby),... narsisistik mükemmeliyetini elden çıkarmaya gönlü yoktur...mükemmeliyeti artık koruyamaz hale gelince...ideali olarak kendi önüne yansıttığı şey, kendisinin kendi ideali olduğu, çocukluğunun yitirilmiş narsisizminin yerine geçer.*” Ego, mükemmeliyetini yaralayan, sınırsız ve kesintisiz doyumunu engelleyen, kesintiye uğratan bütün üçüncüleri, ötekileri, yabancıları “kötü” olarak damgalar. Artık üçüncüler, ötekiler mutluluğumuzu, cennetimizi, ideallerimizi talan etmeye çalışan ve bu nedenle etkisiz hale getirilmesi gereken düşmanlardır. Artık üçüncüler, “ötekiler”, mutluluğumuzu, cennetimizi, ideallerimizi talan etmeye çalışan ve bu nedenle etkisiz hale getirilmesi gereken düşmanlar olarak, egolarımızın karşısındaki yerlerini alırlar.

Klein (1957), “kötü” ile “iyi”yi bütünleştirme sürecine, insanlaşma yolunda geçilen “ölümçül kavşak” adını verir. İşleri, iç-dış düşmanlar, “öteki”ler üretmek olan savaş tacirlerinin iddia ettikleri gibi, insanların dünyayı “iyi biz” ve “kötü onlar” olarak bölmeleri ve dolayısıyla ayrımcılık, düşmanlık, “öteki”leştirme ve şiddet, kaçınılmaz bir insanlık

durumu değildir. Tam aksine, bölmeye dayalı bu paranoid durum, insanlaşma yolunda aşılması gereken “ölümcül bir *kavşak*” tır. Bireysel veya toplumsal anlamda bu “kavşak”ın başarıyla geçilmesi, her türlü şiddetin önündeki en önemli engeldir. Ancak bu kavşağı kazasız belasız geçenler, “ben/biz”deki “kötü” ve “o/onlar”daki “iyi”yi görebilirler. Bir başka deyişle “kötü”yü veya “eksikliklerini” sembolize edip, bir insanlık durumu olarak “kırılğanlıklarını” içselleştirirler. Kırılğanlıklarının yasını tutabilirler. “Kavşağı geçmek”, egoyu, şiddete kışkırtan ölümcül savrulmalara karşı dayanıklı kılar. Diğer yandan bu, hayatı bölmeden, değişik renkleriyle, hakikatine daha yakın kavrayabilmenin yolunu açar. Birey veya toplum, “kayıp cennet”e ulaşmasını, “tamamlanmasını” engelleyen, “öteki(ler)” değil de bizzat hayatın kendisi olduğunu fark ettiği zaman, ancak o zaman, düşman “öteki(ler)” üreten “düşman konseptleri” ne dayalı ego kurguları, kimlikler ve ideolojiler ayrılmaz eşlikçileri şiddetle birlikte hayatın dışına itilir (Kaptanoğlu 2009).

5. Öznenen Toplumsala Savaş

Belirli bir toprak parçasında örgütlenmiş politik birimlerin yani devletin ortaya çıkışı özellikle Bronz Çağında kılıcın yapılmasıyla başlayan teknolojik ilerleme, modern çağın savaş kurumuna öncülük etti. Kabileler, Yunan şehir devletleri, Roma ve Mısır gibi imparatorluklar, krallıklar veya modern burjuva demokrasileri, tümünde savaş kurumu toplumsal bir örgütlenme olarak var oldu. Ancak örgütlenmiş bir sosyal aktivite veya bir toplumsal kurum olarak savaş ve savaşçılığın olmadığı toplulukların olduğunu da belirtmek gerek. Savaşa ve savaşmaya direnen Zuni, Hopis, Eskimolar, Malakanlar gibi pasifist topluluklar buna örnek olarak verilebilir. Bu toplulukların varlığı, savaşın öznenin dürtüsel saldırganlık eğilimiyle açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir olgu olduğunu savunuların tezlerini güçlendirir. Hatta Freud’un “kültürel duyarlılık” kavramıyla açıkladığı, özne-çevre etkileşiminin dönüştürücü etkisinin, insanlığın şiddet ve savaştan kurtuluş umudunu içinde barındırdığı açıklamasına da destek verir.

Savaşın öznel kökenlerinin psikanalitik irdelemesi için, bireyin savaş veya şiddetle ilişkisini etkileyen içsel/dürtüsel etkenleri, savaşın sosyo-ekonomik, politik, sınıfsal vb. etkenlerinden ayırmak son derece önemlidir. Psikanalitik bir tespit olarak, öznenin narsistik ego yapılanımı onun saldırganlığının nedenidir. Ancak bunu savaşların nedeni olarak anlamak çok büyük bir yanlış olur. Atkin (1971), bu ayrımı yapabilmek için, “**War readiness**” (savaşa eğilim/hazır olma) kavramını geliştirmiştir. Narsistik egolarımız bizi savaşa eğilimli kılabilir ancak bu eğilim, savaşları açıklayacak bir nedensellik içermez. Freud’un deyişiyle “savaş tacirleri” bu eğilimi manipüle ederek kitleleri öldürmeye ve ölmeye ikna edebilirler. Bir başka deyişle içsel savaş eğilimi, yıkım yönünde işleyen bir “kültürel duyarlılık” manipülasyonu ile özneyi birilerinin veya bir ideolojinin gönüllü “askeri” kılabilir.

6. “Öteki”nin Olmadığı Yer: Cennet

Kesintisiz doyum yaşantısı engellenen bebek, yalnızca ihtiyacı giderilmediği için ağlamaz. Hoşnutsuzluğunun temel nedeni, ancak doyum yaşantılarıyla ayakta durabilen narsistik ego kurgusunun kesintiye uğramasıdır. Doyumun sürmesi, “herşey kontrolümde” büyülenmesinin temel dayanağıdır. Tüm yokluk ve yoksunlukların kaynağı olan “öteki”nin ortaya çıkışıyla, iğdiş edilmiş ve egosundaki sünnet yarasıyla cennetin kapısına konulmuştur. Narsistik birlik ve bütünlüğü bozulmuştur. Ego, bölen, ayıran, kesintiye uğratan bütün üçüncülere/ötekilere düşmanlığını pekiştirir. Narsistik olduğu kadar paranoid de olan ego, bu büyük ihanetin ardından, nefret ve saldırganlığını yöneltmek, savaş açılacak somut düşmanlara kavuşur. Üçüncüler: Öcü, şeytan, canavar, deli, çingene, Yahudi, zenci, terörist, eşcinsel, kafir, komünist, Arap... yani tüm ötekilerdir. Bu nedenle Ödipal öykülerde, kan, rekabet ve bolca düşman vardır.

7. Siyaset Üçüncüyle Başlar

İdeolojiler, kaybettiği cennetin aşkıyla yanan egolarımıza, yeryüzü cennetleri sunarlar. İdeolojilerin vaat ettiği tüm cennetler, üçüncünün elimizden aldığı nostaljik cennetin damgasını taşırlar. Yeryüzü cennetleri, peşine düştüğümüz narsistik ego ideallerimiz gibi ulaşılması mümkün olmayan ütopyalardır. Bu cennetlerde tamamlanacağımıza, tekrar “bir”leşeceğimize inanmak isteriz, inanırız da. Kendi narsistik ego ideallerimizi, ideolojilerin sunduğu toplumsal ideallerde eritip, doyumsuzlukların, eksikliklerin aşılması arzusuyla, bir şeylerin, birilerinin peşine düşeriz. Laclau (1994), siyaseti şöyle tanımlıyor: “*Siyaset, toplumun eksikliğini idare etmektir. Toplumun tamlığı ise, bireyin tamlığı gibi ulaşılması olanaksız bir ütopyadır*” Siyaset, toplumsal eksiklikler, yoksunluklar temelinde kitleleri yönlendirmekse, siyasal propaganda, yoksunlukların ve bunların doyurulmasını engelledikleri ileri sürülen unsurların üzerine kurulur. Eksikliğimizin suçlusu hep üçüncülerdir. Bu nedenle narsistik, paranoid egolarımız manipülasyona son derece açıktır. *Toplumsal eksiklikleri idare edenler*, iyi olan her şeyi elimizden almak isteyen ötekileri, düşmanları, ustalıkla üretirler. Çünkü toplumların sınıfsal, kimlikli demokratik taleplerinden vazgeçirmenin, militarizmin veya savaştan asker bulmanın yolu, egoyu, yitik cennetine ulaşmasını engelleyen düşmanlarının varlığına inandırmaktan geçer.

8. Kapitalizm ve Yoldaşı Olarak Narsisizm

Küreselleşen kapitalizmin 500 yıllık bir geçmişi var. Ekonominin tarım ve hammadde üretimine dayalı olduğu ortaçağda filizlenip, günümüze, yani küresel/ geç kapitalizme uzanan bir süreç. Kapitalizmin söz konusu gelişiminin önemli kısmını, endüstrileşme süreci olarak tanımlayabiliriz.

Teknolojinin ilerlemesi ve sanayi devrimi, tüccarı, burjuvaya dönüştürürken, modern bireyin özdeşim nesnesi, benlik ülküsü, gittikçe güçlenen yeni sınıfın özelliklerinden

etkilenir; temel arzusu, daha fazla güç, daha büyük servet, doğa üzerinde daha fazla denetim olan bir birey. Kapitalizm büyük bir arzunun, enerjinin serbestleşmesini sağlamıştır. Müteşebbis burjuva ruhu, narsistik bir coşkuyla dünyayı kendine benzetme çabasındadır. Birey doğmuştur. Özgür, aklına hayran, benlik saygısı yüksek, şişkin egosuyla karşımızdadır. Burjuvazi bu dönemde, kendi imgesinde kendi idealini görür. Manik bir coşku içindedir. Aynı dönemde Marx ve Engels (1848), “*Burjuvazi kendi imgesine bakarak bir dünya yaratır*” diyeceklerdir. Kapitalizmin en eski, en temel saplantısı dünyayı kendine “benzetmek” arzusudur diyebiliriz. Bu nedenle, geç kapitalizmin küreselleşen sermayesi, ulus devletlerin sınırlarını yani dünyanın yüzündeki kırışıklıkları, imgesinden silmek ister. Sermaye küreseldir, ulus ötesidir. Dünya da onun imgesine benzemeli ve küreselleşmelidir.

Sınırsız narsisizmiyle dünyaya yönelen burjuvazinin, ideallerini gerçekleştirmesini engelleyen her şeye ölümcül bir öfke duyması, ele geçirip, tahakkümü altına alamadığı her şeyi, düşman, yabancı, şeytan, “öteki” olarak görmesi beklenen bir durumdur. Doğal olarak tarih boyunca sermayenin sınıf öfkesini uyandıran pek çok direniş, isyan, engel ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin öteki yüzünü açığa çıkaran işte bu “ötekiler”dir. Bu bağlamda iki modernite vardır. Modernitenin öteki yüzü: Topraktan, ait olduğu yerden koparılmış, yersiz yurtsuz köylüler. Kentlerin varoşlarında sefalet içinde yaşayan proleterler. Acımasızca sömürülen kadın ve çocuklar. Ham madde olarak görülen, talan edilen doğa. Sayıları 19.yy boyunca hızla artan hapisane, tımarhane ve kerhaneler. Savaşlarla sömürgeleştirilen ülkeler, köleleştirilen halklar, ırklar. İsyanlar, katliamlar, dünya savaşları. En yıkıcı savaşlar, yerkürenin hakim üretim tarzı olan kapitalizm döneminde onun gelişim dinamikleriyle ilişkili olarak yaşandı, yaşanmakta.

Dickens, Marx veya Freud’un görüp eleştirdikleri kapitalizmin bu ikinci yüzüdür. Freud (1930), aydınlanma öğretisinin, hümanizmin, evrenin merkezine yerleştirdiği, özgür, akılcı, laik, girişken, güçlü bireyin durumunu, “Uygarlık ve Huzursuzlukları”nda şöyle tanımlar. “İnsan deyim yerindeyse bir tür protezli tanrı haline gelmiştir. Yardımcı organlarının tümünü kuşandığında hayli mükemmeldir. Ama bunlar kendi bedeninin parçası değildir. Gelecek çağlar, uygarlığa bu alanda düşünilemeyecek kadar büyük ilerlemeler getirecek, tanrıya benzerlik artacaktır. Ancak günümüz insanının tanrıya benzemesinin kendisine mutluluk getirmediğini unutmamamız gerekiyor.” Freud (1930), modern bireyin protezlerle şişirilmiş benlik algısının trajik bir yanılsama olduğunu söyler. Psikanalizin burjuva düşüncesine en büyük sürprizi ise, Descartes ve artçılarının göklere çıkardıkları, öznenin merkezine yerleştirdikleri, akıllı, yani egoyu, akıldışının, bilinçdışının önemsiz bir uzantısına indirgemesidir. Psikanaliz, hakikate ulaşmanın tek yolunun akıl olmadığını öğretir. İnsan ruhsallığında belirleyici olan bilinçdışı, akıldışı olandır. Freud, modernitenin getirdiği bunca acı, ölüm, savaş, kutsanan burjuva aklının ürünü değil midir? diye sorar. Aynı kitabında Freud (1930), modernitenin ilahlaştırdığı egonun illüzyonunu yıkar; “*Normalde kendilik duygusundan, kendi benimiz duygusundan daha sağlam hiçbir şey yoktur bizim için. Bu ben kendi başına ayakta duran, bütünlüklü, diğer her şeyden kesin sınırlarla ayrılmış bir şey olarak görünür*

bize. Ancak ben-(ego) id'e (akıldışına) bir ön cephe görevi görür." Yani ardında bilinçdışı-nı "Ötekini" saklayan bir maskedir ego. "Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları" nın I. Dünya Savaşı'ndan sonra yazıldığını, kapitalizmin büyük krizinin başladığı 1929'da New York Borsası çökmeden 1 hafta önce baskıya verildiğini, kitap yayımlandıktan 1 yıl sonra 1930'da Hitler'in Nazi Partisi'nin milletvekili sayısını 12 den 107 ye çıkardığını hatırlatmakta yarar var. Freud (1930), ülkesinde "öteki" olmanın acılarını yaşarken, kitabını, modernitenin yaşam ve aşk dolu yüzünün ölümcül, acımasız yüzünü alt etmesini dileyerek bitirir. *"Artık diğer 'semavi güç' ün, ebedi Eros'un kendisi gibi ölümsüz rakibiyle giriştiği kavgada kendi üstünlüğünü göstereceğini umabiliriz. Ama zafer ve sonucu kim önceden kestirebilir ki?"*.

Freud'un dileği gerçekleşmemiştir. "Ölümsüz rakip: ölüm, yaşama galip gelmiş, II. Dünya savaşı büyük acılar getirmiştir. İnsanlığın kapitalizmden, moderniteden vaatlerini gerçekleştirmediği için tekrar hesap soracağı günler, Vietnam savaşı sonrasında gelir. 1968, kitlelerin modernitenin öteki yüzüne isyan ettikleri, özgürlük, aşk, barış, kardeşlik talepleriyle ayaklandıkları günlerdir. 1968'in önemli isimlerinden Marcuse (1955), Freud'tan yaklaşık 40 yıl sonra, "Eros ve Uygarlık"ta Freud'un bıraktığı yerden, sınırsız narsisizmi, doymak bilmez iştahıyla ego'yu -aklı- eleştirir. Modernliğin ölümcül, öteki yüzüne karşı Eros'un yengisinin yollarını araştırır. Marcuse'a göre (1955) *"Psikanaliz, ego-kışılık fikrini temel bileşenlerine 'çözmekle' bireyi gerçekte meydana getiren birey-altı ve birey öncesi etkenleri açığa çıkarır. Bu modern kültürün en güçlü ideolojik kalelerinden birini yani bağımsız özne görüşünü temelden sarsar."* Marcuse (1955) "Hayal, haz ilkesinin dilini sürdürmeye, baskıdan kurtuluşun, engellenmiş istek ve doyunluğun türküsünü söylemeye devam eder." diyerek akıldışı olanla, bilinçdışıyla ilişkimizi güçlendirmeyi, yani hayal kurmayı önerir. Kitleler, yeni bir dünya özlemiyle ayaktaadır. Altmışlar, 70'ler hatta 80'ler hala hayal kurabilen yıllardır (Kaptanoğlu 2003).

9. "Tarihin Sonu": Kapitalizmin Ödipal Zaferi ve Küresel İç Savaş

Küresel cennetin kurulmasını engelleyen "şer cephesi"nin en tehlikeli unsurlarının "Üçüncü Dünyalılar" olması şaşırtıcı değil. Çünkü, üçüncüler ezelden beri düşmandır, bölücüdür, sivridir, köşelidir, yabancıdır. Küreselleşme ideali, bir ve bütün olmak, yitlik cennete kavuşmaksa, önce bütünleşmemizi engelleyen bölücü unsurların ortadan kaldırılması doğadır. Yani kesintisiz doyum istiyorsak, köşeler yontulmalı, sivrilikler törpülenmeli, yabancılar benzetilmelidir. Kısacası ötekiyle savaşılmalıdır. En korkulan, en belalı "ötekini" tarihe gömdüğüne inanan kapitalizm, 1989'da "tarihin sonu"nu ilan etti. Dünyayla baş başa kaldığına inandırdı kendini. Üçüncünün ezildiği, dışarının içlerinin uzantısı olduğu küresel cennet ütopyası gerçekleşiyordu. Dünya -meme- onundu veya oydu. İnsanlığın tarih öncesini *bitirmek, insanlığın gerçek tarihini başlatmak*, kaybeden (?) üçüncünün ütopyasıydı, ama kapitalizme nasip oldu (!). Fukuyama'nın (1992) defalarca rakibin nasıl alt edildiğinden ve liberalizmin zaferinden söz ettiği

makalesi “*Tarihin Sonu*”, kapitalizmin ödipal zaferinin ilanıydı. Huntington (1993) ise, “*Medeniyetler Çatışması*”nda bir zamanların “*heyulası*” en zorlu rakibin, ötekinin yani sosyalizmin halledildiğini, şimdi sıranın kolay rakiplere geldiğini ilan ediyordu.

Egemen kapitalist ulus devletler arasındaki rekabet ve paylaşım savaşlarıyla karakterize emperyalizm döneminin yerini, bunları yeniden yapılandıran küresel bir iktidarın egemenliğine bıraktığı yeni dönemde, siyasal şiddet ve savaşın doğası da değişmiştir. Uluslar üstü küresel iktidarın, küresel düzeni tehdit eden her şeyi terör, herkesi terörist olarak tanımlaması, emperyalist dönemin geleneksel olarak uluslararası ve “dışarıda” olarak kurguladığı düşman konseptini kökten değiştirmiştir. Küreselleşen dünyanın ürettiği yeni baş düşman yani terör, soyut ve belirsizdir. “*Teröre karşı savaş*”ta düşman her yerde olabilir, doğal olarak savaş ta her yerdedir (Hardt ve Negri 1995). Bir başka deyişle küreselleşen savaşın sınırları mekansal ve zamansal olarak belirsizleşmiştir. Dışarının kalmadığı, her şeyin içeri alındığı küresel dünyada hazmı zor olan herkes her şey savaş nedenidir. Bu bağlamda savaş, küresel ve bitmez, Pentagon’un deyişiyle “uzun süreli” bir olgu haline gelmiştir. Kısaca teröre karşı savaşın bir küresel iç savaş olduğunu ve ötekine karşı bir polisiye etkinlik biçimini aldığını söyleyebiliriz.

“Dünya benim” diyen kapitalizmin patolojik narsisizmi, kırılganlığını, kırılganlığı da savaşkanlığını artırıyor. Küresel cennet ütopyasının önünde engel olarak gördüğü her şeyi “terör” olarak damgalayıp saldırıyor. Kendi cennet idealinin ötekilerin cehennemi olduğunu göremeyecek kadar ötekine kör. Dünya 500 yıldır patolojik bir aşk yaşıyor kapitalizmle. Kapitalizm, sevdiği için döven, öldüren narsisistik aşklar gibi, dünyayı ancak kendi imgesine benzedikçe seiyor, sevmek için benzetiyor. Dünyanın yüzünde, üçüncünün gölgesini bile görmesi, “şok ve dehşet” yaratması için yeterli. Ötekine yaşama hakkı tanımayan sınırsız bir yayılma arzusu ve Dünyayı acımasızca sömürüp tüketen doyumsuz iştahıyla kapitalizmin, hükmünü ancak öznenin narsisistik, paranoid egosunu manipule ederek sürdürebileceği açık. Bu nedenle “*Başka bir dünya mümkün*” diyenlerin, başka dünyanın ancak “başka öznelliklerle” kurulabileceğini göz ardı etmemeleri gerekiyor (Kaptanoğlu 2008).

Kaynaklar

- Atkin S (1971) Notes on motivations for war toward a psychoanalytic social psychology. *Psychoanalytic Quarterly*, 40: 549-583.
- Brody S, Axelrad S (1966). Anxiety, Socialization, and Ego Formation in Infancy. *Int J Psycho-Anal*, 47:218-229.
- Freud S (1914) Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası (Çev. B Büyükünöl, SM Tura). Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Freud S (1915a) Thoughts for The Times on War and Death (J Strachey. The Stand. The Hogarth Press, London, (1955 içinde).
- Freud S (1915b) On Metapschology the Theory of Pschoanalysis. London, Penguin Books.
- Freud S (1930) Uygarlığın Huzursuzluğu (Çev. H Barışcan). Metis Yayınları, İstanbul, 2000.
- Freud S (1933) Why War? (J Strachey. The Stand. The Hogarth Press, London, (1955 içinde)
- Fukuyama F (1992) Tarihin Sonu ve Son İnsan (Çev. Z Dicleli). Gün Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- Hardt M, Negri A (1995) Çokluk (Çev. B Yıldırım). Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Huntington SP (1993) Medeniyetler Çatışması (Çev. H Şarman). Okuyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Işık E (1998) Beden ve Toplum Kuramı. İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Kaptanoğlu C (2003) Küreselleşme ve Hoşnutsuzlukları. Küreselleşme ve Hoşnutsuzlukları. 1. Baskı, B Kaya, S Ünal (Ed), Ankara, TTB Yayınları, s. 191-197.
- Kaptanoğlu C (2008) Uygun Adım Medya. 1. Baskı, İ Cangöz (Ed), Ankara, Ayraç Yayınları.
- Kaptanoğlu C (2009) Neden Şiddet? Psikeart, 8:8-13.
- Klein M (1957) Envy and Gratitude and Other Works. London, Virago Press.
- Kohut H (1977) Kendiliğin Yeniden Yapılanması (Çev. O Cebeci). Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Laclau E (1994) Siyasal Kimliklerin Oluşumu (Çev. O Fethi). Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Mahler M, Pine F, Bergman A (1975) İnsan Yavrusunun Psikolojik Doğumu (Çev. A Babaoğlu). Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- Marcuse H (1955) Eros ve Uygarlık (Çev. A Yardımlı). İdea Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Marx K, Engels F (1848) Komünist Manifesto. Bilim ve Sosyalizm Yayınları, İstanbul, 2005.
- Nathan O, Norden H (1960) Einstein on Peace. New York, Schocken Books.
- Rochlin G (1974) Man's Aggression: The Defence of the Self. Washington, Dell Publication.

II. BÖLÜM: **SAVAŞ ORTAMI İNSANLARA NE YAPAR?**

1. Giriş

Savaşlar yol açtığı ölümler, engellilikler, ekonomik kayıplar, yaşama ve üretebilme gücünde kayıplar ve yaşam kalitesine olumsuz etkileri nedenleriyle halk sağlığı sorunlarının başında yer alır. Sadece insan sağlığını etkilemez aynı zamanda doğa üzerine de ciddi olumsuz etkileri yol açar. Savaşların yarattığı olumsuz etkiler sadece yaşanan zamanı değil aynı zamanda geleceği de etkiler. Sorunlar gelecek kuşaklara da tüm boyutları ile taşınır.

Savaşlar insan eliyle oluşturulmuş doğal olmayan olağan dışı durumlar (ODD) kapsamında ele alınır (Saçaklıoğlu ve Sarıkaya 2002). İnsan kaynaklı ODD'ların çoğunluğu savaş kaynaklıdır. Savaşlar yaşamı ve geçimin sürekliliğini politik faktörlerin tehdit ettiği, yüksek düzeyde şiddetin eşlik ettiği “karmaşık politik felaketler” olarak da ele alınmaktadır (van der Heijden 1997). Karmaşık insani aciller veya karmaşık olağandışı durumlar; tüm bu durumların ardından gıda, sağlık ve diğer sosyal hizmetlerin yavaş yavaş kasıtlı ve planlı olmasa da kontrolden çıkması ve etnik sonuçlar (ayrımcılık, soykırım), yoksulluk, işsizlik, anarşi ve benzeri durumların oluşması olarak ifade edilmektedir. “Karmaşık politik olağandışı durum”, “karmaşık politik aciller”, “karmaşık aciller” olarak da adlandırılabilir bu kavram, toplumun sağlık gereksinimlerinin artması, savaş araç gereçlerine ve saldırılara bağlı çoğu kez ağır fiziksel yaralanmalar, temel sanitasyon ve hastalıklara karşı korunmanın yetersizliği, beslenme bozuklukları, artmış mortalite ile karakterizedir (Saçaklıoğlu ve Sarıkaya 2002). Doğal olaylara bağlı ODD farklı olarak insan eliyle oluşturulan ODD olarak savaşların tamamen önlenemez bir halk sağlığı sorunu özelliği taşıdığı mutlaka akılda tutulmalıdır.

2. Farklılaşan Savaş Gerçeği

Tarihsel olarak savaşlar farklılık göstermiştir. İlk savaşlar küçük hanedanlıklar arasında güç ve toprak için yerel düzeyde *sporadik şiddet* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sanayi devriminden sonra teknolojik gelişmeyle birlikte ve özellikle Fransız devriminin etkisi altında ulusal ordularla ve toplu savaşlar biçiminde (I. ve II. Dünya Savaşları) *toplu yıkımlar* ön planda olduğu savaşlar gündeme gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nda nükleer

silahların kullanılması bu yıkımların boyutunu artırmıştır. Soğuk savaş dönemi, toplu savaşlar yerine büyük güçlerin bir çok müdahalesinin olduğu küçük savaşlar gerçekleşmiştir. *Müdahale olan ülkede yıkım* ön plandadır, *Vietnam Sendromu* örneğinde olduğu gibi. Soğuk savaşın sona ermesiyle silahlı çatışmaların doğası tekrar kökten değişmiş doğu ve batı arasındaki mücadele hattının kaybolması sonucu ülkeler arasındaki çatışmaların sayısı azalırken ülke içi savaşlar artmıştır. Bu savaşlar kendini *soykırım*, *tecavüz*, *işkence* ile göstermiştir (Çağlayan 2014).

Yirminci yüzyılla birlikte savaşın doğası da değişmiştir. Nükleer, radyolojik, biyolojik ve kimyasal kitlesel imha silahları ve kara mayınları geniş nüfusları tehdit eder hale gelmiştir (Levy ve Sidel 2003). Dahası savaş teknolojisinin yıkıcı gücü artmış, toplumların ekonomik ve sosyal alt yapılarına yönelik yıkım artmıştır. Kentleşmenin arttığı toplumlar olarak askeri hedefler ile sivil hedefler ayrımı bulanıklaşmış, bu durum “alt yapı savaşları” adı verilen kentin güç (elektrik) ve su sistemleri stratejik askeri hedefler haline gelmesine yol açmıştır (Grundy ve ark. 2008).

Batı savunma terminolojisinde “rejim değişikliği”, “nokta operasyonu” ve “önalım hakkı” gibi kavramlar kullanmaya başlamıştır (Grundy ve ark. 2008). ABD terörizmin güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle “önleyici” veya “önalım hakkı” adı verilen yeni savaş anlayışını ilan etmiş ve “terörizme karşı savaş” dönemini başlatmıştır. Bu paradigmasal değişimle birlikte ABD ve İngiltere’nin Irak’a karşı giriştiği savaş, son iki yüzyılda biriktirilen hukuk ve diplomasideki kurallarının terk edilmesine ve güvenlik tehdidi gerekçesiyle başlatılan önleyici savaşların artmasına neden olabileceği ifade edilmektedir (Levy ve Sidel 2003). Benzer durum Türkiye için de geçerli olmuştur. Uzun süre çatışmasızlık hali, 2015 Temmuz ile birlikte teröre karşı savaş paradigmasını kullanarak ülke içindeki ve dışında çatışmayı şiddetlendirmiş, Suriye İç Savaşına dahil olmaya başlamıştır.

Savaşların modern toplumlarla birlikte azaldığı izlenimi hakimdir. Bununla birlikte bu algı tamamen zihinlerde yaratılan bir illüzyondur. Modern toplum “barış”, modern öncesi toplum “savaşlar” ile kodlanmış durumdadır. Modernite öncesi karanlık çağın ürünü doğal durumla (ilkel toplumla) özdeşleştirilmiştir. Doğal toplumda “insanlık bencillik, sefalet ve savaşlarla karakterize” olarak tasvir edilmiş İlkel toplumlar tutkuların hükümrancılığı; savaş, korku, yoksulluk, yalnızlık, barbarlık, cehalet ve vahşetin hakim olduğu karanlık çağa ait bir dönem olarak belleklere yer ettirilmiştir. Modern toplumlar ise doğal durumun antitezidir. Gelişen ticaret, sanayi ve pozitif bilimlerle insanlık daha akılcı davranmaya başlamış, toplum organize olmuş, modern devlet çağa damgasını vurmuştur. Saklanan gerçeklik modernite ile birlikte hasıl olan kapitalist üretim biçimi, ulus devletlerin inşasıdır. “Devlet: barış, güvenlik, zenginlik, görkem, zevk, bilgi, toplum ve iyicilik” kodları ile zihinlerde buluşturulmuştur. Modern ulus devlet ile “insandaki bencil çıkarların denetim altına alınabilmesi için rasyonel insanların barış ve güvenlik uğruna yetkeye boyun eğmeyi kabullendiği, böylelikle ortak uzlaşa ve rıza sonucu toplumsal sözleşme ya da toplumun mümkün olabildiği” ideolojik çarpıtması son yüzyıllara hakim görüştür. Ticaret ve üretim, toplumun adabında yumuşamaya yol açacağı, pozitif bilimlerin hakim olduğu sanayi toplumlarında üretim sekteye uğratma

ve üretilenin savurganca yok edilme rasyonalitesi nedeniyle savaşların ortadan kalkacağı öngörülmüştür (Özbudun 2013). Ama unutulmuş modernite ile birlikte eş zamanlı hasıl olan kapitalist toplum ve ulus devletin kendi rasyonalitesidir. Kâr maksimizasyonu ve iktidar olmanın en büyük aracı olma gerçeği... Her iki kavram da içinde taşıdığı dur durak bilmeyen büyüme dürtüsü ile doğayı ve insanlığı yok etme sınırına kadar getirmiştir. Günümüz savaşlarının perde arkasında bu iki kavramı içinde barındıran kapitalist modernite yatmaktadır (TTB 2014).

Dünyanın en yoksul 10 ülkesinden sekizi büyük ölçekli savaşlar yaşadı, yaşıyor. Bu yoksul ülkelerdeki savaşlar ağır insani, ekonomik ve sosyal kayıplara yol açmaktadır. Aynı zamanda yoksulluk ve az gelişmişliğin savaşların en büyük nedeni olarak gösterilmektedir. Savaşlar sıklıkla etnik ve dini kültürel farklılıklara sahip ülkelerde olsa da değişmeyen nedenler olarak ekonomik nedenler varlığını sürdürmektedir (Stewart 2002). Kapitalizm bizzat yarattığı ya da feodal toplumdan miras alıp da daha da yoğunlaştırdığı sorunlar, aynı zaman da savaşları çıkarmasının da aracıları olarak yaşana gelmiştir. Savaş nedenleri olarak sıklıkla dile gelen eşitsizlikler bizzat kapitalizme içkin sorunlardır. Savaşa zemin hazırlayan koşullar bağlamında sıralanan eşitsizlikler şunlardır:

- Politik katılımı eşitsizlikler (merkezi ve yerel devlet yönetimi, askeri-polis güçler)
- Ekonomik güçte eşitsizlikler (toprak, yardımlar, ulusal kaynaklar, vb.)
- İş ve ekonomik gelirlerdeki eşitsizlikler (gelir dağılımı, kamu ve özel sektörde çalışma, seçkin işlerde çalışma, işsizlik vb.)
- Kamu hizmetlerine erişimdeki eşitsizlikler (eğitim, sağlık hizmetleri, güvenli içme suyu, barınma vb.)
- Kültürel hakların kullanımı (dil, din, gelenek ve görenekler vb.) (Stewart 2002).

Bunlar dışında savaşların temel nedenleri olarak kalkınma düzeyi, eğitim, çevresel bozulma, coğrafya, ideoloji, hesaplaşma-intikam, karşılıklı anlayış yeteneklerindeki eksiklik, görüşme başarısızlıkları ve askerin-ordunun kararına da yer verilmiştir (Wiist 2015). Bununla birlikte kapitalizm için savaşların kaçınılmaz olduğu unutulmamalıdır. Pazarların güvence altına alınması, enerji ve hammadde kaynaklarının ele geçirilmesi, silah endüstrisinde “realizasyon-değerlenme”, krizlere çözüm aracı vb. nedenlerle kapitalizmin egemen olduğu dönem savaşların en yoğun yaşandığı dönem olmuştur (TTB 2014).

Silah endüstrisi, dünya askeri harcamalarında artış, savaşların ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. 2014 yılı itibarıyla dünya silah harcaması 1.78 trilyon dolardır. Bunun üçte birisi 610 milyar dolar ile ABD’ye ait olup GSMH’nın %3.5’ini oluşturmaktadır. ABD’yi Çin ve Rusya izlemektedir. Suudi Arabistan 80.8 milyar ile dördüncü GSMH içinde pay açısından birinci sıraya yükselmiştir (%10.4). Türkiye’de 22.6 milyar dolar (GSMH içindeki payı %2.2) harcama ile on beşinci sıraya yerleşmeyi başarmıştır (!) (SIPRI 2014). Türkiye’nin aynı kurum tarafından yapılan raporlara göre askeri harcamalar 2012’de 18.2 milyar dolar, 2013’de ise 19.3 milyar dolardır.

Askeri harcamaların yanında toplumun tüm dokusuna sirayet etmiş olan “militarizm” konusu savaş başlığında mutlaka ele alınmalıdır. Militarizm ordunun, devleti ve toplumsal yaşamı belirleyici ve yönlendirici bir güç haline gelmesi, militarizm olarak ifade edilir. Bir başka ifadeyle militarizm, devletin ve toplumun askerileştirilmesidir. Militarizm, bütün sömürüye dayalı toplumlar (Roma İmparatorluğu’nda Sezar dönemi gibi) görülmekle birlikte, esas olarak kapitalist toplumda belirgin bir nitelik kazanmıştır. Militarizmin devlet yapısında ve toplumsal yaşamda belirleyiciliği demek, o devletin anti demokratik karakterini ve toplumun değişik kesimleri üzerindeki baskının ve terörün büyük boyutta olduğunu gösterir. Militarizmin egemen olduğu bir toplumda, milliyetçilik ve şovenizm, belirgin bir politik güç haline gelir. Militarist kültür, sadece kışlada değil, toplumun her kurumunda sürekli olarak yeniden üretilir. Militarizm sivil yaşamın kültür, siyaset ve ekonomisinin şekillendirmesinde askeri hedefleri ve mantığının kasıtlı olarak genişletilmesidir. Böylece savaş ve savaş için hazırlık, normalleşir ve askeri kurumların gücünü sürdürmesi ve geliştirmesi öncelik haline gelir. Militarizm güçlü bir askeri güce aşırı güvendir ve uluslararası ilişkilerdeki zorluklarda meşru bir tehdit gücüdür. Militarizm özgürlük ve güvenliğin nihai garantörü olarak savaşçıları yüceltir, askere güçlü bir bağlılık sağlar ve askeri moral ve etiğe saygı duymayı koşullar (Swanson 2014). Böylesi toplumlar egemenlerin ağzında barış, ezilenin ve zayıf olanın, güçlü olanın otoritesine boyun eğdirilmesinden başka bir anlam ifade etmez (Kahya 2006). Çalışmalar militarizmin muhafazakârlık, milliyetçilik, dindarlık, vatanseverlik ve otoriter bir kişiliğe sahip olma ile pozitif korelasyon (olumlu ilişki); sivil özgürlüklere saygı, karşıt düşüncelere hoşgörü, demokratik ilkeler, sorunlu ve yoksullara sempati ve refah, yoksul ülkeler için dış yardım ile negatif korelasyon (olumsuz ilişki) olduğunu göstermektedir. Militarizm, diğer toplumsal çıkarlarını ikinci plana iter, ordu ile ilgilenir. Militarizm aynı zamanda psikolojik bir hastalık olarak da tanımlanır, geniş toplum kesimlerini uysal, bağlı kılar (Swanson 2014).

3. Yirmi Birinci Yüzyılda Savaşlar Artarak Varlığını Sürdürüyor

Savaş ile geçen süre, kayıplar, katılan devletlerin çokluğu, kullanılan silahlar ve tahrip gücü, yaşam ortamlarına zarar verme, ekolojik yıkım vb. dikkate alındığında insanlığın önünde devasa bir sorun haline gelmiştir. Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde savaşlar artarak varlığını sürdürmekte insanlık ve doğa için yıkıcı etkilerini devam ettirmektedir. Savaşlar ile ilgili istatistiksel değerlendirmelerde değişik parametreler kullanılmaktadır. Bunlardan birisi toplum bilimci Sorokin (1889-1968) tarafından geliştirilen “*Sorokin’in Savaş Yoğunluğu İndeksi*” (Sorokin’s Index of War Intensity) adı verilen beş bileşenden oluşan bileşik bir indekstir. Bu indekste savaşan güçleri büyüklükleri, ölümler ve yaralanmalar, katılan devlet sayısı ve savaşa katılanların toplam nüfusa oranı yer almaktadır. Sorokin savaş yoğunluğu indeksine göre 15. yüzyılda 100’e ve 17. yüzyılda 500’e yükselmiş, 18. Yüzyılda 370’e, 19. yüzyılda 120’e inmesine karşın 20.yüzyılda 3080’e

yükselmiştir (wikipedia.org 2013). Bu istatistikler modernite ile birlikte savaşların daha tahrip edici olduğunu gözler önüne sermektedir.

Heidelberg Institute for International Conflict Research (HICR) ve Uppsala Conflict Data Program (UCDP) kurumları savaşlarla ilgili çalışmaları ile tanınmaktadır. HICR çatışmaları iki grupta ve beş alt grupta ele alınmaktadır: Şiddet içermeyen çatışmalar (*ihtilaf ve şiddet içermeyen kriz*) ve şiddet içeren çatışmalar (şiddetin eşlik ettiği kriz, sınırlı savaş ve savaş). Yoğunluk açısından da şiddet içermeyen çatışmalar düşük yoğunluk; şiddetin eşlik ettiği kriz orta düzey yoğunluk ve sınırlı savaş/savaş yüksek yoğunluk olarak değerlendirilmektedir. Yine çatışmalar ülke içi ve devletlerarası olarak da ele alınmaktadır. Bu kurumun 2015 Mart'ında yayınladığı raporunda 2014 yılında dünya çapında 424 çatışmanın yaşandığı; bu çatışmaların 46'sının yüksek düzey organize şiddetin kullanıldığı; 46 çatışmanın 21'inin savaş düzeyinde yüksek şiddetin içerdiği paylaşılmıştır. Bir önceki yıl 20 olan savaşın 21'e yükseldiği ve geniş sayıda devletin katıldığı bildirilmiştir. 1945 yılında gerçekleşen 83 çatışma, 2014 yılında 424'e yükselmiştir. 1990'lardan bu yana orta yoğunlukta çatışma sayısı artmıştır (Conflict Barometer 2014).

UCDP ise silahlı çatışmayı, silahlı güçlerin kullanıldığı, bir yılda savaşa bağlı en az 25 ölümün gerçekleştiği, hükümet veya teritoryal (hükümrانlık alanı) veya her ikisi arasındaki anlaşmaya varılamayan bir geçimsizlik olarak tanımlamaktadır. UCDP tarafından askeri çatışmalar şiddetlerine göre *minör askeri çatışma* (bir yılda 25'den fazla ve binden az muharebeye bağlı ölümün olması) ve *savaş* (bir muharebeye bağlı binden fazla ölümün olması) olarak iki grupta ele alınmaktadır. Savaşa bağlı ölümler olarak da geleneksel savaş, gerilla aktiviteleri ve askeri birliklerin her çeşit bombardımanlarına bağlı ölümler kabul edilmektedir. Savaşan taraf ve taraf çifti (devletler, alt devletler, isyancı gruplar) sayısı verileri de paylaşılmaktadır. UCDP savaşa bağlı ölüm sayıları ile ilgili istatistikleri üç ayrı şekilde hesaplayarak rapor etmektedir (*en düşük, en iyi ve en yüksek tahmin*). İkinci dünya savaşından 2014 yılı sonuna kadar 159 bölgede, 567 savaşan çift arasında 259 çatışma gerçekleşmiştir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, aşırı ölümlerin olduğu Kore, Vietnam, İran-Irak ve Etiyopya-Eritre savaşları dışında ortalama ölüm sayısı daha düşüktür. Ortalama savaşan çift sayısı 2.19'dur. Soğuk savaş sonrası iki binli yılların başlarında azalma eğilimi olan çatışmalar yeniden yükselmeye başladığı ve 1990'lı yılların ikinci yarısındaki yüksek sayılara eriştiği bildirilmiştir. 2014 yılında 27 bölgede 40 askeri çatışma olup 1999 yılından beri en yüksek sayıdır. Bu çatışmaların 29'u minör ve 11'i yüksek yoğunluktadır). Çatışma savaşan taraf sayısı 53'e yükselmiştir. Savaşın yoğunlaştığı yerler Suriye, Irak, Afganistan, Nijerya ve Ukrayna'dır. Savaşa bağlı ölümler en iyi tahmine göre 101,406'dır. Bu ölümlerde en büyük pay (47 binden fazla) Suriye İç Savaşı'na aittir. Suriye İç Savaşı'na bağlı bu yüksek ölümler, 2000 yılındaki Etiyopya-Eritre savaşından (50 bin ölüm) sonraki en yüksek sayıdır (Peterson ve Wallensteen 2015).

4. Savaşa Eşlik Eden Devasa Sorun: Zorla Yerinden Edilmeler

Savaşlarla ilgili en önemli sorunlardan birisi de zorla yer değiştirme, zorla yerinden edilmedir. Küresel olarak zorla yerinden edilenlerin sayısı 2014 yılında beklenmeyen düzeyde artarak, kayıtlara geçen en yüksek sayıya ulaştı. 2014'ün sonunda işkence, çatışma, yaygınlaşan şiddet veya insan hakları ihlalleri sonucu zorla yerinden edilenlerin sayısı 59.5 milyona yükselmiştir. Son bir yılda 51.2 milyon olan zorla yerinden edilenlere 8.3 milyonluk devasa sayıda kişi eklenmiştir, bu artış en büyük yıllık artıştır. Zorla yerinden edilenler dünyanın 24. büyük ülkesini oluşturur hale gelmiştir. Zorla yerinden edilenlerin 19.5 milyonu diğer ülkelere sığınmış mülteciler iken büyük çoğunluğu (38.2 milyon) ülke içinde yer değiştirmiştir. İltica başvurusu yapanlar ise 1.8 milyondur. Bunların 14.5 milyonu BMMYK egemenliğindedir. 1995'den bu yana en yüksek sayıya ulaşmış olup 2013'den bu yana eklenen nüfus 2.7 milyondur (UNHRC 2014).

Savaş ve işkence nedeniyle her gün evini terk edenlerin sayısı dört yılda 4 katına çıkmıştır. 2010 yılında 10.9 milyon olan zorla yerinden edilenler, 2011'de 14.2 milyon, 2012'de 23.4 milyon, 2013'de 32.2 milyon ve 2014 yılında 42.5 milyona yükselmiştir (UNHRC 2014).

2014 yılı sonu itibarıyla savaş nedeniyle diğer komşu ülkelere göç edenlerin en fazla geçiş yaptığı ülke Türkiye (1.59 milyon) olmuştur. Zorla yerinden edilenlerin %11'ini oluşturmaktadır. Türkiye'yi Pakistan (1.51 milyon, Lübnan (1.15 milyon), İran (982 bin), Etiyopya (659,5 bin) ve Ürdün (654.1) izlemiştir. Mülteciler arasında 18 yaşından küçük çocuklar çoğunluğu oluşturmaktadır (%51). Çocukların oranı sayısı 2009 yılında %41'den %51'e yükselmiştir. Yine %3'ü 60 yaşın üzerindedir (UNHRC 2014).

Suriye İç Savaşı, 2010 yılından bu yana dört katlık artışın kaynağıdır. İç savaş ile birlikte 7.6 milyon Suriyelinin zorla yer değiştirmiştir. Dünya'da zorla yerinden edilen her beş kişiden birisi Suriyeli olmuştur. Mülteciler arasında da Suriyeliler en geniş gruba oluşturmaktadır. Son 30 yıldır en geniş mülteci grubunu oluşturan Afganistanlılar ikinci sıraya inmiştir. Benzer şekilde Suriyelilerin Türkiye'ye göçü ile Türkiye en geniş mülteciye sahip ülke haline gelmiştir. Türkiye'yi Pakistan izlemektedir (UNHRC 2014).

Suriyeli mültecilerin sayısı 2015 temmuz itibarıyla 4 milyonu geçmiştir. Çeyrek yüzyıldır UNHCR'nin yetki alanındaki dünyadaki en büyük mülteci krizi olduğu ifade ediliyor. Beşinci yılında olan Suriye'deki savaşın sona ereceği ufukta görünmezken, kriz yoğunlaşıyor ve mültecilerin sayısı artıyor. Mültecilerin toplam sayısının 4 milyonu geçtiği bu dönüm noktası, sayının 3 milyona ulaşmasının üzerinden neredeyse 10 ay sonra gerçekleşiyor. 2015 yılı sonuna kadar yaklaşık 4.27 milyona ulaşmasını bekleniyor. Türkiye, şu anda bölgedeki Suriyeli mültecilerin yaklaşık yüzde 45'ine (1.8 milyona) ev sahipliği yapıyor (UNHRC 2014).

Türkiye'de Kürt Sorunu nedeniyle yaşanan iç savaşa bağlı olarak zorla yerinden edilmele tanık olmuştur. 1989-1999 yılları arasında 4000'in üzerinde köyün yakılarak boşaltılması sonucu milyonlarca Kürt zorla yerinden edilmiştir. Zorla yerinden edilen nüfusun büyüklüğü ile ilgili Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HUNEE

2006) 950 bin ile 1.2 milyon arasında derken, insan hakları örgütleri ve sivil toplum kuruluşları 3 ile 4.5 milyondan bahsetmektedir. Büyük ölçekli bu zorla yerinden edilme Türkiye'nin dördüncü göç dalgası olarak da tanımlanmaktadır (Barut 2001, TESEV 2008, Göç Platformu 2011).

5. Savaşlar ve Sağlık

Halk sağlığı, toplumu kolektif olarak daha sağlıklı kılmak için koşulları güvence altına alınması için yapılanlar olarak tanımlandığında, savaşlar halk sağlığı için ana gündem olduğu görülür. Doğrudan ve dolaylı kitlesel ölümler, engellilikler, kalıcı psikolojik sorunlar, geri dönüşümsüz çevresel hasar, bireyler ve devletlerarası şiddetin yaygınlaşması vb. sağlık için en büyük tehdittir (Sidel 2003). Küresel hastalık yükü açısından savaşların 2020 yılında sekizinci sıraya yükseleceği tahmin edilmektedir (Grundy ve ark. 2008). Gates ve Strand (2012) orta düzey bir çatışmanın (*2500 savaşa bağlı ölümün gerçekleştiği*) yetersiz beslenmeyi ilave olarak %3.3 artırdığını, beklenen yaşam süresini bir yıl azalttığını, bebek ölümlerini %10 artırdığını, içilebilir suya erişimi ilave olarak %1.8 mahrum bıraktığını ortaya koymuştur. Savaşların sağlık üzerine etkileri doğrudan ve dolaylı başlıkları ile ele alınmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1: Savaşların Sağlık ve Çevresel Sonuçları

Doğrudan Etkileri	Dolaylı Etkileri
• Yaralanmalar • Engellilikler • Ölümler	• Ekolojik yıkım • Alt yapı tahribatı • Barınma ve beslenme olanaklarının kötüleşmesi • Ulaşım ve iletişimde bozulma • Sosyo-ekonomik koşullarda kötüleşme • Artan hastalık maruziyeti • Tıbbi bakım koşullarının kötüleşmesi • Halk sağlığı hizmetlerinin olanaksızlaşması • Mülteciler ve zorla yerinden edilenler • Ailenin ve toplumun yıkımı • İnsan hakları ihlalleri • Sağlık hizmetleri için gerekli kaynakların (insangücü ve finansal) savaşa/askeri harcamalara kayması • Şiddetin özendirilmesi-teşvik edilmesi

(Saçaklıoğlu ve Hassoy 2005, Sidel 2010).

5.1. Ölümler-Engellilikler

Savaşlara bağlı ölümlerin 17 ve 18.yüzyıllarda 19 milyon olduğu tahmin edilmektedir. 19.yüzyılda bu sayının 11 milyona düşmesine karşın, yirminci yüzyılda doğrudan savaş nedeniyle askeri ve sivil 200 milyon kişi yaşamını kaybetmiştir (Donohoe 2015, Sidel 2010). Yirminci yüzyılda sivil ölümler dramatik olarak artmıştır. On dokuzuncu yüzyılda %10, birinci dünya savaşında %14 olan sivil ölümlerin payı ikinci dünya savaşında %67'ye, 1980'lerde %75'e ve 1990'larda %90'a yükselmiştir (Levy ve Sidel 2003, Grundy ve ark. 2008).

Özellikle iç savaşlarda doğrudan ölümlerin fazla olduğu görülmektedir. 1991-1997 arası iç savaşlardaki doğrudan ölümlerin her 100 kişide 0.1 olduğu, bu rakamın Ruanda'da 9.421, Liberya'da 3.068, Somali'de 2.447, Bosna'da 2.176, Angola'da 2.117 olduğu saptanmıştır (Ghobarah et al. 2004). Suriye İç Savaşı'na bağlı ölü sayısı aktivist gruplara göre 140.200 ile 330.381 arasında değiştiği bildirilmektedir (Casualties of the Syrian Civil War 2015).

Savaşta ölen her bir askere karşılık, bir sivilin doğrudan ve 14-15 sivilin ise dolaylı nedenlerle öldüğü bildirilmektedir (Çağlayan 2014). Dolaylı savaş ölümlerinin doğrudan savaş ölümlerine oranı en az 9:1 olduğu hesaplanmıştır (Murray 2002). Birinci Körfez savaşı sivil mortalite hızlarına savaşların etkisini gözler önüne sermiştir. Ocak-Şubat 1991 tarihlerinin etkisi kapsamlı değerlendirilmiş, "savaş sonrası olumsuz sağlık etkileri"ne bağlı 111 bin sivil ölüm gerçekleştiğini, bu ölümlerin 70 bininin on beş yaştan küçük çocuklar olduğu gösterilmiştir. Benzer şekilde Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde mortalite hızı, savaş sonrası %67 daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yine Irak'ta savaş öncesi mortalite hızı binde 5,5 iken, savaş sonrası (40. ayda) binde 13,3'e yükseldiği belirlenmiştir (Grundy ve ark. 2008).

Modern savaşlarda engellilik-ölüm oranı 1,9-13,0 arasında değişmektedir. 1990 küresel hastalık yükü hesaplamalarında savaşın öldürücü olmayan sonuçlarına bağlı 4,8 milyon DALY yaşam yılı kaybı olduğu belirtilmiştir (Murray ve ark. 2002).

5.2. Savaşlar ve bulaşıcı hastalıklar

Savaşlarda ve savaş sonrası dönemlerde bulaşıcı hastalıkların artmasına yol açan faktörler olarak ekolojik yıkım, alt yapının yıkıma uğraması (temiz içme suyuna ulaşım ile ilgili sorunlar, atıkların kontrolünde zorluklar), yer değiştirme-göç, toplu yaşam alanları nedeniyle kalabalık nüfusun bir arada bulunması, beslenme bozukluğu, tecavüzler-tacizler ve temel sağlık hizmetlerinde aksama (bağışıklama ve sürveyans çalışmaları, kemirici ve vektör kontrol programlarının aksaması, su ve atık denetimleri, taşıyıcı aranması gibi) olarak sıralanmaktadır. Savaşlarda ve savaş sonrası dönemlerde artış gösterdiği bilinen enfeksiyon hastalıkları akut solunum yolu enfeksiyonları, kolera ve tifo başta olmak üzere ishaller, sıtma, şark çibani, kızamık, menenjit, tüberküloz, HIV/AIDS ve cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlardır. Savaşlarda endemisitesi olan enfeksiyonların, epidemi yapma potansiyeli yüksektir. Uygun ortam geliştiğinde tarihe mal edilmeye çalışılan bulaşıcı

hastalıkların yeniden görülebilir, Suriye İç Savaşındaki Polio (Çocuk Felci) olguları gibi (TTB 2014)...

Suriye İç Savaşına bağlı 2011'de %90 olan aşılama oranı, 2014 Mart'ında %52'ye düşmüştür. Bu düşüş 2014 Haziran ayında 304 kızamık, 36 polyo vakası, 8 akut flask paralizi ve 702 boğmaca vakasına neden olmuştur. Yine altyapı sistemlerin tahribatı, kalabalık yaşam, kötü çevresel koşullar nedeniyle Haziran 2014 itibarıyla 22.169 akut diyare, 2.173 hepatit A, 876 tifo ve 533 kanlı diyare vakası bildirilmiştir. Benzer şekilde Irak'ta da 2008, 2010 yıllarında salgınlar yapan kızamık 2014'de Kuzey Irak'da yeniden baş göstermiş, Ekim ayı itibarıyla doğrulanmış kızamık sayısı 785'e yükselmiştir. Polio da yeniden ortaya çıkmış ve 14 yıldan sonra ilk polyo vakası Bağdat'da saptanmıştır (Çağlayan 2014).

5.3. Savaşlara bağlı beslenme bozuklukları

Savaşlara bağlı beslenme bozuklukları üç nedene bağlanmaktadır: Gıda (*azalmış üretim, ticaretin çökmesi, gıda güvenliği ile ilgili sorunlar*); sağlık hizmetleri (*sağlık sisteminde kesintiler, sağlık hizmetlerinde kaynak sorunu*) ve bakım ve hijyen (*yer değiştirme, kalabalık, güvenli suya sınırlı erişim*). Bu nedenlere bağlı ortaya çıkan malnutrisyonlar (*protein-enerji malnutrisyonu, demir eksikliği anemisi, A vitamini eksikliği, vb.*) çocuk, gebe ve emzirenlerde daha yaygın görülmekte ve birçok hastalık ve sağlık sorunu için (*tüberküloz, pnömoni, ishal, düşük doğum ağırlığı*) zemin oluşturmaktadır (TTB 2014).

Benzer şekilde Suriyeli mültecilerde yapılan incelemelerde beslenme sorunları olarak gıda yokluğu, sağlıklı gıda, temiz gıda, mutfaksız evler, mutfak malzemesi sıkıntıları (tabak çatal vb. yokluğu); nicelik ve nitelik açısından gıdaya erişim açısından ciddi sorunlar, öğün sayısı az ve düzensiz, gıda hijyeni açısından durum oldukça sıkıntılı (temizleyecek, pişirecek koşullar yok) ve anne sütü yanlış yönlendirmeler, sütün kesilmesi saptanmıştır (Davas 2014).

5.4. Savaşlara bağlı ruh sağlığı ile ilgili sorunlar

Savaşlara bağlı ruh sağlığı ile ilgili sorunlar olarak sıklıkla paylaşılanlar şunlardır: Anksiyete, depresyon, uyku bozuklukları, intihar eğilimi; post travmatik stres bozukluğu sendromu; titreme, baş dönmesi, korkular, eski görüntülerin sık sık hatırlanması; öfke, tedirginlik, umutsuzluk; stres ve emosyonel durumdan kaynaklı somatik semptomlar (migren, bulantı, sırt ağrısı ve mide problemleri); kişiler arası ve evlilik ilişkilerinde sorunlar; ev içi ve sokak şiddeti; alkolizm, ilaç bağımlılığı (TTB 2014). Kadınlarda yakını kaybetme, güvencesizlik, geleceğin belirsizliği, yalnızlık vb. faktörler nedeniyle psikolojik sorunlar derinleşmektedir (Davas 2014).

5.5. Savaşlar ve Çocuklar

Son 10 yıl boyunca, yaklaşık 10 milyon çocuğun savaşlarda öldüğü ve yaklaşık 300 000 çocuğun 30'dan fazla çatışma bölgesinde savaşmakta olduğu tahmin edilmektedir (HASUDER 2014). Ölümle birlikte yaralanmalar ve engellilik durumu da çocuklarda gelecek açısından ciddi psikososyal sorunları peşinden getirmektedir. Bunun ötesinde sağlık sorunları ve hastalıklar kapsamında ele alındığında her türlü bulaşıcı hastalığın artışı ve ölümcül seyrettiği (kızamık, polio, sıtma, ASYE, ishalller vb.) bilinmektedir. Beslenme bozuklukları da en fazla çocukları etkilemektedir. İnsanlık suçu olarak kabul edilen istismar, taciz, tecavüz, fuhusa yönlendirme, organ satışları, madde bağımlılığı (uyuşturucu), çocuk işçiliği vb. sosyal sorunlar savaşın en kirli yüzlerindendir. Travmanın her türüsüne tanıklık etme, ebeveyn, yakın ve arkadaşlarının kayıpları, yaşadıkları topraklardan göç ettirilmeleri vb. ciddi ruh sağlığı sorunlarının yol açmaktadır (Hatun 2003).

Doğrudan, dolaysız şiddete bağlı ölümler erişkin erkek nüfusu etkilerken, dolaylı gelişen ölümler çocukları, kadınları ve yaşlıları daha fazla öldürmektedir. Irak'ta 1990-94 arası bebek ölümleri %600 artış ile bu gerçeği en çıplak haliyle göstermiştir. Beş yaş altı ölüm hızının en yüksek olduğu on ülkenin yedisinde savaş veya savaş sonrası dönem yaşanmaktadır: Sierra Leone, Angola, Afganistan, Liberya, Somali, Guinea Bissau ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti (Grundy ve ark. 2008). Sahraaltı Afrika'da savaşın bebek ölümlerini binde 12 artırdığı ve beklenen yaşam süresinde iki yıl azalttığını gösterilmiştir (Saçaklıoğlu ve Hassoy 2005).

Abouharb (2012) tarafından yapılan bir derlemede savaşlar ile bebek ölümleri arasındaki ilişkide rol oynayan faktörler ortaya konmuştur. Bunlar alt yapı tahribatı ve kaynaklardaki kıtlık nedeniyle artan hastalık maruziyeti; ekonomik ve sosyal refahı korumak ve desteklemek için hükümetlerin sınırlı kaynak ayırması, halk sağlığı harcamalarındaki kesintiler, hükümet harcamalarının halk sağlığından askeri harcamalara kaydırılması, ekonominin daralması; sağlık kurumlarının hasar görmesi; iç savaş sırasında tüberküloz, solunum yolu gibi enfeksiyonların artması; sosyal birliktelik halinin kötüleşmesi ve artan psikolojik sorunlar ve hastalıklarla savaşan toplumsal mekanizmalardaki tahribattır.

Güncel Suriye İç Savaşı'nda çocuk ölümü sayısı BM'e göre Nisan 2014 sonu itibarıyla 8.803 ve Syrian Observatory for Human Rights (SOHR) göre 2015 Ağustos başı itibarıyla 11.964'dir (Casualties of the Syrian Civil War 2015).

İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi'nin "1988-2014 Yılları Arası Çatışmalı Süreçte Katledilen Çocuklar Raporu"na göre 1988-2014 yılları arasında toplam 580 çocuk toplumsal olaylar, kara mayınları, güvenlik güçlerinin müdahaleleri ve ihmalleri gibi sebeplerden dolayı hayatını kaybetmiştir. Son 11 yılda ise 241 çocuk bu nedenlerle yaşamını kaybetmiş ya da katledilmiştir (TTB 2015). Yeniden çatışma ortamının yükseldiği 2015 yıl ile birlikte çatışmaya bağlı yeni çocuk ölümleri eklenmeye devam etmektedir.

Günümüz savaşların bir özelliği de **çocukların asker olarak kullanılmasıdır**. Birleşmiş Milletlerin, çatışmalarda çocukların kullanımının yasaklanmasını onaylayan 126 ülke olmasına rağmen, dünya yüzeyinde silahlı çatışmalarda kullanılan en az 250.000 çocuk asker bulunmaktadır (Türkey 2014).

5.6. Savaşlar ve Kadınlar

Savaşlar kadınlar için en büyük tehdittir. Çünkü:

- Kadın sivil ölüm ve yaralanmaları fazladır.
- Savaş dilleri zorla yerinden edilir, yoksullaşır.
- Savaşın mültecileri çoğunlukla kadınlar ve çocuklardır.
- Savaş tecavüz, cinsel işkence ve cinsel sömürüyü patlatır.
- Kadınlar ve kızları yardım kuruluşları ve BM barış koruyucuları tarafından savaş sonrası da cinsel sömürüye uğrar.
- Kadınlar ve kızlarda cinsel yolla bulaşan hastalıklar (HIV/AIDS dahil) riski yüksektir (askerler ve barış koruyucuları tarafından bulaştırılan)
- Yoksul kadın ve çocukları sağlıklarını, evlerini, eğitimlerini ve esenlik hizmetlerini kaybederler; savaşın bu hizmetlerde yarattığı baskılar ve askeri bütçeye öncelik nedeniyle...
- Kadınlar asker kocaları ve eşleri tarafından yüksek oranlarda ev içi şiddete maruz kalırlar.
- Kadınlar toksik kimyasal silah ve savaş sonrası ve askeri aktivitelerden kaynaklı çevresel kontaminasyonlara maruz kalırlar (Hynes 2010)

Savaşa bağlı sivil ölümlerde, kurbanlar çoğunlukla çocuklar ve kadınlardır. Suriye İnsan Hakları Gözlemevi savaşa bağlı ölen kadın sayısını, 2015 Ağustos başı itibarıyla, 7.719 olarak raporlamıştır (Casualties of the Syrian Civil War 2015).

Cinsel şiddet savaş döneminde yaygındır. Sadece savaş sırasında değil zorla yerinden edilme öncesi, sırası ve sonrasında cinsel şiddet varlığını sürdürür.

Çatışma sırasında, kaçıştan önce: İktidarda bulunan kişiler tarafından taciz edilme; kadınların cinsel olarak işkence görmesi; “askerler” tarafından cinsel şiddet uygulanması; toplu tecavüz ve hamile bırakılma; çatışma halindeki tarafların silahlı mensupları tarafından kaçırılma gibi...

Kaçış sırasında: Haydutlar, sınır muhafızları tarafından cinsel saldırı; insan tacirleri, köle ticareti yapanlar tarafından yakalanma gibi...

Sığınma ülkesinde: Otorite sahibi kişiler tarafından cinsel saldırı; ailelerinden ayrı düşmüş kız çocuklara, bakıcı aile yanındayken cinsel taciz; aile içi şiddet; hayatta kalabilmek için cinsel ilişkiye zorlanma/ zorla fuhuş; sığınma ülkesinde yasal bir statü beklerken ya da yardım ve kaynaklara erişmeyi beklerken cinsel taciz (Davas 2014).

Askeri saldırganlık ve askeri işgal kadına yönelik şiddetin belirleyicisidir. Kadınlar için savaşların en acımasız gerçeği sistematik tecavüzlerdir. Savaşlarda kadınlara yönelik tecavüzle ilgili en erken yazılar Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Kadınlar, Haçlı Seferlerinde şövalyeler ve hacılar tarafından; Amerikan Bağımsızlık savaşında askerler tarafından; 1.Dünya Savaşı'nda Belçika üzerine ve 1. ve 2. Dünya Savaşlarında Polonya ve Rusya üzerine yürüyen Almanlar tarafından; 2. Dünya Savaşı'nda Berlin'i işgal eden Ruslar tarafından; Bangladeş bağımsızlık savaşında Pakistanlılar tarafından; Japonya işgali sırasında, Vietnam Savaşı'nda ve Filipinler ve Kore askeri üslerinde ABD askerleri tarafından, etnik temizlik niyetiyle, Sırp ve Ruandalılar tarafından ve Doğu Timor'da geri çekilen Endonezya yanlısı milisler tarafından tecavüze uğramışlardır (Hynes 2004).

Dahası taciz ve tecavüzü konuşamama ayrı bir sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır... Namus (damgalanma korkusu, dinden çıkarılma, öldürülme korkusu, inkar vb.), evlilik turizmi (resmi olmayan, dini nikahlar, ikinci-üçüncü eş olma, ailenin bakımını sürdürme karşılığı, geçici evlilikler vb.), yasadışı kadın ticareti, vb. nedenler... Tacizi meşrulaştıran toplumsal cinsiyete bağlı sosyokültürel kabuller savaşta artıyor (Davas 2014).

Savaşın olumsuz sonuçları azaltmak amacıyla; savaş sonrası seçimlerde kadınların daha fazla aday olması; barışın inşasında ve savaş sonrası yeniden yapılanma çalışmalarında kadınlar daha fazla rol alması ve barışın korunması ve diplomatik görevlerde kadınlar daha fazla yer alması önerilmektedir (UNIFEM 2002).

5.7. Savaşlar ve insani yardımların engellenmesi

Savaşa bağlı ambargolar da sağlıksız koşullar ve sağlık hizmetlerine ciddi olumsuz etkilere yol açmaktadır. Ambargoların Irak'ta beş yaş altı mortalite hızının binde 56'dan binde 131'e yükselmeye (300 bin çocuk ölümü); Haiti'de anne ölümlerinde artışa (%29 daha fazla); Yugoslavya'da Tüberküloz olgularına (aşı yokluğu) yol açması da son dönem güncel örneklerdir (Saçaklıoğlu ve Hassoy 2005). Benzer tablo Rojova içinde geçerlidir. İlaç, tıbbi yardım, aşı, gıda ambargolarının sağlık hizmetlerinin kesintiye uğramasına, beslenme bozukluklarına, bulaşıcı hastalıklara vb. yol açtığı basın ve kamuoyunda sıklıkla dile getirilmiştir (TTB 2014).

5.8. Savaşlar ve insan hakları ihlalleri

Gül (2014) savaş ve insan hakları ihlalleri konusunda şunları dile getiriyor: "Sadece insan hakları ihlal edilmiyor; gözlerimizin önünde insanlığa karşı suçlar işleniyor." Ve devam ediyor "Savaşlar insan hakları ihlallerini tümüyle yok edebilir" ve ihlalleri sıralıyor:

- Etnik, dinsel, cinsel kırım
- Yerinden edilme, mültecilik

- Soykırım, tehcir
- Sistematik tecavüz
- İşkence, kötü muamele
- Kaybedilme
- Asker kılınmış çocuklar, bağımlılık gelişen çocuklar
- Satılık insanlar, köleleştirilme
- Tıbbi tarafsızlığın kaybı
- Mayınlar

Savaş ve sağlık kurumları ile ilgili uluslararası insancıl hukuka göre (askeri ya da sivil fark etmeden) hastaneler ve sivil yerleşim yerleri, askeri hedef olarak seçilemez diyor. Fakat İsrail, Suriye, Irak, Kobane vb. çok sayıda olumsuz örnek yaşanmaya devam ediyor (Gül 2014, Sidel 2010).

Türkiye’de Kürt Sorunu nedeniyle yaşanan iç savaşa bağlı olarak 1989-1999 yılları arasında faili meçhuller kaybedilmelere örnek olarak verilebilir. Bu yıllar arasında 1.353 kişi zorla kaybedilmiştir. Özellikle 1993-1996 yılları arasında faili meçhullerin en yoğun yaşandığı yıllar olmuştur. Diyarbakır, Şırnak, Mardin, İstanbul, Batman faili meçhullerin en sık yaşandığı iller olmuştur (Bianet 2013).

Mayınlar savaşlarda ve savaş sonrası yarattığı tahribatlarla önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Her ne kadar savaş silahı olsa da, kurbanları çoğunlukla sivil olmuştur. Dünya’da 78 ülkede 200–215 milyon kara mayını bulunduğu bildirilmekte ve her yıl % 80’i sivil, üçte biri çocuk olmak üzere 20-25 bin kişinin ölümü ya da yaralanmasına neden olduğu bilinmektedir. Mayın yaralanmalarının sadece % 10’u sağlık hizmetine ulaşabilmekte, 300 binden fazla insan mayın yaralarıyla yaşamaktadır. Milyonlarca hektar tarım alanı da kullanılamaz durumdadır (TTB 2009). Türkiye’de mayın nedeniyle son on yılda 109’u sivil olmak üzere 418 kişinin yaşamını yitirmiştir (Savaş Karşıtları 2013). Kara Mayınları İzleme Örgütü 2014 Raporu’na göre ise 2014 yılı ilk 11 ayında ise 19 kişi kara mayınları nedeniyle ya yaşamını yitirmiş ya da yaralanmıştır (3 ölüm; 16 yaralanma). Bu kişilerin 9’u Suriye’deki savaştan kaçan sivillerdir (Bianet 2014). Ottawa sözleşmesinin gereği Türkiye’nin, 1 Mart 2014 tarihine kadar ülkesinde depolanmış ve döşenmiş tüm mayınları ve mayınlı alanları temizlemesi yükümlülükleri taahhüt etmesine karşın, henüz yerine getirmemiştir (İHD 2007, TTB 2009, Bianet 2014). Türkiye’de Nisan 2013 tarihi itibarıyla iç bölgelerde 2,6 milyon, Suriye sınırında 189,3 milyon, Irak, İran, Ermenistan ve Nahçıvan sınırında 21,6 milyon olmak üzere toplam 214 milyon metrekaare mayın döşeli alan bulunduğu bildirilmiştir (Savaş Karşıtları 2013). Kara Mayınları İzleme Örgütü 2014 Raporu’na göre Türkiye, Mart 2013 tarihinde sunduğu madde 5 uzatım talebi raporunda, toplam 215 kilometrekarelik bir alanı kapsayan 3520 mayınlı arazi bulunduğu bildirilmiştir (Bianet 2014).

6. Savaş ve Sağlık Hizmetleri

Savaşlarda sağlık hizmetleri ile ilgili ciddi sorunlar yaşanmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Savaşların Sağlık Hizmetlerine Etkileri (Çağlayan 2014)

Sağlık hizmetlerine erişimin azalması	- Güvenli alanların azalması (mayınlı alanlar gibi) - Coğrafik ulaşımın azalması (ulaşım sistemlerinin etkilenmesi) - Ekonomik ulaşımın azalması (kamusal sağlık hizmetlerinin çökmesi) - Sosyal ulaşımın azalması
Hizmet altyapısının bozulması	- Sağlık kurumlarının yıkılması - Sevk sistemlerinin bozulması - Ekipmanların hasarı - Lojistik desteğin ve iletişimin azalması
İnsan kaynakları	- Sağlık çalışanlarının ölmesi, yaralanması - Yer değiştirme - Düşük moral - Güvenli olmayan bölgelerde sağlık çalışanlarını tutma güçlüğü
Destek sistemlerindeki yetersizlikler	- İlaç yetersizliği - Soğuk zincirin bozulması - Donanım eksiklikleri
Sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler	- Temel sağlık hizmetlerinden acil sağlık hizmetlerine kayma - Sağlık hizmetlerinin kırsalda verilememesi - Koruyucu sağlık hizmetlerinin azalması - Sürveyans ve sağlık bilgi sistemlerinin çökmesi - Halk sağlığı programlarının uygulanamaması
Sağlık politikalarının uygulanmasındaki yetersizlikler	- Ulusal kapasitenin zayıflaması - Hükümet dışı organizasyonları ve yardım kuruluşlarının koordinasyonundaki yetersizlikler - Yetersiz toplum katılımı ve yapısı

7. Savaşlar ve Ekolojik Yıkım

Savaşın yol açtığı ekolojik yıkım insanoğlunun doğaya karşı bencilliğinin, acımasızlığın en büyük örnekleri olarak önümüzde durmaktadır. Ekolojik yıkım savaşa hazırlığı, savaş sırası ve savaş sonrası şeklinde ya da doğrudan ve dolaylı etkiler olarak ele alınmaktadır. (Soysal 2005, Çağlayan 2014). Savaşa hazırlığı sırasında çevreye etkiler silahlı güçlerin bölgeye yerleşimi için doğal yapının tahrip edilmesi, silah sistemlerinin hazırlanmasına bağlı çevresel kirlilik ve silahların test edilmesi ile askeri tatbikatların çevreye olan doğrudan yıkıcı etkisi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Savaş sırasındaki çevreye olan yıkıcı etkiler hava bombardımanları, uzun menzilli füzeler, kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlar ve savaş stratejisi olarak endüstriyel tesislerin, sivil yerleşim alanlarının ve kentlerin alt yapı sistemlerinin hedef alınmasına bağlı ortaya çıkmaktadır. Gelişen silah teknolojisinin çevreye olan etkileri daha uzun süreli olmakta ve savaş sonrası döneme

de yansımaktadır. Bombardımanlarla tahrip edilen alt yapı; verimsizleştirilen topraklar, yok edilen ormanlar, kirletilerek kullanılmayacak hale getirilen yer altı ve yer üstü su kaynakları, radyoaktif kirlilik, kara mayınlarının yol açtığı tarım alanlarının kullanılmaz hale gelmesi uzun süreli çevresel yıkıma örnek olarak verilebilir (Soysal 2005).

Savaşın neden olduğu çevresel etkiler doğrudan ve dolaylı olarak da gruplandırılmaktadır. *Doğrudan etkiler* genellikle askeri hareket ile bağlantılı, fiziksel olarak ve ani ortaya çıkan genellikle 6 ay gibi kısa bir süre içindeki etkilerdir. Doğrudan etkilere; sanayi alanlarının bombalanması sonucu oluşan çevresel kirlilikler, kasıtlı olarak doğal kaynakların tahrip edilmesi, altyapı sistemlerinin hedeflenmesi nedeniyle ortaya çıkan atıklar ve askeri enkazlar örnek gösterilebilir. Yugoslavya'nın parçalanması ile sonuçlanan savaşta tek etkilenen ülke halkları değil aynı zamanda Tuna Nehri de sanayinin ve kanalizasyon sistemlerinin tahrip olmasıyla kirlenmiştir. Gübre fabrikalarından poliklorlu bileşikler, fosfatlar, gübre ve pestisitler, kozmetik ve deterjan fabrikalarının yıkımıyla beyazlatıcılar ve sodyum hidroksit gibi kimyasallar nehir sularına karışmıştır. *Dolaylı etkiler* ise orta ve uzun vadede ortaya çıkan birkaç faktörün etkileşimi ile ortaya çıkan etkilerdir. Dolaylı etkiler; yer değiştiren popülasyona ait etkiler, çevre yönetim sistemlerinin çökmesi, çevre koruma için finansman yetersizliği ve veri toplama sistemlerinin çökmesi gibi etkilerdir. Son yirmi yılda savaş nedeniyle Afganistan ormanlarının % 35'i kaybolmuş, doğal hayat alanları etkilenmiş, bir çok hayvanın soyu tükenmiş ve biyoçeşitlilik kaybolmuştur. Bombardımanlar ve kara mayınları toprağın yapısını bozarak verimliliğini yok etmiştir. Tüm bu bomba ve mayınlar toprağı ve üzerinde yaşayan tüm canlıların hayatını tehdit etmektedir. Vietnam savaşında, ABD 72 milyon litre herbisidi Vietnam topraklarına püskürtmüştür. Ormanların %14'ü ve 15000 km² alan yok edilmiştir. Bu herbisitlerde dioksin bulunmakta olup bu madde bilinen bir insan kanserojenidir. Çok az konsantrasyonlarda bile biyolojik olarak aktif olan TCDD Vietnam Savaşının bitiminden 25 yıl sonra bile çevresel olarak saptanmıştır. Yarı milyon çocuk dioksin ile ilişkili konjenital anormallili doğmuştur (Çağlayan 2014).

ABD ordusu tek başına dünyanın en büyük kirleticisidir. Küresel hava kirliliğinin %8'i, hammadde kullanımının %2-11'i ve yüksek düzey ve düşük düzey radyoaktif atıkların hemen hemen tümü ABD ordusu ile ilgilidir (Donohoe 2015)

8. Savaşlarla Mücadele

Savaşlar sağlıkçıların ilgisi tarihsel süreç içerisinde değişim göstermiştir. Erken dönemde daha çok “*savaşa bağlı ölümler ve yaralanmalar*”, “*savaş sırasında sağlık hizmetleri*”, “*mülteciler*” ve “*savaş suçları*” başlıklarına odaklanılmıştır. Günümüzde bu ilgi “*savaşların önlenmesi*” ve “*savaşlar-ekolojik yıkım*” başlıklarına evrilmiştir. Benzer durum halk sağlığı çalışmaları içinde geçerlidir. Geleneksel halk sağlığı askeri tıp ve mültecilere odaklanmıştır. Çoğu halk sağlığı planlaması savaş alanlarındaki acil tıp ve mülteci kamplarındaki hastalık kontrol programları gibi savaş sırası ve sonrasının yönetimi ile ilgilidir. Son zamanlara kadar hem savaş öncesi riskli nüfusun halk sağlığı surveyansı hem de savaş

neden olan sorunların çözümü ile ilgili tartışma yapma halk sağlığının dışında kalmıştır (Grundy ve ark. 2008).

Bununla birlikte halk sağlığı camiasında daha önce daha az gündeme gelen, savaşın önlenmesi yaklaşımına dair katkılarda bir artış gündeme gelmiştir. Savaşı yaratan modeller ve barışın sürdürülmesi politikaları için epidemiyolojik bulguların kullanımı; savaşta önlemede halk sağlıkçıların rolü; savaşın nasıl önleneceğini öğrenilmesi ve savaşa karşı birincil korunmada önlenmesinde sosyal, ekonomik, çevresel, kültürel ve politik koşullardaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve yaşam kalitesinin artırılmasını içeren yeni bir dünya düzenine odaklanma temaları gündeme gelmiştir. Halk sağlığı profesyonellerinin siyasal bilimcilerle işbirliğini artırmaları önerilmiştir. Yine Uluslararası Nükleer Savaş Önlemede Hekimler Örgütü (*Physicians for Prevention of Nuclear War - IPPNW*) ekonomiler, kaynaklar, ideoloji, toplumsal cinsiyet rolleri, dinler, epistemiyolojiler, etik, kültürel şiddet ve askeri harcamalardaki antagonizmalara odaklanarak “savaşa karşı aşı” kampanyasını başlatmıştır (Wiist 2015). IPPNW silah kontrolündeki rolü ile savaşın etkilerini önleme ve en aza indirme konusundaki katkı yapma gibi halk sağlığı camiasının işaretleri görünmeye başlamıştır. UNICEF çocuk haklarının korunması, çocuk askerlerin kullanımının sonlandırılması ve kara mayınlarından çocukların korunmasında öncü rol almıştır. Benzer şekilde *International Crisis Group* savaşların izlenmesi başlamış, WHO tarafından yaşama geçirilen kompleks acillere yönelik sağlık etkilerini en aza indirme amaçlı *Health Information Network for Advanced Planning* bilgilendirme sistemi ve çok sayıda insan hakları topluluğu, BM örgütleri ve akademik kurumların katılımı ile oluşturulan *The Sphere Project* tarafından hazırlanan Humanitarian Charter savaşların etkilerini en aza indirme konusundaki çabalara örnek olarak gösterilebilir (Grundy ve ark. 2008).

Tüm bu inisiyatiflere karşın halk sağlığı camiasının savaşlarla ilgili farkındalığın artırılması, sorunun merkezini oluşturan politik, teknokratik, yasal ve askeri camia temsilcileri ile tartışmalar yapma ve hafifletme sınırında kalmıştır. Gerçek olan halk sağlığını tehdit etmeyen bir savaşın yapılamayacağıdır. Bu perspektif ile “nation security-devlet güvenliği” kavramından “human security-insan güvenliği” kavramına geçiş önerilmiştir. Savaş sonrası döneme değil savaş öncesi döneme yönelik çalışmalar gündeme getirilmiştir. Savaş öncesi çalışmalar üç anahtar halk sağlığı paradigmasını içermektedir: “*Yaralanma epidemiyolojisi*”, “*halk sağlığı sürveyansı*”, “*sosyal ve kültürel epidemiyoloji*” (Grundy ve ark. 2008).

8.1. Savaşlarla mücadelede korunma düzeyleri yaklaşımı

Savaşların önlenmesinde de birincil, ikincil ve üçüncül düzeylerde yapılacaklar vardır. Korunma düzeyi ile ilgili yapılacaklar ayrıntılı ele alındığında savaş öncesi, aktif savaş sırası, savaştan hemen sonrası ve uzun süre sonrası dört dönemde önlemler tartışılmaktadır. Savaş öncesi önlemler birincil korunma; aktif savaş sırası ve savaşın hemen sonrası ikincil korunma ve savaşın uzun süre sonrasını hedefleyen önlemler ise üçüncül

korunma olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemlerin süresi çok değişkendir. Savaş öncesi dönem çok kısa olabilir, savaş haftalardan on yıllara kadar uzayabilir, savaş sonrası acil dönem devlet kurumlarının yeniden inşası ve halkın kullanımı açısından 1-10 yıl arası değişebilir. Esenlendirme ise daha uzun süreli olup 10-50 yıl arası değişir.

Grundy ve ark. (2008) halk sağlığı analizleri ve savunma politikasına yönelik kavramsal bir yaklaşım geliştirmişlerdir (Tablo 3).

Tablo 3: Halk sağlığı analizleri ve savunma politikası için kavramsal bir yaklaşım

<i>A. Olay öncesi</i>	<i>B. Olay</i>	<i>C. Olay sonrası kısa dönem</i>	<i>D. Olay sonrası uzun dönem</i>
ERKEN UYARI	ÇATIŞMA	ACİL	ESENLENDİRME
Halk sağlığı diplomasisi Sivilleri etkileme Epidemiyoloji (<i>Yaralanma ve Kolektif Şiddet</i>) Çatışma öncesi surveyans Çalışmaları (<i>Halk sağlığı ve politik surveyans</i>)	Askeri tıp Çatışma izleme	Aciller Tıp Mülteci Sağlığı	Kalkınmaya yardım Sağlık hizmetlerinin yeniden yapılması Sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma

Dünya örnekleri göstermiştir ki çoğu halk sağlığı müdahalesi B ve C aşamasına, yani çatışma ve acillere yöneliktir. A aşamasına, savaş-çatışma öncesine odaklanma azdır. Birinci korunma düzeyinde yardımlar daha azdır. Bu dönem ile ilgili analizler, çatışmanın yoğunluğu hakkında bilgi vermiştir (Grundy ve ark. 2008). Halk sağlığında öncelik birincil korunmaya verilse de güncel pratik bununla uyumlu değildir. Wiist (2015) savaş ve sağlık alanında iki derginin 2012 yılına kadar olan makalelerinin %67-100'ünün ikincil ve üçüncül koruma ile ilgili olduğunu belirlemiştir.

Çatışmanın önlenmesi, halk sağlığı diplomasisi, sivillere etkinin öngörülmesi, hassas grupların epidemiyolojik değerlendirmesi, mortalite ve morbidite projeksiyonları, halk sağlığı olanaklarının sürdürülmesi ve yeniden yapılanması (restorasyonu) için önleyici ve hazırlık aktiviteleri, halk sağlığı surveyansı ve yanıt sisteminin devam ettirilmesi konularında çalışmalar genellikle yetersizdir. Öz itibarıyla birincil korunma olan, savaşın ortaya çıkmasına odaklanmış bu aşama kompleks içerikte olması, halk sağlığının siyasal sürecin dışında durma, emperyalist-kapitalist dünya ile daha uyumlu uluslararası sağlık örgütlerinin varlığı bu yetersizliği açıklayabilir (Grundy ve ark. 2008).

Erken uyarı döneminde halk sağlığı çalışmalarının yapılandırılması konusunda üç aşamalı kapsamlı öneriler bulunmaktadır.

Erken uyarı-1.aşama: Hedef sosyoekonomik etki değerlendirilmesi, demografik etki değerlendirilmesi ve mortalite projeksiyonlarıdır. Bu aşamada halk sağlığı surveyans çalışmaları, çatışma-savaş olgu çalışmaları, epidemiyolojik değerlendirme ve tarihi ve sosyal analizlerin yapılması önerilmektedir. Bu kapsamda sadece teknik bir çalışma önerilmemekte, özellikle tarihi ve sosyal analizler ön plana çıkartılmaktadır. Tarihi ve sosyal

analizlere vurgu siyasal alana girmekte gönülsüz duran halk sağlıkçılar/sağlıkçılar için ciddi bir eleştiri niteliğindedir.

Erken uyarı-2.aşama: Hedef çatışma öncesi dönemin planlanması ve çatışmanın-savaşın önlenmesidir.

Erken uyarı-3.aşama: Çatışmanın önlenmesi için halk sağlığı diploması, halk sağlığı ve sivil savunma ile zararları en aza indirme etme stratejisi, çatışma sonrası programın tasarlanması ve sağlık sistemi yanıtının oluşturulması hedeflerini kapsar. Savaş ve çatışmalarla ilişkili gıda kıtlığı, salgınlar ve duyarlı grupların hastalıkları, göç-zorla yerinden edilme potansiyeli ve erken saptanması ve halk sağlığına olan etkileri azaltma için müdahalelere hazırlık çalışmaları bu kapsamda ele alınmaktadır (Grundy ve ark. 2008).

Halk sağlığı sürveyansı ve politik sürveyans özellikle savaş öncesi ve savaş sırasındaki koşullar ile ilgili bilgilerin toplanmasını hedefler. Savaşla ilgili ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde eğilimlerin belirlenmesi ve önceki yıllarla kıyaslanması önemlidir. Bununla birlikte savaşan devletler tarafından halkın bilgilendirilmesindeki kontrol ve manipülasyonu, savaş öncesi ve savaş koşullarında halk sağlığının değerlendirilmesindeki zorluklardan birisidir. Benzer şekilde hassas devletler ve savaş koşulları hakkında bilgi de yetersizdir. Kompleks acillere yönelik erken acillerin kurulması, saptama, hazır olma durumu, hafifletme projeleri ve sosyal ve ekonomik rehabilitasyon konusunda yatırımlar çok az iken askeri müdahalelere devasa para harcandığı ve bilgi kaynaklarındaki yetersizlik 2005 İnsan Güvenliği raporunda dile getirilmiştir. (Kaynak BM?) Mevcut yaklaşımın devletin güvenliği ile ilgili olduğu, insanın-bireyin güvenliğine geçişte savaş öncesi dönem önemli olup savaş öncesi dönem ile ilgili daha dengeli değerlendirilmesini sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu amaçla grip epidemileri, tüberküloz, HIV/AIDS ve tütünle ilgili kontrol programları gibi sosyal afetlerin önlenmesi ve kontrolü yaklaşımındaki kaba ve sistematik tekniklerin ulusal ve iç savaşların etkilerinin planlanmasına da uyarlanması dile getirilmektedir. Savaş öncesi dönemle halk sağlığı sürveyansında yanıt aranması gereken sorular olarak şunlara yer verilmiştir:

1. Risk altındaki nüfusun boyutu, sivil nüfusa göre kolektif şiddetin mevcut dağılımı ve sıklığı nedir?
2. Kolektif şiddet riski olan nüfusun temel sosyal ve demografik karakteristikleri nedir?
3. Sivil nüfuslara karşı kolektif şiddetle ilgili uyarma ve belirlemeye yönelik izleme sisteminin kurulması için uygulanabilir seçenekler nedir?
4. Savaşın temel nedenleri nelerdir?
5. Savaş stratejileri nasıl değerlendirilebilir?
6. Gıda kıtlığı, nüfus yer değişiklikleri ve kamu hizmetlerinin tahribatı açısından hemen savaş sonrası durumla ilgili çeşitli savaş senaryolarındaki olası etkileri nelerdir?
7. Mortalite ve sosyo-ekonomik projeksiyonlar hakkında bilgi veren olgu çalışmalar var mı?

8. Tarihi ve sosyal analizlere dayalı sosyal birliktelik ve devletlerin kurumlarına çatışmaların uzun vadeli olası etkileri nelerdir? (Grundy ve ark. 2008).

Savaşların önlenmesinde sosyal epidemiyoloji kapsamında genel olarak kötü sağlığın sosyal orijini yaklaşımı ile savaşta rol oynayan sosyal ve ekonomik eşitsizliklere yer verilmektedir. Günümüzde daha çok sağlığın sosyal belirleyicileri yaklaşımı olarak bilinmektedir. Alternatif yaklaşımlarda kültür ve ekoloji de değerlendirmeye eklenmektedir. Savaşların sosyal kapital ve toplulukların güven düzeyi ve birlikteliğinin incelenmesini de önermektedir. Bu alanlardaki yıkımının sadece savaşın ortaya çıkması değil aynı zamanda savaşın etkilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik uzun süreli ekonomik, sosyal ve politik yeniden yapılandırılması çalışmalarına da etkileyeceğine dikkat çekmektedir Sosyal epidemiyoloji ile potansiyel savaşın kısa ve uzun süreli etkileri ile ilgili bilimsel bazı kesin tahminler yapılması hedeflenmektedir (Grundy ve ark. 2008).

Savaşların önlenmesine yönelik halk sağlığı çalışmaları ile bilinen Levy ve Sidel önerilerini üç başlıkta toplamaktadır: Savaşa yol açan faktörleri kabullenme, barış kültürünü geliştirme, silahların kontrol altına alınması (Tablo 4).

Tablo 4: Savaşın Önlenmesi İle İlgili Çalışmalar (Levy ve Levy ve Sidel 2003, Sidel 2010).

Yaşam koşullarının iyileştirilmesi	• Yoksulluğun ve sosyoekonomik ve sağlık eşitsizliklerinin azaltılması • Sosyal güvenlik ağının güçlendirilmesi • Eğitim ve istihdam fırsatlarının iyileştirilmesi • Halk Sağlığı'nın güçlendirilmesi • Tıbbi bakımın kalite, erişim ve ödenebilirliğinin iyileştirilmesi • Milenyum hedefleri (<i>aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması, evrensel temel eğitimin başarılması, kadının güçlendirilmesinin desteklenmesi, çocuk ölümlerinin azaltılması, HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla savaşım, çevresel sürdürülebilirliğin güvence altına alınması, gelişim için küresel paydaşların sağlanması</i>)
Silahların kontrol altına alınması ve askeri harcamalarının azaltılması	• Anti-personel mayın sözleşmesi • Kimyasal silahlar sözleşmesi • Parça tesirli bombaların yasaklanması • Yeni silah sistemlerinin yasaklanması • Nükleer silah sözleşmesi
Barış kültürünün oluşturulması, çatışmalarda şiddet kullanımının ortadan kaldırılması	• Birleşmiş Milletler • Uluslararası Adalet Divanı (Dünya Mahkemesi) • Uluslararası Ceza Mahkemesi

Günümüzde savaşa zemin hazırlayan yaşam koşulları daha belirgin hale gelmiş ve kötüleşmiştir. Başta yoksulluk olmak üzere sosyal eşitsizlikler varlığını sürdürmektedir. Savaşların önlenmesinde yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve her türlü eşitsizliğin

ortadan kaldırılması olmazsa olmazlar arasındadır (Levy ve Sidel 2003, Sidel 2010, Stewart 2002).

Savaşlarla mücadele ile ilgili yüzyıl arayla yapılan iki Lahey toplantısında ele alınanlarda önemlidir. Birinci Lahey Barış Konferansı-1899 yılında devlet temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiş ve savaş daha insancıl hale getirmek için yöntem arayışı ön plana çıkmıştır. Konferans savaş ve savaş döneminde işlenen suçlarla ilgili düzenlenmiş ilk uluslararası sözleşmeler ile sonuçlandırılmıştır. Bu sözleşmelerde kara savaşı talimatnamesi, kara ve deniz savaşı hukuku, tarafsız ülkelerin hak ve ödevleri, savaşın başlatılması, düşmanlıkların açılması, savaşanların hak ve yükümlülükleri kodifiye edilmiş, bazı silah ve maddelerin kullanımı yasaklanmış ve savaşan ile savaşmayan devletlerin ayrımı yer almıştır. Yüzüncü yıl yıldönümünde 1999 yılında gerçekleştirilen Lahey Barış Konferansı'na ise sivil toplum örgütlerinin temsilcileri bin kişi katılımı ile Savaşı Önlemek ve "Barış Kültürü"nü inşa etmek için yöntem arayışı amacıyla toplanmış ve 21.yüzyılda Barış ve Adalet için Lahey Sözleşmesi kaleme alınmıştır (Levy ve Sidel 2003). Kapitalizm için bir yol arayışı da olsa sözleşmede dile getirilen öneriler (Kutu-1) yol göstericidir.

Kutu-1: Yirmi Birinci Yüzyılda Barış ve Adalet için Lahey Sözleşmesi (10 adım)

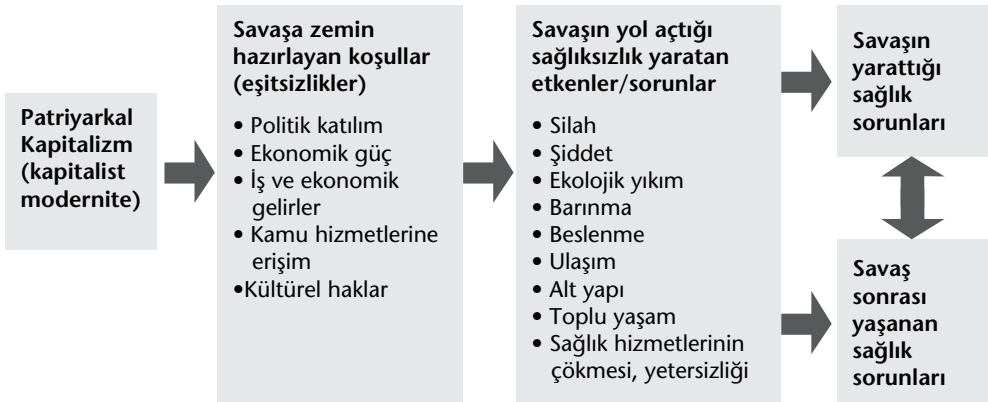
- Barış, İnsan Hakları ve Demokrasi için eğitim
- Küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı yapılacaklar
- Çevresel kaynakların sürdürülebilirliği ve adil kullanımının geliştirilmesi
- Sömürgecilik ve yeni sömürgeciliğin ortadan kaldırılması
- Irksal, etnik, dinsel ve toplumsal cinsiyetle ilgili hoşgörüsüzlükleri elimine etme
- Toplumsal cinsiyet adaletini geliştirme
- Çocukları ve Gençleri Koruma ve Saygı Gösterme
- Uluslararası demokrasiyi ve küresel yönetişimi geliştirme, teşvik etme
- Etkin bir şiddetsizlik ilanı
- Yerel düzeyde toplumsal şiddeti elimine etme

Silahların kontrolü küçük silahların kontrolünün geliştirilmesi ve kitlesel imha silahlarındaki ayrımcılığın giderilmesi olarak iki başlıkta ele alınmaktadır. Küçük silahların yayılmasını ve hatalı kullanımını azaltmaya yönelik önlemler güçlü silah kontrol yasalarının benimsenmesi ve uygulanması, ithal ve ihraçla ilgili lisans yetkililerinin güçlendirilmesi ve silah üretimi, bulundurma ve transferi ile ilgili daha iyi kayıt tutmayı içerir. BM küçük silahlarla ilgili eylem planı desteklenmesi de gereklidir (Levy ve Sidel 2003).

İkincil korunma düzeyinde özellikle sığınmacılar için "Humanitarian Charter" belgesini de hatırlamakta yarar vardır. Bu belgede savaşlarda asgari olarak sağlanması gereken beş anahtar hizmete yer verilmiştir: Su sağlanması ve sanitasyon, beslenme; gıda yardımı; barınma ve sağlık hizmetleri (Grundy ve ark. 2008)

8.2. Savaşlarla mücadelede nedensellik yaklaşımı

Halk sağlığı ile ilgili yapılan çalışmaların birincil korunma düzeyinde hem teknik hem de perspektif açısından yetersiz olduğu söylenebilir... En önemli halk sağlığı sorunu olan savaşlar ele alınırken korunma/önleme düzeyi yaklaşımı yanında nedensellik yaklaşımı da yol göstericidir. Birincil korunma yani savaşın önlenmesi sosyopolitik nedensellik modeli ile düşünme olmaksızın eksik kalır. Sosyopolitik nedensellik modeli ile savaşlara bağlı sağlık sorunlarını Grafik-1'deki kavramsal çerçevede ele alınabilir (TTB 2014). Teknik açıdan önerilen tarihi ve sosyal analiz hedefli epidemiyolojik çalışmalar "tarafsız halk sağlığı" vurgusu ile sermaye ve devletlere yaslanan tarza karşı sosyopolitik nedensellik yaklaşımı ile siyasal değerlendirme de mutlaka gündeme getirilmelidir. Halk sağlığının sermayenin, devletlerin değil, emekçilerin, toplumun perspektifi ile düşünmeye başlayıp eyleme geçmesi gerçekleştirilmeden bu kısıtlılık halinden kurtulmak pek mümkün görünmemektedir. Bu yaklaşıma göre savaşlara zemin hazırlayan koşulların analizine de yer verilmektedir. Siyasal değerlendirmelerin ön plana çıktığı bu düzeyde emek sömürüsü ve her türlü tahakküm ilişkilerinin hakim olduğu patriyarkal kapitalizm, kapitalist modernite yaklaşımlarını analize dahil etmek gerekmektedir. Tüm toplumsal sağlık sorunlarında olduğu gibi savaşlarında kökeninde kâr için üretim anlayışının hâkim olduğu kapitalist üretim ilişkileri; kapitalizmin daha önceki sınıflı toplumsal yapılardan devrıldığı ve daha da güçlendirdiği iktidar ilişkileri; erkek egemen, otoriter, hiyerarşik ve muhafazakar kapitalist devlet ve insan merkezli doğa yaklaşımı yatmaktadır (HDK Sağlık Meclisi 2015). Sağlığın tanımında biyolojik, ruhsal ve sosyal iyilik hali yanında son dönem öne çıkan ekolojik ve siyasal sağlık tartışmalarının savaşların önlenmesinde yol gösterici katkılar sağlamaktadır. Doğa ve toplum yararını esas alan, sömürü ve tahakküm ilişkilerinden arınmış bir dünya arayışı savaş ve şiddeti besleyen koşulların ortadan kalkmasına aracılık edecektir.

Grafik-1: Sosyopolitik nedensellik yaklaşımına göre savaş ve sağlık sorunları ile ilgili kavramsal çerçeve

8.3. Savaşların önlenmesi ve halk sağlıkçılar

Halk sağlıkçılar sağlığa sosyal bakış, sağlığı bütüncül ele alış, toplumsal olarak değerlendirme ve sahip olduğu teknik nitelikler nedeniyle savaşların önlenmesinde önemli rolleri vardır. Epidemiyoloji bilgileri bağlamında risk ve koruyucu faktörleri saptama; önleyici stratejileri planlama, geliştirme, izleme ve değerlendirme; program ve hizmetleri yönetimi; politika analizleri ve geliştirilmesi; çevresel değerlendirme ve iyileştirme teknik becerileri olarak ele alınmaktadır. Bu teknik becerilerin nedeniyle halk sağlıkçıların erken uyarı sisteminin inşasında da sorumluluk alması gerektiği vurgulanmaktadır. Savaş zemin hazırlayan koşulların halk sağlığı ile ilgili sağlık göstergelerinin düzenli toplanması ve gözden geçirilmesi ile şiddet içeren çatışma riski için erken uyarı sağlanabileceği belirtilmektedir. Yine militarizmin boyutu ve etkilerinin saptanması ve savaşlara ayrılan kaynakların ortaya konması gibi başlıkların da altı çizilmektedir. Sağlık savunuculuğu rolleri savaşların önlenmesi bağlamında halk sağlıkçılara sorumluluk yüklemektedir. Üstelik bazı halk sağlıkçıların konu ile ilgili özel ilgilerinin olması ve ODD/ Savaş bölgelerde çalışma deneyimi de önemli avantajlar sağlamaktadır. Aynı zamanda halk sağlığının çok disiplinli doğası nedeniyle savaşların önlenmesinde kurumların gönüllü bir araya gelişleri açısından geniş bir zemin sağlama potansiyeline sahip olmasına da vurgu yapılmaktadır (Wiist ve ark. 2014).

Kaynaklar

- Abouharb MR (2012) Why Some Conflicts Remain More Lethal Than Others: How the International Human Rights Regime Mitigates the Impact of Civil and Interstate War on Infant Mortality Rates, 1817-2005. <http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/esrcjsps/Abouharb.pdf>, erişim tarihi: 6 Ağustos 2015
- Barut M (2001) Göç-Der Araştırma Raporu (1999-2001), İstanbul
- Bianet (2013) Zorla Kaybedilenlerin Hikayesi Kayıt Altında, Hakikat ve Adalet Merkezi, <http://www.bianet.org/bianet/toplum/148404-zorla-kaybedilenlerin-hikayesi-kayit-altinda>, erişim tarihi: 10 Ağustos 2014
- Bianet (2014) Karamayınları İzleme Örgütü 2014 Raporu: Türkiye'nin Mayın Performansı Çok Kötü. Beyza Kural İstanbul - BİA Haber Merkezi 03 Aralık 2014, <http://bianet.org/bianet/toplum/160483-turkiye-nin-mayin-performansi-cok-kotu>, erişim tarihi: 12 Ağustos 2015
- Casualties of the Syrian Civil War (2015) https://en.wikipedia.org/wiki/Casualties_of_the_Syrian_Civil_War, erişim tarihi: 6 Ağustos 2015
- Conflict Barometer (2014) The Heidelberg Institute for International Conflict Research.
- Çağlayan Ç (2014) Savaş-Doğa ve Halk Sağlığı. Ata Soyer Sağlık ve Politika Sempozyumları-2, Savaş, Kapitalizm, Sağlık, 14 Aralık 2014, Ankara.
- Davas A (2014) Savaş, Göçmenlik ve Kadın. Ata Soyer Sağlık ve Politika Sempozyumları-2, Savaş, Kapitalizm, Sağlık, 14 Aralık 2014, Ankara.
- Donohoe M (2015) Causes, Consequences, and Costs of War and Militarism. Public Health and Social Justice Website, <http://phsj.org/war-and-peace/>, erişim tarihi: 10 Ağustos 2015
- Gates S, Strand H (2012) Development Consequences of Armed Conflict. World Development, 40 (9): 1713-22.
- Ghobarah HA, Huth P, Russett (2004) The post-war public health effects of civil conflict. Soc Sci Med, 59: 869-84.

- Göç Platformu (2011) Zorla Yerinden Edilenler İçin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Araştırma Raporu. ed: Güvenç S, Teselli FŞ, Barut M. Antalya.
- Grundy J, Biggs BA, Annear P ve ark. (2008) A Conceptual Framework For Public Health Analysis of War and Defence Policy, *Int J Peace Studies* 13: 87-99.
- Gül Z (2014) Savaş ve İnsan Hakları İhlalleri. Ata Soyer Sağlık ve Politika Sempozyumları-2, Savaş, Kapitalizm, Sağlık, 14 Aralık 2014, Ankara.
- HASUDER (2014) Çocuklar ve Savaş. ed: B Tokuç (ed), HASUDER Yayınları, Ankara.
- Hatun Ş (2003) Savaş ve Çocuklar. Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara
- HDK Sağlık Meclisi (2015) HDK Sağlık Meclisi Sağlık Politikaları, <http://www.halklarindemokratikkongresi.net/meclisler/saglik-meclisi/hdk-saglik-meclisi-saglik-politikalari/661>, erişim tarihi: 10 Temmuz 2015
- HUNEE (2006) Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.
- Hynes HP (2003) *DifferenTakes. 10 Reasons Why Militarism Is Bad for Women*. Population and Development Program at Hampshire College, No: 25.
- Hynes HP (2004) On the Battlefield of Women's Bodies: An Overview of the Harm of War to Women. *Women's Studies International Forum*, 27: 431-45.
- İHD (2007) Mayın Gerçeği. İnsan Hakları Bülteni, Özel sayı 1.
- Kahya M (2006) Savaş ve Barış. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 26: 6-11
- Levy B, Sidel VW (2003) War & Public Health in the Twenty-First Century. *New England Journal of Public Policy*, 19: 167-178
- Murray CJL, King G, Lopez AD ve ark. (2002) Armed conflict as a public health problem. *BMJ*, 324: 346-9.
- Özbudun S (2013) Savaş Şiddet Üzerine Ekonomi-Politik ve Antropolojik Notlar, <http://sibelozbudun.blogspot.com/2013/01/savas-siddet-uzerine-ekonomi-politik-ve.html>, 18.09.2013
- Peterson T, Wallenstein P (2015) Armed conflict, 1946-2014. *Journal of Peace Research*, 52: 536-50.
- Savaş Karşıtları (2013) 10 yılda 109 sivil mayın kurbanı, 3 Eylül 2013, <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=73348>, erişim tarihi: 12 Ağustos 2015
- Sidel VW (2010) War and Public Health. Seminar Series on "Crisis as Catalyst in Public Health", Center for Public Health Initiatives, University of Pennsylvania, Philadelphia, PA -- November 17, 2010
- Stewart F (2002) Root causes of violent conflict in developing contries, *BMJ*, 324:342-5.
- Saçaklıoğlu F, Hassoy H (2005) Savaş ve Halk Sağlığı. Irak'ta Savaş ve Sağlık, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, s:11-17.
- Saçaklıoğlu F, Sarıkaya Ö (2002) Olağandışı Durumlarla İlgili Temel Kavramlar. Olağandışı Durumlarda Sağlık Hizmetleri Sağlık Çalışanının El Kitabı, AO Karababa (Ed), TTB yayınları, 2. Baskı, Ankara s: 11-20.
- Perlo-Freeman S, Fleurant A, Wazeman PD ve ark. (2014) Trends in world military expenditure. SIPRI Fact Sheet, April 2015.
- Sosyal A (2005) Birinci, İkinci Körfez Savaşları ve Çevre. Irak'ta Savaş ve Sağlık, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, s:47-53.
- Swanson D (2014) Public Health Experts Identify Militarism As Threat. *OpEdNews Op Eds* 5/15/2014 at 14:57:29
- TESEV (2008) Türkiye'nin Yerinden Edilme Sorunu: Sorun, Mevzuat ve Uygulama. Ünalın T, Çelik AB, Kurban D, içinde: ed: Kurban D, Yüksek D, Çelik AB, Ünalın T, Aker AT. "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. 2.baskı
- TTB (2009) Kara mayınları, <http://www.ttb.org.tr/index.php/haberler/179-ttb/1633-mayin>, erişim tarih: 4 Şubat 2011.
- TTB (2014) Suriyeli Sığınmacılar ve Sağlık Hizmetleri Raporu, ed: Zencir M, Davas A.
- TTB (2015) Çocuklara kıymayın efendiler!, TTB, SES ve TPD ortak basın açıklaması, <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/cizre-5115.html>, erişim tarihi: 8 Ağustos 2015

- Türkay M. (2014) Günümüz Savaşının Özellikleri ve Halen Savaşan Bölgeler. İçinde: Çocuklar ve Savaş, Ed: Tokuç B, Hasuder Yayın No: 2014-1, s: 1-7.
- UNHRC (2014) Global Trends Forced Displacement in 2014, World at War
- UNIFEM (2002) Women, War and Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-Building. Ed: Rehn E, Sirleaf EJ, United Nations Development Fund for Women. 2002.
- van der Heijden T (1997). Health Care between War and Peace (an exploration of issues and strategies). HealthNet International, Discussion Paper 1
- Wiist WV, Barker K, Arya N, et al. (2014) The Role of Public Health in the Prevention of War: Rationale and Competencies. American Journal of Public Health, 104: 34-47.
- Wiist WV (2015) Use of complex systems modelling to strengthen public health's role in preventing war. Medicine, Conflict and Survival, 30: 152-64.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Pitirim_Sorokin, erişim tarihi: 15.09.2013.

Giriş

Savaş, ülkeler, bloklar ya da bir ülke içerisindeki gruplar arasında gerçekleşen silahlı mücadeledir ve klasikleşmiş bir söz ile özetlenecek olursa “savaş, siyasetin başka araçlarla sürdürülmesidir” (Clausewitz ve ark. 2004). Savaşlar birçok farklı nedene dayanır; ancak genellikle temel neden ekonomik çıkarlardır (örneğin, yeni pazarlara ulaşma, paylaşma ya da kontrol altında tutma). Yine de her ne sebebe dayanırsa dayansın savaş yıkıcıdır.

Savaşın yıkıcılığının doruğa ulaştığı II. Dünya Savaşı sonrasında genel olarak bir “barış” söylemi uluslararası siyasete hâkim olsa da savaşların, çatışmaların ve politik şiddetin sonu gelmemiştir. Savaşların toplumlara, özellikle de toplumların akıl sağlığı sorunlarına olan etkisi ise daha çok 1980’li yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. Bu gecikmiş ilginin artışı, 1980’lerde Vietnam Savaşı’nın etkileri ile kendi topraklarından ayrılmak zorunda kalan Güneydoğu Asya mültecilerinde yapılan yaygınlık (prevalans) araştırmaları ile başlamıştır. Latin Amerika’da devlet tarafından siyasallaşmış toplumsal yapıya karşı organize edilen savaşlar; Lübnan, Sri Lanka ve Sudan’daki iç savaşlar; Bosna ve Ruanda’daki etnik soykırım ve Gazze’deki İsrail işgali gibi diğer çatışmalar, savaşın ve diğer organize şiddet eylemlerinin neden olduğu psikopatolojilere olan ilgiyi arttırmıştır (Miller ve ark. 2006).

Diğer yandan savaşın psikiyatri tarihinde süreklileşmiş bir yeri vardır. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşları’nın neden olduğu toplumsal bunalımlar, yeni durumlara uygun ve etkili psikiyatrik müdahaleler ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Murthy ve Lakshminarayana 2006). Süregiden çatışmalar ve işgaller sırasında savaş alanında görev alan askerler ile geri hizmette görevli memurlarda savaşın etkilerinin farklı belirtiler ile ortaya çıkması, strese ve travmaya karşı verilen reaksiyonların anlaşılmasında yeni bakış açılarının oluşmasını sağlamıştır (Murthy ve Lakshminarayana 2006).

Araştırmalar organize şiddete maruz kalan bireylerde, akut ve sürekli psikolojik stres riskinin arttığını açık bir şekilde göstermektedir (Johnson ve Thompson 2008). Ancak çalışmaların çoğu, bu tür hastalara kültürel olarak da uygun olan yaklaşımın ne olduğu konusunda klinisyenlere bilgi sağlamaktan uzaktır (Miller ve ark. 2006). Bu konuda sağlıklı bir yaklaşım için çatışma ile ilgili stresin yaşandığı bölgeye has karakteristik (kültürel) özelliklerin, stresin tecrübe edilme biçimini, anlaşılmasını ve ifade edilmesini nasıl etkilediği de bilinmelidir (Rogler 1989). Ayrıca stres sırasında veya sonrasında

mağdurlardaki kültürel özelliklere göre değişen yardım arama davranışları, duygular, başa çıkma yolları ve toplum içi uyum sağlayıcı kaynaklar gibi bileşenlerin farklılıklarının tanımlanması gerekmektedir (Rogler 1989). Bu gibi nedenlerle çatışma durumlarındaki psikiyatrik epidemiyoloji sadece olguları saymaktan ibaret değildir.

Savaş, kişiye verdiği zararların yanı sıra sosyal ve ekonomik alanlarda da var olan düzenin bozulmasına neden olur. Savaş, şiddet ve çatışmalar, zaten psikiyatrik altyapısı yetersiz olan toplumları, psikiyatri hizmetlerinin tamamen ortadan kalktığı bir durumla baş başa bırakır (Trani ve Bakhshi 2013, Jegannathan ve ark. 2015). Diğer yandan ölümün aslında savaş sonuçları içerisinde buzdağının sadece görünen yüzü olduğu, yoksulluk ve göçler, sakatlıklar, beslenme yetersizlikleri, ekonomik çöküntü gibi diğer sonuçlarının ise genellikle göz ardı edildiği söylenebilir. Olağan şartlarda zaten ihmal edilen psikiyatrik durumlar için savaş koşullarında göz ardı edilmek çok daha şiddetli olmaktadır. İşte savaş, çatışma ya da travmalarla ilgili psikiyatrik epidemiyoloji buzdağının görünmeyen yanını görünür hale getirir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün tahminine göre dünya genelindeki silahlı çatışmalara katılan veya etkilenen insanların en az %10'luk kısmında süreç içinde ciddi bir akıl sağlığı sorunu görülmektedir ve yine bir diğer %10'luk kesimde ise gündelik hayatlarına önceki gibi devam edemeyecekleri zihinsel ya da davranışsal bir değişim ortaya çıkmaktadır (WHO 2002). En çok görülen durumlar depresyon, anksiyete, uykusuzluk, sırt ve mide ağrıları gibi psikosomatik bulgulardır (Green ve ark. 2003). Çatışmalara maruz kalmış ya da mülteci konumuna düşen kişiler arasında yapılmış araştırmaların sonuçlarının ele alındığı yakın zamanlı bir sistematik gözden geçirme, bu tür nüfuslarda depresyon yaygınlığını %30,8 ve TSSB yaygınlığını ise %30,6 olarak bildirmiştir (Steel ve ark. 2009). İlerleyen bölümlerde son 30 yıl içinde savaş, çatışma ve toplu yerinden etmelerin olduğu bölgelerde yaşayanlara dair yapılan epidemiyolojik araştırmalarla ilgili veriler ele alınacaktır.

Afganistan

Uzun yıllardır bölgede devam eden çatışmalar insanlar üzerinde onarılması güç derin izler bıraktı ve nüfusun büyük bölümünde göç etme zorunluluğu oluşturdu. Bu zorlu bölgede yapılan iki araştırma ise hem bulguları hem de büyüklükleri açısından önem taşımaktadır (Murthy ve Lakshminarayana 2006).

15 yaşın üzerinde 799 kişiyi kapsayan ilk çalışmada bulunan sonuçlara göre, çalışmaya katılanların %67,7'sinde depresyon, %72,7'sinde anksiyete, %42'sinde TSSB belirtileri görülmektedir (Cardozo ve ark. 2004). Engellilerde ve kadınlarda, travmaya hassasiyet daha fazladır. Bu çalışmanın gösterdiği bir diğer bulgu da travma ile başa çıkmada dini yöntemlerin kullanımının yaygınlığıdır (Cardozo ve ark. 2004).

Nangarhar eyaletinde yürütülen ikinci çalışmada travmaya maruz kalan insanlarda belirti yaygınlığı, emosyonel destek için kaynakların tanımlanması, risk faktörleri ve bu noktada duyulan ihtiyaçların belirlenmesi amaçlanmıştır (Scholte ve ark. 2004).

Araştırma kapsamında 15 yaş üzeri 1011 kişi ile görüşülmüş ve katılanların yaklaşık yarısında en az bir travmatik yaşantı saptanmıştır. Depresyon görülme oranı %38,5; anksiyete yaygınlığı % 51,8 ve TSSB semptomları %20,4 olarak saptanmıştır. Travma ile başa çıkmada ana kaynaklar, din ve aile olarak gözlemlenmiştir (Scholte ve ark. 2004).

Yakın zamanda yapılan bir çalışmada ise kadınlarda çatışmaya maruz kalmaktan çok, günlük hayatla ilgili zorlukların TSSB dışındaki tüm akıl sağlığı sorunları için daha belirleyici olduğu; erkeklerde ise gündelik zorlukların, savaş deneyimleri ile TSSB arasındaki ilişkiyi etkilediğini bildirmiştir (Miller ve ark. 2008).

Balkanlar

Reel sosyalizmin çözülüşü ve milliyetçiliğin yeniden ortaya çıkışı sonrasında, 90lı yılların başından itibaren Balkanlarda yaşanan çeşitli çatışmalar, savaşların yol açtığı psikiyatrik etkilerle ilgili ön plana çıkmaktadır (Carballo ve ark. 2004, Murthy ve Lakshminarayana 2006). Bu bölgelerde yapılan araştırmalara, diğer araştırmalardan farklı olarak, çatışmalardan etkilenen her iki taraftan da katılımcılar dâhil edilmiştir (Westermeyer 2000). Savaş nedeniyle Hırvatistan'a sığınan Bosnalı mülteciler arasında yapılan bir araştırmaya göre, savaş sonrası özürlü kalmak ile depresyon ve TSSB görülme olasılığı arasında doğrudan ilişki bildirilmiştir (Mollica ve ark. 1999). Bu mülteci grubunun 3 yıl boyunca psikiyatrik yakınmalar için takip edildiği bir izlem araştırmasında ise çatışma ve göç bölgesinde yaşamaya devam eden toplulukta bulgular süreklilik göstermiştir (Mollica ve ark. 2001).

Savaştan etkilenen Kosova Arnavutları arasında yapılan genel toplum örneklemli bir araştırma %17,1 oranında TSSB belirtileri saptamıştır (Lopes Cardozo ve ark. 2000). Yaşlılarda, daha önce psikiyatrik bir hastalık yaşamış veya kronik psikiyatrik bir hastalığı olan gruplarda travmatik yaşantılar sonrası ruh sağlığında bozulma ve sosyal işlevselliklerinde kayıpların daha fazla olduğu bildirilmiştir.

Kosova'daki Sırp etnik azınlık arasında yapılan bir diğer araştırmaya göre örneklemde sosyal işlevsellik kaybı ve şiddetli depresyon belirtilerinin yaygınlığı oldukça yüksek bulunmuştur (Salama ve ark. 2000). Kadınların, yalnız ya da küçük ailelerde yaşayanların psikiyatrik bozukluk açısından daha riskli oldukları bildirilmiştir. Yaşları 9-14 arasında değişen 2796 çocuğun incelendiği bir diğer araştırma, örneklemde yüksek oranda TSSB ve yas belirtileri olduğunu göstermiştir (Smith ve ark. 2002). Kızların oğlanlardan daha fazla yakınma bildirdiği çalışmada, psikiyatrik belirtilerin kişinin uğradığı travmanın tipi ve miktarı ile ilişkili olduğu bildirilmiştir.

Öte yandan Balkanlarda yaşanan savaşlar sırasında sivillere yönelik katliamlar, sistematik işkenceler ve tecavüzler de uygulanmıştır. Savaş sırasında cinsel saldırıya (tecavüz, genital bölgelere yönelik saldırı, dövülme ve hakaretler) uğrayan erkeklerde yapılan bir araştırma en sık görülen belirtilerin uyku bozuklukları, dikkati yoğunlaştırmada zorluklar, kâbuslar, çarpıntı gibi uzun süreli devam eden TSSB belirtileri olduğunu bildirmiştir (Loncar ve ark. 2010).

Kafkaslar

Kafkaslar da Balkanlar gibi Sovyetler-sonrası dönemde çatışmaların ve savaşların dinmediği bir coğrafyadır. Çeçenistan'dan Ermenistan'a, Azerbaycan'dan Gürcistan'a savaş hali dönem dönem devam etmektedir. Çatışmasızlık dönemlerinde ise göç, baskı ve yıldırma politikaları, çeşitli hak gasplarına yol açmaktadır. Diğer yandan süregelen çatışma ortamına rağmen az sayıda araştırma bulunmaktadır. Gürcistan'da savaşa bağlı olarak yerinden edilen bir toplulukta TSSB, depresyon, anksiyete ve eş tanılı durumların yaygınlığının sırasıyla %23,3; %14,0; %10,4 ve %12,4 olduğu bildirilmiştir (Makhashvili ve ark. 2014). Çatışma bölgelerinde yaşayanlar arasında yapılan bir diğer araştırma ise örneklemdaki en az bir psikiyatrik bozukluk yaygınlığının %30,5 olduğunu ve sağlık hizmetlerine ulaşımında en önemli sorunun sosyal güvencesizlik ve maddi sıkıntılar olduğunu bildirmiştir (Chikovani ve ark. 2015). İngiltere'ye sığınan Çeçenistan kökenli mülteciler arasında yapılan bir diğer araştırma ise katılımcıların en az üçte ikisinin çatışmalara bağlı olarak en az bir belirti yaşadıklarını saptamıştır (de Jong ve ark. 2004). Azerbaycan'da ise savaşlar nedeniyle yerinden edilen yaklaşık 124.000 kişi arasında psikiyatri başvuru yaygınlığının çeşitli nedenlere bağlı olarak düşük kaldığı bildirilmiştir (Ismayilov ve Fuad 2002).

Kamboçya

Kamboçya, uzun şiddet tarihine sahip bir ülkedir. 1960'lardaki sivil savaş ile başlayan ve giderek artan şiddet ortamı, toplumun sosyal yapısına büyük zarar vermiştir. Birçok insan çeşitli ülkelere mülteci olarak sığınmak zorunda kalmıştır. Hem bu mülteciler hem de Kamboçya'da kalanlar arasında yapılan araştırmalar gerek çatışmaların gerekse işkence, tecavüz, şiddet gibi uygulamaların TSSB ve depresyon gibi etkilerinin on yıllardır devam ettiğini göstermektedir (Mollica ve ark. 2014).

Tayland-Kamboçya sınırında yer alan bir kampta yaşayan 993 savaş mağduru ile yapılan bir araştırma bu kişilerin sağlık hizmetlerine ulaşımında bir sorunu olmamasına rağmen %80'inde depresif duygudurum ve somatik yakınmalar olduğunu saptanmıştır (Mollica ve ark. 1993). Çalışmaya katılanların çoğunda yüksek oranda travma maruziyeti olmasına rağmen sosyal işlevselliğin nispeten korunduğu görülmüştür (Mollica ve ark. 1993). Ayrıca bu araştırmada kültüre özgü bazı durumlar için disosiyatif belirtiler de taranmış ve TSSB yaygınlığının daha yüksek saptanmasını sağlamıştır. Diğer yandan araştırma süregiden maruz kalmaların ve önceki psikiyatrik hastalık varlığının TSSB gelişimi için risk faktörü olduğunu bildirmiştir (Mollica ve ark. 1993, de Jong ve ark. 2001). Çatışmalardan on yıllar geçmişi olmasına rağmen Kamboçyalı mültecilerde halen oldukça yüksek oranlarda (%60 gibi) depresyon ve TSSB görülebilmektedir (Marshall ve ark. 2005).

Kamboçya'da yapılan araştırmalar bazı kültürel özellikler açısından da bilgi vericidir. Örneğin savaş ile değişen toplumsal yapıda köy önderleri, yaşlı insanlar ve geleneksel

şifacılar arasındaki iletişim ile oluşan koruyucu ağ, özellikle kadınlar açısından önemli olabilmektedir (Eisenbruch ve ark. 2004).

Irak

Irak coğrafyası ve toplumu, neredeyse yarım yüzyıla yakın zamandır birçok farklı savaşa, çatışmaya ve ciddi insanlık suçlarına sahne olmaktadır. Özellikle I. ve II. Körfez Savaşları sonrasında yaşanan yıkım, işgal ve karmaşa başta ekonomi olmak üzere birçok toplumsal yapının ve dolayısıyla da sağlık sisteminin çökmesini beraberinde getirmiştir. Bu savaşların hepsinde çok ciddi insan hakları ihlalleri yaşanmış, rapor edilmiş ve belgelenmiştir.

Çatışmaların akıl sağlığına etkisi ile ilgili bölgede birkaç çalışma yapılmıştır. 45 Kürt aile arasında yapılan bir çalışmaya göre TSSB yaygınlığı çocuklarda % 87, ebeveynlerinde ise % 60 olarak saptanmıştır (Ahmad ve ark. 2000). 84 Iraklı erkek göçmen üzerinde yapılan bir başka araştırma, özellikle yetersiz sosyal desteğin depresif belirtilerin oluşumunda travma faktörlerinden daha etkili olduğunu bildirmiştir (Gorst-Unsworth ve Goldenberg 1998).

1986-1989 arasında merkezi hükümet tarafından Irak Kürtlerine karşı yapılan sistematik saldırı ve yok etme girişimleri geriye ciddi akıl sağlığı sorunları bırakmıştır (Bolton ve ark. 2013). Yaklaşık 200.000 kişi kaybolmuş ve çok daha fazlası işkencelerden geçmiş; Türkiye'ye ya da başka ülkelere mülteci olarak sığınmak zorunda kalmıştır. Hayatta kalanlara yönelik nadir olarak yapılan bir terapi araştırması, davranışçı ya da bilişsel yapılandırılmış tedavilerin bu topluluğun TSSB ve depresyon belirtileri üzerine olumlu etkide bulunduğunu bildirmiştir (Bolton ve ark. 2014). Yabancı devletler tarafından işgal altında olan bölgede bir çok akıl sağlığı raporu hazırlanmıştır ancak sistematik bir çalışma henüz yapılmamıştır. Öte yandan Irak'ta görev yapan işgal güçlerine ait personelin akıl sağlığı sorunlarıyla ilgili 100'ün üzerinde araştırma yayınlanmış durumdadır.

Hâlbuki Sınır Tanımayan Doktorlar'ın bir raporuna göre bölgedeki genç ve çocukların yarısından fazlası silahlı çatışmalara maruz kalmış ve her beş çocuktan en az bir tanesi de şiddete maruz kalmıştır (Lokuge ve ark. 2013). Keza Musul'da birinci basamak sağlık hizmetlerine başvuran çocuklar arasında yapılan bir araştırma en yaygın (%10,5) psikiyatrik bozukluğun TSSB olduğunu bildirmiştir (Al-Jawadi ve Abdul-Rhman 2007). Az sayıdaki araştırma girişimlerimden bir tanesine göre Bağdat'ta tıp ve diş hekimliği öğrencileri arasında Amerikan işgalinden altı yıl sonra yapılan bir araştırma depresyon ve anksiyete belirtilerinin öğrencilerin yaklaşık yarısında görüldüğünü bildirmiştir (Al-Nimer 2010). DSÖ öncülüğünde yapılan ve bir genel toplum tarama araştırması olan *Irak Akıl Sağlığı Araştırması* ise özellikle genç yaş gruplarında TSSB ve anksiyete bozuklukları yaygınlığının yaşlı kuşaklara göre 5-6 kat daha fazla olduğunu ortaya çıkarmıştır (Alhasnawi ve ark. 2009).

İsrail

Kurulduğu 1948 yılından bu yana süreklileşmiş bir çatışma ve savaş ortamı içinde olan İsrail, savaşın toplum üzerine etkisi konusunda en kapsamlı ve en yaygın araştırmaların yapıldığı ülkedir. Kesitsel, geriye dönük ve izlem yöntemlerine sahip birçok araştırma yapılmıştır. Özbildirime dayalı birçok araştırma saldırılara maruz kalanlarda TSSB yaygınlığını %10 civarında verirken yapılandırılmış klinik görüşmeler yaygınlığın daha düşük olabileceğine ve topluluktan topluluğa (Arap, Yahudi, Etiyopya kökenli göçmen vb.) değiştiğine işaret etmektedir (Gidron ve ark. 2004, Bleich ve ark. 2006, Gelkopf ve ark. 2008, Hoffman ve ark. 2011).

Lübnan

Ortadoğu'nun acılı tarihinden nasibi alan ülkelerin başında hiç şüphesiz Lübnan geliyor. On yıllardır devam eden dini kökenli gerilimler, çatışmalar ve şiddet İsrail ile yanan savaşlarla devam etmektedir. Bu çatışmaların akıl sağlığına etkisi ile ilgili oldukça geniş çalışmalar mevcuttur. Ancak ülkenin hâlihazırda yetersiz olan akıl sağlığı hizmetleri, son yıllarda Suriye'den yaşanan ve sayıları 1 milyonu aşan mülteci akınıyla (ki önceki on yıllar boyunca da yine benzer rakamlarda Filistinli ve Iraklı mülteciler ülkeye girmiştir) daha da zorlu bir hâl almıştır (Adams 2011, El Chammay ve Ammar 2014).

Savaşı yaşamış 18-65 arası 658 kişiyi kapsayan bir çalışma, %16,8 ile %41,9 arasında değişen majör depresif bozukluk yaygınlığı bildirmiştir (Karam ve ark. 1998). Başkent Beyrut'ta yapılan bir çalışma, annelerin maruz kaldığı stres ile çocukların zihinsel sağlığındaki bozulmalar arasında doğrusal bir ilişki olduğunu göstermiştir (Bryce ve ark. 1989). Çocuklarda savaşla ilişkili psikiyatrik sorunları öngörmede annenin depresif yakınmalarının en önemli etken olduğu bildirilmiştir (Macksoud ve Aber 1996). 2006 yılında İsrail'in Lübnan'a yaptığı saldırılardan sonra saldırı bölgesinde yaşayanlarda yapılan bir araştırma, özbildirime dayalı anksiyete belirti yaygınlığını %25,8 olarak ve risk gruplarını da kadınlar, bombalamaya maruz kalma, siyasi istikrarsızlığın devam ettiği günlerde görüşülme olarak bildirmiştir (Yamout ve Chaaya 2011). DSÖ araştırmaları kapsamında ülke genelinden seçilen bir örneklemele yapılan bir ulusal sağlık araştırması yaşam boyu anksiyete bozukluğu yaygınlığını %16,7 olarak saptarken örneklemin yarısının çatışmalara maruz kaldığını ve savaşa maruz kalanlarda anksiyete olasılığının beş kat daha fazla olduğunu bildirmiştir (Karam ve ark. 2006, Karam ve ark. 2008).

Filistin

Uluslararası kamuoyunda en çok duyarlılık uyandıran ama anlamsız çaresizliğin de en çok yaşandığı ülkelerin başında hiç şüphesiz Filistin geliyor. On yıllardır devam eden İsrail işgali, bir çok insanı mülteci konumuna sokmuş, birçok insanın hayatına mal olmuş, bir çok insanın uzun süreler tutsak düşmesine neden olmuş ve bir halkı neredeyse

açık hava hapishanelerine hapsedmiştir. Dünyada eğer travmanın bir toplumsal durum olduğu bir halk varsa, hiç şüphesiz Filistinliler ilk sırayı almaktadır. Araştırmalar özellikle çocuklar, mülteci durumuna düşenler, ergenler, kadınlar ve tutsak düşenler arasında ciddi psikososyal problemler olduğunu bildirmektedir (Murthy ve Lakshminarayana 2006). Diğer yandan Filistinlilerin yaşadığı zorlukları tıbbileştirmek, süregiden kolektif travmanın onarılması, durdurulması için açıkçası çok az olanak sunmaktadır (Giacaman ve ark. 2011).

Gazze’de 10-19 yaş aralığında çocukların dâhil edildiği bir çalışmada, çocukların %32,7’sinde acil destek gerektiren ciddiyette, %49,2’sinde orta derecede, %15,6’sında ise ılımlı derecede TSSB belirtilerinin olduğu ve sadece %2,5’inde belirtili olmadığı bildirilmiştir (El-Sarraj ve Qouta 2005). Kız çocuklara göre oğlanlar ve kentlerde yaşayanlara göre mülteci kamplarında yaşayanların daha yüksek risk altında olduğu belirtilmiştir.

Filistin için bir diğer sorun da erkeklerin uzun tutsaklıklarıdır. Babaları tutsak edilmiş çocuklarda, özellikle de kırsalda, kamplarda yaşayanlarda diğer çocuklara göre TSSB ve genel akıl sağlığı sorunları daha fazladır (Shehadeh ve ark. 2015). Özellikle Gazze Şeridi’nde yaşayan gençlerde, 2012 İsrail saldırısından sonra TSSB, anksiyete ve depresyon belirtileri daha yüksektir (yaklaşık %30) (Khamis 2015). Gazze Şeridi gibi saldırıların, yıkımların ve izolasyonun oldukça yüksek olduğu bölgelerde, 15 yaş altı için TSSB yaygınlığı ve erişkinlerde ise depresyon yaygınlığı %25’leri bulmaktadır (Espie ve ark. 2009). Batı Şeria’da çocuklar arasında yapılan bir araştırma ise herhangi bir olası psikolojik rahatsızlık oranını %42,3 olarak bildirmiştir (Zakrison ve ark. 2004). Diğer yandan “sıcak” çatışmaların olduğu bölgelerde yaşayan çocuklarda TSSB yaygınlığı %55’e kadar çıkmaktadır (Qouta ve Odeb 2005).

İkinci İntifada sırasında İsrail’de yaşayan Filistinli öğrencilerle yapılan bir çalışma, saldırılara maruz kalmasalar bile ulusal kimlikleri nedeniyle %35,8’inin sıkıntı verici olaylarla karşılaştığı ve yaklaşık dörtte birinin de akut stres reaksiyonu geliştirdiği bildirilmiştir (Musallam ve ark. 2005). Yine aynı dönemde çocukların davranışlarını inceleyen bir çalışmada olguların %46’sında agresif davranışlar, %38’inde ders başarısında düşüş, %27’sinde gece yatağını ıslatma, %39’unda tekrarlayıcı ve rahatsızlık verici kabus görme saptanmıştır (Qouta ve ark. 2008). Saldırgan davranışların, göç etmek zorunda kalan ailelerin çocuklarında daha fazla olduğu da gösterilmiştir. Çocuklar en rahatsızlık verici etken olarak silah seslerini (%38) belirtirken, diğer etkenler arasında televizyondaki şiddet görüntüleri (%34), ev içindeki kaygı ve huzursuzluk ortamı (%7), akraba ve komşularının tutuklanması (%11) yer almıştır (Qouta ve ark. 2008).

Sri Lanka

Uzun süreli çatışmaların, sistematik baskı ve şiddetin on yıllardır süregittiği coğrafyalardan bir tanesi de Sri Lanka’dır. Bu çatışmaların psikolojik etkilerini araştıran ilk çalışmalardan birisi toplumun yalnızca % 6’sının savaşa dair stres yaşamadığını göstermiştir (Somasundaram 2005). Toplumun yaklaşık %60’ında en az bir psikiyatrik bozukluk

olduğu ve %41’inde somatizasyon, % 27’sinde TSSB, % 26’sında anksiyete bozukluğu, % 25’inde majör depresyon, % 15’inde alkol ve madde kullanım bozukluğu bulunduğu bildirilmiştir (Somasundaram 2005). Savaş sürecinde Tamil halkında kadınların zamanla daha fazla sorumluluk almak durumunda kalması, onları stres maruziyetine ve travmanın etkilerine daha açık hale getirmiştir (Somasundaram ve Sivayokan 1994). Daha yakın zamanlı bir araştırmada ise TSSB, anksiyete ve depresyon belirtilerinin yaygınlığı daha düşük (%7,0) olarak bildirilmiştir (Husain ve ark. 2011).

Afrika

Afrika’nın birçok bölgesinde devam eden savaşlar, çatışmalar, işgaller ve baskılardan milyonlarca insan etkilenmiştir. Yakın zamanın en büyük etnik katliamları Ruanda’da yaşanmıştır. Güney Afrika’dan Libya’ya, tüm kıta süreklileşmiş bir çatışma halinin içindedir. Uganda’ya sığınan Güney Sudanlı göçmenlerde %32 düzeylerinde TSSB ve depresyon belirtileri saptanmıştır (Peltzer 1999). Çatışma sonrası dönemde ciddi ekonomik ve kültürel (kadın sünneti gibi) zorlukları yaşayan Sudanlı kadınlar arasında yapılan bir araştırma, depresyon yaygınlığını %31 olarak bildirmiştir (Kim ve ark. 2007). Bir başka araştırma ise yine Güney Sudan’da çatışmalar sonrası dönemde depresyon ve TSSB yaygınlığını %50 ve %30 gibi yüksek oranlarda bildirmiştir (Roberts ve ark. 2009). Yine çatışmalardan etkilenen bir diğer bölge olan Uganda’da yaşanan stresin 5-15 yıllık süreç sonrasında dahi özkıyım düşünceleri ve alkol kullanımı ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Mugisha ve ark. 2015a, Mugisha ve ark. 2015b). Yakın zamanda savaş ve iç çatışmalar yaşayan Libya’da TSSB ve ağır derecede depresyon yaygınlığının sırasıyla %12,3 ve %18,1 olduğu bildirilmiştir (Charlson ve ark. 2012).

Türkiye

Türkiye’de 30 yılı aşkın süredir devam eden iç çatışmalar, baskılar ve göçlere rağmen savaşın genel toplum akıl sağlığına olan etkisini araştıran bir çalışma bulunmamaktadır (Binbay ve ark. 2014). Sınırlı sayıda örneklem yapılan araştırmaların bulguları ise durumu anlamak için yeterli değildir.

Diyarbakır’da kırsal bölgeden zorunlu yer değiştirmeye maruz kalmış kişiler (s: 100) arasında yapılan bir olgu-kontrol araştırması TSSB yaygınlığının %66 olarak bildirmiştir (Sır ve ark. 1998). Çatışmalarda yaralanan askeri personel (s: 247) arasında yapılan bir araştırma ise olası TSSB tanısını %29,6 olarak, eşlik eden depresyon yaygınlığını ise %16,6 olarak vermiştir (Güloğlu ve Kararırmak 2013). Çatışma bölgelerinde görev yapan ve üçüncü basamak birimlere sevk edilen askeri personel arasında yapılan bir araştırma, TSSB yaygınlığını %27,8 olarak bildirmiştir (Sungur ve ark. 1995). 2008 yılında Diyarbakır’da yaşanan bombalı saldırı sonrasında olaya maruz kalan kişilerle (s: 216) yapılan bir araştırma TSSB yaygınlığını bir ay sonunda %12,5 ve üç ay sonunda %9,6 olarak vermiştir (Eşsizoglu ve ark. 2009).

Etkilenen Toplamlar Üzerine Yapılan Araştırmalarda Bazı Önemli Noktalar

Savaşlar, çatışmalar ve yerinden edilmeler dünyanın farklı bölgelerinde, farklı sosyal ve kültürel arka plana sahip toplumlarda devam etmektedir. Hem savaşın nedeni, şiddeti, içeriği ve kapsamından hem de sosyokültürel nedenlerden kaynaklanan durumlar nedeniyle savaşa maruz kalan toplumlardaki epidemiyolojik araştırmalar aynı içeriğe sahip olamaz. Araştırmalar arasında yöntemsel ve kapsam açısından farklılıklar kadar değerlendirilmeye çalışılan psikopatoloji açısından da farklılıklar bulunacaktır. Bu nedenle bazı noktalara dikkat çekmek gerekmektedir (Miller ve ark. 2006).

1. Savaş kökenli psikososyal stresin bölgeye özgü özellikleri

Sosyokültürel etkenlerin, stresin algılanışı ve ifade edilmesini şekillendirmede önemli bir yeri olduğu bilinmektedir (Rogler 1989). Psikiyatride egemen olan anlayış açıktan ya da örtülü olarak, farklı kültürler arasında psikopatolojinin temel bileşenlerinin aynı olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu yaklaşım, travmaya maruz kalmış topluluklar ile çalışan araştırmacılar ve klinisyenler için sınırlı geçerliliğe sahiptir (Bracken ve ark. 1995). Travmadan etkilenen kişilerle etkili bir iletişim kurmanın, yakınmalarını ve yaşantılarını anlamının, bu yaşantının bir psikopatolojiye tekabül edip etmediğine karar verebilmenin yolu, travmanın bölgeye has kültürel özelliklerine aşına olmaktan geçmektedir. Yaşanan psikososyal stres çoğu zaman kültürel ya da o topluma ait terimlerle anlaşılabilir ve bazen de psikosomatik bulgular ile dışa vurulabilir.

2. Psikiyatrik yakınmaların ve önceliklerin tanımlanması

Bazı durumlarda savaştan etkilenenlerin anlattığı stres ile yaşanan şiddet arasında bir uyumsuzluk vardır. Böyle durumlarda yakınmalar kişinin travma öncesi ve sonrasında gündelik hayatındaki zorluklardan kaynaklanıyor olabilir (Miller ve ark. 2006). Özellikle yaşadığı yerden ve topluluktan uzaklaşmak zorunda bırakılan kişiler, sosyal izolasyon, yeni çevreye uyum, temel ihtiyaçları sağlama, sevdiklerinden ayrı kalma gibi günlük stresörlere karşı daha hassastır. Önceki sosyoekonomik zorluklar çatışmalar sonrasında gündelik hayatın sürdürülmesini daha da zorlu hale getirebilir. Diğer yandan çatışmaya eşlik eden gündelik zorluklar çocukları, kadınları ve yaşlıları daha çok etkiler. Ayrıca bu kesimlere yönelik aile içindeki ihmâl, fiziksel şiddet, cinsel taciz de savaş dönemlerinde artabilir ve genellikle görmezden gelinir (Miller ve ark. 2006). Bu nedenle araştırmalarda yakınmaların ve psikiyatrik önceliklerin altında yatan nedenlerin ve ilişkili oldukları etkenlerin ayrıştırılması gerekir.

3. Çatışma ve şiddetin farklı toplumsal kesimlere yansıma biçimleri

Araştırma sonuçları savaşın getirdiği psikososyal stresin daha çok birey bazında etki gösterdiğine dair yanılmalı bir sonuç verebilir. Ancak bu doğru değildir; şiddet, bireysel,

ailevi ve toplumsal olmak üzere farklı seviyelerde, farklı etkiler gösterir (Bracken ve ark. 1995). Ailesel seviyede göçe zorlanma ve baskıların aile yapısı ve işlevi üzerinde olumsuz etkiler yaptığı bildirilmiştir. Ebeveyn kayıpları gibi durumlar, aile içi rollerin değişimini ve genç bireylerde erken yetişkinlik rolü ve artmış sorumluluk gibi durumların ortaya çıkmasına neden olur. Diğer yandan sivil savaş ve politik sindirme gibi psikososyal travmalar sonrası toplum içi ilişki ağları dağılabilir ve toplum temelini oluşturan kurumlarda ciddi parçalanmalar gözlenebilir. Bu tür dağılan toplumlarda güvensizlik ortamı egemen olmaya başlar. Zamanla toplumun maruz kaldığı şiddet, topluluk içi meseleleri çözmek için toplumun kendi içinde de kullanmaya başladığı bir araç haline gelebilir. Bu tür durumlarda savaşın kendisinden ve aile, topluluk gibi yapıların dağılmasından kaynaklanan şiddetin ayrıştırılması gerekebilir (Miller ve ark. 2006).

4. Yardım arama davranışının yerel örüntülerini anlamak

Savaş dönemleri hâlihazırda kısıtlı olan akıl sağlığı hizmetleri altyapısını daha da kullanılamaz hale getirebilir. Bu tür durumlarda kültürel olarak kabul görmüş yardım arama davranışları ağırlık kazanabilir. Kişiler bu tür arayışları bir yakınma ile de ilişkilendirmeyebilir. Bu nedenle araştırmalarda yardım arayışının içine geleneksel şifacılar ya da dini kurumlar da dâhil edilebilir. Diğer yandan toplu şiddet durumlarında psikiyatrik yardımı reddetmek de ile de karşılaşılabılır. Bu tür durumlarda araştırmanın kapsamı ve içeriği de kısıtlanacaktır.

Kaynaklar

- Adams P (2011) In Lebanon, mental health is on the mend. *Lancet*, 377: 707-8.
- Ahmad A, Sofi MA, Sundelin-Wahlsten V ve ark. (2000) Posttraumatic stress disorder in children after the military operation "Anfal" in Iraqi Kurdistan. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 9: 235-43.
- Al-Jawadi AA ve Abdul-Rhman S (2007) Prevalence of childhood and early adolescence mental disorders among children attending primary health care centers in Mosul, Iraq: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 7: 274.
- Al-Nimer MS (2010) Measuring mental health following the 6-year American invasion of Iraq. A general health questionnaire analysis of Iraqi medical and dentistry students. *Neurosciences (Riyadh)*, 15: 27-32.
- Alhasnawi S, Sadik S, Rasheed M ve ark. (2009) The prevalence and correlates of DSM-IV disorders in the Iraq Mental Health Survey (IMHS). *World Psychiatry*, 8: 97-109.
- Binbay T, Direk N, Aker T ve ark. (2014) Türkiye'de Psikiyatrik Epidemiyoloji: Yakın Zamanlı Araştırmalarda Temel Bulgular ve Gelecek İçin Öneriler. *Türk Psikiyatri Derg*, 25: 264-81.
- Bleich A, Gelkopf M, Melamed Y ve ark. (2006) Mental health and resiliency following 44 months of terrorism: a survey of an Israeli national representative sample. *BMC Med*, 4: 21.
- Bolton P, Bass JK, Zangana GA ve ark. (2014) A randomized controlled trial of mental health interventions for survivors of systematic violence in Kurdistan, Northern Iraq. *BMC Psychiatry*, 14: 360.
- Bolton P, Michalopoulos L, Ahmed AM ve ark. (2013) The mental health and psychosocial problems of survivors of torture and genocide in Kurdistan, Northern Iraq: a brief qualitative study. *Torture*, 23: 1-14.

- Bracken PJ, Giller JE ve Summerfield D (1995) Psychological responses to war and atrocity: The limitations of current concepts. *Soc Sci Med*, 40: 1073-82.
- Bryce JW, Walker N, Ghorayeb F ve ark. (1989) Life experiences, response styles and mental health among mothers and children in Beirut, Lebanon. *Soc Sci Med*, 28: 685-95.
- Carballo M, Smajkic A, Zeric D ve ark. (2004) Mental health and coping in a war situation: The case of Bosnia and Herzegovina. *J Biosoc Sci*, 36: 463-77.
- Cardozo BL, Bilukha OO, Crawford CA ve ark. (2004) Mental health, social functioning, and disability in postwar Afghanistan. *JAMA*, 292: 575-84.
- Charlson FJ, Steel Z, Degenhardt L ve ark. (2012) Predicting the impact of the 2011 conflict in Libya on population mental health: PTSD and depression prevalence and mental health service requirements. *PLoS One*, 7: e40593.
- Chikovani I, Makhashvili N, Gotsadze G ve ark. (2015) Health service utilization for mental, behavioural and emotional problems among conflict-affected population in Georgia: a cross-sectional study. *PLoS One*, 10: e0122673.
- Clausewitz Cv, Graham JJ, Maude FN ve ark. (2004). *On war*. New York, Barnes & Noble.
- de Jong JT, Komproe IH, Van Ommeren M ve ark. (2001) Lifetime events and posttraumatic stress disorder in 4 postconflict settings. *JAMA*, 286: 555-62.
- de Jong K, van der Kam S, Ford N ve ark. (2004) Trauma of Chechnya's ongoing war on internally displaced people. *Lancet*, 364: 1008.
- Eisenbruch M, de Jong JT ve van de Put W (2004) Bringing order out of chaos: a culturally competent approach to managing the problems of refugees and victims of organized violence. *J Trauma Stress*, 17: 123-31.
- El-Sarraj E ve Qouta S (2005). *The Palestinian experience*. Disasters and Mental Health, JJ López-Ibor, G Christodoulou, M Maj, N Sartorius, A. Okasha (ed). John Wiley & Sons Ltd, s. 229-37.
- El Chamay R ve Ammar W (2014) Syrian crisis and mental health system reform in Lebanon. *Lancet*, 384: 494.
- Espie E, Gaboulaud V, Baubet T ve ark. (2009) Trauma-related psychological disorders among Palestinian children and adults in Gaza and West Bank, 2005-2008. *Int J Ment Health Syst*, 3: 21.
- Eşsizoglu A, Yasan A, Bülbül I ve ark. (2009) Bir Terörist Saldırı Sonrasında Travma Sonrası Stres Bozukluğu Gelişimini Etkileyen Risk Faktörleri. *Türk Psikiyatr Derg*, 20: 118-26.
- Gelkopf M, Solomon Z, Berger R ve ark. (2008) The mental health impact of terrorism in Israel: A repeat cross-sectional study of Arabs and Jews. *Acta Psychiatr Scand*, 117: 369-80.
- Giacaman R, Rabaia Y, Nguyen-Gillham V ve ark. (2011) Mental health, social distress and political oppression: the case of the occupied Palestinian territory. *Glob Public Health*, 6: 547-59.
- Gidron Y, Kaplan Y, Velt A ve ark. (2004) Prevalence and moderators of terror-related post-traumatic stress disorder symptoms in Israeli citizens. *Isr Med Assoc J*, 6: 387-91.
- Gorst-Unsworth C ve Goldenberg E (1998) Psychological sequelae of torture and organised violence suffered by refugees from Iraq. Trauma-related factors compared with social factors in exile. *Br J Psychiatry*, 172: 90-4.
- Green BL, Friedman MJ, de Jong J ve ark. (2003) *Trauma interventions in war and peace: Prevention, practice, and policy*. New York, Springer Science & Business Media.
- Güloğlu B ve Karırmak Ö (2013) Güneydoğu gazilerinde travma sonrası stres bozukluğu gelişimi. *Anadolu Psikiyatri Derg*, 14: 237-44.
- Hoffman YS, Diamond GM ve Lipsitz JD (2011) The challenge of estimating PTSD prevalence in the context of ongoing trauma: the example of Israel during the Second Intifada. *J Anxiety Disord*, 25: 788-93.
- Husain F, Anderson M, Lopes Cardozo B ve ark. (2011) Prevalence of war-related mental health conditions and association with displacement status in postwar Jaffna District, Sri Lanka. *JAMA*, 306: 522-31.
- Ismayilov NV ve Fuad I (2002) Mental health of refugees: the case of Azerbaijan. *World Psychiatry*, 1: 121-2.

- Jegannathan B, Kullgren G ve Deva P (2015) Mental health services in Cambodia, challenges and opportunities in a post-conflict setting. *Asian J Psychiatr*, 13: 75-80.
- Johnson H ve Thompson A (2008) The development and maintenance of post-traumatic stress disorder (PTSD) in civilian adult survivors of war trauma and torture: a review. *Clin Psychol Rev*, 28: 36-47.
- Karam EG, Howard DB, Karam AN ve ark. (1998) Major depression and external stressors: the Lebanon Wars. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci*, 248: 225-30.
- Karam EG, Mneimneh ZN, Dimassi H ve ark. (2008) Lifetime prevalence of mental disorders in Lebanon: first onset, treatment, and exposure to war. *PLoS Med*, 5: e61.
- Karam EG, Mneimneh ZN, Karam AN ve ark. (2006) Prevalence and treatment of mental disorders in Lebanon: A national epidemiological survey. *Lancet*, 367: 1000-6.
- Khamis V (2015) Coping with war trauma and psychological distress among school-age Palestinian children. *Am J Orthopsychiatry*, 85: 72-9.
- Kim G, Torbay R ve Lawry L (2007) Basic health, women's health, and mental health among internally displaced persons in Nyala Province, South Darfur, Sudan. *Am J Public Health*, 97: 353-61.
- Lokuge K, Shah T, Pintaldi G ve ark. (2013) Mental health services for children exposed to armed conflict: Medecins Sans Frontieres' experience in the Democratic Republic of Congo, Iraq and the occupied Palestinian territory. *Paediatr Int Child Health*, 33: 259-72.
- Loncar M, Henigsberg N ve Hrabac P (2010) Mental health consequences in men exposed to sexual abuse during the war in Croatia and Bosnia. *J Interpers Violence*, 25: 191-203.
- Lopes Cardozo B, Vergara A, Agani F ve ark. (2000) Mental health, social functioning, and attitudes of Kosovar Albanians following the war in Kosovo. *JAMA*, 284: 569-77.
- Macksoud MS ve Aber JL (1996) The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon. *Child Dev*, 67: 70-88.
- Makhashvili N, Chikovani I, McKee M ve ark. (2014) Mental disorders and their association with disability among internally displaced persons and returnees in Georgia. *J Trauma Stress*, 27: 509-18.
- Marshall GN, Schell TL, Elliott MN ve ark. (2005) Mental health of Cambodian refugees 2 decades after resettlement in the United States. *JAMA*, 294: 571-9.
- Miller KE, Kulkarni M ve Kushner H (2006) Beyond trauma-focused psychiatric epidemiology: bridging research and practice with war-affected populations. *Am J Orthopsychiatry*, 76: 409-22.
- Miller KE, Omidian P, Rasmussen A ve ark. (2008) Daily stressors, war experiences, and mental health in Afghanistan. *Transcult Psychiatry*, 45: 611-38.
- Mollica RF, Brooks R, Tor S ve ark. (2014) The enduring mental health impact of mass violence: a community comparison study of Cambodian civilians living in Cambodia and Thailand. *Int J Soc Psychiatry*, 60: 6-20.
- Mollica RF, Donelan K, Tor S ve ark. (1993) The effect of trauma and confinement on functional health and mental health status of Cambodians living in Thailand-Cambodia border camps. *Jama*, 270: 581-6.
- Mollica RF, McInnes K, Sarajlic N ve ark. (1999) Disability associated with psychiatric comorbidity and health status in Bosnian refugees living in Croatia. *JAMA*, 282: 433-9.
- Mollica RF, Sarajlic N, Chernoff M ve ark. (2001) Longitudinal study of psychiatric symptoms, disability, mortality, and emigration among Bosnian refugees. *Jama*, 286: 546-54.
- Mugisha J, Muyinda H, Malamba S ve ark. (2015a) Major depressive disorder seven years after the conflict in northern Uganda: burden, risk factors and impact on outcomes (The Wayo-Nero Study). *BMC Psychiatry*, 15: 48.
- Mugisha J, Muyinda H, Wandiembe P ve ark. (2015b) Prevalence and factors associated with Posttraumatic Stress Disorder seven years after the conflict in three districts in northern Uganda (The Wayo-Nero Study). *BMC Psychiatry*, 15: 170.
- Murthy RS ve Lakshminarayana R (2006) Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5: 25-30.
- Musallam N, Ginzburg K, Lev-Shalem L ve ark. (2005) The psychological effects of Intifada Al Aqsa: acute stress disorder and distress in Palestinian-Israeli students. *Isr J Psychiatry Relat Sci*, 42: 96-105.

- Peltzer K (1999) Trauma and mental health problems of Sudanese refugees in Uganda. *Cent Afr J Med*, 45: 110-4.
- Qouta S ve Odeh J (2005) The impact of conflict on children: the Palestinian experience. *J Ambul Care Manage*, 28: 75-9.
- Qouta S, Punamaki RL, Miller T ve ark. (2008) Does war beget child aggression? Military violence, gender, age and aggressive behavior in two Palestinian samples. *Aggress Behav*, 34: 231-44.
- Roberts B, Damundu EY, Lomoro O ve ark. (2009) Post-conflict mental health needs: a cross-sectional survey of trauma, depression and associated factors in Juba, Southern Sudan. *BMC Psychiatry*, 9: 7.
- Rogler LH (1989) The meaning of culturally sensitive research in mental health. *Am J Psychiatry*, 146: 296-303.
- Salama P, Spiegel P, Van Dyke M ve ark. (2000) Mental health and nutritional status among the adult Serbian minority in Kosovo. *JAMA*, 284: 578-84.
- Scholte WF, Olff M, Ventevogel P ve ark. (2004) Mental health symptoms following war and repression in eastern Afghanistan. *JAMA*, 292: 585-93.
- Shehadeh A, Loots G, Vanderfaillie J ve ark. (2015) The Impact of Parental Detention on the Psychological Wellbeing of Palestinian Children. *PLoS One*, 10: e0133347.
- Sır A, Bayram Y ve Özkan M (1998) A Preliminary Study On PTSD After Forced Migration. *Türk Psikiyatr Derg*, 9: 173-80.
- Smith P, Perrin S, Yule W ve ark. (2002) War exposure among children from Bosnia-Herzegovina: psychological adjustment in a community sample. *J Trauma Stress*, 15: 147-56.
- Somasundaram D (2005) Short-and long-term effects on the victims of terror in Sri Lanka. *J Aggress Maltreat Trauma*, 9: 215-28.
- Somasundaram DJ ve Sivayokan S (1994) War trauma in a civilian population. *Br J Psychiatry*, 165: 524-7.
- Steel Z, Chey T, Silove D ve ark. (2009) Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *JAMA*, 302: 537-49.
- Sungur MZ, Sürmeli BA ve Özçubukçuoğlu A (1995) Güneydoğu'da Görev Yapan Askeri Popülasyonda Görülen Travma Sonrası Stres Bozukluğu Üzerine Bir Çalışma. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 32: 117-22.
- Trani JF ve Bakhshi P (2013) Vulnerability and mental health in Afghanistan: looking beyond war exposure. *Transcult Psychiatry*, 50: 108-39.
- Westermeyer J (2000) Health of Albanians and Serbians following the war in Kosovo: Studying the survivors of both sides of armed conflict. *JAMA*, 284: 615-6.
- WHO (2002). *World Health Report 2001 - Mental health: new understanding, new hope*. Geneva, World Health Organization.
- Yamout R ve Chaaya M (2011) Individual and collective determinants of mental health during wartime. A survey of displaced populations amidst the July-August 2006 war in Lebanon. *Glob Public Health*, 6: 354-70.
- Zakrison TL, Shahan A, Mortaja S ve ark. (2004) The prevalence of psychological morbidity in West Bank Palestinian children. *Can J Psychiatry*, 49: 60-3.

Gerek meslek olarak asker olan, gerekse vatani görevi nedeniyle silahlı altına alınmış olan personel; görevi gereği sivil ortamda benzerine sık rastlanamayacak derecede yüksek tehlikeli durumlara maruz kalmaktadır. Askeri ruh sağlığına olan ilgi, Amerika Birleşik Devletleri tarafından gerçekleştirilen Irak ve Afganistan operasyonlarında kamuoyu desteği ile birlikte artış göstermiştir. Bu operasyonlar Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) ve Travmatik Beyin Hasarı olarak tanımlanan hastalıkları bu operasyonların simgesel hastalıkları haline getirmiştir.

Ruh sağlığı uzmanları travma sonrası stres bozukluğunu bir dizi belirtiyeye dayalı olarak tanımlamaktadırlar. Ancak bu tıbbi tanımlama çatışmaya girmiş birisinin gözünde fazla bir anlam taşımamaktadır. Mevcut tanımlama, askeri bağlamda normal ve normal olmayan arasındaki ayırımı tam olarak yapamamaktadır. Travma sonrası stres bozukluğu günümüzde çatışma deneyimi sonrası kişide herhangi davranış sorunu olması durumunda konulan genel bir tanı haline gelmiştir. Savaş stresi, travma sonrası stres tepkisi ve akut stres tepkisi tanımlamaları sıklıkla TSSB yerine kullanılabilmekte ve bu durum tüm bu tanımlamalar hakkında kafa karışıklığına neden olmaktadır.

Savaş stresi veya travma sonrası stres, savaş alanında gerçekleşen zorlayıcı veya travmatik olayların neticesinde ortaya çıkan ve TSSB'den daha az ciddi olan durumları tanımlamaktadır. Kesin bir tanımlamalarının olmaması ise kullanımlarını yararlı olmaktan uzaklaştırmaktadır. “Savaş stres tepkisi” ise (“akut stres tepkisi” veya “operasyonel stres tepkisi” olarak da tanımlanabilir) çatışma alanında özel bir anlam taşımaktadır ve ağır derecede stres, travma ve tükenmişliğe karşı verilen ani tepkileri tanımlar. Bu tepkiler savaşan askerin “kırılma noktasına” geldiğini ve bir süre dinlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu tepkiler herhangi fiziksel (ör. yorgunluk, göğüs ağrısı, nefes darlığı, kas seğirmesi, baş ağrısı ve nörolojik belirtiler gibi) veya davranışsal belirtiler (öfke, ajitasyon, korku, panik, garip davranışlar sergileme, net olarak düşünememe gibi) şeklinde gözükabilir. Savaş stres tepkisi ruhsal bir hastalık olmayıp, dinlenme ve askerin birliğine olabildiğince yakın bir yerde güven sağlayıcı destek ile kısa sürede gerilemektedir. Bu bakımı alan hemen hemen tüm personel yaklaşık iki, üç gün içerisinde yeniden görevine dönmektedirler.

¹ Belirtilen görüşler yazarın kendi ve kaynaklarında belirtilen görüşleridir, yazarın bağlı bulunduğu kurumun resmi görüşlerini yansıtmazlar.

TSSB belli bir takım belirtilerin en az bir aydan uzun süre devam etmesi olarak tanımlanır. Eğer belirtiler bir aydan uzun ancak üç aydan kısa bir süre devam ediyorsa bu durum “akut”; üç aydan daha uzun süre devam ediyorsa “kronik” olarak tanımlanmaktadır. Eğer belirtiler travmatik olaydan altı ay sonra ortaya çıkmış ise bu durum “geç başlangıçlı” olarak tanımlanmaktadır. Ancak, TSSB’nin bu kategorileri arasındaki ayırımın pratik uygulamada faydası kanıtlanamamıştır.

Askerler her bir günlerini unutmak istedikleri anılar ile, başkalarının dikkatini çekmeyen tehlikeler için sürekli tetikte oldukları, uykusuz geceler geçirdikleri ve gündelik olaylara hala savaş alanındaymiş gibi tepki verdikleri için bir şekilde TSSB yaşamaktadırlar. Bu yaşantının neye benzediğinin, savaş alanında bulunmayan birisi tarafından anlaşılması çok zordur. Öte yandan bu tepkiler, askerin savaş alanında hayatta kalmasına yardımcı olan ve yeniden göreve gittiklerinde ihtiyaç duyacakları becerilerdir.

Ruh sağlığı uzmanları TSSB tanımlaması için ruh sağlığı uzmanları arasında ortak bir dil oluşturarak, tanı ve tedaviyi yönlendirme amacı ile oluşturulan “Ruhsal Bozuklukların Tanı ve İstatistiksel El Kitabını (DSM)” temel almaktadırlar..

TSSB diğer DSM tanılarından farklı olarak açıkça bir veya daha fazla travmatik olay ile bağlantılıdır. TSSB tanısı koymak için hastaya nasıl bir travma yaşadığını ve belirtileri sorarız. Eğer travma yeteri kadar belirtinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu belirtiler bir aydan uzun süre devam etmişse hastaya TSSB tanısı konulmuştur.

Her ne kadar, travma ile ilişkili tepkiler 1980 öncesinde iyi bilinse de, TSSB ilk olarak 1980 yılında DSM üçüncü baskısında ayrı bir tanı olarak yer almıştır. DSM-III yayınlanmasından sonra TSSB için tanımlanan bu tepkilerin çoğunun ciddi travmatik olaylar sonrasında normal olarak ortaya çıkması beklendiğinden, TSSB’nin meşru bir tanı olup olmadığı hakkında yoğun tartışmalar olmuştur. TSSB tanımı bir takım değişiklikler ile güncel olan DSM Beşinci baskısında yerini korumaktadır.

Silahlı çatışma/savaş tepkileri bağlamında, neyin normal, neyin normal olmadığını ve bu normal tepkilerin ne zaman belirti olduklarını tanımlayabilmeliyiz. Bu tanımlamayı yapmak kolay değildir ancak zannedildiği kadar da karmaşık değildir. Ancak, normal ve normal olmayan tanımlamasını sadece iş ve kişiler arası ilişkilerdeki bozulmanın derecesine dayanarak yapmak yeterli olamayacaktır. Çoğu asker kurtulmak istediği ağır belirtileri varken onlar ile baş etmeyi öğrenmekte, işte ve aile hayatında işlevselliğini bir şekilde sürdürmektedirler. Bazıları da ağır çatışma deneyimlerine vermeleri beklenen “normal” tepkileri nedeniyle ciddi olarak sarsılmaktadırlar.

Eğer bu tepkiler kişinin mutluluğunu etkiliyorsa veya istediği şeyi yapmasını engelliyorsa, bu durumda istenmemektedir (yani artık belirti olarak tanımlanabilir) ve bu değiştirilmesi istenen durum olarak tanımlanabilir. Kişinde çatışma sonrasında DSM’de tanımlanan belirtilerin hepsi bulunabilir, toplum normlarına uymayan davranışlar sergileyebilir ama bunlar kişinin kendi veya diğerlerinin hayatı üzerinde bir etki göstermiyorsa anormal olarak tanımlanmamalıdır.

Eğer DSM’deki TSSB tanımını oluşturan maddeleri teker teker ele alırsak askerlerin bakış açısından TSSB’nin kavramsallaştırılmasında sorunlar olduğunu görebiliriz.

Ruh sağlığı profesyonelleri TSSB'yi DSM ile değerlendirdiklerinde, DSM tanımının doğru olması A'dan F'ye altı ana kategorideki kriterlerin sağlanmasını gerektirmektedir. A kriterinin birincisi ciddi yaralanma veya ölüm gibi bir travmatik olaya doğrudan veya dolaylı olarak maruz kalınmasını tanımlamaktadır. Mevcut DSM-V tanımlamasında bu kriterde yapılan değişiklik, tanımlamada genişlik getirmiştir. Çoğu çatışma ve savaş durumunun bu kriteri karşıladığı açıktır. A-2 kriteri ile bu travmatik olaya normal olmayan tepkiyi tanımlamaktadır. DSM'de yoğun korku, dehşet ve çaresizlik olarak tanımlanan normal olmayan tepkilerin aslında yaşamı tehdit eden ciddi durumlar karşısında normal tepkiler olarak beklenmesine karşın, normal olmadıkları tanımlanarak TSSB tanısı desteklenmektedir.

Travmatik olayın tıbbi olarak tanımlanması, çoğu olayın dehşet verici doğasını kapsayamamakta ve neden aynı çatışma ortamında bulunan bazı askerlerin ciddi TSSB belirtileri yaşadığını ama bazılarının yaşamadığını açıklayamamaktadır. Bu soru halen çoğu araştırmanın da konusunu oluşturmaktadır.

Travmatik olayın tanımı oldukça geniştir ve DSM'de yapılan son değişiklik ile bu kapsam daha da genişlemektedir. Aslında, hayatı tehdit edici olarak değerlendirilen her olay, bazı kimseler (avukatlar veya sosyal yardım uzmanları) tarafından karşı çıkılsa da, bu kapsamdadır. Bu her travmatik olayın eşit etkisi olduğu anlamına gelmemektedir.

Temel olarak her bireyin yaşadığı önemlidir ve bir askerın yaşadığı travmatik olayı bir başka askerın yaşadığı travmatik olay ile kıyaslayamayız. Çatışma alanında bulunan herkes, yardımcı görevlerde de bulunsalar bile, bir derecede travmatik olaya maruz kalmaktadır. Her bireyin yaşadığı olay biricik ve görecelidir ve sadece kendisi ile bağıntılıdır. Askerler için travmatik olması muhtemel olaylara örnek olarak, operasyona katılmak, düşman ateşine maruz kalmak, tuzağa/pusuya düşmek, tuzaklanmış/mayınlı arazide görev yapmak, silah arkadaşının kaybına veya yaralanmasına tanık olmak, yaralanmak, üs bölgesi içinde ve dışında görev yapmak, tahliye görevi yapmak, birlik personeline zarar verici davranışta bulunmak gibi durumları gösterebiliriz. Yapılan bir araştırmada bu olayların herhangi birisine maruz kalan askerlerin oranının yaklaşık %90 olduğu bildirilmiştir (Charles ve ark. 2004).

Sivil hayattaki travmalardan farklı olarak, askerler söz konusu olduğunda çoğu defa bir kerelik olmayan travmatik olaylardan bahsetmekteyiz. Çatışma ortamındaki askerler, pusuya düşürölme, sürekli baskın tehlikesi gibi olası travmatik olaylara hemen her gün maruz kalmaktadırlar.

Askerlerin travmatik olaylarını sivillerden farklı kılan askerlerin bu durumlara meslekleri gereği hazırlıklı olmalarıdır. Askerle çatışma ortamında şaşırabilir veya dağılırlar ama eğitimleri ve yetenekleri ölçüsünde olayların nasıl gelişeceğine dair bir öngörülerı vardır. Mevcut TSSB tanımı ve tedavisi tek travmatik olay için kavramlaştırılmış olmasına karşın askerler rutin olarak çoklu travmaya maruz kalmaktadır.

Travmaya verilen normal olmayan tepkiyi tanımlayan A-2 kriterinde bu tepkinin mutlaka "korku, dehşet ve çaresizlik" içermesi gerektiğı belirtilmiştir. Savaşmak için eğitilen askerler meslekleri gereğı her gün çaresizlik ve korku ile yaşamayı öğrendiklerinden

genellikle bu hisleri belirtmezler. Sivil travma mağdurları çoğunlukla korku, dehşet ve çaresizlik ifade ederlerken, askerler yaşadıkları olay sonrasında ciddi tepkiler verdiklerinde bile bu hisleri daha az ifade ettikleri öngörülebilir.

Yapılan bir çalışmada hayati tehdit içeren çatışma ve ağır TSSB belirtileri bulunan askerlere yaşadıkları travmatik olay sırasında korku, dehşet ve çaresizlik hissedip hissetmedikleri sorulmuş, yaklaşık olarak %25 bu soruya olumlu yanıt vermiştir (Adler ve ark. 2008). Bu kriter de askerler için çok doğru bulunmamaktadır. Askerler çatışma deneyimleri hakkında darp edilen, doğal afete maruz kalan, trafik kazası geçiren mağdurlara benzer şekilde konuşmazlar. Askerler çatışma sırasında “duygularının köreldiği”, eğitim yetersizliği veya öfke hissettiklerini belirtirler. En önemlisi ise kendilerini bir kurban olarak tanımlamamalarıdır.

Bu kriterin askerlerin travmaya verdikleri tepkiler açısından sorunlu olmasının yanında önemli noktalarda vardır. Yukarıda bahsedilen çalışmada sorulan soruya korku, dehşet ve çaresizlik hissettiklerini belirtenlerin diğer tepkileri verdiklerini belirtenlere göre daha yaşadıkları ile baş etmekte daha kötü oldukları bildirilmiş (Adler ve ark. 2008). Bu bulgu askerlerin yaşadıkları olayı korku ve çaresizlik içerisinde yaşamaları durumunda üstesinden zor gelebildiklerini düşündürmüştür. Korku ve çaresizliğin işlendiği beyin bölgelerinin aşırı stres durumunda en çok etkilenen ve TSSB gelişmesine yatkınlık sağladıkları insan ve hayvan çalışmalarında gösterilmiştir (Wingenfeld 2014, Whitaker ve ark. 2014). Sivil travmalar arasında en fazla korku ve çaresizliğin hissedildiği tecavüz ve darp olayları TSSB'ye sıklıkla neden olmaktadır (Javidi 2012). Aynı birlikte ve aynı çatışma ortamında bulunan askerlerin hangilerinde TSSB gelişeceği hangilerinde gelişmeyeceği sorusu hala cevabını beklemektedir. Çatışma ile doğrudan temas eden birliklerde bulunan askerlerde, bir derecede TSSB belirtileri olabilmekte; ancak bu belirtiler işlevselliklerini bozacak düzeyde olmamaktadır. Yaşanan çatışma yoğunluğu temelinde yapılan çalışmalarda savaş deneyimi yaşayan askerlerin çatışma alanından ayrılmalarından bir yıl sonra %10 ila %20'sinin TSSB olarak değerlendirilebilecek yeterli sayı ve şiddette belirtilerinin olduğu bildirilmiştir. Çoğu çalışmada benzer oranlar bildirilmiş ve bildirilen oranlar %30'u geçmemiştir (Warner ve ark. 2013). Travmaya dayanıklılık farkı bazı kimselerde TSSB gelişmesine rağmen bazılarında gelişmemesinin bir nedeni olabilir. Örneğin, çocukluğunda ihmal veya istismar edilmiş, ailesinde ruhsal hastalık öyküsü veya alkol bağımlılığı bulunan kimselerin travmatik olay sonrasında TSSB gelişmesine daha yatkın oldukları söylenebilir. Ancak, bahsedilen durumların kişinin iyi bir asker olması üzerine etkisi tam olarak bilinmemektedir. Tam olarak anlamamıza daha çok zaman olmasına rağmen genetik etkenlerin de TSSB gelişimine yatkınlık sağladığı olasıdır. Ancak, dayanıklılıktaki kişisel farklılıklar çatışma alanında muhtemelen ana neden değildir. Çatışmanın sıklığı ve şiddeti ne kadar fazla ve özellikle ne kadar kişisel ise, TSSB gelişme olasılığının o kadar fazla olacağı düşünülmektedir (Warner ve ark. 2013).

Bir birlikte ölüm veya ağır bir yaralanma olayı olmuşsa, birlikteki herkes bir derecede etkilenir ancak çoğunda TSSB gelişmez. Birlikte yaralanmış olan personel ile yakın kişisel ilişkisi olan personel veya arkadaşları, yaralanan kişinin sağlığından ve iyiliğinden

doğrudan sorumlu olan personel ile olayın gerçekleşmesini önleme konusunda kendisini çaresiz hisseden personelin TSSB gelişmesi yönünden daha fazla risk altındadır.

Çatışma sonrasında TSSB gelişme riskini etkilen durumlar olduğu bildirilmiştir. Güçlü liderlik becerisinin, yüksek itaat ve bağlılığın, yüksek birlik moralinin TSSB gelişme olasılığını azalttığı, diğer yandan zayıf liderlik becerilerinin ve düşük moralin TSSB gelişmesine katkıda bulunan moral bozukluğuna, öfkeye, çaresizlik hissine yol açtığı bildirilmiştir (Wood ve ark. 2012). Askerin çatışma alanından eve döndüğünde iyileşmesine en güçlü katkı ise, sevdiklerinden gördüğü destek olmaktadır.

DSM B, C ve D kriterlerinde TSSB tanımını oluşturan özel tepkiler tanımlanmıştır.

B kriterleri travmatik çatışma ortamını kabuslar, flashbackler, araya giren düşünceler veya anılar yoluyla yeniden yaşama hakkında tüm belirtileri içermektedir. Bu tepkiler, travmatik olayın tetikleme ile ani korku ve endişe hissini ve kalp çarpıntısı, terleme, göğüste baskı hissi gibi fiziksel belirtileri veya güçlü emosyonel tepkileri içerebilir.

B kriterleri travmatik anıların beyinde nasıl işlendiği ile doğrudan alakalıdır. Hayatı tehdit eden olaylar, beyinde diğer anıların saklandığı yerde değil de, daha derinde olan limbik sistemde saklanırlar. Limbik sistem, hayatta kalma reflekslerini kontrol etmekte ve vücudun hayati öneme sahip adrenalin, nefes alımı, kalp hızı ve kas tonusu gibi temel işlevleri içeren bölgeleri ile doğrudan bağlantılıdır. Bu işlevler odaklanmaya ve savaşıma yardımcı olmaktadır.

Limbik sistem anıları, bilinçli olarak kontrol edilemezler. Limbik sistem daha ilkel bir yapıdadır ve tehlikeyi, tehdidi ve refleksleri işler, hayatta kalmayı sağlayan korku, öfke, acı gibi duyguları sergiler. Limbik anılar doğrusal veya mantıklı olarak işlenmezler. Emosyonel yükü yüksek olan görüntüler, sesler, kokular yaşamsal olan “kaç ya da savaş” yanıtı reflekslerini hemen uyarır. Limbik sistem, kişiyi etkileyen ciddi tehlike veya tehdidi unutmamak için tasarlanmıştır.

Çoğu asker çatışma sırasında zamanın yavaşladığını belirtmektedir. Askerler saniyeler süren olayları anılarında sayfalarca anlatabilmektedir. Her küçük ayrıntıyı hatırlayabilmektedirler. Bu limbik bölgenin ciddi tehlike ve kişisel tehdit durumlarında normalde işlenenden daha fazla bilgiyi daha kısa zamanda işleyebilmesinden kaynaklanmaktadır. Tehdit arttığında, limbik sistem kan akımı artarak, tehdidi tanımlamak ve yok etmek için çevre farkındalığı aşırı derecede artmasına yol açar. Askerler bu durumu ‘artmış durumsal tetiklilik’ olarak tanımlamaktadır. Bu durumun neden olduğu fizyolojik sonuçlar D kriterleri içerisinde konu edilmiştir.

C kriterlerinde askerlerde çoğunlukla tanımlanması daha zor olan ve onların yaşamını en çok etkileyen iç çekilme, kaçınma ve duygusal körelme tanımlanmıştır. Bu belirtilerin B kriteri belirtilerinin ortaya çıkmasından kaçınmaya yönelik yanıt olduğu söylenebilir.

Çatışma sonrasında bir şey yapmama, iç çekilme isteği çok güçlüdür. Askerler çoğunlukla yalnız kalmak istemektedirler. Küçük şeyler bile tepkilere neden olduğundan doğal olarak bir yere gitmekten kaçınmaktadırlar. Çoğu, anlayamayacaklarını düşündükleri kişilere neden bu şekilde davrandıkları hakkında açıklama yapmak istememektedirler.

Duygusal körelme çatışma ortamında gerekli ve çatışma ortamında hayati bir beceridir ve bazen çatışma sonrasında eski haline döndürmek zor olabilmektedir. Bu durum askerler aileleri için baş etmesi zor olmaktadır ve sıklıkla ilişkilerin bitmesi ile sonlanmaktadır.

D kriterlerinde vücudun travma ve tehdide verdiği sürekli tetikte olmak, kolayca parlamak ve öfkelenmek, uyku bozukluğu ve dikkat dağınıklığı gibi fizyolojik tepkiler tanımlanmıştır.

Beden fizyolojisi D kriterlerinde önemli yer tutmaktadır. Bu belirtiler, vücudun ‘savaş ya da kaç’ yanıtı gerektiğinde hemen tepki verebilmesi için, onu tehdide yönelik yüksek uyarılmışlık seviyesinde tutmaktadır. Küçük şeyler kalp hızının ve nefes alımının artması, korku ve endişe hissinin artması, huzursuzluk ve kas gerilimi gibi durumlara neden olabilir. Artmış fizyolojik durum, uyku bozukluğu ve dikkat dağınıklığına ve bellek sorunlarına ve asla durulamayacağı hissine neden olmaktadır. Uyarılmışlık olarak tanımlanan D kriterleri çatışma ortamında askerler tarafından ‘*durumsal tetiklilik*’ olarak tanımlanan yararlı ve gerekli bir durumdur.

TSSB’nin vücut üzerindeki fiziksel etkilerini aşırı stres sonucu olan tepkilerden ayıramazlar ama stres kaynağı uzaklaştıktan çok sonra da devam eder. TSSB temel olarak hayatta kalma ve yüksek dereceli tehdit içeren durumlarda işlevselliği sürdürmeye yönelik doğal süreçlerin bir göstergesidir. TSSB belirtisi olarak tanımladığımız her şey, kişisel esenliğine yönelik tehdit durumunda uyumsal ve yararlı bir tepkilerdir ve tepkilerin varlığı bu tehdidin tekrarlaması durumunda hemen yanıt verebilmeyi sağlamaktır.

TSSB tepkileri, savaş sonrasında eve döndüğünde yaşam ile ciddi olarak çatışabilir. Bu belirtiler, travmatik olay anılarının beyinde nasıl işlendiği, vücudun doğal olan duyguları köreltme yanıtı, olanlar ile baş etme süreci ve kalp hızı, solunum, fizyolojik refleksler ile ilişkili ‘savaş ya da kaç’ yanıtı ile ilintilidir. Bu tepkilerin her birisi birbiri ile ilişkilidir. TSSB depresyon, bilişsel sorunlar ve fiziksel diğer durumlar ile de güçlü olarak ilişkilidir. TSSB’nin doğasını anlamak ve askerlerin deneyimlerinin farklılığını öğrenmek bu tepkileri çatışma sonrasında nasıl ele alınacağını belirlemek için gereklidir.

Kaynaklar

- Adler AB, Wright KM, Bliese PD ve ark (2008) A2 diagnostic criterion for combat-related posttraumatic stress disorder. *J Trauma Stress*, 21(3): 301-8.
- Charles WH, Carl AC, Stephen CM, ve ark. (2004) Combat Duty in Iraq and Afghanistan, Mental Health Problems, and Barriers to Care. *N Engl J Med*, 351: 13-22.
- Javidi H, Yadollahie M (2012) Post-traumatic Stress Disorder. *Int J Occup Environ Med*. 3(1): 2-9.
- Warner CH, Warner CM, Appenzeller GN ve ark (2013) Identifying and managing posttraumatic stress disorder. *Am Fam Physician*, 88(12): 827-34.
- Whitaker AM, Gilpin NW, Edwards S (2014) Animal models of post-traumatic stress disorder and recent neurobiological insights. *Behav Pharmacol*, 25(5-6): 398-409.
- Wingenfeld K, Wolf OT (2014) Stress, memory, and the hippocampus. *Front Neurol Neurosci*, 34: 109-20.
- Wood MD, Foran HM, Britt TW ve ark (2012) The impact of benefit finding and leadership on combat-related PTSD symptoms. *Military Psychology*, 24(6): 529-541.

12 Bir Afet Olarak Savaş ve Ruh Sağlığı

Mehmet Hamid Boztaş

“Kötü bir barış, iyi bir savaş olamaz”

Benjamin Franklin

Giriş

Savaşlar bilinen en eski afetlerden biridir. Savaşlar sonrası ortaya çıkan ruhsal sıkıntılar *savaşçı kalbi*, *savaş nevrozu* gibi isimlerle adlandırılmışlardır. Afetler ve savaşlardan sonra fiziksel sorunlar (organik beyin lezyonları, fiziksel hastalıklara bağlı ruhsal sorunlar), travma sonrası stres sendromu ve travmayla ilgili depresyon gibi ruhsal bozukluklar oluşabilir. Psikiyatrik morbidite, yaralanmanın derecesine, yaşamsal tehdidin miktarına, bireysel ve toplumsal yıkımın derecesine bağlıdır.

Savaşa maruz kalan kişileri ruhsal bozukluklar açısından değerlendirecek olursak, kimi sorular hemen akla gelebilir. Savaş sırasında neden bazı kimseler ruhsal bozukluk geliştirirken bazıları geliştirmemektedir? Bu konularda kimi açıklamalar bulunmaktadır. Travmaya tepki farklılıklarında en önemli etkenlerden biri travmaya doğrudan maruz kalmadır. Travmatik olayın dozu, süresi, ikincil travmatizasyon süreçleri, travma mağdurlarının yakınları, travmatik olaya ilk müdahale eden kimseler, daha önceden benzer ruhsal bozuklukları olanlar, toplumsal destek sistemlerinin zayıflaması, sosyal destek ağlarının çökmesi gibi başka etmenler ruhsal bozuklukları etkiler. Savaşlar, ruhsal bozukluk geliştirmese bile insanların ruhsal sıkıntılarını çok fazla artıran süreçlerdir (Fullerton ve Ursano 2005).

Çocukların travmatik olaylara tepkileri yetişkinlerden farklıdır. Kâbus görme, oyunların travmatik çerçeveye bürünmesi, geri çekilme, irritabilite, duygulanımda dalgalanmalar gibi önemli olabilecek belirtiler ön planda bulunabilir.

Savaşlar karmaşık acil durumlar olarak sınıflandırılabilir. Karmaşık aciller ise toplum yaşamında politik, ekonomik, sosyokültürel, ve sağlıkla ilgili alt yapının belirgin bozulduğu durumlar olarak tanımlanabilir. Günümüzde Irak ve Suriye’de yaşanan savaşlar, karmaşık acillere tipik örnekler olarak ifade edilebilir.

Savaşlar ve ruh sağlığının olumsuz ilişkisi uzun zamandır bilinmektedir. Savaş alanında Birinci ve İkinci Dünya Savaşları’nda psikiyatrik sorunlardan kaynaklı ölümler

tıbbi ölümlerin yaklaşık %33'üne kadar yükseldiği gözlenmiştir. Vietnam savaşı sonrası Amerikan askerlerinde %15'e yakın ruhsal bozukluk bulunmuştur (Mollica ve ark. 2004).

Savaş ve ruh sağlığı bilgisinin yolu sadece ruhsal bozukluklar veya ölüme yol açan doğaları nedeniyle değil, aynı zamanda "uygun savaşçı seçimi" çabaları sırasında da kesişmiştir.

Savaş alanında ve öncesinde asker alımlarında ruhsal bozuklukları anlayabilmek için bir çok psikometrik yöntem geliştirilmiştir. Savaşan kişilerin ruhsal sıkıntılarını tespit edebilmek için birliklerin bulunduğu yerlerde basamaklı ruh sağlığı sistemleri oluşturulmuştur.

Savaşın etkilediği kitlelere yönelik psikososyal müdahalelerin tarihi ise nispeten daha yenidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan soğuk savaş ve dünyanın iki kutba ayrılması, psikososyal müdahaleleri uluslararası ilişkilerin bir formu haline getirmiş ve ancak çatışma sonrası stabilizasyon dönemlerinde Birleşmiş Milletler aracılığıyla sağlanabilir kılmıştır. Bu da uzunca bir süre gereksinim duyan kimselere yardım edilememesi anlamına gelmektedir (Kienzler ve Pedersen 2012).

1970'lerin sonunda Kızıl Kmerlerin zorla göç ettirdiği 300.000 kişiyle sosyal psikiyatrik müdahale çalışmaları ile kitlesel psikososyal müdahale çalışmaları kendini ortaya koymaya başlamıştır.

Balkan savaşları sonrası (1990'lar) insani yardım programları ve psikososyal programlar sistematize olmaya başlamıştır. Daha geniş çerçeveli müdahale çalışmaları ise ancak 1990'lardaki Balkan Savaşları sonrasında sistematik hale gelmiştir (Mollica ve ark. 2004).

Savaş sırasında/sonrasında, barış süreçleri ve çatışma çözümlemeleri travmatik süreçlerin yeniden çerçevelendiği, toplumsal barışı kurma, sürdürme, kalıcı hale getirme gibi konularda psikososyal müdahalelerin dikkate değer çabaları olmuştur. Barışı korumak ve savaşı önlemek halen en etkin ruhsal travma önleme yönetimi olarak görülmelidir.

Bu yazıda savaş ve ruh sağlığı ilişkisi, psikososyal müdahalelerin tarihçesi kısaca ele alındıktan sonra, savaşın ruhsal sonuçları, askerlerde ruhsal sıkıntılara yönelik psikososyal müdahaleler, savaştan etkilenen kimselere yönelik toplum temelli psikososyal müdahaleler ve barış süreçlerindeki psikososyal etkinlikler kısaca gözden geçirilecektir. Kuşkusuz her biri ayrı dikkati ve ayrıntılı şekilde ele almayı hak eden bu başlıklar üzerinde geniş ve ayrıntılı çalışmalar yapılmalıdır. Uzun süreli bir sessizlik döneminden sonra, Türkiye Psikiyatri Derneği'nin barış temalı bilimsel toplantıları ve nihayetinde oluşan barış kitabı önemli bir başlangıçtır.

Savaş ve Çatışmaların Kökenine Yönelik Kısa Bir Bakış

Freud, I. Dünya Savaşı başlangıcı sırasında ironik olarak belirttiği üzere, her ne kadar tüm libidosunu Avusturya İmparatorluğu'na verip herhangi bir hasta göremez hale geldiyse de bu ancak iki hafta sürmüştür. Kalp nevrozu diye tanımladığı psikosomatik belirtilerin de eşlik ettiği anksiyete belirtilerini tanıyıp tedavi sürecini tartışmaya başlamıştır. Einstein ile olan mektuplaşmalarında ise savaşların yok edilmesi konusunda pek ümitli değildir.

Şiddetin kökenlerini insan ruhsal yapılanmasında görmekte ve bu nedenle Einstein'ın çok beklediği iyimser yanıtları bir türlü yazamamaktadır (Lavick 1989).

Savaş ve çatışmaların kökenine yönelik başka açıklamalar da oluşmuştur. Etnik çatışmalar, bireysel psikoloji, sosyal etkileşimler, büyük politik, ekonomik ve tarihsel süreçlerin sonucunda oluşur. Tanımlanan bu süreçlerin sonunda "öteki" tanımlanır ve ötekiler şiddet, zalimlik, kötüye kullanım ve yok edilmeye karşı karşıya kalır.

Öfke, korku ve çatışma insana ait durumların bazılarıdır. Güvenliğe yönelik bir tehdit oluştuğunda tetiklenir. Bu tehdit kişiye yönelik olduğu gibi, sevilen birine, bölgesel alana doğrudan olabilir. Saldırganlık, güvenliğe, eşitliğe yönelik, aşağılayıcı, kabul edilememe gibi durumlarda tetiklenebilir. Ötekinin algılanmasında kişisel farklılıklar olabilir; bu nedenle ev içi veya kişiler arası alanda oluşan saldırganlık davranışı farklı olabilir (Kirmayer 2010).

Büyük ölçekli etnik çatışmalarda bu temel savunma yaklaşımları, sosyal ve siyasal çıkarları önlemeye eden olur. İnsanlar, biyolojik olarak farklılığı tanımaya, tanıdık olanın iç güvenliği ve çıkarlarıyla farklı olanları ayırmaya yatkındır. Kültürel farklılıklar ve pratikler bu tutumları kolaylaştırabilir. Benzer olan kimseler dikkatimizi çeker, bu kişilere yaklaşma eğilimimiz belirgin olurken, farklı olandan uzak durma eğilimi pekişebilir.

Bu grup kimliği, hem bireysel kimliği etkiler hem de dayanışmayı artırır. Sosyal psikologlar Donald Taylor ve Esther Usborne sosyal politikalarda, ruh sağlığını iyileştirmede ve çatışmaları azaltmada kültürel kimliğin hayati bir rol oynayacağını düşünmektedir. Kültürel kimliği tehdit eden, sınırları belirsizleştiren, ötekilere yönelik saldırganlık kolayca gelişebilir. Bu, bir kişiye yönelik olabileceği gibi bir çok ideolojik ve politik mekanizmalarla bir gruba da yönelebilir. Bu grubun yabancılaştırılması ve dehumanize edilmesi, şiddet ve yok etmede önemli bir basamaktır. Bu kişiler tıpkı hayvan veya makineler gibi insani özelliklerden arınmış olarak tanımlandıkları için saygı duyulmaya layık görülmezler. Bu iki biçimde dehumanize edilme değişik anlamlıdır ve farklı sonuçlara yol açarlar. Makineye benzetmekten çok, insandan daha aşağı basamakta bulunan hayvanlara benzetme, etnik çatışmalarda olan vahşet ve şiddetli öfkeyi açıklayabilmektedir (Kirmayer 2010).

Sosyal psikoloji ve bir çok sosyal bilim alanı, çatışmaların kökenlerine, seyrine ve çözümlerinin kişiler arası ve gruplar arası dinamiklerine odaklanırlar. Psikiyatri ise barışı oluşturma ve çatışma çözümlerinde, ve çatışma sonrası koşullarda ruh sağlığı hizmetlerinin oluşumunda rol alır.

Psikodinamik teoriler, çatışmanın bireysel süreçlerini anlamaya çalışır. Bu süreçleri, metaforik olarak grup dinamiklerine ve politik kimliklere geneller. Bunu yaparken kimi zaman o grupların kendi gerçekliklerin ihmâl edebilir. Chasin ve arkadaşları (2006), Kelman (2007) ve Volkan (2006) da çatışmaların çözümünde sosyal psikoloji, bireysel psikoloji, çift ve aile çalışmaları ve grup çalışmaları yaparak anlamlı sonuçlar almışlardır.

Kültürel psikiyatri, kendilik ve ötekini, temel bir ruhsal varoluş olarak, her bir aile, grup ve topluluğun kolektif hafızasının oluşumunu da göz önüne alarak zaman içerisinde ele alır.

Savaş sırasında bireysel düzeyde kimi etmenler psikiyatri ile ilgili olabilir. Askeri veya politik liderler, psikoz veya ciddi düzeyde kişilik organizasyon bozukluğu yaşayabilirler ve bu karar alma süreçlerinde önemli sorunlara yol açabilir. Bir askeri komutan stres altında dağılma yaşayarak kendini ve çevresindekileri riske atabilir (Lavick 1989). Kolektif düzeyde ise normal koşullarda oldukça rasyonel olan bireyler, grup süreçleri sonrasında veya sırasında mantık dışı, saldırgan davranışlar gösterebilirler.

Savaş ve Çatışmalarda Görülebilen Ruhsal Bozukluklar

Karam ve arkadaşlarına (2008) göre, savaş veya şiddetli çatışmaya maruz kalmak ruhsal hastalıklarda belirgin artışla sonuçlanır ancak bu sonuçlar kültürden kültüre değişir (tablo 1). Jong ve arkadaşları (2003), Cezayir, Kamboçya, Eritre ve Filistin’de şiddetli çatışmaya maruz kalan ve kalmayan grupların depresyon, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), anksiyete bozukluğu ve somatoform bozukluklar açısından karşılaştırıldığı 3084 kişilik bir çalışma yapmışlardır. TSSB şiddete maruz kalan kimselerde en sık görülen bozukluk iken, anksiyete bozukluğu şiddete maruz kalmayan grupta görülen en sık bozukluk olarak tespit edilmiştir. Filistinli gruplarda somatizasyon daha yaygınken, Kamboçyalı grupta TSSB daha yaygın bulunmuştur.

Tablo 1. Savaş Ortamında Görülebilen Ruhsal Bozukluklar

Psikiyatrik tanılar

- Travma Sonrası Stres Bozukluğu
- Akut stres Bozukluğu
- Major Depresyon
- Madde Kullanım Bozuklukları
- Yaygın Anksiyete Bozukluğu
- Uyum Bozuklukları
- Organik mental sorunlara ikincil sorunlar (kafa travmaları, zehirlenmeler, hastalıklar ve dehidratasyon)
- Somatizasyon
- Fiziksel hastalıkların psikolojik sorunlarla kötüleşmesi

Psikolojik/Davranışsal Sorunlar

- Yas tepkileri ve diğer anormal olaylara normal tepkiler
- Kişiler arası etkileşimlerin değişmesi (geri çekilme, saldırganlık, şiddet, aile çatışmaları ,aile içi şiddet)
- İş hayatındaki işlevselliğin değişmesi (iş becerisinde değişme, konsantrasyon ve etkinlikte azalma, işe gitmememe, işi bırakma)
- Sağlık hizmetinin kullanımında değişme
- Sigara içme davranışında değişme
- Alkol kullanımında değişme

Savaş ve çatışma sonrası oluşan iç göçlerle çocuklarda içe dönük davranışlarda artış gözlenmiştir (Erol ve ark. 2005). Silahlı çatışmaların olduğu bölgelerde ruhsal sorunlarda artış gözlenmiştir (Mollica 2004). Şiddete maruziyet, zorunlu göç, aileden ve arkadaşlardan ayrılmak zorunda kalma ruhsal sorunlarda artışla ilişkilidir (Roberts ve Browne 2011). İsrail, Filistin ve Irak'ta yapılan çalışmalarda, çocuklar ve ergenlerde TSSB sıklığı yüksek bulunmuştur (Dimitri 2011).

Çatışma ve savaşların kaçınılmaz bir sonucu da göçler ve göçmenlik sorunudur. Göçmenlerde TSSB, somatizasyon ve ağrı gibi ruhsal sorunlar yaygındır; göç öncesi koşullar, göçmenlik sürecindeki belirsizlikler ve göç sonrası koşullar ruhsal sorunlarla yakından ilişkilidir (Kirmayer ve ark. 2011).

Çatışma sonrası özellikle silahlı çatışmada bulunmuş kişiler ruhsal bozukluklar açısından risk altındadır; ancak bir çok çalışma tanıdan çok bulgulara ve TSSB'ye odaklanmıştır (Kirmayer ve ark. 2011). Göçmenlerle yapılan çalışmaların ayrıntılı, kültüre duyarlı ve multi-disipliner olması bir zorunluluktur.

Galtung (2010) çatışmalara sistemler teorisi şeklinde yaklaşılması gerektiğini düşünür. Kişiler arası çatışmalar bireysel dinamiklerle, etnik çatışmalar ise kişiler arası dinamiklerle anlaşılabilir diye düşünür. Ruhsal etmenlerin etnik kimlik, çatışma ve barış süreçlerinde, uzlaşma pazarlıklarında önemli olabileceğini vurgular. Galtung çatışmayı dört farklı seviyede tanımlamıştır:

- Mikro düzey: kişisel veya yakın olunan kişiler arası.
- Mezo düzey: ülke içinde cinsiyetler, sınıflar, milliyetler, kuşaklar arası.
- Makro düzey: ülkeler arası, milliyetler arası.
- Mega düzey: bölgeler arası, medeniyetler arası.

Askerlik ve Ruh Sağlığı

Askerlik bir çok açıdan ruhsal sorunlar nedeniyle dikkatli olunması gereken bir dönemdir. Birçok psikiyatrik bozukluğun başlangıç yaşı, zorunlu askerlik olan ülkelerde askere alınma yaşı ile benzerdir. Amerikan ordu kaynakları 2008 yılında Afganistan ve Irak'tan dönen 300.000 başka bir deyişle tüm personelin %18,5'nde depresyon veya TSSB olduğunu bildirmiştir. Askerlerde sıklıkla olduğu belirtilen TSSB ve travmatik beyin hasarlarında intihar olasılıkları yüksektir. Askerlik döneminde oluşan sorunlara yönelik basamaklı gerçekçi müdahaleler planlanmalıdır. Bir çok askeri organizasyonda ruhsal bozuklukları tanıma, askerlik sırasında oluşabilen bozuklukları erken müdahaleye imkan verecek şekilde ele alma ve gerekli olguları askerlik ortamından uzak tutmaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır (Sajatovic M ve ark. 2012).

Askerlik sırasında görülebilecek bozukluklara yönelik uygulamaların hepsi bu yazıda ele alınmayacaktır. Daha çok koruyucu ruh sağlığı uygulamaları çerçevesinden

yaklaşılacaktır. Kabaca ruhsal koruma, genel koruma, seçici koruma, imleyici koruma şeklinde ele alınabilir.

Genel korumada olası riskleri tanımlamak ve engellemek önemlidir. Ancak gelecekte oluşabilecek sorunları tespit etmek kolay değildir. Kimi kültürlerde, bu arada bizim kültürümüzde de kimi zaman kişilerin askerlik yapması engellendiğinde kişiler damgalanabilmektedir. Genel ruh sağlığı koruma yöntemleri askerlerde işe yarayabilir. Maddeden kaçınma, kaygıyı azaltıcı yaklaşımlar faydalı olabilir.

Seçici korumada ise ruhsal yardım arama davranışının önündeki engeller kaldırılmalı, damgalanmayla mücadele edilmeli, iyi bir izlem sağlanmalıdır. Psikolojik danışma kimi olgularda işe yarar gibi gözükmekle beraber sonuçları tartışmalıdır. Bilişsel davranışçı terapiler ve travmatik yaşantılardan kısa süre sonra alınan beta blokörler işe yarayabilir.

İmleyici korumada özellikli durumlara odaklanmakta fayda görülmektedir. Örneğin asker intiharları son yıllarda dikkat çekmektedir. İntiharı önleme programları işe yarar gözükmektedir. İntiharı önleme programları ile ölümler dört kat azaltılabilmektedir. İntihar önleme programlarında intihar öncesi durumu izleme, kritik önemde olduğu için bu döneme yönelik olarak dört aşamalı bir plan yapılmıştır:

İlk hedef, askerlerle çalışan kişilerdir. İntihar öncesi sendromu/süreci tanıma konusunda eğitilirler. Askerler sorunlarla işlevsel olamayan başa çıkma yöntemleri dışında yollar kullanama konusunda eğitilirler. İntihar ve madde kullanımında kaçınma yolları anlatılır.

İkinci aşamada, birincil ruh sağlığı ekibi oluşturulur. Birincil ruh sağlığı ekibinde askeri üniteler için psikolog, ruh sağlığı uzmanı ve askeri izlem personeli gerekir. Askerliğe ginen ilk gün için bu kişilerden yararlanılır.

Üçüncü aşamada askeri hastanelerde ya da tıbbi merkezlerde ikincil ruh sağlığı ekibi oluşturulur. Buralarda psikiyatrist ve psikologlar bulunur ve gerektiğinde insanlar buraya ulaşır.

Dördüncü aşamada askeri tıbbi akademilerde üçüncü basamak ruhsal hizmetler verilir. Tedavi, rehabilitasyon ve askeri görevlerde başarılı olmak için destek sunulur.

Farkındalığı artırmak, iyi bir örgütlenme, iyi bir izleme, bilişsel davranışçı terapiler, psikofarmakolojik tedavi, uygun olgularda işe yarar (Sajatovic ve ark. 2012).

Savaşta Etkilenen Kimselere Yönelik Psikososyal Müdahaleler

Savaşlar felakettir ve karmaşık aciller olarak değerlendirilmelidir. Barış süreçlerinde psikiyatri anlama çabasına ve çatışmanın sonuçlarını azaltmaya odaklı çalışmalar yapılmalıdır; çatışma-öfke-rövanş şeklindeki kısır döngüyü kırmaya yönelik çabalar içerisinde olmalıdır. Savaş veya işkence gibi insan eliyle oluşturulan travmalar, rehabilitasyon merkezlerinde görülürler ancak çok fazla başvuru olduğunda merkezler yetersiz kalır. Genellikle tedavi edici kimselerle farklı etnik gruplarda olurlar. Yetersiz ruh sağlığı çalışanı ve tedavi merkezlerinden uzak büyük insan grupları sorun yaratabilir. Bu tür

sorunlara bağımsız, toplum temelli uygulamalar önerilmektedir. (Jong 2002, Jong ve ark. 2004). Toplumu ve aileyi desteklemek, psikososyal destekler ve klinik servisler basamaklı bir şekilde ele alınmalıdır.

Bariş Süreçleri ve Ruh Sağlığı

Savaşlar ve uzun süreli çatışmalara sosyal topluluklar temel gereksinimlerini karşılayacak biçimde uyum sağlarlar ve yeni olguları bu sorunlu uyum çerçevesinde algılayarak çatışmayı sürdürmeyi tercih edebilirler (Bar-Tal 2007).

Sluzski (2010) çatışmadan barişe giden yolda altı aşama tanımlamıştır. Bu aşamalar *yüzleşme*, *ateşkes*, *uyum sağlama*, *işbirliği yapma*, *dayanışma* ve *kaynaşma* olarak belirtilebilir. Her bir aşama, daha önceden getirilen duygularla yüklüdür ve değişime dirençlidir. Yüzleşme aşamasında karşı tarafa doğru öfke, güvensizlik duyguları belirgindir. Ateşkes aşamasında çatışmalar dondurulur, çatışmasız bir alan inşa edilir, üçüncü taraflar bu kısmı korumakla görevlidir. Temel duygular kızgınlık, öfke ve güvensizliktir. Uyumlu davranma aşamasında ise üçüncü taraf pek ortada görünmez ve duygularda ambivalans hakimdir. İşbirliği yapma aşamasında duygular büyük oranda nötralize olmuştur, kaynaşma aşamasında ise ortak duygu ve gelecek planlaması belirginleşmeye başlar (Sluzski, 2010).

Kültürel psikiyatri bariş çalışmalarına en az dört farklı yolla katkıda bulunabilir:

- a) Etnik şiddetin toplumsal kaynağını anlama ve bu çatışmanın özel tarihi, değerleri ve dinamiklerinin kökenlerini bulma.
- b) Kültürel farkların çatışma ve şiddet üzerine etkisini açıklama.
- c) Çatışmanın etkisini azaltmada kültüre uygun hizmetler ve müdahaleleri oluşturma.
- d) Çatışma çözümlerinde ve bariş süreçlerinde kültüre uygun desteklerin oluşturulması (Kirmayer 2010).

Hakikat ve Bariş Arayışları

Hakikat komisyonları veya hakikat ve bariş komisyonları devletler veya silahlı gruplar tarafından belli bir ülkede yapılmış olan insan hakları ihlallerini inceler. Hakikat, adalet, bariş, sorumluluk, özür ve affetme gibi kavramları kullanır. 1974'ten bu yana 25'ten fazla ülkede kurulmuştur. Bu ülkelerin birçoğu Latin Amerika ve Afrika'dadır. Bolivya, Arjantin, Uruguay (iki defa), Şili, Ekvator, Gvaetamala, Peru, Panama Afrika da ise Uganda (iki defa), Zimbabwe, Çat, Ruanda, Burundi, Güney Afrika, Nijer, Sierra Leone, Gana ayrıca Nepal, Sri Lanka, Haiti, Yugoslavya ve Doğu Timor'da kurulmuştur (Avruch 2010).

Doğu Timor, Sierra Leone ve Ruanda hariç, savaş suçlarını araştırma komisyonları gibi yargısal işlevi yoktur. Genellikle altı ay ile iki yıl arasında geçici bir süre görev yapar, sonuç raporuyla sonlanır. Bir kısım sonuç raporu asla açıklanmamıştır (Zimbabwe, Uganda, Filipinler) veya sansürlüdür (Haiti). Bir kısmı ise açıklanmıştır (Güney Afrika ve Arjantin).

Yukarıda tanımlanan kimi kavramlara daha yakından bakılması gerekir. Hakikat ve adalet sıklıkla talep edilen ve barış çalışmaları sırasında karşımıza çıkan kavramlardır. Barış çalışmalarında, *geleneksel cezalandırıcı adalet* kavramından Desmond Tutu'nun *onarıcı tamir edici adalet* kavramına geçiş tercih edilir. Hakikat ise farklı düzlemlerde tanımlanabilen bir kavramdır.

Dört farklı hakikat tanımlanmıştır:

- a) Adli veya bilimsel
- b) Kişisel veya öyküsel
- c) Sosyal
- d) İyileştirici veya tamir edici

Bireysel kabullenme, pişmanlık, affetme ve çözüm, ruhsal süreçlerde önemli basamaklardır. Kurban ve saldırgan, belki de süreci gözlemleyen kimseler bu sürecin sonunda yeni ve daha güvenli bir gerçeklik inşa edebilirler.

Barış eğitiminin karşı tarafın çerçevesinden olayları algılamaya ve bitip tükenmek bilmeyen çatışmaları sürdüren kolektif öykülendirmelerin farkına varmaya yaradığı gözlenmiştir (Kupermintz ve Salomon 2010). İsrail ve Filistin'de yapılan çalışmalar umut verici sonuçlar üretmiş gibi gözükmektedir.

Sonuç Yerine

Savaşlar karmaşık bir acil olarak hem bireye hem de topluma çok büyük zorluklar yaşatmaktadır. Geçmişten geleceğe çatışmanın ve savaşın izleri toplumun kültürü, sosyal yapısı, kolektif belleğinde açıkça izlenir. Savaşı, barış içerisinde bir dünya için en az savaşı üreten koşullara dair içgörü kadar, algılama, öyküleme, ötekine yönelik atıfları değiştirme çabalarının da olması gereklidir. Barış eğitimi, toplumsal grupların empatik algılanması, ortaklıklara vurgu ve bir grubun kazancının başka bir grubun da kazancı olacağı bir yaklaşım için multi disiplinler bir çaba faydalı gibi gözükmektedir.

Savaşların, savaşan bireylerin ve toplumların ruh sağlığına etkilerini azaltabilmek için toplum temelli çalışmalar gereklidir. TSSB ve depresyon bu alanda en çok çalışılan ruhsal bozukluktur. Asker intiharları özellikli olarak ele alınması gereken bir başka konudur.

Savaşların toplumun doğal dokusunu bozması ve sosyal kaynakları tüketmesi nedeniyle, göçler, eğitimsiz kalma, kadınlar ve çocuklar gibi incinebilir gruplara yönelik zarara açık olma hali oluşmaktadır. Göçler ve mültecilik, öfke ve saldırganlığın normalleştirilmesi, enformel sektörlerde kayıt dışı sağlıksız koşullarda oluşan sömürü çarklarının en önemli sebeplerinden biri savaşlardır. Hem oluşan bu sorunlu yaşantıların azaltılarak topluma incinebilir grupların entegrasyonunu sağlamak, hem de eş zamanlı savaş karşıtı barış mücadelesinde ruh sağlığı çalışanlarının da söyleyecek sözleri olmalıdır.

Kaynaklar

- Avruch K (2010) Truth and Reconciliation Commissions: Problems in Transitional Justice and the Reconstruction of Identity. *Transcult Psychiatry*, 47: 33-49.
- Daniel Bar-Tal (2007) Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts. *Am Behav Sci*, 50: 1430-53.
- Dimitry L (2012) A systematic review on the mental health of children and adolescents in areas of armed conflict in the Middle East. *Child Care Health Dev*, 38: 153-61.
- Erol N, Simsek Z, Öner Ö, Munir K (2005) Effects of internal displacement and resettlement on the mental health of Turkish children and adolescents. *Europ Psychiatry*, 20: 152-7.
- Fullerton CS, Ursano RJ (2005) Psychological and Psychopathological Consequences of Disasters. *Disaster and Mental Health*, J Lopez-Ibor, G Christodoulou, M Maj, N Sartorius, A Okasha (Ed), Wiley, England.
- Galtung J (2010) Peace Studies and Conflict Resolution: The Need for Transdisciplinary. *Transcult Psychiatry*, 47: 20-32.
- de Jong JT, Komproe IH, Ommeren MV (2003) Common mental disorders in post conflict settings. *Lancet*. 361: 2128-30.
- de Jong JT, Komproe IH (2002) Closing the gap between psychiatric epidemiology and mental health in post- conflict situations. *Lancet*, 359: 1793-4.
- Karam EG, Mneimneh ZN, Dimassi H ve ark. (2008) Lifetime prevalence of mental disorders in Lebanon: first onset, treatment, and exposure to war. *PloS Med*, 1: 579-586.
- Kienzler H, Pedersen D (2012) Strange but common bedfellows: The relationship between humanitarians and the military in developing psychosocial interventions for civilian populations affected by armed conflict. *Transcult Psychiatry*, 49: 492-518.
- Kirmayer LJ, Narasiah L, Munoz M ve ark. Canadian Collaboration for Immigrant and Refugee Health (CCIRH). (2011) Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *CMAJ*, 183: E959-67.
- Kirmayer LJ (2010) Peace, Conflict, and Reconciliation: Contributions of Cultural Psychiatry. *Transcult Psychiatry*, 47: 5-19.
- Kupermintz H, Salomon G (2010) Lessons to Be Learned From Research on Peace Education in the Context of Intractable Conflict. *Theory Into Practice*, 44: 293-302.
- Lavick JN (1989) Contributions from psychiatry on the Peace and war issue. *Bull Peace Prop*, 20: 157-65.
- Sajatovic M, Sanders R, Alexeenko L ve ark. (2010) Primary prevention of psychiatric illness in special populations. *Ann Clin Psychiatr*, 22: 262-273.
- Mollica F, Lopes Cardozo B, Osofsky HJ ve ark. (2004) Mental health in complex emergencies. *Lancet*, 364: 2058-67.
- Roberts B, Browne J (2011) A systematic review of factors influencing the psychological health of conflict-affected populations in low- and middle-income countries. *Glob Public Health*, 6: 814-29.
- Sluzki CE (2010) The Pathway Between Conflict and Reconciliation: Coexistence as an Evolutionary Process. *Transcult Psychiatry*, 47: 55-69.

Heidelberg Uluslararası Çatışma Araştırması'na göre, 2014 yılında dünyada “büyük ölçüde şiddet” içeren 46 çatışma bölgesi bulunmaktadır. Bu çatışmaların önemli bir kısmı Türkiye'nin çevresindeki ülkeler ve bölgelerde ortaya çıkmaktadır (Heidelberg Institute for International Conflict Research 2014). Haziran 2015'ten itibaren Türkiye içinde de belirgin bir şiddet dalgası ortaya çıkmıştır. Şu anda yaşanan politik şiddet, büyük oranda insanların yaşadıkları ve çalıştıkları alanlarda ortaya çıktığı için çocuklar ve ergenler ölüm, yaralanma, insan haklarının sistemli olarak ihlali, işkence, tecavüz, kaybedilme gibi olaylarla ve yaşadıkları yerlerin ve kamu imkanlarının yok edilmesi ile daha fazla karşı karşıya gelmektedirler (Pedersen 2002, Wexler ve ark. 2006). Ne yazık ki çatışma ortamlarında çocuklar çok büyük boyutlu şiddete maruz kalmaktadır. Ruanda'da yapılan bir çalışmaya göre, görüşme yapılan çocukların %70'i birisinin öldürüldüğüne şahit olmuş, %80'i bir aile üyesini kaybetmiştir (Machel 2001). Savaş ve şiddet eylemleri sonucunda çocuklar, ebeveynlerinin veya tanıdıklarının katledilmesine veya işkenceye uğramasına şahit olabilir, ailelerinden ayrılabilir, evlerinden ve toplumlarından uzaklaştırılabilir veya kaçmak zorunda kalabilir, yaralanabilir, kaçırılabilir, hapsedilebilir, tecavüze veya diğer işkence şekillerine uğrayabilir, bakım alamayıp temel ihtiyaçlarını karşılayamayabilir, eğitimden yoksun kalabilir. Ne yazık ki, hem ülkemizdeki çok fazla sayıdaki şiddet olayından, hem de Suriye ve Irak'tan göç eden mültecilerle ilgili birçok deneyim elde etmiş bulunuyoruz ve yukarıda sözü edilen travmalara uğramış çocuk ve ergenlere hizmet sunmakla yükümlüyüz. Bu bağlamda, anılan gruplarla Türkiye Psikiyatri Derneği (TPD) ve diğer kurumlar tarafından yapılan çalışmalar, ortaya birçok bulgu çıkarmıştır (Boztaş ve ark. 2015). Bu bölümde, travmaya, savaşa çocukların verdikleri yanıtlar ve travmaya “direnç” olgusu ele alınacaktır.

Çocukların Travmaya Verdikleri Yanıtlar

Girişte belirtildiği gibi, 2014 yılı içinde elliye yakın ciddi çatışma yaşanan bölge olmakla birlikte, çocuklar ve ergenlerin savaş ortamlarında gösterdikleri tepkileri inceleyen çalışmalar kısıtlıdır. Bu çalışmaların gözden geçirilmesinde, savaş ortamlarında bulunan çocuk ve ergenlerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) sıklığı yaklaşık %50 olarak

saptanmıştır. Bu oran, normal popülasyonda saptanandan (<%1-10) çok daha yüksektir (Attanayake ve ark. 2009). Afetler dinamik olaylardır ve olay öncesi, olay ve olay sonrası dönemlerini içerirler. Bir afete veya travmaya bağlı olarak ortaya birincil (olaya direk bağlı yaralanma vs) ve ikincil (göç, aile işlevlerinin bozulması, destek kaybı vs.) stresörler çıkar. Travmaların etkisi üstüste gelir, tekrarlayan ve çoklu travmalarda duygusal ve davranışsal sorunların ortaya çıkma riski daha yüksektir (Chrisman ve Dougherty 2014). Ulusal Çocuklar ve Afetler Komisyonu'nun 2010 raporuna göre afet ve travmalara verilen yanıtlarda çocuklara özgü olan özellikler şunlardır: çocuklar kimyasal, biyolojik, radyolojik ve nükleer tehditlere daha duyarlıdır ve yetişkinlerden farklı tedavilere ihtiyaç duyarlar; ufak çocuklar afetlerde tehlikeden kaçamayabilir, kendilerini tanıtamayabilir ve kritik kararlar alamaz; çocuklar bakım, ulaşım ve korunma için yetişkinlere bağımlıdır; çocuklar afet durumlarında mümkün olduğu kadar çabuk ebeveynleri ile bir araya getirilmelidir ve afet sonrasında sığınılan yerlerde çocuğun yaşına uygun bez, mama, yiyecek gibi kaynaklar bulundurulması gerekir.

Terör saldırılarının özelliği ise, hem çocuğun içinde bulunduğu toplumu veya grubu özel olarak hedef alması ve bu şekilde toplumun stabilitesini bozması, hem de rastgele şiddet uygulayarak fiziki zarar vermesidir (Pine ve ark. 2005). Terör saldırıları kitlesel kaygı, korku ve panik yaratmayı, bireylerde ve toplumda çaresizlik ve ümitsizlik duygularını arttırmayı, idareyi yetersiz duruma düşürmeyi, bireylerden ve kurumlardan uygunsuz yanıtlar (şüphelenilen kişilere karşı aşırı şiddet kullanımı gibi) ortaya çıkarmayı hedefler (Alexander ve Klein 2005). Pine ve arkadaşlarına (2005) göre, terör olaylarının çocuklar üzerindeki etkisi dört prensip üzerinden değerlendirilmelidir.

- Birinci prensip olarak, çocuklar da yetişkinler gibi travmatik olayın şiddetine göre yanıt verirler. Temel güveni tehdit eden (örneğin ebeveynin öldüğü), çocuğun vücuduna ve bütünlüğüne zarar veren (işkence, tecavüz veya bunlarla tehdit edilmek) olaylar ve ayrımın farkına varabilecek yaş ve bilişsel düzeydeki çocuklar için insan eliyle travmaya uğruyor olmanın ayrımına varmak, çocuk tarafından daha ağır tepkiler verilmesine neden olur. Medya maruziyeti ve çocuğun öznel risk algısı önemlidir.
- İkinci prensip, terör saldırılarının etkisinin gelişimsel düzeyle ilişkili oluşudur. Küçük çocuklar bilişsel kapasitelerinin yeterli olmaması nedeniyle tüm psikolojik etkileri göstermeyebilirken, ergenler olayı bütün korkunçluğu ile anlayabilir. Çocuklar sosyal atıfta bulunma yoluyla tepkilerini ebeveynlerinin tepkilerine göre ayarlar.
- Üçüncü prensip olarak, çocukların deneyimleri ve bunların sonuçları aile, arkadaşlar ve okul sistemi tarafından etkilenir. Burada en önemli faktör, bu sistemler içerisinde çocuğun kurduğu ilişkilerin kalitesidir.
- Dördüncü prensip ise, çocukların yanıtlarında bireysel farklılıklar olmasıdır. Travma öncesinde daha iyi işlev gösteren çocukların, travma ile başa çıkmak için kullanabilecekleri daha fazla kaynakları vardır.

Suriye'deki iç savaştan sonra Türkiye'ye milyonlarca mülteci göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçmenlerle ilgili olarak Bahçeşehir Üniversitesi, New York Üniversitesi ve Norveç Halk Sağlığı Enstitüsü sponsorluğunda 301 çocukla yapılan bir çalışmaya göre, Gaziantep'teki kampta ortalama 6 ay kaldıktan sonra kız çocuklarının %71'i ve erkek çocukların %61'i güvenli ilişkiler geliştirebilmişlerdir. Bu çocukların dörtte üçü yakınlarından en az birisini kaybetmiş, yarısı 6 veya daha fazla travmatik olaya maruz kalmıştır. Değerlendirilen çocukların %6'sında psikosomatik belirtiler, %60'ında depresif belirtiler, %45 TSSB ve %22 agresif davranışlar saptanmış, olguların çoğunda birden çok bozukluğun bir arada olduğu görülmüştür (Özer ve ark. 2013). TPD'nin yaptığı değerlendirmelerde, mültecilerin kaldıkları kamplarda sürekli ve kalıcı ruh sağlığı hizmeti sunumunda, riskli grupların tespit edilmesinde, okul çağındaki çocuklara eğitim olanakları sağlanmasında ve çalışanlara süpervizyon verilmesinde sıkıntılar yaşandığı saptanmıştır (Boztaş ve ark. 2015).

Çocukların travmatik olaylara tepkileri yaşlarına göre değişir. Okul öncesi çocuklarda uyku ve iştah sorunları, karanlık korkusu, ayrılma kaygısı, kabuslar, regresif davranışlar ve kazanılmış becerilerin kaybı, aşırı uyarılma, travmatik olayın canlandırılması, aşırı bağımlılık ve bakım veren kişiye yapışma gibi davranışlar ortaya çıkabilir. Okul çocuklarında yeniden yaşama belirtileri, dezorganize davranışlar, somatik belirtileri kaygı belirtileri ve akademik başarıda düşme görülebilir. Ergenlerde ise kaygı, depresyon, alkol ve madde kötüye kullanımı, suçluluk, öfke, gelecekte bekleniminin azalması, önceki inançların kaybını içeren belirtiler beklenebilir (Chrisman ve Dougherty 2014). Ağır travmalara uğrayan çocuklarda ciddi duygu düzenleme sorunları görülebilir. Kızlarda kaygı ve travma sonrası stres belirtileri, erkeklerde karşıt olma belirtileri ön planda olabilir (Masten ve Narayan 2011).

Yaşa göre belirtilerdeki değişim ifadesini Amerikan Psikiyatri Birliği DSM-5 travma sonrası stres bozukluğu ölçütlerinde de bulmuştur. 6 yaş altındaki çocuklarda travmaya direk maruz kalmanın yanı sıra, özellikle bakım veren kişilerin maruz kaldığı olaylara tanık olmak (sadece medya maruziyeti yeterli olarak tanımlanmamaktadır) ve bakım veren kişi veya ebeveynin travmatik olay yaşadığını öğrenmek, travma kapsamında yer almaktadır. Belirtiler arasında tekrarlayıcı, istemsiz bir şekilde olayı hatırlama; tekrarlayıcı rüyalar; travmaya özgü oyunlar ve tekrar yaşama deneyimleri; olayı hatırlatıcı uyaranlarla yoğun ve uzun süreli sıkıntı ve bu uyaranlara karşı aşırı fizyolojik tepkiler; olayı hatırlatıcı durum, kişi ve ortamlardan kaçınma; korku, suçluluk gibi olumsuz duyguların belirgin şekilde artmış olması; sosyal içe çekilme; oyunda kısıtlılık; olumlu duygu ifadelerinde uzun süreli kısıtlılık; sözel ve fiziksel agresyon; artmış uyarılmışlık; dikkat ve uyku sorunlarıdır (APA 2013).

Bir diğer önemli faktör, travmadan sonra geçen süredir. Travmadan hemen sonra birçok çocukta kaygı belirtileri görülürken, olguların yaklaşık %30'unda bir ay sonra belirtiler devam etmektedir (Amerikan Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Akademisi 2010). Travmadan sonra geçen süre azaldıkça, belirti gösteren olguların oranı azalmaktadır.

Travmaya “Direnç”

Masten’e (2011) göre, direnç terimi birçok fenomeni kapsar. Bunların arasında gelişimsel sorunlar için üstüste gelen risklere karşı iyi bir uyum göstermek, bir felaket veya ciddi yoksunluktan sonra eski durumuna dönmek ve travma sonrası gelişme, tekrar organize olabilmek yer alır. Bireysel uyum, kişinin o andaki işlevsellik düzeyi, uyum kapasitesi, güçlü ve zayıf yönleri ile o anda karşı karşıya olduğu zorluğun doğası tarafından belirlenir (Masten ve Narayan 2012). Toplum veya sistem ölçeğinde ise direnç, travma yaratan olay sonrasında, etkin bir şekilde, olayın etkilerine dayanma, absorbe etme, yeniden organize olma ve iyileşmeyi içerir.

Direnci arttıran koruyucu faktörler farklı boyutlarda ele alınabilir. Bireysel koruyucu faktörler arasında olumsuz koşullarda bile fırsatları fark edebilme, zeki olma, gelişmiş problem çözme ve duygusal başa çıkma becerileri, yaşlılar ve yetişkinlerle iyi sosyal ilişkiler kurabilme, kişinin güçlü ve zayıf yönlerinin farkında olması, diğer kişilerle empati yapabilme, iç kontrol odağı (kişinin çabalarının bir fark yaratacağına inanması), mizah duygusu, olumlu benlik algısı, öz yeterlilik, bilişsel esneklik, fiziksel aktivite ve dini inançlar yer alır (Chrisman ve Dougherty 2014). Öte yandan, negatif duygusal ton, ruminatif eğilimler, önceki travmatik yaşantılar ve genetik özellikler direnci azaltan faktörlerdir (Masten ve Narayan 2012).

Punamaki ve arkadaşları (2004), Kürt çocuklarında dramatik şiddet olaylarına maruz kalmaktan daha çok, ailesel ve ekonomik sorunların travmaya direnç ile ilişkili olduğunu iddia etmişlerdir. Bu araştırmacılara göre yaş ve cinsiyet de önemli faktörlerdir. Ergenlikte soyut düşüncenin gelişmesi ile birlikte, ergenlerde duygusal ve bilişsel başa çıkma becerileri daha yetkin şekilde kullanılabilir ve başa çıkma becerilerinin etkinliğine belirleyen ana faktör spesifik durumlarda spesifik ihtiyaçlara göre farklı davranış becerilerini esnek bir şekilde uygulayabilme becerisidir. Öte yandan, ergenlerin olayı daha gerçekçi değerlendirme becerileri, medyaya ve farklı sosyal çevrelere daha fazla maruz kalmaları, kaçırılma/tecavüze uğrama gibi saldırılara uğrama risklerinin daha yüksek olması nedeniyle travmadan daha fazla etkilendikleri de iddia edilmiştir (Masten ve Narayan 2012).

Direnç ile ilgili bir diğer faktör ideolojik adanmışlık ve mücadeleye aktif olarak katılımıdır. Bazı araştırmacılar bu faktörlerin koruyucu olduğunu öne sürmüştür (Barenbaum ve ark. 2004). İdeolojik adanmışlık olayların bir anlam, tutarlılık ve amaç hissi veriyor olabilir; mücadeleye aktif olarak katılmak ise artmış sosyal yeterlilik ve empatinin yanı sıra daha az antisosyal davranış ile ilişkili bulunmuştur (Barber 2013). Laor ve arkadaşlarına (2006) göre ise, ideolojik adanmışlık kızlar ve erkeklerde farklı etkiler yaratabilir ve her ne kadar mental olarak koruyucu görünse de, bir şiddet kısır döngüsü yaratma riskini içinde barındırır.

Önceden yaşanan travmalar ile en son yaşanan travmadan sonra ortaya çıkan belirtiler arasında karmaşık bir ilişki bulunmaktadır. “Orta” düzeyde travmalar daha sonraki travmalar için bir “aşılama” etkisine neden olurken, “hafif” travmaların bir etkisi

bulunmamakta, “ağır” travmalar ise kişiyi zedelenebilir kılarak daha sonraki travmaya olan yanıtın daha da olumsuz olmasına neden olmaktadır (Masten ve Narayan 2012).

Ailesel koruyucu faktörler ise ailenin genel tutumunun olumlu olması, iyi ebeveyn-çocuk ilişkileri, eşler arasındaki uyumu içerir. Çocuklar travmatik olayı değerlendirirken ve anlamlandırırken ebeveynlerini referans olarak alırlar; ebeveynler çocuklar için bir süzgeç rolü görürler. Küçük çocukları koruyabilecek güçlü bir aile bağının varlığı, çocuğa olayı açıklamak ve anlamasını sağlamak, güven vermek, bakım sunmak için çok önemlidir. Ebeveynde ortaya çıkan travmaya bağlı sorunlar, ailede olumsuz iletişim şekilleri, aşırı koruyuculuk, çocuğun bakım veren kişi haline gelmesi gibi faktörler çocukların kısa ve uzun dönemdeki uyumunu güçleştirir. Ebeveynin olumlu veya olumsuz aşırı duygusal tepkileri çocuğun uyarılmışlık düzeyini uygunsuz bir şekilde arttırabilir. Savaş ve terör gibi travmalarda, bireysel travmalardan farklı olarak, çocuğun ailesinin de travmadan direk olarak etkilenme riski daha yüksektir; bu nedenle bu tarz travmalar sonrası ailenin korucuyu davranışları ortaya koyması zorlaşabilmektedir (Chrisman ve Dougherty 2014). Çocuklarda bakım veren kişilerden ayrılmanın olumsuz etkisi, travmanın direk olumsuz etkilerinden çok daha şiddetli olabilir. Aile desteğinin etkilerinin cinsiyetle de ilişkili olabileceği öne sürülmüştür. Kolombiya’da ergenlerle yapılan bir çalışmada, aile desteğinin kızlarda ve erken ergenlikte daha belirgin olabileceği bildirilmiştir (Kliewer ve ark. 2001). Aile desteği, her bir bireye ihtiyacı olan desteği sağladığı ve aile bireylerini daha uyumlu hale getirdiği için, akran desteğinden daha da etkili olabilir.

Travmatik yaşantılar sonrasında çocukların bir an önce okula dönmesi çok önemlidir. Okul, çocuğun rutin hayatının tekrar oluşturulması, ebeveynlerinin yerine konabilecek yetkin yetişkinlerin sağlanması, olaylar için açıklayıcı bir bağlam oluşturulması, arkadaşlarla ilişki kurma ve yapıcı aktivitelere katılma fırsatlarını verir (Masten ve Narayan 2012).

Travma sonrasında toplum sağlığı aileyi ve çocuğu direk olarak etkiler. Toplumsal koruyucu faktörler arasında güçlü sosyal destek ağlarının varlığı, destekleyici geniş aile, aile dışı danışılabilir kişilerin varlığı, destekleyici ve olumlu okul ortamı, toplumda sosyal rollere ve görevlere önem verilmesi (gönüllülük, yardımlaşma gibi) ve dini veya diğer toplumsal oluşumlara katılım sayılabilir (Chrisman ve Dougherty 2014). Toplumsal bağlamda, direncin oluşabilmesi için yeterli seviyede kaynak ve desteğin, hızlı bir şekilde, toplumu travma sonrasındaki koşullara uyum sağlamaya yöneltecek ve topluma travmanın etkilerinden koruyucu bir tampon sağlayacak bir şekilde sunulmalıdır. Uzun süreli, aniden ortaya çıkan ve ağır travmatik olaylarda bu kaynakların daha fazla olması ve daha etkin ve sürekli bir şekilde kullanılması gereklidir (Norris ve ark. 2008). Makrosistem aynı zamanda bireye ve aileye hangi davranışların olası olduğu ve iyi hissetmek için nelerle ihtiyaç duyulduğu konusunda bir genel dünya görüşü verir. Örneğin Afganistan’da, geleneksel değerler olarak inanç, aile bütünlüğü, hizmet, gayret, ahlak ve şeref ortaya çıkmaktadır (Eggerman ve Panter-Brick 2010). Benlik saygısı ve toplumda bir yer edinmek için gerekli ölçütleri, bu toplumsal dünya görüşü verir. Bu dünya görüşü, travma sırasında ve sonrasında kabul edilebilecek davranışları, tepkileri, bunlara yaklaşımları,

travmanın anlamlandırılmasını da içerecek şekilde genel bir şablon oluşturur. Bu durum, çatışmada aktif yer alma, tecavüze uğrama gibi durumlarda daha belirgin olabilir. Çocuk askerlerde, çatışma sonrasında toplumun damgalayıcı tutumunun uzun dönemli uyumu belirgin olarak etkilediği gösterilmiştir (Betancourt ve ark. 2010).

Travmaya Hazırlık ve Travma Sonrasındaki Girişimler

Ülkemiz sürekli bir şekilde savaş, şiddet, katliamlar, kazalar, iş cinayetleri, afetler ile ilgili travmatik olayların yaşandığı bir ülke olma özelliği taşımaktadır. Bu durum, her ne kadar çok üzücü olsa da, olduğu gibi kabul edilmeli, olaylardan önce hazırlık yapılmalı ve planlanan girişimler travmatik olaydan sonra hızlı ve etkin bir şekilde uygulamaya konulmalıdır. Çocuklar, travmaya karşı özellikle zedelenebilir gruplardan birisini oluşturmaktadır. Travmaya etkin hazırlık ve yanıt, çok boyutlu, çok disiplinli bir organizasyonu ve toplumun her kesiminden desteği gerektirir. Yerel seviyede olası travma ve afetlerle ilgili planların hazırlanmış olması gereklidir. Travma sonrası hizmetlerin sunumunda yerel ve hızlı triaj çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, risk altındaki çocukların sayısı, lokasyonu ve ihtiyaçlarına göre kaynaklar sunulmalıdır. Önceden davranışsal ve duygusal bozuklukları olanlar, travmaya direkt maruz kalanlar daha büyük risk altındadır. Çocuklar kendi ihtiyaçlarını karşılayamadıkları ve ailelerinin travmaya verdiği yanıtıtan direkt etkilendikleri için özellikle zedelenebilir bir grubu oluşturur. Bu nedenle çocuklarla ilişkili özel planlamalar yapılmalıdır. Davranışsal sorunlara yönelik mesajlar, dökümanlar ve eğitim materyalleri önceden hazırlanmış olmalıdır (Schreiber 2011).

Travma sonrası müdahalelerin bir piramit şeklinde organize edilmesi önerilmektedir (Inter-Agency Standing Committee (IASC) 2007). Sosyal ekolojik yaklaşım temelinde ki bu organizasyon şemasında, önce temel hizmetler ve güvenlik, sonra sırasıyla aile ve sosyal destekler; odaklanmış, uzmanlaşmamış hizmetler ve son olarak da uzmanlaşmış hizmetler yer alır. TPD'nin değerlendirmelerinde de, Türkiye'deki göçmen çocuk ve ergenlerde ilk etapta güven ilişkisi sağlanmasının önemi ve bunun için dil ve kültürel ortaklığın ne kadar vazgeçilmez olduğu vurgulanmıştır. Rutinlerin sağlanması için oyun alanları, okul, yemekhane önemlidir. Sık karşılaşılan bir sorun, problemlili olguların taranmasıdır; bunun için uzmanlaşmamış, gönüllü işgücünün en uygun bir şekilde organize edilmesi çok önemlidir. Çocuklar ailelerinden ayrı düşünülemeyeceği için, çocukların aileleri ile bir an önce birleştirilmesi için elden gelen hertürlü çabanın gösterilmesi ve ailelerin psikososyal desteğinin sağlanması gerekmektedir. TPD değerlendirmelerinde öne çıkan bir diğer konu mahremiyettir. Özellikle ergenlerle olan görüşmelerde mahremiyete azami dikkat gerekmektedir. Odaklanmış ama uzmanlık gerektirmeyen girişimler olarak, süpervizyon altında, bireysel, aile veya grup girişimleri, birincil sağlık çalışanları tarafından uygulanacak psikolojik ilk yardım ve temel ruh sağlığı hizmetleri yer almaktadır. Savaş ve teröre maruz kalan çocuk ve ergenlere yönelik birçok uzmanlaşmış tedavi girişimi bulunmaktadır. Önerilen ilk sıra tedavi travma odaklı psikoterapilerdir.

İlaç tedavileri ikinci sırada yer almaktadır. Debriefing benzeri yaklaşımlar önerilmemektedir (Amerikan Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Akademisi 2010).

Kaynaklar

- Alexander DA, Klein S (2005) The psychological aspects of terrorism: from denial to hyperbole. *J R Soc Med*, 98(12):557-62.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (2010) Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with posttraumatic stress disorder. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 49:414-430.
- American Psychiatric Association (2013) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th Ed.) Washington, DC.
- Attanayake V, McKay R, Joffres M ve ark. (2009) Prevalence of mental disorders among children exposed to war: a systematic review of 7,920 children. *Medicine, Conflict and Survival* 25: 4-19.
- Barber BK (2013) Annual Research Review: The experience of youth with political conflict--challenging notions of resilience and encouraging research refinement. *J Child Psychol Psychiatry*, 54:461-73.
- Barenbaum J, Ruchkin V, Schwab-Stone M (2004) The psychosocial aspects of children exposed to war: practice and policy initiatives. *J Child Psychol Psychiatry*, 45:41-62.
- Betancourt TS, Brennan RT, Rubin-Smith J ve ark. (2010) Sierra Leone's former child soldiers: a longitudinal study of risk, protective factors, and mental health. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 49:606-15.
- Betancourt TS, Khan KT (2008) The mental health of children affected by armed conflict: protective processes and pathways to resilience. *Int Rev Psychiatry*, 20:317-28.
- Boztaş MH, Kandemir H, Günderci A ve ark. (2015) Türkiye Psikiyatri Derneği Afet ve Ruhsal Travma Çalışma Birimi 27-28 Şubat 2015 Suroç Raporu. <http://www.psikiyatri.org.tr/uploadFiles/26201593447-TPD-Suruc-Raporu.docx>
- Chrisman AK, Dougherty JG (2014) Mass trauma: disasters, terrorism, and war. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*, 23:257-79.
- Eggerman M, Panter-Brick C (2010) Suffering, hope, and entrapment: resilience and cultural values in Afghanistan. *Soc Sci Med*, 71:71-83.
- Heidelberg Institute for International Conflict Research, *Conflict Barometer* 2014.
- Inter-Agency Standing Committee (IASC) (2007) *IASC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings*. Geneva: IASC
- Kliwer W, Murrelle L, Mejia R, Torres de Y, Angold A (2001) Exposure to violence against a family member and internalizing symptoms in Colombian adolescents: the protective effects of family support. *J Consult Clin Psychol*, 69:971-82.
- Laor N, Wolmer L, Alon M ve ark. (2006) Risk and protective factors mediating psychological symptoms and ideological commitment of adolescents facing continuous terrorism. *J Nerv Ment Dis*, 194:279-86.
- Machel G (2001) *The impact of war on children*. London: Hurst & Company.
- Masten AS, Narayan AJ (2012) Child development in the context of disaster, war, and terrorism: pathways of risk and resilience. *Annu Rev Psychol*, 63:227-57.
- Masten AS (2011) Resilience in children threatened by extreme adversity: Frameworks for research, practice, and translational synergy. *Dev Psychopathol*, 23:493-506.
- Norris FH, Steven SP, Pfefferbaum B ve ark. (2008) Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am J Community Psychol*, 41:127-50.
- Özer S, Şirin S, Oppedal B (2013) Bahçeşehir study of Syrian refugee children in Turkey. <http://www.fhi.no/dokumenter/c83fb3a78c.pdf>
- Pedersen D (2002) Political violence, ethnic conflict, and contemporary wars: broad implications for health and social well-being. *Soc Sci Med*, 55:175-90.

- Pine DS, Costello J, Masten A (2005) Trauma, proximity, and developmental psychopathology: the effects of war and terrorism on children. *Neuropsychopharmacol*, 30:1781-92.
- Punamaki RL, Muhammed AH, Abdulrahman HA (2004) Impact of traumatic events on coping strategies and their effectiveness among Kurdish children. *Int J Behav Develop*, 28;59-70.
- Scheriber M (2011) National Children's Disaster Mental Health Concept of Operations. Oklahoma City, OK. Terrorism and Disaster Center at the University of Oklahoma Health Sciences Center.
- Wexler ID, Branski D, Kerem E (2006) War and children. *JAMA*, 296:579–581.

Genel Tanımlar

Göç, kişilerin yaşam şartlarını iyileştirmek amacıyla bulundukları yerden başka bir yere taşınmalarına göç denmektedir. Göç kavramı temelde ikiye ayrılmaktadır. Ülke içerisinde yapılan yer değiştirmelere *iç göç* adı verilir. Ülkeler arası yapılan yer değişimine ise *dış göç* adı verilmektedir. Göç eyleminin sebepleri kişilere ve yaşadıkları ülkenin şartlarına göre değişkenlik gösterebilir. Genel geçer sebepler şu şekilde sıralanabilir:

- Genel olarak hayat şartlarını iyileştirmek,
- Ekonomik sebepler (örn. daha iyi bir iş aramak),
- Ailevi sebepler (örn. ayrı kalınan aile üyeleri ile tekrar bir araya gelmek),
- Etnik, dini veya siyasi kimliklerden dolayı ayrımcılığa ve/veya yaşamsal tehdide maruz kalmak,
- Savaş ve/veya terör yaşantısından dolayı insani korunmaya gereksinim duymak (APA 2012).

Göçmen, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK)’nin tanımına göre hayat şartlarını iyileştirmek amacıyla yabancı bir ülkeye uzun süreli olarak taşınmış kişileri kapsayan geniş kapsamlı bir kavramdır. Türk hukukunda İskan Kanunu’na göre ise göçmenler Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye’ye gelip bu kanun gereğince kabul olunanlardır (İskan Kanunu (İK), 2006: Madde 3). Birleşmiş Milletler verilerine göre 2013 yılı itibari ile dünya çapındaki göçmen nüfusu 232 milyonu aşmıştır (UN-DESA 2013).

Sığınmacı, kendi ülkesini terk eden ve sığınma talebi gidilen ülke tarafından değerlendirme aşamasında olan kişidir. Türk hukukunda ise “Türkiye’de yerleşmek maksadıyla olmayıp bir zaruret ilcasıyla muvakkat oturmak üzere sığınanlara sığınmacı denir” (İK 2006-Madde 3).

Mülteci, Birleşmiş Milletler (BM) Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Sözleşmesi’ne göre ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal topluluğa mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği konusunda haklı bir korku taşıyan ve bu yüzden ülkesinden ayrılan, zulüm göreceği korkusuyla geri dönemeyen veya dönmek istemeyen

kişidir. Günümüzde de açıkça gözlenebildiği gibi mültecileri göç etmeye zorlayan nedenler BMMYK'nın tanımda belirtilenlerden daha fazladır. İç savaşlar, yoğun terör olayları ve insan hakları ihlalleri sebebiyle yabancı ülkelere göç eden kişilerin sayısında zaman içinde artış görülmüştür. 1984 yılında kabul edilen Cartagena Bildirgesi ile mültecilik yeniden tanımlanmıştır. Buna göre “mülteci, yaygın şiddet, dış saldırı, iç çatışmalar, yaygın insan hakları ihlalleri ya da kamu düzenini ciddi olarak bozan diğer durumlardan dolayı yaşamları, güvenlikleri ya da özgürlükleri tehdit altında olduğu için ülkelerinden kaçan kişilerdir”.

Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler (ÜYEK), Birleşmiş Milletler Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler'in tanımına göre “zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplar” olarak tanımlanmaktadır.

Göçmen, mülteci ve sığınmacı terimleri günümüzde karıştırılabilmektedir. Göçmenler daha iyi yaşam standartları için bulundukları yeri terk etmeyi tercih ederler, bununla birlikte mülteciler kendi hükümetleri tarafından baskı ve zulüme uğrarlar veya uluslararası bazı güçler kaotik durumlarda tüm halka veya bir takım gruplara baskı ve zulüm uygulayabilirler ve bu durumda mülteciler kendi ülkelerine terketmek “zorunda” kalırlar. Özetle yer değiştirme işlemi gönüllü olduğu takdirde göç, zorunlu bir sebepten kaynaklandığı takdirde iltica etmek olarak adlandırılmakta ve iltica eden kişiye de mülteci denmektedir. Göç edenler için hükümet koruması devam eder fakat mültecilerde hükümet koruması mevcut değildir. Sığınmacılar ise şartlı mültecilerdir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından güvenli üçüncü bir ülkeye yerleştirilene kadar ara konak bir ülkede geçici ikametlerine izin verilir. BM Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Sözleşmesi'nin 1967 protokolünde Türkiye coğrafi çekince şartını devam ettirerek Avrupa Birliği'nin siyasi sınırları içerisinde ülkemize iltica eden kişileri direk mülteci olarak kabul etmekten ziyade asıl büyük göçlerin olduğu Avrupa sınırları dışındaki ülkelere gelen kişiler için sığınmacı kavramını kullanmaktadır. Sığınmacılar, durumları belirleninceye kadar mültecilere benzer şekilde zulümün görüldüğü yere gönderilmeme, güvenliğinin sağlanması ve insanca muamele gösterilmesi haklarına sahiptirler (BM Mülteciler Yüksek Komiserliği, 1993). BM Mülteciler Yüksek Komiserliği 2015 Türkiye Göçmen Profili Raporu'na göre Türkiye'de toplam 1.9 milyon sığınmacı olduğu ve bunların da 1.7 milyonunun Suriyeli olduğu bildirilmektedir. Kayıtlı olmayan mülteciler bu rakama eklendiğinde ise Türkiye'de 2015 sonu itibarı ile 2.5 milyon Suriyeli mülteci olduğu tahmin edilmektedir.

Tarihsel Süreç

Dünya tarihine bakıldığında gördükleri baskı ve zulüm nedeniyle yaşadıkları yerden ayrılmak zorunda kalan insanların varlığının insanlık tarihi kadar eski olduğu görülmektedir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (2015) Antik Yunan ve Babillilerden kalma bazı yazılı belgelerde zorla yerinden edilenlerden bahsedildiğini bildirir. Özellikle savaşlar tarih boyunca kitlesel göçün en önemli sebebi olmuşlardır. Süreç içerisinde devletler göçü kontrol etmek ve engellemek için çeşitli önlemler almışlardır. İlk dönemlerde büyük duvarlar ve zamanla pasaport- vize işlemleri ile göçler engellenmeye çalışılmıştır.

Tarihsel süreç gözden geçirildiğinde 1800'lü yıllarda Afrika Köle Ticareti ve Amerika yerlilerin zulüm ve baskı ile yerinden edilmeleri geniş çaplı zorla yerinden edilmelerin en göze çarpan örneklerindendir. 20. yüzyılın ilk yarısında Rus İç Savaşı, Türkiye-Yunanistan mübadelesi ile insanlar evlerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Makedonyalıların Yugoslavya'ya göçü, Ruanda olayları da yine zorla yerinden edilmelere örnek olaylardır. 2014'e kadar olan süreçte yerinden edilmenin en yüksek sayılara ulaştığı dönem II. Dünya Savaşı olarak kabul edilmekteydi. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği 2014 küresel raporuna göre 2013 yılı baskı ve zulüm yüzünden zorla yerinden edilen kişi sayısı bakımından II. Dünya Savaşı'ndan bu yana görülen en yüksek sayıya sahipti. Yine aynı raporun verilerinde 2014 yılının 2013'den daha da fazla yerinden edilmeye sahne olarak şimdiye kadar görülmemiş bir rekor sayıya ulaştığını bildirmektedir. Suriye başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinde yaşanan savaş, zulüm ve baskı bir çok insanın zorla yerinden edilmesine sebep olmuştur. Bu yazı yazılırken BM Mülteciler Yüksek Komiserliği 2015 küresel göç istatistikleri henüz yayınlanmamıştır fakat öngörülen sayı 2014'den çok daha fazladır ve sadece Suriyeli mülteci sayısının dahi 4 milyonu aştığı bildirilmektedir. 2014 yılı sonlarında yapılan değerlendirmelerde tüm dünyada zulüm, baskı, genel şiddet veya insan haklarının ihlalleri sonucunda toplamda 59.4 milyon kişinin zorla yerinden edildiği bildirilmektedir; 2013'e göre 8.3 milyon fazla ve en yüksek yıllık artışa işaret etmektedir. 59.4 milyon insanın 19.5 milyonu mülteci, 38.2 milyonu iç göçe zorlanmış kişiler ve 1.8 milyonu sığınmacıdır. 2014'te dünya geneline bakıldığında en büyük göç merkezi 1.59 milyon ile Türkiye'dir, daha sonra sırasıyla Pakistan, Lübnan, İran ve Ürdün gelmektedir. Türkiye tarihte ilk kez en büyük göç alan ülke olmuştur. Aynı raporda son 4 yıl verileri incelendiğinde; her gün ortalama 42,500 kişinin baskı ve zulümle zorla evlerinden ayrıldığını ve yerlerinden edildiğini görmekteyiz. Tüm dünyada göç edenlerin %50'sinden fazlasının Suriye, Afganistan ve Somali kökenli olduğu bildirilmektedir.

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin Ekim 2015 verilerinde ise Avrupa'ya başvuran Suriyeli mülteci sayısının 512.909'a ulaştığı ve en çok yerleşilen ülkelerin Almanya ve İsveç olduğu bildirilmiştir.

Sınırları Geçemeyenler: İç Göç

Dünyadaki mülteci sayı artışı, sınırı geçemeyen ve bir şekilde ülkeden ayrılamayan, fakat barınak ve güvenlik arayışı içerisinde bulunan insanların arka planda kalmasına sebep olmuştur. Oysa ki baskı ve zulüm ile oluşan iç göç azımsanmayacak boyutlardadır. Ülke İçinde Yerinden Edilme İzleme Merkezi (Internal Displaced Monitoring Center, IDMC) 2014 küresel raporunda baskı ve zulüm ile iç göç mağduru olan kişi sayısının 2014'te 38 milyon gibi rekor bir sayıya ulaştığı, bu sayının son 10 yılın en yüksek seviyesi olduğu bildirilmektedir. Bu kişiler de mülteciler gibi şiddete maruz kalmakta, insan hakları ihlalleri yaşamakta ve bu sebeplerle evlerini terketmek zorunda kalmaktadırlar. IDMC 2014 raporunda Suriye, Kongo, Irak, Nijerya ve Sudan'ın iç göçün en yoğun olduğu ülkeler olduğu bildirilmektedir. Son 1 yıllık iç göç istatistiğinin %60'ını bu ülkeler oluşturmaktadır. 2.2 milyon kişiyle Irak 2014 yılında iç göçün en yoğun görüldüğü ülke olmuştur; istikrarın sağlanamaması, sürekli savaş ve çatışma durumu, insan hakları ihlallerinin yoğun yaşanması Irak'ta iç göç sayısını arttırmaktadır. Suriye nüfusunun %40'ını oluşturan 7.6 milyon kişi baskı, zulüm ve şiddete maruz kalma nedeniyle yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ukrayna savaş dolayısıyla 2014 yılında yaşadığı iç göç ile (640.000 kişi) Avrupa'da uzun süredir görülmeyen büyüklükte bir iç göçe tanık olmuştur. Kolombiya'da 6 milyon kişi iç göç mağdurdur. IDMC-2015 raporuna göre ise Türkiye'de de en az 950.000 kişinin zorla yerinden edildiği bildirilmektedir. Ülke içinde yerinden edilen kişilerin gittikleri yerlerde de genel olarak şiddete ve baskıya maruz kalmaya devam etmekte ve %80'i tekrar yer değiştirmek zorunda kalmaktadır. İnsanlar arasındaki ayrımcılığın artması, insan hakları ihlalleri ve eşitsizlikte artış, sosyal baskılar iç göçün en önemli sebepleridir. Kadınlar ve çocuklar erkeklerden daha fazla iç göç mağduru olmaktadır. Erkeklerin hem iç göç hem de mülteci olarak sayılarının kadınlardan az olması yerel bölgede kalıp savaşıma zorunluluğundan ileri gelmektedir.

Dünyada Yerinden Edilme ve Sağlık

Yerinden edilme hem biyolojik hem toplumsal hem de ruhsal olarak oldukça travmatik bir süreçtir. Bu kişiler baskı ve zulüm görebilmekte, çeşitli fiziksel ve ruhsal işkencelere uğramakta veya cinsel saldırı mağduru olabilmektedirler. Ölüm tehdidi veya yakınlarının ölümüne tanık olmuş travmatik yaşantıları olan kişiler azımsanmayacak kadar çoktur. Bunun yanında sığınmacılar, mülteciler ve iç göç mağdurları gittikleri yerlerde yaşam koşullarının güçlüğü, beslenme ve barınma gibi en temel ihtiyaçlarla ilgili sorunlar yaşamaları, sağlık hizmetlerine ulaşımında güçlükler, yerleşilen bölge halkının sosyal baskısına maruz kalması, toplumsal kimlikte parçalanma yaşanması gibi nedenlerle savunmasız bir gruptur. Özellikle de kamplarda yaşayan kadınların cinseyete dayalı eşitsizliğe, şiddete ve cinsel saldırıya uğramaları sadece fiziksel değil ruhsal bütünlüğe de zarar vermektedir. Göç edenlerde çeşitli beslenme problemleri, salgın hastalıklar, fiziksel şiddete bağlı yaralanmalar, cinsel istismarlar, kronik hastalıklar ve komplikasyonları gibi çeşitli fiziksel hastalıklar

ve depresyon, anksiyete bozukluğu, uyum bozuklukları ve travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) gibi çeşitli ruhsal hastalıklar görülebilmektedir (Burgess 2004).

Geçmişte zorunlu göçlerde kişilerin fiziksel yaralanmaları ve ölümler ile ilgili kaygılar ön plandayken, son dönemlerde özellikle psikososyal ve ruh sağlığı sonuçlarıyla ilgili kaygılar daha belirgindir. Ruhsal bozukluklar kısa süreli olabildiği gibi, kişinin tüm hayatı boyunca sürebilmekte hatta nesilden nesile aktarılabilmektedir.

Dünyada Yerinden Edilme ve Ruh Sağlığı

Mültecilerin yaşadığı göç öncesi süreçler, kişiyi göçe zorlayan sebepler, göç sırasında karşılaşılan sorunlar, özellikle sığınmacıların belirsizliğe bağlı endişeleri ve göç sonrası yerleşim döneminde yerleşilen ülkenin mülteci politikaları, yaklaşımları, yerleşim ve uyum sorunları, iş bulma zorlukları, eğitime ulaşmada güçlükler, sağlık hizmetlerine ulaşmada aksaklıklar, dışlanma, ayrımcılığa uğrama gibi etkenler ve tüm bu örselenmeleri mülteci, mülteci ailesi ve mülteci topluluğunun algılayış şekli ruhsal değerlendirmeler sırasında üzerinde durulması gereken önemli konulardır. Örneğin göç sonrası dönem göç öncesindeki travmayı hafifletebilmekte veya tam tersi ağırlaştırabilmektedir. Klinik değerlendirme ve verilen tedavilerin etkinliğinin kontrolü sırasında iletişimde sorunlara neden olabilecek dil ve kültür farklılıkları için bu konularda eğitim almış tercümanlar aracılığıyla görüşülme yapılması gerekir. Muayene sırasında köken kültür, yerleşilen bölgedeki kültür ve bölgedeki baskın olan kültür ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Hastalıkların kültüre özgü ortaya çıkma şekilleri, sıkıntılar için kullanılan dile özgü deyimler, özellikle somatik belirtiler başta olmak üzere bulgu ve belirtilerin kültüre özgü ifade şekilleri ve kültüre bağlı sendromların muayene sırasında dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir (Foulks ve ark. 2002, Alarcon 2009).

Sosyoekonomik yönden daha iyi koşullarda yaşayabilmek için kendi isteğiyle göç eden kişilerden farklı olarak şiddet ve baskıya uğrayan mültecilerde ruh sağlığı sorunları çok daha fazla görülmektedir (Thapa ve ark. 2005, Norredam ve ark. 2009). Silove ve ark. (2000) savaş, şiddet, baskı, zulüm, zorla yerinden edilme, sürgüne gönderilme ve yerleşilecek yerin belirsizliği gibi sebeplerle yerlerinden edilen kişilerle yaptıkları çalışmada travma sonrası stres bozukluğunun, travmaya uğramış mülteci olmayan popülasyona göre çok daha yüksek oranlarda gözlemlendiğini bildirmiştir. Depresyon, anksiyete bozuklukları ve somatik belirtiler mültecilerde bildirilen diğer sık görülen psikiyatrik bozukluklardır.

Dünyada zorla yerinden edilenlerde görülen ruhsal bozukluklarla ilgili çalışmaların, daha çok yoğun göç alan yerler olan ABD, Avustralya, Avrupa ülkeleri, Rusya ve İsrail'de yapıldığı görülmektedir. Yerleşilen ülke insanların yeni gelene tepkileri ve olumsuz tutumları, kişinin eski meslek ve toplumsal konumundan daha aşağıda yer bulması kişilerin yerleşilen yere uyumunu güçleştirebilmekte ve kişide yetersizlik duygusuna ve benlik saygısı kaybına neden olabilmektedir. Özellikle arkadaşları tarafından dışlanmak kişileri daha fazla travmatize edebilmektedir. Almqvist ve Broberg (1999) çalışmalarında, İsveç'te yaşayan Iraklı mülteci çocukların %41 oranında itilip kakıldığından ve dışlandığından, çocukların

yerleşilen yerin kültürüne uyum sağlamakta zorlandıklarından bahseder. Tousignant ve arkadaşları (1999) mülteci çocuklarla yaptıkları çalışmalarında, çocukların aslında yeni yerleşilen yerin kültürüne ve diline anne babalara göre daha kolay uyum sağladığını fakat anne babaların eski kültüre bağlılığının çocuklarda çatışmaya, aileye yabancılaşmaya, özdeşim kurmada zorluğa ve değer yargıları konusunda bocalamaya sebep olduğunu belirtir.

Adaptasyonu beklenen ikinci kuşakta psikiyatrik bozuklukların daha az görüleceği ön görülse de ileri yıllarda yapılan çalışmalar travmanın etkilerinin iyileşmediğini, nesilden nesile aktarılabildiğini ve ikinci kuşakta dahi intihar oranlarının göç edilen ülke toplumundan çok daha fazla olduğunu göstermektedir (Howard ve Hodes 2000). Koisdou ve arkadaşlarının (2012) Avrupalı olmayan mültecilerde görülen intihar oranları ile Avrupalı mültecilerdeki intihar oranını karşılaştırdıkları çalışmalarında hem 1. kuşak hem de 2. kuşak mültecilerde intihar oranlarının yüksek olduğunu bildirmişlerdir. Fazel ve arkadaşlarının (2005) 7000 mülteciyi değerlendirdikleri gözden geçirme çalışmasında, bireylerin gittikleri ülkede geçirdikleri süre ile orantılı bir şekilde ruhsal sorunlarının azaldığını fakat yine de aradan 2-3 yıl geçmesine rağmen ruhsal bozuklukların yerleşilen bölgedeki topluma göre hala belirgin oranda daha fazla seyrettiğini bildirmişlerdir. Ponizovski'nin 1999 yılında Rusya'ya göç eden İsrail gençleriyle yaptığı çalışmada intihar oranları Rus gençlerine göre daha yüksek oranda bulunmuş ve bu yüksekliğin sebepleri olarak dışlanmışlık hissi, anne-babaya yabancılaşma, ilişki kurma güçlüğü, geldikleri yerde uğradıkları travmalar ve kültürel etkenler sayılmıştır.

Mültecilerin yoğun olarak göç ettiği İsveç'te ruhsal bozukluklarla ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Lindblad ve arkadaşlarının yaptıkları bir çalışmada (2003), ruhsal bozuklukların görülme yaygınlığının göç edilen yaşla ilişkili olduğu belirtilmiş ve göç edilen yaş arttıkça ruhsal bozukluklara bağlı hastaneye yatışların da arttığı bildirilmiştir. Hollander (2013), Afganistan, İran, Irak, Orta Doğu, Somali ve Yugoslavya'dan İsveç'e gelen mültecilere mülteci olmayanlara göre %50 oranında daha fazla depresyon tedavisi için reçete yazıldığını bildirmiştir. Sundell ve arkadaşları ise (2013), mültecilerin diğer topluma göre tedavi uyumsuzluğunun fazla olduğunu bildirmişlerdir. Sundquist ve arkadaşları yaptıkları çalışmada (2004), mültecilerde şizofreni, psikotik bozukluk ve depresyon tanılarının daha fazla görüldüğünü raporlamışlardır. Kristiansson ve arkadaşlarının (2004) adli psikiyatri çalışmasında ise, İsveçlilere geçirdikleri bir travma sonrasında %12 oranlarında TSSB tanısı konulduğunu, travmaya uğramış mültecilerde ise bu oranın %60'lara çıktığı belirtilmiştir. Jaranson ve arkadaşlarının (2004) Minnesota'da Somalili mültecilerle yaptıkları bir çalışmada TSSB oranının %86'lara vardığı bildirilmiştir.

Göçün tüm süreçleri ele alınarak değerlendirildiğinde; göç öncesi travmaların TSSB belirtilerini arttırdığı, göç sırasında olan travmalar, belirsizlik ve sonrasında ortaya çıkan soruşturma aşaması, iş bulmada zorluk, eğitim problemleri, izolasyon, dışlanma, ayrımcılığa uğrama gibi çevresel etkenlerin süregelen bir şekilde devam etmesi hem TSSB belirtilerinin kronikleşmesine hem de başta depresyon olmak üzere bir çok psikiyatrik bozukluğun ektanı olarak görülmesine sebep olduğu bildirilmiştir (Silove ve ark. 2000, Roth ve ark. 2006, Hjern ve Angel 2000).

Mültecilerde ruhsal bozuklukların araştırıldığı çalışmalar incelendiğinde TSSB, depresyon ve anksiyete bozuklukları oranlarının mülteci olmayan popülasyona göre daha yüksek olarak saptanmakla birlikte oranların oldukça heterojen olması dikkat çekicidir. Örneğin TSSB oranları Vietnamlılarda %3-%5 arasında, Etiyopyalılarda %8 ve Kosovalılarda %38 olarak bulunmuştur. (Oakland ve ark. 1994, Hinton ve ark. 1993, Turner ve ark. 2003). Göçün sebebi ve süreciyle ilişkili etkenler, çalışmaların yöntemi, ölçek farklılıkları, kültürel, sosyolojik ve dil problemleri gibi çeşitli faktörler bu heterojenitenin sebebi olarak görülse de, sonuç olarak dünyanın neresinde olursa olsun mültecilerde ruhsal bozuklukların yerleşilen bölgedeki diğer toplumdaki çok daha fazla görüldüğü ve bu konuda alınan önlemlerin yetersizliği yapılan tüm çalışmaların ortak görüşüdür.

Lindert ve arkadaşlarının Amerika'da yaşayan göçmen işçiler ve mültecilerle yaptıkları çalışmada(2009), depresyon ve anksiyete bozuklukları açısından 2 grup karşılaştırılmış ve mültecilerde hem depresyonun hem de anksiyete bozukluğunun, göçmenlerden 2 kat daha fazla görüldüğü saptanmıştır. Göçmen işçilerdeki depresyon ve anksiyete bozukluklarının genel popülasyona yakın oranlarda görüldüğü bildirilmiştir.

Sığınmacılarla yapılan çalışmalarda psikiyatrik bozuklukların görülme riskinin, sığınmacı konumunda kalma süresinin uzunluğu ile doğru orantılı olarak artmakta olduğu bildirilmiştir. Sadece soruşturma sürecinde bulunmaları dahi ruh sağlığını önemli derecede etkiliyor görünmektedir. Ülkelerine geri dönme veya başka bir ülkeye yerleşme konusundaki belirsizlik, toplumsal yalıtım, istihdam sorunları, kamp çalışanlarının tacizine uğrama, kamplardaki çatışmalar da bu grupta ruhsal bozuklukların daha fazla görülmesine neden olmaktadır (Fazel ve Silove 2006, Keller ve ark. 2003, Koopowitz 2004). Hükümet politikalarının göç edenleri sığınmacı konumundan bir an önce çıkarmaları bu çatışmaların sonlanması ve ruhsal bozuklukların önlenmesi açısından önemlidir.

Suriye şu anda artarak devam eden bir insan trajedisine sahne olmaktadır. Yüzyıllardır en sık iltica edilen ülkeler arasında yer alan Suriye, 2011 yılından beri II. Dünya Savaşı'ndan bu yana görülen en büyük göçü vermiştir. Şu ana kadar 4 milyonu aşkın mülteci, 7 milyondan fazla iç göç mağduru olduğu ve mültecilerin %75'nin kadınlar ve çocuklardan oluştuğu bildirilmektedir (BM Mülteciler Yüksek Komiserliği 2015). Hem kendi ülkelerinde, hem göç yolunda hem de gittikleri ülkelerde yaşadıkları çeşitli travmalar, şüphesiz ki Suriyeli mültecilerin ruh sağlığında olumsuz etkilere yol açmaktadır. Ülkemizde sığınmacı konumunda olan 2 milyondan fazla mülteci üçüncü bir ülke için belirsizliğin verdiği endişeyi yaşamaktadır. Suriyeli mültecilerle yapılmış son dönem çalışmalar çok kısıtlıdır; literatür tarandığında güvenilir yaygınlık çalışması bulmak zordur. Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) (2015) desteğiyle devam eden araştırmaların ön sonuçları BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (2015) raporunda yer almıştır ve psikotik bozukluk, depresyon ve anksiyete bozukluklarının görülme yaygınlıklarının göç edilen ülke topluma göre 2-3 kat daha fazla olduğu bildirilmiştir. Raporda TSSB'nin Suriyeli mültecilerde görülme yaygınlığı %20 olarak bildirmiştir. TSSB oranlarının çalışmalarda çok heterojen sonuçlar gösterdiğini, bunun yöntem kaynaklı olabileceği ve bu konuda çalışmalara devam edildiği bildirilmiştir (Hassan ve ark. 2015).

Suriyeli mülteci ve iç göç mağdurlarında görülen duygusal, bilişsel, davranışsal ve sosyal sorunlar; anksiyete, öfke, umutsuzluk, kontrolünü kaybedeceği hissi, telaş ve zihinsel tekrarlar BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (2015) raporunda öne çıkan bulgulardır. Yorgunluk, uyku problemleri açıklanamayan ağrılar gibi fiziksel belirtilerin de yaygın olduğu bildirilmiştir. Aynı raporda geçmişte yaşadıkları travmalara ait kabuslar, istemsiz sıkıntı verici düşünceler, yeniden yaşantılama gibi belirtiler ve agresyon, içe çekilme, toplumdan uzaklaşma ve kişilerarası problemler de sıklıkla bildirilmiş fakat baskı ve zulümün devam etmesi ve zorlu yaşam koşullarının da etkisiyle tüm bu belirtilerin bir ruhsal hastalığın göstergesi olduğunu söylemenin yanlış olacağı vurgulanmıştır.

Yerinden Edilen Kişilere Yaklaşım Önerileri ve Sonuç

“Ruh sağlığı alanında veya günlük psikiyatri pratiğinde kişinin kültür, ırk ve etnisitesi hakkında bilgi sahibi olmak ruhsal değerlendirme sırasında her zaman önemli olmuştur. Hastaların kültür, ırk ve etnisite merkezli olarak klinik olarak değerlendirmek kişinin ruhsal muayenesi yanında “kimliğini” de net bir şekilde kavramsallaştırmamızı sağlar” (Gonzalez ve ark. 2001)

Yerinden edilmiş kişilere yaklaşımın temelleri psikososyal modele dayandırılmalıdır. Bu modele göre psikolojik ve sosyal süreçler birlikte insanların iyilik haline etki etmektedir. Dolayısıyla ruh ve beden sağlığı, çevre, kültür ve sosyo-ekonomik düzey gibi sosyal unsurlardan bağımsız olarak düşünülmemelidir. Savaş ve yerinden edilme gibi ağır travmatik yaşantılardan sonra da ruh sağlığı hizmetleri sosyal şartların iyileştirilmesi ile birlikte sunulmalıdır. Bu çerçevede ruh ve beden sağlığı hizmetlerinin yanı sıra temel ihtiyaçların karşılanması, sosyal destek mekanizmaları, kültüre uygun ve uyumu destekleyici çalışmalar yerinden edilmiş kişilere sağlanmalıdır.

Psikososyal hizmetler çok disiplinli bir yapıda sunulmalıdır. Çekirdek ekip sosyal çalışmacılar, psikologlar, psikolojik danışmanlar, psikiyatristler ve hekimlerden oluşmalıdır. Bu kişilerin yanı sıra kamu görevlileri, öğretmenler, avukatlar gibi önemli meslek grupları da çalışmaların bir parçası olmalıdırlar.

Maslow’un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisine göre, temel fizyolojik ihtiyaçların karşılanmadığı durumlarda kişiler piramidin bir üst kısmındaki gereksinimi algılayamaz, daha da ötesi bunlara ihtiyaç duymaz. O yüzden zorla yerinden edilen insanların yaşam koşullarının düzeltilmesi, geçim kaynağı sağlanması, beslenme ve sağlık hizmetlerine ulaşımının kolaylaştırılması, sığındıkları veya yerleştikleri hükümet tarafından korunduklarına dair güven hissinin sağlanması kişilerin öncelikli olarak karşılanması gereken ihtiyaçlarıdır. Mevcut hükümet politikalarının bu konuda geliştirilmesi, mültecilerin yararlandığı haklardan iç göç mağdurlarının da yararlanmasının sağlanması, yardım dernekleri ve sivil kuruluşlarının baskı ve zulüm ile yerinden edilen kişilere yönelik yardımları ve tüm bunların klinik müdahalelerle birleştirilerek baskı ve zulüm ile yerinden edilen kişilere uygulanması herhangi bir özgül psikiyatrik müdahaleden çok daha etkili olabilir.

Kültürel ve dini değerler, psikolojik ve sosyolojik sorunların değerlendirilmesinde ve anlaşılmasında önemli rol oynamaktadırlar. Kültür ve bireyin içinde bulunduğu

topluluğa göre stresin ifade modellerinin, sıkıntıyı tanımlayan dile özgü terimleri ve kişilerin geldiği yere özgü belirti dışavurum modellerinin anlaşılması ve göçmenlerin beklentileri, destek mekanizmaları ve stresle baş etme yollarını anlamak mültecilerle olan iletişimde bir hayli önem taşımaktadır. Bu bilgiler kişisel ve toplumsal dayanma gücünü anlamamızı kolaylaştıracaktır. Özellikle göçün yerleşim dönemine geçememiş olan ve sürekli stresörlerle karşılaşan mültecilerde gereğinden fazla psikiyatrik bozukluk tanı konulmasından kaçınmak gerekir. Kişinin günlük karşılaştığı stresörlerle baş etmesini sağlamak, uyum becerilerini güçlendirmek ve göçle ilişkili etkenler sonucu kaybedilen benlik saygısını güçlendirmek, toplum temelli yaklaşımlarla psikososyal desteği güçlendirmek ruh sağlığı uzmanlarının öncelikli hedefi olmalıdır.

Çoğu mülteci için ilk destek kaynağı aile ve arkadaşlarıdır. Fakat yerinden edilme ve çatışma dinamikleri sosyal desteği sekteye uğratabilmekte, sosyal bağların ve cinsiyet rollerinin değişmesine neden olabilmekte ve tüm bunlar kişilerin psikojenik strese dayanıklılığını azaltabilmektedir. Halen göç döneminde olan Suriyeliler için halihazırda devam eden ve yakın dönemde sonlanmayacak gibi görünen kriz, yoksullukta artış, geçim kaynağı sıkıntısı, mültecilerin uluslararası korunma haklarında kısıtlılığa gidilmesi ve ülkelerdeki mülteci merkezlerine ulaşımında zorluklar Suriyelilerde genel bir umutsuzluğa yol açmaktadır. Bu umutsuzluk dalgası kişilerin stresörlerle baş etmelerini zorlaştırmakta, kendileri ve aileleri için çaba gösterme konusunda olumsuz bir etkiye sebep olmaktadır.

Klinik ruh sağlığı hizmetleri noktasında da, genel tarama ve ihtiyaç tespiti çalışmaları psikososyal müdahalelerin ilk aşamalarından biri olmalıdır. Kültürel geçerliliği yapılmış tarama ölçekleri ile yapılacak bir epidemiyoloji çalışması ile ruhsal bozuklukların sıklığı ve yaygınlığı ile psikopatolojiye yatkınlaştırıcı risk etkenleri belirlenmelidir. Buradan elde edilecek bulgular doğrultusunda ihtiyacı olan kişilere tedavi edici klinik hizmetler ivedilikle sunulmaya başlanmalıdır. Fakat tedavi edici ruh sağlığı hizmetleri tek başına yeterli değildir. Risk etkenleri doğrultusunda ruh sağlığı politikaları geliştirilmeli ve bu kapsamda önleyici ruh sağlığı hizmetleri de sunulmalıdır (Mollica 2002).

Yerinden edilme iki farklı kültüre sahip topluluğun karşılaşmasına da sebep olmaktadır. Bu durumunda “kültürel uyum”un ruh sağlığı ile birlikte değerlendirilmesi gereken önemli bir kavramdır. Dil, kültürel kimlik, tutum ve değerler, müzik ve yemek tercihleri, medya kullanımı, etnik övünç, etnik sosyal ilişkiler, kültürel alışkanlıklar ve gelecekler başta olmak üzere göçmenlerin hayatlarının her alanında hem psikolojik hem de kültürel değişikliği içeren iki boyutlu sürece kültürel uyum denmektedir (Berry 2005). Süreç iki adımda işlemektedir. Birinci adım göçmenlerin bulundukları yerin dilini öğrenmeleridir. Dil öğrenimi başladığında uyum süreci başlamış demektir. Ev sahibi topluluğun kültürüne davranışsal katılım ise ikinci adımdır (APA 2012). Kültürel uyum hem ev sahibi topluluk hem de mülteciler için sresli bir süreçtir. Ruh sağlığı sorunları kültürel uyum stresi ile birleşince ait olunan etnik grubun kültürü ile olası bir çatışmaya neden olabilir (Ward ve Kennedy 1994, Kosic ve ark. 2006). Bunun yanı sıra sadece yerinden edilmiş kişilerin kültürel uyum için istekli olmaları gerilimi azaltmakta yeterli değildir. Eğer ev sahibi topluluk göçmen topluluğu reddeden bir tutum içerisindeyse olumlu

sonuç almak mümkün olmayacaktır (Bourhis ve ark. 1997). Dolayısıyla psikososyal hizmetlere hem mültecilere hem de ev sahibi topluluğa yönelik kültürel uyumu pekiştiren çalışmalar eklemek olası çatışmaları ve ruh sağlığı sorunlarını azaltacaktır.

Yeterlilik (kapasite) geliştirme çalışmaları mültecilere yönelik psikososyal hizmetlerin önemli bir ayağı olmalıdır. Yerinden edilmiş topluluklarla çalışılırken ortaya çıkan sorunlardan biri de çalışan uzmanların sayısının hedef kitleye göre az olması ve savaş travması ve yerinden edilme psikolojisi konularında yeterli bilgi birikimine sahip olmamalarıdır. Yapılacak kapasite geliştirme çabaları hem ruh sağlığı uzmanlarının hem de bu alanda çalışan diğer uzmanların (kamu görevlileri, sivil toplum kuruluşları temsilcileri vb.) bilgi ve becerilerinin artmasını hedeflemelidir. Ayrıca gönüllü çağrılar yapılmalı ve alanda çalışmak isteyen uzmanlar aynı eğitim sürecine tabi tutulmalıdır. Böylelikle alanda çalışan nitelikli uzman sayısı artmış olacaktır. Özellikle mülteci topluluğun içerisindeki uzmanlar bu eğitim çalışmalarına dahil edilmeli ve kendi kapasitelerini kullanabilmeleri sağlanmalıdır. Bu yaklaşımı destekleme çerçevesinde bilimsel kitapların ve makalelerin ilgili dile çevirisi de bu çalışmaların kapsamına alınmalıdır.

Dil engeli yerinden edilmiş kişilere yönelik psikososyal hizmetlerde önemli bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzmanlar hizmetlerini tercümanlar aracılığı ile sunmaktadır. Fakat bu tercümanlar üniversitelerin mütercim-tercümanlık bölümlerinden mezun profesyonel tercümanlar değildirler. Hem mülteci topluluğun hem de ev sahibi topluluğun dilini bilen alanla ilgili eğitimsiz kişiler tercümanlık yapmaktadırlar. Bu durumda beraberinde belirli zorlukları getirmektedir. Görüşmelerde uygunsuz davranışlar ve tercümede sıkıntılar ruh sağlığı uzmanlarının tercümanlarla yaşadığı en büyük sorunlardır. Ayrıca genelde tercümanlar mülteci topluluğun içinden bireyler olmaktadır. Bu da kendilerinin de travmatize olmaları anlamına gelmektedir. Bu sorunların aşılabilmesi için tercümanlara yönelik ayrı bir kapasite geliştirme çalışmasının yapılması ve sürekli ruhsal destek almaları sağlanmalıdır.

İkincil travmatizasyon ciddi biçimde strese yol açan ya da trajik bir olaya tanık olan, bu olaya ilişkin bilgiye sahip olan ya da olay sonrası yardım çalışmalarında bulunanların tepkisi olarak tanımlanmaktadır (Lerias ve Byrne 2003). Bu tanıma paralel olarak DSM-5 sınıflama sisteminde de travmatik stres tepkileri sadece olay yaşandıktan sonra değil, travmatik bir olaya tanık olma, sevilen bir insanın başına geldiğini öğrenme ve görev gereği olayın itici ve olumsuz ayrıntılarına tekrar tekrar maruz kalma sonucunda da ortaya çıkabileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda mültecilere psikososyal hizmet sunan uzmanlar da meslekleri gereği mültecilerin yaşadığı travmatik olayları tekrar tekrar dinleyerek ve kişiler üzerindeki etkilerine tanıklık ederek travmatize olabilirler. Dolayısıyla uzmanlara da psikososyal çalışmalar kapsamında ruhsal ve sosyal destek sağlanmalıdır.

Son olarak, bu hizmetlerin sürdürülebilir ve kalıcı olması en önemli husustur. Tüm bunların gerçekleşmesi için ise hükümetler, ruh sağlığı uzmanları, psikososyal destek grupları, sivil toplum kuruluşlarının dahil olduğu sadece ülke çapında değil dünya çapında oluşturulacak birleşik yerinden edilme programlarına ve politikalarına ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Alarcón RD (2009) Culture, cultural factors and psychiatric diagnosis: review and projections. *World Psychiatry*, 8(3): 131-139.
- Almqvist K, Broberg AG (1999) Mental health and social adjustment in young refugee children 3.5 years after their arrival in Sweden. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 38:723-730.
- American Psychological Association (2012) Crossroads: The Psychology of Immigration in the New Century. APA Presidential Task Force on Immigration. Washington, DC: Author. www.apa.org/topics/immigration/report.aspx.
- Berry JW (2005) Acculturation: Living successfully in two cultures. *IJIR*, 29: 697-712.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (1993) İnsan Hakları Bilgi Kitapçığı No: 2, İnsan hakları ve mülteciler 29 Ekim 2015 tarihinde <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet20en.pdf> linkinden indirilmiştir.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (UNHCR) (2015), Convention and protocol relating to the status of refugees. 20 Ekim 2015 tarihinde <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10.html> linkinden indirildi.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (UNHCR) (2015), Country operations profile – Turkey. 20 Ekim 2015 tarihinde <http://www.unhcr.org/pages/49e48e0fa7f.html> linkinden indirildi.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (UNHCR) (2015), Global Trends 2014: World at War. 15 Ekim 2015 tarihinde <http://unhcr.org/556725e69.html> linkinden indirildi.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (UNHCR) (2015), Europe: Syrian Asylum Applications. 20 Ekim 2015 tarihinde <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/asylum.php> linkinden indirildi.
- Bourhis RY, Moise LC, Perreault S ve ark. (1997) Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *Int J Psychol*, 32: 369-386.
- Burgess (2004) Health challenges for refugees and immigrants. *Refugee Reports*, 25, 1-20, 15 Ekim 2015 tarihinde <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ACB7A9B4B95ED39A8525723D006D6047-irsa-refugee-health-apr04.pdf> linkinden indirilmiştir.
- Fazel M, Silove D (2006) Detention of refugees. *BMJ*, 332: 251–2.
- Fazel M, Wheeler J, Danesh J (2005) Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review. *The Lancet*, 365: 1309-1314.
- Foulks EF (2002) Cultural issues. *Encyclopedia of Psychotherapy* (Ed. M Hersem, W Sledge) s. 603–613.
- Gonzalez CA, Griffith EEH, Ruiz P (1995) Cross-cultural illness in psychiatric treatment. *Treatments of Psychiatric Disorders* (Ed. GO Gabbard), Washington, DC, American Psychiatric Press, s. 55–74.
- Hassan G, Kirmayer LJ, Mekki- Berrada A ve ark. (2015) Culture, Context and the Mental Health and Psychosocial Wellbeing of Syrians: A Review for Mental Health and Psychosocial Support staff working with Syrians Affected by Armed Conflict. Geneva: UNHCR, 2015. 29 Ekim 2015 tarihinde <http://www.unhcr.org/55f6b90f9.pdf> linkinden indirilmiştir.
- Hjern A, Angel B (2000) Organized violence and mental health of refugee children in exile: a six-year follow-up. *Acta Paediatr*, 89:722–7.
- Hinton WL, Chen YC, Du N ve ark (1993) DSM-III-R disorders in Vietnamese refugees: prevalence and correlates. *J Nerv Ment Dis*, 181: 113–22.
- Hollander AC (2013) Social inequalities in mental health and mortality among refugees and other immigrants to Sweden—epidemiological studies of register data. *Glob Health Action*, 6:21059.
- Howard M, Hodes M (2000) Psychopathology, adversity and service utilization of young refugees. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 39:368-377.
- Internal Displaced Monitoring Center Monitoring (2015) Global Figures. 15 Ekim 2015 tarihinde <http://www.internal-displacement.org/> linkinden indirildi.
- Internal Displacement Centre Monitoring (2015) Global Overview. 15 Ekim 2015 tarihinde <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Media/201505-Global-Overview-2015/20150506-global-overview-2015-en.pdf> linkinden indirildi.
- İşkan Kanunu (2006) T.C. Resmi Gazete. 26301. 19 Eylül 2006.
- Jaranson JM, Butcher J, Halcon L ve ark. (2004) Somali and Oromo refugees: correlates of torture and trauma history. *Am J Public Health*, 94: 591-598.

- Keller AS, Rosenfeld B, Trinh-Shvrin C ve ark. (2003) Mental health of detained asylum seekers. *Lancet* 362: 1721-3.
- Koopowitz LF, Abhary S (2004) Psychiatric aspects of detention: illustrative case studies. *Aust N Z J Psychiatry*; 38: 495-500.
- Kosic A, Mannetti L, Sam DL (2006) Self-monitoring: A moderating role between acculturation strategies and adaptation of immigrants. *Int J Intercultural Rel*, 30: 141-157.
- Kosidou K, Hellner-Gumpert C, Fredlund P ve ark. (2012) Immigration, transition into adult life and social adversity in relation to psychological distress and suicide attempts among young adults. *PLoS One* 7:e46284.
- Kristiansson M, Sumelius K, Søndergaard HP (2004) Post-traumatic stress disorder in the forensic psychiatric setting. *J Am Acad Psychiatry Law*, 32:399-407.
- Lerias D, Byrne MK (2003) Vicarious traumatization: Symptoms and predictors. *Stress and Health*, 19:129-138.
- Lindblad F, Hjern A, Vinnerljung B (2003) Intercountry adopted children as young adults—a Swedish cohort study. *Am J Orthopsychiatry*, 73:190-202.
- Lindert J, Von Ehrenstein OS, Priebe S ve ark. (2009) Depression and anxiety in labor migrants and refugees—a systematic review and meta-analysis. *Social Sci Med*, 69: 246-257.
- Maslow AH (1943) A Theory of Human Motivation. *Psychol Rev*, 50: 370-396.
- Mollica RF, Cui X, McInnes K ve ark. (2002) Science-based policy for psychosocial interventions in refugee camps: a Cambodian example. *J Nerv Ment Dis*, 190:158-166.
- Norredam M, Garcia-Lopez A, Keiding N ve ark. (2009) Risk of mental disorders in refugees and native Danes: a register-based retrospective cohort study. *Soc Psychiatr Psychiatr Epidemiol*, 44:1023-9.
- Ponizovski AM, Ritsner MR, Modal I (1999) Suicidal ideation and suicide attempts among immigrant adolescents from the former Soviet Union to Israel. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 38:1433-1441.
- Roth G, Ekblad Sİ, Agren H (2006) A longitudinal study of PTSD in a sample of adult massevacuated Kosovars, some of whom returned to their home country. *Eur Psychiatry*, 21:152-9.
- Sack WH, McSharry S, Clarke GN ve ark (1994) The Khmer Adolescent Project: I. Epidemiologic findings in two generations of Cambodian refugees. *J Nerv Ment Dis*, 182:387-395.
- Silove D, Steel Z, Watters C (2000) Policies of deterrence and the mental health of asylum seekers. *JAMA* 284: 604-611.
- Steel Z, Chey T, Silove D ve ark. (2009) Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *JAMA*, 30: 537-549.
- Sundell KA, Waern M, Petzold M ve ark. (2013) Socio-economic determinants of early discontinuation of anti-depressant treatment in young adults. *Eur J Public Health*, 23:433-40.
- Sundquist K, Frank G ve Sundquist J (2004) Urbanisation and incidence of psychosis and depression: follow-up study of 4.4 million women and men in Sweden. *Br J Psychiatry* 184:293-298.
- Thapa SB, Hauff E (2005) Gender differences in factors associated with psychological distress among immigrants from low- and middle-income countries — findings from the Oslo Health Study. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*, 40:78-84.
- Tousignant M, Habimana E, Biron C ve ark. (1999) The Quebec adolescent refugee project: psychopathology and family variables in a sample from 35 nations. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 38:1426-1432.
- Turner S, Bowie C, Dunn G ve ark (2003) The mental health of Kosovan Albanian refugees in the UK. *Br J Psychiatry*, 184: 444-48.
- UN – DESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs). (2013). International Migration Report 2013. ST/ESA/SER.A/346. New York: UN – DESA.
- UNHCR (2014) Global Trends 2013, UNHCR.
- Ward C, Kennedy A (1994) Acculturation strategies, psychological adjustment, and sociocultural competence during cross-cultural transitions. *Int J Intercultural Relations*, 18: 329-343.

III. BÖLÜM: **SAVAŞIN CİNSİYETİ**

Bir Erkeklik Mücadelesi Olarak Savaş

H. Bahadır Türk

“Beyler burada kavga edemezsiniz. Burası savaş odası.”

Dr. Strangelove or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb, 1964.

Giriş

George Orwell’in o ünlü 1984’ünde şu satırları okuruz: “Savaş her egemen kesim tarafından kendi uyruklarına karşı verilmektedir ve savaşın amacı toprak ele geçirmek ya da toprak yitirmeyi önlemek değil, toplum yapısının hiç değişmeden sürmesini sağlamaktır” (Orwell 2015). Orwell’in da çok önceleri farkına vardığı gibi, savaş toplumsal-kültürel değerlerin yeniden üretimi için kritik bir uğraktır. Potansiyel olanın, zaten mevcut olanın, bir bakıma hep var olanın farklı biçimlerde ve farklı vasıtalarla harekete geçirildiği bir olağanüstü hal durumudur.

Savaşı kimin, ne zaman, nasıl ve *gerçekten* kazanıp kazanamayacağını söylemek zordur. Bu zorluğa rağmen, kullanılmaktan bir hayli yıpranmış bir klişeye sığınmama müsaade edilirse eğer, insanlık tarihi bir savaşlar tarihidir. Şüphesiz burada dört başı mamur bir savaş kavramsallaştırmasına girmek niyetinde değilim. Zira bu çalışma savaşın pek çok boyutu arasında özel ve anlamlı bir yeri hak eden bir başka konuya, savaş ve erkeklik meselesine odaklanmayı deneyecek. Dolayısıyla bu çalışmanın öncelikli amacı erkeklik ve savaş arasındaki ilişkiye dair genel bir tanımlayıcı çerçeve çizmeye çalışmak. Bu yapılırken önce savaşın siyasal doğasına dair bir parantez açılacak, ardından savaşın toplumsal cinsiyet rejimiyle olan bağına dair bazı genel geçer gözlemlerde bulunulacak.

Savaşın Doğası, Siyasetin Anlamı

Savaş, doğası itibariyle, siyasal bir eylemdir ve her siyasal eylem gibi hayatın tüm veçheleriyle ilintilidir. Savaşın doğasına dair yazılmış ve bugün artık klasik sayılan pek çok eser, peşinde koşulması gereken asli ideal olarak barışı gösterir. Savaşın nasıl yürütülmesi gerektiğine dair teknik malumatları bıkmadan listeleyen metinlerin azımsanamayacak

bir bölümü, savaşı bir zorunluluk hali olarak görür ve nihai yargısını okuruyla paylaşır: Koşulların iyi hesaplanmaması durumunda savaş, galip gelmeyi uman için bile bir felakettir.

Savaşın, ona dair yazılmış kadim eserlerde, doğrudan egemenin ya da savaş sahasında komutanın vereceği kararlar, atacağı adımlar ile ilgili olarak bir tür “mücadele sahası” olarak karşımıza çıkması aslında savaşın ve siyasal olanın doğasına uygundur. Buradaki haliyle temelde hep iki taraf vardır ve düşman neredeyse hep bir “kişi” olarak resmedilir.

Clausewitz’in *Savaş Üzerine*’nin hemen başında altını çizdiği üzere “savaş, çok daha büyük çapta olmak üzere, düellodan başka bir şey değildir” (Clausewitz 1997). Yagyu Munenori de, Clausewitz’den çok çok önce, 1632’de yazdığı *Heiho Kadensho*’da (Hayat Veren Kılıç), benzer bir eksende düşünür: “Büyük bir orduya önderlik etmek ve bir savaşta zafer kazanmak, kılıçlarla yapılan savaş sanatlarını uygulamaktan çok da farklı değildir. Büyük ordularla yapılan bir savaşta, karşı karşıya gelen kılıçlarla birilerini keserek nasıl kazanabileceğiniz düşüncesiyle galip gelmelisiniz. Ve kılıçlı savaş sanatlarında büyük orduların savaşını anlayarak galip gelmelisiniz” (Munenori 2010).¹

Munenori-Clausewitz çizgisinin kişiler arası bir mücadelenin daha geniş ve sonuçları daha korkunç bir uzantısı olarak gördüğü savaş; esas itibariyle teknik düzenlemelerin hayati önemde olduğu, her koşulun ince ve derinlikli bir biçimde hesaplanmasını gerektiren bir kaos halidir. Ancak bu kaosa asıl enerjisini hiç duraksamadan veren şey, siyasal eylem ve karardır. Bir başka deyişle, Sun Tzu’nun “Savaş Sanatı”nın ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü ve incelenmesini şart koştuğu “yol, hava, arazi, önderlik ve disiplin” (Tzu 2008) gibi savaşın sonuçlarına etki eden faktörler savaşın doğasını anlamak için kritik unsurlar olarak öne çıksa da ona asıl biçim veren siyasal eylemin ve kararın ta kendisidir.

Savaşın, siyasetin farklı araçlarla sürdürülmesi anlamına geldiğine işaret eden Clausewitz’ci bakış açısının anlamı, savaşın siyasetin bir görüngüsü olduğu şeklinde ele alınmamalıdır sadece. Zira siyasetin kendisi de pekâlâ savaşın bir görüngüsü, bir ürünü, bir başka hali ve hatta basit bir uzantısı sayılabilir. Bu bağlamda Foucault şöyle yazar: “Bir toplum içerisinde işleyiş biçimine göre iktidar ilişkilerinin esas olarak demir atma noktası, savaş içerisinde ve savaş yoluyla, tarihsel olarak belirlenebilir bir anda kurulan belirli bir güç ilişkisidir. (...) Siyaset, başka araçlarla sürdürülen savaştır; yani siyaset, savaşta beliren güçler dengesizliğinin onayı ve sürdürülmesidir” (Foucault 2002). Clausewitz’in bakış açısı Foucault’dan çok önce Carl Schmitt tarafından da eleştirilmiştir. Schmitt’e göre; “Clausewitz’in genellikle yanlış atıf yapılan ünlü cümlesinde söylediği gibi askeri mücadelenin kendisi ‘siyasetin başka araçlarla sürdürülmesi’ değildir. Savaş biçiminde yürütülen askeri mücadelenin kendine özgü stratejik, taktik ya da başka kuralları vardır. Tüm bu kuralların ön koşulu ise düşmanın kim olduğuna ilişkin siyasal kararın varlığıdır.” Dolayısıyla Schmitt için siyasal olan, savaşın kurucu unsurudur (Schmitt 2006).

Bu minvalde siyasal olana ilişkilendirilmiş, onunla neredeyse kopmaz bir bağ kurmayı başarmış savaş olgusu asla ve asla yalnızca muharebeye, çatışmaya, silahlı mücadeleye

¹ Bu bölümde yürüttüğüm tartışmaya büyük oranda şu çalışmalarında da yer vermiştim: Türk, 2012 ve Türk, 2011.

indirgenemez. Northcote Parkinson'un da anımsattığı üzere savaş başka pek çok şeyle iç içedir. Sözelimi "(...) savaş, vergi mirasını getirmiştir. Atların, arabaların ve silahların bedelinin ödenmesi gerekmektedir. Vergi, yanında aritmetik, tahmin, hesap ve ölçüyü de getirir. Böylece savaş hem geniş bir yönetimle birlikte gelir ve hem de bunun doğmasından sorumludur" (Parkinson 1984). Dolayısıyla savaş; egemenliğin modern ve modern öncesi emarelerinden, sembollerinden, sorunlarından, uzantılarından, dolaylı ve doğrudan sonuçlarından ya da bizzatıhi icraatlarından ayrılamaz. Savaş, aynı zamanda hukuk, maliye, bürokrasi, idare teknikleri, ekonomi, mühendislik biçimleri demektir ve alanı tüm bir hayattır. Oktay'ın da belirttiği gibi, "siyasetin uzantısı olarak savaşın değişken bir doğa sergilemesi de doğrudan doğruya, siyasetin özelliklerinden kaynaklanır" (Oktay 2012).

Savaşın dinamiğine ve onun siyasal olan ile bağlantısına dair "zenginleştirici" bir dönüşüm milliyetçiliğin modern bir ideoloji olarak icadı ile birlikte gelişir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı'na (Kohn 1960) ya da "ondokuzuncu yüzyılın başı"na (Kedourie 1994) dayandırılan milliyetçilik; sadece ulusların kendi kaderini tayin hakkına, ulus kategorisinin diğer toplumsal yapılardan daha öncelikli ve önemli olduğu iddiasına, ulusun parçası olmaya yönelik bir his ya da onun bekasına yönelik işleyen bir ideolojiye, "ulusun fertleri arasında karşılıklı olarak paylaşılan bir dizi inanç, adanmışlık, gelenek ve eğilim"e (Miller 1999) değil, aynı zamanda bağımsız bir devlet formasyonu oluşturmaya çalışan kapsamlı bir politik programa da işaret etmektedir (Miller 1991).

Tam da bu noktada savaş ve milliyetçilik ilişkisini anlamak için elverişli olduğunu düşündüğüm bir kavrama pas atmak niyetindeyim: Ulusal habitus.² Norbert Elias'a göre "bir halkın ulusal habitusu biyolojik olarak verili ve değişmez değildir. Ulusların habitusu maruz kaldıkları devlet-formasyonunun ortaya çıkış süreci ile çok yakından ilişkilidir. Kabileler ve devletler gibi, ulusların habitusları da zamanla değişir ve gelişir. Irksal ortaklıklara rağmen ulusal habituslar önemli farklılıklara yol açmaktadır"(Elias 1997).

"Esas olarak bir erkek kurumu olan" (Nagel 2011) ulus-devletin dönüştürücü etkisine tabi tutulan ulusal habitus, aynı zamanda ulus-devlet formasyonlarının oluşum sürecinde de rol oynamaktadır (Elias 2001). Elias'a göre bu etkileşimci mantık; "ben ve biz", "kişisel ve toplumsal", "özel ve genel", "geçmiş ve şimdi" gibi ayrımların toplumsal süreçler açısından iç içeliğini göstermesi açısından önemlidir (Danahay 2004). Bu haliyle ulusal habitus toplumsal alandaki sayısız pratik üzerinden işleyerek ulusun kendini "öteki"lerden ayırmasını sağlar. Dolayısıyla ulusal habitus aslında "yapılandırıcı bir güç"tür (van der Velde vd. 2004) ve aynı zamanda bir anlamlandırma zemini. Bu anlamlandırma zeminin dinamiği öncelikli olarak bireyin bir "ben-biz dengesi" kurarak bireyselleşmesine (Featherstone 2002) ve bir yurttaş olarak ulusun bir parçası haline gelmesine dönük olarak işlemektedir.

² Burada Wölby'nin (2011) uyarısını zikretmeye değer görüyorum: "Toplumsal cinsiyet, etnisite, ulusal ve 'ırksal' ilişkiler dışında analiz edilemeyeceği gibi, bu olgular da toplumsal cinsiyet dışında incelenemez."

Söz konusu düzlemde ulusal habitus, ulus-devlet formasyonunun sosyokültürel çerçevesinin bir unsuru olarak aynı zamanda tarihsel bir süreçte atıfta bulunmaktadır. Ulusal habitus bu haliyle aynı zamanda birey ve toplum, bireysel ve toplumsal gibi düzlemler arasındaki bağlantı noktalarına işaret eden ve “psiko-kültürel yapı ve değişimler”in (Pickel 2004) analizini sunmaya çalışan bir teorik çerçevenin parçası olarak kabul edilebilir. Eğer Pierre Bourdieu’nun kavramsal evreninde habitus, toplumsal alanlar üzerinde işleyen sayısız pratiğin etkileşimine işaret eden, sınıfsal temelli bir yönelimler dizgesi ise, Norbert Elias’taki haliyle habitus sahip olduğu kapsayıcı “ulusal” nitelik nedeniyle bir tür “meta-habitus” (Pickel 2005) olarak kabul edilebilir. Ancak nihayetinde hem mikro hem de makro düzeydeki bu habitusların sahip olduğu “değişim” ve “etkileşim” nitelikleri aynıdır.

Ele aldığımız konu ekseninde düşünüldüğünde ulusal habitus; erkeklik ve milliyetçilik, toplumsal cinsiyet ve militarizm gibi unsurların bireyler ve kolektif özneler özelinde nasıl doğallaştırıldığını ve içselleştirildiğini anlamamıza yardım edebilir. Bu açıdan “ulusun ruhu”nun tekilden çoğula, öznenen kuruma uzanan karmaşık bir etkileşim ağı içinde inşa edildiğini iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Bu bölümü kapatmadan önce askeri düzeni içselleştirmiş bir soyluluğun, Alman orta sınıfının gelişimini engellemiş olmasına işaret eden Elias’cı analizi ve van Krieken’in deyişiyle, “Alman burjuvazisinin askeri aristokrasi karşısındaki ideolojik zayıflığı”nı (Van Krieken 1998: 105) akıldan tutarak Türkiye’de savaşın bir ruh hali olarak içselleştirilmesini kolaylaştırıcı bir çerçeve sunan militarizme³ dair de bir anımsatma yapalım. Zira Cumhuriyet’in imparatorluk ve eski Türk devlet geleneğinden tevarüs ettiği “ordu millet” nosyonunun ulusalcı düşüncelerle harmanlanıp sürekli bir biçimde kullanımda tutulması da, tabii ki başka birçok faktörle birlikte, Türk toplumsal yapısı içinde ordunun yahut bizatihi askerliğin bir biçimde hep var olan ağırlığını anlamamıza yardımcı olabilir. Bu bakımdan demokrasinin gelişimi için elzem olan orta sınıf kültürünü de

³ Burada militarizmi, en genel haliyle, “asker olma halinin tüm topluma, askeri değerlerin hayatın her alanına hâkim olması ve bizim bunu hayatın olağan akışı olarak kanıksamamız” (Altınay 2015) düzleminde kullanıyorum. Bu noktada Belge’nin tespitini anımsayabiliriz: “Militarizmin (...) şaşmaz özelliği, ‘askeri değerler’ dediğimiz şeyleri veya askeri norm ve kuralları, toplumun tamamına, yani asker olmayan kesime de kabul ettirmeyi amaç edinmiş bir zihniyet” olmasıdır (Belge 2011). Michael Mann da bu hatta bir militarizm kavramsallaştırmasına yakın durur ve şöyle yazar: “Militarizmi, savaşı ve savaş hazırlığını normal ve arzu edilir bir toplumsal faaliyet olarak gören bir tutum ve toplumsal davranışlar kümesi olarak tanımlıyorum” (Mann, 2011). Militarizm ve militarizasyon arasındaki farka değinmek de bu noktada anlamlı olabilir. Enloe’yu (2014) takip ederek söyleyecek olursak; militarizm, “belirli varsayımlar, değerler ve inançların bir derlemesi” olarak görülebilir. Militarist değer ve inanç sistemi; “silahlı kuvvetlerin gerilimlerin nihai çözücüsü olduğuna, insan doğasının çatışmaya meyilli olduğuna, düşman sahibi olmanın doğal bir durum olduğuna, hiyerarşik ilişkilerin etkili eylemlere yol açtığına, ordusuz bir devletin naif olduğuna ve güçbela/zar zor modern ve meşru sayılabileceğine, kriz zamanlarında dışı olanların silahlı korumaya ihtiyaç duyduğuna ve böyle zamanlarda silahlı eyleme girişmeyen erkeklerin ise erkek gibi erkek olarak kendi konumlarını tehlikeye attıklarına” dayalı bir sistemdir. Militarizasyon ise militarizmin toplumsal ya da kurumsal yapıya kök saldığı “çok yönlü bir sosyo-politik süreç”tir. Yine Enloe’nun zikrettiği gibi “militarizasyon, yalnızca savaş uçakları, mayınlar ve kıtalararası füzeler üreten fabrikaların yöneticilerini ve işçilerini değil, aynı zamanda gıda, oyuncak ve giysi üreten şirketleri, film stüdyolarını, borsacıları ve reklam ajanslarını da etkiler. Bir şirketin çalışanları, tüketicilerinin militarizasyonun etkisini taşıyan ürünlerin sihrine kapılmasını ne denli doğal ve sorunsuz bir durum olarak algılıyorlarsa, kendileri de o ölçüde militarize olmuşlar demektir” (Enloe 2006).

aşındıran bir kültürel norm olarak militarizm övgüsünün; Türkiye'nin hep bir nevi "iç-selleştirilmiş tötonik düzen"⁴ ile yaşamasına yol açtığını da iddia edebiliriz.

Buraya kadar ele aldığımız haliyle ve asli tartışmamıza geçmeden önce çizmeye çalıştığımız çerçeve şu önermelere dayandırılabilir: (1) Savaş, siyasal bir faaliyettir. (2) Savaş, geçmişten günümüze bir düşünme nesnesi olarak –daha geleneksel bir biçimde- toplumsal, siyasal, ekonomik aktörlerin niteliğine vurgu yapılarak değerlendirilme eğilimindedir. (3) Militarizm ve milliyetçilik bağı üzerinden savaş, ulusların gündelik hayatının ve düşünme biçimlerinin neredeyse doğal bir parçası haline gelmiştir. (4) Bu haliyle savaşın kapsadığı alan genişlemiş, yurttaş modern bir siyasal özne olarak askerlik üzerinden sürekli bir potansiyel savaş haline bağlanmıştır. (5) Ulusal habitus gibi meta-kavramlar ışığında ele alındığında, ulusların ötsel bir karakterinden çok, belirgin eğilimlerine ve kendilerine dair algılarına, hesaplarına, tahayyüllerine ve beklentilerine vurgu yapmak daha doğrudur. Bu eğilimler etnisiteden sınıfa ve toplumsal cinsiyet rollerine uzanan görkemli bir skala üzerinden somutlaşır ve biçimlenirler. (6) Dolayısıyla yurttaşın niteliği ve diğer yurttaşlarla etkileşimi savaş üzerinden aynı zamanda bir toplumsal cinsiyet meselesi olarak da ele alınabilir. Zira savaş ve yurttaşlık arasındaki bağ, savaşçılara ve onları cephe gerisinde bekleyenlere yönelik idealize edilmiş bir kimlik sunmaktan imtina etmez. (7) Bu kimliğin asli unsuru, erkeklik ve kadınlık hallerinin yeniden kurgulanmasıyla somutlaşır. Enloe'nun da işaret ettiği gibi, "milliyetçi hareketin militarizasyonu, toplumsal cinsiyete ilişkin çelişkilerle yüklü, mücadelelerle dolu bir süreçtir" (Enloe 2011). Üstelik burada söz konusu olan militarizasyon sadece milliyetçi hareketin değil, aynı zamanda "erkekliğin militarizasyonu"dur (Cockburn 2013). O halde bu çerçeveden hareketle yapmamız gereken savaş ve erkeklik, savaş ve kadınlık meselelerine biraz daha yakından bakmaya çalışmak olmalıdır.

Bir Erkek Faaliyeti Olarak Savaş

Nagel'in de belirttiği gibi, "erkekleri yurtseverliğe, milliyetçiliğe ya da militarizme iten tek şey, korkaklıkla suçlanma endişesi değildir. Bunun yanında erkeksi bir macera düşkünlüğü de vardır. Erkekler, savaşa neden katıldıklarını anlatırken, beklentilerinden, heyecanlarından, büyük bir maceraya atılmış olma duygusundan, savaşın temsil ettiği büyük serüvenin 'gerisinde' ya da 'dışında' bırakılmama arzusundan söz ederler" (Nagel 2011). Bu eksende düşünüldüğünde, savaş, daima erkeklik ideolojisinden beslenir. Sadece beslenmekle de kalmaz, erkeklik ideolojisini yeniden üretir. Cockburn'ün de dikkat çektiği üzere, aslına bakılacak olursa, erkeklik, sadece militarizme hizmet etmekle kalmaz, "kendini gerçekleştirmek/tamamlamak için militarizasyonu ve savaşı arar ve onlara ihtiyaç duyar" (Cockburn 2010).

⁴ Burada tötonik düzen derken, "1233'te Prusya'yı fethetmeye ve Hristiyanlaştırmaya girişmiş, bunda başarılı olarak Ortaçağ'da güçlü bir devlet konumuna yükselttikleri Prusya'nın yöneticisi olan" bir tür şövalyelik tarikatına ve buna bağlı olarak askeri değerler ve roller üzerinde yükselen bir merkezi otoritenin varlığına atıfta bulunuyorum (Moore Jr 2003).

Savaşan erkek, eril tahakkümün gündelik hayatında karşısına getirdiği ya da önüne koyduğu zorlu tercihlerle bu kez çok daha keskin bir biçimde yüzleşmek zorunda kalır. Eril kimliğe yüklenen anlamlarla hayatta kalmak arasında gidip gelen karmaşık bir strateji ve taktik ağına sığınır. Selek'in de işaret ettiği gibi, "şiddetin ve disiplin mekanizmalarının oldukça keskin işlediği savaş koşullarında erkekler, ölme riski ve öldürme zorunluluğunun içiçeliğinde korkuyu, ağır travmaları, duyarsızlığı ve namus-kahramanlık duygularını birlikte yaş(arlar)" (Selek 2010).⁵

Eril değerlerin devletin hanesine militarizm ve milliyetçilik bağlantısı üzerinden eklenip yurttaşlara aynı zamanda yeni ve hegemonik bir erkeklik ideali sunduğu kurum askerliktir.⁶ Açıksöz'ün de altını çizdiği üzere, "ulus-devletin zor aygıtları ve şiddet üzerindeki tekeli sağlama alan" askerlik kurumu "toplumsal cinsiyet rejiminin heteroseksüel erkek vatandaşların yatay kardeşliğine dayanan hayali bir cemaat oluşturma çabalarına koşut bir biçimde" işleyen yapısıyla eril iktidar ile devletin iktidarı arasındaki bir paydaşlığın tesis edilmesine hizmet eder ve yine Açıksöz'ün anımsatmasıyla, "ilan edildiği 1927'den itibaren Türkiye'de zorunlu askerlik, devlet iktidarı ve erkek iktidarını birbirine eklemleyen bir tutkal işlevi görmüş, toplumsal tahayyülde 'erkek gibi erkek olmak' ve 'devlet gibi devlet olmak' kavramlarını birbirine sıkıca bağlamıştır. İşte tam da bu nedenle zorunlu askerlik kurumu cumhuriyet tarihi boyunca yetişkin erkeklige bir geçiş ayini rolünü sürdürmüştür" (Açıksöz 2013). Bu düzlemde düşünüldüğünde, Nagel'in de ifade ettiği gibi, "hegemonik erkeklik kültürü ile ideolojisinin hegemonik milliyetçilik kültürü ve ideolojisiyle el ele gitmesi şaşırtıcı değildir" (Nagel 2011).

"Bir hayli cinsiyetlendirilmiş bir eylem olan" (Goldstein 2004) savaşın toplumsal cinsiyet rejimini belirleyen ve yeniden şekillendiren doğasının kurumsal ayağıdır aynı zamanda askerlik. Öztan'ın Türkiye özelinde anımsattığı gibi, "bu topraklarda askerlik, bilindiği üzere erkekler için sosyo-kültürel zeminde sünnetle birlikte yaşamın iki önemli merhalesinden biri olarak kodlanır. O nedenle aralarında sembollerle-ritüellerle güçlendirilmiş bir bağ da tesis edilmiştir. Minyatür subay üniformalarının sünnet kıyafetleri yelpazesindeki yerini halen muhafaza etmesi bu bağın boyutları hakkında ipucu verir. Sünnet ile 'erkeklige' adım atan oğlan, askerlik ile adeta 'toyluk'tan kurtulur; 'gerçek hayatı' tanır" (Öztan 2013). Esasında burada ortaya çıkan manzara bir kültürel değerler kümesi olarak erkeklığın askerlik üzerinden ve devletin eliyle doğrudan siyasal

⁵ Nagel (2011) de bu durumu "bir yandan baskı altında kalıp öte yandan vaatlere boğulan pek çok erkek için savaş öldürücü olduğu kadar dayanılmaz bir çekiciliğe de sahip" diyerek değerlendirir.

⁶ Buna ek olarak erkeklik anlatısı inşa etmek ya da belirli erkeklik modelleri kurmak da aslında savaşın ya da çatışma ortamının bir semptomu olarak çıkar. Bu çerçevede örnek alınacak erkek modeli, her zaman genel geçer ya da bilindik hipermaskülen erkeklik kodlarıyla tarif edilmeyebilir. Örneğin Peru, Kolombiya ve El Salvador'daki isyancı örgütlerde yer almış elli kadın ve erkek yaptığı görüşmelerden hareket eden Ortega'nın (2012) işaret ettiği üzere, bu örgütlerde "marjinal erkeklikler dışlanırken, mitik isyancı erkeklikler, belirgin rol modelleri olarak inşa edilir", bu doğrultuda bu erkeklik modelleri; agresiflik ve silah kullanımında ustalıklı ilintilendirilmiş hipermaskülen niteliklerden ayrılırlar ve mitik figürün muharebe hünerlerindeki, askeri kapasitesindeki eksikliği ve zayıf bedensel durumu ile ciddi sağlık sorunları; söz konusu figürün zeka, adanmışlık, fedakarlık, azim gibi değerleri vurgulanarak telafi edilir. Bu çerçevede kendini feda etme ve acı çekme gibi teolojik çağrışımlara sahip nitelikler ön plana çıkarılır.

bir kategoriye dönüşmesidir. Sözgelimi Akgül'e göre "kutsal sayılan bir görevi yerine getirdikleri için erkeklerin birinci sınıf vatandaşlıkla ödüllendirilmeleri, devletin sosyal, ekonomik imkânlarından avantajlı biçimde yararlanmalarını sağlar ve askerlik aracılığıyla erkeklerin devletin kurumlarına katılımını kolaylaştırır. Böylece, devlet, onun öncelikli kurumu ordu ve erkekler arasında milliyetçi söylem aracılığıyla bir ittifak kurulur" (Akgül 2010).

Altınay'ın da belirttiği gibi "tarihsel olarak baktığımızda ulus-devlet aygıtlarının yetişkin erkek nüfusa erişimlerinde zorunlu askerlik hizmetinin önemli bir rol oynadığını görürüz. Bu sayede yeni ulus-devletin her bir vatandaşı doğrudan ordu içinde hizmet ederek veya dolaylı olarak (oğullarını, kocalarını, erkek kardeşlerini, sevgililerini, arkadaşlarını askere göndererek) orduya 'bağlanmış' olurlar" (Altınay 2013). İşte burada ordunun ayrıcalıklı konumu bir kez daha karşımıza çıkar. Enloe'nin deyişiyle, "orduyla devletin sıkı sıkıya özdeşleştirilmesi, orduya büyük bir şirket ya da bir kamusal sağlık kurumunun nadiren ulaşabileceği bir nüfuz ve ayrıcalık sağlar" (Enloe 2006).

Savaş, erkek yurttaşlara hem siyasal-hukuki hem toplumsal cinsiyet rolleri temelinde seslenir ve onları adlandırır. Erkek yurttaş, vatana olan borcunu yurttaşlık vazifesinin hukuki-siyasal değerler kümesi içinden öderken, erkekliğin cesaret ile tanımlanmış idealize kültürel formları içinden de somutlaştırmak zorundadır kendisini. Bu doğrultuda yurttaşlık-erkeklik-askerlik-devlet bağlantısı üzerinden düşünüldüğünde zorunlu askerlik görevinin bir tür seküler hac ibadeti olduğu söylenebilir. Bu ibadetle birlikte yurttaşlığın ve erkekliğin şartlarından biri gerçekleştirilmiş olur. Tüm bu temelde, Goldstein'in de tespit ettiği gibi, savaşa katılım ise erkekler için bir "erkeklik ve cesaret testi" olarak düşünülür (Goldstein 2004). Burada toplumsal-kültürel alanda işleyen militarizm, bir erkek ideolojisi olarak kritik bir konum arz eder. Zira "(...) bir toplumdaki militarist söylem ve pratikler o toplumun egemen cinsiyet normları ile yüklüdür ve onları yeniden üretir" (Sünbülöğlu 2013).

Önemli bir nokta olarak kaydedelim: Erkek olmak ve erkek olmaya, erkek kalmaya çalışmak başlı başına bir savaş halidir. Erkekliğin sürekli onay ve yeniden üretim bekleyen doğası, savaşın özündeki durmaksızın mücadele etmek, meydan okumak, cepheden kaçmamak, düşmanla yüzleşmekten korkmamak gibi meydan okuma ritüelleri ile örtüşür. Bir bakıma, erkeklik ve savaş arasındaki bağ, erkekliğin de yaşam boyu bir savaş verme hali olarak kendisini dayatmasıyla güçlenir. Askere gitmek ya da savaşa katılmak bu açıdan erkekliğin onaylanmasıdır da. Ordu, erkeklere gerçekte ne olduklarını ve nasıl olmaları gerektiğini hatırlatır ve onlara "gerçek erkeklik" profilleri ve hikâyeleri sunar. Bu nedenle "militarist milliyetçi ideoloji için askerlerin popüler imgelemde ne şekilde yer aldığı, özellikle de savaş dönemlerinde son derece önemlidir." (Sünbülöğlu 2013).

Militarizmin askerliğini yapmamış bireyi, aynı zamanda tam erkek olamamak suçlamasıyla itham etmesi ya da bu türden bir suçlamayı ima etmesi kesinlikle tesadüf değildir. Zira militarizm, tekrar vurgulamak gerekirse, hegemonik erkekliğin yeniden tesisinin önemli uğraklarından biridir. R.W. Connell hegemonik erkeklik kavramını, erkeklerin hakim, kadınların tâbi durumda olduğu patriyârşik düzenin meşruluğunu

temellendiren toplumsal cinsiyet pratiğinin inşası durumunu tarif etmek için kullanırken (Connell 1995), bize bu inşanın bir kurumlar ağı üzerinden gerçekleştiğini de göstermeyi ihmal etmez. Enloe'nun da gösterdiği gibi, "militarizasyon sürecinin getirdiği dönüşümler içinde erkeklik fikirlerindeki değişiklikler çok önemli bir yer tutar. Erkeklik devletin dayanaklarındandır ve ulusu oluşturan temel nosyonlardan biridir" (Enloe 2011). Burada kendi başına da tekinsiz bir tahakküm potansiyeli barındıran verili erkeklik formlarının militarizmle simbiyotik bir ilişkiye girmesi, bu potansiyelin harekete geçirilmesi sonucunu doğurur. Bjarnegard ve Melander'in de gösterdiği gibi, "militarize edilmiş bir erkekliğin güçlü bir biçimde mevcut olduğu durumlarda, şiddetin tahakküm kurma ve sürdürmenin kabul edilebilir bir aracı olarak görülmesi muhtemeldir" (Bjarnegard ve Melander 2011).

Askerlik ve ordu, ideal ya da olması gereken erkeklik biçimini de tanımlar, normal olanın, onaylananın, beklenenin, olması gerekenin sözcülüğünü yaparlar. Buna paralel olarak, bir kez daha anımsatmak gerekirse, askerlik başka pek çok şeyle birlikte ve aynı zamanda "makbul erkekliği tanımlayan bir pratik" (Altunay 2013) olarak da işlev görür. Bu işlev bizatihi ordunun homososyal bir örgütlenme olarak öne çıkmasıyla belirginleşir. Zira "bir yanda ideolojik vatansever inançlar, diğer yanda maddi kazançlar ve statü ödülleri, farklı savaş deneyimlerinde az ya da çok önemli olabilse de, savaşçıların gündelik hayatlarındaki sürekli besleyici duygu olarak belirtilen şey, her zaman için yaşam ve ölüm durumlarında dost askerlere ve karşılıklı sadakate güvenebilme duygusudur" (Yuval-Davis 2010).

Savaş ve Kadınlık Halleri

Yuval-Davis'in de söylediği gibi, "kadınlar her zaman doğrudan mücadeleye katılmasa da (mücadeleye katılmak onlar için alışıl gelmedik bir şey olmasa da) onların ister ölümler ve yaralıları göz kulak olarak, ister galip olanın beden bulan mülkiyeti haline gelerek her zaman mücadelede özgül rolleri olmuştur" (Yuval-Davis 2010). Bu roller militarizasyon sürecinin doğal bir sonucudur, çünkü nihayetinde "erkeklerin militarizasyonu için, kadınların militarizasyonuna ihtiyaç vardır" (Enloe 2006).

Bu bağlamda savaş, kadını dönüştürür. Birincisi onu erkek olmaya çağırır. Kadını –bu olağanüstü hal durumunda– kadın olmaktan kurtarmak ister.⁷ İkincisi, kadının erkeğe yönelik tamamlayıcı rolünü bir zorunluluğa dönüştürür. Üçüncüsü, vatan topraklarının kadınsılaştırılması gibi temalarla birlikte kadını bir kutsal-nesne olarak varlığından soyutlar. Dördüncüsü, ona savaşçı erkek yetiştirme görevi özelinde yeni askerler yaratmak

⁷ Bu çağırının en somut biçimi, kadını savaşan erkeğin silah arkadaşı olarak konumlandırmaktır. Savaşan kadın imgesinin militarizmin feminist eleştirisi bağlamındaki yeri ise bir hayli "uğraştırıcı"dır ve çeşitli zorluklarla işaretlenmiştir. Sirman da bu noktanın altını çizerek şunları söyler: "(...) Militarizmin cinsiyetçi olduğunu, cinsiyetçiliği pekiştirdiğini ve bu cinsiyetçiliğin kadınların aleyhine işlediğini biliyoruz. Buna rağmen kadınların savaşçı olarak ne yaptıklarını, bunun feminizmle olan ilişkisine bakmak çok daha zor bir sorun ve biz bunları yeterince dikkatli bir biçimde tartışmıyoruz. Gerçekten de kadınların savaşçılığının ne anlama geldiğini anlamak zor" (Sirman 2015).

vazifesini verir. Beşincisi, erkeklerin düşmanı aşağılama ve ulusun nesebini bozma çabası içinde kadınları doğal ve öncelikli bir hedef haline getirir. Yumul'un vurguladığı üzere, "savaşlar falik ideolojinin en yoğun yaşandığı ortamlardan biridir. (...) Muzaffer tarafı erkek, mağlup tarafı ise kadın olarak kurgulayan savaşlar tam da bu yüzden sembolik tecavüzün bir türüdür" (Yumul 2013).

Tüm bu vazifeler temelinde ve bu vazifeler manzumesine paralel olarak "milliyetçi-militarist diskurda 'ulusal varlık' tehlike altındaysa kadınlar artık sadece evladını/kocasını savaşa yollayan, onun arkasından gözyaşı döken, şehit düştüklerinde bağırmasına taş basan, sakat döndüklerinde kol kanat geren ketum varlıklar olmazlar. Onlar aynı zamanda savaş halinde sivil yaşamda 'erkeğin bıraktığı' işi devralan, askeri sahada ise cephede lojistik yardımda bulunan, mermi taşıyan, yara saran ve gerektiğinde bilfiil çatışmaya katılan 'dişi kahramanlar'dır" (Öztan 2013). Bu çerçevede, Kaptan'ın da işaret ettiği gibi, aslında bu diskur, bir kurum olarak ordunun ihtiyaçlarıyla da desteklenir ve canlı tutulur: "Ordu, anne rolünde sadece potansiyel askerler yetiştirmekle kalmayıp onlara görevleri süresince destek de verecek kadınlara ihtiyaç duy(ar)." (Kaptan 2013).

Kadın; asker annesi olarak da, savaş zamanı dışında da hem "kutsal" bir payeye sahip olur, hem potansiyel bir şehit/gazi annesi olarak romantize edilen bir gerilimin tarafı olur. Riskin ve tehdidin daha hissedilir olduğu durumlarda bu hissiyat keskinleşir.⁸ Anne, militarizasyon sürecinin kalbinde yer alan figürdür: "Anne olan kadınlar da yüzyıllardır militarizasyon manevralarına direnmekte zorlanıyorlar. Oysa annelerin militarize edilmesine yönelik girişimler dirençle karşılaştığı; anneler çocuklarının gerçek ya da oyuncağı silahlarla avutulmasının annelik işini kolaylaştırdığı inancını reddettikleri zaman, o toplumda militarizasyonun başarı sağlaması iyice güçleşir" (Enloe 2006).

Savaş bedenleri de şekillendirir, onları kurar ve yeniden tanımlar. Akgül'ün de belirttiği gibi, "Militarist sistemde güç, zayıf olanın ele geçirilip üzerinde hâkimiyet kurulmasıdır. Bu tanımlanış ve eğitim askerde dişil olan, dişillikle özdeşleştirilen her şey üzerinde hâkimiyet kurma hakkının olduğu inancını doğurur. Zayıf, savunmasız olan kadın bedenleri, savaş zamanında askerlerin bu gücü kanıtlayacakları araçlara dönüşürler. Böylece, kadın bedeni hem askerin moral kaynağı, hem de kuvvetinin ve düşman üzerindeki galibiyetinin delilidir" (Akgül 2010). Bedenin savaşdaki rolü hem kadın bedeni hem erkek bedeni üzerinden ona atıfta bulunulan bir temel referans noktasına dönüşmektir. Buna ek olarak savaşın toplumsal cinsiyet rejimine dâhil olduğu uğrakta beden bir yazım yüzeyidir de. Bu özellikle şehitlik ve gazilik rolleri⁹ açısından böyledir. Bu bağlamda kadın bedeni de savaşın tanımlayıcı ve toplumsal cinsiyet icrası yönünde

⁸ Kaptan'ın "oğulları askerliğini 1996-2009 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yapmış ve geri dönmüş kadınlarla" gerçekleştirdiği görüşmeler özelinde vurguladığı gibi "kadınlar, oğullarını askere gönderdikleri için bir yandan gurur duyarken bir yandan da erkeklerin içine adım attığı bilinmezlikle ilgili derin endişe yaşıyorlar." (Kaptan 2013: 347)

⁹ Hemen belirtelim ki şehadet ideolojisi, özellikle bu topraklardaki haliyle militarizmin ayrılmaz bir parçasıdır. Belge "şehadet ideolojisi ve yüceltmesi"nden bahsederken şöyle yazar: "Ya öl ya öldür" ikilemi akılla değil, ancak imanla aşılacak bir şey olduğu için, sonunda onun kazanacağı bellidir" (Belge 2011).

belirleyici fonksiyonunun bir parçası haline gelir. “Savaşlarda kadın bedeni hem mecazi hem de gerçek anlamda bir savaş alanı olarak kurgulanır” (Yumul 2013).

Savaş alanı olarak beden tasavvuru şiddet özelinde somutlaşır. Bu çerçevede savaş zamanı erkeklik ideolojisinin korkunç bir uygulaması olarak tecavüz yaygın bir pratik olarak karşımıza çıkar.¹⁰ Burada akla Enloe’nun tespiti gelir: “Tecavüz ve fuhuş, birçok erkeğin milliyetçi dava kurgularında merkezi bir yere sahiptir. Her ikisi de erkeklere, kadınlaştırılan ulusun kendilerini kurtarıcı olarak çağırdığı kurgusunu yaratma olanağı vermektedir. Dış düşmanın başka erkekler olduğu tahayyül edilir-ulusu iğfal eden, ulusun namusuna hanel getiren erkekler” (Enloe 2011).¹¹ Susan Brownmiller da savaşın, tecavüze uygun bir zemin sunduğuna dikkat çeker: “Savaş erkeklere, kadınlara duydukları kini ortaya çıkarmalarına yarayan kusursuz bir tinsel ortam sağlar. (...)Savaşta ırza geçen erkekler, dünyadaki en ayrıcalıklı, yalnızca erkeklere mahsus kulübe girmekle olağan üstünlük kazanan sıradan kimselerdir” (Brownmiller 1984).

Enloe’ya göre bu kulübe girmeye hak kazanan erkeklerin tecavüzü gerçekleştirme şekilleri çok farklı biçimlere bürünebilir: “Bir grup işgalci askerin farklı etnik gruptan ya da ırktan olan kadınları, yaşadıkları bölgeden kaçmaya zorlamak üzere yaptıkları tecavüzler; esir kadınlara bir cemaat ya da ulusun askerleri tarafından, esas olarak karşı grubun erkeklerini küçük düşürmek amacıyla yapılan tecavüzler; bir etnik grup, ırk ya da milliyetten olan erkekler tarafından, ‘düşman’ grubun erkeklerine, onları tecavüz yoluyla ‘biri kadına’ indirgeyerek kendilerini küçük düşürülmüş hissetmeleri için yapılan tecavüzler; erkek subayların çatışmanın ardından adamlarına moral yükseltme ödülleri verme sisteminin bir parçası olarak, erkeklerin kadınlara tecavüzü” gibi. Enloe başka biçimlerine de yer verdiği bu uzun liste üzerinden tecavüzün militarizasyonunu üç biçimiyle ele alır: “(1) Erkek askerlere ‘kolay ulaşılır’ militarize fuhuşun sağlanamamasının bir sonucu olduğu öne sürülen ‘eğlence amaçlı tecavüz’; (2) sinir bozma amaçlı ‘ulusal güvenlik tecavüzü’; (3) açık savaş halinin araçlarından biri olarak ‘sistemik kitlesel tecavüz.’ (Enloe 2006).

Saigol’un dikkat çektiği gibi, “cemaatler arası, etnik ve uluslararası çatışmalarda şiddet herkese yöneltilir, ama kadınlar cinsel bir şiddete maruz kalırlar, yani tecavüze uğrarlar. Yalnızca tecavüze uğramakla kalmazlar, bedenleri de cemaatin/milletin namusunu temsil ettiklerinin göstergeleri haline gelir” (Saigol 2011). Bu açıdan tecavüz, bir eril şiddet biçimi olarak, erkekler arası bir “mesajlaşma” biçimi, bir erkek grubunun diğer gruba verdiği bir “Ne kadar da zayıfsınız. En kıymetli varlıklarınızı ele geçirip kirletebiliyoruz”

¹⁰ Cockburn (2013) de benzeri bir noktanın altını çizerek, kitlesel tecavüz ve kadınlara yönelik cinsel saldırıların savaş zamanlarındaki artışına işaret eder ve 1937’de Şangay’ı ele geçiren Japon ordusunun birkaç hafta gibi bir sürede sayıları 20 bin ile 80 bin arasında değişen kadına tecavüz ettiğinin, aynı şekilde Pakistan silahlı kuvvetlerinin 1971’deki dokuz aylık çatışma boyunca 200 bin Bangladeşli kadına tecavüz ettiğinin söylendiğini kaydeder. Savaşta yaşanan tecavüz olaylarının kapsamlı örneklerle ele alındığı bir başka çalışma için bkz. Brownmiller, 1984.

¹¹ Enloe (2011), aynı zamanda “savaşların nedenleri, gelişimi ve sonuçlarıyla tam olarak anlaşılabilmesi için, erkek askerlerin kadınlara yönelik her türlü cinsel istismarının ciddiye alınması, geçmiş ve geleceğiyle aydınlığa kavuşturulup eksiksiz bir biçimde açıklanması” gerektiğini vurgular. Üstündağ (2013) da “savaşlar ve çatışmalar sırasında kadına tecavüzün bir cemaatin diğer cemaatin erkek üyelerine saldırısı olarak algılandığı”nın altını çizer.

hatırlatmasıdır (Cockburn 2013). Bu çerçevede, uzun süreli etkileri açısından da son derece yıkıcı bir şiddet eyleminden bahsettiğimiz bir kez daha altını çizmeliyiz. Zira “bu tecavüzlerin sonunda hamilelikler ortaya çıktığında, etkiler daha da yıkıcı hale gelebilir, (...), kadınlar geleneksel şeref ve utanç kavramlarının bir sonucu olarak, hayatta kalan ailelerinin ve cemaatlerinin saygı ve desteğini yitirebilirler” (Yuval-Davis, 2010).¹² Nihayetinde şu söylenebilir: Sözünü ettiğimiz tüm bu saldırı edimleri, aslında savaşın eril doğasıyla alakalıdır ve “savaş, doğası gereği şiddet kullanmada aşırılıklara açık olup, en uç noktalara savrulmaya her an yatkındır” (Oktay 2012).

Sonuç

Kyūshū adasındaki Saga bölgesine hükmeden Nabeşimaların hizmetkârlarından biri olan Tsunetomo Yamamoto, 18. Yüzyılın başında yazdığı esere *Hagakure* adını verir ve eserinde onur ve sadakat kavramı üzerinden beyliklerin durumunu, değişen zamanın getirdiklerini, örnek alınacak savaşçı davranışlarını aktarır. Yamamoto, savaşçılara ve efendilerine hizmet edecek kendisi gibi sadık hizmetkârlara çeşitli öğütler verirken sürekli dünyanın bozulan halinden şikâyet eder. Sürekli erkeklerin artık ne kadar kadınsı olduklarından yakınır. Şahit olduğu çürümeyi okuruna, “Hekim Kyoan Matsuguma”nın anlattıkları üzerinden aktarır: “Hekimlikte, kadın ve erkeği ak ve kara gibi ayırıp, tedavilerini ona göre yapmak gerekir. Nabızları da farklılık gösterir. Ancak, son elli yılda kadınla erkeğin nabızı bir olmuştur. Bunun farkına varınca, göz tedavisinde, erkek gözüne kadın tedavisi uyguladım ve uygun olduğunu gördüm. Erkeğe, erkek tedavisi uyguladığımda sonuç alamadım. Demek dünyanın sonu gelmiş, erkeklerin ruhu zayıflamış, kadın gibi olmuşlar. Buna kesin olarak tanık olunca, bir sır olarak sakladım” (Yamamoto 2006).

Hayatının büyük bir bölümünü bir savaşçı olarak geçirmiş Yamamoto’nun kadınsı olandan duyduğu kuşku ve nefret modern orduların ruhuna işlemiş bir niteliktir. Bu ruh bir yandan üyelerini bir erkeklik ideali çatısı altında birleştirir, bir yandan bizzatı vatanı bir kadın olarak düşünür. İlk bakışta paradoksal gözükebilecek bu eğilimin arkasındaki mantık aslında son derece sade ve işlevseldir. Najmabadi “milliyetçi söylem(in) çoğunlukla vatanın bir kadın bedeni olarak temsil edilmesini, erkek kardeşlerden kurulu bir ulusta, erkeklerin birliğine dayanan bir ulus kimliği inşa etmek üzere kullandığı”nın altını çizer (Najmabadi 2011). Bu hat üzerinden ilerleyen Nagel (2011), “savaşın kendisi cinsel bir nitelik taşımaktadır” hatırlatmasını yaparak “düşman erkekleri ya ulusun kadınlarına tecavüz etmek isteyen şeytanlar ya da erkeklik gücünden yoksun hadımlar” olarak tanımlayan ifadelere ve “saldırı ve silah tasvirlerindeki tecavüz, sızma

¹² Burada önemli olan nokta, militarizasyon pratiklerinin bu şiddet eylemleriyle veya kadının ya da kadınsı olanın değersizleştirilmesiyle hep iç içe işlemesidir. Enloe’nun (1989) hatırlatması bu açıdan son derece önemlidir: “Militarizasyonun ne ölçüde cinsiyet ilişkilerine bağlı bir süreç olduğunu -yani ancak erkeklerin bazı ‘erkeklik’ normlarını kabul etmesi ve kadınların bazı ‘kadınlık’ normlarına boyun eğmesiyle işleyebilen bir süreç- anlamaya çalışırken, fahişelik yanında üç ayrı dinamiği de gözden geçirmeliyiz. Bunlar tecavüz, askere alma ve ‘milli güvenlik’ ideolojileridir.”

ve içeri girme gibi erkeksi imgeler kullanılması”na dikkat çekerek “askeri çatışmanın cinselleştirilmesi”nin farklı boyutlarına değinir.

Cockburn’un (2014) de hatırlattığı gibi toplumsal cinsiyet ilişkileri, sadece toplumların savaşları sürdürme eğiliminin müsebbibi değildir ya da sadece savaşta ifade edilmezler veyahut sadece savaşlar tarafından belli biçimlerde şekillenmez ya da onların içinde doğmazlar. Bunlara ek olarak “bir savaş çıkma olasılığına katkıda bulunur”lar ve bu nedenle “nedensel”dirler. Dolayısıyla bu nedenselliğin militarizasyon ve savaş pratikleri üzerinden gerçekleşmesi üzerinde düşünmek hem toplumsal cinsiyet kategorilerinin nasıl yapılandırıldığını, hem bu kategoriler arasındaki ayrımların nasıl tarihsizleştirildiğini ve mutlaklaştırıldığını anlamak için kritiktir. Bu pencereden bakıldığında, erkeklik gündelik hayat ve popüler kültür temsillerinde savaşı çağıran ve kucaklayan yapısıyla, “gerçek savaş”ların da ayrılmaz bir parçası, bir tür tamamlayıcısıdır. Bu çalışmanın hemen başında yaptığımız gibi Orwell’a atıfta bulunarak söyleyecek olursak, savaşın bir amacı da eril tahakkümün “hiç değişmeden sürmesini sağlamak”tır. Bu açıdan erkeklik ve savaş arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışmak, en saf haliyle hegemonya pratiklerini anlamaya çalışmaktır.

Kaynaklar

- Açıksöz SC (2013) “Kürt Sorunu Bağlamında Gaziliğin Vücuda Gelişi: Egemenlik, Erkeklik ve Sakatlık”, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler, N. Yeşim Sünbuloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Akgül Ç (2010) Cinsiyet ve Militarizm, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Altınay AG (2015) “Militarizmin Feminist Eleştirileri”, Feminist Politika sayı 25: 25-26.
- Altınay AG (2013) “Askerlik Yapmayana Adam Denmez: Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık”, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler N. Yeşim Sünbuloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Belge M (2011) Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bjarnegård E ve Melander E (2011) “Disentangling Gender, Peace and Democratization: The Negative Effects of Militarized Masculinity”, J Gender Studies, 20:2, 139-154.
- Brownmiller S (1984) Cinsel Zorbalık: Irza Tecavüz Olgusunun Bir Tarihçesi, (çev. S. Öncü) Cep Kitapları A.Ş., İstanbul.
- Cockburn C (2014) “Feminist Antimilitarism: Patriarchy, Masculinities and Gender Awareness in Antiwar Organizing”, The 2014 May 24 Action Pack: Gender & Militarism: Analyzing the Links to Strategize for Peace, Women Peacemakers Program (WPP), Isabelle Geuskens vd. (ed.), 2 Mayıs 2015 tarihinde https://serval.unil.ch/resource/serval:BIB_242BC39693F3.P001/REF adresinden indirildi.
- Cockburn C (2013) War and security, women and gender: an overview of the issues, Gender & Development, 21:3, 433-452.
- Cockburn C (2010) Gender Relations as Causal in Militarization and War, International Feminist Journal of Politics, 12:2, 139-157.
- Connell RW (1995) Masculinities, Cambridge, Polity Press.
- Danahay D (2004) Locating Bourdieu. Indiana University Press, Indiana.
- Elias N (1997) The Germans: Power Struggles and The Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries (Çev. E.Dunning-S.Mennell) Polity Press, Cambridge.
- Elias N (2001) The Society of Individuals. Continuum, New York.

- Enloe C (2014) "Understanding Militarism, Militarization and the Linkages With Globalization: Using A Feminist Curiosity", The 2014 May 24 Action Pack: Gender & Militarism: Analyzing the Links to Strategize for Peace, Women Peacemakers Program (WPP), Isabelle Geuskens vd. (ed.), 2 Mayıs 2015 tarihinde https://serval.unil.ch/resource/serval:BIB_242BC39693F3.P001/REF adresinden indirildi.
- Enloe C (2011) "Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm", (Çev. A.G.Altınay ve T. Güney), Vatan, Millet, Kadınlar, A. Gül Altınay (der.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Enloe C (2006) Manevralar: Kadın Yaşamının Militarize Edilmesini Yönelik Uluslararası Politikalar (çev. S. Çağlayan), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Enloe C (1989) "Muz, Üsler, Ataerkillik: Orta Amerika'nın Militarizasyon Sürecine İlişkin Bazı Feminist Sorular" (Çev. A. Özkazanç), Latin Amerika'da Askeri Diktatörlük ve Kadın, Ümit Cizre ve Serpil Üşür (der.), İstanbul, Belge Yayınları.
- Featherstone M (2002). "Post-National Flows, Identity and Culture", Identity, Culture and Globalization, Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Stenberg (eds.), Leiden, Brill.
- Foucault M (2002) Toplumunu Savunmak Gerekir (Çev. Ş. Aktaş). YKY, İstanbul.
- Goldstein J (2004) "War", Men and Masculinities: A Social, Cultural and Historical Encyclopedia (ed. M. Kimmel ve A. Aronson), California, ABC Crilio.
- Kaptan S (2013) "Çatıların Gölgesinde Militarizm": Türkiye'de Askerlik, Annelik ve Toplumsal Cinsiyet", Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler (ed. N. Yeşim Sünbüloğlu), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kedourie E (1994) Nationalism. Oxford, Blackwell.
- Kohn H (1960) The Idea of Nationalism. New York, The MacMillan Company.
- Mann M (2011) Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Miller D (1991) Nationalism, The Blackwell Encyclopedia of Political Thought. Oxford, Blackwell.
- Miiler D (1999). On Nationality. Oxford, Oxford Press.
- Moore JB (2003) Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Munenori Y (2010) Hayat Veren Kılıç (Çev. Z.H.Ateş). Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Nagel J (2011) Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik (Çev. Bora A), Vatan, Millet, Kadınlar, A. Gül Altınay (der.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Najmabadi A (2011) Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan, (Çev. T. Güney ve E. Gen), Vatan, Millet, Kadınlar, A. Gül Altınay (der.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Oktay C (2012) Modern Toplumlarda Savaş ve Barış, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ortega LMD (2012) Looking Beyond Violent Militarized Masculinities, International Feminist Journal of Politics, 14:4, 489-507.
- Orwell G (2015), 1984 (çev. C.Üster), İstanbul, Can Yayınları.
- Öztan GG (2013) Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler N. Yeşim Sünbüloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Parkinson C. Northcote (1984) Siyasal Düşüncenin Evrimi (Çev.M.Harmancı). İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Pickel A (2004) Homo Nationis: The Psycho-social Infrastructure of the Nation-state Order. Global Society, 18: 325-346.
- Saigol R (2011), Militarizasyon, Ulus ve Toplumsal Cinsiyet: Şiddetli Çatışma Alanları Olarak Kadın Bedenleri, (Çev. T. Güney), Vatan, Millet, Kadınlar, A. Gül Altınay (der.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Schmitt C (2006) Siyasal Kavramı (Çev. E.Göztepe). İstanbul, Metis Yayınları.
- Selek P (2010) Sürüne Sürüne Erkek Olmak, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sirman N (2015) Eli Silahlı Kadınlar, Feminist Politika 25:28-29.
- Sümbüloğlu NY (2013) Militarist Ezberi Tahkim Etmek: Basındaki Temsilleri Üzerinden Kore, Kıbrıs, ve Güneydoğu Gazileri, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler, N. Yeşim Sünbüloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.

- Türk HB (2012) Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Türk HB (2011) Türkiye’de Ulus-Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini Habitus Kavramı Üzerinden Okumak, *Bilig*, 57:201-225
- Tzu S (2008) Savaş Sanatı (Çev. S Özbudun, Z Ataman). Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Üstündağ ZN (2013) Pornografik Devlet-Erotik Direniş: Kürt Erkek Bedenlerinin Genel Ekonomisi, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler N. Yeşim Sünbuloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Van der VM, van OH (2004) De-politicizing Labour Market Indifference and Immobility In The European Union. Cross-Border Governance in the European Union, Barbara Hooper (ed.) London, Routledge.
- Van KR (1998) Norbert Elias. Routledge, London.
- Von CC (1997) Savaş Üzerine (Çev. Ş Yalçın). Spartaküs Yayınları, İstanbul.
- Walby S (2011) Kadın ve Ulus, (Çev. M Ağduk-Gevrek), Vatan, Millet, Kadınlar, A. Gül Altınay (der.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Yamamoto T (2006) Hagakure: Saklı Yapraklar (Çev. HC Erkin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yumul A (2013) Rojin’i Dağa Kaldırmak Ya Da Militarizm, Kadın ve Mizah, Erkek Millet Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkeklikler N. Yeşim Sünbuloğlu (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Yuval-Davis N (2010) Cinsiyet ve Millet (Çev. A. Bektaş), İstanbul, İletişim Yayınları.

Bugün yapraklar kıpırdamıyor, çiçekler açmıyor...Bugün renkler parlamıyor. Giysiler, etekler, yemeniler, sariler, örtüler, ipekler, çiçekli basmalar, saçlar uçuşmuyor. Bugün hava kurşun gibi ağır. Bağır bağır bağırıyoruz ama sesimizi duyuramıyoruz. Çünkü seslerimiz ya boğazımızda düğümleniyor ya da boğazımızdan kurtulup havaya çıktığı an kurşunlanıyor. Kanatlarını eşitlik diye çırpın, başını barışa uzatmış dişi güvercinin bile kolu kanadı kırık bugün.

(Zeynep Oral, Kadın Olmak, 2010)

I. Dünya Savaşı'nda ölenlerin %80'i, II. Dünya Savaşı'nda %50'si, Vietnam Savaşı'nda ise %20'si askerlerdi. 1990'lı yıllara gelindiğinde savaşlarda ölenlerin %90'ı siviller, en çok da kadınlar ve çocuklar oldu. Hayatta kalanların çoğu yaşadıkları yerlerden ayrıldı, mülteci oldu ki bunların da büyük bir çoğunluğu yine kadın ve çocuklardı (Borer 2009). Hynes (2004) askeri sektörün bileşenlerini "savaş döngüsü" başlığı altında dört maddede toplamıştır: savaşa hazırlanma, savaşma, savaş sonrası dönem ve ulusal güvenliğin garanti altına alınması için askeri savunmayla ilgili toplumsal ideoloji oluşturma. Bu bileşenlerin tümünün kadınların yaşamını belirgin biçimde etkilediğini belirtir. Savaşların nedenlerine ilişkin çoğu çalışma askeri kuruluşlar tarafından yapılır ve gelecekteki savaşları planlama amacı güder. Kadınlar, savaş sırasında bombaların, silahlı çatışmaların hedefi olarak zarar görürler, sakat kalırlar, cinsel saldırıya uğrarlar, savaşla bağlantılı ihmal ya da travma nedeniyle ölürler. Çoğu kez savaşın sivil kayıpları olarak kayıtlara bile geçmezler. Oysa savaşlar en çok, dünyanın hemen her yerinde toplumsal konum, hak ve özgürlükler yönünden erkeklerden daha geride yer alan kadınları ve onlarla birlikte çocukları etkiler.

Bu yazıda, savaşın farklı aşamalarının ve sonuçlarının kadınları nasıl etkilediği tartışılacaktır.

Bir Savaş Silahı Olarak Kadına Yönelik Cinsel Şiddet

Kadına yönelik şiddet, Birleşmiş Milletler'in Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Bildirgesi'nde "kadınlarda fiziksel, cinsel, ruhsal herhangi bir zarar ya da üzüntü doğuran

ya da bu sonucu doğurmaya yönelik özel yaşamda ya da kamu yaşamında gerçekleştirilen, her türlü davranış, tehdit, baskı ya da özgürlüğün keyfi biçimde engellenmesi” olarak tanımlanmaktadır (UN 2003). Cinsel şiddet, kadını güç kullanarak cinsel ilişkiye, cinsel ilişki sırasında istemediği cinsel davranışları yapmaya zorlama, bir cezalandırma yöntemi olarak cinselliği kullanma, kadına cinsel bir nesne gibi davranma, fuhuşa zorlama, cinsel saldırı gibi farklı biçimlerde yaşanabilir (Watts ve Zimmerman 2002). Araştırmalar, savaş ve çatışmaların yaşandığı dönemlerde/bölgelerde cinsel şiddetin daha yaygın olduğunu göstermektedir (Brown 2012, UN 2012, Spangaro ve ark. 2013).

Askeri çatışma, çatışma sonrası dönem ve doğal felaketlerin ortak özelliği suç davranışı için caydırıcı olan sosyal sistem ve hukuk sisteminde bir çöküş olması ve toplu göçler yaşanmasıdır. Böyle dönemlerde cinsel istismar ve kötüye kullanım riski artar. Erkekler de cinsel şiddete maruz kalsalar da, cinsel şiddetin birincil hedefi çocuklar ve kadınlardır. Savaş dönemlerinde birçok kadın kendilerini, çatışma ve sosyal kaostan beslenen bir şiddet kültürü içinde bulur. Savaş/çatışmaların olduğu dönemlerde kadınlara yönelik cinsel şiddetin arttığı tarih boyunca bilinmesine karşın cinsiyete dayalı şiddet uzun yıllar savaşın kaçınılmaz bir sonucu olarak görüldü. Doksanlı yıllarda Ruanda ve eski Yugoslavya’da yaşanan toplu cinsel saldırıların ardından uluslararası kamuoyunun daha çok dikkatini çeker hale geldi (Shanks ve Schull 2000, Spangaro ve ark. 2013). Cinsel şiddet 1998’de Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne (International Criminal Court Statute) göre bir savaş ve insanlık suçu olarak kabul edildi. Bu, cinsel suçların savaşın bir yan etkisi değil kadınların en temel insani haklarının ihlali olarak uluslararası düzeyde kabul görmesi açısından önemli bir gelişme oldu (Gorman 2010). Dünya üzerinde savaşlar bitmediği gibi kadına yönelik cinsel şiddet bir savaş silahı olarak kullanılmaya devam etmekte, birçok devlet ve hükümet yetkilisi bu gerçeği yadsımaktadır (Egeland 2007). Cinsel saldırıya uğrayan çoğu kadın korku, damgalanma kaygısı, utanç gibi nedenlerle yaşadıklarını bildirimde bulunmaz. Cinsiyete duyarlı bir sağlık bakım sistemi kurulup konuyla ilgili araştırmalar yapılmadıkça cinsel saldırı oranlarıyla ilgili doğru rakamlara ulaşmak da güçtür. Birleşmiş Milletler Kadınlar Kalkınma Fonu (UNIFEM) tarafından, 2002 yılında Avrupa, Afrika, Orta Doğu ve Asya’da yer alan 14 ülkeden kadınlarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler, kadına yönelik şiddetin dehşet verici boyutlarını gözler önüne sermiştir (Hynes 2004).

Bangladeş, Uganda ve Somali’de savaş sırasında kadınlara cinsel saldırıda bulunulmuş, Tanzanya’da mülteci kampında kalan yaklaşık her üç kadından biri kampta kaldığı süre boyunca cinsel şiddet yaşadığını beyan etmiştir (Shanks ve Schull 2000). Bangladeş’teki toplu cinsel saldırılarda 25.000 civarında kadın gebe kalmış, bebeklerini öldüren, özkıyım yapan ve evde kendi kendine düşük yapmaya çalışan kadınların sayısı artınca ulusal ve uluslararası kuruluşlar bu durumu engellemek için özel klinikler kurmuşlardır. Bangladeş’te cinsel saldırıya uğrayan 200.000-400.000 kadının %80’i Müslüman’dı. Bangladeş hükümeti bu kadınların bağımsızlık savaşındaki ulusal kahramanlar olarak kabul edilmesini önermiş ancak erkeklerin çoğu buna itiraz etmiş, eşleri/aileleri tarafından reddedilen kadınlar seks işçisi olarak çalışmaya başlamıştır. Bosna Hersek’te savaş

dönemiyle ilgili 40.000 civarında cinsel saldırı vakası bildirilmiştir. Kurulan cinsel saldırı kamplarında binlerce Müslüman, Hırvat ve Kosovalı Arnavut kadın babalarının, annelerinin, kardeşlerinin önünde cinsel saldırıya uğramıştır. Savaş kanunları yüzyıllar içinde değişmesine karşın savaşlar sırasında kadınların cinsel saldırıya uğraması hala sürmekte, bu durum savaşın doğal bir sonucu olarak görülerek failleri büyük ölçüde cezasız kalmaktadır (Aydelott 1993). Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'nun (UNFPA) önceki yöneticilerinden Ahmed Obayid (2007), çatışmalar sırasında ve çatışmalardan sonra kadınları ve kızları koruyamamanın insan haklarıyla ilgili önemli bir yetersizlik olduğunun altını çizer.

Son 15 yıl içinde yıkıcı savaşların yaşandığı Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde cinsel şiddet ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Kongo'da, 1998-2003 yılları arasındaki savaş tahminen 5.4 milyon insanın ölümüne yol açarak dünyanın en ölümcül savaşlarından biri olarak tarihe geçti. Kongo'da, savaşların sürdüğü dönemde cinsel şiddet yaygındı ve bazen sivilleri yıldırma, kontrol etmek, cezalandırmak gibi amaçlar için bir savaş silahı olarak sistematik biçimde kullanıldı. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün (Human Rights Watch) 2009 yılı raporuna göre savaşların olduğu 15 yıllık dönemde onbinlerce kadın ve ergenlik döneminde bulunan genç kız cinsel şiddete uğradı. Kadınlar, asıl savaşın "bedenlerinde" olduğunu dile getirdiler. Cinsel şiddetin en önde gelen faileri devletin ordusunda görevli askerlerdi. Aynı raporda yer alan UNFPA verilerine göre cinsel şiddet mağdurlarının %65'i çocuk, çoğu da ergenlik dönemindeki kızlardı. Ancak cinsel şiddet barış sürecinde de sürdü. Son yıllarda savaşın ardından, sivillerin faili olduğu cinsel şiddet vakalarının arttığı dikkati çekmektedir. Bu durum, önceki yıllarda aktif olarak savaşmış kişilerin yeterli rehabilitasyon almadan topluma katılmaları ve daha önce varolan sosyal normların aşınmasıyla ilişkilendirilmektedir (Human Rights Watch 2009). Kongo'da savaş başlamadan önce de kadınlara yönelik cinsel saldırılar yaygındı. Cinsel saldırı, şiddet ve gücün kötüye kullanımından çok, cinselliğin harekete geçirdiği bir suç olarak ele alınmaktaydı. Çatışmaların başlamasıyla birlikte cinsel saldırılar artmış, kadınlar savaş sırasında cinsiyetle ilgili konular nedeniyle öldürülürken uluslararası topluluklar bu durumun savaşın bir parçası olduğu gerçeğini kabul etmede geç kalmışlardır.

Araştırmacı yazar ve tarihçi Ayşe Hür (2014), çok sayıda tarihi belge ve kaynağa dayanarak derlediği yazısında; savaş döneminde cinsel saldırıların bir savaş silahı olarak kullanılmasının dünyadaki bir kıta, bölge ya da ulusla sınırlı olmadığına dikkat çekmektedir. Kadına yönelik cinsel saldırı Antik dönemlerden bugüne, "medeni" Avrupa dahil dünyanın her yerinde bir savaş yöntemi olarak kullanılmaktadır. Orta Çağ'da Avrupa'daki din savaşları sırasında; Müslüman Arap ordularının Bizans İmparatorluğu ve Avrupa'ya yaptıkları akınlar sırasında; Osmanlı İmparatorluğu döneminde; 1899-1901 yılları arasında Çin'deki ayaklanmaların Avrupalı güçler tarafından bastırılması sırasında; I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da; Japonya'nın Güneydoğu Asya ülkelerini işgali sırasında; II. Dünya Savaşı sırasında önce Alman ordularının işgal ettiği yerlerde, sonra da "komünist" ve "liberal" birlikler tarafından işgal edilen Almanya'da, yine II. Dünya Savaşı sırasında Amerikalı askerler tarafından İngiltere, Fransa ve Almanya'da;

1950-1953 arasındaki Kore Savaşı'nda; 1950-1962 arasında Cezayir Savaşı'nda; 1945-1973 arasında Vietnam Savaşı'nda; 1971'de Bangladeş'in Pakistan'dan ayrılması sırasında; 1975'te Endonezya Doğu Timor'u işgal ettiğinde; 1980-1992 arasında Peru'daki iç savaş sırasında; 1990'da Kuveyt'in Irak tarafından işgali sırasında; 1991-2002 arasında Sierra Leone'de savaş yöntemi olarak cinsel saldırıya başvuruldu (Hür 2014). Aydelott (1993), 1937 yılında Japonların Nanking işgali sırasında kadınlara yönelik cinsel saldırılarını kitlesel cinsel saldırının korkunç örneklerinden biri olarak tanımlar. Japon askerleri, II. Dünya Savaşı sırasında çoğu Koreli 80.000-200.000 kadını seks kölesi olarak kullandı. "Rahatlama/teselli kadınları" olarak tanımlanan bu kadınların bir bölümü özkıyım, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, beslenme bozukluğu gibi nedenlerle ölümlerine bir bölümü de askerler tarafından öldürüldü. Hayatta kalanlar, Kore toplumunda kadınların sosyal ve politik konumlarının zayıf olması, utanç hissetmeleri ve damgalanma korkuları nedeniyle yaklaşık yarım yüzyıl boyunca sessiz kaldıktan sonra Güney Kore'li bir grup yaşlı kadın 1991 yılında sessizliklerini bozarak bu durumu dünyaya ilan etti.

Günümüzde Ortadoğu'da devam eden savaşta da kadınlara yönelik cinsel saldırılar bir savaş silahı olarak kullanılmaktadır. Yazılı ve görsel basında, Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) militanlarının Ezidi kadınları savaş ganimeti olarak aldıkları, birbirlerine armağan ettikleri ya da para karşılığında sattıklarına ilişkin çok sayıda haber yayınlandı.

Uluslararası Af Örgütü'nün (Amnesty International) 23.12.2014 tarihli raporunda İŞİD'in Kuzey Irak'ta Ezidi'lere yönelik etnik temizlik uyguladığı, kadınlara ve kız çocuklarına cinsel saldırıda bulunarak savaş ve insanlık suçu işlediği, ancak cinsel şiddete uğrayan kadınların ve kız çocuklarının yeterli yardımı alamadıkları belirtildi.

Kadınlar, savaş/çatışmaların her aşamasında cinsel şiddete maruz kalabilirler: Çatışmalar başlamadan önce, çatışmalar sırasında "güvenli" olarak tanımlanan bölgelerde, yeni bir ülkeye yerleştiklerinde, kendi ülkelerine geri döndüklerinde (Klot ve DeLargy 2007). Bu sorun sık sık Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin gündeminde yer almasına karşın kadınlar yeterince korunamadıkları gibicinsel şiddet mağdurları uygun tedavi ve yardıma da ulaşamamaktadır (Gorman 2010).

Savaşlar Sırasındaki Cinsel Saldırıların Dinamikleri

Borer (2009), askeri eğitimin içindeki yoğun maskülenliğe dikkat çeker. Genç askerlerden beklenen, iyi bir asker olduklarını kanıtlamalarıdır ki, bunun anlamı "kız" ya da gay olmadıklarıdır. Kadınlar kötülenir, erkeğin cinsel güvensizliği ve kimliği ile uğraşılır. Savaş kültüründe militarizm, maskülenlik ve cinsel şiddet birbirleriyle bağlantılıdır. Cinsel saldırı ve şiddet askerliğin bir parçası olarak kabul edilir. Savaş döneminde şiddetin kullanılması meşru görülür.

Bireysel saldırılarda saldırgan küçük düşürebilir, demoralize edebilir, kadının erkek akrabalarına kadını koruyamadıklarına ilişkin bir mesaj verilmiş olur. Sistemik cinsel saldırılarda terörü yaymak ve toplumda korku oluşturmak amaçlanır. Cinsel saldırının

bir savaş yöntemi ya da savaş silahı olarak kullanılması kadının cinsel erdeminin değeriyle ilgili kültürel normlara dayanır. Toplumun kadının cinselliğine ilişkin mülkiyet algısı cinsel saldırının yalnızca kadına yönelik bir saldırı değil, tüm toplum ya da etnik gruba yönelmiş olarak algılanmasına yol açar (Shanks ve Schull 2000). Benzer biçimde McGinn (2000), onur, ayıp, cinsellik kavramlarının barış döneminde kadının bedeniyle ilişkilendirilmesinin savaşlar sırasında cinsel saldırının etkin bir silah olmasıyla bağlantısına vurgu yapar. Yazara göre, kadınlara yönelik cinsel saldırının savaşta ya da barışta bir silah gücüne sahip olması bu olaya yüklenen toplumsal anlamla yakından ilgilidir. Savaş dönemindeki cinsel saldırılar, ataerkil cinsiyet normlarının sürmesini sağlar (Gottschall 2004). Kadın gebe kalırsa saldırı gelecek kuşakları da etkileyeceğinden etkisi çok yönlü olur. Zorla gebelik etnik temizliğin bir biçimidir. Kadın, saldırının kaniyle temiz bir çocuk doğuracaktır. (Shanks ve Schull 2000). Eski Yugoslavya'da Sırplar etnik temizlik planı olarak kitlesel saldırıları kullandılar. Buradaki mesaj *"kadınına cinsel saldırıda bulunursam sana ait olanları ele geçirmiş, seni aşağılamış, küçük düşürmüş olurum. Kadınlarınızın tümüne saldırıda bulunup benim çocuğumu doğurmayazorlarsam ırkınızı kirletmiş olurum"* şeklinde okunabilir (Aydelott 1996). Kadınlara yönelik cinsel saldırılar toplumu bir arada tutan aile atomlarını parçalar. Kadınlar gebe kaldıklarında ruhsal ve bedensel olarak ağır zarar görürler. Ölebilirler, aileleri tarafından reddedilebilirler. Bunların tümü kültürün üreme yoluyla kendisini yenileme yetisini bozar. Bu nedenle stratejik cinsel saldırı kuramı sıklıkla "genosidal cinsel saldırı" olarak isimlendirilir. Burada amaç (bilinçli ya da bilinçsiz) insanları ya da kültürü yok etmektir. Askerlerin bireysel amaçları dışında daha kolektif amaçlara hizmet eder. Rastlantısal değildir, bir işlevi vardır. Güç, sadistik şiddet ve strateji ile ilişkilidir, seks ile ilişkili değildir. Demoralizasyon, dehşet oluşturur, korku yayar, sivillerin direncini azaltır, küçük düşürür, düşman kuvvetlerin erkekliğine darbedir, esas görevleri olan koruma görevini yapamadıkları mesajını verir. Savaş sırasında kadınlara sistematik biçimde cinsel saldırıda bulunulması karmaşık bir fenomendir. Tek başına feminist kuram, kültürel patoloji kuramı ve stratejik cinsel saldırı kuramı bu fenomeni anlamada yeterli olmayabilir, bütüncül bir yaklaşım önemlidir (Gottschall 2004). Mağdur ne kadar genç ise, cinsel şiddetin oluşturduğu etki o kadar fazladır. İnsan Hakları Organizasyonları Sudan'daki Darfur bölgesinde 7-8 yaşlarındaki kız çocuklarının cinsel saldırıya uğradığını bildirmişlerdir (Women's Refugee Commission 2009).

Brown (2012), Kongo'da yaşanan savaşlar sırasında cinsel saldırının bir savaş silahı olarak kullanılmasının dinamiklerine ışık tutar. Savaş, ekonomik yıkım yaratarak yoksulluğa, yoksulluk da toplumda umutsuzluğa yol açar. Yoksulluktan en olumsuz etkilenen kadınlardır. Savaş döneminde aile üyelerinin geçimini sağlamak, onları hayatta tutabilmek için bütün olanaklarını zorlarlar. Fırsatçılık Kuramı'na (Oppurtunistic Theory) göre savaş döneminde cinsel şiddetin öncelikli motivasyonu ekonomik kazançtır. Bir başka ifadeyle, "hayatta kalabilme kaynaklarını kontrol altında tutma". Savaşan erkeklerin yoksulluğu, cinsel saldırıyı, kadınların sahip oldukları tüm iyi şeyleri ele geçirmenin bir aracı olarak görmelerine neden olur. Kadınlar üzerinde sahip oldukları gücün

avantajını kullanarak yağmacılık yapımları cesaretlendirilir. Aynı yazıda Brown (2012), Carlsen'e atıfta bulunarak ataerkil askeri kurama değinir. Bu kurama göre, savaş dönemlerinde cinsel şiddetin ardında yatan motivasyon kadınlar ve kendisini kadın gibi algılayan erkekler üzerinde güç ve kontrol sağlamaktır. Kadının toplumdaki yerinin ve erkeğin onun üzerindeki gücünün hatırlatıcısı olan cinsel saldırı ataerkil sistemin bir ürünüdür. Fiziksel olarak başlar ancak etkileri ruhsal ve sosyal alanlara da yayılır. Sivilleri korkutmak, sindirmek, zihinlere korku ve terörü yerleştirmek amaçlanır. Kadına yönelik cinsel saldırı aynı zamanda, kocaların ve babaların erkekliğine bir saldırdır. Kadın üzerinden erkeğin gücü zayıflatılır. Yerleşik ataerkil değerler sistemi bozulur. Herman (1992), feministlerin cinsel saldırıyı, siyasi kontrolün terör aracılığıyla kadınları boyun eğmeye zorlamasının bir yöntemi, erkek iktidarının sürdürülmesinin bir aracı olarak gördüklerini belirtir. Feminist bilim insanlarına göre savaş dönemlerindeki cinsel saldırılar, cinsel arzuya dayalı bir suç değil erkeklerin kadın üzerinde egemenlik kurma arzularının harekete geçirdiği bir durumdur (Gottschall 2004). Kadınların erkekler için üreme ve cinsellik açısından mülk olarak kabul edildiği toplumlarda cinsel saldırılar daha yaygındır. Savaşlar sırasında kadınlara yönelik cinsel saldırılar adeta bir gizli anlaşmanın sonucudur, sistematiktir. Erkekler farklı amaçlarla farklı cephelerde savaşabilirlerken hepsi cinsiyetleri adına savaşçıdır, bir düşmanları vardır, o da kadınlardır. Sosyalist feminist kuramcılara göre kadının toplumdaki sosyal ve ekonomik konumu cinsel saldırı mağduru olmasında önemli rol oynar (Brown 2012). Savaşlar sırasında gerçekleştirilen cinsel saldırı, asimetrik bir savaş yöntemidir. Askerler, erkek savaşçılar yerine sivil kadınlara saldırarak bir dehşet ortamı yaratırlar. Kadınlara cinsel saldırılarda bulunanlar yalnız düşman birliklerde görevli askerler değildir. Kadınlar, sivilleri korumakla görevli kendi ülkelerinin askerleri ve barış birliklerinde görevli askerlerin de saldırılarına maruz kalırlar (Borer 2009).

Savaş ve Aile İçi Şiddet

Savaş dönemlerinde kadına yönelik aile içi şiddet artar. Pratt ve Werchick (2004), Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde yürüttükleri çalışmada, çatışmaların olduğu dönemde cinsel ve cinsiyet temelli şiddetin eş zamanlı olarak arttığını bildirmişlerdir. Hossain ve arkadaşları (2014) tarafından bir Batı Afrika ülkesi olan Côté d'Ivoire'de yürütülen çalışmada ise özellikle çatışmaların durmasından sonraki dönemde kadınların eş şiddetine daha fazla maruz kaldıkları belirlenmiştir. Öfke, askeri eğitimin, kimliğin ve kültürün temel bir ögesi olmasının yanı sıra, öfkeyi denetleme güçlüğü silahlı çatışmalara katılmış olan ve travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) tanısı konan kişilerde en önde gelen bulgulardan biridir. Savaşa katılan askerler çatışmalar bitip evlerine döndüklerinde kişiler arası ilişkilerde ciddi sorunlar yaşarlar. Öfke sorunları travmatik olayı hatırlatan tetikleyici olayların ardından yaşanır. Öfkelerinin en kolay hedefi ise çoğunlukla eşleri olur (Miller 2006). McGinn (2000), kültürel normlar ve aile yapısında bozulmanın, kadının ekonomik yönden erkeğe bağımlı olmasının,

temel gereksinimlere sınırlı erişimin şiddetin süregelen hale gelmesinde önemli etkenler olduğunu belirtmiştir. Savaş ve yol açtığı değişikliklerin söz konusu etkenleri belirgin hale getirmesinin yanı sıra şiddet, savaş ortamında anlaşmazlıkları çözmede kullanılan standart bir araç olarak kabul edilir. Aile içi şiddet, kadınların ruh sağlığı ile çok yakından ilişkilidir. Şiddete maruz kalmak önemli bir travmadır ve bu kişilerde TSSB, majör depresif bozukluk, genelleşmiş anksiyete bozukluğu, panik bozukluğu, somatoform bozukluk, dissosiyatif bozukluk, madde kullanım bozukluğu, uyum bozukluğu olmak üzere pek çok ruhsal hastalık gelişebilir (Chandra ve ark. 2009). Şiddet özkıyım için güçlü bir öngörücüdür. Özkıyım girişiminde bulunanların %20'sinden fazlasında şiddet öyküsü olduğu bildirilmiştir (WHO 2002). Ruhsal ya da fiziksel şiddete cinsel şiddetin eşlik etmesi depresif belirtileri, özkıyım ve madde kötüye kullanımı riskini artırabilir (Gülseren ve Başterzi 2012).

Savaş ve Yoksulluk

Sosyal sorunlar, kargaşalar, şiddet, iç savaşlar, afetler ve göç toplumlarının hızla büyümesi ruhsal sorunların ortaya çıkması için önemli risk etkenleridir. Düşük sosyoekonomik düzey, düşük eğitim düzeyi ruhsal hastalıklar için risk oluşturur. (Öztürk ve Uluşahin 2008). Savaşlar ekonomik yıkım ve yoksulluk nedenidir. Dünya üzerinde yoksulluğun en çok etkilediği gruplar kadınlar ve kız çocuklarıdır. Dünyada yoksulluk içinde yaşayan insanların %70'ini kadınlar oluşturmaktadır (Moghadam 2005). Erkeklerin savaşmak için evden ayrılmaları, sakatlanmaları ya da ölmeleri kadınların aile reisi rolünü üstlenmelerine yol açar. Kadınlar cinsiyet rolleriyle ilişkili işlerin yanı sıra tek başına evin ve çocukların bakımından sorumlu duruma gelirler. Birleşmiş Milletler tarafından yapılan çalışmada en yoksul dulların, yerlerinden edilmiş ya da mülteci olmuş, küçük çocukları olan ve yaşlı savaş dulları oldukları belirlenmiştir (Hynes 2004). Kadınlar yoksulluğun olumsuz etkilerini de daha fazla yaşarlar. Yoksul kadınlarda depresyon yaygınlığı genel topluma oranla iki kat fazladır. Bunun başlıca nedeni, yoksul kadınların akut ve kronik stres etkenleriyle daha çok karşılaşmalarıdır (Bassuk ve ark. 1998).

Cephede Kadın Olmak

Murdoch ve arkadaşları (2006), ABD'de kadınların bağımsızlık savaşından başlayarak orduya kabul edilme süreçlerini gözden geçirdikleri makalelerinde, toplumun ve askeri birliklerin reddedici ve dışlayıcı tutumuna dikkat çekmişlerdir. Kadın cerrahlar, erkek cerrahların sözel saldırılarına maruz kaldıkları gibi askerler tarafından da istenmemiş, uzun süre sivil savaş hemşiresi olarak çalışmışlardır. II.Dünya Savaşı'yla birlikte bu kadınlar daha fazla kabul görür olmuş, cephede görev yapanlar "melek"ler olarak anılmaya başlanmıştır. Aktif olarak çatışmalara katılmayan ancak hemşirelik, askerlere su taşıma, mesaj getirip götürme, destek sağlama gibi görevler üstlenen "savaşın kadın mahkumları" ölüm ve yaralanma riskini göze alarak savaş alanlarında bulunmuşlar, savaş

travmalarına maruz kalmışlar, birçok kahramanlıklar göstermişlerdir. Güney Amerika'da ve Güney Afrika'da özgürlük savaşları sırasında pek çok kadın cephelerde savaşmalarına karşın hem katkıları yok sayılmış hem çatışmaların bitmesinden sonraki süreçte yeni politik yapılanmayla ilgili aktif rol üstlenmelerine fırsat verilmemiştir. Kadınlardan savaş bittikten sonra eve dönmeleri beklenir. Politik alanda temsil erkeklerin işidir (Borer 2009).

Emekli kadın askerlerde özkıyım oranları genel toplumdaki kadınlardan daha yüksektir. TSSB ya da depresyona eşlik eden madde kullanımının olması özkıyım davranışı riskini artırır (Chapman ve Wu 2014). Savaşlarda, yalnız sivil toplum içinde yaşayan kadınlar değil, kadın askerler de cinsel saldırıya uğramaktadır. Hankin ve arkadaşları (1999) tarafından yürütülen bir çalışmada, emekli olmuş 3632 kadın asker değerlendirilmiştir. Çalışmaya alınanların %23'ünün asker olarak çalıştıkları dönemde cinsel saldırıya uğradığı, bu kadınlarda böyle bir öyküsü olmayanlara oranla depresyonun üç kat, alkol kötüye kullanımının iki kat daha fazla olduğu belirlenmiştir. Kadın askerlerle ilgili çalışmaların kapsamlı bir gözden geçirmesini yapan Goldzweig ve arkadaşları (2006), hem emekli olmuş hem de aktif olarak çalışmakta olan kadın askerlerde cinsel taciz oranlarının çok yüksek olduğunu (%55-%79) bildirmişlerdir. Cinsel saldırıya uğrayanlarda TSSB öncelikli olmak üzere ruhsal ve bedensel sağlık sorunlarının sık görüldüğü, kadın askerlerde TSSB ve depresyonun erkek askerlere oranla daha yaygın olduğu bulunmuştur. Bu grupta özkıyım riskinde artma, cinsel işlev bozukluğu, sosyal işlevsellikte bozulmanın yanı sıra meme kanseri, kalp hastalıkları, şişmanlık ve astım gibi bedensel hastalıklar da sık görülür. Çatışmalara katılan kadın askerlerde ruh ve beden sağlığı, cinsel travmaya maruz kalmaya benzer biçimde etkilenebilmektedir (Murdoch ve ark. 2006). Savaşa katılan askerlerin topluma yeniden entegre edilmelerine yönelik programlar, cinsiyete duyarlı biçimde hazırlanmalı, kadın askerlerin farklı gereksinimleri olabileceği unutulmamalıdır (Borer 2009).

Dünyada en az 3000 çocuk asker bulunduğu ve bu grubun üçte birini kız çocuklarının oluşturduğu bildirilmektedir. İnsan Hakları İzleme Komisyonu, Kolombiya'da, paramiliter güçlerin %20'sinin çocuklardan oluştuğunu, bunların yarıya yakınının da kız çocukları olduğunu bildirmiştir. Kız çocukları bazen cinsel şiddetten korunmak amacıyla çatışma güçlerine katılırlarken, girdikleri silahlı gruplar içinde de cinsel kötüye kullanıma maruz kalırlar. Cinsel saldırıya uğrama, gebe kalma geri döndüklerinde hem aile hem de toplumdan dışlanmalarına neden olur. Bu çocuklarda opiyat, marihuana, kokain gibi madde kullanımının yaygın olduğu da vurgulanmaktadır (Women's Refugee Commission 2009).

Savaşın Görünmeyen Yüzü

Savaş dulları

Savaş dulları, savaşın görünmeyen grubudur. Sevilen birinin kaybına ek olarak çocukların bakımı, beslenme, barınma gibi en temel gereksinimlerle ilişkili zorluklarla karşı karşıya kalırlar. Savaş sonrası ekonomik yıkım en çok dulları, çocuklarıyla tek ebeveyn olarak yaşayan kadınları etkiler. Yoksulluk, evsizlik, ayrımcılık ve şiddetin her türüne maruz kalmanın yanı sıra seks işçiliği yapmak zorunda kalabilirler. Çoğu savaş dulu mülteci kampında yaşar ve buradaki zorluklarla bir başına mücadele eder. Kadınlar ve genç kızlar aile reisi rolünü üstlenirler. Ruanda'da 58.500 ailede aile reisinin kızlar olduğu, Ruanda'lı çocukların %70'inin sadece anneleri, büyükanneleri ya da ablalarıyla yaşadıkları bildirilmiştir. Dul annelerin kız çocuklarının eğitimlerini sürdürme şansları erkek çocuklardan daha düşük, cinsel kötüye kullanım riskleri ise yüksektir. Bazı kültürlerde dul kalan kadınlar ölen eşlerinin bir akrabasıyla evlenmek zorunda iken, bazı kültürler yeniden evlenmeye izin vermez. Evlilikler de çoğu kere erkeklerin belirlediği kurallara göre yapılır. 2003 Irak savaşından sonra birçok dul kadın muta nikahı ile evlenmiştir (Hynes 2004).

Mülteci kadınlar ve kız çocukları

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (UNHCR) 20 Haziran 2014 tarihli raporunda dünya genelinde mültecilerin, sığınmacıların ve ülkelerinde yerinden edilmiş kişilerin sayısının II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ilk kez 50 milyonu geçtiğine dikkat çekilmiştir. Elli milyonu aşan bu grubun yarısından fazlasını ülke içinde yerinden edilen insanlar oluşturmaktadır. Bu gruptaki insanlar, mültecilere sağlanan uluslararası koruma normlarının bulunmadığı çatışma bölgelerinde yaşadıklarından yeterince yardım alamamaktadır. Son yıllarda mülteci ve sığınmacı sayısındaki artışın başlıca nedeni Suriye'de devam eden savaştır. Özellikle Orta Afrika Cumhuriyeti'nde ve Güney Sudan'da da önemli boyutta yeni yerinden edilmeler yaşanmıştır (UNHCR 2014). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin 25 Ağustos 2015 tarihli raporuna göre Türkiye'de yaklaşık 1.9 milyon kayıtlı Suriye'li mülteci bulunmaktadır (UNHCR Refugee Agency 2015).

Mülteci kadınlar ve kız çocukları birçok zorlukla karşı karşıya kalırlar. Yoksulluk, açlık, enfeksiyon hastalıkları, bomba ya da mayınların patlaması sonucunda yaralanma, aileden ayrılmak zorunda kalma, çok erken yaşlarda çalışmaya başlayarak aileye ekonomik destek sağlama, kardeşlerinin bakımını üstlenme, yeterli eğitim alamama, dil sorunu, kültüre yabancı olma, cinsel ve fiziksel saldırılar, cinsel saldırılara bağlı bedensel sorunlar (fistül vb.), erken yaşta evlendirilme, istenmeyen gebelik, bununla bağlantılı sosyal dışlanma, seks endüstrisi tarafından sömürülme mülteci kızların yaşadıkları başlıca sorunlardır. Kamplarda genital mutilasyon da yaygındır. Mülteci kampları özellikle de kırsal

bölgelerde yer alıyorsa kadınlar daha korumasız durumdadır. Cinsel şiddet kamplarda da sürebilir, yalnızca askeri/silahlı güçler tarafından gerçekleştirilmez. Doğu Timor, Çad, Nepal ve Bosna'daki mülteci kamplarında yaşayan kızların Birleşmiş Milletler çatısı altında yer alan görevlilerce cinsel taciz ve saldırıya uğradıkları bildirilmiştir. Bazen beslenme, barınma gibi temel gereksinimlerini karşılayabilmek ve hatta eğitim olanaklarına erişebilmek için erken yaşta cinsel ilişkiye girmek zorunda kalabilirler. Tanzanya'daki bir göçmen kampında tüm doğumların %30'unda anne yaşının 14-18 arasında olduğu bulunmuştur. Kosova, Ruanda ve Doğu Timor'da onbinlerce kız cinsel saldırılar sonunda gebe kalmış, "kötü anıların çocukları", "şeytanın çocukları", "utancın çocukları" olarak isimlendirilen bu bebekleri doğurmak zorunda bırakılmışlardır (Women's Refugee Commission 2009). McGinn (2000), mülteci kamplarında kalan kadınlar için üreme sağlığıyla ilgili konuların uzun süre ihmal edildiği görüşündedir. Düşük doğum ağırlığı, erken doğum, yeni doğan ölümleri, doğum komplikasyonları sıktır. Anne-bebek ölüm oranları yüksektir. Bangladeş'teki bir mülteci kampında yaşayan bir yaşın altındaki kız çocuklarında ölüm oranlarının erkek çocuklardan 2 kat, beş yaşın üzerindekielerde 3.5 kat daha fazla olduğu bildirilmiştir (Toole ve Waldman 1993). Mülteci kadınlar için önemli zorluklardan bir diğeri, "gelenekleri sürdürme" rolünü üstlenmiş olan kadınlardan kendi geleneklerini yok sayıp bir başka toplumun geleneklerini benimsemelerinin beklenmesidir (Oral 2010).

Yalnızca mülteci kadınlar değil, mülteci kamplarında çalışan kadın sağlık görevlileri de cinsel saldırılara maruz kalabilmektedir. Shanks ve Schull (2000) konuyla ilgili bir gözden geçirme yazısında, Ruanda'lı mültecilerin kaldığı Zaire'deki mülteci kampında anne sağlığı merkezinde çalışan ve merkezdeki güvenlik görevlileri tarafından cinsel saldırıya uğrayan ebelerden söz etmişlerdir. Aynı makalede, Liberya'da mülteci kampında görevli kadın sağlık çalışanlarının mültecilerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla kamp dışına çıkmadan önce eteklerinin altına pantolon giyerek önlem almaya çalıştıkları belirtilmektedir.

TCK'nın 227. ve 230. maddelerine göre (<http://www.turkhukuksitesi.com/mevzuat.php?mid=5175>, <http://www.turkhukuksitesi.com/mevzuat.php?mid=5178>) suç oluşturmaya rağmen Türkiye'ye sığınan küçük yaşta Suriye'li mülteci kızların güvenlik ve maddi zorluklar nedeniyle para karşılığında evlendirildiklerine, kadınların ve genç kızların fuhuşa zorlandıklarına ilişkin haberler yayımlandı (Economist 2014).

Mülteci kamplarında yaşayan kadınların yaşadıkları zorluklar yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. 1985 yılında Nairobi'de düzenlenen Dünya Kadın Konferansı ve Forumu'nda bir mülteci kadın şu cümleleri dile getirmiştir (Oral 2010).

"Tam sınıra yaklaşmıştık ki, kucacağımıdaki bebek ağlamaya başladı. Ben, altı çocuğumla birlikte kaçıyordum. Kucacağımıdaki bebek on aylıktı. Bizimle birlikte kaçanlar, haklı olarak bebeğin ağlamasından tedirgin olmaya başladılar. 'Sustur şunu' diyorlardı, 'sustur şunu'...Elimden geleni yapıyordum ama bebek susmuyordu. Hepimiz çok korkuyorduk. Biraz önce bize saldıranlar ağlamayı duyup yeniden saldırabilirlerdi... Sonunda bebeğimi susturmaya karar verdim... Yaptım o işi. Bebeğimi sonsuza dek susturdum... Mecburdum. Öteki beş çocuğumu kurtarmak için mecburdum..."

Cinsel Şiddetin Sonuçları

Travmatik yaşantılar bedenın istila edilmesine ve yaralanmasına yol açar, başkalarıyla ilişkide *kendi olabilmek* inancını bozar. Otonominin ve bedensel işlevler üzerindeki kontrolün kaybı çoğu kez travmanın en aşağılayıcı yönü olarak yaşantılanır. Bireysel yeterliliği olumsuz etkilediğinden yoğun suçluluk duyguları ortaya çıkar (Herman 1992).

Savaş sırasında oluşan fiziksel yaralanmaların görünürlüğü ve tedavi edilme şansı varken cinsel şiddetin yol açtığı bedensel ve ruhsal yaraların tedavi edilme olasılığı çok daha düşüktür. Cinsel şiddetin bir savaş silahı olarak yaygın biçimde kullanıldığı uzun zamandır bilinmektedir. Buna karşın savaşlardaki acil durumlara müdahale ile ilgili yazılmış kitaplarda bile cinsel organlardaki yaralanmaların tedavisine son derece sınırlı biçimde yer verilmiştir. Kadının cinsel organlarındaki yaralar ya ihmal edilir ya da savaşta yaralanan askerlerin yaralarına kıyasla tedavi önceliği çok daha düşüktür. Cinsel saldırıya bağlı gelişen istenmeyen gebeliklerin yanı sıra HIV gibi cinsel ilişkiyle bulaşan hastalıklara yakalanma riski de söz konusudur. Cinsel şiddet HIV için bir risk etkenidir, özellikle de cinsel saldırının savaş silahı olarak kullanıldığı durumlarda risk yüksektir. Yoksulluk, göç, sosyal yapıların değişmesi kadınlar için HIV riskini artırırken esas risk gıda sağlama, sınırı geçme, güvenli bölgede bulunmaya çalışma gibi hayatta kalma çabaları sırasında artar. “Sivil-asker etkileşimi” terimi cinsel şiddet ve kötüye kullanımı tanımlayan örtülü bir ifadedir. Cinsel saldırılara bağlı olarak fistüller, fistüle bağlı komplikasyonlar, karın ağrısı, kısırlık, kanamalar, adet düzensizlikleri, erken doğum, cinsel işlev bozuklukları, idrar-dışkı inkontinansı, korku, utanç, bellek bozuklukları, saldırgan davranışlar, uykusuzluk gibi belirti ve bulgular ortaya çıkabilir. Cinsel travmalar ruhsal hastalık ve özkıyım riskini artırır. Eğitimin yarıda kalması, ruhsal ve fiziksel zorlanmalar nedeniyle işten ayrılma cinsel travmaların diğer olumsuz sonuçlarıdır. Cinsel travmaya maruz bırakılan kadınların çoğu ailesi ve toplum tarafından suçlanır, dışlanır, damgalanır ve cezalandırılır. Bu durum cinsel şiddet mağdurunun umutsuzluk ve sıkıntılarını artırdığı gibi mağduru tekrarlayıcı cinsel travmalara açık hale getirir. Cinsel saldırıya uğramış kadınların çocuklarında, ruhsal hastalık, ihmal ve kötüye kullanım riski yüksektir. Savaş sırasında uygulanan sistemik cinsel şiddet yalnızca fiziksel yaralanmaya yol açmakla kalmaz etkisini kuşaklar boyu gösteren bir kültürel yıkım da yapar (Klot ve DeLargy 2007, Thomas 2007, Human Rights Watch 2009)

Herman (1992), cinsel saldırının asli ögesinin terörize etme, egemen olma ve mağduru aşağılama, tamamen çaresiz bırakma olduğunu vurgular. Yani cinsel saldırı özellikle ruhsal travma üretmek için dizayn edilmiştir. Güçsüzleştirilmiş, yalıtılmış olanlar TSSB açısından daha fazla risk altındadır. Sıradan yas durumunda sosyal ritüeller yas tutanı desteklerken sosyal desteğin olmadığı durumlarda patolojik yas ve kronik depresyon riski de yüksektir.

Savaş Döneminde Cinsel Saldırıya Uğrayan Kadınlara Yaklaşım ve Alınması Gereken Önlemler

Ayrıntılı öykü alınmalı, fiziksel muayene yapılmalı, olası enfeksiyon riskine karşı koruyucu amaçlı antibiyotik/antiviral tedavi başlanmalı, gerek olduğu durumlarda rekonstruktif cerrahi girişimler için yönlendirilmeli, erken başvuru durumlarında gebeliği önlemek için girişimde bulunulmalı, doğum kontrolü uygulanmalıdır. Savaş döneminde cinsel saldırı diğer travma ve kayıpların zemininde ortaya çıktığından kapsamlı ruhsal girişimleri gerektirir. Pek çok hasta cinsel şiddeti açık olarak konuşmaz ya da herkesin önünde dile getirmez. Mağdur, olayı ilgili makamlara iletmek istiyorsa bu konuda desteklenmeli, onayı alındıktan sonra adli muayene yapılması sağlanmalıdır. Yasal işlemleri sürdürmeyi istemiyorsa tıbbi bulgular belgelenip yazılı hale getirildikten sonra bir kopyası kendisine verilmelidir. Bu belge mültecilik başvurularında ya da gelecekte yapılacak yasal işlemlerde kullanılabilir. Cinsel saldırı mağduru kadınların yaşadıkları travmayı anlatabilmeleri için mülteci kamplarında kadın sağlık çalışanlarının bulunması, sağlık çalışanlarının mültecilerle görüşmeye yeterli zaman ayırabilmeleri, kişi ile görüşürken güven sağlanması ve gizliliğe önem verilmesi gerekir. Cinsel şiddet mağdurları başlarına geleni açıklamayla ilgili korkutulmuş olabilirler (Shank ve Schull 2010). Özellikle gelecekteki toplumlarda mağdurlar olayla ilgili konuşmayı, olayın tıbbi kayıtlarda yer almasını istemedikleri gibi psikiyatrik tedavi ve psikososyal desteği de reddedebilirler. Lonçar ve arkadaşları (2006), eski Yugoslavya'da 1992-1995 yılları arasındaki savaş sırasında cinsel saldırıya uğrayan Hırvat ve Müslüman kadınlarla yaptıkları çalışmada, "Tanıklık Yöntemi"nin (Testimony Method) kullanılmasının yararlı olduğunu vurgulamışlardır. Bu yöntem cinsel saldırı mağdurlarına yaşadıkları olayı farklı bir bakış açısıyla değerlendirme olanağı sağlar. Cinsel saldırıya uğramış bir kadın mağdur rolünden tanık rolüne yer değiştirir ki söz konusu değişim psikoterapötik açıdan çok önemlidir. Bunun ardından psikiyatrik yardıma daha sıcak bakar. Çalışmacılar, terapistin mağdurla aynı kültür ve sosyal çevrede yetişmiş olmasının da iyi bir terapötik işbirliği sağlanması açısından önemli olduğunu bildirmişlerdir. Düzen ve adalet duygusunun yeniden oluşturulması için travmatik olayın toplum tarafından kabulü ve sosyal destek çok önemlidir (Herman 1992). Dossa ve Hatem (2012), savaş döneminde şiddete maruz kalmış TSSB'li kadınlarda Öyküsel Maruz Bırakma Terapisi (Narrative Exposure Therapy-NET), Bilişsel İşleme Terapisi (Cognitive Processing Therapy-CPT), (Culturally Adapted Cognitive Processing Therapy- Culturally Adapted CPT) yöntemlerinin etkinliklerinin değerlendirildiği çalışmaların sistematik bir gözden geçirmesini yapmışlardır. Her üç yöntemin de TSSB belirtilerini azaltmada etkili olduğu, depresif belirtileri azaltmada ise yalnızca Kültüre Uyarlanmış Bilişsel İşleme Terapisi'nin etkili bulunduğunu belirlemişlerdir.

Savaş travması, sivil toplumda ortaya çıkan bozulma, şiddet kültürünü teşvik ederek çatışmalar durduktan sonra da kadına yönelik şiddetin sürmesinde etkili olur. Savaşlardan sonra aile içi şiddetin artması nedeniyle rehabilitasyon programındaki

kadınlar için terapinin odağı hem savaş travması hem aile içi travmayı kapsamalıdır. Politik girişimler silahlı çatışmaları durdursa da özel yaşamdaki barışı onaramaz (Shank ve Schull 2010).

Mülteci kamplarında kalan kadınları cinsel travmadan koruyabilmek için kampta su kaynakları, tuvaletlerin merkezi yerlerde olması, gece iyi bir aydınlatma sağlanması, gıdaların doğrudan kadınlara verilmesi, kampın yerleşim planı yapılırken anne babası olmayan çocuklar, yalnız ya da çocuklarıyla yaşayan kadınların güvenli yerlere yerleştirilmesi önemlidir (Shank ve Schull 2010).

Savaş ve çatışma ortamlarında kadın ve çocukların öncelikle korunması gereken riskli gruplar olduğu kabul edilmeli ve gereken önlemler alınmalıdır. Tıbbi personel, polis güvenlik görevlileri, avukatlar, yargıçlar, arabulucular, insani yardımda bulunanlar cinsiyet temelli şiddet konusunda eğitilmelidir. Ulusal ve uluslararası kuruluşlar kadına yönelik şiddetin durdurulması ve şiddet mağdurlarının desteklenmesi için birlikte çalışmalıdır. Çatışmaların ardından ekonomik koşullar hızlıca düzeltilmeli ve kadınların günlük yaşama katılmaları sağlanmalıdır. Bu yapılamazsa kadınlar tekrarlayıcı kötüye kullanımlara da açık olacaktır. Erkeklerin baskın olduğu güvenlik ve insan hakları alanlarında kadınların da söz sahibi ve karar verici pozisyonlarda bulunmaları, kadınların kamusal alanlarda “görünür” olmaları, eğitim almaları, politik, ekonomik ve sosyal etkinliklere katılım fırsatları artırılmalıdır. Cinsel saldırı yaşayanlar için özgül tedavi birimleri oluşturulması, cinsel şiddet ve cinsel yaralanmalara ilişkin verilerin toplanarak kamp ve sınırlardaki standardize veri protokollerine eklenmesi önemlidir (Gorman 2010, Human Rights Watch 2009). Bunların yanı sıra insan hakları konusunda eğitimler yaygınlaştırılmalı, bu eğitimlere erkekler de dahil edilmeli, ateşkes görüşmelerinde cinsel şiddeti engellemeye ilişkin önlemler konuşulmalı, alınan kararların uygulanıp uygulanmadığı izlenmeli, cinsel şiddet failleri cezalandırılmalıdır. Silahsızlanma için mücadele edilmesinin yanı sıra savaş/çatışmaların ardından askerlere yönelik topluma kazandırma programları uygulanmalıdır. Kadın örgütlerinin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması da önemli konulardan birisidir (Spangaro ve ark. 2013).

Son söz

Kadınlar yüzyıllar boyu bitmeyen savaş ve çatışmaların nesnesi olarak utanç, damgalanma, dışlanma, ömür boyu iyileşmeyen ruhsal yaralar, saklanan sırlarla yaşamak zorunda bırakıldılar. Savaşlarda yitirdikleri sevdiklerinin ardından gözyaşı döktüler, ağıtlar yakıp yas tuttular. Kimi zaman cephede savaştilar, kimi zaman evlerinde. Yoksulluk, hastalık, açlıkla uğraştılar. Çocuklarına hem ana hem baba oldular. Dertlerini birbirlerine anlattılar, paylaştılar. Ama her şeye rağmen ayakta kaldılar. Dünyanın farklı yerlerinden kadınlar birbirlerinin seslerini işitmeye çalıştilar, birbirlerinin sesleri oldular. Umutlarını, güçlerini birleştirdiklerinde neler yapabileceklerini gördüler. Umutları hiç yitirmeden, barışı kurabilme dileğiyle...

Kaynaklar

- Ahmed Obayid T (2007) Forced Migration Review. Sexual violence: weapon of war, impediment to peace. Couldrey M, Morris T (eds) , Refugees Studies Centre, UNFPA, Image Production, s.5-6. <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR27/08.pdf> adresinden 24.08.2015 tarihinde indirildi.
- Aydelott D (1993) Massrape during war: prosecuting Bosnian rapist under international law. Emory Int Law Rev 7:585-631.
- Bassuk EL, Buckner JC, Perloff JN ve ark. (1998) Prevalence of mental health and substance use disorders among homeless and low-income housed mothers. Am J Psychiatry, 155:1561-1564.
- BBC Türkçe, 12 Haziran 2015 http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/06/150612_ezidi_koleler
- Borer TA (2009) Gendered war and gendered peace: truth commissions and postconflict gender violence:lessons from South Africa. Violence Against Wom, 15(10):1169-1193.
- Brown C (2012) Rape as a weapon of war in the Democratic Republic of Congo. Torture, 22(1), 24-37.
- Chandra PS, Herrman H, Fisher J ve ark. (2009) Contemporary Topics in Women's mental health. Global Perspectives in a changing society. UK, Wiley-Blackwell.
- Chapman SLC, Wu L (2014) Suicide and substance use among female veterans: a need for research. Drug Alcohol Depend, 1 (136): 1-10.
- Dossa NI, Hatem M (2012) Cognitive Behavioral Therapy versus other psychotherapies as treatment for women victims. Sci World J, doi:10.1100/2012/181847
- Economist (13 Haziran 2014) <http://www.haberler.com/economist-turkiye-de-suriyeli-kadin-ve-cocuklar-6148618-haberi/adresinden> 23.08.2015 tarihinde indirildi.
- Egeland (2007) International responsibilities. Forced Migration Review. Sexual violence: weapon of war, impediment to peace. Couldrey M, Morris T (eds) , Refugees Studies Centre, UNFPA, Image Production, s.8-9. <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR27/08.pdf> adresinden 24.08.2015 tarihinde indirildi.
- Goldzweig CL, Balekian TM, Rolon C ve ark. (2006) The state of women veterans' health research. Results of a systematic literatüre review. J Gen Intern Med, 21:82-92.
- Gorman M (2010) Sexual violence in the Democratic Republic of Congo. Undergraduate Transitional Justice Review, 1(2):2:99-138. <http://ir.lib.uwo.ca/undergradtjr/vol1/iss2/2> adresinden 23.08.2015 tarihinde indirildi.
- Gottschall J (2004) Explaining war time rape. J Sex Res, 41(2):129-136.
- Gülseren L, Başterzi AD (2012) Kadına yönelik aile içi şiddet: klinik uygulamada yaklaşım ve sorumluluklar. Gündelik yaşamda şiddet ve psikiyatri. Psikiyatride Güncel, 2(3): 199-209.
- Hankin CS, Skinner KM, Sullivan LM ve ark (1999) Prevalence of depression and alcohol abuse symptoms among women VA outpatients who report experiencing sexual assault while in the military. J Trauma Stress, 12(4):601-612.
- Herman J (2007) Travma ve iyileşme. (Çev. T Tosun). Literatür Yayıncılık, 3. Basım, İstanbul.
- Hossain M, Zimmerman C, Kiss L ve ark (2014) Men's and women's experiences of violence and traumatic events in rural Côté d'Ivoire before, during and after a period of armed conflict. BMJ Open, 25, 4(2): e003644.
- Human Rights Watch (2009) Soldiers who rape commanders who condone: sexual violence and military reform in the Democratic Republic of Congo. New York Human Rights Watch, 2009. <https://www.hrw.org/report/2009/07/16/soldiers-who-rape-commanders-who-condone/sexual-violence-and-military-reform> adresinden 25.08.2015 tarihinde indirildi.
- Hür A (2014) Erkek, savaş ve tecavüz: Ayrılmaz üçlü. 21/09/2014 http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse_hur/erkek_savas_ve_tecavuz_ayrilmaz_uclu-1213861 adresinden 23.08.2015 tarihinde indirildi.
- Hynes HP (2004) On the battlefield of women's bodies:an overview of the harm of war to women. Women Stud Int Forum, 27:431-445.
- Klot J, DeLargy P (2007) Sexual violence and HIV/AIDS transmission. Forced Migration Review. Sexual violence: weapon of war, impediment to peace. Couldrey M, Morris T (eds) , Refugees Studies Centre, UNFPA, Image Production, s.23-24. <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR27/08.pdf> adresinden 24.08.2015 tarihinde indirildi.

- Lončar M, Medved V, Jovanović N ve ark. (2006) Psychological consequences of rape on women in 1991-1995 war in Croatia and Bosnia and Herzegovina. *Croat Med J*, 47:67-75.
- McGinn T (2000) Reproductive health of war affected populations: what do we know? *Int Fam Plan Perspect*, 26(4):174-180.
- Miller S (2006) Anger and military veterans. *J Student Soc Work*. Vol, IV:7-16. http://cswr.columbia.edu/wp-content/uploads/2012/10/2006_vol4_pg7_miller2.pdf adresinden 30.08.2015 tarihinde indirildi.
- Moghadam VM (2005) The 'feminization of poverty' and women's humans right. Gender Equality and Development Section Division of Human Rights Social and Human Sciences Sector UNESCO. İndirildiği adres: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SHS/pdf/Feminization_of_Poverty.pdf adresinden 17.12.2012 tarihinde indirildi.
- Murdoch M, Bradley A, Mather SH ve ark. (2006) Women and war. What physicians should know? *J Gen Intern Med*, 21:S5-10.
- Oral Z (2010) Kadın Olmak. Cumhuriyet Kitapları, 23.baskı, Kurtiş Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.
- Öztürk O, Uluşahin A (2008) Nevrotik, stresle ilgili ve somatoform bozukluklar. *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları I. Yenilenmiş 11. Baskı*, Ankara, Tuna Matbaacılık Sanayi ve Ticaret AŞ, s.512-554.
- Pratt M, Werchick L (2004) Sexual terrorism: rape as a weapon of war in eastern Democratic Republic of Congo. USAID/DCHA Assessment Report. http://www.osisa.org/researchs/doc/PDFs/Sexual_Terrorism.pdf adresinden 30.08.2015 tarihinde indirildi.
- Shanks L, Schull MJ (2000) Rape in war: The humanitarian response. *JAMC*, 163(9):1152-1156.
- Spangaro J, Adogu C, Ranmuthugala G ve ark. (2013) What evidence exist initiatives to reduce risk and incidence of sexual violence in armed conflict and other humanitarian crises? A systematic review. *PLoS One*, 8 (5): e62600.
- TCK 227, 230 <http://www.turkhukuksitesi.com/mevzuat.php?mid=5175>, <http://www.turkhukuksitesi.com/mevzuat.php?mid=5178> adreslerinden 31.08.2015 tarihinde indirildi.
- Thomas K (2007) Sexual violence: weapon of war. Forced Migration Review. Sexual violence: weapon of war, impediment to peace. Couldrey M, Morris T (eds) , Refugees Studies Centre, UNFPA, Image Production, s.15-16. <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR27/08.pdf> adresinden 24.08.2015 tarihinde indirildi.
- Toole MJ, Waldman RJ (1993) Refugees and displaced persons. War, hunger and public health. *JAMA*, 270:600-605.
- Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International) (2014) <http://www.haberpress.net/uluslararasi-af-orgutunden-yezidi-kadinlarla-ilgili-rapor-180473h.htm> adresinden 30.08.2015 tarihinde indirildi.
- United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women. Work of the General Assembly on Violence Against Women. 2003. www.un.org/womenwatch/daw/vaw/v-work-ga.htm adresinden 02.09.2012 tarihinde indirildi.
- UNHCR(2014)<http://www.unhcr.org.tr/?content=561> adresinden 24.08.2015 tarihinde indirildi.
- UNHCR The UN Refugee Agency (2015)<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php> adresinden 25.08.2015 tarihinde indirildi.
- United Nations. Violence Against Women: the situation. www.endviolence.un.org/situation.shtml adresinden 07.08.2012 tarihinde indirildi.
- World Health Organization (WHO) (2002) Department of mental health and substance dependence. Gender disparities in mental health. http://www.who.int/mental_health/media/en/242.pdf adresinden 18.03.2013 tarihinde indirildi.
- Women's Refugee Commission (2009) Refugee girls. The invisible faces of war. https://womensrefugeecommission.org/images/stories/ref_girls_FINAL.pdf adresinden 27.08.2015 tarihinde indirildi.
- Watts C, Zimmerman C (2002) Violence against women: global scope and magnitude. *Lancet*, 359: 1232-1237.

*“polemos pater panton”***Herakleitos¹**

Bu yazıya başladığımız 2015 ilkbaharında barışın güçlü bir olasılık olduğu siyasal iklimdeydik. Sonuna geldiğimiz güz günlerinde ise yoğun çatışmalar nedeniyle konuyu mesafeli bir nesnellikle ele almakta zorlanıyorduk.

Modern toplumda savaşın değışen yapısı, tanımını ne olursa olsun; yaşanan kolektif şiddettir. İnsanlığın bilinen binlerce yıllık geçmişı, savaşın insanlık tarihinin değışmezi olduğunu gösterir. Bu yıkıcılık yalnızca insan türünü değil, tüm yaşam alanlarını, sadece çatışma süresince değil, neden olduğu hasarla gelecekteki barış zamanını da etkiler.

İnsana özgü saldırganlık olarak şiddet, aynı tür içinde ve sınırsız biçimlerde yaşanıyor. Kaptanoğlu (2007), şiddeti öznenin bütünlük, eksiksizlik arzusu ile ilişkilendirir. Bütünlüğünün dağılma kaygısında, parçalanmış özneler olarak, hem ötekine ihtiyaç duyuyor, hem de bütünlüğümüzü korumaya çalışıyoruz. Kurduğumuz toplumlar da öznenin inşasını taklit ediyor. Sınıfsal, etnik, dini, ideolojik, cinsiyet farklılıklarıyla, aslında parçalı olan toplumsal yapımız bir bütünlük, düzen arıyor. Farklı olan “öteki”, sürekli “tehdit” olarak hep var oldukça şiddet de varlık zeminini koruyor (Kaptanoğlu 2007).

Siyasal alanda da iktidarın tehlikeye girdiği dönemde şiddet belirir (Arendt 1996). Bu şiddetin, siyasal iktidar tarafından belirli bir ideolojik çerçevede açıklanması, rasyonelize edilmesi gerekir. Devlet meşru olduğu iddia edilen şiddet araçlarıyla egemen kıldığımız yapıdır. Bunu hükümet, ordu, polis, mahkeme, hapishane gibi baskı aygıtlarıyla yaparken; aile, eğitim, din, hukuk, siyaset, haberleşme gibi ideolojik aygıtlarıyla kontrol eder (Althusser 1970). Böylece dayandığı üretim ilişkilerinin sürekliliği sağlanacak, toplum, savaş üzerinden korku siyasetiyle düzene sokulacaktır (Foucault 2002). Dolayısıyla, kapitalist üretim ilişkileri yönünden savaş, kaçınılması gereken değil, bitmeyen “*buhran*”ın çıkış yoludur.

¹ Savaş her şeyin babasıdır (Güvenç 1995).

Bu kavramsal çerçeve günümüz savaşlarının süreklilik gösteren yapısını anlamayı kolaylaştırıyor. Birleşmiş Milletler (BM) ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) verilerine göre 2. Dünya Savaşından sonra özellikle soğuk savaşın bitiminden itibaren, savaşan devletler çoğalıyor. Uluslararası ya da iç savaşların neden olduğu ekonomik belirsizlikler, siyasi değişimler de savaştan etkilenen insanların sayısını giderek arttırıyor. Bu savaşların çoğu (%94) verimli kaynakları olan, yoksul 3. Dünya ülkelerinde gerçekleşiyor. Dahası, savaşların önce iç çatışmalar olarak başlaması, silah endüstrisindeki gelişmeler nedeniyle geçen yüzyıl savaşlarında bütün ölümlerin yarısı kadar olan sivil ölümleri artık ezici çoğunluğu (%90) oluşturmaktadır (Türkey 2014). Bu süreç, savaşın bir iktidar/ egemenlik mücadelesinin sonucu değil, neoliberal ekonominin bir aracı olduğuna dair görüşleri destekler niteliktedir (Gambetti 2009).

Tıp literatüründe, savaş kavramı yerine olağandışı koşullar/çatışma kavramı da kullanılmaktadır. İnsanların biyopsikososyal iyilik haline son vermesi, mortalite ve morbiditeyi arttıran etkileriyle savaş ve silahlı çatışmalar uluslararası halk sağlığı sorunu olarak ele alınır. Ölümlerin daha az kısmı silahlı şiddet nedeniyle olurken, %80'i yaşam koşullarına ve hastalıklara bağlanmaktadır. Savaş ve çatışmalar neden oldukları ölümler dışında, yaralanmalar, sakatlıklar, salgın hastalıklar yönünden araştırıldığında; doğrudan şiddete bağlı ölümlerin erkekleri, dolaylı gelişenlerin ise çocukları, kadınları, yaşlıları etkilediği gösterilmiştir (TTB Suriyeli Sığınmacılar ve Sağlık Hizmetleri Raporu 2014). Ancak, son yıllarda Ruanda, Bosna, Irak örneklerinde görüldüğü gibi kadın ve çocukların doğrudan hedef alındığına da tanık olmaktadır.

Savaş ve çatışmaların kadınlar ve erkekler tarafından farklı deneyimlenmesine rağmen; yazılı tarihin hemen her döneminde erkek deneyimleri anlatılır. Savaş ve çatışmaların kadınlara etkileri üzerine sorunları açıklıkla tanımlayan çok az bilimsel çalışma vardır. Kadınlar, savaşın siviller üzerindeki etkileri incelenirken “kadın ve çocuklar” başlığında değerlendirilir, bununla birlikte sınırlı sayıda çalışmada da, asker kadınların ruhsal sorunları üzerine odaklanıldığı saptanmıştır. Bilimsel literatürün, cinsiyeti savaş ve çatışma ile ilişkilendirmekteki bu isteksizliği dikkat çekicidir. Türk Tabipleri Birliği (TTB) Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kolu’nun 2010 yılında yaptığı ikinci kongresinde; çeşitli alanlardan pek çok çalışmacı “bilim”in kadını görünmez kıldığına odaklanmıştır. Bilimin tekil bir kaynaktan türeyen, mutlak ve homojen biçimde değil; çoğul kaynakları olan, çoğul kaynakların arasında çatışmaların olduğu ve her zaman direniş, mücadele ve alternatif stratejilere de zemin hazırlayan bir süreç olduğunu; bilimsel geleneğin, uygulamada, herhangi bir tanımın telkin ettiğinden ve egemen ideolojiden çok daha çoğulcu olduğunu unutmamamız gerekir (Özkazanç 2010).

Silahlı çatışmalar üzerine yapılan bilimsel çalışmaların cinsiyet körlüğünü sadece “görünmeyen tarafsızlık” olarak ele alabilir miyiz? Görünmeyen, gizlenen nedir? Savaş insanın yaşam hakkını yok eder; kadınlar için cinsel şiddet neredeyse olağanlaşır. Homeros metinlerinde, tecavüz, fethedilen yerlerin yağmalanması kadar önemli bir “görev”, kazananın doğal hakkı olarak anlatılmıştır. Cinsel şiddet, “suç” olarak değerlendirildiği 1949 Cenevre Sözleşmesi’ne kadar savaşların “doğal” sonucu olarak kaldı. Ne var ki, bu

sözleşme de cinsel şiddetin yargılanmasını sağlayamadı. Binlerce yıldan sonra; silahlı çatışmalarda kadına yönelen cinsel şiddet ilk kez 1998 yılında yargılandı. Bu tarihsel süreç, savaş ve çatışmaların kadınlar ve erkekleri farklı etkilere bile cinsiyetler arasındaki hegemonik ilişki biçimini koruduğunu, yeniden ürettiğini gösteriyor.

Savaşın Cinsiyetleri

Kadınların savaş hikâyelerindeki geleneksel yeri, korunmaya gereksinimi olan mason “öteki”, cesur, vatansever askerler yetiştiren analar olur.

Toplumsal cinsiyet, biyolojik olarak erkek ve kadın varoluşumuzun toplumsal ilişkilerimizi anlamaya yeterli olmadığını, kadınlık ve erkekliğin toplumsal olarak kurulan, öğrenilen kalıplar olduğunu anlatır. Yine de bu kalıplar, erkek ve kadınların tümünü kapsamadığı gibi tarihsel, sınıfsal, kültürel etmenlerle farklılaşır. Toplumsal cinsiyet kavramını “kadın sorunlarına” indirgememek; kadınlarla erkekler arasında yalnızca ezme/ezilme ilişkisi olmadığını da vurgulamak gerekir (Özkazanç 2010). Biraz daha açarak “queer”² yorumları da gözetirsek; cinsiyetler arasındaki hiyerarşi toplumsal cinsiyeti üretir, ancak toplumsal cinsiyet hiyerarşisi de heteroseksüel normatifliği yeniden üretir (Butler 2005).

Diğer yandan toplumsal ilişkilerin dinamiğinde cinsiyet kimliklerinin tanınması, sadece kadın ve erkek arasındaki iktidar ilişkilerini değil, erkeklerin ve kadınların da kendi aralarında kurdukları iktidar ilişkilerini, ayrımcı tutumlarını anlamamızı, kalıpların derinlerine ulaşmamızı sağlar.

Cinsiyete dayalı işbölümü, kadınlarla erkeklerin deneyimlerini farklılaştırmakla kalmaz, aynı zamanda kaynaklara erişimlerini de eşitsiz kılar. Cinsiyetler ve cinsel yönelimler arasındaki hiyerarşik ilişkiyi, tarihsel, toplumsal, kültürel olarak kurulan “erkeklik ve kadınlık” yapıları yönünden ele alacağız.

Savaşın tüm insanların bireysel deneyimlerinin üzerini örttüğünü ileri sürebiliriz. Toplumsal cinsiyet rolleri yönünden ele alındığında; savaşta beklenen erkeklik stereotipi, savaşçı ya da potansiyel savaşan askerler olarak hazırlanmalarıdır. Ülkelerini, kadın ve çocukları korumak için savaşmaları, cesur, sadık bir şekilde savaşın dehşetiyle başa çıkmaları beklenir. Sjoberg (2014), savaşan bir erkeği ya da genç bir erkeği güvenilir bir katile dönüştüren motivasyon sürecinin cinsiyetçi olduğunu belirtir. *“Erkekleri yaşamlarını hiçe sayarak acımasız eylemlere girişmeye ikna etmek için erkekliğe dair stereotipik düşünce gereklidir. Savaşma arzusu ve savaş cesareti, maskülen korumacılık ve maskülen kahramanlık beklentilerine ihtiyaç duyar”* (Sjoberg 2014).

Türkiye’de erkek kimliğinin oluşumunda ordu ve askerleşmenin önemi bilinir. “Erkek” olma süreci sünnetle başlar, askerlikle tamamlanır. Askerliğini tamamlamamış erkek “gerçek erkek” olarak kabul görmez. Zorunlu askerliği, erkek bedeninin “heteroseksüel”

² Eşcinsel, biseksüel, travesti, transseksüel ve cinselliklerini hegemonik heteroseksist normların dışında deneyimleyen heteroseksüelleri de kapsayan bir şemsiye tanımdır. (Butler 2005; Çev. Notu B Ertür)

olarak yeniden kurulduğu, diğer cinsel yönelimleri dışına atarak vatani koruma yeteneğinin sınındığı erkeklik sınavı haline getirir (Çağlayan 2008).

Zaferi amaçlayan savaş, militer (maskülen) erkeklik olarak tanımlandığında; düşman “zayıf, ezilen, susturulan, uysal, itaatkâr, aşağılanmış ve korkak” olarak algılanan feminenlikle kolaylıkla ilişkilendirilir (Enloe 2006).

Askerleştirilmiş erkeklik, erkekleri savaşa motive etmek için idealleştirilirken, savaşlarda gözlenen cinsel şiddetin cinsiyetçi dinamiklerini de sezdirmektedir. Etnik yükü ağır kimi çatışmalarda özellikle öne çıktığı görülse de, cinsel şiddetin tüm savaş ve çatışmalarda yaygın ve sık olduğu yönünde fikir birliği vardır (Enloe 1999). Cinsel şiddeti savaşın “doğa”sına ait kabul etmek, tarih boyunca askerin erkek kimliğinde zaten kurulmuş olan cinsiyet rolü ile doğrudan ilgidir, bu nedenle cinsiyetçidir.

Bununla birlikte, Enloe (1999), barış eylemcisi kadınların entelektüel enerjilerini savaşta yerinden edilmiş ve tecavüze uğramış kadınlarla sınırlamamaları gerektiğini de vurgular. Çünkü erkeklerin militarizasyonu için kadınların militarize edilmesi gerekir. Bu da kadınların orduda görev almalarına indirgenemez. Anne, eş, hemşire, tecavüz mağduru, seks işçisi, hatta eşitlik söylemi ile kadınları askerliğe davet edenler olarak karmaşık militarizasyon süreçleri vardır. Bu süreç, savaş zamanları dışında çatışmaların öncesi ve sonrası dönemleri de kapsar.

Milliarizm ve Milliyetçilik

Devletler, savaş ve çatışmanın devamlılığı için cinsiyet stereotipilerin sürekliliğine de ihtiyaç duyarken vatanseverlik ve milliyetçilik erkekleri savaşmaya motive eder, ideal tipik “erkeklik” masum kadınların ve vatanın koruyucusudur.

Ulusların oluşumunun; tek bir kritik dönem yerine, sürekli devinim içinde bir “yeni-den yapılanma süreci” olduğu, ulusların milliyetçilikleri değil, milliyetçiliklerin ulusları yarattığı belirtilir (Altınay 2013). Milliyetçiliğe dar anlamıyla bir siyasi ideoloji olarak değil, sosyal, ekonomik, kültürel oluşumların arkasındaki fikirler ve pratikler bütünü, dünyayı algılayış biçimi olarak bakmak, siyasi alandan kültürel alana uzanmak gerekir (Walby 1992).

Milliyetçi söylem, vatani bir kadın bedeni olarak kurar; ulusun “coğrafi bedeni” cinsiyetsiz, yansız bir kendilik değildir (Enloe 1999). Ulusun gücü; “vatan aşkı” ile açıklanır. Türkiye’de de iyi bildiğimiz gibi “anayurdu”, “anavatani”, “en değerli varlığımız” “anne” gibi bellek ve korumak gerekir. Kadınlar milli kimlik sembolü olmuştur. Böylelikle toplumsal cinsiyet, ulus oluşumunda; kurucu unsur olarak yer alır.

Namus kavramının milliyetçilikle yakınlığına da değinmek gerekir. Zorunlu askerlik bir “vatan borcu”, o da “namus” borcu olarak kabul edilir. Türkiye’de namus erkek için dürüstlük, kadın için cinsellik ile ilişkilendirilir. Kadının cinselliği, akrabalık, mahalle, toplum ilişkileri tarafından sorumlu olunan denetim mekanizması içinde “korumak”. Bireyin cinselliği, toplumun tümünü ilgilendirir hale gelirken, sadece kadını değil,

çevresindeki erkekleri de içeren cinsiyetçi güç ilişkilerinin değişik kesişim noktalarında yeniden tanımlanır (Mutluer 2012).

Kadın bedeni, biyolojik üretici, kültürün yeniden üreticisi, ideolojik söylemlerin merkezindeki sembol olarak, ekonomik, politik ve askeri müdahalelere tüm alanlarda katılır. Ulusun vatandaşlık sınırları çizilirken sembolik ve gerçek anlamıyla hiyerarşik cinsiyet kimlikleri oluşturulmuş olur. Kadın bedeni bir yandan dokunulmaz ve kutsal olarak tarif edilirken diğer yandan da hiyerarşik olarak erkeklik tarafından belirlenir. Feminist araştırmacıların ataerkinin cinselleşmiş iktidarı olarak tanımladığı bu çerçevede militarist fikirlerin cinsiyetçi kurulumunu aydınlatır (Yuval-Davis 1997).

Bireyin ya da toplumun refahı ya da iyiliği için militarist fikirlere bağlanma olarak tanımlanan militaristleşmeyi, savaşa indirgemeyip devletin şiddetinin günlük hayatımızda kabul edilebilir hale gelmesi olarak anlayabiliriz. Toplum kültürel olduğu kadar kurumsal, ekonomik, ideolojik olarak bu dönüşüme hazırlanır. Erkeklerin topyekûn eğitimden geçtiği askerlik ile “savaşçı” olmaları, kadınların ise savaşçı olsalar da olmasalar da savaş yandaşı, destekçisi olarak savaşın içinde yer almaları beklenir. Öte yandan düşmanın eline geçmiş “acı kadın” (vatan) görüntüsü, milliyetçiliğin hazırladığı vassatta tüm toplumu militarize eder. Toprağı işgal edilen vatan/ kadınlarına el uzatılan erkeklerin “namusunu temizlemesinin” yolu savaşmak ve erkekliğini kanıtlamaktır. Bir topluluğun erkeklerini (ulusu) aşağılamanın yolu o topluluğun kadınlarına dokunmak olacaktır; böylelikle milliyetçi söylemin cinsiyetçi yapısı kadın bedenini düşmanlaştırır (Enloe 1983).

Kadınların Savaşı

Kadınlar silahlı gruplara katılarak, yerinden yurdundan sürülerek, bedenlerine yönelen cinsiyetçi şiddete maruz kalarak savaşları yaşarlar. Savaşın etkileri tüm yaşam alanlarını kapsayacak şekilde onları içine alır. Kadınlardan beklenen, erkekleri savaşa motive etmeleri, çatışma bölgelerinde cinsel “hizmet” vermeleri, sadık bir eş olarak erkeklerin dönmesini beklemeleri, eşleri yokken haneyi yönetmeleri, sağlık hizmeti, sivil destek hizmeti vermeleri, erkekler geri döndüğünde bırakmak üzere ülke ekonomisi için ucuz iş gücü olmaları, erkeklerle birlikte savaşmalarıdır (Sjoberg 2014, Enloe 1999). Askerlerin cinsel isteklerini karşılamak, ordunun sorumluluğudur. Askeri siyaset, uygulamada tecavüz ve fuhuşu bir arada düşünür; erkek askerlere fahişe sağlamak, onların tecavüze kalkışmasını engellemek olarak gerekçelendirir. Yasa dışı kabul edilen seks ticareti savaşlarda olağanlaşır. Kadınlar; isimleri 1860’larda General Joe Hooker’ın kızları (hookers), 1975’de Vietnam’da “hostes”, Japon işgali altındaki Filipinler’de “teselli kadını”, Çin’de “rahatlama kadını”, Musul’da “ganimet kadın” olarak genelevlerde seks işçisi olarak “çalıştırılır”, “askerlerin sağlığı” için onur kırıcı, acı verici genital muayenelere, tıbbi incelemelere, tedavilere zorlanır (Enloe 1983, Wood 2014)).

Kadınların savaş söz konusu olduğunda en az görüldüğü yer, çatışmaların çözümü ya da çatışmalar sonrası yeniden yapılanma çalışmalarıdır (Çandar ve ark 2012) (Sharara 1982).

Cinsel/Cinsiyetçi Şiddet

Silahlı çatışmalarda cinsel şiddet, sadece bireye yönelen bir şiddet eylemi olarak değerlendirilemez. “Ulusun kadınlarına” tecavüz edilmesi tüm toplumu küçük düşürmek, aşağılamak, korkutmak zorla yerinden etmek için bir savaş aracı haline getirilir. Cinsel şiddet ucuz, sessiz ve etkili bir silah olur (Wallström 2010).

Cinsel şiddet ile savaş arasındaki ilişki münferit değil, savaşları motive eden toplumsal cinsiyete yönelik bir kavrayış olarak yaşanır. Buna karşın çok yakın tarihe kadar cinsel şiddet cezasız kalmıştır. Kadınlar patriyarkal baskılar, dışlanma korkusu, cezasızlık nedeniyle cinsel şiddeti bildirmekten kaçınmaktadırlar. Böylece savaşların, cinsiyet rollerini sağlamlaştırarak; hem cinsiyet ayrımı yaptığı, hem de çatışmaları motive ettiği söylenebilir. Dahası uluslar savaş motivasyonlarını, kendi kadınlarına korumak üzerine kurduklarında; “masum kadınlar” savaşın haklı gösterilmesini sağlarken, “düşman kadınlar” a saldırılması gerekçelendirilmiş olur. Toplumsal cinsiyet hiyerarşisi devletler tarafından da savaşlarda yeniden oluşturulur.

Cinsel şiddet; zorla çıplak bırakmak, tecavüz, etnik, sistematik tecavüz, cinsel kölelik, seks işçiliği, seks köleliği, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma olarak görülmektedir.

Enloe (1999) “savaş zamanı tecavüze uğrayan kadınların da erkeklerin de kimliğinin belirsizdir. Belirli bir erkek asker tarafından yapılmış belirli bir tecavüzü görünür hale gelmesi için uğraşmak ise politik bir eylemdir” der. Militarize tecavüz meşru hale getirilir ya da militarize olmuş tecavüzü kişiselleştirmek zordur.

Cinsel şiddet, fiziksel, ruhsal yaralanmalar, akut ve uzun dönem etkileri yanında cinsel ve üreme sağlığına yönelik sorunlar oluşturmakta ve etkileri savaşın bitiminden sonra uzun yıllar devam etmektedir. Cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, istenmeyen gebelikler, düşük doğum ağırlıklı bebekler, fetal ölümler, genital fistüller, fiziksel yaralanmalar, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), cinsel sorunlar, intiharlar görülürken, sağlık hizmetlerine erişimin engellenmesi savaş stratejisi olarak tecavüzün de bir parçası olmaktadır (Gögen 2011).

Soykırım “öteki” etnik grubu yok etmek olduğunda, grubun üreme yetenekleri yok edilerek sağlanacaktır; pek çok ülkede erkekleri öldürerek, kadınlara tecavüz ederek, hamile bırakarak ya da öldürerek yapılmıştır (Enloe 1999).

Srebrenitsa katliamında erkekler ve kadınlar ayrılır, hiçbir erkeğin sağ bırakılmaması emredilir, katliamda ezici çoğunluğu erkek olan binlerce insan öldürülmüştür. Kadınlar “etnik temizlik” adına tecavüz kamplarına alınmıştır. Sanki diğerlerine model olsun diye, Bosna’da ilk tecavüzlerin tanıklar önünde yapıldığı belirtilir. Kadınlara toplama kamplarında gebe kalmaları amaçlanarak sürekli tecavüz edilmiştir. Genç ve güzel olanlar ise genelev kamplarına alınmıştır. Bu kamplara “tecavüz ederek öldürme” kampları denildi.

Bosna Hersek'te barış zamanı okul, otel, fabrika gibi yerlere kurulmuş onlarca kamptan söz edilmektedir. Doni ve Valentini (1994), bu kamplarda Sırp çocuk doğurmaları için sistematik olarak yapılan tecavüzlerden doğan çocuklara “nefretin çocukları” denildiğini anlatıyor. Bu kadınların yaşadıkları tecavüzlerin ya da gebeliklerin sayısı bilinmediği gibi, doğan çocuklarla, yaşayanların sayısı da bilinmiyor. Bosna'da kadınlar tarafından kurulan ve işletilen, savaşta tecavüze maruz kalanlara destek hizmeti veren Medika Sağlık Kurumu, 1995'de kendisine başvuran kadınların %48'inin tecavüze uğradığını, bunlardan %30'unun gebe kaldığını, hemen hepsinin canlı doğum ile sonlandığını, kadınların çocuklarla yaşamaya devam ettiğini bildirir (Doni ve Valentini 1994).

Benzer şekilde, 1994 yılında Ruanda'da Hutu askerlerine Tutsi kadınlarına tecavüz etme emri verildi. Tutsi erkekleri bunu seyretmeye zorlanıyor, ardından öldürülüyordu. Kadınlar genellikle öldürülmüş ya da köle yapılmıştı. BM verileri, Ruanda'da 250.000-500.000 arasında kadının cinsel saldırıya uğradığını bildirir. Balkanlar'da, Brundi ve Darfur'da da cinsel şiddet etnik yok etme amacıyla kullanılmıştır. Kongo'da 2002-2003 yıllarında 40.000 kadar kadının tecavüze maruz kaldığı tahmin ediliyor. Kamboçya, Liberya, Peru, Somali, Uganda savaş silahı olarak cinsel şiddetin yaygın olarak kullanıldığı ülkelerdir (Sjoberg 2014).

Son yıllarda Suriye'de cihatçı güçlerin ele geçirdikleri bölgelerde, kadınları “ganimet kadın” tanımlamasıyla kamplara gönderdiği, köle olarak pazarlarda “sattığı, “helal kadın” olanların zorla evlendirildiği bildirilmektedir (Wood 2014,BBC).

Zorunlu Göç

Silahlı çatışmaların en zorlu etkilerinden biri de göç ve zorla yerinden edilmedir. BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin 2012 rakamlarına göre; çatışmalar nedeniyle 28,2 milyon kişi yer değiştirmiştir. Ruanda ve Bosna'dan sonra geçtiğimiz yıllarda Suriye, Kongo ve Mali'deki savaşlar nedeniyle yoğun olarak göç yaşanmıştır (TTB 2014).

Çatışmalarda ölen ve esir düşenlerin çoğunluğunu erkekler oluştururken, yaşadıkları yerden çıkarılanların, sığınmacılığa mahkûm edilenlerin çoğunluğunu kadın, çocuk ve gençler oluşturur. Zorunlu göçün kadınlar üzerine olan etkileri de erkeklerden farklıdır. Erkekler savaşır ya da yaşamını yitirirken, göç ile birlikte kadınların geleneksel rolleri değişir. Çocukların yaşamını sürdürmek, tüm ailenin sorumluluğunu üstlenerek yoksulla mücadele etmek zorunda kalırlar. Zorunlu göç temel insani gereksinimlerin sağlanamadığı, sağlık hizmetlerinin çeşitli nedenlerle sınırlandığı ya da ortadan kalktığı bir süreçtir. Kadınları anne ve bebek ölümleri, uygunsuz koşullarda yapılan düşükler, cinsel şiddet yönünden ağır olarak etkilemektedir. Kamp koşulları için oluşturulan temel destek paketlerinde kadınların gözetilmesi çok yakın tarihlere dayanmakta, menstrüel dönem hijyenik materyalleri, kontrasepsiyon yöntemlerinin desteği son yıllarda gözlenmektedir (Gögen 2011).

TTB Suriyeli Sığınmacılar ve Sağlık Hizmetleri raporunda (2014), kadınların kamplara yerleşme seçimlerinin erkeklere bağlı olduğunu, kamp içinde ya da dışında çetin

yaşam koşulları ile mücadele ettiklerini göstermektedir. Kamp yaşamında kadınların koşullarını tarif etmekte zorlanan araştırmacılar, çok korkmuş, elde ettiği gıda ve su için çocukları ve yaşlıları öncelendiğinden çok zayıflamış, belirsizlik ve çaresizlik içinde hareketsiz kaldıklarını gözlemlemiştir. Yetersiz beslenme, sağlık hizmetine ulaşma sorunları hastalıkların tedavisine engel olmaktadır. Dil sorunu, haklarını bilmemeleri, erkeklere bağımlı olmaları nedeniyle kamplarda kalmayı seçmeyenlerin durumu da daha iyi değildir. Her iki halde de genç kadınlar, kız çocukları zorla evlendirilmekte, seks işçiliğine zorlanmaktadır. Orta yaşlı yerli erkekler ve yaşlı erkek sığınmacıların kız çocukları ile ikinci, üçüncü evliliklerini yaptığı tespit edilmiştir. Yerli kadınlar ise, çok eşlilik, çocuk evliliği, kadınların satılması nedeniyle sığınmacı kadınların kendi yaşamları değiştirecek olmalarından kaygılanmaktadır.

Syrian Observatory for Human Right verilerine göre, Suriye’de sivil savaşta bugüne kadar 310.000 kişi öldü, 7,6 milyon insan yer değiştirmek zorunda kaldı (Brumfield 2015, CNN). Yaşları 8 ile 35 arasında değişen çok sayıda kadın ve kız çocuğu cinsel saldırıya maruz kaldı, açık pazarlarda “satıldı”, “armağan” olarak verildi, gebe kalması için kamplarda tecavüz edildi (UN 2015). Ezidi toplumundan 3500 kadın Irak’ta cihatçı güçler tarafından seks kölesi olarak alıkonuldu. Ezidiler yurtlarından edildi. Kaçmayı başaranlar, kadınların cihatçı örgütün üyeleri ile evlenmeye zorlandığını, pek çoğuna akrabalarının tanık olması sağlanarak tecavüz edildiğini anlattı. Katliamlardan, savaş bölgesinden kaçabilmiş kadınlar ise kamp yaşamında hem göçün hem de erkek egemen değerlerin baskısı altındaydılar (BBC, Wood 2014).

Türkiye’de de 1980, 1990’lı yıllarda çatışmalar nedeniyle, Kürt nüfusun göç etmek zorunda kaldığı, yaklaşık 4,5 milyon civarında kişinin göç ettiği belirtilir. Sığınmacı ve göçmen kategorisi dışında, zorunlu göç olarak değerlendirilen bu durumda; onları siyasi sığınmacı ve göçmenlerden ayıran, göç etmeye zorlandıkları ülkenin resmi vatandaşı olmaya devam etmeleridir (Çandar ve ark 2012)

Savaşan Kadınlar

Her toplum, kadınları savaşçı olarak kabul etmese de, bazı ülkelerde kadınlar silahlı mücadeleye hem savaşçı hem de destekleyici olarak katılmakta, bunun sonucunda kadınların belirgin bir mücadele gücünü temsil etmeye başladıkları görülmektedir (Sharara 1982). Bu iki yönlü işleyen bir sistem; bir yandan kadınlar eşitlik kavramı kullanılarak devlet ordusuna alınır (Endonezya, Güney Afrika, Filistin, Cezayir örnekleri), diğer yandan orduya katılarak eşit vatandaşlık haklarını elde edebilirler. Bunun dışında çok sayıda kız çocuğunun da asker olarak çatışmaların içine sürüldüğü tahmin ediliyor. Dünyada Kız Çocuklarının Durumu 2008 Raporunda, 100 bin kız çocuğun dünyanın farklı yerlerindeki çatışmalarda savaştığı bildirilmiştir (Bianet 2008)

Amerikan ordusunda Afganistan ve Irak’ta görev yapan asker kadınlar hakkındaki çalışmalar; asker olmalarının onları cinsiyetçi şiddete karşı koruyamadığını gösterir. Bu kadınlar “meslektaşları” tarafından gerçekleştirilen istenmeyen cinsel davranışlar (%52)

tanımlamış, cinsel saldırı (%9) bildirmiştir. Kadın olmanın diğer askerler tarafından yöneltilen cinsiyetçi şiddet açısından yüksek risk içerdiği, bu “risk”in onların ruh sağlığını, işlevlerini etkilediğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Street 2009). Diğer yandan, Irak’ta Ebu Gureyb cezaevinde, çıplak ve işkence görmüş Iraklı tutsak erkek bedenleri ile Amerikan kadın askerlerinin çektiği simgeleşmiş fotoğrafı anımsıyoruz. Iraklı tutsakların, Amerikan askerler tarafından yapılan cinsel istismarı ile, bu kez “erkek” bedeni aracılığıyla Irak ulusu, hem de kadınlar tarafından, aşağılanıyordu (Akgül 2013). Cinsiyetçi hegemonya, aktörler değişse de roller aynı kalarak yeniden üretilmişti. Ebu Gureyb hapisanesinin üst katı kadınlar ve çocuklara ayrılmıştır, buradan kurtulabilen kadınlar, aileleri, komşuları tarafından reddedilir, “kötü yola düştüğü” kabul edilir (Sjoberg 2014).

Kadınların silahlı mücadeleye katılımı, kadının özgürleşmesi, cinsiyetçi ezilme ve ayrımcılığa karşı zaferi olarak da değerlendirilir. Latin Amerika’da geleneksel gerilla modelini yıkan Peru Aydınlik Yol Hareketi merkez komitesinin %42’si yüksek rütbeli kadın subaylardan oluşur. El Salvador’da FMLN hareketinin terhis edilen savaşçıların yüzde 30’u kadındır. Kürdistan İşçi Partisi (PKK)’nin tüm kadrolarının %20’sinin kadın olduğu (Çandar ve ark 2012), ordu kaynaklarına göre Kürdistan İşçi Partisi (PKK)’nin konsey yapılanmasında örgüt kuralları gereği toplam sayının %40’ını kadınlar, %40’ını erkekler ve geri kalan %20’nin seçilerek göreve gelenlerden oluştuğu bildirilmektedir (Çebi 2010).

Radikal dini örgütlerden olan Hamas ve El-Kaide örgütlerinde ise az sayıda kadın militan olduğu, çatışmalara girmeyip destek unsuru olarak görev yaptıkları bildirilir (Çandar ve ark 2012).

Kadınlar her zaman silahlı çatışmada savaşarak değil, Rus medyasının Kara Dullar olarak adlandırdığı Çeçen kadın militanlar gibi kendi bedenlerini bir silah haline getirerek, intihar bombacıları olarak da savaşta yer alırlar.

Kadınların silahlı mücadeleye bu kadar yoğun katılmalarına rağmen, sıklıkla barış görüşmeleri ve karar alma süreçlerinin dışında bırakıldıkları, topluma geri döndüklerinde savaşçı oldukları dönemde elde etmiş oldukları özerklik, siyasal rol ve liderliklerini kaybettikleri görülmektedir (Enloe 1989). Özgürlük mücadelesi verilirken, örgütlenmelerin kadın özgürlük perspektifine sahip olup olmadığı bir kriter olabilir. Cezayir Kurtuluş savaşçıları ya da IRA’da olduğu gibi kadının geleneksel rollerini güçlendirici özellik taşıyabilirler. Kuşkusuz kadınların barış masasındaki varlığı, sadece biyolojik bir cinsiyet olarak var olmaları değil; kadın özgürlük perspektifine sahip bir tarafı temsilen olmaları ile anlam kazanabilir. Geçtiğimiz aylarda; Kobani’de, cihatçı güçler ile savaşan, kadınlardan oluşan YPJ (Kadın Savunma Birlikleri) güçlerinin, Rojava yönetimine erkeklerle eşit düzeyde katıldıkları bildirilmektedir. Kadın öz-savunma örgütü Yekitiya Star Diplomasi sorumlusu Halime Yusif savaş ve çatışmaların sürdüğü coğrafyada, kadınların ordu ve siyasi yönetimlere eşit olarak katıldıklarını, kadın sorunlarının kadınlar tarafından çözüldüğünü, bu amaçla kurulmuş akademik, siyasal örgütlenmeleri olduğunu, bu nedenle Rojava’nın bir kadın devrimi olduğunu belirtir (Kural 2013, Bianet)

Annelik

I. Dünya savaşı öncesinde ve iki savaş arası dönemde, savaş ekonomileri nedeniyle milyonlarca kadın beyaz yakalı işlerde çalışmaya başlar. Bu durum, cinsiyetler arası ilişkilerde değişikliğe neden olurken politikacılar için nüfus sorunu öne çıkmıştır. İtalya'da II. Dünya Savaşı öncesinde devlet, kürtajı, gebelik önleyici ilaçları yasaklayarak doğurmayı dayatır. Kadınların vücudu ve üreme işlevlerinin bu baskıcı kontrolüne “özel annelik misyonu” denilir. Rejim kadınların çocuk doğurma kararında söz sahibi olamayacağını, aksinin devlet düşmanlığı olacağını ilan eder (De Grazia 1992). Alman faşizmi de doğum oranlarında artış istemektedir. Tarihte hiçbir devletin doğumculuk karşıtı bir politika izlemek üzere teoriyi, propagandayı ve siyasal-kurumsal pratiği bu oranda birleştirmedeği anlatılır. 1930'da, Hitler Mein Kampf'ta “Yahudi kadınların ve milyonlarca aşağı insanın” kısırlaştırılmasını savunmasından sonra, 1936'da “dişi” cinsi dört alt kategoriye ayırmıştı: Çocuk doğurmaya teşvik edilecek kadınlar; çocukları sakıncalı olmayan kadınlar; çocuk sahibi olmaması gereken kadınlar ve kısırlaştırma yoluyla çocuk sahibi olmalarının önlenmesi gereken kadınlar. Bu amaçla, hukukçuları, psikiyatrları, genetikçileri, antropologları ve cerrahları bir araya getiren 250 kadar özel kısırlaştırma mahkemesi kurulmuştur (Bock 1992).

Faşizm, kadın bedenini üreme işlevine indirgemenin en çıplak, en kanlı örnekleri ile tarihe geçse de “nüfus sorunu” küresel dünyanın gündemini terk etmedi. Savaş ve çatışmanın öncesi ya da sonrasında kadınlar doğurganlığın artırılmasına ya zorlandılar ya da doğurganlığı sınırlayan tıbbi destekten mahrum bırakıldılar.

Öte yandan, kimliğini bir erkekle ilişkisi üzerinden türeten kadınlar, “kutsal aile”nin kadınları, başta çocukları olmak üzere ailesindeki bireylerin tutuklanması, kaçması ya da öldürülmesi sonucu, yakınlarının yakalanması, itirafta bulunması, onları aramaktan, savunmaktan vazgeçmelerinin istenilmesi gibi nedenlerle şiddete, işkenceye maruz kaldılar. *“Militarist söylemin baş tacı ettiği ‘analık’ ve ‘eşlik’ oğulların, kızların ve kocaların kendilerinden koparılıp alınmalarıyla ayaklar altına alınmıştır; geleneksel olarak hazır oldukları bir kimlik ve rol çerçevesinde ve bu kavramlar için harekete geçtiler”* (Enloe1989).

Latin Amerika'da Arjantin’ de Plaza de Mayo Anneleri, Guatemala'da Ortak Destek Örgütü (GAM) ve Şili’de Gözaltındakiler ve Kayıp Kişilerin Yakınları Örgütü (Agrupacion), Türkiye’de Cumartesi Anneleri’nin yaşadıkları deneyimler devletin baskıcı pratiğinin çelişkilerini de gösterir. Analar ve eşler, bu kimlikleri aracılığıyla ve onlara dayanarak çocuklarını ve eşlerini hastanelerde, karakollarda, mezarlıklarda, morglarda aramakla yetinmemişler, topluca kurdukları örgütleriyle kamuya açık mekânlarda sorumlulardan hesap sorma yöntemine başvurmuşlardır. Böylelikle “annelik” politik bir kimliğe dönüşür. Bu kadınlar anne olarak başladıkları mücadelede dönüşüm geçirmişlerdir (Çağlayan 2009).

Yine coğrafyamızda süre giden çatışmalarda milliyetçi söylem anneleri; asker annesi ve gerilla annesi olarak ayırtmış, ancak giderek şiddetlenen çatışmalarda “çocuğunu kaybeden annenin acısı” noktasında ailelerin ortaklaştığı görülmüştür (Kaplan 2015, DİHA).

Kadınlar İçin Savaşın Dışı Yok

Kadınların, savaş ve çatışmalarda meslekleri (gazeteci, hekim, politikacı gibi) nedeniyle yer alsalar da savaşın cinsiyetçi şiddetinden kurtulamadıklarını anlamak için yirmi birinci yüzyılda, hala yaşanan olaylara bakmak yeterlidir.

Mısır'da Tahrir meydanında gösteriler sürerken, Hollandalı bir kadın gazeteciye beş göstericinin tecavüz ettiği, yine American CBS kanalı muhabirinin tecavüze uğradığı basına yansımıştır. "Operation Anti-Sexual Harassment" (Cinsel Tacizle Mücadele Operasyonu) organizasyonu, yaşanan cinsel şiddet olaylarının kaydını tutmaktadır, 2012 yılında, tek bir gecede 46 kadının cinsel saldırıya maruz kaldığını bildirir. 2013 yılına gelindiğinde kadınlara yönelik cinsel saldırıların giderek arttığı, hatta toplu tecavüzler gözlemlendiği belirtilir. Kadınların gösterilere katılmasını engellemek için Müslüman Kardeşler tarafından yapıldığı belirtilen olaylarda, Tahrir Meydanı'nda, çevresi aniden onlarca erkek tarafından çevrilen ya da cinsel organına zarar verilen kadınların görüntülerinin bulunduğu bildirilmiştir. Bu nedenle Mısır'da kalabalık saldırgan grupları tarafından yapılan toplu tecavüzler, gösterilerin yapıldığı yerlerde görülmektedir. Mısır'da kadınlara yönelik saldırıları belgeleyen Yeni Kadın Vakfı'ndan Nevin Ebeyd, BBC muhabirine, *"Çünkü siyasi İslam kadınların hukuken erkeklerle eşit olmadığı görüşünde. Bu da kadınlara yönelik cinsel taciz ve cinsel şiddet iklimini besleyen bir şey"* demektedir (Makbul 2015, BBC).

Cihatçı güçler, Musul'da sosyal medyada karşıt görüşlerini paylaşan bir kadın hakları aktivistini, bir ay esir tuttukları bir kadın politikacıyı öldürdüler. Ekim 2014'de "Musullu Kadın Doktorlar" imzasıyla uluslararası kamuoyuna mektup yollayan dört kadın doktor öldürüldü. Kadın doktorlar, cihatçı güçlerin uyguladığı şiddete karşı greve gittiklerini, cihatçıların mesleklerini yapmalarına engel olduğunu, zorla elleri de kapatan çarşaf giymeye zorladıklarını, ayrıca evlenmek üzere hastaneleri gezip bekar kadın doktorların isimlerini topladıklarını duyurmuşlardı. Bu kadınlar, kamusal alanda kendilerine biçilen role başkaldırdıkları için tüm topluma korku yaymak amacıyla öldürüldüler (Lucas 2014, EAWorldView).

Buna karşın, dünyanın değişik bölgelerinde Vimochana, RAWA, Women in Black (Siyahlı Kadınlar) gibi kadın örgütlerinin militarizme ve cinsiyetçiliğe karşı mücadele etmeye devam ettiğini belirtmeden geçmeyelim (Sjoberg 2014).

Birleşmiş Milletler Barış Gücü Askerleri

Savaş bitse bile, ateşkes dönemleri kadınlar için cinsiyetçi şiddetin bittiği anlamına gelmiyor. Toplumsal cinsiyetin hegemonik yapısının silahlı çatışmalarda yeniden üretilmesini, sağlamlaştırıldığını anlamak için ateşkesin "barış askerlerine" bakmak yeterli.

"Küresel güvenlik" amacıyla oluşturulan BM Barış Gücü askerleri (MINUSCA), son 11 yılda altı farklı ülkede tecavüz ve cinsel taciz iddiaları ile gündeme geldi. Uluslararası Af Örgütü, BM askerlerinin yıllardır tecavüz suçuna karıştıklarını, ancak ceza

almadıklarını vurgulayarak bunun sistematik bir problem olduğunu dünyaya duyurdu (Amnesty 2015). Çok yakın bir tarihte, Ağustos 2015’de, Orta Afrika Cumhuriyeti’nde görev yapan barış gücü askerlerinin 12 yaşındaki bir kız çocuğuna tecavüz etmesinin ardından BM Barış Gücü başkanı Babacar Gaye görevinden alındı. BM tarihinde görevinden alınan ilk misyon başkanı oldu. Bu tarihe kadar, BM İç Denetim Hizmetleri Ofisi, Liberya’da 18-30 yaşlarında 500’e yakın Liberyalı kadına para ve telefon karşılığında cinsel istismarını rapor etmiş, Mali, Fildişi Sahili, Demokratik Kongo Cumhuriyetinde gerçekleşen tecavüz ve çocuklara cinsel istismar olayları basına yansımış olmasına rağmen MINUSCA’da görevli askerler için yasal işlem yapılmamıştı (Sputnik News 2015).

Aktarmaya çalıştığımız örnekler; kadınların savaştan asker, sivil, ana ve eş, politikacı, gazeteci, doktor ya da ailesinin yaşamını kurtarabilmek için yollara düşen sürgün hallerinde, bulundukları her koşulda çatışmaların cinsiyetçi şiddetine maruz kaldıklarını göstermektedir.

Cinsiyetçi şiddet barış dönemlerinde de kadınların bedenlerine yönelmektedir. Barış dönemlerinde heteronormatif cinsiyetçi anlayışlar, politikalar, toplumlar, yasalar, devletler, insanlar nedeniyle, cinsel şiddet yaşayan kadınlar, failin cezalandırılması için bildirimde bulunmaktan çekinirler. Aynı suskunluk savaş ve çatışma ortamında, sağkallım mücadelesi, sağlık hizmetlerine ulaşımın engellenmesi, utanç ve aşağılanma, bildirimleri halinde yaşayacakları tehlike ve dışlanma olasılığı, yaşadıkları şiddetin travmatik ruhsal etkileri nedeniyle gözlenmektedir.

Priştine’de, 2015 Haziranında Alketa Xhafa Mripa, bir futbol sahasına gerilmiş çamaşır iplerine asılan binlerce etek ve elbise sergiledi. Sanatçı, Kosova’da 1998-1999 tarihlerinde süren savaşta 100.000 kadar kadının cinsel saldırı yaşamasına rağmen çok az kadının dava açtığı gerçeğini çok etkileyici bir görsellikle anlatıyordu. İplere asılan tecavüz mağdurlarının çamaşırları ve futbol sahasının cinsiyet göndermeleri, şiddetin cezasızlığının zemini olan ataerkiyi işaret ediyordu.

Silahlı çatışmaları düzenleyen uluslararası anlaşmalar, uluslararası insancıl hukuk olarak olarak bilinir. Bu açıdan Cenevre Sözleşmesi’nin (1977 tarihli ek protokol) ortak 3. Maddesinde belirtilen “Uluslararası hukukun getirdiği işkence yasağı herhangi bir zamanda, koşullar ne olursa olsun herhangi bir kişiye ve kişinin hayatına karşı şiddet uygulamak, özellikle her tür cinayet, sakatlama, zalimce muamele ve işkence, insan onuruna tecavüz, özellikle aşağılayıcı, onur kırıcı davranışlar kesinlikle yasaktır ve yasak olarak kalacaktır” ifadesi insanlığın şiddet yüklü yolculuğunun geline noktasında değerli bir adımdır.

Cinsel şiddetin tıbbi incelenmesi, değerlendirilmesi, raporlanması konusunda BM İstanbul Protokolü, DSÖ Cinsel Saldırılarda Adli Tıbbi İnceleme Kılavuzu (2003) yol gösterici nitelikte başvuru belgeleridir (İstanbul Protokolü 2000, WHO 2003).

İşkencenin, cinsel saldırıların belgelenmesi çatışma ve barış koşullarında tıbbi, adli ve sosyal destek mekanizmalarının işbirliği ile ele alınmalı, uluslararası kuruluşlar, resmi kurumlar ve sivil örgütlenmeler koruma, destek ve sağaltım yönünde etkin çalışmalıdır (Yüksel 2012).

Uluslararası Hukuk

Silahlı çatışma durumunda savaşçılara ve çatışmanın tarafı olmayan sivilere yönelik düzenlemeleri içeren uluslararası insancıl hukuk, silahlı çatışma ortamlarında faillerin bireysel cezai sorumluluğunu düzenleyen uluslararası ceza hukuku ile bu iki alanı genişleten, her zaman uygulanabilen uluslararası insan hakları hukuku; işkence, soykırım ya da kölelik gibi eylemlerin hiçbir koşulda, zamanda kabul edilemeyeceğini, herhangi bir gerekçe ile meşrulaştırılamayacağını açıkça düzenler. Yazılı olsun ya da olmasın tüm toplumların her zaman ve koşulda uymayı taahhüt ettiği bu “mutlak yasak” kadınlara yönelik cinsel saldırı eylemleri açısından ise halen söz konusu değildir (Sellers 2002).

Silahlı çatışma ve savaşlar açısından hukukun modern araçları tartışılmaya başlanıncaya kadar da savaş hukuku kuralları tecavüz eylemini yasaklıyordu. Ancak, toplumun varlığını koruması ve savaş kazanan tarafın “bozulmamış” bir toplumun “semeresini toplaması” açısından öngörülen bir yasaklamaydı. Hukuka uygun bir kuşatma söz konusuysa, tecavüzün de diğer bazı suçların da yasal askeri araçlar olduğu kabul edilmişti (Sellers 1999). 1949’da işgal altında olan sivilin korunması amacıyla düzenlenen 4. Cenevre Sözleşmesi kadınların onuruna yönelik her türlü cinsel saldırı biçimini yasaklanmıştır (Birleşmiş Milletler 1949d). 1977 yılında Birinci, İkinci ve Üçüncü Cenevre Sözleşmeleri’nde yapılan değişiklikle uluslararası ya da iç savaş durumlarında, silahlı güçlerin eski ve mevcut üyelerine, savaş esirlerine, düşman olarak görülen sivilere yönelik cinsel şiddet eylemleri yasaklanmıştır (Birleşmiş Milletler 1949a, 1949 b, 1949c).

Cinsel şiddeti doğrudan yasaklayan insancıl hukuk kurallarına rağmen, uluslararası ceza hukuku alanındaki tartışmalar, cinsel şiddeti soykırım, insanlığa karşı suç ve savaş suçu gibi suçların bir unsuru olarak değerlendirilebilmektedir. 1949’dan itibaren sivilere yönelik cinsel şiddet eylemlerinin yasaklanmasına rağmen, uluslararası ceza hukuku alanındaki yargılamalarda cinsel saldırı suçlarının cezalandırılabilirliğinin izi henüz yakın tarihli kararlarda izlenmektedir. Roma Statüsü ile kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi ile daimi nitelikte olmayan ancak uluslararası ceza hukuku açısından içtihadı bilgiyi oluşturan Nürnberg Mahkemesi, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi kararları, temel olarak cinsel saldırı suçlarını insanlığa karşı suç veya savaş suçu olarak değerlendirmektedir³.

1998 yılında imzaya açılan ve 2002 yılında yürürlüğe giren, Uluslararası Ceza Mahkemesine yargı yetkisini veren Roma Statüsü 7(1)(g) gereği, herhangi bir sivil nüfusa karşı yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlenen tecavüz, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkta diğer cinsel şiddet eylemleri insanlığa karşı suç niteliğindedir (Uluslararası Ceza Mahkemesi 1998). Yine statünün 8(2)(b)(xxii) ve 8(2)(e)(vi) maddeleri açısından uluslararası nitelikte olan

³ Daimi nitelikte olmayan Uluslararası ceza hukuku alanındaki yargılamaları gerçekleştiren diğer Mahkemelerin Statüleri de Roma statüsü ile paralel düzenlemelere sahip olduğundan burada temel çerçeve metinler olarak Roma Statüsü hükümlerine yer verilmiştir.

ya da olmayan silahlı çatışma hallerinde yukarıdaki fiillerin işlenmesi savaş suçu niteliğindedir (Uluslararası Ceza Mahkemesi 1998).

Tecavüz suçunun unsurlarının belirlendiği ilk dava, Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi önüne gelen 1998 tarihli Savcılık v. Akayesu kararıdır. Bu davada tecavüz “bir şahsa karşı cebri koşullar altında işlenen, cinsel bir niteliğe sahip fiziksel bir saldırı” olarak tanımlanmıştır (Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi 1996). Soykırım ve insanlığa karşı suç kapsamında değerlendiren Akayesu kararından yaklaşık 4 ay sonra, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcılık v. Furundžija kararında yeniden tecavüz eylemini tartışmıştır. Tecavüzün Cenevre Sözleşmeleri’nin ortak 3. maddesinin (işkence) ihlali anlamına geleceğini kararlaştıran Mahkeme, yine tanık ve tecavüze maruz kalan kişilerin ayrıntılı anlatımlarını delil olarak değerlendirmiştir. Bu kararın en önemli özelliği, tanığın -aynı zamanda tecavüze maruz kalan kişinin- ifadesindeki çelişkilerle ilgili yürütülen tartışmalardır. Mahkeme, tedavi sürecinin bir yargılama için bahis konusu olabilecek gerçeklerin ortaya çıkarılmasıyla ilgili olamayacağını, ifadelerinde çelişkilerin ve tutarsızlıkların TSSB tanısı ile birlikte değerlendirileceğini; dahası belirsizliklerin travmatize olduğu belgelenmiş olan mağdur açısından lehe yorumlanabileceğini kararlaştırmıştır (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi 1998).

2001’de Savcılık v. Kunarac&Kovac&Vokovic kararında Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi insanlığa karşı suç ve ortak 3. maddenin ihhalinden dolayı sanıkları cezalandırmıştır. Ancak bu kararla tecavüz eylemi tanımında baskı, zor veya zor kullanma tehdidi koşulunun aranmayacağı, yerine rızanın olup olmadığının aranacağına hükmedilmiştir. Ayrıca failin kastı açısından, cinsel duhule yönelik özel saik aranması ve kişinin rızası dışında olduğuna dair failin bilgisinin olması koşulları da suçun unsuru olarak değerlendirilmiştir (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi 2001).

2006’da Gacumbitsi v. Savcılık temyiz başvurusunda Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi tecavüz eyleminde “rızanın olmadığının” kanıtlanmasını zorunlu bir unsur olarak tanımlamıştır (Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi 2006).

Sierra Leone Özel Mahkemesi de 2007 yılında Savcılık v. Brima & Kamara & Kanu yargılamasında insanlığa karşı suç olarak tecavüzün rızaya dayanmayan, failin, duhule yönelik özel kastının olması ve mağdurun rızası dışında bu eylemi gerçekleştirdiğini biliyor olması unsurlarına sahip olması gerektiğine karar vermiştir (Sierra Leone Özel Mahkemesi 2007) .

Kendi içinde tecavüz eyleminin sürekli değişen ve rıza meselesi etrafında dolanan tanımı, tecavüze maruz kalan kadınların “cinsel şiddete maruz kalmama özgürlüğü” açısından uluslararası insan hakları hukuku alanındaki yaklaşımlarla ile birlikte değerlendirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. 1979 yılında imzalanan Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW), kadına yönelik ayrımcılığın uluslararası karakterini ortaya koyan ilk sözleşmedir (Birleşmiş Milletler 1979). 1992’de CEDAW 19 Nolu Önerge ile kadınlara ve kız çocuklarına silahlı çatışma ortamlarında insancıl normların ayrımcılığa dayanmadan uygulanması ve eşit korumaya sahip olduklarını açıkça ifade ederek cinsel şiddet alanındaki insancıl kuralların CEDAW alanına

çekilmesine imkân vermiştir (Birleşmiş Milletler 1992). 2013’de 30 Nolu Önergesi ile kadınının insan haklarının, tüm zamanlarda korunmasına dair taraf Devletlerin tüm önlemleri alması gerektiğinin altı çizilmiş ve cinsiyet eşitliğinin çatışma öncesi, sırasında, sonrasında sağlanma zorunluluğu olduğunu ifade edilmiştir. Kadınların çok farklı deneyimlerinin barış süreçlerinin içkin bir parçası olmasının güvence altına alınması gerektiğini belirtilmiştir. Özellikle savaş ve çatışma dönemlerinde, devlet dışı aktörlerin eylemleri açısından ortak 3. maddenin (işkence yasağı) uygulanacağı bildirilmiştir. Önerge ile Devletleri BM Güvenlik Konseyinin Kadın, Barış ve Güvenlik konusunda aldığı kararların uygulanmasının sağlanmasını güvence altına almaya çağırmaktadır (Birleşmiş Milletler 2013).

BM Güvenlik Konseyi de, ilki 1325 (2000) sayılı karar olmak üzere 2013 yılı itibarıyla konuyla ilgili yedi karar almıştır. Komitenin 19 Nolu Önergesinden sonra, alınan 1820 (2008) sayılı Kararda, kadınların çatışma ve savaş ortamlarında korunmasına yönelik insancıl hukuk ilkeleriyle beraber insan hakları hukuku normlarının da uygulanması gerektiği belirtilerek cinsel şiddet savaş taktiği olarak ifade edilmiştir. Devletler sivillerin bu savaş suçundan korunması için her türlü önlemi almaya çağırılmıştır (Birleşmiş Milletler 2008). 1888 (2009) sayılı Karar ile çatışma süreçlerinde cinsel şiddet konusunda çalışacak özel temsilcinin seçilmesi için Genel Sekreter görevlendirilmiş (Birleşmiş Milletler 2009a) ve 1889 (2009) sayılı Karar ile de çatışma sonrası dönemlerde kadının katılımının özel önemi olduğuna dair vurgu yapılmıştır (Birleşmiş Milletler 2009b). Diğer kararlar da cinsel şiddete maruz kalan kadınların onarılması açısından çatışma sonrası ülkelerin sağlaması gereken özel hizmetlere atıf yapılmıştır.

Esasen barış ve güvenlik konseptinin devamı açısından kadınlara yönelebilecek cinsel şiddetin önlenmesi perspektifine sahip olan Güvenlik Konseyi, CEDAW önündeki tartışmalara ve özellikle 1995’de gerçekleşen Pekin Konferansının sonuçlarına da referans göstermektedir. Pekin Deklarasyonu, soykırım, tecavüz ve etnik temizlik eylemlerini sadece insancıl hukuk ihlali değil ama insan hakları ihlali olarak ilan etmiş ve iki alanında birbirinden ayrılmaz niteliğini ortaya koymuştur (Birleşmiş Milletler 1995).

Türkiye’nin ilk imzacısı olduğu, 1 Ağustos 2014’te yürürlüğe giren ve kısaca İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen Avrupa Konseyi Kadına Yönelik Şiddetin ve Aile içi Şiddetin Önlenmesi Sözleşmesi ise açıkça Cenevre sözleşmelerine atıf yapmakta ve “çatışma ortamları ile savaş durumunda kadınların tecavüz de dâhil olmak üzere her türlü cinsel saldırıya karşı korunacağını” düzenlemektedir. Sözleşmenin savaş ve barış durumunda geçerli olduğu da ayrıca hüküm altına alınmaktadır (Avrupa Konseyi 2014).

Avrupa Konseyine üye devletlerin taraf olduğu İstanbul Sözleşmesi esasen Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) cinsel saldırı eylemlerine yönelik içtihatlarını değiştirmek için de bir imkân sağlayabilecektir. AİHM, 1985 yılında X. ve Y vs. Hollanda kararında zihinsel engelli olan kız çocuğuna yönelik tecavüz eyleminin soruşturulmamasının, fiziksel ve ruhsal bütünlüğünün ihlali anlamında özel hayatın gizliliğinin ihlali olduğuna hükmetmiştir (Avrupa Konseyi 1985). AİHM ilk kez 1997 yılında, Aydın vs. Türkiye kararında, tecavüzün işkence yasağının ihlali anlamına geldiğine hükmetmiştir

(Avrupa Konseyi 1997). 2004 yılında M.C vs. Bulgaristan kararı ise tecavüz eyleminin işkence ve kötü muamele yasağı ile özel hayatın gizliliğinin ihlali anlamına geldiğine karar vermiştir. Özellikle uluslararası ceza hukukuna atıfta bulunulan kararda tecavüz eyleminde rıza tartışması açısından, failin zor kullanması ve tecavüze maruz kalanın direnmesi şartlarının arandığını, ancak bu durumun yerine kişinin etrafındaki zorlayıcı koşulların (yaşı, kaç kişinin fail olduğu, çevresel şartlar) varlığının yeterli olacağını kararlaştırmıştır (Avrupa Konseyi 2004).

Soykırım, insanlığa karşı suç veya savaş suçu olarak tecavüz eylemi, geniş ve sistematik bir saldırının varlığının ortaya konması halinde uluslararası ceza hukuku açısından cezalandırılan bir eylemdir. Silahlı çatışma ortamlarında ya da uluslararası nitelikli bir çatışma bağlamında gerçekleşen tecavüz eylemlerinin bu anlamda ikili bir karşılığı vardır. Tecavüz; mahkemenin yargılama yetkisi bağlamında bir çatışmanın olduğunu kanıtlayan temel unsur olabileceği gibi, ortaya konmuş bir çatışmada gerçekleşmiş suçlardan biri olarak da değerlendirilebilir. Bir sivil nüfusa ya da “savaşılan tarafa ait” olan kadın bedeni; ya da bireyselleştirilmeye çalışıldığı haliyle onuruna yönelen bir cinsel nitelikte saldırının nesnesi olarak kadın bedeni her iki tanımın çekirdeğini oluşturmaktadır. Her ne kadar rızanın ne anlama geldiğine yönelik koruyucu ilkeler ortaya konmuş ve tüm yargılamalarda savaş ve çatışma dönemlerinin baskıya imkan veren bir çevre sunacağı kabul edilmiş olsa da, özellikle tecavüze maruz kalanın rızası olup olmadığına yönelik bir tartışmanın bu her iki imkanı da daralttığı düşünülmektedir. Sadece savaş ya da çatışma olmayan durumlarda uygulanması benimsenen insan hakları hukuku kurallarını bu anlamda insancıl hukuk ve uluslararası ceza hukuku alanına taşıyan dinamiğin kadınların baskısıyla olduğu açıktır. Ancak henüz gelişme aşamasında olduğu da açıktır. Özellikle mutlak bir yasak olarak düzenlenmeyen cinsel şiddete ilişkin hükümler, patriyarkal bir hukuk kültürünün bütünsel olarak zorlanmasını gerektirmektedir. Rıza tartışmasına odaklanmış cinsel şiddet eylemlerinde sorumluluk tartışması açısından da bu husus önemlidir. Zira suçun asli faili olmamasına rağmen hiyerarşik olarak suçun işlenmesi emrini verecek, suçu kolaylaştıracak, suçun işlenmesine göz yumacak nitelikte yardım ve yataklık eden açısından cezai sorumluluk öngörülmesine rağmen, rızaya odaklı bir yaklaşımın bu sorumluluğun da üstünü örttüğü açıktır. Nitekim Uluslararası Ceza Mahkemesinin 2014 yılında verdiği Savcılık v. Katanga kararında, Bogoro saldırısı ile ilgili savaş suçundan mahkûmiyetine karar verilen fail, tanık ya da tecavüze maruz kalanların beyanlarıyla tecavüz suçunun işlendiği sabit olmakla birlikte, bu suçlardaki katkısı olduğunu gösteren makul şüphenin ötesinde delil olmadığı gerekçesiyle beraat etmiştir (Uluslararası Ceza Mahkemesi 2014). Bu hususların yanı sıra kadınlara ilişkin hükümler, 1977 yılında Cenevre Sözleşmelerinde yapılan değişiklikteki ihtimaller dışında, kadınların sivil olması ihtimaline odaklanmaktadır (Cernak 2015). Savaşçı olsun olmasın tüm kadınların, cinsel şiddete maruz kalmama özgürlüğüne sahip olduğu, yazılı bir düzenlemeye ihtiyaç duymadan kabulü gereken bir ilkedir.

Sonuç Yerine

Savaş ve çatışmaların sayısının, neden olduğu hak ihlallerinin, ölümlerin giderek arttığı günümüzde; özellikle Ortadoğu'da çatışmasızlık “kırılğan bir denge” halinde görünmektedir.

Savaş zamanlarında, milliyetçilik ve militarizm sarmalı içinde, cinsiyetler arasındaki hiyerarşik ilişki, erkek egemen hegemonya tarafından zorbalıkla, şiddetle yeniden kurulur. Savaşmayı erkeklik görevi kabul eden, kahramanlık hikâyeleri ile erkekleri savaşın acımasızlığına göz yummaya çağıran bu kavrayış, savaş ya da barış gözetmeden kadın bedenini hegemonyanın nesnesi haline getirir. Yakın zamanda coğrafyamızda yaşadığımız gibi, “zafer”, öldürülmüş bir kadın militanın çıplak bedeninin sergilenmesi olur.

Kadınlar yaşadıkları toplumun militarizasyonuna karşı çıkararak savaşın cinsiyetçi işleyişini ve neden olduğu yıkımları gösterebilir; bunun için savaşın böldüğü diğer kadınlarla aralarında dayatılan sınırları kırabilirler. Türkiye’de yaşanmakta olan silahlı çatışmalarda Türk ve Kürt kadınlarının kurdukları barış amaçlı birliktelik, farklı hakikatlerin paylaşılmasını sağlayarak kadınları, milliyetçiliğin ayrıştırmasına karşı eşitlik zemininde buluşturmaktadır.

Kadınların doğal olarak barışçıl olduğu varsayımı; doğru olmadığı gibi kadını özne olmaktan uzaklaştırır. Kadınların silahlı mücadeleye yoğun oranda katılmalarına rağmen, sıklıkla barış görüşmeleri ve karar alma süreçlerinin dışında bırakılmaları da bu varsayımın uzantısıdır.

Kadınlar, travmalarının faili olan anlayış ve kurumlar varlıklarını devam ettirdiği sürece ve ataerkinin iktidarı sürekli yeniden üretildikçe güvende olamayacaklardır.

Öyle ise; savaş konu alan bilimsel araştırmalarda gözlenen tarafıllık, uluslararası hukukun yüzyıllara yayılan ağır adımları umut kırıcı olsa da, kadınların yaşanan travmalarla başa çıkabilmek ve sağkalım için hakikat, adalet ve uzlaşma süreçlerine katılma konusunda ısrarcı olması gerekir.

Savaş ve çatışmaların görünmeyen kadınları, barışın kurucusu olmadıkça cinsiyetçiliğin yeniden üretilmesi tehdidi sona ermeyecektir.

Kaynaklar

- Akgül Ç (2013) Milliyetçi Söylemin Her Daim Poiné’si; Savaş Tecavüzleri. Alternatif Politika, 5 (1): 91-113.
- Althusser L (1970) İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, (Çev. Y Alp, M Özişik), İletişim Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2000, s. 32-38.
- Altınay A G (2013) Milliyetçilik Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm, Vatan, Millet, Kadınlar, Derleme, İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Basım, s. 15-30.
- Amnesty International (2015) News, CAR: UN troops implicated in rape of girl and indiscriminate killings must be investigated, 11 August 2015, 24 Ağustos 2015 tarihinde <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/08/car-un-troops-implicated-in-rape-of-girl-and-indiscriminate-killings-must-be-investigated/> adresinden erişildi.
- Arendt H (1996) Şiddet Üzerine, (Çev. B Peker), Cogito Şiddet, Sayı: 6-7, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 41-63

- Avrupa Konseyi (2004) AİHM, M.C v. Bulgaristan, 04 Mart 2004, 39272/98, 24 Ağustos 2015 tarihinde <https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/caselaw/CASE%20OF%20M.C.%20v.%20BULGARIA.pdf> adresinden erişildi.
- Avrupa Konseyi (1985) AİHM, X ve Y v. Hollanda, 26 Mart 1985, 8978/80. 24 Ağustos 2015 tarihinde <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603> adresinden erişildi.
- Avrupa Konseyi (1997) AİHM, Şükran Aydın v. Türkiye, 25 Eylül 1997, 57/1996/676/866. 25 Ağustos 2015 tarihinde <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58371> adresinden erişilmiştir.
- Avrupa Konseyi (2014), İstanbul Sözleşmesi, 22 Ağustos 2015 tarihinde <https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Turkish.pdf> adresinden erişildi
- BİA Haber Merkezi (2008) BM Kararı: Kadına Cinsel Şiddet Bir Savaş Taktiği, Durdurun, New York, 20 Haziran 2008, 20 Ağustos 2015 tarihinde <http://bianet.org/bianet/dunya/107777-bm-karari-kadina-cinsel-siddet-bir-savas-taktigi-durdurun> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1949 c) Üçüncü Cenevre Sözleşmesi, 16 Haziran 2015 tarihinde <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/375?OpenDocument> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1949d) Dördüncü Cenevre Sözleşmesi, 16 Haziran 2015 tarihinde <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/380> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1979) Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi, 30 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1992) Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi 19 Nolu Önerge, 30 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/recomm.htm#recom19> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1995) Pekin Deklarasyonu, 30 Ağustos 2015 tarihinde http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/csw/pfa_e_final_web.pdf adresinden indirildi.
- Birleşmiş Milletler (2008) Güvenlik Konseyi 1820 sayılı Kararı, 19 Haziran 2008, 30 Ağustos 2015 tarihinde [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1820\(2008\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1820(2008)) adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (2009a) Güvenlik Konseyi 1888 sayılı Kararı, 30 Ağustos 2015 tarihinde [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1888\(2009\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1888(2009)) adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (2009b) Güvenlik Konseyi 1889 sayılı Kararı, 05 Ekim 2009. 30 Ağustos 2015 tarihinde erişildi. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1889\(2009\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1889(2009))
- Birleşmiş Milletler (2013) Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi 30 Nolu Önerge, 30 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler(1949 b) İkinci Cenevre Sözleşmesi, 16 Haziran 2015 tarihinde <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/370?OpenDocument> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler(1949a) Birinci Cenevre Sözleşmesi, 16 Haziran 2015 tarihinde <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/365?OpenDocument> adresinden erişildi.
- Bock G (1992) Nazi Toplumsal Cinsiyet Politikaları ve Kadınların Tarihi (Ed. G Duby, M Perrot 5. Cilt Edi F Thebaud). Kadınların Tarihi Cilt V: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru, (Çev. A Fethi), Türkiye İş Bankası Yayınları, Birinci Baskı, 2005, İstanbul, s.144-152
- Brumfield B (2015) Empty Out Boston; Starve Moscow, And You May Understand Some Of Syria's Hell, CNN, 18 Nisan 2015, 24 Ağustos 2015 tarihinde <http://edition.cnn.com/2015/04/17/middleeast/syria-civil-war-by-the-numbers/> adresinden erişildi.
- Butler J (1999) Cinsiyet Belası, (Çev. B Ertür), Metis Yayınları, İstanbul, 2008, 11-32
- Cernak S (2015) Sexual Assault and Rape in the Military: The Invisible Victims of International Gender Crimes at the Front Lines, 22 Mich J Gender L 22 (1): 207-241.
- Çağlayan H (2008) Milliyetçilik ve Kadına Yönelik Şiddet. 1. Kadın Sağlığı Kongresi; Kadına Yönelik Şiddet, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara, s.56-67

- Çağlayan H (2009) Politik Katılım-Özgürleşme Geriliminde Kürt Kadınları. Toplum ve Kuram Yayınları, 2: 231-238.
- Çandar C, Ensaroğlu Y, Sancar M ve ark. (2012) Çatışmanın Cinsiyetçi Etkileri; Türkiye, Demokratik Gelişim Enstitüsü, Londra.
- Çebi ŞO (2010) Terörizm Olgusu üzerinde Kadın Militanların Analizi. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- De Grazia V (1992) Mussolini İtalyan Kadınlarını Nasıl Yönetti? (Edi. Duby G, Perrot M; 5. Cilt Edi Thebaud F). Kadınların Tarihi. Cilt V: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru, (Çev. A Fethi), Türkiye İş Bankası Yayınları, Birinci Baskı 2005, s.129-135.
- Doni E, Valentini C (1994) Etnik Tecavüz Bosnalı Kadınların Dramı, (Çev. S Tutan), Real Yayınları, İstanbul, s.37-41.
- Enloe C (1982) Muz, Üsler, Ataerkillik, Latin Amerikada Askeri Diktatörlük Ve Kadın. (Derleyen Ü Cizre, S Üşür, Çev. A Özkazanç), Belge Yayınları, s.17-24.
- Enloe C (1999) Manevralar, Kadın Yaşamının Militarize Edilmesine Yönelik Uluslararası Politikalar, (Çev. S Çağlayan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006,199-260.
- Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (1998) Savcılık v. Furundžija Kararı. 10 Aralık 1998, 15 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf> adresinden erişildi.
- Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (2001) Savcılık v. Kunarac&Kovac&Vokovic Kararı, 22 Şubat 2001. 15 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf> adresinden erişildi.
- Foucault M (1976) Toplumun Savunmak Gerekir, (Cours au Collège de France 1975-1976), (Çev. Ş Aktaş), Cogito 120, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.37-55.
- Gambetti Z (2009), İktidarın Dönüşen Çehresi: Neoliberalizm, Şiddet Ve Kurumsal Siyasetin Tasfiyesi, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 40:143-164.
- Gögen S (2011) Bir Savaş Silahı Olarak Kadına Yönelik Cinsel Şiddetin Sağlık Üzerine Etkileri, Bosna Savaş Örneği, TAF Prev Med Bull 10(1): 119-126.
- Güvenç B (1995) Barış Kültürü mü, Yoksa Barış için Kültür mü?, Cogito Barış ve Savaş, Sayı:3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, 25.
- İstanbul Protokolü (2000) İşkence Ve Diğer Zalimane İnsanlık Dışı Aşağılayıcı Muamele Veya Cezaların Etkin Biçimde Soruşturulması Ve Belgelendirilmesi İçin Kılavuzu, (Çev. H Eryılmaz, Ş Korur Fincancı, Ö Özkalıpçı, M Paker), Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara, s. 68-72
- Kaplan Ç (2015) “Asker ve gerilla annesi kucaklaştı: Barışı biz getireceğiz”, DİHA, İstanbul, 01 Eylül 2015, 9 Eylül 2015 tarihinde <http://www.evrensel.net/haber/259554/asker-ve-gerilla-annesi-kucaklasti-barisi-biz-getirecegiz> adresinden erişildi.
- Kaptanoğlu C (2007) Şiddet Sempozyumu, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara, s. 27-38
- Kural B (2013), Yekitiya Star’dan Halime Yusuf: Rojava’da Her Şey Kadınların Elinde, BİA Haber Merkezi, 06.12.2013, 20 Ağustos 2015 tarihinde <http://bianet.org/bianet/kadin/151847-rojava-da-her-sey-kadınların-elinde> adresinden erişildi.
- Lucas S (18.08.2014) EAWorldView, 24 Ağustos 2015 tarihinde <http://eaworldview.com/2014/08/iraq-feature-women-doctors-mosul-strike-intimidation-islamic-state/> adresinden erişildi.
- Makbul A (2013) Tahrir Meydanı’nda cinsel taciz neden artıyor?, BBC Kahire, 15 Şubat 2013, 26 Ağustos 2015 tarihinde http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/02/130215_tahrir_women.shtml adresinden erişildi.
- Mutluer N (2012) Türkiye’de Cinsiyet Hallerinin Sınırları: “Namussallaştırma”, 25 Ağustos 2015 tarihinde http://www.spod.org.tr/turkce/eskisite/wp-content/uploads/2012/04/nil-mutluer_makale.pdf adresinden indirildi.
- Özkazanç A (2010) Bilim ve Toplumsal Cinsiyet, 2. Kadın Sağlığı Kongresi; Kadını Görmeyen Bilim ve Sağlık Politikaları, Türk Tabipleri Birliği Yayınları; Ankara, s.17-23

- Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (1998) Savcılık v. Akayesu Kararı, 02 Eylül 1998, 10 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> adresinden erişildi.
- Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (2006) Gacumbitsi v. Savcılık Kararı, 07 Temmuz 2006, 10 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-01-64/appeals-chamber-judgements/en/060707.pdf> adresinden erişildi.
- Sellers PV (1999) The Cultural Value of Sexual Violence, American Society of Internatinal Law Proceedings of the Annual Meeting, Vol. 93, s. 319-321, 30 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/25659316> adresinden indirildi.
- Sellers PV (2002) Sexual Violence and Peremptory Norms: The Legal Value of Rape. 34 Case W Res J Int'l L, 34: 287-303.
- Sharara YP (1982) Üçüncü Dünyada İkinci Cins, (Çev. N Arman), Pencere Yayınları, İstanbul, s. 30-39
- Sierra Leone Özel Mahkemesi (2007) 20 Haizran 2007, Savcılık v. Brima & Kamara & Kanu Kararı, 22 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/613/SCSL-04-16-T-602.pdf> adresinden erişildi.
- Sjoberg L (2014) Toplumsal Cinsiyet Savaş ve Çatışma. (Çev.O Aydın). Altın Bilek Yayınları, İstanbul, s. 47-68
- Sputnik News (2015) "BM barış gücü askerleri, birçok ülkede tecavüz suçu işliyor", 21 Ağustos 2015, 24 Ağustos 2015 tarihinde <http://tr.sputniknews.com/afrika/20150821/1017262377.html#ixzz3nK57qQFz><http://tr.sputniknews.com/afrika/20150821/1017262377.html#ixzz3k2ktb3ef> adresinden erişildi.
- Street A, Vogt D , Dutra L (2009) A new generation of women veterans: Stressors faced by women deployed to Iraq and Afghanistan. Clin Psychol Rev, 29: 685-94.
- Türk Tabipleri Birliği (2014) Suriyeli Sığınmacılar ve Sağlık Hizmetleri Raporu, Türk Tabipleri Birliği Yayınları, Ankara.
- Türkay M (2014) Günümüz Savaşının Özellikleri Ve Halen Savaşan Bölgeler, Çocuklar Ve Savaş, HASUDER Yayın No 2014-1.
- Uluslararası Ceza Mahkemesi (1998) Roma Statüsü, 16 Haziran 2015 tarihinde <http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf> adresinden erişildi.
- Uluslararası Ceza Mahkemesi (2014) Savcılık v. Katanga Kararı, 23 Mayıs 2014, 10 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc2066572.pdf> adresinden erişildi
- UN, News Centre, Iraq: UN officials underscore need to bring perpetrators of Sinjar tragedy to justice, 3 August 2015, 24 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=51556#.Vfunr9Ltmkp> adresinden erişildi.
- Walby S (1992) Kadın ve Ulus. Vatan, Millet, Kadınlar (Ed. Altınay AG). İletişim Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2013, s.35-63.
- Wallström M (2010). Ending sexual violence: From recognition to action. Keynote Speech At The Women And War Unscr 1325 Tenth Anniversary Conference, BM, Washington, DC, 3 Kasım 2010, 24 Temmuz 2015 tarihinde <http://www.un.org/sexualviolenceinconflict/statement/women-and-war-unscr-1325-tenth-anniversary-keynote-speech/> adresinden erişildi.
- WHO (2003) Guidelines for medico-legal care for victims of sexual violence, 2003, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data, 14 Haziran 2015 tarihinde http://www.who.int/violence_injury_prevention/publications/violence/med_leg_guidelines/en/ adresinden erişildi.
- Wood P (2014) Seks kölesi Ezidi kadınlar anlatıyor: Ölmek istedik, BBC Türkçe, 22 Aralık 2014, 28 Ağustos 2015 tarihinde http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141222_ezidi_kadınlar adresinden erişildi.
- Yuval- Davis N (1997) Cinsiyet Ve Millet, (Çev. A Bektaş) , İletişim Yayınları, 3. Basım, İstanbul,2010, 18-50.
- Yüksel Ş (2012) Gündelik Yaşamda Şiddet, Ruh Sağlığı ve Psikoterapi. Psikiyatride Güncel, 2: 258-272

Cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyetin dışavurumu ile ilgili çeşitliliğin, insanlığın başlangıcından beri, her toplum ve coğrafyada mevcut olduğunun kabul edildiği günümüzde, dünya üzerindeki yaklaşık seksen ülkede kişiler cinsel kimlik özellikleri ya da bu doğrultuda söylem ve eylemleri nedeniyle suçlu görülebilmektedir. Kişinin karşı cins dışında cinsel ve duygusal ilgisinin olması, kendini doğduğu beden cinsiyetle ilişkili özelliklerinin dışında bir cinsiyet ile tanımlaması ya da cinsiyetinden beklenenin dışında özellikler sergilemesi, doğal insani çeşitliliğin bir yansımasıdır. Ancak, cinsellik ve cinsel kimlik, birey ve toplum üzerinde denetim sağlama iddiası taşıyan hemen tüm iktidar odaklarının ortak hedefidir.

Toplumlarda egemen olagelen ikili cinsiyet düzeni, heteronormativite, cinselliğin üremeye yönelik etkinliklerle eş kabul edilmesi, bu çeşitliliğin baskılanmasına aracılık eden temel yapılarıdır. İkili cinsiyet düzeni, kişilerin erkek ve kadın kategorilerinden birinde kendilerini tanımlamalarını; bu kategorilerin birbirleriyle keskin sınırlarla bölünmüş, bir arada olması imkansız, birbirinin zıddı bedensel, ruhsal, sosyal özellikler barındırdığı; her kategoriye dahil olan bireylerin kendi kategorisindeki diğer insanlarla tama yakın benzer, diğer kategoridekilerden tama yakın farklı olduğunu dikte etmektedir. Bu durumda, kişinin bedensel özellikleriyle örtüşmeyen bir cinsiyetle kendini tanımlaması, trans kimliğe sahip olması, benimsediği cinsiyet kimliğine uygun görünmek, giyinmek, davranmak istemesi ya da cinsiyet ifadesinin yaşadığı toplumdaki genel kabul sınırlarının dışında özellikler taşıması sorun olarak görülmektedir. Bu ikilik kadın ve erkeğin eşit görülmemesine, toplumsal yaşamın her alanında gözlenen erkek egemen söylem ve uygulamalara zemin hazırlamaktadır. Heteronormativite, sadece heteroseksüelliğin normal, sağlıklı, kabul edilebilir cinsel yönelim olarak görülmesi, başta eşcinsellik ve biseksüellik gibi heteroseksüellik dışındaki cinsel yönelimleri sorun haline getirmektedir. Günümüzde tıp, cinsel yönelimlerin çeşitliliğini olağan değişkenliğin yansıması olarak görüp, herhangi birini hastalık olarak kabul etmemektedir (Başar 2013a). Cinsiyet kimliği ile ilgili çeşitlilik de, bir akıl hastalığının yansıması olarak kabul edilip, bedensel cinsiyete uygun hale getirilmeye çalışılmamaktadır. Trans bireyler, cinsiyet kimliklerini bireysel ve toplumsal yaşamlarında ifade etmelerinin önündeki güçlükler konusunda

desteklenmeye, bedensel özellikleri geçiş süreci ile cinsiyetlerine uyumlu hale getirilmeye çalışılmaktadır (Başar ve Yüksel 2015). Ancak birçok toplumda yukarıdaki düşünce yapılarına hor görme, tiksinti, nefret gibi duyguların da eklenmesiyle oluşan homofobi ve transfobi yasalardan çok daha yaygın bir şekilde hüküm sürmektedir.

Cinsel kimlik çeşitliliğinin kimi öğelerinin suç olarak kabul edildiği toplumlarda, lezbiyen, gey, biseksüel ve translar (LGBT) kırbaçlanma, hapis, sürgün, hatta ölüm cezası ile karşılaşabilmektedir (ILGA 2015). Kendi cinsiyle cinsel birliktelik, büyük çoğunluğu Asya ve Afrika ülkelerinden oluşan 75 ülkede yasadışıdır. İran, Moritanya, Suudi Arabistan, Sudan, Yemen ile birlikte Nijerya ve Somali'nin bazı bölgelerinde ölümlerle cezalandırılmaktadır. Afganistan, Pakistan, Katar'da benzer bir ceza mevcutsa da uygulanması ile ilgili bilgi yoktur. Irak ve Suriye'de IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) örgütünün egemen olduğu bölgelerde LGBT'lerin vahşi yöntemlerle öldürüldüğü bilinmektedir. Ancak LGBT gruplara yönelik ayrımcılık, olumsuz yasal düzenlemelerden daha yaygındır. Örneğin, Dünya'nın en gösterişli onur yürüyüşü etkinliklerine evsahipliği yapan Brezilya, homofobik ve transfobik nefret cinayetleri açısından ilk sırayı almaktadır; aynı cinsten kişiler arasında evliliği düzenleyen yasaların geçerli olduğu Güney Afrika Cumhuriyeti, sıklıkla 'düzeltici tecavüz' adı verilen, lezbiyen kadınlara yönelik şiddet eylemleriyle gündeme gelmektedir (Jordan ve Morrissey 2013). Türkiye, cinsiyet geçişi yasal olarak düzenlenmiş görünse de, Avrupa'da en çok trans cinayeti kaydedilen ülkedir (TvT Research Project 2015). 2006'dan itibaren KaosGL Derneği tarafından düzenli olarak hazırlanan insan hakları izleme raporu 2014 içinde medyaya yansıyan veya Dernek tarafından ulaşılabilen cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine temelli 5 nefret cinayeti, 11 nefret suçu bildirmektedir (KaosGL Derneği 2015). Raporda nefret suçları dışında ayrımcılık olaylarına da değinilmekte, kurumsal düzeyde LGBT'lere yönelik ayrımcı tutum ve söylemin devam ettiğine işaret edilmektedir. Uzun süredir devam eden girişimlere rağmen Türkiye'de LGBT'lere yönelik ayrımcılık aleyhine bir yasal düzenleme yoktur. Birleşmiş Milletler'e üye ülkeler arasında LGBT'lere ayrımcılık aleyhine anayasal koruma sadece 8 ülkede, cinsel yönelim üzerinden işlenen nefret suçlarında cezanın ağırlaştırılmasına yönelik yasal düzenlemeler sadece 35 ülkede mevcuttur (ILGA 2015).

Savaşın Olmaması Barış için Yeterli Midir?

Barışın temelde iki şekilde tanımlanması yapılır, negatif tanım savaşın yokluğudur. Bu daha kolay ve günlük dilde daha yaygın kullanılan karşılığıdır. Pozitif tanım, yani ne olduğunda barıştan söz edilebileceği daha zor ifade edilmektedir. Ancak sıklıkla toplumsal olarak uyum, adalet, eşitlik ve benzeri arzulanan durumların geçerli olduğu yapıya işaret etmektedir. Bu açıdan toplumsal barış, sömürünün en düşük seviyeye indirildiği ya da ortadan kaldırıldığı, toplumsal adaletin sağlanabildiği, açık ya da gizli şiddetin egemen olmadığı toplumsal durum olarak tanımlanabilmektedir (Webel ve Barash 2008). Şiddetin yokluğu, sadece aşıkâr şiddet olaylarının yaşanmaması ile değil, şiddetin sosyal,

kültürel, ekonomik kurumların doğasında da dolaylı ve sinsi bir şekilde yer bulmaması ile mümkün olur. Toplumsal barışı tehdit eden yapısal şiddet, insanların ekonomik yeterlik, sosyal, politik, cinsel eşitlik gibi haklarından mahrum edilmesi, kişiye kendini gerçekleştirme, kendini değerli hissetme olanağı verilmemesi ile kendini gösterir. Bir toplum üyelerinin kişisel gelişimlerinin önünü keserek, iyilik hallerinin aksine işleyerek, sosyal baskı yoluyla yapısal şiddet sergiler. Barışa yönelik diğer bir tehdit de kültürel şiddettir. Bir kültürün doğrudan, dolaylı, yapısal yollarla toplumun üyelerine şiddet uygulanmasını meşru kılması kültürel şiddet olarak değerlendirilir.

Devletler ya da toplum içindeki önemli güç odakları arasında bir savaş olmadığında bile, toplumun LGBT üyelerine yönelik süregiden yapısal ve kültürel şiddet, giderek artan oranlarda bildirilen nefret suçları göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal barışın tesis edilebilmiş olduğundan bahsetmek güç olacaktır. LGBT'lerin, görünmez kılınması, görmezden gelinmesi yönündeki tüm çabalara rağmen, hemen her insan toplumunun önemli bir bileşeni olduğu açıktır. Örgütlü LGBT hareketi uzun bir süredir bu durumu sürekli gündemde tutmak ve toplumsal barışa katkıda bulunma çabası içindedir (Erol 2004).

“Barış” Döneminde LGBT'lere Yönelik Savaş

LGBT'ler, özel ve toplumsal yaşamlarında, sıklıkla damgalanma ve ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Damgalanma, sıklıkla bu kimliklerle kendini tanımlayan gruplara olumsuz özellikler atfetme, bu özelliklerin gruba dahil olan herkes için geçerli olduğunu varsayma, çeşitli kalıpyargıların yaygın kabulü ve önyargılarla kendini gösterir (Göregenli 2012). LGBT'lerin bireysel özellikleri görmezden gelinerek, sadece kimlikleri ile ilgili etiketlerden ibaret, insani özellikler taşımayan, çevreleri ve toplumu tehdit eden, toplum dışı öğeler olarak algılanması sağlanır. LGBT'lerin damgalanması, ayrımcılık ve şiddeti beraberinde getirir. Ayrımcılık tüm toplumsal kurumlarda LGBT'lerin görmezden gelinmeleri, görüldüklerinde dışlanmaları, baskı altında tutulmaları, haklarından mahrum bırakılmaları ya da diğerlerine göre daha olumsuz muamele görmeleri ile kendini gösterebilir. Türkiye'de LGBT bireyler üzerinde gerçekleştirilen geniş katılımlı bir çalışma, aile, eğitim ve çalışma hayatında, barınma, hukuk ve sağlık hizmetlerine erişimde önemli sorunlara işaret etmektedir (Yılmaz ve Göçmen 2015). LGBT'ler eğitim yaşamları süresince sıklıkla akran zorbalığına maruz kalırlar; idare ve eğitimciler sıklıkla bu duruma kayıtsız kalmakta, bazı durumlarda da zorbalığı destekler tutum sergilemektedirler. Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili özellikler nedeniyle eğitimin sürdürülememesi nadir görülen bir durum değildir. Herhangi bir nesnel dayanak olmaksızın, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği özellikleri polis, asker, öğretmen, din görevlisi gibi mesleklerin yapılmasının önüne engel olarak konulmaktadır. Bu meslekler dışında da, LGBT'lerin çalışma hakları herhangi bir yasal koruma olmaksızın sınırlandırılmakta, kişiler iş bulmak, yapmakta oldukları işi sürdürmekle ilgili güçlükler yaşamaktadır. Sıklıkla sosyal güvence olmadan, benzer işleri yapan kişilerden düşük ücretlerle çalışmak

zorunda kalmaktadırlar. Konut edinme, barınma imkanları açısından da ayrımcı tutumlar LGBT'lerin yaşamını güçleştirebilmektedir. Yaşanan ayrımcılık durumlarında ya da nefret suçu mağduru olduklarında hukuki süreçlerden toplumun diğer üyeleri ölçüsünde yararlanamamaktadırlar. LGBT'lere yönelik nefret suçlarında, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili özelliklere dayanarak, cezalarda tahrik indirimine başvurulması bu suçları teşvik edici nitelik taşımaktadır (KaosGL Derneği 2015). Mesleki etik ilkelerinin aksine sağlık hizmeti veren kişilerin LGBT'lere yönelik ayrımcı tutumları da sıklıkla gündeme gelmektedir.

Toplumsal yaşam içinde ayrımcılık kurumlar ve düzenlemeler aracılığıyla uygulanabildiği gibi, kendisini kişiler arası ilişkilerde de gösterebilmektedir. Etnik köken, din gibi ayrımcılık alanlarından farklı olarak, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli ayrımcılık mağduru olan bireyler, aileleri ve yakın çevreleri ile benzer bir deneyim yaşamamaktadır. Aksine, kişinin cinsel kimliği ile ilgili özellikleri konusunda ilk olumsuz deneyimleri sıklıkla ailesi ve yakın çevresi ile ilişkilerinde kendisini göstermektedir. LGBT'lerin ailelerinin yakınlarını kimlik özellikleriyle birlikte kabul etmesi ve destekleyici bir tutum sergilemeleri, bir kabul süreci sonunda mümkün olabilmektedir. Ancak sıklıkla bu sürecin ilk dönemi sancılı geçmekte, LGBT'ler aile içinde sözel, fiziksel şiddete maruz kalmaktadır (Başar ve Yüksel 2015, Yılmaz ve Göçmen 2015). Sosyal destek damgalanma ve ayrımcılığa maruz kalan bireylerin stresle başa çıkmalarında en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir (DeLongis ve Holtzman 2005, Hatzenbuehler 2009). En önemli sosyal destek kaynaklarının aile ve arkadaş çevresi olduğu kabul edilir. Ancak LGBT bireyler söz konusu olduğunda, açılma sürecinde bu kaynaklardan alınan destek hemen her zaman pamuk ipliğine bağlı gibi hissedilmektedir. Açılma gerçekleşmeden önce, yakın çevreleri tarafından toplumsal normlara uyumlu görülmeyen özellikleri nedeniyle ilişki sorunlu bir hal almış olabilmektedir. Dahası kimliğiyle ilgili açık olduğunda, gizleyemediği ya da gizlememeyi seçtiğinde, bu desteği tamamen kaybetme endişesi LGBT'lerde yaygın bir durumdur. Kendilerine benzer şekilde damgalanmaya maruz kalan diğer LGBT'lere ulaşmaksa, birçok LGBT için kolay gerçekleştirilebilir bir yol değildir. Öncelikle LGBT gruplara ulaşım bir ölçüde açılmayı gerektirmektedir. Mevcut olduğunda LGBT örgütlerinin önemli bir akran desteği sağladığı bilinmektedir. Ancak destek sağlayabilecek LGBT oluşumları her toplumda ve her bölgede bulunmamaktadır; toplumsal baskının hakim olduğu koşullarda diğer LGBT'lere ulaşmanın yöntemleri sınırlıdır.

Deneyimlenen ayrımcılık dışında, her an benzer bir muameleye maruz kalma endişesi şeklinde yaşanan ayrımcılık beklentisi, dahası bu nedenle kendini gizlemek, açık etmemek için yedi gün yirmi dört saat çaba sarf etme gerekliliği LGBT bireyler için önemli bir stres kaynağıdır (Meyer 2003). LGBT'ler gizli olduklarında, bu durumu kendilerine sakladıklarında dahi ayrımcılıktan kaçınmaları mümkün değildir. Doğrudan kimlik özelliği ile ilgili olmasa da, toplumda kabul görenin dışında cinsiyet ifadesiyle ilgili özellikler olduğunda ayrımcılık riski her zaman mevcuttur. Dahası her an açığa çıkıp tüm yaşam dengelerini alt üst edebilecek, tüm kazanımlarını kaybetmesine, toplum dışı

kalmasına neden olabilecek bir sırrı saklamanın yükü kişinin iyi olmasına imkan vermemektedir. Bunların da ötesinde, gizli olmak, kişinin kendisi olabilmesinin önünde önemli bir engeldir. Sürekli rol yapıyor olmak, bazen çevrenin baskısı, bazen de başka bir yol bulamadığı için kendi seçimi olarak, istemediği kişilerle evlenmek, cinsel birliklilik yaşamak, ilişki kurmak kişiye iyi gelemaz. Aksine sorunların, suçluluk ve utanç hissinin, gelecek kaygılarının katmerlenmesine neden olmaktadır.

Damgalanmanın bedensel ve ruhsal sağlığa olumsuz etkileri olduğu, sağlıkla ilgili davranışları ve hizmet için başvuruyu olumsuz etkilediği, diğer damgalanan gruplarda olduğu gibi LGBT bireylerde de gösterilmiştir (Mays ve Cochran 2001, Pascoe ve Richman 2009, Almeida ve ark. 2009). Toplum kaynaklı damgalanmanın bu etkilerinin yanı sıra, damgalanmanın olumsuz öğelerinin içselleştirilmesi, LGBT bireylerin kimlik gelişimi süreçlerinde ciddi zorlanmalar yaşadıkları dönemler geçirmelerine neden olabilmektedir (Başar 2013b, Başar ve Yüksel 2015). Kişilerin kendi cinsel kimlik özelliklerinin farkına varıp, tanımlamaya çalıştıkları, bununla ilgili kendi önyargı ve kalıpyargılarının yanı sıra çevrelerinden kendilerine yöneltilen olumsuz yaklaşımlarla başa çıkmaya çalıştıkları, bu yönlerini yakınları ile paylaştıkları, kimlik özelliklerini yaşamlarının bir parçası olarak ifade etmeye başladıkları dönem açılma süreci olarak adlandırılır. Bu süreç kişinin bedensel, ruhsal ve sosyal gelişimi ile toplumsal ve içselleştirmiş olduğu bireysel damgalanma arasındaki etkileşimle ilgilidir. Bu dönemde süregelen stresle ilişkili olabilecek ruhsal yakınma ve bozukluklar sık görülmektedir. Kişinin kimliği ile ilgili görüş ve duygularının ikircikli, kaygısının yoğun olmasına dayanarak, kimi ruh sağlığı çalışanlarınca cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğinin değiştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmaktadır. Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğinin değiştirilebildiği yönünde bilimsel kanıt yoktur; bu uygulamalar etik değildir ve kişinin kendisini daha fazla yargılamasının ötesinde bir etkisi olmamaktadır. Ruh sağlığı çalışanları danışanlarının cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğini tayin etmeye, değiştirmeye çalışmamalı, kişinin kendini tanıması ve geliştirmesi, ruhsal bütünlüğünü sağlaması ve toplumsal uyum sorunlarının üstesinden gelmesini desteklemelidir.

“Barış” Döneminde Göç

Deneyimlenen ve beklenen ayrımcılık nedeniyle LGBT’lerin önemli bir kısmı ‘gitmeyi’ seçer. İçinde doğduğu, yetiştiği, yaşadığı çevreden başka bir ortamda kendisi olarak hayatını sürdürmenin daha kolay olacağı beklentisi bunda önemli bir rol oynar. Yeni bir çevrede, kendini daha fazla güvende hissedebileceğini düşünür. Böylece, kendisi olduğunda kıracağı, üzeceği, öfkeliendireceği ‘yakın’larından, yaşamı boyunca kurduğu, ama sürekli gizli kalmakla ilgili bir dengeyi gözetmesini gerektiren ilişkilerden uzaklaşmanın kendine iyi geleceğini ummaktadır. Bunun için de özellikle LGBT’lerin daha özgür bir şekilde var olabildiklerini düşündüğü ya da olabildiğince çeşitli insanlardan oluşan, aralarında kaybolabileceğini umduğu, yaşadığı yerde olduğu gibi parmakla gösterilmekten kurtulacağı büyük şehirler, metropoller, hatta başka ülkelere gitmenin yollarını bulmaya

çalışır. LGBT'ler bazen eğitim, bazen işle ilgili gerekçeler bularak, bazen de gerçek anlamıyla kaçarak göç edebilirler. Bu göç, yaşamı tehdit edecek ölçüde şiddet veya şiddet tehdidi altında olduğu zamanlarda, hayatta kalmanın bir yolu olabilmektedir. Ancak bu düzeyde olmasa da, olmadığı bir kimliğin içine hapsolup kalmış olmaktan kurtulma girişimi olarak anlaşılması güç değildir.

Ancak gidilen yer, her zaman beklenen güven koşullarını sağlamayabilir. Zira homofobi ve transfobi kişinin yaşadığı yerle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra, genellikle kişi içselleştirdiği homofobi ve transfobiyi de beraberinde götürmektedir. Yine de, diğer LGBT'lerle ve LGBT örgütlerle iletişimin daha kolay olacağı, kişinin kendisi olarak var olmasının önündeki engellerin daha sınırlı olduğu, birey olarak göreceli daha özgür olduğu bir çevreye göç etmek, birçok LGBT'nin hayatını kolaylaştırmaktadır. Ancak göç, birçok LGBT için, algılanan destek ne kadar kısıtlı olsa da, mevcut sosyal kaynaklarından faydalanamamayı beraberinde getirmektedir. Özellikle kurumsal desteğin yetersiz olduğu koşullarda, kendine yeni bir hayat kurmak, bu sefer göçmen, yabancı olmakla ilgili güçlüklerinde de eklenmesiyle, önemli riskler ve zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Savaş Kapiya Dayandığında

Özellikle toplumsal barışın kurulamamış olduğu toplumlarda, toplum içinde gerginliğin tırmandığı, hele de savaş tehdidi gündemde olduğunda, insanların birey olarak haklarının sınırlandırılması yaygın bir durumdur. Bu durumda, zaten kendi olarak var olmakla ilgili kaybedecek sınırlı imkanı olanlar, en belirgin kayıpları yaşarlar. 'Biz' ve 'onlar' arasındaki sınırların keskinleştiği, ayrımların netleştiği, 'biz'den olmamanın hor görülmesinin, diğerine ait özellikler taşıyan kişilerin şeytanlaştırıldığı böyle dönemlerde, toplumda olumsuz görülen tüm özelliklerin düşman görülen gruba yakıştırılması, böyle özelliklere sahip toplum üyelerin içimizdeki düşman olarak nitelendirilmesi yaygın bir özelliktir. Bu özellikler, politik görüşlerle ilgili olabildiği gibi, etkin köken, dini inanç, cinsiyet ve cinsel yönelimle ilgili olabilmektedir. Çatışma içinde bulunan grupları hakir göstermek için sıklıkla LGBT'leri aşağılayıcı söylem ve sembollere başvurulur. Bunun ülkemizde örneklerine sık rastlansa da (Demokrat Haber 2011), LGBT hak ve özgürlükleri açısından görece daha iyi durumda olan Batı'da da karşılığı vardır (The Telegraph 2011).

LGBT'lerin toplum içinde yaşadıkları sosyal baskının tüm bileşenleri erkek egemenliği ile doğrudan ilişkilidir. Görece barışın egemen olduğu dönemlerde dahi, heteronormativitenin en belirgin ifade imkanı bulduğu yer militarist söylem ve kurumlardır. Askerlik ve ordu, tarihsel doğası gereği erkekliğin yüceltildiği, 'tam erkeklik' dışında her özelliğin zayıflıkla, ihanetle eş görüldüğü yapılardır. Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de ordunun cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine yönelik tutumu bu bakış açısının örneklerini içerir (KaosGL 2015). Askerliğin zorunlu olduğu ülkemizde, erkeklerin bir bölümüne geçtiğimiz yüzyıldan kalma bir ifadeyle psikoseksüel bozukluk

tanısı konularak askerliğe elverişsizlik kararı verilmektedir. Bu sınıflama, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesi ile ilgili meşru kabul edilenlerin dışında özellikleri olan kişileri tek bir ruhsal bozukluk kategorisinde kabul ederek güncel bilimsel duruşun gerisinde kalmaktadır. Aslında trans kadınların, erkek olmadıkları için askerlikle yükümlü olmamaları için bir sapmayla yaftalanmaları gerekli değildir. Ordu gibi erkek egemenliğinin tüm sembol ve uygulamalarının somutlaştığı, ‘tam’ erkekliğin yüceltildiği bir kurumla ilgili, heteroseksüel olmayan erkeklerin dışlanma, aşağılanma, hor görülme ve kötü muamele ile ilgili endişe duyması şaşırtıcı değildir. Cinsel kimlik üzerinden ayrımcılığı kendi değerlendirmelerine sindirmiş bir kurumdan kendilerini zorbalıktan, ayrımcılıktan korumasını beklemeleri gerçekçi değildir. Böyle bir gerekçeyle askerliğe elverişsizlik kararı almaktan cinsel kimliklerinin gizli kalması kaygısı ile kaçınan eşcinsel ve translar askerlik döneminde ciddi travmalar yaşayabilmektedir. Dışarıdan gözlenebilen özellikleri olmadığında bile, sivil yaşamlarında başa çıkmakla uğraştıkları fark edilme tehdidi, buna bağlı yoğun stres kaçınılmaz olmaktadır.

Bütün bu gerekçelerle gey veya trans birey askerlikten muaf tutulmak istediğinde, kendi ifadesinden başka bir dayanağı olamayacak cinsel kimliğinin sağlık kurullarınca belgelenmesi gerekmektedir. Kurumsal olarak önerilmese ve onaylanmasa da, geçmişte daha yaygın olarak eşcinsel erkeklerden yönelimlerini belgelendirmeleri istenmiştir (KaosGL 2013). Değerlendirme kişinin ifadesine dayanılarak değil, geçmişte cinsel deneyiminin sorgulanması, hatta görsel kanıtlarla belgelenmesiyle, yakın dönemde de ailesinin şahitliği beklenerek yapılması önemli etik ihlal ve kötü muamele örnekleri oluşturmuştur. Oysa, cinsel yönelimin cinsel davranışla değerlendirilmesinin de, kişinin ailesine açılmaya zorlanmasının da bilimsel ve tıbbi dayanağı yoktur. Bu sürece dahil olan psikiyatri değerlendirmesinde, kişinin hekimin eşcinsel ve translarla ilgili tüm kalıpyargılara uyum göstermesi beklenir. Benzer bir süreç, askeri okullarla ilgili değerlendirmelerde, emniyet teşkilatı ile ilgili yönetmeliklerde de kendini göstermektedir. Sonuç olarak, savaş söz konusu olmadığında dahi, silahlı kuvvetler ve güvenlik teşkilatı homofobi ve transfobinin somut örneklerinin neredeyse sıradan bir hal aldığı kurumlardır.

Ancak bu tutum kesinlikle orduyla ve savaş zamanlarıyla sınırlı değildir. Günlük politik söylemde, rakilere yönelik cinsiyetçi ve homofobik söylemler istisna değildir (KaosGL 2006). Toplumsal gerginlik ve savaş dönemleri, kadın ve LGBT'lere yönelik eril şiddetin yaygınlaştığı, dahası “bu olağanüstü koşullarda” meşru görüldüğü zamanlardır. Kadınlar ve LGBT'ler düşmana yönelik şiddetin yöneldiği ilk hedef, kendi toplumları için de yangında kurtarılmaya (eğer kurtarılacaksa) en son sıra gelen bileşen haline gelmektedir.

Göç, Sığınma ve İltica

Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği nedeniyle ülkesini terk etmek zorunda kalan LGBT'lerin izledikleri yol karmaşık ve uzun bir süreçtir. LGBT mülteci/sığınmacının yaşamı boyunca kimliği ve toplumsal varoluşuyla ilgili beş farklı dönemden geçtiği öne

sürülmektedir (Murray 2011). Bunlardan ilki, çocukluk, ergenlik veya yetişkinlik döneminde, yaşamlarını sürdürdükleri toplumda, kendilerinin cinsel kimlik özellikleri açısından, çoğunluktan ve o toplumda kabul görenden farklı olduklarını gördükleri, bu farklılığı anlamlandırmaya, bununla baş etmeye çalıştıkları dönemdir. Toplumlarında cinsel kimlikle ilgili çeşitliliğin, kendi özelliklerinin nasıl karşılandığını, yasal ve toplumsal hayatla ilgili ne gibi olumsuzlukların kendisini beklediğini değerlendirir. Kentleşmiş bölgelerde, LGBT'lerin daha görünür oldukları ya da bu konuların gündemleştirilebildiği toplum kesimlerinde yaşıyorlarsa, internet ve benzeri teknolojik imkanlar ya da yabancılarla etkileşim aracılığıyla LGBT kimlikler konusunda bilgiye ulaşabiliyorlarsa, ikinci dönem kendilerinin kimlik özellikleriyle ilgili açılma süreçleridir. Üçüncü dönemde, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli yaşadıkları ya da yaşama endişesi duydukları ayrımcılık ve şiddet nedeniyle gittikleri ülkede, 'LGBT göçmen' haline gelirler. Bu dönemde, eğer sığınma ya da iltica başvurusunda bulunurlarsa, geçmiş cinsel deneyim ve yaşamlarının kendilerini tanımladıkları cinsel kimlik ile uyumlu olup olmadığının soruşturulduğu, kimi zaman kendilerinden önceki ilişkileri, travmatik yaşantıları ile ilgili kanıtlar sunmalarının beklendiği, yaşadıkları toplumda ayrımcılığa maruz kaldıklarını belgelemelerinin gerektiği bir sistemin içine girmiş olurlar. Dördüncü dönem sıklıkla öncekiyle eş zamanlı gerçekleşir: Vardıkları ülkede cinsel kimlik çeşitliliğinin nasıl anlaşıldığını, nasıl yaşandığını, diğer LGBT'lerle nasıl iletişim kurabileceğini keşfetmeyi gerektirir. Son olarak beşinci dönem, iltica başvurusunun kabul edildiği, yabancı bir LGBT olarak bu ülkede kendine bir yaşam inşa etmesi gereken dönemdir.

LGBT mülteci olmak, tüm aşamalarının, bireyin, yetiştiği toplumun, var olduğu ülkenin toplumunun özellikleri ve kişinin cinsel kimliği dışında diğer kimlik özelliklerinin belirleyici olabildiği, karmaşık etkileşimlerle şekillenen, çoğu zaman LGBT bireyin öngöremediği zorluklarla karşılaştığı bir süreçtir. Bürokratik işleyişle ilgili belirsizlikler, sağlık çalışanlarının da bu sürece dahil olmasını sıklıkla gerektirmektedir. Bunun yanı sıra, yaşadıkları ruhsal zorlanmalar ve eşlik eden bedensel hastalıklar nedeniyle LGBT bireylerin bu süreçte sağlık hizmetine gereksinimleri yüksek olmaktadır.

Kişilerin cinsiyeti, kökenleri, hangi sosyal sınıfa dahil oldukları gibi diğer özellikleri, göç etme imkanı bulabilmeyi, göç ettiğinde kalıcı haklar edinebilmeyi, bu haklar elde edilinceye kadar hayatta ve ayakta kalabilmeyi belirgin şekilde etkilemektedir. Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğiyle ilişkili nedenlerle iltica başvurusunda bulunmanın, başvuru süreci ve kabul edilme ölçütlerinin muğlaklığı bu süreci zorlaştırmaktadır. LGBT'lerin önemli bir bölümü, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilişkili yaşadıkları zorlanmanın iltica başvurusu için geçerli kabul edilen bir neden olduğunu bilmemektedir. Bu nedenle, LGBT'ler başka yollarla diğer ülkelere yerleşmenin yollarını aramaya çalışabilirler. Bu da iltica başvurusunun gecikmesine, sıklıkla da ilgili makamlarca gerekçenin şüpheye karşılanmasına neden olur (Jordan ve Morrissey 2013). Erken dönemde başvurulduğunda da, hangi gerekçeyle bu başvuruyu yaptıklarını resmi makamlara aktarmaları, o zamana kadar zaten güçlük yaşadıkları bir sürece, kendilerini açık etmeye zorlanmaları anlamına gelmektedir. Bu soruya yanıt verirken, bu açıklamanın birlikte hareket ettiği

kişiler, kaçmasını gerektiren koşulları barındıran toplumun diğer üyeleri tarafından duyulmasının kaygısını taşımaktadırlar. Başvuruyu yaptıkları makamların cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili olası olumsuz tutumları da bu açılma sürecini güçleştirmektedir. Bu nedenlerle, LGBT'lerin başvuru gerekçelerini açıkça ifade edebilmeleri bazı durumlarda kısmi, bazı durumlarda geç olabilmektedir (Jordan ve Morrissey 2013). Bu gecikme ya da gerekçenin bütünlük içermemesi de değerlendirme sürecinde aksamalara, istenen sonucun alınamamasına neden olabilmektedir.

Savaş tehdidi ya da toplum içindeki çatışmalar nedeniyle göçe zorlanan diğer gruplarla karşılaştırıldığında, LGBT'ler görece yalıtılmış bir süreç yaşamaktadır. Sığınma ya da iltica talebinde bulunan LGBT'ler sıklıkla aile ve arkadaşlarıyla birlikte hareket etmektedirler. Hatta eğer savaş nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kaldıysa, sosyal çevreleri güvenliklerini en çok tehdit eden kişilerden ibaret olabilmektedir (Portman ve Weyl 2013). Diğer durumlarda kişi benzer sorunlar yaşayan kişilerle birlikte hareket edebilmekteyken, LGBT'lerin vardıkları ülkede de kimlik özelliklerini inkar etmeye, gizlemeye devam etmeleri, sürekli tetikte olmayı kabullenmeleri gerekebilmektedir; nihai duraklarında ve arada gittikleri ülkelerde güvenlik durumları ve yasal koşullar belirsizliğini sürdürmektedir (Jordan ve Morrissey 2013). Yabancı dil bilen, bilgisayar kullanabilenlerin geldikleri ülkede diğer LGBT'lere ve örgütlere, bu şekilde desteğe erişimleri daha kolay olabilmektedir. Ancak, bu durumda da 'yabancı' olmaları nedeniyle dışlanmayla başa çıkmaları gerekmektedir. Özellikle translar, gereksinim duydukları özelleşmiş tıbbi yardıma, güvenli barınma imkanlarına ulaşmak ve çalışmakla ilgili güçlük yaşamaktadır.

LGBT'lerin iltica ve sığınma ile ilgili başvurularının büyük çoğunluğu reddedilmektedir. Birleşik Krallık'ta yapılan bir çalışmaya göre reddedilmenin en yaygın sebebi, kişinin cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili iddiasının dayanaklarının ikna edici bulunmamış olmasıdır (Gray ve McDowall 2013). İltica ve sığınma başvurularının değerlendirmesiyle ilgili kılavuz metinlerde cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili duyarlılığı arttırmaya yönelik konulara yer verilmektedir (Jordan ve Morrissey 2013). Bu aşamada, hekim, özellikle de ruh sağlığı uzmanlarının değerlendirmesi sürece katkıda bulunabilmektedir. Ancak genel olarak mülteci ve sığınmacıların sağlık hizmetlerine erişme, danışmanlık alma, kendilerini açıkça ifade edebilir hale gelmelerine yardımcı olacak psikolojik ve farmakolojik tedaviye ulaşma ile ilgili güçlükleri vardır. Değerlendirenlerin sıklıkla kişinin cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğini kabullenme sürecinde yaşadıkları gelgitleri, örneğin eşcinsel olduğu halde karşı cinsle ilişkiye girme girişimlerini, eşcinsel veya trans olduğu halde kendinden beklenen şekilde evlenip çocuk sahibi olmasını LGBT kimliklerinin aleyhine kanıt olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Oysa damgalanmanın hakim olduğu her toplumda, LGBT'ler cinsel kimliklerini kabul etme sürecinde benzer başa çıkma yöntemlerine başvurabilmektedir. Gizlenmekle ilgili toplumsal baskı, bireyleri hissettiklerinin aksine böyle girişimlerde bulunmaya itmekte, bazen de aileleri tarafından zorlanmaktadırlar. Kişinin cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği üzerinden yaşadığı olumsuz deneyimleri belgelemesi sıklıkla güç olmakta, kendi ifadelelerinin bütünlüğü, ayrıntıların tutarlılığı dikkate alınmaktadır. Homofobik ve transfobik

travmanın kişinin ayrımcılık ve şiddet deneyimini açık bir şekilde hatırlayabilmesi ve aktarabilmesinin üzerine olumsuz etkilerinin olabileceği tüm kılavuzlarda belirtilmekteyse de, hem ilgili makamlar, hem de ruh sağlığı çalışanları LGBT'in aleyhine şüpheli bir tutumda ısrar etmektedir.

Başvuruyu değerlendirenlerin gerekçelerle ilgili ikna olmamasının diğer bir nedeni, başvuruda bulunan LGBT'nin ülkeye sığındıktan sonra sergilediği davranışların, ülkedeki LGBT'lerinkine benzememesidir. Örneğin, eşcinsel onur yürüyüşlerine katılmama, gökkuşağı gibi LGBT ile ilgili sembollere aşına olmama, diğer LGBT'lerle iletişim kurmaya çalışmama, cinsel ve duygusal birliktelik arayışında olmama ya da yaşamama Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde şüphe ile karşılanabilmektedir. Oysa bu özellikleri cinsel kimliğini kabullenememiş olma ihtimali yüksek olan, halen tüm çevresi kaçmaya çalıştığı toplum ya da benzer kültürel özellikleri olan kişilerden oluşup gizlenme gerekliliğinin ve şiddet tehdidinin devam ettiği kişilerden beklemek gerçekçi değildir. Dahası mülteci olsun olmasın, tüm LGBT'ler kapsayan, her biri için geçerli olan bir yaşam tarzı olduğunu varsaymak kendi başına damgalayıcı bir tutumdur. İlgili makamların ve ruh sağlığı çalışanlarının cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği gelişimi ile ilgili Batı'da geliştirilen modelleri temel alarak değerlendirme yapmakta ısrar etmesi, iltica başvurusunda bulunan LGBT'nin deneyiminin anlaşılmasının önüne geçmektedir (Jordan 2009, Berg ve Millbank 2009). Bu değerlendirmelerde, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğinin, kişinin ifadesi değil de, cinsel deneyimleri üzerinden anlaşılmaya çalışılması, ayrıntılı bir anlatım istenmesi de, benzer nedenlerle olumsuz, sıklıkla da başvuruda bulunan LGBT bireyi yeniden travmatize eden bir yaklaşımdır. Bazen başvuruda bulunan kişiden, eski sevgili/partnerlerinden, arkadaşlarından, ailelerinden mektuplar, yaşadıkları olaylarla ilgili tıbbi ve yasal kayıtlar, gazete haberleri fotoğraflar gibi kanıtlar istenmektedir (Jordan 2009). Kişinin kendisini gizleme çabası içinde geçirdiği yaşam dönemiyle ilgili böyle belgeler sağlaması her zaman mümkün olmamaktadır. Güncel kılavuzlarda, LGBT başvurularında, kişinin kendisini tanımlama biçiminin dikkate alınması, yaşadıklarıyla ilgili kanıt, belge, dayanak beklemek yerine, kişisel serüveninin anlaşılmaya çalışılması, bu sürecin kişiye özgü olabileceğinin akılda tutulması önerilmektedir.

LGBT mültecilerin başvuruları sıklıkla kişilerin yaşadıkları ülkede başka bir bölgede yaşamayı seçmelerinin kötülük görmelerinin önüne geçebileceğinin varsayılarak reddedilmektedir. Diğer bir gerekçe, eşcinselliği açıkça suç olarak kabul eden yasal düzenlemelerin olmamasıdır. Bu durumda eşcinsellerin yaşadıkları ayrımcılık ve şiddetin, yasalarla belirlenmeyen, toplumsal yaşamın diğer alanlarına nüfuz etmiş, yaygın niteliği görmezden gelinmektedir. Kişinin kendisini gizleyerek, yaşamına yönelik tehditlerde, yasal yaptırımlardan, toplumsal kötü muameleden kaçınabilecek olması bir çözüm olarak önerilmektedir. Oysaki kişinin bütünlüklü bir kendilik sergileyemediği, zamanının büyük çoğunluğunu olduğundan farklı birisiymiş gibi geçirmek zorunda kaldığı, ruh haline her an açığa çıkmakla ilgili korku ve endişenin hakim olduğu bir durumda, ne ruhsal, ne de bedensel olarak iyilik halinden, sağlıklılıktan bahsedilememektedir.

LGBT'ler mülteci olarak başvuru sonucunu bekledikleri ve başvurularının kabul edilmesinden sonraki dönemde dil ve kültürel farklılıklarla ilgili zorlanmaları, ırkçı ya da mülteci olmaları ile ilgili ayrımcı yaklaşımlar nedeniyle gereksinim duydukları desteği sağlayacak bir sosyal çevre edinmekte güçlük yaşamaktadır (Jordan 2009). LGBT topluluklar da her zaman kucaklayıcı olamayabilmektedir. Halen bağların korunmaya çalışıldığı, benzer kökenden kişiler varsa, diğer LGBT'lerle iletişim damgalanma ve şiddet korkusuyla sınırlı olabilmektedir.

Türkiye'de LGBT Mülteciler

Türkiye uzun süredir, komşusu olduğu ülkelerde yaşanan siyasi gerginlikler ve savaşlar nedeniyle yoğun göç alan ülkelerden biridir. Uzun süre İran'dan gelenler en büyük çoğunluğu oluştururken, Irak'taki gelişmelerden sonra oradan, son yıllarda da Suriye'den gelenlerin sayısı çok artmıştır. Bunlar dışında Afganistan, Somali, Pakistan gibi insan hakları problemlerinin yoğun yaşandığı Ortadoğu ve Afrika ülkelerinden de gelenler olmaktadır. Ancak yasal düzenlemelerdeki sorunlar ve resmi makamların tutumu nedeniyle, hukuki olarak mülteci ya da sığınmacı statüsü verilenlerin sayısı gerçekte Türkiye'ye gelmiş olanların çok altındadır.

İran'da eşcinsellik ölümle cezalandırılmaktadır. Cinsiyet geçişine yasal olarak izin verilmekteyse de, LGBT'ler ciddi bir baskı ortamı içerisindeyler. Suriye'de ise hem daha önceki rejimin, hem de şimdi IŞİD örgütü dahil kendi arasında da savaşmakta olan muhalif yapıların, LGBT'lere yönelik ortak tutumu baskı ve şiddettir. Suriye iç savaşa sürüklenmeden önce de LGBT'ler baskı altında yaşasalar da, İran'dakine benzer sistemli bir uygulama olmamıştır. IŞİD örgütünün LGBT olduğunu düşündüğü herkesi vahşi şekillerde cezalandırması, diğer muhalif örgütlerde benzer cezalandırmaların olmadığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla, savaş olmadığında bile baskının yoğun bir şekilde hissedildiği ülkelerden de, savaş ortamında LGBT'lerin şiddetin doğal hedefi haline geldiği bölgelerden de Türkiye'ye LGBT göçü yaşanmaktadır. Başka gerekçelerle göç etmek zorunda kalanların arasında da kimliğini dışa vurmayan, açık olmayan LGBT'ler olması şaşırtıcı değildir.

Türkiye'ye ulaşan LGBT'lerin iltica süreci çok sayıda resmi ve sivil toplum kuruluşunu kapsayan, bürokrasinin yoğun, bekleme sürelerinin uzun, belirsizliklerin hakim olduğu bir süreçtir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) sürecin temel bileşenlerindendir. BMMYK Türkiye ofisi halen sistemlerinde 700 LGBT olduğunu bildirmişlerdir (Feder 2015). Ancak, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği üzerinden iltica başvurusunda bulunabileceğin bilmeyen ya da açılmakla/açıklamakla ilgili zorluğu olanlar göz önünde bulundurulursa bu sayısının çok daha yüksek olması beklenmektedir. 2014'te Türkiye ofisi, çoğunluğu İran'dan gelen 227 LGBT'yi yerleştirmiştir.

BMMYK her türlü sığınma ve iltica başvurusuyla ilgilenmekle birlikte, LGBT başvurulara özellikle zarar görmeye açık olmaları nedeniyle öncelik vermektedir. Buna rağmen, yapılan bir başvurunun sonuçlanması yaklaşık iki yıl sürmektedir. Bunun ilk yılı

BMMYK tarafından iltica için yeterli koşullarının değerlendirilmesiyle, ikinci yıl kişiyi kabul edecek bir üçüncü ülke bulunup gidişin düzenlenmesiyle geçmektedir (Feder 2015). Başvurular hem İçişleri Bakanlığı'na hem de BMMYK'ya yapılmakta, paralel işleyen bu süreçte başvuru sahiplerinin uzun süre tarihi belirsiz bir değerlendirme görüşmesi için beklemeleri, daha sonra sürecin farklı aşamalarında defalarca başvuru nedenleri ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler yapılması gerekmektedir (Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği 2015). Başvuru yapıldıktan sonra, düzenli olarak emniyet birimlerinde yoklanma için başvurmaları ve izinsiz ayrılmamaları gereken, önceden belirlenmiş belirli küçük şehirlere ('uydu kentler') gitmeleri istenir. Sadece Suriyelilerin kendilerine tanınan özel statü nedeniyle başka büyük şehirlerde ikameti mümkündür.

Bu süreçte kişilerin barınma ve diğer temel gereksinimlerini kendilerinin karşılamaları beklenmektedir. Tüm göçmenlerde güç olabilecek bu konular, özellikle sosyal desteği olmayan ya da kendi başına hareket etmek zorunda kalan LGBT'ler için önemli güçlükler neden olmaktadır. Bu nedenle kendi ülkelerinden göç etmek zorunda kalmış kişilerle birlikte hareket ettiklerinde, ki bu kalacak yer bulmak için tek yol olabilmektedir, kaçmakta oldukları tüm tehditlerle yeniden karşılaşabilmektedirler. Hızlıca Türkçe öğrenemeyen ya da ihtiyaçları için diğerlerine gereksinim duyanlar da bu birliktelik kaçınılmaz olabilmektedir. Özellikle de cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ile ilgili dikkat çeken özellikleri olanlar, sadece kendi toplumlarından gelen kişilerin değil Türkiye toplumunun da homofobi ve transfobisinden payına düşeni almaktadır. Yasal olarak yabancıların çalışabilmesi düzenlenmişse de, pratikte yasal yollardan çalışma hemen hemen imkansızdır (Özekmekçi 2010). Bu durumda çalışmak, eğer iş bulunabilirse, sigortasız, yasal güvence olmadan, sıklıkla düşük ücretlerle ve olumsuz koşullarda mümkün olabilmektedir. Mülteci adayı olmanın yanına, LGBT olmak eklendiğinde olumsuz koşullar katmerlenmektedir. Eğer çalışma imkanı bulurlarsa kimliklerini gizlemek gereksinimi artar. Ancak çoğu LGBT, küçük ve nispeten güvenliğin kolay sağlanabileceği umuduyla yerleştirildikleri uydu kentlerde, görece muhafazakar bölgelerde, toplum tarafından sosyal bütünlüğü zedeleyecek ve fuhuşu destekleyecek, ahlaki çöküntü içinde kişiler gibi algılanırlar (Alizadeh 2009). Bu gerekçelerle LGBT göçmenler kimi zaman kolluk kuvvetleri, kimi zaman da 'duyarlı vatandaş' tarafından taciz edilmekte, gözdağı verilmektedir. Tüm bu ortam, daha güvenli koşullar arayışında göç etmiş olan LGBT'nin kaçtığı toplumsal duruma benzerlik taşımaktadır. Türkiye'de LGBT olmak suç olmadığı halde, LGBT'lerin mecbur kalmadıkça kendi evlerinde kalmayı seçmeleri, fiziksel ve sözlü şiddete maruz kalmaları yagın bir durumdur.

Kimi zaman başvuru süreciyle ilgili değerlendirilmenin yürütülmesi sırasında görevli kolluk kuvvetleri de homofobik/transfobik tutum sergileyebilmektedir (Alizadeh 2009b). Görüşmeler sırasında çeviriyi yapan kişinin tutumu, kaydı gerçekleştiren memurların tepkileri, özellikle kişinin açılmakla ilgili endişe ettiği cinsel kimliğin yaşamak zorunda kaldığı küçük şehirde başkaları tarafından da duyulmasının sağlanması başa çıkmayı güçleştirmektedir. Sağlık hizmetlerine erişim kağıt üzerinde mümkünse de, hem klinik görüşme, hem yapılması gereken tıbbi işlemler, hem de tedavinin her

aşamasında ücretsiz erişim çok basamaklı bürokratik süreç gerektirmektedir (Özekmekçi 2010, Alizadeh 2009a). Sağlık hizmetine ulaştıklarında tüm göçmenler için geçerli olan dil sorununa, LGBT’lerde sağlık çalışanlarının homofobi ve transfobisi eklenmektedir. Özellikle de geçiş sürecinin tıbbi basamaklarında olan trans bireylerin süreklilik göstermesi gereken tedavilerinin aksaması önemli bir sorun haline gelmektedir.

BMMYK Türkiye ofisi ve Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği’nin yanı sıra uygulamada sorumluluk alan sivil toplum kuruluşları vardır. KaosGL Derneği BMMYK ile iyi niyet anlaşması çerçevesinde düzenli olarak LGBT sığınmacı ve mültecilerin genel olarak gönderildiği uydu kentleri ziyaret edip birebir görüşmeler yapmaktadır. LGBT’lere KaosGL Derneği tarafından hukuki danışmanlık, BMMYK dosya takibi ile sosyal danışmanlık sunulmaktadır.

Sonuç

LGBT olarak kendini tanımlamak ya da cinsel yönelim, cinsiyet kimliği, cinsiyet ifadesi ile ilgili yaygın toplumsal beklentinin dışında özelliklere sahip olmak, çoğu zaman kişinin açıkça savaş olmadığı halde, savaş benzeri koşullarda yaşamını sürdürmesine neden olmaktadır. Toplumsal barış, ancak LGBT bireylerin de toplumun bir bileşeni olarak kendileri olmaları, kendilerini ifade etmelerinin önünde engellerin olmadığı, eşit haklar tanındığında, güvenliklerinden daha çok endişe duyar olmadıklarında söz konusu olabilir. Toplumsal barışı tehdit eden gerginlik, kutuplaşmalar ve savaş durumu, yaşanan damgalanma, ayrımcılık ve şiddeti arttırarak başa çıkmayı iyice güç hale getirmektedir. Hem barış, hem de savaş koşullarında LGBT’lerin sosyal desteği görece zayıf olmaktadır.

Ruh sağlığı çalışanlarının LGBT’lerle ilgili klinik uygulamalarında süregelen bir hal alan damgalanma ve ayrımcılığın ruhsal etkilerini dikkate alması, bunlara yönelik güçlendirici girişimlerde bulunması, destek sağlaması gerekmektedir. LGBT’lerin ayrımcılık endişesi sağlık hizmetlerine erişimin önünde önemli bir engeldir. Bununla mücadele etmek de sağlık çalışanlarının mesleklerine karşı sorumlulukları sayılmalıdır. Damgalama ve ayrımcılıkla mücadele sadece klinikte ve bireysel olarak sürdürülemez, tüm sağlık çalışanlarının toplumda LGBT’lere yönelik tutum konusunda duyarlı olması gereklidir.

Kaynaklar

- Alizadeh H (2009a) On the bus to Kayseri. IGLHRC Blog’dan. 4/11/2015 tarihinde <https://iglhr.wordpress.com/2009/06/10/on-the-bus-to-kayseri/> adresinden (IGLHRC Blog’dan) indirildi.
- Alizadeh H (2009b) Subsisting on bread and tea: Iranian refugees talk. 4/11/2015 tarihinde <https://iglhr.wordpress.com/2009/06/11/subsisting-on-bread-and-tea-iranian-refugees-talk/> adresinden (IGLHRC Blog’dan) indirildi.
- Almeida J, Johnson RM, Corliss HL, Molnar BE, Azrael D (2009) Emotional distress among LGBT youth: the influence of perceived discrimination based on sexual orientation. *J Youth Adolescence*, 38:1001-1014.

- Barash DP, Webel CP (2008) *The Meaning of Peace*. Peace and Conflict Studies'de, 2. Baskı. SAGE Publications. s. 3-18.
- Başar K (2013a) Bedensel cinsiyet, cinsiyet kimliği, cinsel yönelim. Eşcinsellik (Bilgilendirme Dosyası – 10), Ş Yüksel, N Yetkin (Ed.), İstanbul. Cinsel Eğitim Tedavi ve Araştırmaları Derneği.
- Başar K (2013b) Cinsel yönelim gelişim modelleri ve açılma süreci. Eşcinsellik (Bilgilendirme Dosyası – 10), Ş Yüksel, N Yetkin (Ed.), İstanbul. Cinsel Eğitim Tedavi ve Araştırmaları Derneği.
- Başar K, Yüksel Ş (2015) Çocukluktan yetişkinliğe cinsiyet kimliği ile ilgili sorunlar: uygun değerlendirme ve izlem. *Psikiyatride Güncel*, 4:389-404.
- Berg L, Millbank J (2009) Constructing the personal narratives of lesbian, gay and bisexual asylum claimants. *J Refug Stud* 22:195-223.
- DeLongis A, Holtzman S (2005) Coping in context: the role of stress, social support, and personality in coping. *J Pers*, 73:1633-1656.
- Demokrat Haber (2011) İçişleri bakanı: PKK Zerdüş ve eşcinsel. 04/11/2015 tarihinde <http://www.demokrathaber.net/siyaset/icisleri-bakani-pkk-zerdust-ve-escinsel-h5924.html> adresinden indirildi.
- Erol A (2004) Lezbiyen ve geylerin sorunları ve toplumsal barış için çözüm arayışları. "Lezbiyen ve geylerin sorunları: Toplumsal barış için çözüm arayışları" Sempozyum Kitabı, Ankara. KaosGL, s. 4-5.
- Feder JL (2015) This is what it's like to be an LGBT Syrian fleeing for your life. Buzzfeed News, 22 Ekim 2015. 04/11/2015 tarihinde <http://www.buzzfeed.com/lesterfeder/this-is-what-its-like-to-be-an-lgbt-syrian-fleeing-for-your#.eoOjOREB> adresinden indirildi.
- Göregenli M (2012) Temel kavramlar: önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık. Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar'da, K Çayır, MA Ceyhan(Derleyenler), İstanbul. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 17-28.
- Gray A, McDowall A (2013) LGBT refugee protection in the UK: from discretion to belief? *Forced Migr Rev* 42:22-25.
- Hatzenbuehler ML (2009) How does sexual minority stigma "get under the skin"? A psychological mediation framework. *Psychol Bull*, 135:707-30.
- Jordan S (2009) Un/convention(al) refugees: Contextualizing the accounts of refugees facing homophobic or transphobic persecution. *Refuge* 26:165-182.
- Jordan S, Morrissey C (2013) "On what grounds?" LGBT asylum claims in Canada. *Forced Migr Rev* 42:13-15.
- ILGA (2015) *State Sponsored Homophobia 2015: A world survey of laws: criminalisation, protection and recognition of same-sex love*, A Carroll, LP Itaborahy, Geneva. International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association.
- KaosGL (2006) O "çirkin polemik"e homofobi deniyor. 04/11/2015 tarihinde <http://kaosgl.org/sayfa.php?id=381> adresinden indirildi.
- KaosGL (2013) Rapor sürecinde zaten eşcinsel olduğunuzu unutmayın! 4/11/2015 tarihinde <http://www.kaosgl.com/sayfa.php?id=15043> adresinden indirildi.
- KaosGL (2015) Kışladan okula TSK'nın ayrımcılık ısrarı. 04/11/2015 tarihinde <http://www.kaosgl.com/sayfa.php?id=19174> adresinden indirildi.
- KaosGL Derneği (2015) 2014 Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İzleme Raporu. 04/11/2015 tarihinde http://www.kaosglderneği.org/resim/yayin/dl/lgbt__nsan_haklar__raporu_kaosgl_2014.pdf adresinden indirildi.
- Mays VM, Cochran SD (2001) Mental health correlates of perceived discrimination among lesbian, gay, and bisexual adults in the United States. *Am J Public Health*, 91:1869-1876.
- Meyer IH (2003) Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence. *Psychol Bull*, 129:674-697.
- Murray DAB (2011) Becoming queer here: Integration and adaptation experiences of sexual minority refugees in Toronto. *Refuge* 28: 127-135.

- Özekmekçi Mİ (2010) Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi Mülteci Hakları Koordinatörü Volkan Görendağ ile Türkiye’de Mültecilerin Durumu Üzerine Söyleşi. Hayat Sağlık Dergisi 1(2): 56-63. 4/11/2015 tarihinde http://www.amnesty.org.tr/uploads/Docs/1537-hayat_saglik_soylesi.pdf adresinden indirildi.
- Pascoe EA, Richman LS (2009) Perceived discrimination and health: A meta-analytic review. Psychol Bull, 135:531-554.
- Portman S, Weyl D (2013) LGBT refugee resettlement in the US: emerging best practices. Forced Migr Rev 42: 44-47.
- Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği (2015a) Türkiye’de İltica Başvurusu. 4/11/2015 tarihinde <http://www.refugeeinturkey.org/Turkiyede-iltica-Basvurusu-i8> adresinden indirildi.
- Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği (2015b) Türkiye Genelinde Hizmet Veren Sivil Toplum Örgütleri. 4/11/2015 tarihinde <http://www.refugeeinturkey.org/Turkiye-Genelinde-Hizmet-Veren-Sivil-Toplum-Orgutleri-i77> adresinden indirildi.
- The Telegraph (2011) Apology for ‘gay slur’ on bomb. 04/11/2015 tarihinde <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/1360039/Apology-for-gay-slur-on-bomb.html> adresinden indirildi.
- TvT Research Project. Trans Murder Monitoring results: TMM IDAHOT 2015 Update. 04/11/2015 tarihinde Transrespect versus Transphobia Worldwide (TvT) projesi web sitesinden, <http://www.transrespect-transphobia.org/en/tvt-project/tmm-results/idahot-2015.htm> adresinden indirildi.
- Yılmaz V, Göçmen İ (2015) Türkiye’de Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Trans Bireylerin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Araştırmasının Özet Sonuçları, Cilt IV, Sayı 6, s.94-101, Türkiye Politika ve Araştırma Merkezi (Research Turkey), Londra: Research Turkey. 04/11/2015 tarihinde <http://researchturkey.org/9142> adresinden indirildi.

IV. BÖLÜM: **YERYÜZÜNE DAYANABİLMEK, SAVAŞA KATLANABİLMEK İÇİN**

Savaş

İnsanlı tarihin en hakiki gerçeği olan ama aynı zamanda insanı kendine ve tarihine yabancılaştıran en acımasız deneyim savaş. Ansiklopedilere bakarsanız yarattığı tüm travmalardan ve yarattığı duygusal acılardan bihaber bir tanım bulursunuz. Devlet, ulus gibi siyasal birimler arasında ya da aynı devlet, aynı ulus içindeki rakip siyasal güçler arasında genellikle açık ve ilan edilmiş olarak yürütülen silahlı çatışma olarak tanımlanır savaş. Ama özünde bu tanımdan çok öte bir anlam taşır. Savaş, ölüm, kayıp, ayrılık, yasa, sakatlık, yetim, yıkım, yılgınlık, öfke, korku, acı, şiddet, gözyaşı ve daha bir sürü şey demek. Yalnızca bugüne değil yarına ait bir şey savaş.

Travma

Savaşın travması ruhun onulması en güç yarasını açar. Sessiz ve kendi içine kanayan bir yaradır. Bir acı göldür, kaplar en kırılgan kıyısını aklın. Fırtına öncesi sessizliktir yansırken donmuş resmi, ânın karanlığı soluyan göz bebeklerinde.

Anımsayış

Gün ortasında bir perde gibi iner o gözün önüne ve ölümün, yıkımın, korkunun ve ayrılığın ve daha bir sürü şeyin filmi oynar. Bir tren geçer zihnın raylarından. Parçalanmış yüzler, ölü bedenler, çöken binalar, bomba sesleri, tanklar, kararmış umutlar, kalın kederler, ağlayışlar, haykırışlar, direnişler ve daha niceşi dökülür vagonlarından... Yağmurun altında ıslanır, sisinde gizlenir karamsarlığın.

Kâbus

Uykunun en derininde doğar. Korkuyu terkesine atmış ve yelelerinden savuran bir siyah at gibidir. Yırtar düş tarlalarını. Kanatır. Toprağın kokusu korkusuna bulaşır. Geleceği geçmişin içinde boğar. Zamansızdır. Hakikatsiz. Aslında gizleyemediği kendisidir, ışısız kalmış, söze dökülmemiş cümlelerin de hali. Terleyen zihin kötürüm bir yarına açılır. Geçmiş geleceğin içine doğar. Nefesi daralır ve çırpınarak uyanır kendisinden.

Çarpıntı

Tren bir daha geçer, bu kez raylar kırılğan bir kalbin orta yerinden başlamıştır. Orta yerinde ağlar puslu bakışının. Kızaran bir güldür isyanı korkunun, ayın karanlık yüzünde serpilir büyüyen keder. Titreyen tenim akşam rüzgârında sallanan meşe yaprakları, ateşlenen yüzüm aniden patlayan volkandır gündüz düşümün orta yerinde.

İç sıkıntısı

Sonu olmayan bir mağaranın nemli dehlizlerinde kaybolmak gibidir. Sıcak bir rüzgârın ağırlığında bunalmak gibi. Bir makaranın boğazına sarılışı. Eteklerinde biriken taş ayağa kalktıkça aşağıya çeken aşağıya, daha aşağıya. Soluksuz kalmak gökyüzünün altında. Kara bir çadırın kapısını aralayamamak. Müzmin bir bekleyiş, karamsar bir sessizlik, telaşlı iç çekişlere gizlenmiş.

Donukluk

Yüzünde üşür donmuş resimler. En orijinal haliyle donmuştur yangını. Harabelerin arasında yiyecek arayan bir çocuğun siyah beyaz öfkesi saklanmıştır o donakalmış resme. Çöpten ekmek toplayan dedenin tek kurşunla yok olan hayatının kanlı resmi asılmıştır yüreğin duvarına. Dökülür sırası zamanın. Soluklaşır soluğunu yitirmiş hayat. Korlaşmış bir bilyenin sığağıyla yanar göğsüne çöken karanlık.

Kaçınma

Ayakların ardına bakmadan adımlamasıdır kaldırımları. Her taş a bir ömrü düşürüp sığınmak yalnızlığa. Gözünü kapamak, sonra kulaklarını. Koklamamak etrafı. Silmek ten izini her dokunuşun. İçine çekilmek. Kötürüm bir korkunun sığınağında hem kaçmak hakikatinden, hem de mahkûm olmak ona. Yarım kalan kitabı düşürüp elinden mecbur olmak hapislik gibi yalnızlığa.

İlgisizlik

Yalnızdım. Keder sırtımda kirli bir paltoydum. Ceplerimde ise biten sevinçlerin ekmek kırıntısı. Güvercinler kördü. Elimde kaldı umut. İçimden uçup gitti tüm sevinçler. Yoruldu tenim. Takatim yoktu. Bir nehrin heyecanı kalmamıştı bakışımda. Gözüme demirledi kara gemiler. İçim karardı. Çekmedi canım, ne çiçeğini baharın ne coşkusunu şehrin. Sinemalar boş salonlara oynadı. Şarkılar duyuramadı kendini kulaklara. Yapayalnızdım. İlgisiz.

Unutkanlık

Ne olmuştu? Bir şey geçti gözlerimin önünden. Bir toz bulutu bıraktı ardında. Ne geçti? Ağzım yüzüm toz. Yoğun bir sıkıntı çöküyor bir sis gibi üzerime. Hatırlamıyorum. Hatırlamayınca rahatım. Bir boşluk var belleğimin orta yerinde. İçinde yüzdüğüm kara bir göl. Kıyıya kulaç atıyorum. O daha da uzaklaşıyor. Her kulaçta görünmez oluyor ağaçlar. Ne oldu?

Kısaltıldı ömür

Sanki hayatımın tamamını yaşadım. Sona gelmiş gibiyim. On yaşım biranda dökülmüş hücrelerimden. Kulağım yankılanır her nefes alışımında hiçbir şey eskisi gibi olmayacak derken. Dönemeyeceğim o gençliğime. Çocukluğuma. Gözümün önüne dizilen her ölüm, her kayıp, on yılımı daha siliyor sanki hayatın kara tahtasında. Babasının ölümüne tanık olan çocuğun ağlayan yüzü kırışıyor. Bir karganın kanatlarında buharlaşıyor ömür. Savaşırken ölen oğlunu gömerken ömrünün on yılını da gömüyor baba. Har ağıtında ve isyanında biraz daha yoruluyor ananın yüreği. Her ölüm onu sevenleri de öldürüyor. Her yara seveni de yaralıyor, kapanmamacasına. *“Yanar herkes acısınca yanar, kanar herkes yarasınca kanar”**

Korku

Birden yüzüme çöreklenen bulut gibidir, nefesimde buharı çöken. İçimde beyaz atlar koşuyor. Kalbimin orta yerinde hem. Kulaklarım en hafif sesi toplayan çanak gibi. Gözümde ışık topları. Çarpıp dönüyorlar aklımın sınırlarından. Titriyorum. Korkuyorum. Karanlık bir düdenin içinde kaybolup bir dağ doruğundan patlar gibi. Bir şelalenin gözünden atlar gibi. Adımlarım ardımda ben öndeyim yaralı bir mevsimin kıyısında. Tanklar, bazukalar, bombalar kirletiyor en saf düşlerimi. Ruhumun mavi göllerini kanlı nehirler örtüyor.

Tedirginlik

Gözümde puslu bir mavinin karaltısıdır. Belirsiz. Ağlara takılan ıstakoz gibi ellerim. Kimin sofrasına yem olacağımın endişesi. Kurban mıyım? Yoksa kahraman mı? Belirsizlik. Tedirgin bakışları yıpratır her soluğumu. Çaresizlik bir yaralı gibi sığınır yüzüme. Kanar şarapnel parçalarının incittiği her can. Beklerken onu, bakmaktan korkar gözlerim.

*Alp Murat Alper'in "yanar herkes" adlı şarkısından

İrkilme

Birden. Aniden. Yüzümde yapraklar kırırdar. Zangırdar dişlerim. Avizeler sallanır koridorlarda. Sinek kuşunun kalp atışlarıdır, rüzgârını savuran kanatları. Kovanını yitirmiş arı. Başımdan aşağı dökülen bir kazan kaynar sudur. Karanlık sokakta ardıma dizilen karaltı. Her nefes alışımda biraz daha büyür. Toplar mıknaş gibi çarpıntıları.

Öfke

Neye uğradığını bilemeden cevabını vermek kadere. İncinen zihnin yarasında sarmak için kaslarında uyuyan fırtına. Güneşin en alıcı parlaması, rüzgârın en hoyrat kahkahası. Yıkadı yağmur, faili belli ölümlerin adaletini, umutsuzluk kaldı, güvensizlik. En parlak ışığını denize düşürdü umut. İncinen yüreğinde kabardı isyan. Bileğinde büyüdü emeğin gücü.

Dalıp gitme

Yanımdan bir şehir geçiyor. Görmüyorum. Sokaklar tanıdık ve tanımadık insan yüzleri. Farkında değilim. Gözümü her kapayışımda ateş balonları, patlama dalgaları. Kulağımda çığlıklar, ağlamalar, ambulans sesleri. Gözüm açık. Kayıtsız bir bedenim, Selamsız'dan geçen. Şehrin gürültüleri, insan sesleri beni çıkaramıyor dalgınlığımdan. Benim olmayan adımlarımı görüyorum ama nereye gittiğini bilmeden. Binalar birden uzayan ağaçlar gibi. Gökyüzü gözlerime örtünen tül. Zaman ile çatışıyor her ânım. Geçmek bilmeyen bir tarihte, içimde yangın, yalnızca ben olduğumun farkındayım.

Dikkat

Uğuldayan bir şehir geçiyor yanımdan. Her renk, her ses, her karaltı ardıma dizilmiş, koşuyor peşim sıra. Ben kaçıyorum. İlk kez fark ettim şehrin kokusunu. Duvarlarda korku, kapı eşiklerinde açlık. Odalarda çocuklarının endişesi var annelerin. Yağmur çok gürültülü yağıyor. Damlalar çok iri. Gözüm gözümü görmüyor. Rüzgârın fırtınası uçuşturuyor zamanı. Silah sesleri, mermi kovanları, evlerin üstünde tüten dumanlar. Görüyorum. Duyuyorum acının seslerini. Renklerini öfkenin. Dokunuşunu korkunun. Bitsin istiyorum. Bitsin. Dursun zihnimi işgal eden savaşın sesleri.

Uykusuzluk

Uyku sanki bir kuştı. Uçtu gözümden uçtu. Kepenkleri kapanmayan dükkân, ışıkları hiç sönmeyen şehirdi. Şaşkın. Zihnim dolambaçlı. Olan biten her şey gözümün önünde. Ama çalışmıyor zihnimin işçileri. Işıklar sönmekten koyulmuyor işe onarıcılarım. Şekilsiz anılar at koşturuyor uykumu terkisine atıp. Düşlerim çantaya gizlenmiş renkli bilyeler. Bir türlü düşmüyorlar. Dallarını sarkıtmayan söğüt gibi uyanıklık. Dürtüyorum. Çekiştiriyorum. Katılmış bir acının izi ile haykırıyor gözlerim.

Yüzleşme

Hesabını sormak istiyorum. Bana bunu yapanla yüzleşmek. Yaşananların hepsine, tüm travmalarına ve izlerine uzun uzun bakıp, kendime ve evrensel adalete duyduğum, duymak istediğim güvenle, bana bunu yapana hesap sormak istiyorum. Tüm korkularımdan, acılarımdan, üzüntümden, öfkemden, yalnızlığımdan, kâbuslarımdan, tedirginliğimden, iç sıkıntımından, dalgınlığımdan, uykusuzluğumdan ve daha bir sürüsünden kurtulmak istiyorum. Bunları başka kimsenin yaşamayacağı, yaşayamayacağı bir dünya kurmak istiyorum. Yasımdan, öfkemden, direngenliğimden, umudumdan, dayanışma ruhumdan, emeğimden, en önemlisi tarihi değiştiren hüznümden güç alarak...

Barış

İnsanlığın normal durumudur. Ansiklopedilerin tanımının yetmeyeceği bir güç, bir değerdir. Toplumun en güzel umudu, tarihin en gerçek ivmesi. Düşmanlığın olmamasıdır. Kötülükten, kavgalardan, savaşlardan kurtuluş, uyum, birlik, bütünlük, huzur içinde yaşamaktır barış. Silahsız, çatışmasız, sömürsüz bir dünyada yaşamaktır. Eşitlik, özgürlük ve güvenlik içinde yaşamaktır Barış. Toplumsal adalet, sağlıklı gelişim, korunan sağlıklı ve güvenli bir çevrede büyüme. Barış aynı zamanda, çoğaltmak ve büyütme için onu, insan hakları, bağımsızlık mücadelesi veren halklarla dayanışmak ve emperyalizme karşı mücadele etmektir. Savaşı doğuran toplumsal ilişkilere karşı bir protestodur barış. Herkesin eşit, özgür ve kendi olduğu bir dünyadır barış.

Barış istiyorum. Barış istiyorum. İnadına Barış.

Cephede Yeni Bir Şey Yok: Gösteri Sinemasından Karşıt Çözümler

Hakan Erkilic

Her savaş, adı ne olursa olsun, bir yıkım, bir ölümdür, insanlığımızı çürütür, vicdanımızı çürütür. Yeniler de yenilenler de, savaşların dışında kalanlar da aynı yıkımdan kurtulamazlar... Savaştan çıkanlar eksik bir insan olurlar.

Yaşar Kemal

Savaşın dehşetini rakamlardan anlamak mümkün müdür? Birinci Dünya Savaşı'nda ölen 8,5 milyon asker ya da İkinci Dünya Savaşı'nda 14,7 milyon sivil, 15,3 milyon erkek ve kadın asker... Ne ifade etmektedir? Savaş sonucunda birer veriye dönüşen insanları, insanlığın durumunu kavramak için edebiyat, sinema gibi kültürel temsillere ihtiyaç duyarız. Daha doğrusu kültürel temsiller, birer veriye dönüştürülen insanların dramını, psikolojisini bize gösterirler; Yaşar Kemal'in deyişiyle savaştan çıkan "eksik" insanın öyküsünü anlatırlar. Büyük rakamların ve söylemlerin dışında kalan hayatı gözler önüne sererler.

Tarihi, özellikle de savaş tarihini sinema üzerinden okumak mümkündür (Duruel Erkilic 2012); Amerikan Bağımsızlık savaşını, I. ve II. Dünya paylaşım savaşlarını, İspanyol iç savaşını, Kore ve Vietnam savaşlarını, Bosna ve Irak'taki gibi savaşları. Hatta neden olmasın geleceğe dair uzay savaşlarını ve fantastik mitsel savaşları sinema üzerinden okumak olanaklı. Sinema tarih ilişkisi üzerine çalışmalarda savaşı ele alan temsiller önemli bir bölümü oluşturur (Carnes 1996; Toplin 1996; Rosenstone 1995).

Görüntü kaydı fotoğrafın icadından beri savaşa eşlik etti; belgeledi. Savaş lobisi, görüntü teknolojisini kendi ihtiyaçları için kullanırken, görüntünün gücü de savaşın farklı yüzlerini kamuoyuna sundu. Çok yakın bir zamanda belleklerimizde kazınan cansız bedeni deniz kıyısında yatan Aylan Kurdi'nin fotoğrafı buna örnek verilebilir. Fotoğraftan sonra hareketli görüntü olarak sinema, belgeleme açısından önem kazandı. Sorlin'e (1994) göre sinemanın icadı savaşın, halkın görsel olarak ulaşabileceği bir şey haline gelmesini sağladı. Virilio (1989), askeri teknoloji ile sinemanın gözlem ve belgeleme amaçlı olarak kullanımlarına dikkat çeker. Sinema belgelemekle yetinmez, kurmaca olarak insanlara seyirlikler oluşturur. Sinemanın gücünü savaşlara dair belleğimizi yokladığımızda karşımıza çıkan görüntülerden anlayabiliriz. Birçok savaşla ilgili bilgimiz sinemadan kaynaklanmaktadır. Hatta iktidardakiler için savaş filmleri, yeni savaşlar için bir ön hazırlık bile oluşturur.

Nixon'ın Vietnam Savaşı'na karar vermeden önce General Patton'ın kimliğinde militarizme ve ABD ordusuna bir güzelleme olan *General Patton*'ı (Franklin J. Schaffner, 1970) izlediği ve ABD'nin Irak saldırısı öncesi, George Bush ve diğer üst düzey yöneticilere Beyaz Saray'da Irak'ta olabilecek direnişi kavramaları için Gillo Pontecorvo'nun Fransızların Cezayir'de yaptığı baskı ve zulmüne karşılık FNL'nin direniş öyküsünü anlatan *Cezayir Savaşı*'nın (The Battle of Algiers, 1966) gösterildiği öne sürülür.

Biz filmleri daha çok Batılı yapımlar üzerinden okuyoruz. Ne Vietnam Savaşı'yla ilgili bir Vietnam filmi izledim, ne de Kore Savaşı'yla ilgili bir Kore filmi. İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili olarak birkaç Sovyet ve Doğu Bloku filmleri dışında izlediklerimiz de daha çok batılı filmler. Aslında sinema ve savaş üzerine konuşuyorsak daha çok Hollywood savaşa nasıl bakıyor onu konuşmuş oluyoruz. Bu yalnızca filmlerle sınırlı da değil, bu yazının kaynakçasından da görüleceği gibi aynı zamanda literatürü de kapsayan bir şey. Maalesef bu yazıda da bahsedilecek birçok film, Hollywood yapımı olacak.

Bu yazıda sinema savaş ilişkisi, savaş filmlerinin ideolojisi bağlamında ele alınacaktır. Belgesel sinema ayrı bir yazının konusu olarak kapsam dışında tutulmuş, kurmaca filmlere bakılmıştır. Makalede savaş filmleri bir "tür" olarak değerlendirilecek, daha sonra incelen filmlerin savaşa yaklaşımı ideolojik okuma yapılarak çözümlenecektir.

Savaş Filmi Bir Tür Müdür? İkonografisi, Anlatı Yapıları ve Kodları Üzerine

İhtiyacımız olan savaş üzerine filmlerden çok, savaş filmleri üzerine filmlerdir. Gerçekliği anlayabilmemizden önce, onu temsil eden göstergeleri anlamalıyız.

James Monaco

Türler, sinema endüstrisinin kapitalist zorunlulukları tarafından olduğu kadar, izleyicilerin tercihleri ve belirli bir dönemin sosyo-tarihsel gerçeklikleri tarafından da biçimlendirilmektedir (Hayward 2012). Tür (genre), seyircinin uyuşmaları, beklentileri ve endüstrinin yenilikleriyle gelişen bir alandır.

Melodram ve komedi gibi ana bir tür olmasa da savaş filmi (savaş karşıtı filmlerde dahil olmak üzere) genel olarak savaşı ele alan filmler, mutlaka görkemli çatışma sahnelerinin yer alma zorunluluğu olmasa da bir çok film doğrudan ya da dolaylı olarak cepheye yer vermektedir. Bir türün ikonografisi film den film anlamı aktaran ve sürekli ortaya çıkan simgesel görüntülerden oluşur. Genellikle nesneler ve dekorlar bir tür için ikonografiyi sağlarlar (Brodwel ve Thompson 2011). Savaş filmleri görselliği ile hemen ayırt edilebilen ancak kendi içinde sabit olmayan ve hem insanlık hem de sinema tarihi ve farklı politikalarla birlikte evrilen bir tür olarak sürekli izleyiciyi karşısına çıkmaya devam eden bir tür. Savaş filmlerinin ikonografisi olarak cephenin estetize edilmesini sağlayan sis, karanlık, patlamalar, yaralılarla dolu savaş alanları ve ölenler, çatışma koreografisi gösterilebilir. Gece doğrudan karanlığa göndermede bulunur. Sis ise gerçekliği

örten bir belirsizliği işaret eder. Batı sineması için savaş filmleri de, diğer filmler gibi bir türdür. Genellikle bir gösteri sineması yapmanın yollarından yalnızca birisidir (Dorsay 1984). Sinema neden savaşa ihtiyaç duyar? “Savaşın sinema için gerekli olan seyirlik malzeme bakımından zenginliği ve dramayla çatışmayı bir araya getiriyor oluşu, belgesel ile kurmacayı bir araya getirişi yeni gerçeklik etkileri pek çok önemli yönetmenin bu türe ilgi göstermesini açıklamaktadır”(Chapman 2008). Sinemanın zanaatı ve sanatına dair bu tür özellikler savaş filmi yapımına yönlendirmede bir etken olarak gözüксе de yine kahramanlık söylemleri, milliyetçilik miti, vatanseverlik gibi politik amaçların savaş filmi yapılmasında önemli bir rol oynadığı açıktır. Örneğin, İtalyan sinemasının, sinemanın ilk yıllarından itibaren ulusal birliği sağlamak için büyük dekorlarda tarihi ve savaş filmleri yaptıkları bilinmektedir. Sinema savaş filmleri üzerinden toplumsal belleği kullanarak ulusal kimliği inşa etmeye çalışır. Dünya paylaşım savaşları sırasında sinemanın Almanya, İtalya, SSCB ve ABD’de propaganda amaçlı olarak kullanılmıştır.

Savaş filmlerinin temelde büyük bir seyirlik oluşturması, türün kendi içinde farklı alt türleri yaratmasına neden olur. Savaş filmlerinin alttürleri olarak direniş filmleri, sömürgeciliğe dair filmler, casusluk filmleri, gerilim ve siyasal sinema sayılabilir. Bu çerçevede bir kategori olarak savaş karşıtı filmlerden de bahsetmek önemli olacaktır. Sinema yalnızca büyük seyirlikler, propaganda filmleri üretmemektedir. Aynı zamanda savaşın anlamsızlığını, saçmalığını sorgulayan filmler de yapılmaktadır. Savaş karşıtı filmler, “savaşın kaybedilen insan hayatlarından ve trajediden başka bir şey olmadığını savunan, izleyiciyi savaşın yıkıcılığına inandırmayı amaçlayan filmler olarak tanımlanmaktadır” (Chapman 2008). Bu filmler, baş karakterinin fiziksel ve akli olarak yaşadıkları travmayı işlemeleriyle izleyicinin savaşa dair algısını da yönlendirmişlerdir. (Chapman 2008). Bu noktada şu soru anlamlı olacaktır: “[Sinemanın] savaş gibi son derece ciddi, hassas ve önemli bir konuyu nasıl estetize ettiği, nasıl haz alınır bir seyirlik haline getirdiğidir” (Yılmaz 1997).

Savaş Filmlerinin İdeolojisi Üzerine

Bu nedenle gösterge ile nesne, gösterilen ile gösteren arasında ayırım yapmak politik bir meseledir. Eğer bir kadın imgesi ile yaşayan ve soluk alan bir kadın arasındaki farkı bilirsek, ikincisini öldürmemiz daha az muhtemeldir. Eğer vahşi, fantastik, ırkçı ve politik mitlerden oluşturulmuş Vietnam gibi bir ülkeye dair imgemizi, o ülke ve halkının gerçekliğinden ayırabilirsek, bu ülkenin her yerine II. Dünya Savaşı’nın tümünde atılmış bomba miktarının iki katını atmamız daha az mümkün olur. Gösterenler bizi ele verir: “anti-personel bombalar” akla uygundur, bir rahme gömülen şarapnel değil; “beden hesapları” kabul edilebilirdir, oysa tek bir parçalanmış ölünün kanı ve bağırsakları değil. Soyutlayabilmek, savaşla ve cinayet işlemekle mücadeleyle devam etmektir.

(Monaco 2006)

Sinema, savaşı bir seyirlik olarak sunarken koltuklarında rahatça oturmuş film izleyen seyirciye ne söylemek istemektedir? Gösteri ögesi olarak savaşı mı sunmaktadır yoksa savaşın yıkıcılığı ve dehşeti üzerine seyirciyi düşündürmekte midir? “Savaş filmleri

doğası gereği şiddeti, vahşeti, çekilen acıları, yıkılıp yerle bir edilen kasabaları ve kentleri, mahvolan doğayı, yaralanan ve ölen insanları içerir. Ancak Hollywood filmlerinde bu acı çekişi, yaralanmayı ve ölmeyi, yok oluşu ve yok edişi göstermenin amacı savaşı yermek, kötülemek ve lanetlemek değil, nihai zafer, yani ABD'nin zaferi için bunları yaşamanın gerekli olduğunu vurgulamaktadır. ABD'nin koruduğu ve yaşattığı ideallerasında ABD'nin çıkarları için gerekirse acı çekilmeli- ölünmelidir de" (Yılmaz 1997). Bu noktada tüm Hollywood filmlerini ideolojik yapımlar olarak nitelendirmeden Ryan ve Kellner'in saptamasına dikkat etmek gerekir:

"Hollywood sinemasında olup bitenlerin çoğu ideolojiktir, fakat filmler sadece Hollywood ürünü anlatılar oldukları için özleri gereği ideolojik nitelikte görülmemektedir. Filmlerin politik anlamları daha çok kullanılan somut temsil stratejilerinde ve izleyicilerde yarattıkları etkilerde aranmalıdır" (Ryan ve Kellner 1997).

Savaş filmleri genellikle beyaz eril kahramanın maceraları üzerine kuruludur ve toplumsal cinsiyet ayrımını pekiştiren ataerkil ve militarist bakış açısı savaş filmlerinde açıkça görünmektedir. "Militer değerler babadan oğula aktarılırken, kadınlara düşen tek görev çocuk doğurmaktır. Ailenin, orduyu meşrulaştırıcı bir metaforik analogi modeli olmanın ötesinde militer değerlerin gerçek döl yatağı olduğu göz önüne alınırsa, bu iş bölümünün tesadüfi olmadığı anlaşılır." (Ryan ve Kellner 1997). Filmlerde kadın karakterler pasifize edilmiş, evde/yurtta gözü yaşlı anne savaşta ise ya hemşire ya da fahişe olarak sunulmuştur.

Savaş filmleri örneklerine geçmeden önce Godard'ın *Jandarmalar* (Les Carabiniers, 1959) filmi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Bir savaş türü eleştirisi, savaş filmleri üzerine bir film olarak *Jandarmalar*, filmin ana karakterleri Ulysse, Michel-Ange, Kleopatra ve Venüs üzerinden savaşı sorgular. Bu film savaş hakkında değil, Ulysse ve Michel-Ange'in tepkileri ve savaşa katılmaları üzerine bir film olacaktır. Ulysse, Michel-Ange, yağmalama vaatlerine inanarak savaşa katılmaya karar verirler. Onlara her şey vaat edilir. Hawai gitarları, filler, Empire State, Eyfel Kulesi gibi. Ancak biz savaşı görmeyiz. Yalnızca Ulysse, Michel-Ange'in tepkilerini görürüz. Film ara yazılarla ilerler. Godard, kendi elyazısı ile sorular sorar. "Askerler savaştan önce ne yapar?" Askerlerin cepheden korkmuş görüntüleri perdeye yansır. Ara yazı ile yanıt verilir. "Savaştan önce askerler korkarlar". Savaş bittiğinde ve Michel-Ange ile Ulysse evlerine dönüp sevgilileriyle yeniden buluştuklarında, yanlarında sadece kendilerine vaat edilen şeylerin kartpostalları vardır. Masanın üzerine koydukları kartpostallara (Eiffel Kulesi, Empire State, piramitler, Büyük Kanyon, kadın fotoğrafları) bakıp eğlenir hatta bu kartpostallarla fotoğraf çektirirler. Godard kahramanları aracılığıyla gerçeklik ve imge arasındaki fark üzerine seyirciyi düşündürmek ister. Michel-Ange film izlediğinde perdedeki küvet içindeki kadını gerçek sanır. Michel Ange perdenin önüne gelir ve kadını daha fazla görmek için küvetin kenarından içeri bakmaya çalışır, göremez ve perdeye saldırır. Mesaratı satıcısında Ulysse, Kral'dan aldığı mektubu göstererek bir araba satın almaya çalışır. Mektup işe yaramaz. "Michel Ange ve Ulysse arabaların ve kızların gerçekliklerini isterler, ama

gerçeklik ile imge arasındaki farkı tam olarak söyleyemezler. Bu nedenle onlar sakin bir şekilde öldürür, yağmalar ve saldırırlar. Eşlerine yazdıkları gibi: ‘bir sürü cesetle baş başa kaldık... yine de güzel bir yaz’ ve ‘bol miktarda kan ve çok sayıda ceset. Sizi şefkatle öpüyoruz’” (Monaco 2006). Seyirciler bu felaketleri yaşamayan insanlar, bir gerçekliğe sahip değildir. Sadece izlediği şeylerden dolayı o gerçeğin göstergelerine sahiptir. Sahip olunan gerçeklik tıpkı o kartpostallar gibi bir şeyin görüntüsüdür, kendisi değil. “Godard’a göre sonuç almak için gerekli güç, bellek, taşlama ya da ironi değil, ama filmin kendisinin dilidir. Savaş deneyimi bir şeydir, filminden ve edebiyattan edindiğimiz savaşın bilgisi tamamen başka bir şeydir. Eğer genel olarak ‘film’ ile ‘gerçek yaşam’ arasındaki farkı bilirsek, filmsel imgeden bir gerçeklik duygusu çıkarabilmemiz gerekir” (Monaco 2006).

Birinci Dünya Savaşı, dünyanın yaşadığı ilk toplu kıyım olduğu için sinemada buna kayıtsız kalmamıştır. Üstelik sesin sinemaya 1927 yılında geldiğini düşünürsek savaş filmleri hem görsel hem de işitsel açıdan sinemacılara cazip gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı’na dair *The Big Parade* (King Vidor, 1925), *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* (Milestone, All, Quiet on the Western Front, 1930), *Büyük Yanılsama* (Jean Renoir, La Grande Illusion, 1937), *Afrika Kraliçesi* (John Huston, 1951), *Arabistanlı Lawrence* (David Lean, Lawrence of Arabia, 1962), *Aslan Yürekli Çavuş* (Howard Hawks, Sergeant York, 1941), *Ne Güzel Savaş* (Richard Attenborough, Oh! What a Lovely War, 1969), *Gelibolu* (Peter Weir, 1981), *Zafer Yolları* (Stanley Kubrick, Paths of Glory, 1957) gibi filmler sayılabilir.

Erich Maria Remarque’ın 1929’da yazdığı savaş karşıtı romanı *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*’dan uyarlanan aynı adı taşıyan *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, gençlerin silah altına alınması, cepheye hazırlanış, cephede savaşın acımasız yüzü ile filmin kahramanı Paul’ün ölümü ve Paul ile arkadaşlarının mezarlıklar üzerine bindirilen görüntülerinde “neden savaşıyoruz?” sorusuna yanıt arar gibi dolaşan ruhlarıyla sonlanır. Paul ölmeden önce bir kelebeği tutmaya çalışır, fakat başaramaz. Film sesin sinemaya yeni gelişi ile birlikte sesi etkili bir biçimde kullanmış, cephenin, savaşın acımasızlığını ve saçmalığını uzun kaydırmalar ve çevrinmelerle yakaladığı panoramik görüntülerle etkili bir biçimde vermiştir. Film okulda öğretmenin gençlerin savaşa katılmalarından duyacağı kıvancı belirtmesi ve onları bu yönde desteklemesiyle açılır. Öğretmen “vatan için ölmek güzeldir ve bize yakışır” sözünü tekrarlar. Althusser’e göre devletin ideolojik bir aygıtı olan okul, devletin resmi söylemine uygun olarak gençleri yönlendirir. Öğretmenin hararetle konuşması sonucu sınıf hep birlikte neşe ve gurur içinde askere katılmaya karar verirken artık ihtiyaçları olmadığı ders notları, kitaplar ve defterler havada uçmaya başlar. Siperde kurşun yağmuru ve top patlamaları altında kalan genç askerlerin çaresizliğini izin sırasında geldiği okul ziyaretinde Paul özetler: “Bilmediğiniz bir şeyi size anlatamam. Orada siperde yaşıyoruz. Savaşıyoruz... Öldürülmemeye çalışıyoruz, bazen bunu başarıyoruz”. Film, savaşa heyecanla katılan gençlerin savaşın acımasızlığını ve saçmalığını görmelerini anlatması açısından önemlidir. Hayward’a (2012) göre, *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* “hem müttefikleri hem de Almanları saçma bir savaşın kurbanları olarak tasvir eden, güçlü bir barış filmidir”.

İkinci Dünya Savaşı, belki de üzerine en çok film çekilen savaş olmuştur. Bunda tüm dünyayı saran savaşın, faşizmin, toplama kamplarının ve Yahudi soykırımı ile atom bombasının etkisi olduğu açıktır. *Roma Açık Şehir* (Rome Open City, Roberto Rossellini, 1945), *Kwai Köprüsü* (Bridge on the River Kwai, 1957), *Anne Frank'ın Hatıra Defteri* (George Stevens, The Diary of Anne Frank, 1959), *Hiroşima Sevgilim* (Alain Resnais, Hiroshima Mon Amour, 1959) *Askerin Türküsü* (Grigori Chukhrai, 1959), *Ivan'ın Çocukluğu* (Andrei Tarkovski, 1962), *Zafere Kaçış* (Escape The Victory, 1981), *Gel ve Gör* (Elem Klimov, 1985), *Schindler'in Listesi* (Schindler's List, Steven Spielberg, 1993), *İnce Kırmızı Hat* (The Thin Red Line, Terance Mallick, 1998), *Er Ryan'ı Kurtarmak* (Saving Private Ryan, Steven Spielberg, 1998), *Gri Bölge* (Tim Blake Nelson, The Grey Zone, 2001), *Piyanist* (The Pianist, Miłosz Forman, 2002) *Amen* (Gosta Gavras, 2003), *Çöküş* (Oliver Hirschbiegel, Der Untergang, 2004), *Iwo Jima'dan Mektuplar* (Letters From Iwo Jima, Clint Eastwood, 2006), *Soysuzlar Çetesi* (Tarantino, Inglourious Basterds, 2009) ilk akla gelen filmlerden bir kaçını oluşturur.

İkinci Dünya Savaşı'na farklı açılardan bakan üç filmi ele alacağım. Bu üç film, yer yer savaş filmi kodlarını kullansalar da eril kahramanlık öyküleri yerine savaş ortamında insanın psikolojisine yönelen ve hümanizmayı yücelten özellikleriyle farklılaşırlar.

İnce Kırmızı Hat (Mallick, The Thin Red Line, 1998) savaş filmleri içinde anlatısı ve yaklaşımıyla ayrılır. Mallick, savaş filmi fonunda insanın doğayla, kendisiyle hesaplaşmasını şiirsel bir anlatıyla ele alır. Dingin anlatıcı ses, filmin duygusunu seyirciye geçirmek için katalizör olur. Savaş ortamında anlatıcı ses ve etkileyici doğa görüntüleri şiirsel anlatıyı destekler. Muhteşem doğa içinde birden başlayan cephedeki çatışma patlayan organlar, mermi izleri, askerlerin vurularak düşmeleri büyük bir kontrast oluşturur. Filmin açılış sahnesinde Pasifik'te kanoyla kürek çeken çocukların yanında askeri çıkartma hücumbotlarının kıyıya varışı görülür. Pastoral görüntüler ve savaş görüntülerinin kontrastlığında bellek ve hayal etmek askerlerin ruhsal durumunu, insani yanını sergiler. Cephede düşmanla her an çatışmayı beklerken, ağaç yapraklarının hışırtısı ne ifade eder? Doğanın muhteşem pastorallığında cephede çatışma içinde varoluşsal sorunlarla yüzleştirmek *İnce Kırmızı Hat'ın* başarısıdır. Ölmek ne anlama gelmektedir? Japonlarla karşılaşma, cephede yoğun stres altında kalma, arkadaşları için kendi feda etme, ölmek için öldürme ve bunlara kayıtsız kalan doğa, savaşın karanlık yüzüne karşılık, karanlığı tüm çıplaklığıyla sergileyen güneş ışığı... Film bu bağlamda savaş filmlerinin kodlarının kullanarak savaş karşıtı bir film yapmayı başarır.

Tarihsel filmleriyle Andrej Wajda sinemayı dünyayı anlamanın bir yolu olarak görür. Kendisi de savaşa katılan Wajda, *Bir Kuşak*, (Pokolenie, 1955) *Kanal* (1957), *Küller ve Elmaslar* (Popiół i Diament 1958) filmleriyle İkinci Dünya Savaşı'nın Polonya toplumunda açtığı yaraları ve komünizmin doğuş sancılarını savaş üçlemesinde anlatır:

Savaşın hemen ardından dünyaya biz, yalnızca Amerikan filmleriyle açılabilirdik. İngilizlerin Hitler'e kaşı mücadelesi, bizim için Mrs. Miniver'di. Japonların acımasızlığı: Kwai Köprüsü. Alman yenilgisi: Nürnberg Mahkemesi. Bir süre perdelerimizde savaşın başka bir yüzü belirdi: Roma, Açık Şehir ile Rossellini, La Bataille du Rail ile René Clement savaşı bize kendi

acılarından aktardılar. Bu gerçekliği de Hollywood'da değil, tüm kötülüklerin yapıldığı gerçek mekânlarda çektiler. Bu filmlerin altına benimkiler sıralandı: Kanal, Küller ve Elmaslar. Bu filmler, sinemanın dünya haritasında yeni yeni varlık göstermeye başlayan bir ülkeden söz ediyordu. Filmlerimiz, Fransızların ya da İtalyalar'ınkiyle asla karşılaştırılmazdı: rejî basit, oyuncular tanınmamış, hatalar çoktu. Gene de bir tanığın yaşadığı gerçekliği yansıtıyorlardı (Wajda 1993).

Kanal tipik bir savaş filmi değildir. Savaş cephesi veya kahramanlıklar yer almaz. Varşova direnişinin son günlerinde bir kanala sığınarak Almanları oyalamaya çalışan bir grup direnişçinin öyküsü anlatılır. Direniş bölümü Polonya toplumunu temsil eden farklı gruplardan oluşmuştur. Bir anlamda Polonya'nın kolektif bilincini oluştururlar. Savaştan dolayı psikolojisi bozulan insanları, çocuklarını arayan anneleri, sevgililerinin peşinde koşan ve umutsuzca aşklarına sarılan kızları, ne yapacağını bilemeyen komutanları, çaresiz askerleri ve ümitsiz sanatçıları gösterir. Almanlara karşı mücadele etmek, kanalizasyonda pislik içinde var olmak, vatanseverlik ve yaşama isteğinin çatışması, belli bir kahramanı odağa almamak *Kanal*'ı diğer savaş filmlerinden ayırır. Bir başka ayırt edici özellik ise düşmanın pek gösterilmemesidir. Almanlara karşı savaşan direnişçiler üzerinden daha temelde ve derinde insanın kendisiyle verdiği savaş ve hayatta kalma mücadelesi anlatılır. Savaşın insanlar üzerindeki psikolojik etkisi ve buna rağmen yaşama tutunma isteği *Kanal*'ı farklı kılar.

Savaş filmlerine dair önemli bir kavram da bellektir. Resnais¹, *Hiroşima Sevgilim*'de barış üzerine bir film yapmak üzerine Japonya'ya giden Fransız kadın oyuncunun geçmişle yüzleşmesini sağlayacak olan Japon erkeği ile karşılaşmasını öyküler. Erkek ile kadının kendi geçmişlerine götürecek olan iki günlük aşk kaçamağında, bellekleri onları kendi pencerelerinden yaşadıkları II. Dünya Savaşı'na götürür. Kadın Nazi işgali sırasında Alman bir subaya âşık olur. Almanlar Fransa'dan ayrıldıktan sonra, düşman bir erkeğe âşık olmanın cezasını çeker. Erkek ise, Hiroşima'nın yarattığı travmanın etkisi altındadır. Kadın erkeğin söylediği gibi "Hiroşima'yı görmemiştir", fakat kendi ülkesinde yaşamıştır. Kadın, unuttuğu aşkını Hiroşima'da, Japon erkekle birlikte tekrar hatırlar. Savaş, farklı cephelerde ve görünümelerde de olsa aslında insanlara hep aynı Hiroşima'yı yaşatır. Ayrılırken kadının erkeğe söylediği gibi, belleği var oldukça erkek sonsuz bir Hiroşima'dır. Flashback olarak algılanan zamanda geriye dönüşler, kadının o an düşündükleridir, belleğidir; belleğin görselleştirilmesidir. Bellek savaşın dayattığı gerçeği parçalar. Savaşın gerçekliği yerine insanın duygularını, düşüncelerini koyar.

Savaş filmleri içerisinde Vietnam Savaşı'nı konu alan filmlerin bir ayrıcalığı vardır. Belki de 68 hareketinin, barış girişimlerinin ve savaş karşıtı hareketin bunda etkisi olmuştur. Hollywood hem cephede yaşananları hem de cepheden dönen askerlerin öykülerini anlatmayı seçmiştir. Ayrıca Amerikalıların Vietnam'a dair bilgilerinde Vietnam filmlerinin etkisi oldukça fazladır. Ancak Bill Nichols'ın (1981) belirttiği gibi, "Vietnam Savaşı filmlerinde anlatı, Tarih'ten daha çok Efsâne'ye yakın yaklaşımlar sergiler". Bu filmlerin bir kısmı Vietnam'da Amerikan askerlerinin barbar Vietnamlılar tarafından

¹ Resnais'nin belgeseli *Gece ve Sis* (1955) Nazi toplama kamplarını anlatır.

nasıl katledildiği üzerine eğilirken [*Rambo: İlk Kan 2* (George Pan Cosmatos Rambo : First Blood Part II , 1985) gibi] bazıları da Amerikan askerleri içindeki dehşeti ve savaşın acımasızlığını gerçekçi ve cesur biçimde gözler önüne sererler [(*Müfrez*e (Oliver Stone, Platoon, 1986), *Full Metal Jacket* (Stanley Kubrick, 1987), *Savaş Suçları* (Brain De Palma, Casualties of War, 1989) gibi]. Birkaç filmde savaş sonrası memleketine dönen askerlerin travmaları üzerine odaklanır [*Avcı* (Michael Cimino, The Deer Hunter, 1978), *Doğum Günü Dört Temmuz* (Oliver Stone, Born on the Fourth of July, 1989), ve *Jacob's Ladder* (Adrian Lyne, 1990) gibi]

Kıyamet (Copolla, Apocalypse Now 1979, 2001 Redux), savaş karşıtı gibi görünen yer yer böyle özellikleri de barındıran ancak savaş karşıtı bir film olarak değerlendirilemeyecek bir yapımdır. Sinematografik gücü ve başarılı ses kuşağıyla (foley çalışmasına) film, Conrad'ın Karanlığın Yüreği'nden uyarılma olarak insanın iyiliği ve kötülüğü üzerine, “insanlığın karanlık yüzü” üzerine, karanlığın kalbine doğru bir yolculuğa davet eder. Coppola'nın filmi, insan doğasının karanlık tarafını Vietnam Savaşı'na taşır. Uygar Batılı ile aciz Doğulu'nun karşılaşmasını bir savaş atmosferinde (Vietnam'da) verir. *Kıyamet*, savaş filmi kodlarını başarıyla kullanır. Etkili sinematografisiyle, birkaç görüntünün üst üste bindirmesiyle yaratılan görsellik, karanlık ve sisin savaş mekânında başarılı kullanımı sanrılı bir atmosfer yaratır. Aydınlık/karanlıkla oluşan kontrast, filmin kahramanı Willard ve Kurtz'un dönüşümlerini simgeler. Karanlık ortamlarda ışığın varlığı sanki bir çıkış önerir. Irmak boyu yolculuk metaforu, maskelerle yüzü boyamak, gerçeği göstermemek ya da bilinçaltı oyunları için sis efekti savaşı mistifiye ederek savaş ve karmaşık gerçeklik arasındaki ayrımı bulanıklaştırır. Ryan ve Kellner (1997) *Kıyamet*'i, bireycilik, lider-kahraman ilkesi çerçevesinde değerlendirir ve filmin bireyciliği kutsayan, otoriter liderliğe dayanan politik modeller üzerinden eril muhafazakârlık ve altan alta kendini hissettiren faşizmle ilişkisi üzerinden okurlar. “Anlatının odak noktası, Willard'ın, Kurtz'ün kudreti ve merhametsizliğiyle aşama aşama özdeşleşmesi ve buna koşut olarak gerçek bir savaşçıya dönüşmesi üzerinedir... Filmin sonunda, Willard, Kurtz'ün gizlerine vakıf olup kendisine geldikten, savaşta acımasızca öldürmenin neden kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu anladıktan sonra bu iki baş – bu sefer her ikisi de dik olarak- bir kez daha yanyana görünür, ardından iki görüntü birleşerek tek bir başa indirgenir. Bu birleşme, Willard'ın da artık Kurtz kadar güçlü olduğu, onunla özdeşleştiği anlamını taşır” (Ryan ve Kellner 1997). Willard'ın lidersiz orduya duyduğu öfke ve Kurtz'e beslediği hayranlık aracılığıyla, savaşın düzensizliği üzerinde denetim kurabilecek otoriter savaşçı liderlerin gerekliliği vurgulanır. “Film, fiili tarihin olanca metonomik olumsuzluğu ve karmaşıklığını metaforik bir arayış anlatısına taşıyarak, belirsizliğin yerini kesinliğin, kuşkunun yerini otoritenin almasını sağlar”. Film bireyciliği yüceltir ve liderlik ilkesi filmin anlatısının önemli bir unsurudur. “Lider kahramanla özdeşleşme, babaların yeniden saygıyla anılması, kişinin kendisiyle özdeşleşmesidir. Liderlik ilkesi aracılığıyla narsistik haz, kişinin kendisinde bulduğu haz verici duyguları üzerinde toplayan bir kamusal figüre aktarılır” (Ryan ve Kellner 1997). Francis Ford Coppola, filmin başarılı sinematografisi ve foley çalışması yüzünden *Kıyamet*'i görmenin “ bir

Vietnam deneyimi yaşamaya denk olduğunu” ileri sürer. Coppola’nın bu ifadesi savaş filmleri üzerine yeni bir tartışma doğurur: Bir savaşa katılmakla, savaş üzerine bir film seyretmek aynı şey olabilir mi? Bir filmin etkisini böyle açıklamak, savaş denilen dehşeti küçümsemek olmaz mı? Bu bağlamda Godard’ı anmak yerinde olacaktır. “Savaş deneyimi bir şeydir, filmden ve edebiyattan edindiğimiz savaşın bilgisi tamamen başka bir şeydir” (Monaco 2006). Filminden çıkaracağımız gerçeklik duygusu savaşa olan bakışımızı da belirleyecektir. Bu bağlamda *Kıyamet* gibi savaş karşıtı olarak sunulan bir filmin savaşı özendiren sahnelerini nasıl yorumlamalıyız? Örneğin helikopterle saldırı sahneleri... Wagner’in müziği eşliğinde helikopterlerin sortileri, havada dönüşleri... bunların hepsi çatışmaya duyumsal olarak katılan ve Amerikan askerleriyle özdeşleşen seyirciyi coşturan, kendinden geçiren sahnelerdir. Sekansın tamamı saldırıyı yapanların bakış açısından çekilmiştir; bize asla yenilenlerin, saldırıya uğrayanların bakış açısı sunulmaz. “Koltuklarımızın konforunda, bu açıdan bu sekans muğlak, huzursuz ve hoş gitmeyen bir duygunun oluşmasına neden olur: Sömürgeci bir savaşa, “barışıl” bir operasyona (risk almadan) katıldığımız izlenimini yaratır. Seyirci, tuhaf bir savaş övgüsüyle sarıp sarımalanır” (Romenet 2001). Film, Amerika’nın kazandığı birkaç başarıya odaklanır, savaşı kaybettiklerini kabul etmez. *Kıyamet*, “savaş, militarizm ve sömürgecilik gibi tamamıyla politik temalar karşısında sürekli sağ bir bakış açısını savunur”.

Komedinin özellikle kara mizahın savaşa hesaplaşması, savaşın anlamsızlığını ve saçmalığını gözler önüne serişini *Dr. Strangelove* (Stanley Kubrick, 1964), *MASH* (Robert Altman, 1970), *Kasabanın Sırrı* (Stanley Krammer The Secret of Santa Vittoria, 1969), *Hayat Güzeldir* (Roberto Benigni, Life is Beautiful, 1997) gibi filmlerde görmek mümkündür. Bosna savaşını konu edinen *Tarafsız Bölge* (Danis Tanović, No Mans Land, 2001) üzerinde durulmaya değerdir. *Tarafsız Bölge*, terkedilmiş bir siperde mecburen bir araya gelen Boşnak Tchiki ile Sırp Niko’nun öyküsünü anlatır. Filmin kahramanları savaşın saçmalığını keşfetmelerine rağmen, savaşın kaçınılmaz sonucu olan ölümden kaçamazlar. Siperde mayının üstünde tek başına kalan Tsera’yı bırakırlar. Film savaş filmi ikonografisine uygun olarak sisli bir sahneyle başalar. Siste kaybolan askerler kendilerini düşman hatlarında bulurlar ve denetlemek için sipere girerler. Filmin iki ana kahramanı da diğer askerlerden farklıdırlar. Sırp Nino entelektüel olmasına karşın Sırpların savaş suçlarını kabullenmek istemez. Bosnalı Tchiki ise üzerinde Rolling Stone’un simgesi olan dil çıkartmış tişörtüyle savaş alanında büyük bir kontrast oluşturur. Tchiki, Nino’yu vurmak için yakaladığı fırsatları “biz onlara benzemeyiz” diyerek değerlendirmez. BM Barış Gücü’nü beklerken iki düşman sohbet ederler ve ortak arkadaşları olduklarını öğrenirler. Film BM Barış Gücü’nün basiretsizliğini ve ilgisizliğini, medyanın savaştaki tutumunu eleştirir. Savaş ortamında dahi insani özellikleri ön plana çıkartıp, savaşın saçmalığını gösterse de film, siperde mayının üstünde tek başına çaresiz kalan Tsera’dan gün batımına dönerek biter.

Hollywood, Vietnam Savaşı’nı gecikmeli olarak beyazperdeye taşımasına karşın, Irak savaşına hemen ilgi göstermiştir. Irak’ta savaş alanı gösteren *Home of the Brave* (Cesurların Vatanı, 2006), Örtülü Gerçek (Brain de Palma, Redacted, 2007), Ölümçül

Tuzak (Kathryn Bigelow, The Hurt Locker, 2008), *Yeşil Bölge* (Paul Greengrass, Green Zone, 2010) yanında savaştan dönen askerlerin psikolojilerini anlatan *Güçlü Bir Yürek* (Michael Winterbottom, A Mighty Heart, 2007), *Tanrının Vadisinde* (Paul Haggis, In The Valley Of Elah, 2007), *Görev Uğruna* (Kimberly Peirce, Stop-Loss, 2008), Şanslı Olanlar (Neil Burger, The Lucky Ones, 2008) gibi filmler de yapılmıştır. Irak Savaşı'nı konu edinen filmler anlatı yapısıyla olduğu kadar savaşa, Amerikan değerlerine ve kadına bakışta da farklılıklar gösterir. Kadınlar ya cephede ya da cephe gerisinde ezilmeden mücadele içinde gösterilir. Amerikan askerlerin Irak halkına yaptığı zulüm, işkence, tecavüz *Cesurların Vatanı*, *Güçlü Bir Yürek*, *Örtülü Gerçek* filmlerinde olduğu gibi eleştirel olarak gösterilir.

Vietnam Savaşı'nda Amerikan askerlerin Vietnamlılara yaptığı zulmü *Savaş Suçları*'nda anlatan Brain de Palma bu sefer kamerasını Irak'a çevirir. *Örtülü Gerçek* (Redacted, Brian De Palma, 2007) küçük bir Amerikan birliği üzerinden askerlerinin Irak'ta Iraklılardan nefret ederek bulundukları sürede yaptıkları keyfi adam öldürme, işkence, taciz ve tecavüz olaylarını gösterir. Film, er Angel Salazar'ın dijital kamerayla belgesel yapma fikriyle başlar. Film, Amerikalı askerlerin 15 yaşındaki bir kıza tecavüz etmesi, öldürmesi ve sonrasında ailesiyle birlikte yakılmasını eleştirel bir biçimde göstermektedir. Televizyon haberi, duvar yazıları, el kamerası görüntüleri, mobese kayıtları, youtube görüntüleri filme belgesel bir tavır katarak gerçeklik izlenimini güçlendirir. Filmde Amerikan askerleri için Iraklıların insani bir değeri yoktur. Hatta İkiz Kuleleri yıkan insan bunlardır. Film Iraklıların bakış açısını göstermek için Irak televizyonlarının görüntülerini, direniş gruplarının internet sitelerine yükledikleri operasyon görüntülerini, rehlin alma, idam etme eylemlerinin görüntülerini kullanır. Açılış yazısında "Redacted; 2006'da Samarra'daki tecavüz ve cinayetlerin öncesi, sonrası ve olduğu an hayal edilerek hazırlanmış görsel bir belgedir" ifadesine yer veren film, yaşlı insanlara, yetişkin erkek ya da kadınlara ve çocuklara ait yanmış cesetler, kesilmiş ayaklar, oyulmuş gözler, kopmuş parmakların yer aldığı fotoğraflarla sonlanır. *Örtülü Gerçek*, savaş ortamında savaşın karşı cephesindeki özellikle sivillerin başına gelen korkunç olayları göstermesi açısından oldukça farklı ve "savaş karşıtı bir ifadeye sahip" (Kellner 2013) bir yapım.

Ölümcül Tuzak (The Hurt Locker, Kathryn Bigelow, 2008), Chris Hedges'in "savaşma arzusu güçlü ve ölümcül bir bağımlılıktır. Savaş bir uyuşturucudur" sözleriyle açılmakta ve bir bomba imha ekibi üzerinden eril dostluk ve kahramanlık hikâyesi anlatılmaktadır. Amerikan askerlerinin baskı altındaki psikolojisi, kahramanlıklarını, kendi aralarındaki çatışma ve dostluk ilişkilerini cephede değil de şehir merkezinin cepheye döndüğü bir mekânda gösterirken savaşa ve savaşmaya övgü düzmektedir. Belgesel estetiği ile aksiyon sinemasının kodlarını harmanlamaktadır. *Ölümcül Tuzak*, savaş filmi türünün anlatım olanaklarını genişletir: Geniş panoramik çerçevelerin yerini zoom kullanmak, hızlı netlik kaydırmak, yeniden çerçevelemek, çoklu kamera kullanımı ile aksiyonu birkaç açıdan aynı anda göstermek, televizyon haberi ve elde kamera kullanımına ait görüntüleri göstermek, belgesel estetiğine başvurmak gibi. Seyircinin kahramanla

özdeşleşmesini sağlarken aksiyon sinemasının kodlarını kullanır. Askerlerin nefes sesleri ve kalp atışlarını fonda kullanarak gerilim ve gerçeklik kazandırarak seyirciyi olayın içine çeker. Düşünmesine ve soluklanmasına izin vermez.

Sonuç

Savaş filmleri çoğunlukla militarist söylemi üreten, kadını pasifize eden, eril kahramanlık hikâyeleridir. Bu hikâyelerin kahramanları tür içinde daha erkeksi, daha fedakâr, daha cesaretli ve daha sert davranışlar gösterirler. Vietnam Savaşı'yla bir kırılma olur. Artık savaştan dönen askerlerin travmaları ve hatta çevrelerine yaşattıkları dehşet de anlatılmaya başlanır. Irak Savaşı ise, türün cephe anlayışını tümünden yıkar. Artık panoramik çekimlerle gösterilen cephenin yerini, şehirde gerilla savaşı alır. Savaş sahnelerinde pek yer verilmeyen sivil halk, bilfiil savaşın parçası olarak yer alır. Kadın artık eskisi gibi pasif değildir; ya cephede savaşı (!) ya da cephe gerisinde olsa da hak arayışı içindedir. Tabii ki bu Amerikalı ise geçerlidir. Ötekileştirdikleri ise yine taciz, tecavüz ve işkence mağdurları olarak yer almaktadırlar. Sinematografik ve anlatı açısından internet, televizyon görüntüleri, elde kullanılan kameralar gerçekliği destekleyen bir unsur olarak yer alır. Tematik açıdan yalnızca Amerikan askerlerinin savaşma gücü değil, yaptıkları zulümler de eleştirel olarak filmde yer almaya başlar. Savaş filmleri “konjonktüre bağlı olarak değişim göstermiştir. “Birinci Dünya Savaşı filmleri, Vietnam filmleri savaşın anlamsızlığını, vahşetini ve yaşanan acıyı vurgularken, İkinci Dünya Savaşı filmleri daha çok kahramanlığın olumlu yönlerine, vatanseverliğe ve bir amaç uğruna yapılan fedakârlığa vurgu yapmıştır. Benzer bir biçimde çatışmaların, zafer ya da yenilgilerin yaşandığı farklı ulusal deneyimler, savaşların ele alındığı ülke sinemalarında türün konvansiyonları arasında da farklılıklar yaratmıştır” (Longford 2005). Irak Savaşı ile ilgili Hollywood yapımlarının Vietnam Savaşı'na göre daha cesur olmalarının nedeni ise özellikle sosyal medyanın hiçbir şeyin gizli kalmamasını sağlayan yapısına ve Amerikan kamuoyunun Irak Savaşı'nın tarihi bir fiyasko olduğu şeklindeki genel algısına bağlanabilir.

Macherey'in edebi metinler için söylediği gibi “bir metinde ki anlamlı suskunluklar” savaş filmlerinin de ideolojilerini en açık ettikleri yerlerdir. Bu cephenin karşısında savaşan düşman olarak gösterilen ötekileştirilen karşı taraftır. Vietnam filmlerinde Vietnamlılar karikatürleştirilir, barbarlaştırılır. Aynı saptamayı Irak savaşı üzerine çekilmiş filmlerdeki Iraklı karakterler için de yapabiliriz. Savaş karşıtı filmlerde, karşı tarafla bir şekilde yüzleşilir. Savaşın her iki tarafın askerleri üzerinde oluşturduğu yıkıcı atmosfer gösterilir. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*'ta, *Tarafsız Bölge*'de ve *Örtülü Gerçek*'te olduğu gibi karşı tarafa yapılan zulüm, işkence, tecavüz ve toplu kıyımlar eleştirel bir şekilde sergilenir. Temelde filmler bizleri savaşın içinde yaşıyormuş gibi karakterlerle özdeşleşerek duygulandırmak yerine, temsil edilen göstergelerin anlamları üzerinden savaş hakkında düşünmeye yönelmelidir. Daha barış dolu bir dünyanın var olma potansiyeli, belki de buna da bağlıdır.

Sinema, savaşı bir seyirlik haline getiren yapımlarla savaşın anlamsızlığı üzerine yapılan savaş karşıtı filmler arasında çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik yer yer propaganda filmlerine, zaman zaman gösterişli seyirliklere dokunsa da savaşa eleştirel bakabilen temsillerde azımsanmayacak bir sayıya ulaşır. Sinema savaşı müthiş bir görsel seyirlik, eril kahramanlık hikâyesi olarak mı sunar, yoksa savaşın karmaşık gerçekliği üzerine mi odaklanır? Sinema her ikisini de yapıyor ve yapmaya da devam edecek. Önemli olan seyrircilerin bunları nasıl alımladığı; bu alımlama sonucunda savaş olgusuna bakış açısının değişip, değişmediğidir. Sinema, savaşın karmaşık gerçekliğini aydınlatmış, insanın aklı, belleği, duyguları ve vicdanında derin izler açmış süreçte Ferro'nun deyişiyle "tarihin edimcisi" olacaktır.

Kaynaklar

- Atmaca B (2012) Irak Filmlerinin Hollywood'a Yansıması, I. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Kongresi Proceedings, 59-76.
- Carnes MC (1996) Past Imperfect: History According to the Movies (A Henry Holt Reference Book). Henry Holt & Co, New York.
- Chapman J (2008) War and Film, Reaktion Books.
- Duruel Erkilic S (2012) Türk Sinemasında Tarih ve Bellek, De ki, Ankara.
- Ferro M (1995) Sinema ve Tarih, (Çev. T. Ilgaz, H. Tufan). Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- Kellner D (2013) Sinema Savaşları (Çev. G. Koca). Metis Yayınları, İstanbul.
- Kemal Y (2011) Yaşar Kemal, yüzyılın romanını seçti: 'Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok', http://www.radikal.com.tr/kultur/yasar_kemal_yuzyilin_romanini_secti_bati_cephesinde_yeni_bir_sey_yok-1054300.
- Langford B (2005) Film Genre Hollywood and Beyond, Edinburg University Press.
- Monaco J (2006) Yeni Dalgı (Çev. E. Yılmaz). +1 kitap, İstanbul.
- Romenet I (2001) Hollywood ve Vietnam Savaşı, Yıllık 2001, (Çev. N. Tural), 217-233.
- Rosenstone RA (1995) Revisioning History, Princeton University Press
- Ryan M ve Kellner D (1997) Politik Kamera, (Çev. E. Özsayar). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sorlin P (1994) War and Cinema: Interpreting the Relationship, Historical Journal of film, radio and television, vol:14, no:4
- Susan H (2012) Sinemanın Temel Kavramları (Çev. U. Kutay, M. Çavuş). Es, İstanbul.
- Tasker Y, Atakav E (2010) The Hurt Locker: Male Intimacy, Violence and the Iraq War Movie. Sinema 1(2), 57-70.
- Toplin RB (1996) History By Hollywood, University of Illinois Press, Chicago.
- Virilio P (1989) War and Cinema: The Logistics of Perception, Verso, London.
- Wajda A (1986) Sinema ve Ben (Çev. F. Anıt). Afa, İstanbul.
- Yılmaz E (1997) Amerikan Sinemasında Savaş ve Vietnam Filmleri, Antrakt Sinema Kitapları, İstanbul.

*“Hakkında konuşulamayan hakkında susulmalıdır”***Wittgenstein**

1/ Modern zamanlarda savaş bütün dilsel ve edimsel pratikleriyle maddîdir; hem düz anlamıyla hem de metafor olarak kapitalizmin ideolojik ve sistematik simgesidir. Gündelik hayatın rasyonel kılınmasında sayısız koda kaynaklık eden zengin bir örüntüdür. Karakter fişkirtan dinamik yanıyla ve sınırsız insanî deneyime açılan bağıntılarıyla da, modern edebiyatın el altında tuttuğu bir temadır. Orada bütün kişisel ve toplumsal travmalar kendine bir kanal bulur; bilinçdışı yapılanmalar ve arketipik basınçlar ifadeye kavuşur. Ötekine dair bütün dilsel kurgular ve davranış kodları somut anlamlar edinir; ideolojik tahayyülü besleyen girdiler gündelik pratikte somut karşılıklar bulur.

Barış ise” savaşızsızlık” hali olarak çekingendir, yoksuldur ve tinseldir; dingin süreçleri işaret ettiği için de edebiyat açısından verimsizdir. Barış zamanları dünyanın düzleştiği, madde ve anlam düzenindeki her şeyin kendi rasyoneli içinde uyukladığı zamanlardır; gücün ve kararın görünmez iktidar ağıyla sarmalanmıştır. Dil, hayatın devinimlerini karşılamakta tereddüt etmez ve gündelik ilişkilerin uyusuk zeminini tahrik etmek üzere: Savaşın içerdiği bütün dilsel göstergeler, gündelik hayatı ve ilişkileri kasteden metaforlara kaynaklık eder; spordan aşka, cinsellikten finans sektörüne yoğun ilişkileri tanımlayan kelimeler savaştan, militarizmden ödünç alınmıştır. Öfkenin, duygunun, hırsın ve tutkunun talan ettiği bir alandır savaş; bütün kişisel/toplumsal bilinçdışı yapılanmaların dile ve davranışa fişkirdığı sınır deneyimler toplamıdır. Oysa barış düzdür, yalındır, aklın diliyle yetinir, edebiyatla da bu anlamda pek işi olmaz.

Öyleyse savaş biriktiren dilsel süreç barış dönemini de içine alır; hatta şöyle söylenebilir: Gündelik dilde savaş metaforlarının daha dikkatli kullanıldığı zamanlar, sıcak savaş zamanlarıdır; çünkü orada düz anlamıyla ve doğrudan gerçeğin kendisi iş görmektedir; metaforlar değil bütün şiddeti, çıplaklığı, simgeselden taşkınlığıyla kötülüğün kendisi konuşmaktadır ve dil haddini bilir; susmayı seçer. Savaş biriktiren Söz’ün hükmü harekete, eyleme devredilmiştir: Çatışma, bir yeni denge anına kadar ortalıkta cinnetli bir enerjiyle dolacaktır. Savaş kendi rasyonellerini tüketinceye kadar, Söz ve Anlam kesintiye uğramıştır. Tek insanın varlık bilinci ve hayata dair anlam kapasitesi zavallı bir

retoriktir; kişinin kendisi bile ikna olmaz. Derin ve soğurgan bir yarıktaki öylece boşluğa bakar; topluma, insana ve Söz'e dair her şey iflas etmiştir. Gramerine yabancı bir dünyada sürüklenen Ben, Ötekine dokunabileceği bütün imkânlarla gönüllü yabancısıdır.

2/ Antropolojik ve sosyolojik açıdan insanın tarihî macerası, doğayla ve Öteki'yle bir gerilim ilişkisidir; bu tarih tutunmak üzere zapt etmeyi, yenmeyi, öldürmeyi öngören bir dengeyi olumlar. Modernite ve özellikle meta ahlakına dayalı kapitalist akıl, bu dengeyi kendiliğinden bir istikrarsızlıkla döller ve yeniden üretimin maddî koşullarını üretmek üzere krizler sipariş eder. Bütünüyle sistematik olan bu sürecin çalışması, bir yandan ve başta Devlet olmak üzere kurumsal yapılara sindirilmiştir; öte yandan da tek tek kişilere hitap eden bir toplumsal aklın (ideoloji) inşasına emanet edilmiştir. Böylece, Savaş'ı biriktiren temel çalışma bütün bir Barış zamanına yayılır; kısıtsız, eksiksiz bir kurumsal enerji yanında ve asıl olarak kendi rasyonellerine dayalı bir hakikat kavrayışı için Dil'selin kurgulanışı... Gündelik hayatı örgütleyen bütün kültürel dolayimler yanında politik olana dair her şey bu Dil'sel kurgunun hükmüne tâbidir. Savaş olgusunun gerisindeki ekonomik, stratejik, politik, ideolojik vb. nedenler kendi kavramsal bütünlüğünde konuşulabilir ve kurulan rasyonalite çözümlenebilir; ama bütün bunların ötesinde hemen her toplumsal yapı bu keskin karar anı için sistematik olarak hazırdır; gündelik hayatın en ücra dilimleri bile Dil'sel olarak "Savaş" kavramıyla örülüdür ve neredeyse bu dil doğallaştırılmıştır. Mitolojiler, masallar, tarih yorumu, siyaset eyleme biçimi, insan ilişkileri, spor, aile dahil bütün kurumsal yapılara giydirilen ideolojik kabuk hep aynı Dil içinden örgütlenmiştir. Savaş böylece, fiilen yaşanmadığı zamanlarda ve asıl olarak o zamanlarda biriktirilir. Öyle ki, sıcak savaş anlarında artık Dil'in hükmü kalmamıştır.

Öyleyse, genel olarak edebiyatı ve özel olarak da Dil'in en sınırda kurgulanış biçimi olan şiiri, kendi imkânı içinden kullanmak, hayatı işleten ve zihinselliği kuran gündelik Dil'i yapı-söküme alarak anlam düzeneğini açığa çıkarmak ve başka bir anlamlandırma için yeni/öte bir gramer inşa etmek üzere "Dil" üzerinde kısaca oyalanalım.

A. Dil insan için bir olanaktır

Hayat, otoritenin ve dizgeli sürecin nesnel bir örüntüsüdür ve gündelik dilin (gidimli dilin) kodları içinde devinir, onunla sürtüşmez. İletişimin gürültüsüz ve kesin olmasını bekler; indirgeyici/ örtücü özelliğini saklar ve söylemselin yapılandığı kamusal bağın-tılara dilden sızarak verili dünyayı yeniden üretir.

Yaşantı ise gündelik dildeki çatlaklardan derin karanlıklara sızarak kendini arar, bütünlümeye çalışır, dilin dizgesini ve sözcüklerin anlam kapasitesini zorlar; çünkü kendiliğe ait şüpheleri ve duysal örüntüyü gündelik dilin olanaklarıyla açığa çıkaramaz. **Yaşantı**, Hiç'liğe bulaşma endişesini (korkunun nesnesi bilinir ; oysa endişenin nesnesi belirsizdir ve bu nedenle endişe duygusu, korkuyla kıyaslanmayacak ölçüde derin bir insanî dağılmayı işaret eder) savuşturmak üzere içsel dinamiklerine ve dışarıdaki nesneye

dönük her hamlede gündelik dilin kabuğuna çarpar, çünkü gündelik dil sorunlaştırmaya direnir. **Hayat, Yaşantı**'nın kendi dinamikleri içinden kavranmasını kabullenmez, akıl dışına sürer ; nesnenin ise tarihi, tanımı, zamanı ve anlamı dil'de sabitlenmiştir. **Yaşantı** bu sabitlikte hiçbir açıklama bulamaz ; duyuşsal karmaşa, sezgiler, çağrışımlar, toplumsal/ bireysel bilinçdışı yapılanmalar, ve öncesiz- sonrasız süre giden çocukluk ömrü her türlü sabitlikten ve açıklıktan kayar. Bütün bunların Dil yapılanması içinden işlediğini biliyoruz.

Tam da bu nedenle: **Dil bir sorundur ve olanaktır.**

İnsanın yakınına sokulan, içerden/ dışardan bütünlemek üzere onu açmaya çalışan her kavram, önünde sonunda onun Dil'le/ Dil'de gözlenen macerasına kilitlenir. Soyutlamayı, analitik düşünmeyi olanaklı kılan Dil, sözcük dağarıyla ve dizgesiyle **kendinde bir dünya**'nın açıklığına sahiptir; dil, tasallut edemediğini kapatır ve bilinçdışına sürer. Sözcüklerin maddileşmesine direnir ve gösterge düzeneğindeki işleviyle yetinmesini ister. Oysa, en sıradan dilsel faaliyet olan Ad'landırmanın bile gerisinde bütün bir toplumsal hikaye yatar. Ad, bağlandığı nesnenin tözüne dönüşür, eylemlidir ve varlığa ilişkin bir dünyayı yüklenir ; ama hayat ve onun tutunduğu gündelik (gidimli) dil bu bağıntıyı taşıyamaz ve sözlü kültüre ait dilin/ sözcüklerin bu dinamik özelliğini ketler, yazılı kültürün dilsel tasavvur dünyasına öylece yerleştirir. Öte yandan, nesneyle kurulan her ilişki, dilde ve eylemde onu indirger, eşyayı özne/ nesne dualitesi içinden ve insan için işlevselliği bağlamında anlamlandırır ve Ad'ını özneye yabancılaşmış bir doğanın örtüsü altına süpürür. Bu nedenle **Platon'un 7. Mektubu**'nda şöyle söylenmiştir: *"Bir varlığın bilgisini elde etmek için bilinmesi zorunlu üç şey vardır; bilim dördüncü şeydir. Birincisi ad..."*

B. Şiirin oluş hali üzerine bir eşik

Varlığa ulaşmada daha ilk adımda onun Ad'ına toslayan Dil, duyuşsal bireşimleri, deneyimleri, düşleri, bilinçdışı öteki yapılanmaları; kısaca fenomenolojik bilinç katmanlarını nasıl kabullenerek onları bir açıklığa, sabitliğe, ötekiyle paylaşımaya taşıyacaktır, taşıyabilecektir? Gündelik dilin bütün bunları dışarıda bırakmak üzere yapılandığını biliyoruz. Kaldı ki Dil , süre giden gerçekliği kendi kodlarıyla yüklenir, oradan biçimler, anlamlandırma dizgesi içinden bükür, kırar ve emer ; vagonetlerinden taşanı da yok sayar.

Peki düşünmek, anlamak, bütünlemek, bildirişmek ve açığa çıkarmak için Dil'den başka olanağı olmayan insan, bu dilsel sorunu aşmak üzere onu bir olanağa çevirebilir mi, nasıl çevirir ? **Şiirin Oluş Hâli**'ni buradan konuşabiliriz.

İndirgeyen, ketleyen, gizleyen, örten ve saptıran Dil, tam da bunları örgüleyen dizgeselliğiyle şiir için bir olanaktır. Gündelik (gidimli) dilin anlamı sabitleyen örtüsünü çözündürmek üzere doğrudan sentaksa yönelen şiirsel söylem, sözcük ilintilerini her defasında yeniden belirler; sözcüğü yazılı kültürün içinden tanımlayan ve onu bir

işarete indirgeyen zihinsel bozarak, sözlü kültürdeki tanımıyla , sözcüğe eylemliliğini ve dinamizmini geri verir. Böylece gidimli dilde hemen tüketilen anlam, gidimsiz dilde gerçekliği kendinde işaret eden ve imgenin görsel/ düşünsel uzamında dilsel kodların dışına taşan bir nitelik kazanır. Sözcük ve sözce ilintileriyle işleyen imgesel düzenek, dilin bildik kodlarıyla karşılaşamayan ve duysal bireşimde biçimlenen bir estetik coşum, sezinleme ve çağrışım alanı kurar. **Dışarlıklı olana, dünyaya, hayata, ötekine, nesneye irtibatlı açıklık, içsel olana, deneyime, yeryüzüne, yaşantıya, ben'e, özneye irtibatlı sürdürü geldiği sürtüşmeyi tamamlar** ve “**Hakikatin Gerçekleştiği**” (Heidegger) yer olan şiir(d)e oturur.

Bu Hakikat'ın Dil'de çökeldiğini yukarda sezdirmiştik. Burada Hakikat'ın Dil'e ait oluşuyla, kurulan gerçekliğin Dil'de başlayıp orada tüketildiği söylenmemektedir; tam tersine, gidimsiz dilin “açıklığıyla” örtülen **yeni gerçeklik** , her türlü sabitliğe direnir, akışkandır ve sirayet eder. Zaten **Bakhtin**'in temel kavramı olan çok-seslilik ya da söyleşimsellik, her birisi birer yapıntı olan sözcüklerin öz-yapısal olarak söyleşimsel (diyalojik) olduklarının altını çizerek, Dil'in her durumda ötekine açıldığını söyler; şiir bu söyleşimselliği çoğullastırarak yayar. Diyalojik olana iki yönde de etkir, çünkü gösterenin gösteren / gösterilen ilişkisi bir sarkaç gibi tersine de işler; gösterilen, şiirsel söylemde aynı anda gösteren durumundadır ve derin yapının kuruluşuna buradan katılır. Şiirin öncelikle Dil'sel bir kurgu olduğunu söylerken de buna vurgu yaparız: Söyleyiş, doğrudan dilin yapılanışını hedefler, onu maddileştirir ve sözcüğün iç sesle belirlendiği , bu nedenle yaşantıya çok daha yakın durduğu sözlü kültür zamanlarına ait eylemliği, dinamizmi ele geçirir. Sonuçta, sözcüklerin dikine örgülenişiyle de anlamlandırma düzeyi sabitlikten arınır; çünkü imgelem ayaktaadır ve **akıldan daha fazlası** işlemektedir.

C. Şiir bir deneyimdir / (iç) yaşantıdır

Duyusal bireşim, anlamın yönünü sürekli kaydırır; deneyim ânı, dış gerçekliğin içsel-le keşiştiği ândır ve gündelik Dil'e kapalıdır. Ertelenmiş, dilin kapsamından kaymış her şey o âna tutunmuştur ve şiirsel söz, bu tutunmayı üstlenmek üzere dile saldırmaktadır. Dil bu anlamda dışarıya kapalı değildir, çünkü söyleşimsellik öndedir, sürmektedir; şiirin mesajı oluşturulmuş ve gönderilmiştir. Bunun bir Dil'sel **oyun** olmadığı ise yeterince açıktır : Dil'in harf, ses, grafik, hecele(n)me ve çağrışım olanaklarıyla oynayarak doğrudan malzemeye kapanmış bir dil faaliyeti de olanaklıdır, isteyen yapar; malzemeyi tanımak ve olanaklarını sınamak bakımından bunun yararından da söz edilebilir. Şiir ise, söylemek bile fazla, **ontik** olarak daha başka bir şeydir; ötekini var sayan bir **içselliktir, seslendirilmiş bir deneyim ânıdır, Dil'e vurmuş bir fenomenal bilinç katmanıdır**. Çizgisel değil, döngüsel zamanın içindedir ve oraya sözün sonsuz ânını kaydeder. Bu nedenle siyasetten felsefeye, psikolojik süreçlerden dinlere, düşlerden yalanlara ve kötülüklere bütün sayfaları dolandır ve sözcükle susma arasındaki o müthiş dengeyi hep yeniden onarır.

Bunun için değil midir, insan ve dünya var oldukça Dil ve Şiir sürecektir.

Dünya şairi **Adonis**'ten bir alıntı:

“ Arzu ve istekle dolu olarak şiir asileşecek, sürekli bir biçimlenmişin, biçimlenmemişin ve biçimlenebilir olanın biçimlenmesine dönüşecektir. **Orfe**'nin başına benzer bir biçimde şiir, tamamı dil yapısı üzerinde olan sadece evrensel bir nehir üzerinde yüzecektir. Biliyorsunuz, sanatın geçmişe özgü bir eylem olduğunu söyledi. Oysa ben, şiirin bir gelecek sorunu olduğunu söylüyorum ve dolayısıyla gelecek şiire aittir. Şiirin ölümünü görecektir olan zamanın kendisi başka bir ölü olacaktır. *Şiirin çağı, dönemi, zamanı yoktur; çünkü şiir zamanın kendisidir.* ” (Adonis 2003)

Bir bilgi biçimi olan şiirsel imkânın, bir hakikat inşâsı olduğu açıktır. Şiirsel söylem, anlamlandırmaya ilişkin bütün düzeylerde Dil'in gündelik seyrini, dolayısıyla eşyanın düzenini bozar. Sabitlenmiş göstergeleri sallantılı hale getirir; gösteren/gösterilen ilişkisinde verili olanın ötesini işaret eder. Olguyu, nesneyi, tarihi ve insanı konturlayan Dil'sel hattı kırar; bütün bir tümelliği mülk edinir ve oradan tikele doğru bakır bir deneyim imkânı hazırlar.

O halde, şiirin örttüğü nesne, şiirin zamanına/mekânına çekilmiştir ve oradan anlamlandırılmayı bekler; şair-özne'nin bağlaşığı durumundadır ve onun kendini nesneleştirme sürecinde özneleşir. **Ad**'lar ve **anlam**'lar halinde çakılı, hatta içi boş bir işaret olarak kayıtlı sözcüklerle nesneler arasına bırakılacak **dilsel mesafe**, şairi de okuru da yeni bir **deneyime/ gerçekliğe açar**. Başka bir söyleyişle, şiirsel söylemde nesne, içe kayıtlı olmaktan, kendine saklı durumdan alınarak şair-özneyle bütünleşmiştir ve yeni bir gerçeklik kurgusuna katılmıştır. Kendi zamanı, mekânı, dizgeselliği ve anlamlandırmasıyla şiir, geçişli bir özne/nesne bütünü içinden dünyaya müdahale etmiştir.

Duyusal bireşimle sezilen anlam alanları, çağrışımsal düzeyler, katlı gerçeklikler **Nesne-dil**'den **Dil-nesne**'ye emilmiştir; dil nesneleşirken, nesne de dildeki bekâretine doğru fırlatılmıştır. Elbette şair-öznenin de, alımlayıcının (okurun) da kendi hikâyesiyle yüklü nesne, şiirde yeni ilişkilere girmiş, yeni görünümeler kazanmış, yeni anlamlara sürtünmüştür; şairin de okurun da kodlamakta zorlanabildiği bir dizgede dil, nesneyi de özneyi de ötekileştirmiştir. Bu ise dünya için bir doluluk vaat eder ve **Yaralı Bilinç** orada avunur.

Doğanın insana geri verildiği, yabancılaşmanın aşıldığı bir dilsel olanak tam da buradan uç verir. Toplumsalın, siyasalın, tarihin ve yargının çözündüğü, ideolojik olanın sekteye uğradığı, bilinçdışının ayaklandığı, “*dilden sürülmüş olanın geri döndüğü*” (**Lacan**) mekân burasıdır; şiirin mekânı...

Nesneyle ilişkide şair-özneyi beriye çekerek doğayı yüceltme, onu aşkınlaştırma eğilimi elbette bütün bu konuştuklarımızın dışında kalan eğilimlerden biridir ve şiirimizde izi sürülebilir. Bu anlamda kimi yerleşik saptamalar da ters yüz edilebilir, edilmelidir. Nesne fetişizmi çoğunlukla retoriktir ve kötü bir “felsefe” içinden kurulur. Bu çizginin nesne-dil'le de uzun boylu bir sorunu yoktur, belki onu derinleştir de. Söylemek bile fazla: Nesne fetişizmine dolanan şiir varoluşu sorunlaştırmaz; “anlamlandırmalar”ın değil ama ürettiği “anlamlar”ın peşindedir; aforizmalar kurarak ilerler.

Özne/ nesne töz dönüşümüne kayıtlı şiir ise verili anlamlarla değil sorularla sürerek barok bir dünyaya bırakır Dil'i. Orada insanî eylemlilik öndedir ve şiir bunun olanaklarına açılır. Geçmiş ve gelecek, orası ve burası, baktığım dünya ve ben, ölüm ve doğum, ata ve torun, masal ve matematik, kaos ve kozmos, boşluk ve mekân, mekân ve zaman.. biri ötekidir ve dinmez bir devinimle sürer bu diyalektik. Şiir buraya sokulmayı dener ve bunun için elindeki biricik olanak Dil'dir ; nesneyle, nesnel olanla, verili bilgiyle, anlamla, erkle ve huzurla başını belaya sokmak üzere Dil'in dizgesine ,sözcük ilişkilerine, anlam alanlarına saldırır. Ama önemlidir: Anlam alanlarına saldırırken anlamın iptalini öngörmez ; tam tersine ,her Dil'sel faaliyetin bir anlamlandırma çabası olduğunu ve bildirişimi arzuladığını bilir. Bu yönüyle de toplumsaldır, politiktir, söyleşimseldir ve sonuçta demokratiktir. Şiirin zamanı tahrir eden ya da onaran bir zaman değil, Jean Cocteau'nun dizesindeki eksiği tamamlayan zamandır: "*Yaşanan ânın özünde bulunan şu onulmaz eksiklik*"...

Genel olarak edebiyatın, özel olarak şiirin bakir bir duyusal/düşünsel deneyim halinde ve dünyayı daha ulaşılabilir kılmak üzere Dil'in düzenini bozduğunu, buradan da kendi hakikati içinden yeni anlamlara dokunduğunu akılda tutarak ilerleyelim.

3/ Yüksek burjuva döneminde ortaya çıkan ve **Terry Eagleton**'un "*Mandarin Kültürü*" olarak işaretlediği meta-edebiyat, tarihselliği bağlamında bütün verili kodları, iktidarı ve gidimli dili meşrulaştırır. Elbette modern edebiyatın öz-eleştirelliği içinden kurulan çağdaş edebiyat, bunu yapı-söküme alarak ilerler. Sorularla işleyen ve yeni anlamlandırma düzenekleri kuran bu edebiyat okurda zihinsel bir kamaşma yaratır. Savaş olgusuna zengin bir deneyim alanı olarak yakından bakar ve neredeyse bütün felsefenin kavramlarla çalışan müfredatını, yazınsal söylemin gidimsiz diliyle sorunlaştırır; epistemik alanda duyusal bir cep açar. Konumuz açısından söylersek: Savaş sorununu insanın dünya içinde varoluşuna dair bir gerilim ekseninde anlamaya çalışır; toplumsal ve başta politika olmak üzere bütün kurumsal gerçekliği Dil dolayında kurcalar. Böylece, Barış kavramının kurgusal karakterini açığa çıkarır ve Savaşı biriktiren Dil'i ve gerisindeki insanî/toplumsal karmaşayı anlamlandırmaya çalışır; savaşırsızlık halinin Barış olmadığını, Barış'ın aynen özgürlük kavramı gibi, olmayanın/ bulunmayanın dildeki işareti olduğunu çözümlemeye çalışır ve onu ancak insanî değerler, ilkeler ve yaşantılar bütününde adlandırır. O yüzden edebiyat bir ütopyanın çadırındaki boşluğu yüceltmek yerine, o boşlukla yüzleşir ve Dil içi bir mesele olarak okuru diyalojik okumaya çağırır.

İnsanın bir Varlık olarak Varolanla ilişkisinden, yani ontolojik/metafizik düzeyde hakikat arayışından, **Levinas**'cı söyleyişle Öteki'yle yüz yüze gelmeye kadar, Dünyada olmanın sonuçlarıyla Dil'sel bir gerilim halidir şiir. Kavramların ve göstergenin dondurduğu eşyayı ve anlamı sorunlaştırır; her düzeydeki verili iktidar ilişkileriyle çalışan dikotomiyi bozar.

Peki Dil'in böylesine sınırdaki deneyimlenmesi hayatı karşılamaya yeter mi? Yetmiş midir?

Adorno'nun o çok tanınmış cümlesini hatırlayalım: “*Auschwitz'den sonra şiir yazmak barbarlıktır.*”

Yaygın yorumun aksine, burada koyu bir yas duygusuna yer açılmıyor ya da onca kötülük varken sanatın biricik imkânının “susmak” oldu söylenmiyor. Nitekim, “Negatif Diyalektik” adlı eserinde “*Auschwitz sonrası kültür, Auschwitz'e yönelik eleştiri de dahil olmak üzere bütünüyle süprüntüdür*” diyerek, asıl meselenin kültürel kofluk olduğunu; bilimsel, düşünsel ve estetik donanımı çok sağlam bir toplumda gerçekleşen ölüm kamplarının hem onu hazırlayan kültürel yapıyla, hem de sonrasında geçiştirme telaşıyla, karmaşık ve utanç dolu bir sorunsal olarak ortada kaldığını ve bu haliyle de insanın şiir üzerinden hâlâ “Anlam” aramayı hak etmediğini vurguluyordu.

Öyleyse, Auschwitz nasıl insanı Kötülük problemini yeniden ve bütün tarihi tarayarak çağdaş kültürel bir paradigma içinden derinliğine düşünmeye, dolayısıyla kültürün doğrudan kendisiyle dipsiz bir hesaplaşmaya çağırdıysa, sanat ve özellikle de edebiyat kendi malzemesinin imkânlarını ve kurguladığı anlamlandırma şemasını problem edinmeliydi.

Sonuçta, her sanat disiplini bir anlam biçimlemedir; insanın bilince taşıdığı adlandırılmış olguları, eşyayı, tarihi, kesintili gerçeklik örüntüsünü nesnel ve anlamlı bir biçimsele taşımak üzere iş görür. Peki bu “anlam”ın kendisi bir estetik kurgu olarak “hakikat”le ilişkisini nasıl inşâ eder? Konumuz bağlamında sorarsak: Savaş'ın bir kadim kötülük olarak Dil'de işaretlenmesi için şiir nasıl bir estetik vaat eder? Öyle ya; politik ya da felsefî söyleme bulaşmadan, yazınsal söylemin kodları içinden Söz'ün bu konuda gücü nedir? Eksik, yarım, indirgenmiş, düzleştirilmiş bir anlamın sıradanlaştırdığı dünyada Dil bir tehdit olmaktan çıkarılıp kendi üzerine katlanabilir mi?

4/ Hannah Arendt Kötülüğün Sıradanlığı'nı bir felsefî problem halinde kurcalarken, bu sıradanlığın sanatı/edebiyatı/şiiri de enfekte etme ihtimali üzerine düşünmek bizi nereye taşır? Sonuçta bir duygu hali olan adaleti ve vicdanı insana geri verecek bir Dil evreni kurmak, yanılmanın ve yenilmenin güzelliğine varmak, dünyaya dişil bir şefkatle dokunmak isteyen için şiir nerede durur? Şiir, Yas bilgisine ve Aşk ehline âşinalığını yitirmiş aklı onarabilir mi?

Xezal-Nizam Karaağar, Tolstoy'un *Savaş ve Barış* romanı odağında benzer sorularla ilerler ve şöyle der:

“*Savaş, durmadan ve en çok belirsizlik ve kimliksizlik yaratır. Mezarlıklar, toplu mezarlar bu haki-kate işaret eder. Sonsuz çokluğun sonsuz toplamı olan her bir insanın bu büyük anlatıda birer istatistik ögesine dönmesi an meselesidir. Anlatıcının (Tolstoy) milyonların trajedisini belirli kimlikler şahsında anlatma girişimi, istatistiğin çekirdeği oluverir. Ölüler, ekonomi ruhlu istatistik kelimesi ile buluşur buluşmaz da insanî kayıplar dökümü aynı listede sıralanmaya başlar. Yazar, istediği kadar savaşın dehşetini ve barışın erdemini anlatsın, tek tek her insanın hikayesini anlatmadıkça, milyonların anlatısı tek bir cesetten bile misliyle küçük olmaktan ve istatistiğin ebedi Arşimet Noktası olmaktan kurtulamaz.*” (Karaağar 2013)

Aslında hikayenin bu “kaçış hattı”, kötülüğü kuran ve işleten akıl için temeldir. Tikel olandan kaçarak rasyonalize edilir ölüm; ötekinin yüzüne bakarak değil, toplumsalın soyut bedeninde çalışır mühendis aklı. Soykırımla yargılananların “görev” bilinci, öldürülenleri teker teker bir “insan” olarak düşünmeyi durdurur ve onları bir görevin nesnesi haline getirir. Hemen her kalabalık, sevgiyi de nefreti de kavramsallaştırır; ölmü ve öldürmeyi sıradanlaştırır. Dil bu kalabalık inşâsının neredeyse tek imkânıdır: Kişisel hesaplaşmanın duygusal sesi, toplumsal misyonun ideolojik çığırtkanlığı içinde kaybolur. Nitekim, Hiroşima’ya bombayı bırakan savaş pilotuyla yapılan bir röportajda yaklaşık olarak şöyle bir soru vardır: Sizin bir düğmeye dokunarak ölümlerine neden olduğunuz 80 bine yakın insanı toplu halde karşınıza getirirler ve onları teker teker ellerinizle öldürmenizi isteseler, yapabilir miydiniz? Savaş pilotu, “bunu yapacak kadar canı olmadığını” söyler ve ülkesi için yaptığı şeyin, yinelemekte tereddüt etmeyeceği bir görev olduğunda ısrar eder.

Öyleyse bu “kaçış hattı” nasıl kapatılabilir ve edebiyatın/şiirin imkânı buna yeter mi? Mükemmel örgütlenmiş bu kötücül anlamlandırma düzeneği karşısında, şiirselin çıplak hakikati işaret eden kımiltısı kime ne söyleyebilir? **Benjamin**’in vurguladığı üzere “Yıkım, anlatma yeteneğini de yıkar” iken, Dil’le Hakikat arasındaki yarık aşılabılır mı?

Nurdan Gürbilek, çok daha ıssız (sahipsiz) söyleyişlerle kuşatır meseleyi: “*Felaket’in tek muhtemel tarihçisinin edebiyatçılar olduğunu söylüyordu Nichanian; ama edebiyatı, yıkımı anlatabilecek kadar güçlü gördüğü için değil. Politika’nın onaramayacağı şeyi edebiyatın onarabileceğini düşündüğü için değil; tersine çaresizliği ve imkânsızlığı kendi bünyesinde deneyimleyen tek dilsel edim (abç.cs) edebiyat olduğu için. Felaketle karşı karşıya kalındığında muhtemel tek başarı, edebiyatın başarısızlığıdır (Marc Nichanian); muhtemel tek tanıklılığın imkansızlığına tanıklık etmektir.*”

Bu imkânsızlığı kişisel tarihinin paramparça edilmiş sayfalarına tutunarak konuşmaya çalışan **Jean Améry**, toplama kamplarındaki inançsız entelektüellerin karmaşık çöküşünü, yaşanan gündelik gerçeklik karşısında felsefenin ve edebiyatın nasıl aciz kaldığını, şiirin dramatik snopluğuna nasıl tanık olduğunu anlatır; zihin dünyasını, dolayısıyla Dil’i sakatlayan; entelektüel iletişimin gülünç sözcük oyunu haline geldiği bir ağır süreci anlamaya çalışır ve edebiyat başta olmak üzere hiçbir Dil’sel tanıklılığın kapatamayacağı bir yaşantı yarığının altını çırpınarak çizer.

“Utancı” başlıklı bölümden aktarıyorum:

“Sonuna kadar götürülmüş yıkımı, tamamlanmış eylemi kimse anlatmamıştır; tıpkı kimsenin dönüp ölümü anlatmadığı gibi. Eğer kâğıt kalemleri olsa boğulanlar tanıklık etmeyeceklerdi; çünkü onların ölümü bedensel ölümlerinden önce başlamıştı. Tamamıyla bitip tükenmeden haftalarca ve aylarca önce gözleme ve dile getirme yeteneklerini kaybetmişlerdi. Onlar adına, onların yerine bizler konuşuyoruz. Bunu, susturulmuş olanlara karşı bir tür ahlaki zorunluluktan mı, yoksa onların anısından kendimizi kurtarmak için mi yapmış ve yapmakta olduğumuzu bilemiyorum.” (Améry 2015)

Dil'in düzeni Felaket'i düzleştirir; kurbanları kendi kültürel kodlarıyla adlandırır ve böylece ölümlere mesafe alır. Bu ise tikel hakikatleri çürüten bir Dil'sel enfeksiyon halidir ve edebiyatın bundan özenle kaçınması gerekir. Ama nasıl?

5/ Yıldırım Türker, 80'li ve 90'lı yıllarda gözüktüğüne alındıktan sonra "Kayıp" listesine eklenenlerin hayatı utandıran hikayelerine dokunurken bu ahlaki özenle davranır; oradaki soğuk sayısal dökümle, dipte zonklayan "hakikat anları" arasındaki boşluğu çaresizce doldurmaya çalışır. Elbette imkânsızı denediğini bilir; ama bu sınır yoklaması, bu haddini bilme özeni ahlakidir ve edebiyatın ötesindedir. Edebiyat ve hele onun duysal bireşim içinden Dil'i uçlarda örgütleyen biçimi olarak şiir bu ahlaki meseleyi saygıyla dikkate almalıdır. Konuşulamayan için susulmalıdır; çünkü dil her şeyi ve dolayısıyla hayatı indirger, adlandırdığıyla belalı bir ilişkiyi de göze almış demektir. Bildirişimi susku aralıklarına, sezgilere, metaforlara, bağıntılara ve çağrışımlara emanet ederek ilerler; fazlasına davranmak yanlıştır ve yüküdür.

İki ölümün bile "ortak" hikayesi yoktur; dışarıya hiçbir çılgının sızmadığı ölümler dünyasında hikayeler tikeldir ve sessizdir. İşkenceden, katl'den ve kıyımdan konuşan Dil haddini aşmamalıdır; basit, yalın, küçük sözlerle yetinmeyi bilmelidir. Dil'sel paylaşımın sınırlarını belirleyen duygu bariyerini ve öz yıkımı adlandırma teşebbüsü ontolojik bir suçtur. Dil'e gelen sıradanlaşabilir. **Adorno**'nun şah cümlesi aklımızda: "*Bu dünyanın insanı irkiltten yanı korkunçluğu değil, olağan görünüşüdür.*" Kötülük, hakkında hadsiz konuşarak olağanlaştırılabilir. Öte yandan, yine Dil'selin travmaya uğradığı ândan kurtulmak üzere paradigma değiştirmek, böylece kötülüğü daraltarak ve en azından olguyu adlandırarak rasyonel (!) kılmak mümkündür; yaşanmıştır. Modernitenin ütöpik ufku- nu öncesiz/sonrasız karartan soykırım meselesiyle yüzleşme çabalarını durduran temel yoksunluğumuz da Dil olmuştur. Felsefe, bilim ve sanat alanında, yani düşünsel, teknolojik ve estetik düzeyde çağı temsil eden bir toplumsal yapı, o zamana kadar insanlığın tahayyül sınırlarını aşan, bu nedenle de hâlâ anlamlandırmakta acze düştüğü bir kötülük üretti. Dil bu olayı daha başından itibaren terk etti ; ifade büzüştü, anlam çöktü. Sonrası, konumuz açısından tam bir ders: Mesele, tarihin akışında bir arıza olarak adlandırıldı, yakalanan suçlular (?) cezalandırıldı ve biz gerekli sonuçları sağlayarak yolumuza devam ediyoruz. Peki edebiyat? En azından, tarihi konu edinirken bizzat tarihin iri sözlerinden sakınmayı öğrenmiştir. Savaş olgusuyla, onu biriktiren ilişki düzeneğiyle gündelik hayatın bütün düzeylerinde yüzleşmeyi sürdürmekte , bildirişim ve anlamlandırma imkânı olarak düne eksiksiz bakmaya devam etmektedir.

1914 savaşına muharip olarak katılan Alman yazarlar, savaşı Alman ulusunun kendini ifade edişinin en üst biçimi sayarlar. Hatta geçmiş savaşlarda kült oluşturan kahramanlıkların, teknoloji yüzünden yaşanamamasına hayıflanırlar. Bu savaşı "bitmemiş" sayarlar ve yenilgiyle bitmiş bir savaştan çıkabilme umudunu yine savaşa bağlarlar. Bütün Alman toplumunu 2. Dünya Savaşına hazırlayan düşünsel/ moral zemin böylece kurulur. **Heidegger** rektörlük konuşmasında toplumsal ahlâk anlayışının ana dinamosu olarak "Çalışma Etiği"nin altını çizer; ki bu doğrudan o yılların savaşa hamile

toplumsal gövdesini besleyen bir Dil'dir. Dönemin edebiyatı ve şiiri ; sinema başta olmak üzere bütün bir sanat üretimi de bu zihinselliği yeniden üretmekteydi. Nitekim, W. Benjamin'in de yakın arkadaşı olan Florens **Christian Rang**, dönemin Alman insanını şöyle anlatır:

"İnsanın değerine önem vermeyen, insan yeteneklerinin kader karşısında bir hiç olduğunu söyleyen şeytanla aynı safta yer tutmuş bu kader inancı, aydınlıktan yana olan güçlerin zaferini Tanrıların tutuşturduğu yangında yakıp yok etmek isteyen yenik ruhun gecesi... Yaşama sahip çıkmayı bir yana bırakıp savaş alanında ölmek inancındaki iradenin sözde zaferi, kendine düşünsel bir görünüm kazananın peşinde... Bulutlarla kaplı bir geceye dönüşmekte. Bin yıldır üstümüzü örten ve yolumuza ışık tutacak yıldızlar çıkaracağı yerde, bizi şaşırtan ve önümüzü görmemizi daha da güçleştiren şimşeklerle göklerimizi bir kez daha karartan bu ürküntü verici dünya görüşü, dünyamızı yaşamla değil ölümlle doldurmak istemekte. Bu felsefe Alman insanının yaşamla olan sallantılı bağlarını yansıtmaktadır: Arkada bırakılanların size en muhtaç olduğu bir anda, bilinci ve acı duymayı ortadan kaldıran bir esirlik sırasında yaşamı horlayıp terk edivermek ve üstelik bu başladığı anda bitiveren kahramanlık gösterisinin başını ölümsüzlük halesiyle süsleyerek yaşamdan vazgeçirmek olmaktadır."
(Benjamin 2007)

Kötülüğün, savaşın ve kıyımın verili Dil içinden beslendiği bir dünyada, kendi hakikatini kendinde işaret etmek üzere yine o Dil'i kullanan, yani malzemesi Dil olan bir sanat disiplini nasıl bir imkân vaat edebilir? Retorikten uzak, eşyanın, olgunun, anlamın ve hayatın düzenlenişini sorunlaştırmak üzere ve kendi söylemsel kodları içinden nasıl bir anlam inşâ edebilir? Göstergenin sabitlediği anlam ilişkileri, bildirilişim teknolojisinin sıradan insanı nesneleştiren işleyişi ve genel olarak teknolojinin insanlık tarihinde hiç olmadık düzeyde ideolojiyle iç içe çalışması ve bütün bunların Dil'sel bir kurgu olarak hayatı düzenlemesi karşısında göstergenin, anlamın, sezginin ve aklın dışladığı duysal hacmin daha iyi bir hayatın mümkün olduğunu hatırlatması gerekir. Sanatçının/ yazarın kendi malzemesinin imkânları içinden tikel bir itiraz olarak biçimlediği Dil, verili olan her şeyi yapı-söküme alarak hayatı onarabilir. Böylece, Savaş kavramının soğurarak dondurduğu olguları, sıradan insan ilişkilerinden toplumsal muhalefet çalışmalarına kadar gündelik hayatın içinde işaretlemek mümkün. Örneğin, **Benjamin**'in söyleyişiyle, savaşın teknolojik gelişme ile insanın özgürleşmesi arasındaki uyumun anti-tezi olduğu üzerinde hem düşünsel hem de estetik düzeyde bıkmadan söz almak gerekir. İnsanlığın, teknolojiyi toplumun bir organı haline getirerek bir gelişme ve özgürlük düzeyine varmayışını kurcalarken, metafizik katmanların insan kavrayışına yeniden ve kendi hakikati içinden açılması zorunludur. Sanat hâlâ bunun için neredeyse biricik imkândır. Nitekim **Benjamin**, savaşın ekonomik ve politik nedenleriyle meşgul olmaz ve daha dipte bir olguya ışık düşürür: Teknolojik gelişme hızını toplumsalın ihtiyaçlarıyla uyumlu kılabilme gücü, insanın metafizik ve moral yapısına içkindir. Kapitalist/modernist aklın metalaştırdığı çevren içinde insan, teknolojinin özerk ideolojisiyle iç içe yaşıyor ve onu neredeyse bir kader olarak kabulleniyor hatta savunuyor. Savaşın döllendiği rahim, biriktiği bataklık burasıdır ve Savaş kavramının hayatın olağan seyrinde nasıl çalıştığına dair temel gösterge elbette gündelik hayatın içinde devindiği dildir.

6/ Şiirsel söylem bir yandan gidimsiz kodladığı Dil'i politik yüklerinden arındırarak maddileştirirken, bir insanî kırılma hali olan şiddeti, savaşı ve kıyımı şair-öznenin duyarlılığı içinden anlamlandırmaya ve aşmaya çalışır. Bu elbette soyut bir barış güzellemesinin ötesinde, kadîm zamanlardan bu yana dinmeyen bir utanç halinde insanlığın macerasına eşlik eden kanlı kapışmalara ontolojik zeminde anlam arayan poetik bir çiledir. Kısaca hatırlamaya çalışalım:

Arjantin'deki Pinochet rejiminin neden olduğu acılara “Şili Stadyumu” şiirini açan **Victor Jara**, gönüllü katıldığı 1.Dünya savaşı'nda yaralanan ve sonrasında savaşı ahlak dışı olarak niteleyen şiirleriyle **Apollinaire, Aragon, Rene Char, Simonov, Eluard, Verlaine, Nâzım Hikmet, Melih Cevdet Anday** ve başkaları insanı kıyımdan esirgeyen şiirleriyle ulaşmaya çalıştılar bize. Toplama kampında ölen **Osip Mandelştam** ve **Robert Desnos**'un sesleri **Paul Robenon**'un sesine karıştı. **Yannis Rirsos** ve Özdemir İnce iki kişilik dev bir koro kurdu şiirleriyle; **Cesar Vallejo, Brecht, Yevtuchenko, Blok** ve **Mayakovski** kimi açıdan kendilerine kıyma pahasına insan kardeşlerine sükûn ve selâmet dilediler.İspanya'da **Machada, Rafael,Alberti, Miguel Hernandez** umut için çırpınırken, “*bol süt versin diye koyunlar/ yüzsün diye balıklar sularda/ insanlar yaşasın diye köyünde* “ barış şiirleri söyledi Çek şair **Vitezlav Nezvar**. **Ergun Günçe, Ahmet Ada, Metin Cengiz, Mahmut Temizyürek** Anadolu'dan bembeyaz bir Türkçeyle insan hayatına ve onuruna sahip çıkarken, Filistin'den **Mahmut Derviş, Samih El Kasım, Tevfik El Zeyyat, Fatma Tukan** ve diğerleri kol kola seslendi. Muktedirin dilini kıran bu ses, varlığı adlandırmaktan kaçınarak hayatı anlamaya, bunun için Dil'sel olanı yine Dil içi imkânlarla parçaladı. Dikotomik ikiliklerin değil, diyalektik bütünlüklerin peşinde doluyu boşla, beyazı siyahla, iyiyi kötüyle, sevinci acıyla, huzuru endişeyle, varlığı yoklukla anlamaya çırpındı. Ölümü, yenilgiyi, hastalığı ve yaşlanmayı hayatın anlamına kattı. Aşkı ve yalnızlığı öptü ve başına koydu. Korkuyu da, yalanı da, zulmü de, sabrı da insana bağışladı bu Dil.

Şiirin bu imkânı üzerinde kısacık bir poetik bir mola verelim.

Sanatsal imge sesin, görüntünün, eylemin anlamlı bir biçim halinde uyumlu, ölçülü inşasıdır. Böylesi bir bütünlük estetik, felsefi ve bilimsel olanı da içerir; bu düzeylerle arasındaki söylem farkını koruyarak çağrışımsal bağıntılarla ilerleyen bir dil düzeni kurar; göndergenin yönünü değiştirir, gösterilende kırılmalar yaratır. Simgesel Dil'e tutunamayan imgelerin bilinçaltındaki karmaşasına “denetimli serbestlik” tanır, eşyanın düzenini bozar. Bu ise anlamın kurucu paradigmasında değişmeye neden olur; hakikatin mekânı kayar, anlamın çeperi genişler, sözcüğün konturları erir. Gösteren/gösterilen ilişkisinde gösterilenin sürekli kayması nedeniyle anlamın sabitletmesi önlenir; cevap arayışlarının yerini doğurgan sorular alır. İmgenin imkânları üzerinden ulaşılan tasarım, algı, çağrışım ve düşünüm, gündelik dili (gidimli) aşarak olgular arasında alışılmadık bağıntılar kurar, duyuşal girdilerle sezgi alanını genişletir ve tikel hakikatlerin kıvılcım almasına neden olur.

İmgenin dış dünyada işaretlediği ve eş biçimli olduğu eşya ile arasında hep bir açıklık vardır. Sesler, harfler, çizgiler, renkler ve basit devinimler imgede maddileşir, anlam bulutları içinden varlık alanları kurulur. Görelî bir gerçeklik taşıyıcısı olan imge, verili sabitlikler ve referans kanalları içinden akan gündelik dili aşar. İmge zamana açıktır; çizgisel zamansallığı geçmiş/gelecek hattında bozguna uğratar ve kendi geniş zamanını kurar. Modernitenin özüne sinmiş olan “unutuş” a itiraz eder; onun homojenlik arayışını, farklı olanı zihnen iptal etme enerjisinin altını oyarak kötülüğün bütün versiyonlarını Dil’de tutar. Böylece rastlantıya da açık haldedir; tamamlanmamıştır. Okur, kendi tikel alımlaması uyarınca bu eksiği tamamlar ve dış dünyayı yeniden düzenler. Bu, Dil’e dil içinden yapılan bir müdahaledir ve toplumsal kodları dışlayan bir anlamlandırma imkânı sağlar. Böylece şiir, alımlayıcının zihinsel etkinliğini tahrik eder; duyuşal bireşim sürecinde devingen, sezgiye ve çağrışıma dayalı bir anlam eşiği oluşur. Bütünseli, kavramsalı, duruşunu, sınırı ve saydam olanı dışlayarak verili her şeyi yapı-söküme alır. Sorular sağa-nağının bereketli toprağına anlamın, anlamlandırmanın tohumlarını savurur.

Bunun an itibarıyla bir karar/ yargı değişimine yol açacağını iddia etmek , genel olarak sanatın hayat karşısında imkânını yanlış değerlendirmek olur. Siyasetin ve uzun zamanlara yayılan düşünsel/kuramsal çalışmaların , bilinç oluşturma kapasitesi yanında sanatın/şiirin sözü bile edilemez. Ancak, kuramın, kavramın ve epistemik olanın dışarda bıraktığı tikel varlık alan (ontolojik/metafizik) ancak şiirle uyarılır; duyuşal bireşim, Dil’in ulaşamadığı sezgisel düzlem ve bilinçdışına sürülmüş imge yığınağı estetik bir düzeyde yapılır ve şiirsel hakikat halinde alımlanır.

Akıl (ratio) rasyonelleştirir. Bu Dil’in dinamik yapısı nedeniyle mümkündür ve zorunludur. **Wilhelm Dilthey** pozitivist yönelimli doğa bilimlerinin yöntemlerinin tin/kültür alanına uygulanmasının sakıncalarını gösterir ve ekler : “*Sanat yaşamayı anlamamanın organonudur.*”

Şiir, yazıldığı zamanın ruhunu doğrudan işaretler ve bunu ontolojik bir kavrayışla okurun tikel imlâsına dahil eder. Bu nedene **Baumgarten** şiiri yeni ve özgül bir dünya kurmak olarak selamlar. Keza : “ Şiir sanatı, tinin ve onun tin olarak *dışlaşmasının mutlak ve gerçek sanatıdır*” der. **Mallarme** için de şiir, alışılmış olanın simgesel bozulmasıdır. İnsanın, insanî durumların kavranılması için de bu zorunludur. Kuşatıcı anlamın dar kılıfını yırtan şiir, gündelik ufkun paradigmasını değiştirir; çünkü Dil logos/ kosmos dengesinde değil, çok anlamlı hakikatler bütününde çalışır; dolayısıyla daha en başta nesnel olandan, gerçek olarak kodlanandan kuşulanır. Olayla ve olguyla epistemik değil empatik bir bağ kurar. Refleksif olanın aşıldığı bu süreç, aklın ve bilginin engelleyici rasyonelitesini sekteye uğratar.

Goya’nın “ *Savaşın Felaketi*” dizisi üzerine yazan **Susan Sontag**, bu resimlerin acıya duyarlılığı artırarak zulme tepki vermeye çağırdığını, dehşeti bunca görünür kılarak resmin seyirlik nesne olma niteliğini ortadan kaldırdığını söyler. Öyleyse şiirin ve genel olarak sanatın kapatmaya çalıştığı gedik duyuşaldır, sezgiseldir, ahlâkidir, metafiziktir.

7/ Klasik ahlâk zulmü, acımasızlığı ve gaddarlığı kayda değer kötülüklerden saymaz. Örneğin **Platon** diyalogunda “*Gaddarlık yedi ölümcül günahın biri değildir*” der.

Ahlâkın Soykütüğü'nde **Nietzsche** insanlığın bozuk siciline bakar ve eğlenceyle zulüm arasındaki dehşetengiz ilişkiye dikkat çeker. Keza **Foucault**'dan öğreniyoruz: "İnsanlık tarihinde işkence neredeyse bir toplumsal düzen aracıdır." İşkence ve ölüm cezalarını seyirlik kılan, onlara stilize bir ritüel, seksüel bir röntgenleme imkânı veren örnek hâlâ yakınımızda, 2007 yılında Saddam Hüseyin'in infazındadır.

Şiir, zalimliğe karşı bir protesto estetiğidir. Bunun için savaşı biriktiren ve bütün türevleriyle savaşı rasyonalize eden Kötülük meselesini Dil'de, Varoluşu biçimleyen anlam rejiminde ve aklın soğuk kodlarında açığa çıkarmaya çalışır. **Adorno**'nun korkunç olanı teşhis ettiği "olağan" ın aslında Dil'sel bir düzen olduğunu, o düzeni bozarak duyumsatır. Yapmamak, kaçınmak üzerine kurulu bir liberalizmi aşmak ve aktif bir duyumsama oluşturmak üzere empatiyi ayağa kaldırır. Eril bir söylemle inşa edilmiş bütünleştirici büyük anlatıları tahrip eder; kalabalığı, kitlesel olanı, yüksek sesi, muktedire ait olanı, kazananı kendinden uzak tutar; meydanları değil kovukları, merkezi değil kıyıyı mekân tutar. Travmatik olanın Dil'deki tanığıdır, adlandırılmayan için çekilen acıdır şiir; oradaki susku alanları, pek çok insanî deneyimi düşündüren kısa devre bir duygu ve anlam şeraresidir. Geçmişin puslu ahlâkından, tahrif edilmiş ve silinmiş ya da gölgelenmiş yüzleri çekip alır; bilinçaltının utanmazca gizlediği bakışı, çılgılığı ve suskuyu emzirir.

Şiirin hatırlattıkları, orada öylece bekleyen ne varsa hepsini çağırır; Etik-özne kılar okuru. **Levinas**: "*Bir şeyin anlamı başka bir şeyle ilişkisinde yatar*" diyor; şiir bu başka şeyi konuşmaya çalışır. "Dünya düzgün biçimde yaratılmıştır; insan varlığı iyidir, bu nedenle çoğalmamıza izin verilmiştir" diye özetlenebilen Avrupa'nın tüm politik ve dinî hareketlerinin ardındaki inanca dayalı kitch edebiyatının izini, kirini arıtmak üzere Dil'i sınır deneyimlere sürer. Var olmakla koşulsuz uzlaşının gerisindeki muktedirin yüzüne ışık salar; insanın temel metafizik varsayımlarını sorunlaştırır.

Varlık alanını daraltan savaş dili, başka hayatları görünmez kılar; tarihi ve imgelemi yoksullaştırır. Savaş, birbirimize olan mecburiyetlerimizi inkâr eder; Ben'in imkânlarının Öteki'nde içerildiğini unutturur. Bunu Dil'de açığa çıkaran edebiyat/şiir itaatsiz bir anlama rejimi inşa eder; kapsamlı bir duygulanım (öfke, dehşet) oluşturur. "Başka'lık tarafından kesintiye uğramış biz" (Levinas) böylece duygusal bir şerare bulur.

19.Yüzyıl gerçekçiliğinin çökeldiği odak kavramı "iradî eylem" olarak işaretleyebiliriz. Hemen bütün dönem romanlarının **kahraman** ya da **karakter** omurgalı yapısı da bunun göstergesidir. Bütün hikaye, karakterlerin iradî eylemlerinin bileşkesidir. Bu bağlamda, gündelik hayatın kodlarından köklü bir kopuş hali olan savaş, içerdiği zaman/mekân şiddeti ve keskin karar anları itibarıyla, erken modern edebiyatın kendini gerçekleştirdiği büyük konuların başında gelir. Bu, özellikle geç romantik edebiyatta doruk noktasına varır.

Nitekim İskender Savaşır, **Savaş ve Barış**'ta Tolstoy'un sesini taşır: "Tek tek ve tesadüfî eylemlere, nesnel genel bir olgu olarak savaşın bütünlüğü arasındaki bu kopukluk her düzeyde karşımıza çıkar." (Savaşır 2007)

Şiir hemen her dilsel düzeyde bu kopukluğu aşmaya çalışır. Kavramsalın geniş çadırında açtığı delik öznedir, tikeldir ve duygusaldır. Kurgusal bir bütün olarak çalışan

Şimdi'yi geniş zamana ait bir an olarak yazar ; geçmişi saklayan bir an... Böylece tarihsel olanı parçalayarak aşabilme imkânını korur. Kamusal dilin içinde rasyonelleşen savaş terminolojisini söker ve Dil'i sadeleştirir.

Edebiyatın yoğunlaştığı ve insanî eylemliliği ilginç kılan “İradî eylem” özneliliğin dünyaya açıldığı aralıktır ve **Heidegger**'den ödünç söyleyişle, öznenin kendine tanıklık anıdır. Bu aynı zamanda tarihin kendini Ben'de düşünmesi demektir ki, öznel toplum-salın kesişmesine de işaret eder. **Cezanne**'ın “*Ben doğanın bilinciyim!*” dediği gibi, iradî eylem içindeki birey de tarihin bilincidir. Şiir bunun Dil'deki onarıcı ve dönüştürücü enerjisidir.

8/Arketiplerin özgür düşünceyi ve davranışı engelleyen kalıplar olduğunu biliyoruz. Eleştirel mesafeyi ve değerlendirmeyi iptal eden arketipler boş biçimlerdir; apriori bir olasılık halinde ruhsallığın bir parçası olduklarında psikopatolojilerin, sanrıların ve takıntılarının kaynağı olurlar. **Carl Gustav Jung**'a göre arketipler, uzun toplumsal süreç içinde arketip dağarcığının dışına çıkarak ruhsala içerilirler. Böylece bir yandan yaratıcı düşüncenin ve kurmacanın temel malzemesi olurken, sıradan ve bilinç seviyesi düşük pratiklere yol açar.

Burada konumuz açısından kritik eşik şudur: **Jung** boş biçimlerle, arketiplerle özdeşleşen kişinin ya da toplumun sağduyudan uzaklaştığını vurgular. Kitle davranışları üzerindeki çalışmalar, ortak deneyimlerin içerdiği tehlikelere çok uzun zaman önce dikkat çekmişti. **Jung**'un çalışmaları meselenin analitik psikoloji ve arketipoloji açısından konuşulmasını sağladı: Arketiplerle dolu toplumsal bilinçdışı kolektif hezeyanların kaynağıdır; kendi rasyonalitesi içinden savaşı biriktiren ve başlatan zihinsel travma arketiplerle yaratılır. Etkin arketipler imgelemin teskin edici biçimlemesine değil de toplumsal hezeyanın aklına teslim edilirse, düşmanlıklar yaratan şiddet için makul ve yeterli bir zemin oluşur. Nitekim **Jung**, Nazizm ve Bolşevizmin neden olduğu yıkımları da etkin duruma geçmiş arketiplere dayalı bilinçdışının açığa çıkması sayar.

Şiir, arketipik olanla Dil içi bir gerilim yaratır; parodi ya da tersinleme yoluyla oradaki vaadi deşifre eder.

Sonuç Olarak

Ulus devletin özel referans sistemi, var olan bütün söylemsel kodlardır: İndirger, saklar, sansürler, saptırır ve tüketici arzular imal eder. Eril tahakküm başta olmak üzere analitik söz dağarını sekteye uğratarak ilerleyen gündelik dil, tanımlı bir toplumsal hayatı tehdit eden, gerektiğinde çıplak şiddeti çağıran düzenlemelerle ıslah edilebilir bir davranışlar haritası çizer. Ötekine dokunmayı, **Levinas**'cı anlamda Ötekinin yüzüne bakmayı kısıtlar, tehlikeli sayar. Milliyetçilik de bu bağlamda bir özne inşa eder. Kendi tecrit ve tahrip gücünü rasyonelleştiren, mutlak bir korunakla çevrili olduğuna inanmak isteyen, psikanalitik kuramın kavramlarıyla “savunma ve yer değiştirme” işleyişine hazır bir özneliktir bu.

Edebiyat ve onun Dil'sel sınır hattı olan şiir, böyle bir özne kurgusunu lime lime ederek bütün kırılganlığı, saldırıya açıklığı ve tahrip edilebilirliği içinden sırada insana açılır; Dil'in sentaksını tahrip ederek dizgesel olanı bozar; dikotomilerin dışta bıraktığını çağırır ve anlamın kaygan sathına tutunur. İnşâ edilmiş bir ahlaki/ ideolojik tavır olan “Başkalarının Acısına Bakmak” ve buradan seslenmek yerine, Başkılığın kendisiyle dalışan bir Dil kurar. Ulus-özne'den Dasein'e bir yol alıştır bu; ulus-özneye ait dramatik bölünmeyi var-oluş bilinciyle aşmaya çalışır. Toplumsal algı yapılarını bozar şiir; bireyi toplumsal duygulanım alanındaki kayıttan uzaklaştıran bir deneyim vaat eder.

Dil'in masum olmadığını kendi varlık gerekçesi halinde işleyen şiir, malzemesi olan Dil'in bütün kuytularına dalar, yani Dil'in sorumluluğunu yüklenir. Hayatı, olguları ve eşyayı işleten muktedirin Söz'ünü Dil'de teşhir eder. Kötülüğü bir hak olarak rasyonalize eden, şiddeti ve silahı bir imkân olarak güzelleyen aklı kesintiye uğratar. Anlamı kalabalığın sürüklediği seste değil, yalnızlığın sığındığı sükunette gözler. Kaybedeni, madunu, mazlumu, kadını, yaşlıyı, çocuğu ve ölüyü üstlenir. Kavramların ve dizgelerin dondurduğu gerçeğe değil, imgeselde direnen hakikate, aklı gemleyen duyguya değer verir. Savaşın ve Barışın sonsuz akış içindeki kesintileriyle değil, ama gündelik hayatın ve ilişkilerin dinamizmi içinde savaşı biriktiren bütün kötülük düzeylerini anlamaya ve bozmaya çalışır. Tikel, buruk, yutkunarak yaşar; ötekinin yüzünde yazılı olanı okur: Öldürmeyeceksin!

Fazlası ne şiirin haddidir ne de edebiyatın.

Kaynaklar

- Adonis (2003) Şiirin Geleceği, Islık, sayı 18
 Améry J (2015) Suç ve Kefaretin Ötesinde (Çev. C Ener). Metis Yayınları, İstanbul.
 Benjamin W (2007) Estetize Edilmiş Yaşam (Çev. Ü Oskay). Derin Yayınları, İstanbul.
 Karadağ XN (2013) “Savaş ve Barış”, Birikim, sayı 293, s.88-93.
 Savaşır İ (2007) Modernliğin Vicdanı. Kanat Kitap, İstanbul.

22

Ayak Topu Yuvarlar; Adalet ve Hakikat

A. Tamer Aker

“Yüce futbol tiyatrosunun içinde kaç tiyatro vardır sizce? Ya da yeşil dikdörtgenin içine kaç sahne sığar?”

Eduardo Galeano

Bu bölümde futbolun savaş karşıtlığı çeşitli öykülerle anlatılacaktır. Elbette, bu karşı çıkılan hatta anlamsız ve yersiz bir görüş gibi de kabul edilebilir. Futbolun bizatihi bir savaş olduğu, ticarileştiği, metalaştığı, sıradan bir oyundan başka bir anlam ifade etmediği söylenecektir. Yazar, bunların geçerliliği konusunda tartışma yapabilecek, fikir üretebilecek yeterlilikte değildir. Kendi halinde milyonlarca insan gibi belirli bir inanç sahibidir ve her inanç sahibi gibi de baktığı göz sarıdır. Daha içeriden bakıldığında bazen oyun hayatın bir yansıması, ikamesidir.

Konu futbol olunca bu bölümde geçen ruhsal dönem ve kavramları bir miktar meşin yuvarlağın etkileştiği insanın gözüyle okumakta fayda var. Yuvarlanan bir topun peşi sıra koşan pek çok çocuk görmüşsünüzdür. Yuvarlanan bir topun ardından gönlü gitmeyen erişkinler de nadir değil, aksine çoktur. Bu yüzden mesele top ve oyun olunca, bu oyunu isteme ve arzulama yaş aralığını altmışlı yılların bile ötesine uzatmak mümkündür. Futbol basit oyundur derler. Tüm yazı boyunca da futbol meselesine, futbol savaşa karşı meselesine aynı basitlikle bakılacaktır. Ancak her basitliğin içerisinde insan doğasının karmaşık yaratıcılığının da bulunduğunu unutmamak gerekir. Futbol basittir, kaleci ile karşı karşıya iken vurursunuz ve golü atarsınız. Eğer bu sahenin içine girerseniz nefes nefese ve arkanızdan gelen nefesi de hissettiğiniz anda, gözlerinize inen teri bile fark etmeyecek bir şekilde, üstelik sanki başka bir gözle kalecinin nereye nasıl geldiğini görek, bırakın bacaklarınıza verdiğiniz şekli parmaklarınızın ayakkabının içinde yaptığı o hareketlerden de bihaber, kafanızda o an için yarattığınız bir imgeyi “topun altına girip kalecinin üzerinden aşmak”, bedeninizin nasıl ve ne şekilde yaptığını kadim bir şükür ve hayranlıkla, ya da golü kaçırdınızsa derin bir hayal kırıklığı ve üzüntüyle görmeniz ve yaşamanız mümkündür. Bu noktadan hareketle bu bölümde basit ve sıradan olgular aktarılacak, içindeki pek çok şey ise topun okuyucuda yarattığı çağrışımlara bırakılacaktır. Eğer seviyorsanız, veya İbrahim Altınşay deyişi ile bir futbol dilencisi iseniz hayatı başka okursunuz ve bu okuma inanın savaşa karşıdır.

Adalet ve Hakikat

Çocukluğunda ve ihtiyarlığında, yağmurda, çamurda, buzda ve soğukta, güneşin böğründe yuvarlanan bu topun peşinden koşan çok önemli bir kitlenin hatırına yazı Eduardo Galeano (1998) ile başlar. Gölgede ve Güneşte Futbol adlı kitabı yazarın futbolla kurduğu hemhaliğin doğal bir yansımasıdır.

1986 ve yakın zamanı ilklerin fark edildiği yıllardı. Ozon tabakasında bir delik keşfedilmişti. Çernobil nükleer santralindeki facia nedeniyle radyasyon bulutu yeryüzüne dağılmaya başlamıştı. El Salvador'da 7.5 büyüklüğünde deprem meydana gelmiş, 1500 kişi hayatını kaybetmiş ve 300.000 kişi evsiz kalmıştı. ABD hava kuvvetleri Libya'yı bombalamıştı. Lima'nın bir hapishanesinde 400 mahkum taranarak öldürülüyordu. Bir yıl önce Mexico City'de 8.0 büyüklüğünde deprem meydana gelmiş, 5.000 insan çürük binaların altında can vermişti.

İstanbul'da bir sinagoga saldırıda bulunuldu, 22 kişi öldürüldü. Bulgaristan'da Türkçe ve din dersleri okul müfredatlarından kalktı, Türkçe isim kullanmak ve konuşmak yasaklandı. Kapatılan Adalet Partisi'nin eski genel başkanı merhum Süleyman Demirel "Bir ülkede işkence varsa siyasi sorumluluk da vardır" dedi.

1982 yılında ise Arjantin'in Falkland ve Güney Georgia Adaları'nı işgal etmesi ile başlayan Birleşik Krallık ve Arjantin Savaşı çok kısa bir sürede Arjantin'in yenilgisi ile sonuçlandı. Malvinas (Adalar) yenilgisi, ekonomik sorunlar, yasaklandığı halde sürdürülen grevler, halkın cunta yönetimine karşı gösterileri, askeri yönetimi demokrasiye dönmek zorunda bıraktı. Siyasi hükümlülerin serbest bırakılmasına başlandı. Cunta, 1982'de askeri kayıpları, işkenceleri ve toplu mezarlarıyla birlikte sonlandı.

1960'larda Buenos Aires, yani havası güzel olan bu kentin varoşlarında doğmak sadece bu güzel hava ile yetinmek anlamına gelir. Güzel havayı içe çekmek dışında varoş yoksullarını şehrin zenginleriyle eşitleyen bir başka durum ise top peşinde koşmaktır. Hatta bu anlamda zenginlerden daha avantajlı bir topluluk oluşturur yoksullar çünkü "karnı tok top oynamak dalağı şişirir" (Erten 2002). Yoksulların her kültürde bu tarz öykülemeleri vardır. Bir kasapla bir berber çocuklarını güreşe tutuşturmak için iddiaya girerler. Kasap hergün oğluna et yedirir, berber her gün oğlunun saçını tıraş eder. Sonuçta, güreşi berberin oğlu kazanır. Anlamı "okula traşlı, düzgün gidin, öyle etli, pahalı yiyecekler de istemeyin". Yoksul ama düzene uygun olun. Diego Armando Maradona'yı bilen Buenos Airesli yoksul olduğunu bilir. 1986'da, dünya yıkılırken Dünya Kupası başlama vuruşu depremin göbeği Mexico City'de yapılır.

Oyun başladıktan sonra, tüm o baskı, kayıp, işkence ve anaların gözyaşı dolu yıllar ve de emperyal bir güce karşı aşağılanarak kaybedilen bir son savaş sonrası sıradan bir Arjantin'li yoksula sorsanız "ne istersin?" diye, herhalde "İngiltere'yi yenmek" derdi. İşte Diego ve Arjantin bunu yaptı.

Adalet ve hakikatin toplumsal travma ya da bireysel acıları onarmadaki işlevi tartışılmaz. Hayat adil değildir ve elimizden geldiğince adaleti ararız. Ayakla oynanan oyunda,

elle topa dokunmak kural dışıdır ve elle gol atmak hiç de hakça değildir. Onaylanmaz ve destek görmez. Tek bir istisnası vardır: Maradona'nın İngiltere'ye elle attığı gol.

İstisna bile olsa insan zihni bunu bir anlam havuzunun içine sokmak ister. Uzun kuramsal açıklamalara girmeye gerek yok, yine aynı yoksul Arjantinli'ye sorun:

“İngiltere'yi yenmek istediğini anladım. Peki sen oyunda olsan, nasıl gol atmak istersin?” Okuyacağınız yanıt biraz bizim memleketin kültürüne uygun olsa da siz yine de Arjantinli'yi düşünün: “Ağabey, şöyle topu ayağıma alır, önüme geleni ipe dizer gibi dizer, bir de kaleciye çalım bastıktan sonra çakardım golümü”. Mutad, beklenen ve aslında kendi içinde bir başkaldırı felsefesi barındıran bir yanıttır. İşte Maradona eliyle gol attığı o maçta tam da böyle bir gol daha atmıştır. Bağış Erten'in deyişiyle “ona gol demek haksızlık, başka bir şey bulmalı.” Maradona'ya elle attığı gol sorulur, cevap “o Tanrı'nın eliydi” olur. Ve bu adil olmayan gol böyle kabul edilir çünkü aynı Tanrı “ilham perisiyle şeytani bir anlaşma yapmış, sanatçının hiç bitmeyecek gibi duran doğaçlaması” ile ikinci golü atmış, attırmıştır (Erten 2002). Yani adalet ve hakikat farklı bir düzlemde yerini bulmuştur.

Ötekileştirmeye Karşı Özgüven

Güney İtalya tüm o güzelliğine karşın İtalya'nın siyahıdır. Napoli ise siyahın da ötesidir, üveydir, İtalyan bile değildir, ötekidir. Yoksulluk ve işsizliğin yanı sıra ötekileştirmenin en basit yargıları bile onlar içindir: “Pistirler ve kötü kokarlar”. Güney, Maradona'nın bu caddelerinde çöp dağları, balkonlarını birleştiren çamaşır iplerine dizili çamaşırları, farklı etnik kimliklerin yaşadığı Napoli Kenti'ne geldiğinde bir çeşit kentsel Spartaküs dönüşümü yaşar. İki şampiyonluk, madem manalar üzerinde duruyoruz sadece iki şampiyonluk değildir. Tam bu sırada bir başka Dünya Kupası'nda Roma'nın 250 km güneyinde, İtalya'da, Napoli'de İtalya Milli Takımı/Roma Ordusu Spartaküs ve arkadaşları Arjantinli'ler ile karşılaşır. Napoli'de yaşayan İtalyanlar Diego Spartaküs'ü destekler. Diego, Napoli'nin azizidir, tanrısıdır ve ondan sonra onun on numaralı forması takımındaki hiç bir topçuya verilmemiştir (Bora 2013). Bu tanrısal forma Napoli'deki sıradan dükkanların duvarlarını süsleyen bir özgüven öykünmesi ve bağlantısıdır. Yani, görünen sadece futbol değildir.

Baskıya Karşı Direniş

İspanya'da Franco Dönemi'nin baskı ortamına karşı gelişen tepkisel bir sanat dönüşümüdür: Movida. Bu sanatın ayak topuna yansımaları ise Barcelona kentinin takımıdır. Nou Camp, bu oyunu sevenlerin mabetlerinden birisidir. Burada çeşitli vesilelerle karşınıza çıkan bir sözdür “mas que un club” yani “bir kulüpten fazlası”. Bu fazlalık elbette bir Rıdvan Dilmen deyişiyle “Allah, düşmanımı Barcelona'ya karşı orta sahada oynatmasın” ifadesini içeren sadece oyun kaynaklı bir duruma denk gelmez. Belki de bu nedenle Barça müzesi bir müze kent olan Barcelona'nın en fazla ziyaret edilen müzesidir. Rivayete göre kulüp kırmızı ve mavi renklerini Fransız Devrimi'nin üç renginden

esinlenerek almıştır. Takım işçilerin ortak mirasından doğmuş, solda bir siyasi bünyeyi barındırır. Kulüp, Franco'nun askeri diktatörlüğüne karşı girişilen direniş hareketinin merkezi olmuştur. Franco'nun işgal kuvvetleri şehre girdiğinde temizlenmesi gereken yapıları; komünistler, anarşistler, ayrılıkçılar ve Barcelona Futbol Kulübü olarak sıralamışlardır.

Takım ve ötesi farklı bir milliyetçili anlayışını da yansıtır. Franklin Foer'in (2004) ifadesi ile: "Ülkenizi çok sevebilirsiniz – hatta üstün bir ulus olduğunu düşünebilirsiniz- ancak bu diğer grupları egemenlik altına alma ve dışarıya kendinizi kapatma isteği olmadan da gerçekleşebilir. Bu sadece bir kuram değil, işte bu Barça ruhunun özü." Bu biraz da kurumun tarihsel kökeninden kaynaklanır. 1899 yılında İsviçreli bir Protestan İngilizlerle işbirliği içinde Katalan milliyetçiliğini tanımlayacak bir kurum yaratmıştır. Üstelik bu kurumun yaratıldığı topraklar, Aragon çağından beri ticaretle uğraşan tüccar ve sermaye sahiplerinin yurdu olmuştur. Bu toplumsal yapı aynı zamanda Gaudi ve Miro gibi sanatçıları da çıkarmıştır. Belki de tüm bu birikimin bir sonucu olarak Baskların aksine mabetlerinde yaptıkları onca gürültüye rağmen şiddete başvurmazlar. Seny'e sadık kaldılar. Foer'e göre "seny" yaratıcılıkla uyanıklık arasında anlamı olan bir kavramdır. Belaya bulaşmaktan nefret eden Akdenizli tüccarlardan kalma bir mirastır. Bu mirasın arkasında ise Rauxa olarak adlandırdıkları başka bir özelliklerini ise özellikle iç savaş sırasında yanlarında tuttular; patlayan bir vahşet.

Takım tarihinin en önemli kişilerinden biri Johan Cruyff'tur. Cruyff Franco dönemi bebeği olan oğluna bir Katalan ismi vermiştir; Jordi. Bulgar Stoichkov'dan Arjantinli Messi'ye kadar farklı ülkelerin tüm futbolcuları Barselona Futbol Kulübü'dür, Katalan'dır. Bu kültürde yabancılar Katalanlaşabilir çünkü yurttaşlık doğuştan gelmez kazanılır. Bunun için de katalan dilini öğrenmesi, Kastilya İspanyası'nı (Madrid) küçümsemesi ve Barça'yı sevmesi yeterlidir (Foer 2004).

Afyon Karşı Uyanma, Uyarma

Portekizli Diktatör Salazar'ın halkı denetleme ya da bastırma üçlüsü "fado, fieasta ve futbol" bir diktatörün insanı yanlış okumasından başka birşey değildir. Futbolun ticarileşmesi hayatın başka alanlarının da ticarileşmesine koşuttur elbet. Böylesi bir çağda futbol kulüplerinin fakirlere, hastalara ve engellilere destek verdikleri, yardımseverlik yaptıkları bilinir. Ama Milan şehrinin İnter takımı'nın Zapatista gerillalarına forma ve para yardımı yapması çok mutad değildir. Arjantinli futbolcu Zanetti futbolculara kesilen cezaların Zapatistalara aktarılması için kulübü ikna etmiştir. Kaynak haber doğrudur ya da yanlıştır tartışması yersizdir. Esas olan top sevdalılarının buna inanma eğilimidir. İnsanlar futbola inanırlar, kendi birikimleriyle onu okurlar. Marksist bir İtalyan Antonio Gramsci de doğru bir yerden seslenir: "Açık havada ortaya konan insan sadakatinin krallığıdır futbol" (Arslanoğlu 2005)

1916 yazında, Birinci Dünya Savaşı'nın ortasında bir İngiliz yüzbaşı, top sürerek hücumla kalker. Önderlerinin arkasından pek çok asker ardından koşmaya başlarlar.

Yüzbaşı Nevill, bir top mermisi ile ölür ama İngilizler o savaşı Almanlara karşı kazanırlar. Futbol elbette Naziler için de bir memleket sorunudur. İkinci Dünya Savaşı sırasında işgal altındaki Ukrayna topraklarında Dinamo Kiev’li topçular Almanlara karşı yerel bir statta oynayacaklardır. Oraya korkuyla geldiler, belki tirediler, sonra saygın olma içgüdülerine karşı koyamadılar ya da koymadılar ve Hitler’in takımını bozguna uğrattılar. On bir futbolcu maçın bitimi ile birlikte kurşuna dizildiler (Galeano 1995). Pek bilinen bir futbol filmi olan “Zafere Kaçış” gibi sonlanmadı final. Elbette boşuna ölmediler.

Albert Camus, Cezayir’de kalecilik yapmıştır ve “Hayat ve ahlak hakkında bildiğim her şeyi futboldan öğrendim” der. Futbol doğru yerde duruyorsanız size öğreten bir tutkudur. Savaş erkeksidir, futbolda erkeksi gelebilir. Efsaneleri en azından hoş bir üslupla bu erkeksiliğe dem vururlar. Fransız bir Manchester efsanesi olan Cantona, belirli bir takıma karşı oynamadığını, yenilgiye karşı oynadığını söyler. Yenmek yenilmek savaş tabirleridir gibi gelsin, Cantona savaşçı değildir, topu bıraktıktan sonra sinema ile uğraşmıştır. Bazı topçuları felaket erkeksi bulabilirsiniz. Roma, Roma’nın kızıl takımıdır ve yıllarca ırkçı Lazio’ya karşı oynamıştır. Lazio taraftarının en nefret ettiği Roma’lı ise Totti’dir, sadakatini de başka bir şekilde vurgular: “Bir gecede 6 kızla dışarıya çıktım. Hepsini birbirleriyle aldattım ama Roma’yı asla aldatmadım.” George Best, 1963 – 1974 yılları arasında Manchester’ın Kırmızı Şeytanları United efsanelerinden, ikonik bir bebek yüzü ama has topçudur: “1969’da içkiyi ve kadınları bıraktım” der ve ekler “Hayatımda geçirdiğim en berbat 20 dakikaydı.” O yılların mottolarından birini hatırlayalım: “Savaşma seviş...”

Kadınlar Stadlara Doğru

1987’de Ayetullah Humeyni kadınların televizyon yayınlarında futbol maçlarını izleyebileceklerini buyurdu. Buna karşın kadınlar stadyumlara grime taleplerini yenilediler. 1997’de ise İran Melbourne’de Avustralya’yı yenerek Dünya Kupası’na katılmaya hak kazandı. Eğlence sokaklara taşdı. Futbolcular helikopterle stada getirildi. Erkek taraftarlar içerdeydi, kadın taraftarlar ise, binlercesi “biz böcek değiliz” çığlıkları ile polisi zorlayarak stadyuma girdiler. Polisin, kadınların girişini izlemek ve yenilgiyi kabul etmek dışında bir seçeneği yoktu... (Foer 2004)

Son Düdük

Meşin yuvarlak yuvarlanır ve bizler ilk atalarımızdan beri onun peşinden gideriz. İnsan savaşa zemin hazırlayan pek çok araç geliştirmiştir, bunlardan birisi de futboldur diyebilirsiniz. Ama bu topa bakarken yanlış yerden baktığınız anlamına gelir. İyi yer tutmak önemlidir ve savaşa karşı futbola dilenmek elzemdir. Top yuvarlanır ve hayatın köşelerini de yuvarlar...

Kaynaklar

- Arslanoğlu K (2005) Futbolun Psikiyatrisi, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Bora T (2013) Avanti Napoli! Kimi Başrol Kimi Karakter (Ed. T Bora, Z Adnan) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erten B (2002) Diego Armando Maradona. Dünya Kupası (Ed. B Erten), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Foer F (2004) Futbol Dünyayı Nasıl Açıklar? (Çev. Hİ Çırak) İthaki Yayınları, İstanbul.
- Galeano E (1995) Gölgede ve Güneşte Futbol (Çev. E Önalp, MN Kutlu), Can Yayınları, İstanbul.

Siyah ve Tonları

Ulusal kimlik üzerine vurguları ile tanınan ülkenin “tek adam”ı, kendi fikrine katılmayanlara karşı pek de hoşgörülü sayılmazdı. Daha ülkenin başına geçip yetkileri elinde toplamaya başlamadan evvel ulusal güvenliği bahane ederek demokrasiyle bağdaşmayacak uygulamalar önermişti. Yönetimi ele aldığı anda dini değerleriyle uyuşmadığı için kadınlara verilen çeşitli hakları geri almış, kadınların eşlerine tabi olmalarına neden olacak uygulamaları geri getirmişti. Vatandaşlarının mutlaka çocuk sahibi olmalarını öğütleyen ısrarı da çocuk doğurmayı kadınların esas rolü olarak gördüğüne işaret ediyordu. Ülkenin bazı bölgelerinde kullanılan farklı dilleri yasaklamış ve bu dilleri konuşanların kültürlerine dair haklarını ortadan kaldırmıştı. Karşıt görüşün “tüm izlerini silmeye kararlı” bir dizi girişim başlatmıştı. “Lider”in tüm bu eylemlerini toplumun büyük kesiminin nasıl olup da desteklediğini yorumlamak üzere çeşitli yaklaşımları ve ipuçlarını kitabın diğer bölümlerinde bulabilirsiniz. Nihayetinde kendini kral naibi ilan ederek yönetimi diktatörlüğe dönüştürecek olan bu adamı tanıyanlarınız kimden bahsettiğimi anlamış olmalılar. Picasso’nun Guernica tablosunu -ölümün rengi olan- siyahın tonlarına boyamasına sebep olan bu adam General Franco’ydu.

1936 yılında sürgünde olduğu Kanarya adalarından geri dönerek önce bir kısım askeri birliğin başına geçmiş olan Franco daha sonra da faşist ittifakın liderliğini almıştı. Franco liderliğindeki faşist kanat, demokratik Cumhuriyetçi ittifak hükümetine karşı ayaklanarak iç savaşı başlatmıştı. Guernica’nın yanı sıra iç savaşta ve sonrasında baskılar altında ölecek yüz binlerce insanın kaderi de böylece çizilmiş oldu.

Kadim Gernika’nın Trajedisi

1937 yılının nisan ayı ile birlikte Bask kasabası Guernica’ya -kendi dillerindeki adıyla; Gernika- bahar gelmişti. Kasaba sakinlerinin altında halk meclisini topladıkları kadim meşe ağacı da çiçeklerle bezenmişti. Gelenekleri ve kültürleri öylesine derin ve köklüydü ki, bölgede yetişen meşe ağacına Gernika’nın isminin verilmesi hiç şaşırtıcı değildi.

Nisan ayının yirmi altıncı günü öğleden sonra, beyaz çiçekli meşe ağacının üzerinde gökyüzünden birkaç karartı geçti. Gökte beliren uçakların gövdelerinden koparak

düşen bombalarla beraber bir anda bütün kasabayı dehşet kapladı. Uçakların havada dönüşleri ile beraber yağın bombalar ve ortalığı kaplayan duman arttı. Artık gökyüzü ve gün dumandan kararmış, sokaklar yangın alevleriyle aydınlanmaya başlamıştı. Ölüm kuşlarının gövdesine binmiş pilotların görüşü dumandan kapandığında bombaları artık rastgele savuruyorlardı. Binaları yıkan tonlarca bombanın ardından tenleri yakan yangın bombaları düşmeye başladı. Bombardıman tam üç saat on beş dakika sürdü. Ve söylendiğine göre bombardımanın ardından Bask kültürünün kadim şehri Guernica üç gün boyunca yandı.

Bombalamanın ardından Guernica Kasabası (Bundesarchiv, Bild 183-H25224 / Unknown / CC-BY-SA 3.0 - en.wikipedia.org)

Guernica'yı bombalayan uçaklar Almanların Kondor Lejyonu ve İtalyan faşist yönetiminin Lejyoner Hava Kuvvetleri'ne ait olsa da bombardımanı planlayan General Franco'dan başkası değildi. Guernica'yı bombalatan General Franco ve onun yandaşı askerler ile sağ kanat destekçisi siviller hemen bir argüman ileri sürdüler. Onlara göre Guernicalılar kendi kendilerini yakmış kasabalarını kendileri yıkmışlardı. Askeri açıdan önemli bir gücü olmayan ve erkekler cephelerde savaştığı için sakinleri çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluşan Guernica'yı bombalamak da aynı aklın eseridir ne de olsa... 'Hava saldırısıyla harap olan Guernica Kasabasının Trajedisi' (Steer 1937) başlığı ile olayı haber yapan The Times çalışanı George Steer'in Guernica kasabasında bir heykelinin bulunması, gerçeklerin duyurulmasına yaptığı katkıya karşı şükranın ifadesidir. Guernica'da olanları dünya Steer gibi gazeteciler sayesinde duyabilmiştir. Bombardımanın gerçekleştiği günlerde İspanya'nın sürgündeki Cumhuriyetçi hükümeti gibi Picasso da Paris'tedir. Ve Guernica'nın haberini ertesi gün çıkan gazetelerden alacaktır.

Bombardımanda kaç kişinin öldüğü hala tam olarak aydınlatılamamıştır. Bombardımanın ardından Guernica'ya giren faşist Franco rejimi ölü sayısının saptanmasına engel olmuştur. Bask hükümeti ölü sayısını 1654, yaralı sayısını 889 olarak duyururken diğer kaynaklarda bu sayı birkaç yüz ile bin arasında değişen rakamlardadır. Bask hükümetinin belirttiği rakamların altında bildirilen sayıların bombardıman sonrasına ölen yaralıları ve enkaz altında kalanları kapsamadığı öne sürülmektedir.

Ölümlerin sayısal çokluğu tek başına bir anlam ifade etmez. Her bir insanın hayatı değerlidir ve ölüm sayısına göre niceliksel karşılaştırma anlamsızdır. Ancak ölen kişilerden birinin dahi yok sayılması, hikâyesinin anlatılmaması hakikati zedeler. Yaşananlardan yıllar sonra 1970 yılının 30 Ocak günü Franco yanlısı Arriba gazetesi, Guernica'da ölenlerin sayısını (hiçbir kaynakla örtüşmeyen biçimde) 12 (oniki) olarak verecektir. Hakikati

kabul etmemek faşist yönetimlerin en elzem ortak yanlarından olsa gerek. Bu da gerçeği kayıtt altına alan tanıklığın önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Guernica (Pablo PICASSO)

Simgelerden Tanıklığa

Picasso'nun tablosunu yukarıda genel olarak çizmeye çalıştığım tarihsel arka planda ele alacağım. Eseri yorumlarken sanatsal bir yetkinlik iddiam bulunmadığını ise baştan belirtmek isterim.

Guernica'da resmedilen tablo her savaş alanında olduğu gibi, alabildiğine kaotiktir. Bombalama sonucu ölenlerin sayısının dahi netleşmediği olayın hikayesinde kaos başlamaktadır. Ancak durum bununla sınırlı kalmaz. Ressamın çelişkili ifadeleri ve simgeler konusunda net bir tanımlamadan kaçınması da karmaşıklığı artırır. Kimi zaman 'boğanın faşizm değil ama gaddarlık ve karanlık' olduğunu söylerken, kimi zaman 'boğanın sadece bir boğa ve atın sadece bir at' olduğunu söylemiştir (Hilton 1975). Bu belirsizliklerin de katkısıyla eser çok çeşitli şekilde yorumlanmıştır. Eserin adeta ruhunda hissedilen kaos ise farklı değerlendirmelerde ortak kabul gören noktalardan biridir.

İlk anda izleyiciyi karşılayan kaos ve dehşet hissi bizi resimdeki öğeleri ayırt etme ve tanımlama çabasına iter. Tabloda parçaları birbirinden zorlukla ayırt edilebilen -ya da ayırt edilemeyen- çeşitli figürler vardır. Bunların içinde canlı öğeler olarak dört kadın, bir çocuk, bir asker, bir boğa, bir at ve bir kuş seçilmektedir. Ayrıca atın sağ ön ayağına gizlenmiş bir boğa ve atın burnuna yerleştirilmiş bir kuru kafa da ilk anda fark edilmeyen gizlenmiş öğeler olarak yer almaktadır.

Ressam bombardımanı ilk öğrendiği gazetenin renklerine dayanan bir imgeleme tabloda siyah, beyaz ve gri tonlar kullanmış olabileceği gibi, aynı zamanda acının yaşamın renklerini silip götürmesine ve ölüme bir gönderme de yapmıştır. Guernica kasabasının ne yapılarını ne sokaklarını ne de sakinlerini resimde görebiliriz. Az sayıdaki canlı figüründe resmedilen çılgınlık içinde bir dehşet, korku, acı ve ölüm bizi kaçınılmaz biçimde sahnenin içine alır. Resmedilen tablonun figürleri renksiz bir sahnede, acı ve ölümden birbirileriyle eşitlenmiştir. Sanatçı zaman ve mekan simgelerine gizleyerek, yaşanan acı, dehşet ve kaosu zaman ve mekanın sınırlarını aşan biçimde resmetmeyi başarmıştır.

Eser her ne kadar bir olayın tasviri olarak planlanarak resmedilmiş olsa da her sanat eseri gibi sanatçının öznel dünyasından ve bilinç dışından beslenmektedir. Picasso henüz

üç yaşındayken ailecek bir deprem yaşamışlardır. Deprem ve aynı günlerde hamile olan annesinin kız kardeşini dünyaya getirmesinin yansımaları resimde görülmektedir (Attia 2010). Depremın yıkıcılığı ve yarattığı korku ve kaosa, bir kardeş ile anneyi paylaşma hatta annenin artık kardeşe ait olması ve anneyi kaybetme gibi hislerin birbirine karışması ve birbirinden beslenmesi bir çocuğun düşlem dünyasında oldukça mümkündür. Küçük Pablo'nun kardeşle anneyi paylaşmak istememekten gelen korku ve öfkesi ve bunlara ilişkin yıkıcı fantezileri depremlle beraber gerçeklikte karşısına çıkmış ve belki de derin bir suçluluk hissi yaratmıştır. Dışsal gerçeklikte yıkıcı fantezilerimizin vücut bulduğunu görmek hemen hepimizi dehşete düşürecek bir deneyimdir. Küçük Pablo da bu fantezilerinin gerçekleşmeye başladığını düşünmüş ve kendisini depremin-yıkımın sorumlusu olarak algılamış olabilir.

Sanatçının içsel ve bilinçdışı alanına ilişkin bu giriş üzerinden resimdeki boğa ve kısrağın figürlerine bakabiliriz. Resmin sol başında kuyruğu tüten bir duman şeklinde resmedilmiş olan boğa figürü ve onun altında, kollarında ölü bebeğini tutan anne yer almaktadır. Picasso'nun çocukluğundan itibaren boğa güreşine olan merakı ve boğa güreşi sahneleri resmediyor olmasından çıkarılabileceği gibi boğa, sanatçıyı temsil eden bir simge olarak resimde yer alır. Resimde yer alan -gebe olduğunu düşündüğümüz- kısrağın ise kadınları simgeler. Gövdesini bir mızrağın delip geçtiği, acı içinde kıvrılan kısrağın eskizlerde bir Pegasus doğurmaktayken resmin son halinde Pegasusu ve doğum sahnesini görmeyiz. Ön çalışmalar sırasında Picasso 45 adet eskiz oluşturmuştur. Bunların bazılarında boğa ile kısrağın birbirine daha yakın yer almışken son haline doğru giderek uzaklaşmışlardır. Resmin oluşturulma sürecinde adım adım gerçekleşen bu uzaklaşma Picasso'nun ayrılmakla ilgili yaşadığı zorlanmalarla benzeşmektedir. Yine atın sağ ön bacağına gizlenmiş olan başka bir boğa figürünün boynuzu da atın bedenine saplanmış gibi görünmektedir. Boğanın yaralayıcı eylemleri, boğa ile temsil edilen Picasso'nun kendini bilinç düzeyinde ya da bilinçdışı olarak yıkıcı ve yaralayıcı olarak algılamasının verdiği suçluluk hissinin yansımaları olsa gerek... Boğanın Picasso'nun kendisini ve kısrağın ressamın annesini (ve hayatındaki diğer kadınları) temsil ettiği kabulü ile resmin psikanalitik okumasını derinleştirmek mümkündür. Psikanalitik okumalar sanatçının içsel dünyası (ve bilinç öncesi/bilinç dışı) üzerinden simgeleri açıklamaktadır. Eserin tasvir ettiği bombalamanın yarattığı dehşet ve kaos Picasso'nun kişisel tarihindeki benzer yaşantıların hatıralarını yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Eserin üzerimizde bıraktığı kuvvetli etkinin sebeplerinden biri de budur. Sanatçı da herkes gibi birey olarak var olmakta ve bireysel deneyimler edinmektedir. Sanatçının yaralanmalarını ve yaşantılarından aldığı duygusal enerjiyi toplumsal düzeyde yeniden kurmak suretiyle yani kendinden yola çıkarak sanat yaptığını söylemek sanırım yanlış olmaz. Picasso 'bir ressam kendini duyguları ve tasavvurlarının yükünden kurtarmak için resim yapar' (Barr 1946) diyerek bu görüşü desteklemektedir. Picasso, ne yaparsa yapsın 'içindeki ben'in de eserlerinde yer aldığının farkında olduğunu ve bu nedenle eserlerinin otobiyografik olduğunu da söyler.

Simgeler sanatçının içsel dünyasından kaynak alsa da toplumsal alanda başka göndermelerle de örtüşmektedirler. Boğa ve at İspanyol kültüründe önemli yer tutan figürlerdir. Resimde İspanya'yı temsil eden boğanın vücudunun bir kısmının siyah bir kısmının beyaz olması ülkedeki bölünmüşlüğe bir gönderme yapmaktadır. Resmin merkezinde yer alan at ise halkı temsil etmektedir. Picasso diğer bazı çalışmalarında da Franco'yu kendi atını yiyen bir canavar olarak resmetmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde boğa, aynı zamanda halka acı çektiren faşist yönetimin temsilidir. Kollarında ölmüş çocuğunu taşıyan anne boğaya yani İspanya'nın tümüne haykırarak sesini duyurmaya çalışmaktadır. Kadının kollarındaki ölü çocuk Guernica kasabasıdır.

Boğa ile kısırak arasında arka planda bir kuş figürü bulunur. Bu figür önceki eskizlerde bir zeytin dalı da taşımaktadır. Barışı simgeleyen bu güvercin henüz havada olmakla birlikte yere doğru düşmektedir. Barışın düşüşünü gösteren kuşun bulunduğu noktada arka plandaki duvar delinmiş ve beyaz renkle boyanmış bir ışık görünmektedir. Bu ışık huzmesi karanlık günlerle ve karanlık duvarlarla çevrelenmiş sahnenin ardında barışın ve umudun mevcut olduğuna yapılan bir gönderme midir? Atın ayakları altında yatmakta olan ölü askerin bedeni parçalar halindedir. Kırık kılıcı tutan elinde bir başak (ya da bir çiçek) filizlenmiştir. Bu ufak filiz kaotik sahnenin tabanında her şeye rağmen topraktan filizlenen yaşam ve umudu simgeliyor olabilir.

Yerde yatan asker Cumhuriyetçilerin savunma güçlerindendir. Ve tablodaki boğa dışında tek erkek figürdür. Bu durum gerçeklikle örtüşmektedir. Bombardıman sırasında erkekler cephelerde olduğundan Guernica'da çoğunlukla kadınlar ve çocuklar bulunmaktadır. Guernica'ya yapılan saldırıda insanlığın ortak kabul gören değerleri hiçe sayılarak kadınlar ve çocuklar (savunmasız olanlar) hedef alınmıştır.

Tablonun en sağında yere bağlantısı olmaksızın boşlukta çizilmiş olan figür açık renkli üçgenlerle belirtilmiş alevlerin içindedir. Belki bir binadan düşmüş belki de bir bombanın patlamasıyla yerden havaya yükselmiştir. Onun da suratında acı dolu bir ifade ve çığlık vardır. Bombardıman kurbanlarını simgeleyen havadaki bu figürün altında zorlukla yürüyormuş gibi görünen ve bacağına biri vücudundan ayrı ve geride -yaralanmış gibi- duran bir kadın daha vardır. Karın çevresindeki genişliğe ve belirgince resmedilmiş meme uçlarına bakıldığında doğum yapmak üzere olan bir kadına benzemektedir. Bu kadın yüzünü kaldırarak ışık kaynaklarından birine bakmakta ve o yöne yürümektedir. Kadının baktığı ışık kaynaklarından biri tavanda asılı duran lamba diğeri ise pencereden içeri uzanmış bir kadının elinde duran lambadır.

Tablo ortada tepede yer alan iki ışık kaynağından gelen üçgen bir ışıkla aydınlanmaktadır. İspanyolca ampul kelimesi (İsp. bombillo), bomba kelimesi (İsp. bomba) ile çok benzeşmektedir. Tavanda asılı duran ve siyah gölgeler saçan ampul bu sahneyi ortaya çıkaran ve görünmesine sebep olan kaynaklardan biridir. Bu açıdan da bombalama ile ortaya çıkan bu tabloyu meydana getiren "bomba" ile örtüşmektedir.

Lamba, sahneye bir pencereden uzanan kadının elindedir. Bu kadın ölümcül ateşi getiren kötülüğü mü simgelemektedir? Elindeki lamba tıpkı Guernica'ya atılan yanıcı fosfor bombaları gibi fosforun yakıcı aleviyle mi aydınlanmaktadır? Yüzündeki ifadeye

bakınca pek de öyle olmadığını görürüz. Diğer figürler gibi acı içinde olmasa da bu sahneyi üzgün ve mutsuz bir yüzle izlemektedir. Sanki olaya şahit olmanın verdiği acıyı yaşamaktadır. Olayın kurbanı değilse de tanığıdır. Bu kadın elindeki ışığı Delacroix'ın 'Halka Yol Gösteren Özgürlük' tablosundaki kadın gibi taşımaktadır. Burada tanıklığın önemli rolünü görürüz. Çünkü tanık kaosun dışından bir pencereden geçip olanları görmek ve geçtiği bu sahneyi aydınlatmak rolünü de üstlenmiştir. Tanık gördüğü için sahne aydınlanır. Tanıkların bakışı her zaman olayları durduramasa da karanlıkta kalacak olanları gün yüzüne çıkarmaya yarar.

Ne bir sanat eserinde ne de hayatın içinde bir bombalamayı, ölümleri ve dehşeti tek bir açıdan yorumlamak mümkün görünmektedir. Ortaya çıkan dehşet ve kaos insanın zihnini dumura uğratar. Guernica'nın başarılarından biri de sonrasını değil 'o an'ı resmederek bizi o dehşet ve kaosun içine almasıdır. Eser, izleyenleri bir felaketin ardından henüz güvenlik hissinin oluşmadığı o zaman dilimine hapsedmektedir.

Tabloda tarihi ve yeri belli özel bir olay resmedilmiştir. Ancak Picasso olayın geçtiği zamanı mekanı ve kültürü vurgulayacak direk öğelerden kaçınarak vahşet dolu bu olayı soyut alanda vurgulamayı seçmiştir. Resmedilen insanların ırkını veya kültürünü kestirmek mümkün değildir. 'Kabaca' hepsi birer insandır. Hatta insan suretidir. Bu ifade şekli, resme bakana en önce çekilen acıyı ve yıkımı gösterir. Guernica'ya bakarken ölenlerin hangi milletten ya da kültürden olduğunu sormadan önce öldürmenin vahşetini görmek zorunda kalırız.

Picasso'nun Guernica'da gösterdikleri onlara gözümüzü yumamadığımız için kuvvetli etkiler bırakır. Göz yumulamayacak değerler vardır. Göz yummaya çalışabilir, görmeyi erteleyebiliriz ancak sonsuza dek kaçamayız. Eninde sonunda görmezden gelmeye çalışanlar gelip bizi bulacaktır. Şu günlerde ülkemizde yaşadığımız arda arkası kesilmeyen çatışma sonucu ölümlerde de en çok ihtiyaç duyulan, ölenin herhangi bir özelliği üzerinden tarafını sormaksızın öldürmenin vahşetini kavrayabilmektir. Yaralanan ve ölen her insanın hayatının değerli olduğunu kabul etmek için; tek tek insanların çektiği acının insanlığın, yani hepimizin acısı olduğunu kabul etmek gerekir. Bunun içinse Guernica'da resmedilen insanlık suretini ortak biçimde paylaştığımızı hatırlamalıyız.

Guernica Tanıklığa Devam Ediyor

Picasso, Guernica'da yaşananları hem simgelerle yeni bir düzlemde kurar hem de tarihe kayıt olarak düşer. Sadece sembolik alanda olsa dahi anma ve hakikati kabul etmenin önemi yadsınmamalıdır. Franco öldükten sonra bu konuda yapılacak pek çok iş ortaya çıkmıştı. Onun döneminde meydana gelen insan hakları ihlallerini araştırmak üzere komisyonlar kuruldu. İşkence ve kötü muameleye uğrayanların, ölenlerin anılması ve zarar tazmini için çalışmalar başlatıldı. Yapılması gerekenler İspanya ile sınırlı kalmadı. Örneğin ikinci Dünya Savaşı'nın ardından rejimi değişen Almanya, Guernica hava saldırısına katılan pilotları adına özür diledi. Bu pilotların isimlerinin

verildiği yerlerin isimleri değiştirildi. Böylece pilotlara yapılan onurlandırmalar geri alınmış oldu.

Şahit olmaya karşıt olarak yok sayma çabası da hep var olmuştu. 1937 yılında Paris'te düzenlenen fuarda Alman rehber, eseri "Dört yaşına gelmiş her çocuğun yapabileceği karmakarışık beden parçaları" diye tanımlamıştı. Zaten Nazi Almanyasında basılan rehber kitapta vatandaşlara tabloyu görmeleri önerilmiyordu. Yok sayma ve küçümseme çabasına ilişkin bir başka hikayede Guernica'yı göstererek "Bunu siz mi yaptınız?" diye soran Nazi subayına Picasso'nun "Hayır siz yaptınız!" yanıtını verdiğini sanırım hepimiz duymuşuzdur. Bu hikayede sözle ifade edilmemiş olsa da Picasso'nun "Biz de buna şahidiz" demiş olduğunu da görmek gerekir.

Guernica, simgesel düzeydeki tanıklığı göz ardı etmemek gerektiğini yaşanan şu olayla çarpıcı biçimde göstermiştir: Dönemin ABD dışişleri bakanı Colin Powell 5 Şubat 2003'te bir konuşma yapmak üzere Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne gelmişti. Powell'in konuşması sırasında duvarda yer alan Guernica kopyasının üzeri mavi bir örtüyle kapatılmıştı. Bu, hiç de rastlantısal değildi. Çünkü Powell konseyde birkaç hafta sonra gerçekleştirecekleri Irak işgalinden bahsedecekti. Bir gazete haberinde olay için şöyle deniyordu: 'Bay Powell, çılgınlık içinde ve sakatlanmış kadın, erkek, çocuk, boğa ve atlar ile çevriliyken, kameralar karşısında Irak'ı bombalamak üzere dünyayı o kadar iyi baştan çıkaramazdı' (Dowd 2003). Yaşanan bu olayla Guernica'nın şiddete ve savaşa karşı simgesel düzlemde başlayan tanıklığı, bir kayma ile somut alana sıçramıştı.

Guernica tanıklığa devam ediyor. Barış için, yaşam hakkı için, insanlık için her birimiz gözümüzü/zihnimizi dikerek tanıklığa devam etmeliyiz.

Kaynaklar

- Attia O (2011) Separation and individuation in Picasso's Guernica. *Int J Psychoanal.* 92:1561-1581.
- Barr AH (1946) Picasso: Fifty years of his art. New York, Bobbs-Merrill Co.
- Dowd M (2003) Powell Without Picasso. *NY Times, Opinion.* 9 Kasım 2015'te <http://www.nytimes.com/2003/02/05/opinion/05DOWD.html> adresinden indirildi.
- Hilton T (1975) Picasso. New York, Oxford University Press, s.241.
- Steer G (1937) The Tragedy of Guernica Town Destroyed in Air Attack. *The Times.* 11 Kasım 2015'te <http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article2601941.ece> adresinden indirildi.

5. BÖLÜM: **TEK UMUDUMUZ BARIŞ**

Psikanalitik Uğraş: İçdünyadan Dışdünyaya Barışı Kurmak

Gamze Özçürümez Bilgili

Bülent Bilgili'ye... Verdiği ilham için.

Barış, ne yazık ki hali hazırda soyut ve kavramsal bir olgu olmaktan çıkmış, hayatımızda ivedilikle var olmasını arzu ettiğimiz somut bir araştırma nesnesine dönüşmüştür. Ruh sağlığı alanında çalışanlar olarak tüm dikkatimiz, barışı inşa etmenin bağlı olduğu koşullara ve onu sekteye uğratan yaklaşımlara yönelmiştir. Bu bağlamda yazıda yer verdiğim güncel örnekler barışı baltalayan dinamiklerin hayatın içindeki yansımalarıdır; tıpkı klinikte olduğu gibi. Kuramsal bilgiyi açıklamak amacıyla aktardığım gözlemler zaman zaman endişe duymama neden oldu. Yavuz Erten'e kaygımı iletip fikrini sorduğumda verdiği yanıt benim için çok anlamlıydı: *"Bizim alanımız daha çok "yorumsama"nın (hermeneutic) sahası ve belki içinde bilim kadar ilim de olan bir bütün. Ve bu alanla ilgili yazarken, tefekkür ederken, ister istemez "angaje" olunur."* Psikanalitik kuram ışığında düşünürken dış gerçekliği görmezden gelmek, ona "angaje" olmamak olanaksızdı. Öneri ve görüşleri ile önemli katkılar sağlayan Altan Eşsizoglu, bir anekdotla iç sorgulamama son noktayı koydu: Guernica katliamını anlattığı tablosu bittiğinde Picasso'nun atölyesinde bir Nazi subayı vardır ve subay sorar; "Bunları siz mi yaptınız?" Picasso yanıtlar: "Hayır, siz yaptınız!".

İsterdim ki, iç dünyada dirlik sağlayan başarılı bir psikanaliz veya psikodinamik terapi sürecinde uygulanan yaklaşımları anlatır gibi ülkemizde barışın kurulması adına gerçekleştirilenleri, nelerin nasıl kotarıldığını ortaya koyan olguları aktarabileyim... Hali hazırdaki koşullar ve öncesindeki girişimler böylesi bir örneklendirmeye izin vermedi. Değerlendirmelerini cömertçe sunmakla kalmayıp başlığı da bulan Hakan Kızıltan'ın belirttiği gibi "...etkin barış araştırmaları, insanın en derinlerindeki zihinsel güdülenmelere yönelik bir kavrayışa dayandırılmalıdır" ifadesi bu yazının anahtar cümlesidir. Güncel yaşamdan yer verdiğim olguların tamamı söz konusu kavrayışa aracılık etmek amacıyla seçilmiştir.

Anlamış olduğunuz gibi, bu yazı kolektif bir çalışmanın ve emeğin ürünüdür. Katkı verenlere minnettarım.

Kendini Tanı

Bugün, içimizde ve dışımızda, evde ve ülkede, ülkeler arasında ve dünyada barışı sağlamanın bağlı olduğu etkenleri gözden geçirirken, en önemli şarlardan birisinin Delphi Tapınağı'nın kapısında yazan, içinde öğrenmeyi barındıran ve Freud'un psikanalizi kurarken temeline yerleştirdiği "*Kendini Tanı*" olduğunu öne süreceğim. Psikanalizin kavramlaştırdığı anlamdaki "tanıma"nın, barışı mümkün kılabilcek en önemli araçlardan birisi olduğu inancındayım. Kuşkusuz, "tanıma"nın önkoşulu merak duymaktır. Merak, nesnelere sıkı biçimde bağlı, libidinal yatırımla aşılanmış bir benlik işlevidir. İç dünyayı araştıran, yorumlayan, yeni kavrayışlara aracılık eden psikanalitik süreçlerin de önemli bileşenlerindendir. Üstünde asıl durmak istediğim ise merakın peşine düşüp olguları irdelemede; karşılaşılan durumlar üzerine düşünmede; farklı boyutlarını görüp bunları değerlendirmede sosyal öğrenmenin ne denli önemli bir paya sahip olduğudur. Belirtmek isterim ki; savaşları sona erdirecek çarenin eğitimle sınırlı olduğu gibi bir iyimserliğe kapılmış değilim. Ancak böylesine kutuplaşmış bir iklimde şimdiki ve gelecekteki toplumların temel görevinin üyelerini sosyal varlıklara kalıplama süreçlerini eleştirel bir değerlendirmeden geçirmeleri gereği açıktır.

Barışın sağlanması ve sürdürülmesi bağlamında söz konusu tanımanın önündeki engelleri iki başlık altında özetlemeye çalışacağım. Bu başlıklardan ilki, tarih boyunca insanın daha barışçıl tutumlar geliştirmesinin önünde ciddi engel oluşturan iki bileşeni içermektedir: İnsanın kolaylıkla köpüren düşmanca duyguları ve kökü kazınamayan aptallığı (Mitscherlich 1971). Kast edilen aptallık doğuştan olmayıp öğretilen, telkin edilen, önyargıların beslenmesi sonucunda itina ile oluşturulan aptallıktır. Eğitim böylesi bir sonuç getirmeyi sağladığında, önyargı kendi üzerine eleştirel düşünme kapasitesinin yerini alarak savaşlara zemin ve meşruiyet kazandırmaktadır. İkinci başlık, insanlar arasında barışçıl bir dengenin kurulmasını önleyen üç bilinçdışı ruhsal süreci kapsamaktadır. Her üçü de "tanınmadıkları" için gözden kaçan, bu nedenle "kendini kandırma"ya hizmet eden unsurlardır. İnsan ruhuna içre olan saldırganlığın, barışın korunması için nasıl ele alınabileceğini psikanalizin bu sürece katkısı ışığında aktarmaya çalışacağım.

Tam Ortasında Yaşayıp da Tanınmadığımız Gerçek

İnsanlık var olduğundan bu yana birbiriyle kanlı bir şekilde didişir durur; kavga organize gruplar arasında olduğunda da savaş diye adlandırılır. Tarihsel akış içinde savaşma sıklığı azalsa da giderek ölçüğü genişleyerek uluslar veya ulusların içindeki gruplar arasına yayılmış ve şiddetlenmiştir. Üstelik birçoğumuzun savaşa karşı bilinçli tavrı tiksintiyken hal böyledir... Çoğu insan savaşı, insanlığa yakışmayan, utanç verici, bireyleri ve onların yaratısı olan her şeyi anlamsızca yıkan bir eylem olarak görmesine rağmen somut gerçek savaşı ortadan kaldır(a)madığımızdır. Barış tüm bileşenleri ile her an tehdit altındadır.

Savaş, insanların hayatlarını ve sahip oldukları diğer değerleri kaybetmelerine yol açmasına rağmen nasıl olup da savaşa ikna olunduğu gerçekten çok tuhaftır. Kabullenmesi

zor olsa da görünen odur ki; insan, ruhsal bir gönüllülüğü olmasa, tüm yaptırım gücüne rağmen devlet aygıtı tarafından böylesi bir uyuma razı edilemezdi. Bu nedenle, çoğumuzda yıkıma, özellikle de kendine zarar vermeye yönelik güçlü ve kolayca harekete geçen bir yatkınlık olduğu açıktır. Aksi takdirde, sadece savaşta taraf olmaya zorlanmak bir yana eline silah alma mecburiyetinin bile çok daha şiddetli bir itiraz uyandırması gerekirdi. Etik ilke, öldürmeyi, belli ki kendimize itiraf etmediğimiz ama tam da bunu yapma yatkınlığımız nedeniyle yasaklamaktadır. Bizi savaşın cazibesine kaptıran tam olarak budur. Ruhsal yapıda, kültürel gelişmede, bu gerçeğe dair genişleyen ve güçlenen bilinç gibi yeni bir niteliksel konuma erişilmedikçe savaş olasılığının azalmasını beklemek hayaldir. Peki, şimdiye dek amansız olmuş insan doğasında böylesi bir değişimi gerçekleştirmek mümkün müdür? Bu soruya yanıt bulmak için ilk durak, Freud'un ve takipçilerinin saldırganlığın kökeni konusundaki görüşleri olsun.

Saldırganlığın Kökeni

Freud, 1920 yılında *Haz İlkesinin Ötesinde* yapıtıyla saldırganlığı dürtü kuramının merkezine yerleştirerek psikanalitik düşünde yeni bir boyut açar. Artık çatışmanın odağında yalnız cinsellik değil saldırganlık da durmaktadır. Tüm dürtüsel durumların, aslında son noktada, yaşam ve ölüm ile sonlandığını belirtir: “*Canlı maddede işleyen güçleri ele alarak iki tür dürtüyü ayırt etmeye yöneldik: Yaşayanı ölüme götürmeye çalışanlar ve sürekli olarak yaşamın uzatılmasına çalışan ve başaran diğerleri*” (Freud 1920). Yaşam dürtüsü (Eros), cinsel dürtü ile ego dürtülerinin birleştirilmesi ile oluşur: Organizma dışında cinsel dürtü, içinde ise hayatı zenginleştirmek, daha büyük birlikler kurmak ve sürdürmek üzere insana gerekli enerjiyi sağlayan niteliktekiler (Tunaboylu-İkiz 2002). Diğer yandan ölüm dürtüsü (Thanatos), organizmanın dışında nesneye yönelik saldırganlık olarak ortaya çıkarken organizmada sürekli bir sakinlik ve hareketsizlik duygusu arayışıdır. Egonun tüm sıkıntılarından kurtulmasını ister; yıkıcılık bu dinginliği yeniden sağlayan tek yol olarak görünmektedir.

Kısacası Freud, saldırganlığı, ölüm dürtüsünün bir türevi olarak görür. Doğumdan itibaren çocuk bu dürtüyü, “kendini yok etme eğilimini”, dışarıya doğru yöneltmelidir (Parman 2014a). Oluşmakta olan benin (egonun) temel hedefi budur. Ölüm dürtüsü tezi, psikanalistler arasında yoğun tartışmalara yol açmıştır. Saldırganlığın kökeni hakkında farklı ekollerin farklı görüşlere sahip olmaları bir yana düşmanlığın toplumun bireyde yarattığı hayal kırıklıklarına ve acıya bir tepki olarak ortaya çıktığını öne süren bir doktrin son yıllarda popülerleşmiştir. Örneğin, eylemleri tam olarak vahşet tanımına denk gelen bir örgütün uğranılan haksızlıklara ve dışlanmaya tepki olarak ortaya çıktığını savunmak, insanın doğası gereği barışçıl olduğu anlamına gelmektedir. Korkarım, bu ancak genetik bir mutasyonla mümkün olabilir. Çünkü öne sürülen hangi türden bir “doğa”dır ki asla bir aynılık içinde ortaya çıkmamaktadır? İnsan madem sözümüne barışseverdir neden her kuşakta yıkıcı düşlemlerle dolu –üstelik bunları sıklıkla hayata geçiren- eylemler içindedir? İnsanın nazik doğasına dair bu inanç, ruhsal olduğu kadar

sosyal gerçeği de anlamamızı çarpıtan bir yanılsama değil midir? İnsanın kendi türüne yönelik düşmanlığını, saldırganlığı çerçevesinde ve kolaylıkla uyarılan temel bir ruhsal ihtiyaç olarak *tanımak* daha doğru gibi görünmektedir. Ancak saldırganlığın türe özgü bir nitelik olduğunu *tanıdıktan* sonra topluma onu yatıştırma görevini verebiliriz.

Önemli sayıdaki psikanalistin saldırganlığa bakışı bu çerçevededir. Bu görüşü özetlemek için Fransız analist André Green'in sözlerini aktarmak isterim. Green (2013), Freud'un ölüm dürtüsünden bu kadar çok şüphe ettikten sonra, onun ne demek istediğini belki şimdi daha iyi anlamaya başlıyoruz der: *"Ne olursa olsun, kabul etmemiz gereken şey şiddetin, cinsel ve yıkıcı her türlü şiddetin, ruhsal örgütlenmede oynadığı merkezi roldür... İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, şiddetin, uygarlaşmamış ulusların olgusu olduğuna artık inanamayız... İster televizyonu açtığımızda, ister radyo dinlerken, ister gazete okurken, cinsel veya yıkıcı dürtüler çeşitli şekillerde yüceltilmiş ve zaman geçtikçe daha az yüceltilen ve giderek daha çığ bir ifade alan biçimler olarak daima oradadırlar... Güç kendisini nasıl gösterir? Eğer soyutlamaya düşmek istemiyorsak, gücü hazın ön planda olduğu her yerde iş başında bulduğumuz açıktır. Fakat haz, görüldüğünden daha karmaşık bir kavramdır. Bir taraftan tüm varlığımıza sızar; az çok şiddetli, az çok elekten geçmiş, az çok kılık değiştirmiş bir biçimde, yaşamımızın her anında vardır... Ama haz aynı zamanda, yaşayan her şeyin arasında olmanın basit hazzından, hiçbir engelin zapt edemediği dizginlenmemiş bir şiddete uzanan kendi dışavurumlarının yelpazesini de taşır. Hazdan söz etmek, onun yer değiştirmelerinden ve yüceltmelerinden olduğu gibi, zorunlu olarak onun aşırıya kaçma potansiyelinden de söz etmektir."*

Green'in tanımından anlaşılabileceği üzere, saldırganlığa güç veren birincil kuvvetin yalnızca yıkım yönünde çalıştığı düşünülmemelidir. Aslında bu birincil kuvvet genel olarak etkin olma, eyleme geçme yetisi için bir önkoşuldur. Ancak şu da yadsınamaz ki özellikle engellenme etkisi altında eylem düşmanca ve yıkımı amaçlayan bir özellik kazanma eğilimindedir. Diğer yandan insanlık adına iyimser kılan önemli etkenlerden biri, uzak hedefler yararına anlık doyumun cazibesine direnme becerimizdir.

Yine de kültürleşme kapasitemizdeki sınırlılıklar görmezden gelinemez. Freud (1930) şöyle yazar: *"İnsanların 'tanımamaya' dünden razı olduğu tüm bunların ardındaki gerçek; sevilme isteyen, yalnızca saldırıya uğrarsa kendini savunan nazik yaratıklar olmadıklarıdır. Tam tersine insanlar, kendilerine bağışlanmış dürtüsellikleri ile güçlü bir saldırganlığa sahip yaratıklardandır. Bu birincil ve ortak düşmanlık sonucunda uygar toplum sürekli dağılma tehdidi altındadır".* Şu gerçeğin altını tekrar tekrar çizer: *"Uygarlığa en büyük ayak bağı insanların yapsal olarak birbirlerine karşı saldırgan olma eğilimleridir"*.

Barişin Sağlanması Güçleştiren İki Etken

Alman psikanalist Mitscherlich (1971), tarih boyunca insanın daha barişçil tutumlar geliştirmesinin önünde engel oluşturan iki etkenin altını çizer: Bunlardan ilki *Saldırganlığın Kökeni* başlığında aktarılmaya çalışıldığı gibi *kolaylıkla köpüren düşmanca duyguları*, diğeri ise *kökü kazanamayan aptallığıdır*. Mitscherlich, tüm uygarlıkların,

temel ihtiyaçlar karşılanır karşılanmaz merhamet, anlayış, acıma gibi insani yönleri destekleyerek saldırganlığın düşmanca ve yıkıcı biçimlerini azaltmaya çalışmasını bu etkenlerle yakından ilişkili görür. Çünkü bu ikili, umut edilen ilerlemeyi açıkça kettirmektedir. Kuşkusuz barışa engel oluşturan pek çok başka ruhsal düzenek bulunmaktadır. Bazılarını saymak gerekirse bunlar; değişime karşı isteksizlik, bilindik ve tanıdık olana tutunma arzusu, tutulamayan yas süreçleri ve ilerleyen bölümde belirtilecek üç ruhsal süreç gibi savunma düzenekleridir (Moses 1982). Aralarından öncelikle düşmanca duyguları ve kasten beslenen, “insan yapımı” aptallığı seçmemin nedeni, ülkemizin içinde bulunduğu koşullarda acil olarak incelenmeyi hak ettiklerini düşünmemdendir.

Mitscherlich’in belirttiği aptallık doğuştan olmayıp öğretilen, telkin edilen, önyargıların beslenmesi sonucunda itinayla oluşturulan aptallıktır. Örneğin devlet aygıtı kendisine karşı kalkışmaları zaman zaman toplumu kendisinden olan ve olmayan şeklinde bölme ve kendisinden olanı olmayanın üzerinde çeşitli biçimlerde baskı kurma yöntemiyle püskürtme yoluna gidebilmektedir. Şubat 2015’de gazeteci Nuh Köklü’nün arkadaşları ile oynarken camına kartopu isabet eden esnaf tarafından bıçaklanarak öldürülmesinin öncesinde ve sonrasındaki yargılama aşamasında yaşananlar bu yöntemin izlerini barındırmaktadır.

Saldırganlığı telkin eden, meşrulaştıran böylesi bir eğitim sonuç getirmeyi sağladığında, önyargılar kendi üstüne eleştirel düşünme kapasitesinin ve yargılamanın (muhakemenin) yerini alarak “insan yapımı” aptallığı körüklemektedir. Özellikle içsel gerilim artıp, akla yatkın bir çatışma çözümüne engel olduğunda ve kendi sorunlarını tarafsız şekilde görmeyi yetersizleştirdiğinde düşünme kapasitesi daha da daralır. Üstelik birey, böylesi gerilimli zamanlarda, bu zihinsel tutumu kendisine mâl ederse toplumun koruması altına gireceğini de bilir. Çünkü bu noktada topluluğun dayattığı “düşün, gözle, iyice tart” değil, “uyumlu ol ve herkes gibi davran”dır. Bu dayatma, insanlara kahramanlık yapma esini verebileceği gibi, kendini aldatmanın yol açtığı kör bir canavarlıkla da sonuçlanabilir. “İnsan yapımı” aptallık hakkında düşünmeyi önemli kılan, tam olarak bu körlüktür. Böylesi bir körlük, saldırganlığı besleyerek bir günah keçisi bulma itkisini canlandırır ve insanlar bir kez tüm saldırganlığı olduğu gibi kendilerinin dışında görmeye başladığında, düşmanlıklarını eyleme dökmelerinin önünde hiç bir engel kalmaz (Money-Kyrle 1951). Ağustos 2015’de kör ve kirli bir savaşın kurbanı olan Barış Aybek, 20 Temmuz 2015’de Suluçta üzerine patlayıcı bağlamış bir insan tarafından öldürülen ve yaralananların ardından “*Bu dünyada insan olmaktan utanıyorum*” yazmıştı Twitter hesabına...

Saldırganlık Dürtüsünün İzleği Açısından Eğitim Şart!..

Ama Nasıl Bir Eğitim?

Dürtü kuramı ışığında baktığımızda kesin olan, hepimizde saldırganlık olduğu ve hem kendimizin hem de başkalarının mutluluğu veya mutsuzluğunun bu dürtünün kişisel ve toplumsal talihine bağlı olduğudur. Burada “talih”, kendimizin ve başkalarının

ihtiyaçlarından köken alan saldırganlık ile baş etmek için nasıl eğitildiğimiz veya eğitilmediğimiz anlamındadır (Mitscherlich 1971). Bu ruhsal iklimde, ya inatçı bir şekilde öğretilemez konumda kalmamızın ya da kendi üzerimize düşünme, öğrenme ve tanıma yetisini geliştirmemizin derecesidir hayatlarımızın akışını belirleyecek olan. Burada eğitimin iki geniş alanı iç içedir: Hem saldırganlık dürtüsü gibi temel, doğal, yaşamsal ihtiyaçların eğitimi, hem de dış gerçekliği işleme ve sindirme. Her iki alanda da çocuk öğrenmeye basit telkinle başlar. Büyüdükçe, eğer nihai hedef bağımsız kararlar alabilen bir birey yetiştirmekse, eğitim yöntemleri değiştirilmelidir. Ancak tarih, eğitimde böylesi bir ilerlemenin sıklıkla gerçekleşmediğini göstermektedir. Tersine, büyük oranda ve şaşırtıcı bir yetkinlikle iktidarlar tarafından çoğu zaman aptallık üretilir. Eğitimle arzulanan asıl sonucun aptallık olmasının nedeni topluluğu birarada tutmak, uygarlığın dağılmasını engellemektir. Oysa bu telkine dayalı, eleştirel olmayan ve önyargı temelinde uysal davranış geliştirmeyi hedefleyen eğitim, “*uygarlığın önündeki en önemli engel olan saldırganlığı*” körüklemektedir.

Mesela, kişisel vicdanımızın arkaik biçimleri belli dini tabuları eleştirel sorgulamadan geçirmemizi yasaklar. Sonucunda toplumlar tekrar tekrar kolektif olarak kabul edilmiş emirlerden oluşan sistemler kurarak eleştirel değerlendirmeden muaf, ilkel “kültürel üstbenlik”ler yaratırlar. Sorgulanamaz bir nitelik kazandırılan bu ahlaki ilkeler ve yasaklamalar, bugün de varlığını sürdürmektedir. Kısa dönemli yararları ne olursa olsun sonunda bu arkaik yöntemler başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü bize “tanıma”nın yardımıyla dürtülerimizi nasıl denetleyeceğimizi öğretmezler. Tam tersine, bastırma ve yer değiştirme düzeneklerini besleyerek saldırgan dürtü enerjilerinin iyice artmasına neden olurlar. Böylelikle tabu koruması altındaki birey, yaşamı boyunca çocuksu bir bağımlılığın içine hapsolür ve beni zayıflar. Bu nedenle de kolayca kandırılır, yanıltılır.

İçgörü ve kavrayış kazanmaya engel olan kökten yanlış bir sosyalleştirme yönteminin inatla yinelenmesine psikanalizin fazla anlam yüklediğini düşünmüyorum. Bu noktanın en yerinde tasviri “*komşunu kendin gibi sev*” emridir. Freud (1930) bu ihtarın “*insan saldırganlığına karşı en güçlü savunma*” olduğunu söyler ve ekler “*ancak aynı zamanda kültürel üstbenliğin psikolojiden anlamayan duruşunun mükemmel bir örneği*” dir. Kuşkusuz dürtüler düzenlenmelidir ancak kendimize bizzat dürtü-sınırlayan düzeneklerin dürtülerce tehdit edildiği gerçeğini itiraf etmek durumundayız: Oysa bu tehlikeli durumu olduğu gibi göz ardı ediyor, karar verme konusunda ne denli özgür olduğumuzdan dem vurarak aceleye getirdiğimiz bir psikolojik gelişmenin peşine düşüyoruz. Sanki her birimiz evimizin efendisiymiş gibi davranıyoruz. Gerçekte, *komşunu kendin gibi sev* emri sınırsız, hadsiz hudutsuz olduğu için gerçekleştirilmesi olanaksız bir öğüttür: “*Sevginin böylesine aşırı şişirilmesi ancak değerini düşürür ve bunu gerçekleştirme zorluğunu arttırır.*” (Freud 1930). Altan Eşsizoglu, her “hepimiz kardeşiz” diyene “hangimiz daha büyük” diye sorarmış. Çünkü Eşsizoglu’nun düşüncesine göre bu söylemi tutturanların asıl gizlemek istedikleri, meseleyi “kardeşliğin” değil “eşitliğin” çözeceği gerçeği. Düşüncesine katıldığını belirtmek isterim.

Bu nedenle şimdiki ve gelecekteki toplumların temel görevi, üyelerini sosyal varlıklara kalıplama süreçlerini eleştirel bir değerlendirmeden geçirmeleridir. Psikanalizin bu alanda ulaştığı derin kavrayışın tamamı, bireyin doğuştan getirdiği mizaç özellikleri ile yetiştirilişi sırasındaki tökezlemelerin karşılıklı etkileşimini ve yarattığı sonuçları araştırmaktan elde edilmiştir. Bu kavrayışın yanı sıra tedavi de saldırgan dürtülerin yıkımını veya kendine zarar vermeyi amaçlayan baskılarını azaltmak için psikanalize fırsat tanımaktadır. Bu kriz ortamında bir analistin veya dinamik terapistin emin olabileceği tek bir şey vardır; bilinçdışı ruhsal süreçler anlaşılmaz, tanınmazsa bağımsız düşüncenin gelişmesi için güvenli temeller atılamayacaktır. Sürdürülen içe bakış ve kendi duygularına karşı bilişsel bir merak olmaksızın siyasal yaşamın tamamı da şansa kaderdir. Bu nedenle etkin barış araştırmaları, insanın en derinlerindeki zihinsel güdülenmelere yönelik bir kavrayışa dayandırılmalıdır. Özellikle yaygın şekilde rastlanan psikolojiyle amatörce uğraş veya psikolojik bilginin ruhsal zayıflığı sömürme amacıyla kötüye kullanılması, siyasal planlamayı iyiden iyiye olanaksız hale getirmektedir.

Saldırganlık ile yukarıda örneği verilen türden söylemlerin körüklediği insan yapımı aptallık arasındaki yoğun etkileşimi “*gurur ve aptallık aynı ağaçta yetişir*” sözüyle açıklayabiliriz (Mitscherlich 1971). Gurur, kavgacı davranışa kılavuzluk eden ve onu cesaretlendiren kutupyıldızı gibidir. İster aşırı alınganlık biçiminde, ister beğenilmeyi ve boyun eğmeyi saldırganca talep etme biçiminde kendini ortaya koysun, gurur sağlıklı özsaygının sapkınlaşmasıdır. Bunlar yalnız bireylere mahsus değildir, grupların davranışları için de geçerlidir. Bu nedenle sözü genişleterek “*ulusal gurur ve ulusal aptallık aynı ağaçta yetişir*” diyebiliriz. Birbirini besleyen bu gurur ve aptallık ne yazık ki ötekine karşı şiddetli bir “*ulusun gücünü gösterme*” gösterisine kadar varabilmektedir. Savaşa yol açan güdülenmeci güçlerden en yükseği ulusal gurur olduğuna göre askeri girişimlerin ortaya çıkmasında duyguların oynadığı rol daha dikkatlice değerlendirilmelidir.

Ancak psikolojik zihnilikten ve içgöründen yoksun bir zihin, savaşın başka araçlarca yapılan siyaset olduğunu iddia edebilir. Savaş, kökten biçimde siyasetten farklıdır. Savaşlar planlanabilir ve planlanmaktadır. Silahlı güçler tarafından hazırlanmakta ve artan bir dizi tehdit sonucunda uygulanmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki savaşa katılanların zihinsel durumunda her zaman büyük değişimler ortaya çıkar: Bir başkasını öldürmeme yönündeki düşüncenin ortadan kalkması, ruhsal enerjinin dağılımında büyük kaymalara neden olur (Mitscherlich 1971). Vaktiyle inşa edilmiş olan vicdanın karşı koyma gücü düşer, yerini öyle düzeydeki ideolojiler alır ki günün sosyal olarak onaylanan antisosyal davranışları karşısında hiçbir itirazda bulunulmaz. Şimdi yağma, tecavüz, işkence ve infaz vardır. Hiç düşünmeksizin düşman topraklarında, evimiz dediğimiz yerde yapılsa eski-kurulu vicdanımızın en güçlü karşı çıkışını ve sosyal yaptırım tehdidini ortaya çıkartacak eylemler rahatça gerçekleştirilir. Mehveş Evin (Milliyet) *Habil ile Kabil’e karşı kız kardeşlik* makalesinde, savaşın bile kendi içinde etik kuralları olduğunu hatırlatıp Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin zalimane muamele ve işkenceyi, kişinin onuruna yönelik yapılan saldırıları, özellikle aşağılayıcı ve onur kırıcı muameleyle cinsel suçları savaş suçu olarak tanıdığını belirtmiştir. Çatışma sırasında öldürülen

ve çırılçıplak soyularak teşhir edilen bir kadınla ilgili yazısına Mehveş Evin “*Kim olursa olsun, bir cenazeyi, hele ki bir kadını aklı sıra böyle aşağılamak, işkence etmek hangi inançta, hangi kültürde, hangi toplulukta, hangi düzende kabul edilebilir?*” sorusuyla devam etmiştir. Anlayamamak düşmanlaştırılabileceğinden, yukarıdaki çabam bu sorunun cevabı içindir.

Savaşa Çanak Tutan Üç Ruhsal Süreç

İnsanlar yaşamları boyunca güvenliklerine dair değişen düzeylerde kaygı duyarlar ve aile, iş, toplum gibi yapılara tutunarak olumsuz olaylara karşı somut ve ruhsal savunmalar geliştirirler. Sosyal sistemin üyesi olmakla koruyucu bir üstyapıya sahip oldukları inancını beslerler ve dolayımında kişisel güç ve değer duygumunu sürdürürler. Saldırıya uğrama ise bu savunma yapısını yıkararak mağduru veya mağdur grubunu varlıklarına karşı gerçek bir tehditle yüzyüze bırakır. Bu kaygı durumuna katlanmak çok güçtür; kişiyi/ulusu hor görme, silahlanma, şiddet, hatta terörizm gibi saldırgan/savunucu eylemlere savurur.

Bu nedenle barışın yapısına dair bir özelliği akılda tutmakta yarar olabilir. Ruhsal açıdan barış, insanlar arasında biteviye değişen duygusal ilişkiler dengesinin bir dışı vurumudur. Haliyle en katı realist dahi, dostane temas koşullarının çatışmalara belirli bir çözüm sağladığını itiraf edecektir. Bu nedenle, barışa durağan değil dinamik bir olgu gözüyle bakmadığımız sürece yüzeyin altına inmemiz mümkün değildir. Ancak o zaman olguların sıralamasını tanımlamanın ötesine geçip nedenlerini açıklayabilir duruma gelebiliriz. Aksi takdirde tek gördüğümüz, ateşkes sağlandığı, ardından beklenmedik ve kontrolsüz şekilde ortaya çıkan düşmanca kavgaların görünürdeki barışçıl, statik konumu sonlandırdığı olacaktır. Ancak barışçıl dengeyi bozan ruhsal unsurların analizi, savaşı girişimlere yol açan etkenleri açığa çıkaracaktır.

Psikanalistler, insanlar arasında barışçıl dengeyi bozan üç ruhsal süreç tanımlarlar. Üçü de “tanınmadıkları” için gözden kaçan, bu nedenle de “kendini kandırmaya” hizmet eden önemli unsurlardır. Bunlar: Kişinin kendi duygularını başkalarının üzerine –bireylere veya gruplara– yerdeğiştirme süreci (ben, biz değil, öteki nefret ediyor); iç çatışmalarını yansıtırma süreci (ben, biz değil, öteki kanunları, vicdanı, insanlığı çiğniyor); ve inkâr sürecidir (bana veya bize böylesine haksızca atfedilen utanç verici niyetlere sahip değiliz).

Money-Kyrle (1951), yansıtmanın sonucu olarak sadistik düşlemlerin iç dünyada çığınca at koşturduğunu ve gerçeği değerlendirmenin devre dışı kalarak nefreti ve yabancılaşmayı beslediğini belirtir. Atkin (1971) vatanseverliğin, kimi insan için kendi narsisizmini meşrulaştırdığı, akladığı bir yerdeğiştirme düzeneğinden başka bir şey olmadığını vurgular. Yapılacak bir barış araştırması, ülkemizde eksenini mezhepsel ve etnik farkların oluşturduğu fay hatlarında yerdeğiştirme, yansıtırma ve inkâr süreçlerinin çözüm sağlamayı nasıl olanaksız kıldığını ortaya koymak açısından önemli bulgular sağlayacaktır.

(Söz konusu fay hatlarını incelemek isteyenler KONDA'nın *Kürt Meselesinde Algı ve Beklentiler* başlığıyla kitaplaştırdığı araştırmaya başvurabilir).

Talat Parman (2014b) *Kökenlerdeki Şiddet* başlıklı yazısında bu durumu şöyle özetler: "...kimse şiddeti üstlenmek istemiyor. Çünkü derin bir suçluluk duygusu yaratıyor. O nedenle şiddet hep karşıdan, başkasından, yabancından gelen bir olgu olarak gösterilmeye çalışılıyor. Tüm devletler savunma bakanlığı kuruyor. Peki, saldıran kim o zaman?". İçimizde var olan saldırganlığı inkâr edip tanımadıkça, düşmanca duygularımızı yerdeğıştirip diğer gruplara ve uluslara yansıttıkça, dörtlünela koşuyoruz savaşa.

Bu üç ruhsal süreçten her biri, diğerlerini güçlendirdiği gibi, bireyler kadar ulusların birbirleri ile ilişkilerini de etkilemekte ve uluslararası ilişkilerde politik denge- nin kurulu sistemlerini alt üst ederek her seferinde yıkım getirmeyi başarmaktadır. Erikson (1969), inkâr, yerdeğıştirme, yansıtma süreçlerini, diğer grupların, kabilelerin veya ulusların "ötekiliği"ne karşı duyulan küçümsemeyi ve düşmanlığı açıklamak için kullandığı "sahte türler" (pseudospecies) kavramının temelinde görür. Bu sahte çeşitlenmeden (pseudospeciation) bahsederken şöyle der: "*İnsanlığın tek bir türden oluştuğu gerçeği ortadayken insan, üyelerine ayrı ve üstün oldukları inancı sağlayan gruplara-kabilelerden uluslara, kastlardan sınıflara, dinlerden ideolojilere- bölünerek var olmaya devam etmektedir. Bu, her bir grubu kendisi için evrenin tam merkezinde tanrısal güç tarafından ötekilerden üstün yaratılmasına neden olmuş bir yer ve an icat etmeye mecbur kılar*". Tanımladığı sahte çeşitlenmenin gelip dayandığı en vahşi eylemlerden biri Yahudi Soykırımı'dır. Hitler *Davam* kitabında Yahudiler'e yapılanı şu sözlerle aklar: "*İki tane seçilmiş ulus olamaz, biz seçilmiş ulusuz... Ben Yahudi'yle savaşıırken, Efendimizin ortaya koyduğunu savunuyorum*". Erikson'un psikanalizi, bireyin ve grupların hem çatışma hem de nezaket çerçevesinde birbirleriyle kurdukları ilişkiyi, kimliklerini inşa etmek ve sürdürmek için gösterdikleri çabayı ve düşman diye algıladıklarının insan kimliğini nasıl önce inkâr edip sonra da sildiklerini açığa çıkartmak için kullanma becerisi, güçlü bir kavrayışın ürünüdür.

Barış İçin Ahlakçılığı ve Katı Yasakları Değil Etkin ve Verici Olmayı Öğrenmek...

En temel etik kodlardan biri olan Altın Kural şunu ifade eder: Diğerlerine sana davranmalarını istediğin gibi davran. Vurguladığı, kendilik ve ötekiler arasındaki ilişkide her iki tarafı eşit düzeyde kapsayan bir karşılıklılığın olduğudur. Psikoloji, felsefe, sosyoloji ve din alanlarının hepsinde üzerinde önemle durulan bir kavramdır. Psikolojide, insanın ötekilere eşduyum yapmasına karşılık gelir. Felsefi olarak bireyin komşularını "*ben*" veya "*kendim*" diye algılamasıdır. Sosyolojik bağlamda, bireyler arasında olduğu gibi gruplar arasındaki ve bireylerle gruplar arasındaki ilişkilere uygulanır (örneğin, yalnızca ait olduğun gruptakilere değil tüm insanlara saygılı davran). En eski inanışlardan beri tüm dinler bu kuralı vaaz eder (Wattles 1996). Karşılıklılık ilkesine en koşulsuz bağlılık ve sorumluluk duygusu *Upanishad*lar ile aktarılan Hindu öğretisinde görülür: "*Tüm*

canlıları kendisinde hisseden, kendisini tüm canlılarda hisseder.” Musevilik’de “Kendinize karşı nefret dolu olanı, bir başkasına yapmayın”, İslam’da “Kendiniz için istediklerinizi diğer insanlar için istemediğiniz sürece hiç biriniz inanan değilsiniz”, Hıristiyanlık’da: “Başkalarına size davranmalarını istediğiniz gibi davranın”...

Erikson (1964), Hindistan’da yaptığı *Yeni İçgörü Işığında Altın Kural* başlıklı konuşmasında şöyle der: *“Ahlakçılığa teslim olmadan etik konulardan bahsetmek kolay değildir. Bu duruma panzehir olsun diye sözlerimi Altın Kural’ın Tevrat’taki uyarlaması ile bitirmek istiyorum. İnancsız biri bir gün Haham Hillel’den tüm Tevrat’ı tek ayağı üstünde kendisine anlatmasını ister. Bu isteği yerine getirmek için mi yoksa adamın davranışına işaret etmek için mi bilinmez, Haham yanıtlar: ‘Kendine karşı nefret dolu, düşmanca bir davranış başkasına yapma. Tevrat’ın tamamı budur, gerisi ise tefferruat.’ Sonra da ‘ona göre davran’ demez, ‘git ve bunu öğren’ der”.* Erikson, Altın Kural’ı, ahlakçılığı veya acımayı öğütleyen değil kişinin talepkâr ve bağımlı olmak yerine insiyatif olarak etkin ve verici davranması diye yorumlar. Karşılıklılığın, partnerlerin kendi güçlerini geliştirmede birbirlerine güvendikleri ve bağlı oldukları bir ilişki biçiminini tanımladığını belirterek psikanalitik anlama ışığında insan gelişiminin önemli bir parçası olduğunu vurgular. İlkenin, eşler, ebeveynler ve çocuklar, doktorlar ve hastalar, öğretmenler ve öğrenciler hatta uluslar arasında uygulanmasının taşıdığı yaratıcı potansiyel üzerinde durur. Erikson’un Altın Kural hakkında söylediklerinin özünü, tarihin en korkunç savunma ve saldırılarından birinin geçtiği Gelibolu Yarımadası’ndaki Anıt Park’ta Çanakkale Zaferi’nin komutanı Mustafa Kemal Atatürk’ün Anzac annelerine yazdığı mektubu okuduğumuzda kavrarız: *“Bu memleketin toprakları üzerinde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlâtlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlâtlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlâtlarımız olmuşlardır.”* (1934).

“Git ve bunu öğren” tavsiyesi ile biten bir kıssayı seçmesinden anlaşılacağı üzere Erikson öğrenmeye özel bir önem verir. Psikanaliz, öğrenmenin temeline çocuğun erişkin kuşakla yaptığı özdeşleşmeleri koyar ve tüm değerlerin kökeninin erken çocuk-ebeveyn ilişkisinden kaynaklandığını önerir. İdeal koşullar altında bu değer gönderen sürecin, bağımlılıktan bağımsızlığa yönelmeye, içsel özgürlük ile toplumsal sınırlamalar arasında, bireysel hedefler ile toplumsal hedefler arasında keyif veren bir sentez oluşturmaya aracılık etmesi beklenir. Benzer şekilde psikanalistin görev tanımı da bireyin, farklı içsel güçler arasında uzlaşa sağladığı, kendisiyle barıştığı, uyum araçlarını büyütüp güçlendirdiği, sakatlayan nevrozundan kendisini özgürleştirdiği bir konuma ilerlemesine ve bunların yanı sıra, dış dünya ile arasındaki çatışmaları demokratik biçimde, sosyal ihtiyaçları anlayarak, müzakere temelinde çözmesine aracılık etmektir (Ekstein 1976). Bu bağlamda Freud’un psikanalizden ikinci bir eğitim veya öğrenim olarak söz etmesi şaşırtıcı değildir.

Si Vis Pacem, Para Vitam: Barışı Kurmak İstiyorsan, Kendini Yaşama Hazırla

İnsanın zalimliği, altında yatan güdülenmelerin çözülmesi ve tanınması yardımıyla azaltılabilir. Saldırganlığın yapıcı yönlerine, yüceltilmiş biçimlerine ihtiyacımız vardır çünkü hiçbir toplum mücadele, yarış, rekâbet olmaksızın düşünülemez. Saldırganlığın yaşamın temel gücü olması gibi “insan yapımı” aptallık da yeryüzünden silinip atılabilir bir şey değildir ancak tehlikeli biçimleri aydınlatılarak yarattığı darboğaz hafifletilebilir. İnsan yavrusunun uzun süren bağımlılığı özdeşleşimi kolaylaştırarak daha sonra eriyip azalmayan, özgür düşüncüyü baskılayan bir öncü kalıp yaratır. Bu özdeşleşmelerin kişiliğimizin gelişimine dayattığı daraltmalar, yaşamın erken evrelerinde kaçınılmazdır; rol-modeller olmaksızın kendimizi dünyaya uyumlandırıramayız. Ancak çocukluğun bu gerekli sınırlamaları yaşam boyu süren entelektüel yetersizliğe, özgül olarak da siyasi çocuksuluğa dönüşme riski taşımaktadır. Rol-modellerimize irdelleyen bir bakış geliştirme yetisini sekteye uğratan bir eğitim anlayışından uzaklaşmak barış için zorunludur. Nerede bilginin açıkça saklandığını ve kendini gerçekleştirmenin korkutucu tabularca engellendiğini keşfedersek aptallığın arzu edilen sonuç olduğunu anlayabiliriz. Bu “tanıma”, eğitim tarafından üretilen aptallıkla mücadelede önemli bir adımdır. Ve kuşkusuz “insan yapımı” aptallığı aşmak, barışın kurulması yolundaki önemli adımlardan biridir.

Hastalarımızla çalışırken ne zaman birisi farkındalık alanını genişletebilse, çatışmaları, örselenmeleri, eksiklikleri ve bunlara eşlik eden duyguları keşfetse, o zaman kendisini saldırgan olma gereksiniminin esaretinden kurtarabilmektedir. Terside mümkündür; daha önce bu kapasiteden yoksunken saldırgan olmayı başaran, ancak şimdi saldırganlığı kendini gerçekleştirmenin hizmetinde olan ve bunu nesne dünyasına karşı duyarlı bir çabayla birleştiren hastalarda saldırganlık zorlantılı biçimde kendisini veya başkalarını yok etmenin ifadesi olmaktan çıkmaktadır. Dolayısıyla bir psikanalitik tedavi sürecinin temel hedefleri; tatmin edici ilişkiler kurma kapasitesini artırmak, yetenek ve becerileri daha etkin kullanmak, gerçeğe uygun biçimde bir kendilik saygısı sağlamak ve sürdürmek, daha geniş bir yelpazedeki duygulara tahammül göstermek, kendiliği ve ötekileri daha ayrıntılı ve incelikli biçimlerde anlamak ve yaşamın zorluklarını daha özgür ve esnek biçimlerde göğüslemektir. Duygulanım ve duygularla çalışmak çok zor olsa da bu yolla hasta kendisiyle tanışır ve dünya hakkında öğrenir. Bu nedenle psikanalitik tedavi -pek çok diğer olası tanımlarının yanı sıra- insanlık dayanışmasının geliştirilmesine aracılık eden bir yöntem olarak tarif edilebilir. Amacı, iç ve dış barışı sağlamaktır. Nâzım'ın dizelerinde ifade ettiği gibi: *Yaşamak bir ağaç gibi tek ve hür, ve bir orman gibi kardeşesine*. Kuşkusuz psikanalizin asıl etkinliği, kişinin yaşamı boyunca içinden geçtiği çatışmaları aydınlatma çabasıdır ancak grupların birleştiği ve ayrıştığı süreçleri anlamada da katkı sağlamaktadır.

Saldırganlığın yıkımını azaltmamız mümkün olabilecek midir? Öyle görünüyor ki bu, saldırganlığımızı üreten eylemlere girişmek ve sürdürmek yönünde işletmemize,

türdeşlerimize duyduğumuz saygıya ve kendimize hâkim olma yetimizi geliştirmemize bağlıdır. Kendine hâkim olma, kişisel kurtuluşun feda edilmesi gerektiği şeklinde bir poz takınarak değil insan varoluşunun çeşitli biçimlerde ortaya çıktığı gerçeğinin duygusal ve entelektüel kabulüne erişilerek elde edilmelidir. Kendi iyiliğimize karşı kuşkucu bir yaklaşım, bu amaç için **kesinlikle** iyi bir başlangıç olur. Gelecek her ne getirecekse tek bir şeyden emin olabiliriz: Yalnızca bireyin mutluluğunu ve acısını gözden kaçırmadığımız sürece dünya yaşanır kalmaya devam edecektir.

Askeri gücün temsilcileri silahlanmayı sıklıkla eski bir Roma deyişiyle savunurlar: *Si vis pacem, para bellum*; “barışı korumak istiyorsan savaşa hazırlık yap”. Freud (1915), Birinci Dünya Savaşı sırasında yazdığı *Savaş ve Ölüm Zamanları Hakkında Düşünceler* makalesini bu deyişe farklı bir atıfta bulunarak bitirir: “... *Savaş, uygarlığın birikmiş mirasını bizlerden soyup alır ve her birimizin içindeki ilkel insanı çırlıçıplak ortaya çıkarır. Bizleri bir kez daha kendi ölümlülüğüne inanmayan kahramanlar olmaya zorlar; yabancıları, öldürülmesi veya ölümü arzulananı düşmanlar olarak damgalar; sevdiklerimizin ölümüne aldırmamamızı telkin eder. Fakat ulusların arasındaki varoluş şartları böylesine farklı, karşılıklı nefretleri bu denli şiddetli olduğu sürece savaş ortadan kaldırılamaz; savaşlar olmaya devam edecektir. Hal böyle olunca şu soru belirmektedir: Bu duruma teslim olması, savaşa kendisini uyumlandırması gereken biz değil miyiz? Ölüme karşı tutumumuzla bir kez daha ruhsal açıdan haddimizi aşarak yaşamıyor muyuz; geriye dönüp hakikatle yüzleşmemiz ve gerçeği tanımamız gerekmiyor mu? Ölüme gerçeklikteki ve düşüncelerimizdeki vadesi gelmiş yeri vermemiz ve ona karşı şimdiye dek böylesine dikkatlice baskıladığımız bilinçdışı tutumumuzu biraz daha önemsememiz iyi olmaz mı? Bu, daha yüksek bir başarı düzeyine ilerlemek gibi görünmese de, hatta bazı açılardan daha çok bir gerileme bile olsa, gerçeği daha çok hesaba katmak olacaktır ve hayatı bizim için daha katlanılır kılacaktır. Ne de olsa hayata katlanmak, tüm yaşayanların birinci ödevidir. Eğer yanılsama (illüzyon), katlanmayı bizler için güçleştiriyorsa bir değeri yoktur. Eski deyişi hatırlayalım: *Si vis pacem, para bellum*. Eğer barışı korumak istiyorsan savaşa hazırlık yap. Bunu değiştirmek, zamana uygun hale getirmek olacaktır: *Si vis vitam, para mortem*. Yaşamı sürdürmek istiyorsan, kendini ölüme hazırla.”*

Freud’un üzerinde durduğu, derinde hiç kimsenin kendi ölümüne inanmadığı, bilinçdışı olarak herkesin ölümsüzlüğüne ikna olduğu bir ruhsal yapılanmanın yaşamlarımız üzerindeki güçlü etkisidir. Ölümü “tanımadığımız” sürece savaş kaçınılmazdır çünkü ölümü ele alışı biçimimizdeki basmakalıp tutum ancak savaşlar sırasında silinip süpürülmektedir. Yaşam monotonluğundan sıyrılıp yeniden ilginçleşmekte, tamlığına kavuşmaktadır. Bu nedenle Freud, yaşamı sürdürmenin kendi ölümünü tanımaktan ve ona hazırlanmaktan geçtiğini düşünür.

İçinde bulunduğumuz koşullarda barış tohumunu canlı tutmak ve yakın bir gelecekte yeniden yeşertmek umuduyla bu deyişte yeni bir düzenleme önerisinde bulunmak istiyorum: *Si vis pacem, para vitam*. Barışı kurmak istiyorsan, kendini yaşama hazırla. Çünkü tüm makul ve gerçekleştirilebilir gelecekler içinden keşfetmemiz gereken, hayatın yaşanmaya değer olduğu bir gelecektir.

Teşekkür

*Bu yazı, barış umudunu canlı tutmak için Kobane'nin yeniden inşasına katkı sunmak amacıyla yola çıkan Sosyalist Gençlik Dernekleri Federasyonu üyesi 300 kişiye; Suruçta öldürülen, yaralanan ve çocuklarını, annelerini, babalarını, kardeşlerini, yoldaşlarını kaybeden aydınlık insanlara şükran duygusuyla kaleme alınmıştır: **Onlardır barışı düşleten...***

*Diyerek yazıyı bitirmiştım ki, yıllardır 10 Ekim Dünya Ruh Sağlığı Günü olarak andığımız tarih ülkemizin en karanlık, en kanlı günlerinden biri olarak belleklerimize kaydoldu. Aralarında, DİSK, KESK, TMMOB ve Türk Tabipleri Birliği'nin de olduğu çok sayıda sendika ve meslek örgütünün düzenlediği Barış Mitingi'ne bombalı saldırı düzenlendi. Olay anını kaydeden birinin sorusu ömür boyu kulaklarımda yankılanacak: "Canlı var mı canlı?". Barış talebiyle meydanları dolduranların; bu uğurda ölenlerin, yaralananların; sevdiklerini dizginlerinden boşanmış kirli ve kör bir savaşta kaybedip "Yine de Barış" diyenlerin önünde saygıyla eğiliyorum. **Onlardır barışı var edecek.***

Altan'ın dediği gibi; "unutarak değil 'umutarak' yaşayabiliyor insan" ... Barış'a kavuşacağız.

Değerli görüş ve önerileri için Hakan Kızıltan'a, Altan Eşsizoglu'na, Saime Özçürümez Bölükbaşı'na, Bülent Bilgili'ye, Yavuz Erten'e, Selçuk Candansayar'a, Ayşe Devrim Başterzi'ye, Tamer Aker'e, Ahmet Tiryaki'ye, Ayşegül Sütçü'ye, F. Tuna Burgut Taleghani'ye, Ayla Atat'a ve Maya Atat'a teşekkür ederim. Sizler olmasaydınız bu bölüm bitmeyecekti.

Kaynaklar

- Atkin S (1971) Notes on motivations for war toward a psychoanalytic social psychology. *Psychoanal Q*, 40: 549-580.
- Ekstein R (1976) Psychoanalysis and education as allies in the acquisition of moral values and virtues in the service of freedom and peace. *Int R Psychoanal*, 03: 399-408.
- Erikson EH (1964) The golden rule in the light of new insight. *Insight and Responsibility*, W. W. Norton & Co Inc, New York, s. 193-195.
- Erikson EH (1969) Gandhi's Truth. W.W. Norton&Co Inc, New York, s. 17-24.
- Freud S (1915) Thoughts for the times on war and death. SE 14, Hogarth Press, London, 1986, s. 21-28.
- Freud S (1920) Beyond the Pleasure Principle. SE 18, Hogarth Press, London, 1986, s. 69-143.
- Freud S (1930) Civilization and its discontents. SE 21, Hogarth Press, London, 1986, s. 59-145.
- Green A (2013) Psikanaliz: Söz konusu olan nedir? *Psikanaliz Yazıları, Baharlık Kitap Dizisi 27*, André Green (Ed. Talat Parman). Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 27-48.
- Mitscherlich A (1971) On hostility and man-made stupidity. *J Amer Psychoanal Assn*, 19: 819-834.
- Money-Kyrle RE (1951) Psychoanalysis and politics. A contribution to the psychology of politics and morals. W.W. Norton&Co Inc, New York, s. 43-52.
- Moses R (1982) The group self and the Arab-Israeli conflict. *Int R Psychoanal*, 9: 55-65.
- Parman T (2014a) Baba oğul ilişkisinde şiddetin iletimi. *Psikanaliz Yazıları, Baharlık Kitap Dizisi-28, Şiddet ve Şiddetin İletimi* (Ed. Talat Parman). Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 67-78.
- Parman T (2014b) Kökenlerdeki şiddet. *Psikanaliz Yazıları, Baharlık Kitap Dizisi-28, Şiddet ve Şiddetin İletimi* (Ed. Talat Parman). Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 13-23.
- Tunaboylu-İkiz T (2002) Sigmund Freud ve klasik psikanalitik görüşte dürtülerin akıbeti. *Psikanaliz Yazıları, Baharlık Kitap Dizisi-4, Dürtü* (Ed. Talat Parman). Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 11-18.
- Wattles J (1996) In the other person's shoes. *The Golden Rule*. Oxford University Press, New York, s. 105-113.

25 Travmaların Aşılmasında Toplumsal Mutabakat

Ayşe Betül Çelik

Uzun yıllar süren çatışmalı dönemlerde, olağanüstü yönetim şekillerinde hayatı sürdürmeye çalışmak; çatışmalı ortamdan doğan toplumsal kutuplaşma ve yaşanan zorla kaybettirmeler, yerinden edilmeler, işkenceler gibi insan hakları ihlalleri, sadece bireyler değil, toplumlar üzerinde de travmalara yol açar. Bugün Kürt Meselesinin geldiği duruma baktığımızda, toplum düzeyinde yeterince tartışılmamış, acıları sağalmamış birçok toplumsal travmalar olduğu görülmektedir. Bu toplumsal travmalar, barış sürecinin önündeki önemli engellerden birini oluşturmaktadır.

Özellikle etnik çatışmalar gibi kimlik temelli çatışmalarda geçen uzun zaman, farklı kimlik gruplarının toplumsal belleklerinde mihenk taşı olarak aldıkları farklı travmatik olaylara referanslar oluşturur. İsrail- Filistin sorunu üzerine çalışmalar yapan Daniel Bar-Tal ve arkadaşları (2012) farklı gruplarca oluşturulan bu kolektif hafızanın gruplararası diyalogu ve barışı engellendiğinden bahsederler. Benzer şekilde Vamık Volkan'a (2004) göre "seçilmiş travmalar" üst kimlik oluşumunun önemli parçalarıdır ve grup kimliği bu acılar üzerinden tekrar tekrar şekillenir. Yani toplumsal travmalar, kimlik oluşumu, korunması ve barış süreci için gerekli olan kimlik gruplarının birbirlerini tanıması açısından çalışılması gereken önemli sosyal bilim alanlarından biridir.

Yaşanmış ve/veya kimlik oluşumu ve gelişimi için "seçilmiş" travmalar, toplumun bazı kesimlerince bilinmezden geldiği, toplumca dinlenilmediği, yaraların sağlanması için toplumsal mekanizmalar üretilmediği sürece kimliklerin keskinleşmesine ve toplumsal kutuplaşmaya yol açacaktır. Bu bölümde toplumsal travmanın nasıl böyle bir kısır döngüye girdiğini ve toplumsal mutabakatın toplumsal travmaları aşmada nasıl bir rol oynayabileceğini Kürt meselesi üzerinden tartışacağız.

Toplumsal Travma Nedir? Barış İçin Neden Aşılması Gerekir?

Etnik çatışmalar, etnik grup kimlikleri üzerinden oluşan siyasi, ekonomik ve/veya kültürel hakların hayata geçirilmesi üzerinden yaşanan gruplararası ya da grup-devlet arası yaşanan süreçlere referansla kullanılır. Çatışma süreci uzadıkça tarafların şiddete başvurma olasılığı da artar. Şiddet sarmalı sadece bireyleri etkiliyor olarak görülse de toplumsal etkileri de ağır ve kalıcıdır. Bireysel olarak yaşanan ölümler, işkenceler, zorla

yerinden edilmeler ve kaybedilmeler aslında bireyin bir gruba ait kimliğinden kaynaklanıyorsa, yaşanan travmalar gruplarca daha çok sahiplenilir.

Travma, bireye, bir destek sistemine, bir halka veya bir kültüre yönelik gerçek ya da gerçek olarak algılanan bir tehditin sonucunda oluşan (Ford 2002) duygusal zarar görme sürecidir. Bu yüzden toplumsal travmaların çalışılmasında referans alacağımız gerçek olaylar kadar toplumsal algılar da önemlidir.

Travmalar, sadece ağır yaşanan bir olay sonucu oluşmazlar. Güven ortamının yok olduğu, birey veya toplumların uzun süreli olarak tacizkar bir sistem tarafından yönetildiği durumlar da süregiden toplumsal travma ortamı oluşturur (Yoder 2009). İç savaşlar ve/veya şiddet ortamından kaynaklı sürekli ölüm kaygısıyla yaşamak da bir toplumsal travma nedenidir. Dolayısıyla toplumsal travma hem direkt hem de yapısal ve kültürel şiddetin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir durumdur.

Barış çalışmalarının kurucularından sosyolog Johan Galtung, şiddeti 3 boyutta tanımlar:

- a) Direkt şiddet: öldürme, tecavüz, işkence vb. gibi vücut bütünlüğüne yönelik saldırılardır. Direkt şiddet, diğer şiddet boyutlarına göre daha görülebilen boyuttaki şiddet türleridir.
- b) Yapısal şiddet: iktisadi ve/veya siyasi yapılanmalarla bireyin gelişimine engel olan ve direkt şiddete de yol açabilecek eşitsizliklerdir. Her türlü kimlik üzerinden yaşatılan ayrımcılık, kimliklere karşı üretilmiş ırkçılık, cinsiyetçilik vb. ideolojiler ya da bu tür dünya görüşleri de tasarlanmış kurumsal yapılar yapısal şiddet kaynaklarıdır.
- c) Kültürel şiddet: toplum içersinde bir kesimin kültürel hegemonyasını oluşturmak yoluyla ve çoğunlukla sembol ve söylemler yoluyla bir başka grubun gelişimini engellemesidir (Galtung 1990).

Galtung'un tanımladığı üç tür şiddetin de oluşumunda toplumdaki kaynakların gruplar arasında eşitsiz dağılımı, baskın grupların azınlıkları ötekileştirmesi ve devlet mekanizmalarının ya baskın grupların çıkarına çalışması ya da bu durumu değiştirmek için bir adımda bulunmamasını görüyoruz. Bu üç tür şiddete hem gruplararası ilişkilerde, hem birey-devlet hem de grup-devlet ilişkilerinde rastlanabilir. Dolayısıyla, toplumsal travmanın yaşanmasında sadece bedene yönelik şiddet değil aynı zamanda grubun kimliğine ve varoluşuna yönelik tehditler vardır.

Toplumsal boyutta travmada üç ana özellik belirir:

- 1) Bireyin ve grubun kesintisiz bir işlevsizlik ve kaos ortamında yaşaması
- 2) Seçim şansının ve kontrol duygusunun olmadığı yönünde bir algı ve bunun etrafında şekillenen ve toplum tarafından ortak olarak benimsenmiş, halk arasında anlatılagelen bir söylemin oluşması;
- 3) ve bireylerin "hayatta kalma içgüdüleri"yle yaşaması (Kantowitz 2006).

Dolayısıyla toplumsal travma, korkunun kol gezdiği ve kurumların işlemediği bir ortamda yaşama deneyiminden kaynaklanan ve bunun sonucu olarak bireylerin ve halkların kaynaklara ve fırsatlara erişiminin gerçekleşemediği bir durumdur. Bu tip ortamlarda, insanlar genel olarak hayatta kalma içgüdüğü ile hareket etmeye devam ederler; temel insan ihtiyaçları doğrultusunda kararlar alırlar. Bu ortamlardaki hakim duygu güvensizlik, güçsüzlük, mağduriyet ve korkudur.

Özellikle etnik çatışmalar gibi kimlik üzerinden yaşanan ihlaller, ötekileştirmeler, ayrımcılık ve şiddet; bu tür toplumsal travmaların atlatılması için, grup kimliğine daha çok sarılmaya yol açar. Sonuçta travma bir yandan birey ve grubun hayatının doğal akışını etkilerken, bir yandan da onun hayatta kalması için bazı kimliklere tutunmasına yol açabilir. Toplumda toplumsal travmaya yol açan toplumsal olaylara dair farklı inanışların varolduğu durumlarda ise gruplararası kutuplaşmalar oluşabilir. Yani aynı toplumsal olay karşısında bilişsel, duygusal ve davranışsal farklılıklar ortaya koyan grupların birbirini anlaması zorlaşır. Kürt Meselesi; özelinde ağırlıklı olarak Kürt halkının olmak üzere, farklı grupların yaşadığı toplumsal travmalar vardır. Örneğin, birçok Kürt için 2011 Aralık'ında 34 Kürdün öldürüldüğü Roboski katliamı, Kürt halkının belleğindeki bir travmadır. Bu travmanın batıdaki bazı Türkler ve Kürt halkınca farklı okunması, bu farklı okumalar üzerinden Kürtlerin ötekileştirilmesi ve/veya suçlanması, toplumsal travmayı arttıran sebepler arasındadır.

Toplumsal Travmalar Nasıl Aşılır?

Toplumsal travmaların aşılması ve barış ortamının oluşturulması için toplumdaki her türlü şiddet kaynağının kurutulması gerekmektedir. Şiddet devam ettiği sürece toplumsal sağlama mümkün olamaz. Yukarıda da anlatıldığı üzere direkt şiddet, daha görünür olduğundan toplumsal travmaların aşılmasında ilk etapta direkt şiddet kaynaklarının ortadan kaldırılması önemlidir. Bu yüzden barış süreçlerinin ilk aşaması direkt şiddetin durdurulması yani silahların susmasını hedefler. Fakat toplumsal travmaların kalıcı olarak aşılması çatışma ve travmaların kaynağına inilerek ana sebeplerinin ortaya çıkarılması, bu sebeplerin ortadan kaldırılması ve maddi ve manevi tahribatın yaralarının sarılması ile mümkün olur. Bu da daha önce bahsedildiği üzere çatışan tarafların müzakeresinden öte daha kapsamlı bir barış süreci ve özellikle barışın toplumsallaştırılmasına yönelik çalışmalar gerektirir.

Bu toplumsallaştırma, toplumsal mutabakat dediğimiz ve değişik toplumsal müdahale mekanizmaları içeren bir süreç yoluyla toplumun geçmişi ile yüzleşmesi, adaletin sağlanması, grup güvenliğinin tesis edilmesi ve gruplar ve grup-devlet arası ilişkilerin düzeltilmesi yoluyla elde edilir. Değişik toplumsal mutabakat modelleri toplumsal mutabakatın temelini oluşturan hakikatlerin ortaya çıkarılması, hataların tamiri/tazmini, yaraların sarılması/iyileşme ve onarıcı adalet mekanizmalarının devreye sokulmasını (Lederach 1998, Kriesberg 2001) sağlayacak müdahaleler gerektirir.

Travmaların sağlanması ve barış inşası ana olarak üç eksen de birleşir:

- insan onurunun yüceltilmesi,
- adil bir toplumun oluşturulması,
- kişisel ve toplumsal dönüşüm (Kantowitz ve Riak 2008).

Daha önce bahsi geçen hakikatlerin ortaya çıkarılması, tazmini, onarıcı adalet ve insan haklarını merkeze alan yönetim biçimleri oluşturmak, insan onurunun yüceltilmesi ile ilgili süreçlerdir. Çatışmalar sırasında yaşanan zorla kaybetmeler, infazlar, işkenceler ve köy boşaltmaları gibi uygulamalar temel olarak insan onurunu zedeleyen uygulamalardır. Kalıcı barış ve toplumsal adalet için bireysel ve toplumsal düzeyde onarıcı adalet mekanizmaları merkezine zarar görmüş kesimlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını alır.

Bu konuda uluslararası bir üne sahip Howard Zehr (2005), onarıcı adaletin işlemesi için şu soruları sormamız gerektiğini belirtir:

- 1) Süreçten kim zarar görmüş?
- 2) Bu kesimlerin ihtiyaçları nedir?
- 3) Bu ihtiyaçların yerine getirmesi gerekenler kimlerdir?
- 4) Bu zararın sebepleri nelerdir?
- 5) Süreç kimin menfaatine işlemiştir?
- 6) Zararın tazmini ve onarımı için kimlerin sürece dahil edilmesi gerekir?

Yani onarıcı adalet, suç işlemiş kesim ya da kurumların suçun neden olduğu zararı telafi edici aktif bir rol oynaması gerektiğine işaret eder. Toplumsal travmalarda onarıcı adalet mekanizmaları içerisinde resmi özürler, geçmişle yüzleşmeyi sağlayıcı müzeler, anıtlar ve benzeri mekanlar ve sembolik anma törenleri sıralanabilir.

Kantowitz ve Riak'ın (2008) bahsettiği ikinci boyut olan adil bir toplumun oluşturulması, temel insan hakları ve demokrasiyi esas almış yönetim ve uygulama biçimlerinin kabul edilmesini gerektirir. Ülkede uygulanan yönetim biçimi ne olursa olsun, bireysel ve grup haklarını esas alan bir yaklaşım, çatışmalara yol açan ana sebepleri ortadan kaldırarak bir daha yaşanmalarının önüne geçecektir. Adil bir toplumun oluşturulması ve işletilmesi, birey-devlet ve grup-devlet ilişkilerinin güven temeline oturtulması için gerekli bir şarttır.

Toplumsal travmaların aşılmasının son ekseni olan kişisel ve toplumsal dönüşüm, bu süreçlerin en az konuşulan ve uygulanan alanı olmakla birlikte kalıcı barışın tesisi için en önemli bileşenlerinden biridir. Burada dönüşümden kasıt, çatışma ortamının yarattığı kutuplaşmadan kaynaklı "öteki" olarak görülen ve özellikle eğitim ve medya yoluyla öğretilen "canavarlaştırılmış" tarafların tekrar insan olarak görülmesinin sağlanmasıdır. Bu barış süreçlerinin ve toplumsal mutabakatın belki de en zor aşamalarından biridir çünkü savaş her iki tarafın da (birbirine benzemese de) kayıplarıyla devam eder. Yası tutulmayan kayıplar, öteki olarak görülen kesimlere karşı duyguları katılaştırabilir. Başarılı barış süreçleri için "öteki"nin hikayesinin dinlenmesi, yasın bir nebze de olsa sağlanması için önemli bir adımdır.

Toplumsal travma süreçlerini detaylı incelediğimizde göreceğimiz üzere, travma süreçleri ve sonrasında en inatçı ve aşılması zor engel güven tesisidir. Hem adil bir toplumun oluşturulması hem de kişisel ve toplumsal dönüşümler, devlet-birey ve gruplar arası ilişkilerin devlet güvenliği değil insan güvenliği üzerinden yeniden düşünülmesini gerekli kılar.

İnsani güvenlik kavramının çeşitli boyutları, daha önceleri farklı sosyal bilimlerden tarafından çalışılmış olsa da uluslararası bir tanım olarak ilk defa Birleşmiş Milletler (BM 1994) İnsani Gelişim Raporunda yer almıştır. Bu tanım ağırlıklı olarak insanların çatışmalardan korunarak barış içinde yaşamalarını ve iktisadi gelişimin insanların zararına olmayacak şekilde ilerlemesini vurgular. Yani, siyasi ve iktisadi gelişim, birey ve grupların doğal gelişiminin sekteye uğramadan devam etmesini sağlamak zorundadır. İnsani güvenlik yaklaşımı; odağına insanı alan ve onu hem bireysel, hem de grup seviyesindeki ihtiyaçlarına önem veren ve siyaset yapımında bu ihtiyaçların karşılanmasının temel alınmasını savunan bir yaklaşımdır. Burada esas olan birey ve grupların kurumlar veya diğer gruplardan gelen kritik ve yaygın herhangi bir tehditten korunmasıdır. Yukarıda da anlatıldığı üzere, savaş ortamları ve sürekli ölüm korkusuyla yaşama travması, böyle kritik ve yaygın tehditlerdir. İnsani güvenlik odaklı siyaset, toplumdaki kaynakları sadece maddi olarak düşünmemeyi, aynı zamanda psikolojik ve toplumsal kaynaklara bakmayı da gerekli kılar. Toplumsal uzlaşma ve barış için bu kaynakların, toplumdaki birey ve grupların eşit olarak ulaşımına açık duruma getirilmesi gerekmektedir.

Birey ve grup gelişimi için gerekli olan sosyo-psikolojik ihtiyaçlar kimlik, tanınma, katılım, onurlu bir yaşam, eşitlik ve adalet olarak sıralanabilir. Yani insani güvenlik odaklı siyaset, birey ve grupların kendi kimlikleri ile var olmalarının, eşit ve adil bir hayat sürmelerinin sağlanmasını şart koşar. Tüm bu gereklilikler, aynı zamanda toplumsal mutabakat kavramının da ana iskeletini oluşturan kavramlardır. Yani hem liderler hem de toplumlar, birbirlerinin kimlik, temsil ve adaletle ulaşım haklarını ihlal edemezler. İhlal edilen durumlarda ise tazmini ve onarımını sağlamakla yükümlüdürler.

Savaş, direkt şiddet kadar insan onurunu ve gruplararası güveni zedeleyen durumlar yaratır. Bu durumların yarattığı toplumsal psikoloji, barış süreçleri devam ederken hatta daha sonrasında bile çok kolay bertaraf edilemez. Dahası bu sorunları aşmak için siyasi ve toplumsal çalışmalarda geç kalınırsa toplumlar ve toplum-devlet arası güvenin sağlanması çok zorlaşır. BM Kalkınma Programı'nın (2004) Bosna-Hersek'te yaptığı bir çalışmaya göre, Bosnalılar geçmişe göre daha mutlu, daha varlıklı ve daha az endişeli olduklarını söylediler de, halklar arasında ve siyasi partilere ve devlete karşı olan toplumsal güven çok düşüktür. Aynı yerde yapılan bir ankete göre, özür ve taziyeler, barış ve uzlaşma için gerekli olan ön koşullar listesinde üst sıralarda değildir. Katılımcıların sadece yüzde onikisi resmi bir özrü barışın ve toplumsal uzlaşmanın bir ön koşulu olarak öne sürmüştür. "Savaş sırasında size yapılan şeylerden sorumlu olan insanlara ne yapılmalı?" sorusuna, Bosna-Hersekliler şu cevapları vermiştir: zararlarının telafisi, suçun kabul edilmesi, özür dilenmesi, parasal tazminat, suçluların toplumun yararına çalışması ve cezalandırılması. Cezai takibat, yüzde yirmi üçlük bir oranla en üstte yer alırken, toplum

için çalışma (sosyal yardım işlerinde çalışma) yüzde on beş ile onu takip etmektedir. Bu veriler, özür ve af dilemenin yanı sıra, mağdurlar arasında adalet duygusunun oluşması, sosyal birlik ve güvenlik hissinin toplumsal dönüşümlerin vazgeçilmez parçaları olduğunu göstermektedir. Bu ve benzeri çalışmalar göstermektedir ki savaşların yarattığı toplumsal travma sonrası, gruplar hem devletten hem de haklarını ihlal etmiş gruplarla tekrar barış içerisinde yaşama adına bir yandan cezai sistemlerin devreye sokulmasını, bir yandan da bireysel seviyede zararların telafisi ve özür dilenmesine, toplumsal düzeyde ise travma yaşatılmış halkın yararının gözetilmesine önem verilmektedir.

Barış süreçleri yani kalıcı barışa gidilmek için girilen yolda tarafların silahları susturduğu dönemler, aslında karşılıklı güvenin de test edildiği zamanlardır. Unutmamalıdır ki; barış süreçlerinde bir yandan barışa dair umutlar yeşerirken bir yandan da hala yası tutulmamış toplumsal travmalar belleklerde. Yani barış görüşmeleri sürerken çatışmalı ortamların tekrar başlaması, bir açıdan bakıldığında barış süreçlerinde rastlayabileceğimiz bir sorun, başka bir açıdan bakıldığında ise geçmiş yaşanmışlıkların ağırlığını tekrar yüzeye çıkararak toplumların sürece olan inancını sarsıcı rol oynayacak faktörlerdir. Bu süreçlere karşı, devletlerin, silahlı grupların ve toplumların güven artırıcı mekanizmalara ihtiyaçları vardır. Güven artırıcı mekanizmalar çatışan tarafların görüşmeleri sürerken iki tarafın da güvenlik kaygılarının giderilmesi için devreye sokulması gereken mekanizmalardır. Mesela 1992'de Ruanda'da devreye sokulan bölgesel Afrika Birliği Örgütü (Organization for African Union) süreçte gözlemcilik yaparak güven tesis edilmesini sağlamıştır. Güven artırıcı mekanizmalar yıllarca düşmanlaştırılmış tarafların tekrar ete kemiğe bürünerek karşınıza konuşabileceğiniz bir insan/taraf olarak çıkmasının sağlanması için önemlidir. İkincisi, çatışmanın şiddetlenmesini engellemek için hızlı kararlar alınmasını sağlarlar. Fakat bu mekanizmaların işlemesi için önemli olan siyasi idarenin devre dışı kalmamasıdır. Mesela kuzeydoğu Kenya'da 1990'larda nükesden kuraklık sonrası artan aşiret çatışmalarında, özellikle kadın sivil toplum kuruluşları yerel örgütlerle birlikte halka hizmet sağlamış, aynı zamanda da çatışmanın yükselmesini önleyecek mekanizmalar geliştirmiştir.

En önemli güven artırıcı mekanizmalar, insani güvenlik mekanizmalarıdır. Mesela uluslararası savaşlarda iki ülkenin anti personel mayınlarını kullanmaması güven artırıcı mekanizmalara örnek teşkil edebilir. Barış süreçleri ve hemen sonrası çok hassas dönemlerdir. Bu dönemlerde yaşamsal ihtiyaçların sekteye uğratılmayacağı önlemler almak yaşanmış toplumsal travmaların tetiklenmemesi için gereklidir.

Sonuç olarak; toplumsal travmaların aşılması için barış süreçlerinde siyaset alanında güven artırıcı mekanizmalara ve insani güvenlik odaklı siyasi yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Fakat Barsalou'nun (2008) da belirttiği üzere travmaların aşılmasında travma yaşamış insanların ihtiyaçlarından daha çok süreçleri belirleyen faktör siyasi düşünceler [çıkarlar] olmaktadır. Yani toplumsal travmaların aşılması için liderler seviyesinde barış için iradenin korunması, toplumsal seviyede ise gruplararası güven tesisi, adil ve onurlu bir yaşamın temini için şarttır. Ayrıca yukarda da tartışıldığı üzere toplumsal travmaların

aşılması için siyasi irade kadar gerçeklerin ortaya çıkarılması, adalet, kişisel ve toplumsal dönüşüm de gereklidir.

Kürt Meselesi Açısından Toplumsal Travma ve Toplumsal Mutabakat

Toplumsal mutabakat süreçleri zordur. Çünkü çatışma yaşanmış her toplumda barışı istemeyen kesimler vardır. Barış görüşmeleri sırasında masada çıkan sorunlar ya da görüşme masasından daha çekici hale gelen gelişmeler yüzünden taraflar tekrar şiddete başvurmaya başlarsa geçmiş travmalar hatırlanabilir. Nitekim Kürt meselesinin barış sürecinde de olumsuz dönüm noktaları Kürt halkına bu travmaları hatırlatır nitelikte olmuştur. 2011 sonunda, 2009'da başlatılan Kürt Açılımı sürecinde tıkanan noktada hem 24 askerin öldürüldüğü Çukurca çatışması, hem de 34 sivilin bombalanarak öldürüldüğü Roboski katliamı yaşanmıştır. Gene aynı dönemde Pozantı cezaevinde Kürt çocuklarının yaşadığı iddia edilen cinsel taciz bu tür toplumsal travmalara örnektir. 2013'de tekrar ivme kazanan Barış/Diyalog süreci ise Haziran seçimleri sonrası yükselen şiddetle kesintiye uğramıştır. Özellikle Temmuz 2015'de Kürt bölgelerinde 90'lı yılları aratmayan zorla yerinden edilmeler, askeri bölgeler, çıplak PKK'li fotoğrafları ve çocuk ölümleri, barış sürecinde yaşanan çatışmasızlığın getirdiği umudun tekrar toplumsal hafızadaki travmaları tetiklemesine neden olmuştur. Dahası Olağanüstü Hal döneminde en çok ihlalleri yapmış köy korucularının alımına tekrar başlanması (Akşam 2015), yası tutulmaması ve sağalmamış travmaları su üstüne çıkaracaktır.

Kürt Meselesinde şu ana kadar atılmış ya da atılması planlanan çoğu adım anayasal haklar, bölgesel ekonomik gelişme ve müzakereler eksenine sıkışmış, toplumsal barışın sağlanması ve kalıcı kılınması için gerekli toplumsal zeminin hazırlanması ve travmaların sağlanması için çok da çaba sarf edilmemiştir. Oysa, bu barışın inşası ve kalıcılığı açısından çok önemlidir. Çok katmanlı bir sorun olan Kürt meselenin dönüştürülmesinde çeşitli toplumsal mutabakat yöntemleri kullanmak ve her yöntemle değişik sorunlardan birine yanıt bulmak gerekmektedir. Bugün 30 küsur yıldır süregiden Kürt meselesinde toplumsal travmaların aşılması için gerekli olan ve hem bireysel hem de grup güvenliği açısından, direkt, yapısal ve kültürel şiddetin sonlandırılması gerekmektedir. Zorunlu göç ettirme, yoksulluk, göç edilen yerlerde sosyal dışlanma, hatta ırkçı saldırılar, medya ve siyasetin ötekileştiren dili, Kürt dili ve kültürüne konan yasaklar, eğitimde ve sosyal öğretilerdeki ırkçılığa varan yaklaşımlar, şiddet ortamının normalleştirilmesi, şiddetin kaynağı olarak Kürtlerin gösterilmesi ve daha bir çok kültürel ve yapısal şiddet Kürtlerin bireysel ve grup düzeyinde yaşadığı güvensiz ortamın göstergeleridir.

Toplumsal mutabakat, toplumsal dönüşüm, barış ve toplumsal travmaların aşılması'nın çok önemli parçalarıdır. Türkiye'deki barış sürecinin ilk aşamasında yani 2009-2013 arası özellikle travmaların aşılmasının toplumsal boyutu olan kişisel ve toplumsal dönüşüme önem verilmedi. Fakat süreç bize toplumsallaştırılmamış bir barış sürecinin başarılı olamayacağını bir kere daha gösterdi. 2013 Ocak'ında tekrar ivme kazanan süreçte

ise barışın toplumsallaştırılması yani tüm toplum kesimlerinin ihtiyaçları, korkuları ve kaygılarının dinlenilmesi adına Akil İnsanlar Heyeti kuruldu. Fakat Akil İnsanlar raporlarına göre çoğunlukla toplantılara katılan insanlar kendi kaygılarını, korkularını söylemişler ama karşı tarafı ya da başka tarafları dinlememişlerdir. Barışçıl bir toplum oluşumu ve yeni toplumsal travmaların önlenmesi için toplumsal dinleme pratiklerini geliştirmek gerekmektedir.

Sonuç

Geçmişle yüzleşme ve adil bir toplum oluşturulması, toplumsal travmaların aşılması için en çok dile getirilen alanlardan biridir. Bu bölümde tartışıldığı üzere, bu iki süreç toplumsal travmaların aşılması için önemli olmakla birlikte kendi başlarına yeterli değildirler. Bu süreçler dışında Kürt Meselesinin çözümünde direkt şiddetin ortadan kaldırılması için müzakereler ve yasal değişimler, yapısal şiddetin kaynaklarının ortadan kaldırılması ve uzun süren çatışmalı dönemin getirdiği toplumsal kutuplaşmanın aşılması da barışın inşası, kalıcılığı ve toplumsal travmaların aşılması açısından önemlidir.

Özellikle çatışmanın doğurduğu kutuplaşmış siyasi ortamda farklı düşüncedeki kişilerin birbirlerinin bakış açısından anlamaları gerçekten zordur. Çünkü farklı kesimlerin farklı acıları, farklı ihtiyaçları vardır. Geriye dönük bakış açısı diyebileceğimiz geçmişle yüzleşme, adalet, özür ve tazmin toplumsal travmaların yaralarının sarılması için gereklidir. Geriye dönük bakış açısı, çatışmaya taraf olmuş ve karşısındakini canavarlaştırmış kesimlerin birbirlerini insanlaştırmaları ve toplum ve siyaset nezdinde tanınması, acılarının ortaklaştırılması adına yapılır. Fakat barış, aynı zamanda beraber bir yaşamı hayal edebilme sürecidir. İleri dönük bakış açısı, insanlaştırdığımız kesimlerle konuşma ve dinleme pratiklerini geliştirmemizi ve toplumsal travma hikayelerinin farklı kesimlere ulaşmasını sağlayarak olur. Bu toplumsal seviyedeki çalışmalar aynı zamanda bireysel dönüşümlerin de yolunu açarak barış isteyen kesimlerin sayısını arttıracaktır. Daha üst seviyede ise barışın, toplumun beraber ve barışçıl yaşama isteklerini dillendirecek liderlerle ve siyasi projelere ihtiyacı vardır. “Bir daha asla!” demek yalnızca geçmişle yüzleşmeyi değil barış içinde yaşamak için çalışmayı gerekli kılar.

Kaynaklar

- Akşam (2015, 15 Ağustos) Onay Başbakan’dan: 10 bin korucu geliyor!.30 Eylül 2015’te <http://www.aksam.com.tr/guncel/onay-basbakandan-10-bin-korucu-geliyor/haber-436462> adresinden indirilmiştir.
- Bar-Tal D, Halperin E, Porat R ve ark. (2012) Why society members tend to support the continuation of intractable conflicts and resist their peaceful resolution? *Social Psychology of Social Problems*, A Golvec de Zavala, A Cichocka, Houndmills, England, s.254-279.
- Barsalou J (2008) Managing memory: Looking to transitional justice to address trauma. *Peacebuilding in Traumatized Societies*, B Hart (ed.), Lanham, University Press of America, s. 27-48.
- BM (1994) İnsani Gelişim Raporu. 19 Eylül 2015’de <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994> adresinden indirilmiştir.

- BM Kalkınma Programı (2004) Silent Majority Speaks. 19 Eylül 2015 tarihinde http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/library/governance/the-silent-majority-speaks.html adresinden indirilmiştir.
- Çelik AB (2014) Kürt Meselesini Dönüştürmede Toplumsal Mutabakat İhtiyacı: Neden, Nasıl, Kimle? Çatışma Çözümü ve Barış, M Aktaş (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, s. 131-149.
- Galtung J (1990) Cultural violence. *Journal of Peace Research*, 27: 291-305.
- Ford J (2002) An Expert's Definition of Trauma. 18 Eylül 2015 tarihinde <http://www.womensconsortium.org/newsletter/pdf/trauma-matters-spring-newsletter-2002.pdf> adresinden indirilmiştir.
- Kantowitz R (2006) Healing systems: A multi-Level model of trauma in Guatemala. Yayınlanmamış doktora tezi: Columbia University.
- Kantowitz R, Riak A (2008) Critical links between peacebuilding and trauma healing: A holistic framework for fostering community development. *Peacebuilding in Traumatized Societies*, B Hart (ed.), Lanham, University Press of America, s. 3-26.
- Kriesberg L (2001) Changing Form of Coexistence. *Reconciliation, Justice and Co-Existence: Theory and Practice*. M Abu-Nimer, Lanham, Lexington Books, s. 47-64.
- Lederach JP (1998) Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies. Washington D.C., United States Institute of Peace, s. 30-31
- Volkan V (2004) Chosen trauma, the political ideology of entitlement and violence. <http://www.vamikvolkan.com/Chosen-Trauma,-the-Political-Ideology-of-Entitlement-and-Violence.php> adresinden 1 Eylül 2015 tarihinde indirilmiştir.
- Yoder C (2005) The Little Book of Trauma Healing: When Violence Strikes and Community Security is Threatened. Intercourse, PA: GoodBooks.
- Zehr H (2005) Changing Lenses – A New Focus for Crime and Justice. Scottsdale PA: Herald Press.

*‘Savaşın başladığı yer merkezdeki hafıza olgusunun topraklarıdır...’***Paul Ricoeur**

1. Topluluk Olmak için Bellek

İnsanlığın kadim tarihi, savaşlar, çatışmalar ve katliamlarla doludur. Yüzyıllar boyunca acılarla dolu, kanlı insanlık mirasına baktığımızda, yaptıklarının kötücül tarafıyla yüzleşebilen, asıl katliamı yapan taraf olduğunu kabul edebilen parmakla sayılacak kadar az topluluk mevcuttur. Savaşan taraflar her daim birbirini suçlar. Tarihteki en kıyıcı katliamlardan sonra bile, buna dair suçluluk hisseden ve kendini haksız bulan bir toplulukla, grupla karşılaşmamız çok nadirdir. Hesaplaşılmayan, hesabı sorulamayan, yapanın yanına kâr kaldığı düşünülen kıyımlardan sonra ise, mağdurların çoğu zaman göze göz diş diş intikam hisleri ile dolu adalet ihtiyacı yeni yıkımlara yol açmakta ve bu kısır döngü binlerce yıldır devam etmektedir. Silahlar sustuğunda barışı inşa etmenin temel yolu savaşların neden olduğu ve neler yapıldığı konusunda hakikati ortaya çıkarmaktır. Hakikatin ortaya çıkması ancak çatışan tarafların geçmişle hesaplaşmaları sonucu mümkün olabilecektir.

Julian Barnes’ın ‘Bir Son Duygusu’ kitabı geçmişle yüzleşmenin nasıl zor bir iş olduğuna dair sarsıcı bir anlatıdır (Barnes 2013). Öykünün kahramanı Tony Webster, Barnes’ın bir çok kahramanı gibi bir tarihçidir. Bir gün, kırk yıl önceki kız arkadaşının annesinin ona bir günce miras bıraktığını öğrenir. Bu günce o zamanlardaki yakın arkadaşı olan ve intihar ederek yaşamına son veren Adrian’ın güncesidir. Günceyi okudukça, kendi öyküsü ile yani kendi hatırladıkları ile güncenin anlattıkları arasındaki derin farklılıklardan sarsılır, Webster. Kendi öyküsü kendisini aklama öyküsüdür; keza Webster, yaptığı acımasızlıkları, yol açtığı yıkımları hiç hatırlamamaktadır ve günceye kadar bambaşka bir kişisel tarihi vardır. Sözü Meltem Gürle’ye (2013) bırakalım:

‘Barnes’ın tarih ve tarihsellik konusundaki tutumunu özetlemek gerekirse, mutlak gerçeklerden oluşan bir tarih (history) yoktur, onun yerine hikaye (story) vardır. Bunu her romanında bir şekilde tekrar ederek, tarih dediğimiz şeyin büyük bir yanlış anlama olduğunu söylemekten hoşlanır, Barnes.’

‘Resmi tarih’ dediğimiz yazın türü, sıklıkla büyük bir yanılsamadır, mutlak gerçekler değil öyküler vardır ve biz biliriz ki resmi tarihin yazılı tarihini yazan sıklıkla ‘kazanan’ taraftır, yani büyük olasılıkla kıyımlar yapandır. Resmi tarih, toplulukların zihnini ve belleğini yapılandırmada da önem taşır. Deneyimlenen, ‘gerçek’ yaşantı ile yazılan, anılan, anımsanan anılar birbirinden farklıdır. Paul Connerton (1992), toplumsal bellek üzerine düşünen bir sosyal bilimcidir ve toplumsal belleğe dair şunları söyler:

‘Geçmişin imgeleri bir araya gelince, o sırada var olan toplumsal düzeni meşru gösterirler. Herhangi bir toplumsal düzene katılmış bulunanların, ortak anıları olduğunu varsaymaları gerektiği örtük bir kuraldır. Bu kimseler, söz konusu toplumun geçmişiyle ilgili anılarının farklılığı derecesinde, ne ortak deneyimlere ne de ortak varsayımlara sahip olabilecektir.’

Anderson, bu bilgi üzerinden etnik ve ulusal grupların, betimleyici, normatif ve gerçek oldukları kadar ‘hayali topluluklar’ olduklarını ve ulusların ulusçuluğu yarattığını söyler (Anderson 2007). İnsanlık tarihi açısından çok kısa kabul edilebilecek bir zaman dilimi olan 150 yıl önce, bugünkü ulusların hiçbirinin olmaması üzerine bizi düşünmeye davet eder, Anderson. Buradan yola çıkarak, insanlığı ve coğrafyayı ulusal sınırlara bölen ve her biri kendisinin “en eski ve en köklü olduğunu” iddia eden ve sürekli “dış düşmanlara” karşı bir “biz” kimliğiyle kendilerini meşrulaştıran ulus-devletlerden kurtulmak mümkün olursa kalıcı bir barışın ihtimali üzerine konuşabilir mi acaba?

Bir topluluk nasıl oluşur? Bir topluluk sadece ortak amaçlar ve dayanışma için bir araya gelmiş bir insan bütünü olarak kabul edilebilir mi? Topluluklar kesitsel bir amaç uğruna kenetlenmiş bir grup olarak kabul edilemez. Toplulukların kendilerini yaratan ya da ortaklaştıran ya da öyle olduklarını hayal ettikleri ortak bir geçmişleri ve bu geçmişten köken alan geleceğe dair ortak umutları vardır. Toplulukların oluşmasında ortak geçmiş ve ortak anılar önemli bir rol oynar (Bion 1961). *‘Ortak bir dil ve devlet, ortak köken ve kültürel normlara sahip olma iddiası güden modern ulusun özgül biçimi, ortak bir yönetim ve eğitim sistemiyle varlığını bağımsız olarak sürdürebilen bir devlet yaratma gereksinimine çok şey borçludur’*, der Gellner (1983).

Bu durumda kişisel ya da toplumsal bellek, toplumu kurma görevi de görmektedir. Bir toplumun inşası, kendinin iyi ve kötü taraflarının, mağlubiyet ve zaferlerinin üzerine inşa edilebilir mi? Volkan ve Itzkowitz (1994), seçilmiş travma ve seçilmiş zaferlerin grup kimliğinin özellikle etnik kimliğin oluşmasındaki rolünden söz eder. Eğer bir grup, başka bir grubun üyeleri tarafından mağlup edilmişlik veya aşağılanmışlık hissediyorsa, buna bağlı olarak benlik değerini yitirmeyi seçmeyip sürekli bu konu üzerinde kafa yormayı seçtiğini söylerler. Özellikle travma sonrası oluşan kayıpların yası tutulamamışsa, o seçilmiş travma grubun toplumsal ve politik ideolojilerini etkileyerek, etnik kimliğin evrilmesine yol açtığını öne sürer. Bir grup yas tutamadan yeni statüsünü benimsediğinde, geçmişteki ‘yaralı’ kimliğinin yerine geçecek, yeni bütünlüklü bir kimlik edinmek için, tüm ‘yabancı’ unsurlardan kurtulmaya çalışır. Seçilmiş zafer gruplarında ise benlik değerleri yüksektir; seçilen zaferler, grubun benlik değerini desteklemek için bayramlarda, törenlerde tekrar tekrar canlandırılır, grup kimliğinin bir parçasıdır ve kolay elden

çıkarılmazlar. Etnik kimlik duygusunun kuşaktan kuşağa aktarılmasında seçilmiş zaferler ve seçilmiş yenilgiler önemli bir aidiyet sağlar.

Bellek nedir? Ne işe yarar? Nelerden oluşur? Neleri depolarız? Nasıl depolarız? Nasıl hatırlarız? Belleğin nasıl işlediğini bilmek, neyi nasıl anımsadığımızı ya da anımsayamadığımızı anlamakta bize yol gösterecektir. Kitaplarda bize anlatılan tarih bilgisi, bizi nasıl biz yapar? Neyi hatırlarız? Neyi unutmaya uğraşırız? Neyi konuşuruz? Neler için ‘anma’ törenleri düzenleriz? Aynı gerçekliği yaşayan bir grup insan olayı katliam ya da soykırım diye nitelerken, bir grup nasıl olur da meşru müdafaa olarak anlamlandırmaktadır?

Tüm bu sorulara yanıt vermek için önce bireysel belleğin oluşumuna, peşi sıra toplumsal belleğin yapılanmasına bakmamız gerekir.

2. Bellek Nedir?

‘Ey geçmiş! Silindikçe, silindikçe bugünle donanırsın.

Ey şimdi! Geçmişle süslenirsin sen de.

Ey zaman aralıkları, zaman aralıkları! Bilmem ki ne istediniz bir gidiş-dönüş biletine.’

Edip Cansever ‘Sera Otel’

Belleğin asıl işlevi, bugünü ve geleceği oluşturmaktır. Belleğimiz sayesinde hem ne yapmamız hem de nasıl yapmamız gerektiğini biliriz. Ancak geçmiş yaşantıları bir bütün olarak her an aklımızda tutamayız; hangi deneyimlerimizi anımsadığımız, kendi kimliğimizi ve izlediğimiz yolu hangi anılar ile ilişkilendirdiğimiz eylemlerimizi belirler. Pascal Boyer (2012), *‘Bellek ancak mevcut davranışın düzenlenmesine katkıda bulunduğu oranda biyolojik işlev kazanır’* demektedir.

Bellek yapılanması sırasında üç süreçten söz edilebilir: kodlama, depolama ve geri çağırma (Feldman 1996).

1. *Kodlama*, belleğe giren bilgilerin düzenlenerek, kaydedilmesi işlemidir. Kodlamanın bir kısmı otomatiktir, içinde yaşadığımız dünyada duyu organları ile gördüğümüz, duyduğumuz, kokladığımız, tattığımız ve hissettiğimiz uyarıların belleğe otomatik olarak kaydederken, istemli çaba ile öğrenmeye ve belleğimizde saklamaya çalışırız.

2. *Depolama* aşamasında belleğimizin asıl işlevi ‘unutmadır’. Bellek alanı tıpkı bir bilgisayardaki disk alanı gibi sınırlıdır ve olaylarla ilgili tüm bilgileri, tüm uyarıların aynı şekilde hatırlamayız. Bir olayın anlamını hatırlarken, olayla ilgili önemsiz bulduğumuz detayları unutmaya başlarız. Ancak sevdiğiniz insanın ilk buluştuğunuz gün giydiği yeşil eteğin rengini hatırlamak üzere saklamak akıllıca olabilir.

3. *Geri çağırma* aşamasında ise o andaki bir uyarı belleğimize gömülü haldeki anılarımızı ve bilgilerimizi hatırlamamıza yol açar. Oldukça karmaşık bir aşamadır. Kendi çocukluğunuz boyunca hiç kırmızı bantlı rügan ayakkabınız olmasa bile, böyle bir ayakkabı gördüğünüzde çocukluğunuzdaki bir bayram sabahını anımsayabilirsiniz. Kırmızı

bantlı rugan ayakkabı, belki de izlediğiniz şekerleme reklamlarında bayramla ilişkili olarak yer almaktadır ve belleğimiz de bayram sabahını kırmızı rugan ayakkabıyla anımsamaya başlayabilir. Bu nedenle bellek çalışmaları yapan birçok kişi, kişisel belleğin tek başına var olmadığını, ancak toplumsal ve kültürel bellek tarafından şekillendirildiğini söylemektedir (Assmann 1997).

Bellek, çok çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir. Zamana göre sınıflandırılması gündelik psikiyatri uygulamalarında sıkça kullanılmaktadır:

Duyusal Bellek (Çok kısa bellek), o andaki çok kısa süreli duyuşal uyarıları örneğin görüntüyü (ikonik hafıza), sesi (ekoik hafıza) kısa süreli kaydetmez. Sperling'in 1960'larda yaptığı meşhur bellek testinde çok kısa bir an için 4'er sıralı 3 dizi harf gösterilen kişilerin çoğunluğu bu diziden sadece 4-5 harfi hemen hatırlayabilmektedir.

F	T	Y	C
K	D	N	L
Y	W	B	M

Ancak eğer eş zamanlı olarak harfler ilk sıra yüksek, ikinci sıra orta, üçüncü sıra düşük ses tonuyla okunursa çok daha yüksek oranda akılda tutulabilmektedir (akt. Feldman 1996).

İşleyen Bellek (Yakın Bellek), duyuşal bellekle uzun süreli bellek arasında bir geçiş bölgesidir. Gündelik yaşamda o an için gerekli bilgileri aklımızda tutmamıza, kullanmamıza, gerekli olacakların uzun süreli belleğe kaydedilmesine olanak tanıyan, belleğin işlek kısmıdır. İşleyen bellekte de duyuşal bellek gibi gruplamalar yapmak, akılda tutmayı kolaylaştıracaktır. 15 tane arka arkaya dizilmiş harf yerine üçerli gruplanmış halde 5 harf dizisi daha kolay biçimde akılda tutulabilir. Ayrıca akılda tutmak için tekrarlar yapmak bilginin işleyen bellekten uzun süreli belleğe aktarılmasını kolaylaştıracaktır (Feldman 1996).

Uzun süreli bellek, bazılarının göre açık (explicit) ve örtük (implicit) bellek olarak ya da bazı kaynaklara göre sözelleştirilebilen (declarative) ya da işlemsel (procedural, alışkanlıkla ilgili) bellek olarak ikiye ayrılır. *Açık* ya da *sözelleştirilebilen bellek*, biri kişinin yaşadıklarının depolandığı ve hatırlandığı *öyküsel bellek* (epizodik, otobiyografik, kişisel ya da anısal bellek), biri de kişinin dünya hakkındaki genel bilgilerinin depolandığı ve hatırlandığı *anlamsal bellek* (semantik, bilişsel bellek) olmak üzere iki ana bölümden oluşur.

Öyküsel bellekte, yaşanan olayla ilgili ne, ne zaman, nerede bilgileri tanımlanmıştır (Boyer 2012). Kendimize ilişkin bilgimiz, karakterimiz, güçlü taraflarımız ile ilgili görüşlerimiz, büyük ölçüde geçmişte yaptıklarımıza bakış açımızla belirlenir. Öyküsel belleğimiz, geçmişte yapılan ve yapılmayanlara ilişkin hissettiğimiz vicdani muhasebe, pişmanlık, suçluluk gibi duygularımızla ilişkilidir. Öyküsel bellek, kişisel kimliğimizin oluşması ile yakından ilgilidir. Öyküsel bellekte, üç özgün yetenek önem taşır:

- i. Kendi üzerine dönen düşünce/kendi üzerine düşünen düşünce; kişinin kendi düşüncelerini bir üst temsil şeklinde düşünmesi,
- ii. Mevcut düşünceler ve tasarılar ile birleşmiş bir kişisel eylemlilik ve sahiplik anlayışı,
- iii. Zaman içinde devamlılık gösteren bir süreğen kendiliğe sahip olma yeteneği (Boyer 2012)

Boyer, öyküsel belleğin bu şekilde yapılanmasının, kişinin geçmiş anılarından geldiği düşünülen bilgisinin silik geçmiş yaşantılarından akla yatkın, doğru gibi görünen ama dolaylı bir yaşantı yapılandırma anlamına geldiğini söyler, yani geçmişimizi anımsamak hayal gücü gerektirir! Paul Ricoeur, sözü buradan devralarak psikolojiyi felsefi düşünceyle bütünleştirir. Kimlik, kendilik ve hafıza arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Hafızanın kişisel niteliğini vurgulayan üç özelliği olduğunu aktarır;

- Hafıza bütünüyle bireyseldir, 'benim anılarım sizinki ile bir değildir'
- Bilincin, geçmişle kökensel bağının olduğu yer hafızadır. Hafıza kişinin geçmişine dair izlenimlerinin geçmişidir ve bu şekilde kimliği oluşturur.
- Hafıza, zamana iki yönlü olarak bağlıdır; zamanda geçmişten geleceğe doğru akarken, yaşanan şimdiki zaman içinde gelecekte geçmişe yönelme. Ricoeur, Augustinus'tan alıntılar; '*zamanın geçişi, gelecekte şimdi yoluyla geçmiş içine gitmektir*' (Ricoeur 2000)

Anlamsal bellek ise, sözcüklerin anlamlarını, şiirlerin dizelerini, şarkıları, öyküleri ya da bir kentin planını, matematik denklemlerini, mantıksal doğruları veya geleceğe ilişkin olguları anımsadığımızın söylenebildiği durumlardaki 'anımsama' fiili kullanımlarını kapsar (Connerton 1992).

İşlemsel (örtük) bellek ise, söze dökülemeyen, ne olduğunu, ne zaman öğrendiğimizi bilmediğimiz, örtük bir bellektir. Nasıl okunacağına, nasıl yazılacağına, nasıl bisiklete binileceğine, nasıl bir öğretmene selam verileceğine ya da nasıl bir çocuğa sevgi gösterileceğine dair bir bellektir. Duygulanım ve davranım alışkanlıklarımız da bu bellekte yer alır. Filozofların bu belleğe 'alışkanlıklar belleği' dediğini aktarır (Connerton 1992). Örtük bellek, zihne kaydedilmesi için istemli çabaya ihtiyaç duymayan ama içine doğulan bir bellek türüdür.

Bireysel belleğin işleyişine baktığımızda, '*Bellek insanlara ne için gereklidir?*' sorusunu tekrar sorabiliriz. Alışkanlıklarımız, biriktirdiğimiz onca bilgi ve anılarımız bir arada bugünümüzü yapılandırır. Ama bugünümüz de, şu anda yaşadıklarımız, hissettiklerimiz ve düşündüklerimiz de geçmişten yeniden yapılandırmamıza ve anlamlandırmamıza yol açar. Belleğin geleceği nasıl şekillendireceğine bir yanıt da nörobilimcilerden gelir. Damasio ve arkadaşları (2000), öyküsel belleğin, duygusal nörobilişsel devreyi harekete geçirdiğini söyler. Hatırlamanın duygularla renklenmesi beynin yönetici işlevlerinden etkilenir. Benzer uyaranlardan sonra ortaya çıkan istenmeyen, hoş olmayan anıların yeniden yaşanır gibi olması yani geriye dönüş (flashback) yaşantıları buna örnektir ve duygular eşliğinde hatırlamak karar alma süreçlerini de etkiler. Bu durum bir örnek ile daha kolay

anlaşılabilir. Örneğin ırkçılığın, ayrımcılığın bellek kayıtları nedir ve duyguları nasıl etkiler, davranışları nasıl yönlendirir? Ülkemizde, Sevag Şahin Balıkçı askerlik görevini yaparken neden öldürülmüştür? (Agos 2012) Ondan sonra askere giden Ermeni gençler askerlik görevi sırasında neler hissetmektedir? Bu bilgi, bu bellek kaydı onların davranışlarını nasıl yönlendirmektedir?

Bellek, geçmişi ve bugünü yapılandırır. Bugün, geçmişi ve belleği yapılandırır. Geçmiş, bugünü ve belleği yapılandırır. Peki, bu sarmalda toplumsal bellek nasıl oluşur? Gökhan Yavuz Demir, Karl Jaspers'in Suçluluk Sorunu (2015) isimli kitabının arka sayfasına şunları yazmış:

'Geçmişimiz öyle kolayca kurtulabileceğimiz, yok saydığımızda ve unutmak istediğimizde bir duman halinde lambasına dönecek Alaaddin'in cini değildir. Geçmişimiz sadece tarih değil, bugününümüzün geleceğidir de...'

3. Toplumsal Belleğin İnşası

Tanınmış ve saygın Mısırologlardan Jan Assman (1997) *'toplumlar özimgelerini (kendilerini algılayış ve tanımlayışlarını) hayali olarak oluştururlar ve yarattıkları hatırlama kültürü ile bu imgeyi kuşaktan kuşağa iletirler. Ancak bunu çok farklı şekillerde yaparlar'* diyerek hatırlama, kimlik ve kültürel süreklilik arasındaki bağlantıyı inceler. Assman, bireysel belleğimizdeki bilgilerin ne kadarının ve ne süreyle saklanacağını ve nasıl organize edildiğinin bireyin kapasitesi ve eğilimlerinden çok, toplumsal ve kültürel çerçeveye belirlendiğini savunur.

Kolektif hafıza kavramını, Maurice Halbwachs'a borçluyuz. Halbwachs, *hafızanın toplumsal çerçeveleri* kavramını oluşturarak anımsamak için başkalarına ihtiyaç olduğunu söyler. Temel tezi; *'Asla tek başımıza anımsamayız'* şeklindedir. Ancak bireysel hafızamızın bu hafızadan türetilmediğini, bu hafızanın bizimkinden türetildiği savını öne sürer. Paul Ricouer, Halbwachs' a atıfta bulunarak *'Bir gruba mensup olmak denen bireysel deneyimin incelikli bir çözümlemesi başkalarından alınan eğitim sayesinde ki, bireysel hafıza kendi kendine vakıf olur..... Okul sıraları hafıza bakış açısının değişmesi için bulunmaz yerlerdir ...'* (2015).

Maurice Halbwachs, toplumsal bellek kavramını 1920'lerde ortaya atar ve College de France'da sosyoloji dersleri verdiği sırada 1944'te Naziler tarafından tutuklanır ve 1945'in Mart ayında Buchenwald Toplama Kampı'nda yaşamını yitirir. Halbwachs, bireylerin anılarını bir toplumsal gruba üyelik yoluyla edinebildiklerini, belleklerinde bir yerlere yerleştirebildiklerini ve anımsayabildiklerini ileri sürer. Uzak belleğin şekillenmesinde, yakın belleğin şekillenmesinin etkili olduğunu ve yakın belleğimize bir şeyleri kaydederken içinde bulunduğumuz grubun değer yargılarını esas aldığımızı hatırlatır (Connerton 1992, Assman 1997, Boyer ve Wertsch 2012). 10 Ekim 2015'teki Ankara katliamını düşünürsek, farklı siyasal aidiyetleri olan gruplar saldırıyı farklı şekillerde yorumlamışlardır. Sosyal medya hesapları incelendiğinde, bir grup saldırının terörü

destekleyenlere karşı yapıldığını savunurken, diğer grup barış arzusuyla bir araya gelen masum insanlara yönelik bir saldırı olarak belleklerine kaydetmektedir. Halbwachs, grupların bireylere içine anılarını yerleştirecekleri çerçeveler sunduğunu söyler. Yaşanılanlar belleğe bu çerçeve içinde kaydedilir ve gelecek kuşaklara da aktarılır. Bu aktarım kişilerin anlatılan, aktarılan deneyimlerinin anısı kadar yazılan, çizilen, törenleştirilen bellek aracılığıyla da olur. Bir sonraki kuşak geçmişte olan bitene dair bilgileri bir yandan dedelerinden dinler, bir yandan resmi tarihten okur, bir yandan da toplum içinde gelenek, görenek ve söylentilerle aktarılır. Belleği anısal, anlamsal ve örtük bellek olarak ayırsak da, geçmişe dair olanları hatırlamamız bu üç belleğin ortak çalışmaları ile olur. Bireysel belleğin, toplumca biçimlendirilmesi bazı şeyleri neden hatırlayıp, diğerlerini unuttuğumuzu ortaya çıkarır. Assman (1997) iki ayrı hatırlama biçimi olarak *iletişimsel* ve *kültürel bellekten* söz eder;

Kültürel Bellek: Geçmişin belli noktalarına yönelmiş, daha çok sembolik figürlerde yoğunlaşan bir kolektif bellek türüdür. Kültürel bellek, gerçek değil hatırlanan bellektir. Gerçek tarih önce hatırlanan tarihe sonra efsanelere dönüşür. Rutin törenler, gelenekler, görenekler, anıtlar, kutsal sayılan mezarlar gibi nesnelerle kültür devredilir ve aktarılır. Kültürel bellek sıklıkla örtük belleğe yerleşmiştir. Her yörenin halk oyunları oynanırken, kadınların ve erkeklerin toplumda nasıl dizildiğini, ne kadar temas ettiklerini, karşılıklı oynayıp oynamadıklarını da fark etmek mümkündür. Kültürel belleği aktaran her toplumda anlatıcılar da vardır. Örneğin dengbejerler, uzak zamanların, hatırlanmayan bir zamanın hikâyesini anlatırlar.

İletişimsel Bellek: İnsanın dil yeteneği ile başkaları ile etkileşimi belleğin oluşmasına katkıda bulunur. Eski toplumlarda çocukların eğitimi topluluğun en yaşlılarına verilirdi ve onların anlattıkları yeni kuşağın belleğine katkıda bulunurdu. İletişimsel bellek yakın geçmişe dair anıları kapsar. Kuşağa özgü bir bellektir. Tarihle bağlantılıdır ve zamanla yok olur, kişi çağdaşları ile paylaşır, sonrasında bir iki kuşağa aktarılır ve bir süre sonra ortadan yok olur. Eski Romalılar bu bellek için *saeculum* dedikleri seksen yılın yarısı, yani kırk yıllık bir ölçüyü kullanırlardı. Bir olaydan yaklaşık 40 yıl sonra, o olayı yetişkin olarak yaşamış kişilerin çoğu ölür. Son zamanlardaki sözlü tarih çalışmaları da bu olayı yaşamış kişilerin tanıklığına başvurur ve bu anlatılarca oluşturulan tarih biçimi gündelik yaşamın tarihi, halkın tarihi olarak da anılır.

4. Toplumsal Bellek, Tarih, Hakikat

Toplumsal bellek canlılığını çeşitli şekillerde korumaya çalışır. Mekânlar, mezarlar, anma törenleri, gelenekler... Toplumsal belleğe kaydedilen önemli travmalardan sonra ölüleri anma etkinlikleri hem fiilen varlığını sürdürür, hem de kültürde kendini gösterir. Örneğin 1963-1973 yılları arasında Vietnam Savaşı sonrasında ABD’de anma törenleri hep devam etmiş ve bir yandan da popüler sinemanın vazgeçilmez temalarından birisi Vietnam Savaşı’ndaki gazilerin kahramanlıkları olmuştur. Vietnam Savaşı’nın anıları sonraki kuşakların bellek kayıtlarına da yerleşmiş ve hep canlı tutulmuştur.

Toplumsal belleğin aktarılmasında mekân önemli bir işlev görür. Halbwachs örnek olarak Kudüs'ü verir. Her bir topluluk mekânı sahiplenir, kendine ilişkin anıları mekânlaştırır ve orada dini ritüellerini yerine getirir. Yahudiler Ağlama Duvarı ile, Hristiyanlar Kutsal Kabir Kilisesi ile ve Müslümanlar Mescid-i Aksa ile Kudüs'ün kendilerine ait olduğuna inanır ve dinlerin doğuşunu, yani kendi öykülerini mekânsallaştırırlar. Tarihçi Pierre Nora *'bellek konusunda bu kadar konuşmamızın nedeni, ondan geriye pek az şey kalmış olmasıdır; bellek mekanları yaratmak için istek duyarız çünkü artık bellek ortamları kalmamıştır'* der. Nora'ya göre bellek sürekli bir evrim halindedir ve manipülasyonlara yatkındır, ardı arkası gelmeyen deformasyonların farkında değildir (1989). Topluluk olarak hatırlama ve unutmaya eylemleri mekândan çok etkilenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi boyunca kutsal mekânlarından birisi Çanakkale Savaşı'nın geçtiği topraklar olmuştur. Buradaki 'meçhul asker' anıtlarının etrafında her yıl 18 Mart'ta törenler yapılmaktadır. 1915 yılının 18 Mart'ında başlayan Çanakkale Savaşı her zaman anılırken, 24 Nisan 1915' te başlayan Ermeni nüfusun bu topraklardan hemen hemen tamamen silinmesi üzerine hiç konuşulmamaktadır. Topluluklar hatırlamak istedikleri şeyler için anıtlar, mezarlar, kutsal alanlar düzenlerlerken, unutmak istedikleri şeylerin kültürde bıraktıkları izleri bile silmektedirler. 1914-1918 yılları arasında Anadolu'daki gayrimüslim azınlıkların yaşadığı şehirlerde, bölgelerde çıkan yangınlar örneğin 1916 Ankara Yangını ya da 1922 İzmir Yangını hakkında ancak bugünlerde yeniden konuşulabilmeye başlanmıştır (Esin ve Etöz 2015).

Bu görüşlerin bize söylediği en temel olgu, gerek bireysel, gerekse kolektif belleğin hiç bir zaman tam olarak 'gerçekliği' yansıtmadığı, bugünün etkisiyle ve kişinin mensup olduğu grubun çerçevesiyle şekillenebildiğidir. Tarihçilerin bazıları işi daha da ileri götürür ve kolektif belleğin tarih dışı olduğunu savunur. Novick (2000) tarihin 'tüm karmaşıklıkları çok yönlü bakış açısı ile ele alma istekliliği' ile kolektif belleğin 'basitleştirme', 'olayları adanmışlıkla tek bir açıdan görme' ve her türlü belirsizliğe tahammülsüzlük özelliklerini karşılaştırır:

'Tarihi bilinç, doğası gereği olayların tarihselliğine – şimdi değil de o zaman gerçekleşmiş olmasına- odaklanır. Bellek ise 'zamanın akışı' anlayışına sahip değildir; konuların geçmiş zamanda olma durumunu yadsır ve hala varlıklarını sürdürdüklerinde diretir. Kolektif bellek genel olarak gruba ilgili ebedi ve vazgeçilemez (ve genellikle de trajik) bazı gerçeklerin ifadesine inandırılmıştır. Bellek bir kez oluştuğunda, grup üyeleri için ebedi gerçek ve onun yanı sıra ebedi bir kimlik tanımlanmış olur.' (akt. Boyer ve Wertsch 2012)

Sonuç olarak bireysel ve toplumsal bellek birbirinden farklıdır, her ikisi de yanlışlıklara, manipülasyonlara açıktır desek de, asıl olarak yaşanan olaylar bireyin santral sinir sistemine yerleşir. Bireyler geçmişini anımsarken, içinde oldukları grubun inançlarından, değer yargılarından da etkilenirler, kitaplardan ya da 'Google' dan okuduklarından da... Bireylerin, toplumun ve kültürün yardımıyla hatırladığını ve kolektif anıları kendi sinir sistemlerinde taşıdıklarını söyleyebiliriz; deneyimlerimiz kendimizin geçmişinden, geleceğe dair düşlerinden ve ait olduğumuz topluluğun değer yargılarından etkilenir.

Barış süreçlerinde insanların en önemli gereksiniminin hakikat ve adalet olduğuna dair bu kitapta birçok yazı okudunuz, okuyacaksınız. Bu durumda hakikati oluşturmak nasıl mümkün olacak? Gruplar kendi algıları çerçevesinde hatırlıyorsa, bireylerin hatırlamalarını deneyimleri kadar toplumsal çerçeve de ortaya çıkarıyorsa, tarihi kazananlar yazıyorsa barış için gerekli olan hakikat nasıl inşa edilebilir? Geçmişle hesaplaşmak, geçmişle yüzleşmek nasıl mümkün olacaktır?

‘Mutlak bir hakikat var mıdır?’ sorusuna tarihçilerin ve bazı sığ postmodernist çevrelerin karşı çıkmasına itiraz eden Terry Eagleton, ‘bu balık biraz bayat’ dediğimiz zaman balığın biraz bayat olduğunu ve balığın birimiz için bayat, öbürü için taze olamayacağını söyler. Ancak mutlak hakikatin zamandan ve değişimden arındırılmamış olduğunu, bazı hakikatlerin zamanla doğru olmaktan çıkabileceğini de söyler. Eagleton’a göre asıl sorun hakikate nasıl ulaşılacağıdır:

‘Sözsüz ya da formel olmayan bilgi düzeyinde, tarihin nasıl olduğunu yoksullar onları yönetenlerden daha iyi bilir’ (Eagleton 2003).

Bir olayın doğrudan etkilenenleri, olaya dair daha nesnel şeyler söylerler. Berntsen ve Thomsen 2005 yılında, 1940’da Danimarka’nın Nazilerce işgali üzerine 145 kişiye o günlere dair bellek kayıtlarını sorarlar; direniş hareketinde olanların diğerlerine göre daha canlı ve gerçeğe uygun anılar bildirdiğini saptamışlardır. Örneğin belirli bir gündeki havanın nasıl olduğunu direnişçiler daha doğru hatırlıyorlardır. Curci ve Luminet 2006 yılında 11 Eylül olaylarına dair altı ayrı ülkeden insanları olayla ilgili anıların doğruluğu, kalıcılığı ve özneliği açısından değerlendirdiklerinde, Amerikalılarda araştırılan hatırlama özelliklerinin hepsinin daha yüksek olduğunu fark etmişlerdir ve olayın ilk yaşandığı anda etkilenenlerin daha kalıcı ve gerçeğe yakın hafıza kayıtları oluşturduğunu gözlemişlerdir. Bu durum, olay yakınında olmak kadar, nörobiyolojik açıdan düşünürsek, işleyen bellekten uzun süreli belleğe kaydı arttıran belirleyici olabilir. Ayrıca, olayı takip eden günlerde olayla ilgili uyarılara maruz kalmak, olay üzerine konuşmak, yazmak ya da düşünmek de etkili olabilir. Bu durumda hakikati aramak için uzakta olanlara değil, zenginlere ve resmi tarih yazıcılarına değil, olayı doğrudan deneyimleyenlere, olayın mağdur ettiklerine bakmamız gerekir.

5. Deneyim ve Tanıklık

Birinci Dünya Savaşı’ndan, İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan zaman içinde cephedeki askerler derin bir sessizlik içindedir. Walter Benjamin insanların cephelerden döndükten sonra dilsizleştiklerini, çünkü savaşın sonuçları karşısında, anlatıyı doğuran deneyimlerin tükendiği için, anlatının da tükendiğini öne sürer (Benjamin 1993). ‘Uygar’ Avrupa’nın tüm ülkelerinden gelen genç erkekler savaşın dehşeti karşısında dilsizleşmiştir. Ancak bu dilsizleşme süreci, Birinci Dünya Savaşı’nın insanlık dışı yöntemleri ile insanların hesaplaşamamasına yol açar ve hesaplaşamayan ve yüzleşilemeyen geçmiş çok daha şiddetli bir şekilde tekrarlar. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, savaş

kentlere taşınır ve Avrupa'da Yahudi, Çingene, komünist, eşcinsel, zihinsel özürlü avı başlar; toplama kampları, depolar, yakılan bedenler gündeme gelir.

Primo Levi'nin Auschwitz ile ilgili tanıklıkları Nazilerin zulmüne ışık tutmuştur. Kendi deyişiyle oradan çıktıktan sonra '*Konuşmamak imkânsızdır, o kadar!*' Agamben (1999), tanıklık üzerine yazdıklarında toplama kamplarından kurtulan kişilerin tanıklık için kurtulduklarını söyler. Ancak kurtulup hayatta kalanlar öte yandan tanıklık etmesi olanaksız bir şeye tanıklık etmişlerdir. Kurtulanan istediği tanıklığına değer verilmesidir. Agamben, '*Auschwitz'in çıkmazı aslında tam da tarihsel bilginin çıkmazıdır: olgular ile gerçeğin, doğrulama ile kavrayışın örtüşmemesidir.*' der. Ancak Agamben devam eder: Auschwitz'den sağ çıkmayı becerenlerin 'günahları' olduğu muhakkaktır; onlar sağ kalmayı sağlayacak şeyler yapmışlardır; bunları anlatamayabilirler, anımsamak istemeyebilirler. Latin Amerika'nın önemli edebiyat ve kültür eleştirmenlerinden Beatriz Sarlo '*Toplama kampının hakikati sistematik kitle ölümleridir ve sadece bu kaderden kurtulabilenler konuşabilir: konuşan özne kendisi özne olmayı seçmemiştir, metin dışı koşullarca seçilmiştir. Öldürülmeyenler toplama kampının tamamını anlatamazlar, konuşurlar, çünkü onların yerine başkaları ölmüştür. Ben kurbandım diyebilececek durumda olan kurban aslında saf bir kurban değildir.*' der (Sarlo 2005).

Ancak tüm tanıklıkları topladığımızda sonuç aynıdır; ilk çember kendilerini üst-insan olarak kabul eden Nazilerin, alt-insan olarak kabul ettikleri Yahudileri toplamasıdır, hiç bir sorumluluk itirafı bu çemberin dışına çıkmayı sağlamaz. Arendt '*kötülüğün ürktücü, telaffuz edilemez ve tahayyül edilemez sıradanlığı*' dersinde kabulün ilk sorumluluk olduğunu anlatır. Arendt şiddet üzerine yazılarında devam eder:

'Savaşın hâlâ bizimle olmasının başlıca nedeni, ne insan türünün gizli ölüm istenci, ne bastırılmaya gelmeyen bir saldırganlık dürtüsü, ne de (daha inandırıcı olsa da) silahsızlanmanın içerdiği ciddi toplumsal ve iktisadi dengelerdir. Savaşların hâlâ varolmasının nedenini, uluslararası ilişkilerde savaşın yerine siyasal sahnede bir nihai hakemin ortaya çıkmamış olmasında aramak gerekir. Hobbes 'kılıç olmadan sözleşmeler, sözden başka bir anlam taşımaz' derken haksız mıdır?' (1997)

Arendt, kılıca ihtiyaç duyulmasının nedeninin adalet arayışı olduğunu söyler. Adalet için gerekli olan da hakikattir. " ve '*neden oldu?*' sorularını yanıtlamak için uğraşmaya başladığımız zaman, adaleti sağlamak için çabaladığımız zaman, eşitsizlikleri giderip, ayrımcılığa karşı koyduğumuz zaman, mağdurları tazmin etmeye giriştiğimiz zaman, barış gelecektir.

Pek çok dini, etnik ve ulusal grup, eski zaferleri kutlamak ve yeniden canlandırmak için her yıl bağımsızlık günleri ve askeri başarılarla ilgili kutlamalar yaparlar. İç grup, tarihin olumlu yönlerini anımsamak ister. Ülkemizin düşmandan temizlenişi 'Gazi' antep'ten 'Şanlı' urfa'ya her yerde sahne bulur. Oysa etnik gruplar ve azınlıklar on yıllar, yüzyıllar önce olmuş trajedileri hatırlarlar. '*Yahudiler Nazi Soykırımı'nı, Ermeniler Büyük Felaket'i, Akadyalıları 1755'te Doğu Kanada'dan kovulmalarını ve Filistinliler Nekbet'i her yıl anarlar*' der Blatz ve Ross (Boyer ve Weschter 2012 içinde).

6. Geçmişle Hesaplaşmadan Barış Olmaz

‘Hepimizin yapılanlar hakkında hesap sorarak, hesap vererek, birbirimizin geçmişleri ve kimlikleri hakkındaki öykülere inanarak ya da inanmaksızın, birbirimizi tanıdığımızı söyleyebiliriz.’

Paul Connerton

Psikiyatristler, barış süreçlerine nasıl katkıda bulunabilirler sorusunun somut yanıtı, ünlü psikiyatr ve felsefeci Karl Jaspers’ta hayat bulur. İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminin hemen ardından Jaspers, Heidelberg Üniversitesi’nde geçmişe ilişkin siyasal sessizliğin hâkim olduğu bir dönemde dersler ve konferanslar verir. Bu konferans notlarından yazdığı ‘Suçluluk Sorunu’ kitabının (2015) önsözünde şunları yazar;

‘Bir Alman olarak, Almanlar arasındaki açıklık ve fikir birliğini teşvik etmek, insan olarak diğer insanlarla birlikte hakikat için gösterdiğimiz çabaya iştirak etmek arzusundayım.’

Bu eşsiz cümlesi ile başlayan kitabında Jaspers, savaştan hemen sonraki bir dönemde, soykırımın ağırlığı üstüne düşmüş bir ulusun suçluluk hissi üzerine konuşarak, diğer insanlarla bir arada **‘hakikat’** arayışının peşine düşmektedir. Jaspers, konferanslarına,

‘Birbirimizle konuşmayı öğrenmek istiyoruz. Bu da kendi fikrimizi tekrarlamak arzusunda olmamamız, ötekinin ne düşündüğünü dinlememiz anlamına gelir. Yalnız bir bağlam çerçevesinde düşünüp taşınmak, gerekçelere kulak vermek, yeni bir görüşü benimsemeye hazır olmak istiyoruz. İçten içe kendimizi ötekinin yerine koymak istiyoruz. Çelişik olan içinde ortak olanı kavramak, katılmayan görüşlerin, sohbetin ümitsizce sona ermesine yol açacak şekilde alelacele sabitlenmesinden daha önemlidir’ diyerek başlar.

Jaspers, böylelikle daha ilk cümlelerde hakikat arayışı için ötekini dinlemek gerektiğini, kendi fikrini dayatmamak gerektiğini, hakikatin ancak ötekini dinleyerek kavranabileceğini bize anlatır. Böylelikle kanlı 20. yüzyılın pogromları, soykırımları ile nasıl hesaplaşılabileceğinin yöntemi üzerine de konuşmuş olur.

‘Sorulmaması gereken hiç bir soru, korunacak tercihe şayan ve doğal görünen hiçbir şey, hiç bir duygu, hayatımızı sürdürmeyi katlanır kılan hiçbir yalan yoktur. Ne var ki, meydan okuyan, temellendirilmemiş, üzerinde pek düşünülmeden alınmış kararlar vasıtasıyla terbiyesizce başkasına karşı çıkmaya izin verilmemeli. Birbirimize aidiz; birbirimizle sohbet ederken ortak bir sorunumuz olduğunu hissetmeliyiz.’

Geçmişle hesaplaşmak ve yapılanların sorumluluğunu alabilmek için meselenin nasıl ele alınabileceğine dair de yol gösterir. Temellendirilmemiş, meydan okuyan düşüncelere karşı çıkmak gerektiğini söyleyerek ‘Hakikati Araştırma Komisyonları’nın nasıl çalışması gerektiğine katkıda bulunur. Karl Jaspers,

‘Görünüşe göre, haklılık kazandıran şey başarıdır. Üstte yüzenin hakikate yakın olduğu sanılır. Başarısız olanlara, güçsüz olanlara, olayların altında ezilenlere karşı takınılan körlüğü beraberce getirdiği derin adaletsizlik burada yatar’

diyerek, geçmişle hesaplaşmanın temel noktalarından birinin altını çizer. Güçlünün değil mağdurun yanında durmak geçmişle hesaplaşma eyleminin uygulanabilirliği için

esastır. Çünkü vahşet ve şiddet olaylarının kurbanlarının düşürüldüğü güçsüz konum, seslerini ve tanıklıklarını duymaya engel bir vasat oluşturmaktadır. Bu kitabın izleyen bölümlerinde, barışı gerçekleştirmek için gereken hakikat arayışının ve hakikati oluşturmak için bildiğimiz yakın tarihli hakikat komisyonları ele alınacaktır.

Jaspers, savaştan hemen sonra Almanların suçluluk nedeniyle yaptıkları ile hesaplaşmadan derine gömmelerini engellemek için yazmaya ve konuşmaya başlamıştır. Yazdıkları geçmişle hesaplaşmanın nasıl yapılabileceğine ve yöntemine dair de çok şey içerir. Jaspers'ın fikirleri Adorno, Arendt gibi ünlü Alman düşünürleri etkiler. Nürnberg Mahkemeleri yönetsel açıdan çokça eleştiriyi hak etse bile –Jaspers, ‘galiplerin mahkemesinde yargılanmayı kabul edilemez bulmuştur (Sezer 2015)- toplumlar arasında uzlaşmanın sağlanması yönünde önemli bir adımdır.

Judith Butler (2009), başkalarının hayatını kayıp ya da incinmiş (kaybedilebilir ya da incinebilir) hayatlar olarak kavıyor ya da kavrayamıyor oluşumuza yol açan tepkilerin siyaseten belirlendiğini öne sürer. Kimlerin yasının tutulabildiğini sorar ve ötekini anlamamız yolunda bir adım atar:

‘...savaş ya da günümüzdeki savaşlar insan hayatlarını, savunmaya, değer vermeye ve öldüklerinde yasını tutmaya değer hayatlarla, pek de değerli ve tanınır olmayan, aslında yası tutulabilir olmayan hayatlar olmak üzere ikiye ayırma girişimine bel bağlıyor ve bu yaklaşımı bizzat sürekli kılıyorsa, yası tutulmayan hayatların kaybının, kendi hayatlarının tam olarak ve anlamlı bir şekilde hayattan sayılmadığını anlayanlar tarafında muazzam bir öfkeye neden olacağına şüphe yok.’

Butler, Jaspers'dan devamla suçluluk duygusunun, insanın belirli eylemler için sorumluluk üstlenme yetisini getirdiğini söyler. Bu sorumluluk hissi nedeniyle geçmişimizle yüzleşme cesaretini göstermemiz gerekir. ‘Yüzleşme faaliyeti bir hafıza çalışmasıdır’ diyen Paker (2013), psikopolitik bir perspektiften bakarak travma/çatışmalarla yüklü bir tarihsel/politik anlaşmazlığı/husumeti savaş yerine barışçıl olarak çözmek için gereken aşamaları şu şekilde yapılandırmaktadır:

1. Aktif silahlı bir çatışma ve şiddet ortamının sona ererek güven ve güvenliğin sağlanması.
2. İki tarafın birbirini eşdeğer olarak görmesi ve birbirine saygı duyması.
3. ‘Ne, ne zaman, nasıl, neden olmuştur? Failler ve mağdurlar kimlerdir?’ sorularını cevaplayacak şekilde bilgi ve hafıza ya da hakikatin ortaya çıkarılması.
4. Yüzleşmenin duygusal boyutunun ortaya çıkarılması ve ötekini anlamak ve duygudaşlık inşa edebilmek için insani temas.
5. Neler olduğuna dair bilgilenmek ve mağdurla duygudaşlık geliştirmenin ötesinde, yüzleşmeden çıkarılacak anlamlar çıkarabilmek.
6. Özür ve bağışlanma talebi: mağduriyetler tanınıp, mağdurlar onarılmadıkça mağdurlar açısından travma döngüsü kapanmaz, travmatik geçmiş bugünde yeniden yaşanmaya devam eder. Samimi ve resmi bir özrü sayesinde travmatik geçmiş, gerçekten geçmiş ve tamamlanmış sayılabilir.

7. Tazminat: Verilen zararın sorumluluğunun üstlenildiğini ve mağdurun travma öncesi eski haline dönmesinin önemsendiğinin gösterilmesinin sembolik bir yoludur.
8. Tamirat: Mağdurların rehabilitasyonu ve kolektif düzeyde sembolik araçlarla, -örneğin katillerin isminin caddelere, kışlalara verilmesinden vazgeçilmesi gibi- toplumun onarılması.
9. Hakların yeniden tanımlanması ve yasal düzenlemeler ile eşitlikçi, barışçıl bir uzlaşa geliştirilmesi.
10. Yeniden ilişkilendirme ve sosyal adalet.

Geçmişle yüzleşmek ve hafızayı ortaya çıkarmak barış yolunun önemli olmazsa olmaz adımlarından birisidir. Ancak büyük bir özen ve iyi bir yapılanma gerektirir. Mithat Sancar (2007), geçmişle hesaplaşma konusunda ülkemizde yayınlanan en kapsamlı kitaplardan birisinin yazarı olarak geçmişle hesaplaşırken, geçmişin işlenmesinden söz eder. Geçmişin işlenmesinin, geçmişte yaşananların, özellikle de ağır suç ve ihlal fillerin, bunları mümkün kılan şartların, yapıların, mekanizmaların ve bunların sorumlularının belirlenmesini ifade ettiğini ve geçmişin işlenmesinin ilk ve en önemli amacı hakikati ortaya çıkarmak olduğunu öne sürer ve devam eder;

‘Özgür kamusal tartışmanın hedefi, olayların oluş biçimi ve nitelenmesi konusunda tam bir mutabakata varmak değil, olayların taraflarının birbirlerini anlamayı, birbirlerinin acısına bakmayı ve yası çatışma nedeni değil, barış içinde birlikte yaşama kaynağı haline getirecek bir paylaşımı öğrenmelerini teşvik etmektir. ‘Öteki’nin anlatısını kayıtsız şartsız doğru kabul etmek değil, o anlatının meşruluğunu kabullenmeye ve onu dinlemeye açık olmak yönünde atılabilecek en önemli adımdır. Geçmişin işlenmesi konusunda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, bu bağlamdaki faaliyetlerin, bir iç savaş ya da etnik gerilim nedeniyle parçalanmış aşırı kutuplaşmış toplumlarda, karşılıklı önyargıların, nefret duygularının ve intikam isteklerinin tarihsel nedenlerini masaya yatırmak ve bunların aşılması konusunda yöntemleri aramak zorunda olduğudur. Ancak bu yöntemlerin yeniden toplum haline gelmeyi veya toplumsal bütünleşmeyi sağlamalarının, acıyı ve mağdurluğu tek yanlı bir biçimde mutlaklaştıran değil, ortaklaştıran bir dil üzerine inşa edilmelerine bağlı olduğunu da akıldan çıkarmamak gerekir.’

Bu yazı, kendi bireysel hafızamıza kayıtlı olan bilgilerin kendi perspektifimizden, kendimizi ait hissettiğimiz topluluğun ve eğitimini aldığımız devletin resmi tarihiyle bütünleşmiş olduğunu, yani nesnellikten uzak ve güvenilmez olduğunu ve ‘hakikat’ olmadığını, hakikatin ancak olayın doğrudan etkilenenlerinin, duyuşal belleklerinin şiddetli etkisiyle çarpıcı şekilde kaydettikleri travmatik belleklerinden süzülerek gelenleri saygıyla ve eşdeğerlikle dinleyerek ortak bir toplumsal hakikat oluşturulabileceğini ve barış yolunun olmazsa olmazının ötekilerin ‘kırılgan hayat’larını anlamak olduğunun altını çizme gayesiyle kaleme alınmıştır.

Anlamak hatırlamaktan daha önemlidir, her ne kadar anlamak için mutlaka hatırlamak gerekse de...

Susan Sontag

Kaynaklar

- Agamben G (1999) Tanık ve Arşiv. Auschwitz'den Artakalanlar (Çev. Aİ Başgöl). Dipnot Yayınları, Ankara.
- Agos (2012) Sevag için adalet çağrısı. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/565/sevag-icin-adalet-cagrisi> adresinden 25.09.2015 tarihinde indirilmiştir
- Anderson B (2007) Hayali Cemaatler (Çev. İ Savaşır). İstanbul, Metis Yayınları.
- Arendt H (1997) Şiddet Üzerine (Çev. B Peker). İstanbul, İletişim Yayınları.
- Assman J (1997) Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik (Çev. A Tekin, 2001). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Barnes J (2013) Bir Son Duygusu (Çev. SR Kırkoğlu). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Bayer P, Wertsch JW (2012) Zihinde ve Kültürde Bellek (Çev. YA Dalar, 2015). İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Benjamin W (1993) Son Bakışta Aşk. Walter Benjamin'den Seçme Yazılar (Çev. N Gürbilek). İstanbul, Metis yayınları.
- Berntsen D, Thomsen DK (2005) Personal memories for remote historical events: accuracy and clarity of flashbulb memories related to World War II. *J Exp Psychol Gen*, 134: 242-257.
- Bion WR (1961) Toplulukların Dinamiği. *Bensizbiz: Topluluk Zihniyetlerinin Psikanalizi* (Ed. B Habip, 2002). İstanbul, İthaki Yayınları, Psikanaliz Gündemi.
- Butler J (2009) Savaş Tipleri (Çev. Ş Öztürk, 2015). İstanbul, YKY yayınları.
- Cansever E. Sera Otel 2.11.2015 tarihinde <http://menzilibazı.blogspot.com.tr/2013/01/sera-oteli-cansever.html#sthash.Vzjqhn9Y.dpuf> sayfasından indirilmiştir.
- Connerton P (1992) Toplumlar Nasıl Anımsar? (Çev. A Şenel, 1999). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Damasio AR, Grabowski TJ, Bechara A ve ark. (2000) Subcortical and cortical brain activity during the feeling of self generated emotions. *Nature Neurosci*, 3:1049-1056.
- Eagleton T (2003) Kuramdan sonra (Çev. U Abacı, 2004). İstanbul, Literatür Yayınları.
- Esin T, Etöz Z (2015) 1916 Ankara Yangını: Felaketin mantığı. İstanbul, 1. Baskı, İletişim Yayınları.
- Feldman RS. (1996) *Understanding Psychology*. 4. Baskı, New York, Mc Graw Hill.
- Gellner E (1983) *Nations and nationalism*. Londra, Oxford, Blackwell Books.
- Gürle M (2013) *Aşyan Dergisi*, 9: 7-8. <http://www.joomag.com/magazine/aşyan-dergisi/0414151001408823659?page=8> adresinden 1.11.2015 tarihinde indirilmiştir.
- Jaspers K (2015) Suçluluk Sorunu Almanya'nın Siyasal Sorumluluğu Üzerine (Çev. AE Zeybekoğlu). İstanbul, İthaki Yayınevi.
- Levi P (1996) Bunlarda mı insan? (Çev. Z Selimoğlu). İstanbul, Can Yayınları.
- Nora P (1989) Between memory and history: Les lieux de memorie. *Representations*, 26: 7-25.
- Novick P (2000) *The Holocaust in American life*. Boston, Mariner Books.
- Paker M (2013) Yüzleşmenin Psiko-politiği. Bir daha asla! Geçmişle Yüzleşme ve Özü (Ed. A Günel, Ö Özengi). İstanbul, İletişim yayınları, s. 185-204.
- Ricoeur P (2000) Hafıza, Tarih, Unutuş (Çev. ME Özcan, 2010). İstanbul, Metis Yayınları.
- Sancar M (2007) Geçmişle Hesaplaşma - Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sarlo B (2005) Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma (Çev. PB Charum, D Ekinci, 2012). İstanbul, Metis Yayınları.
- Sezer D (2015) Soykırım, geçmişle yüzleşme sorumluluk: Raphael Lemkin, Karl Jaspers, Hannah Arendt. *Toplum ve Bilim*, 132: 7-32.
- Volkan V, Itzkowitz N (1994) Türkler ve Yunanlılar - Çatışan Komşular (Çev. B Büyükkal, 2002). İstanbul, Bağlam Yayıncılık.

Barişa Giden Yolda Hakikat ve Hafıza: Güney Afrika ve Arjantin Deneyimleri

Esin Gülsen

Bariş denilince, yaygın olarak müzakere, silahsızlanma, ateşkes gibi bariş süreçlerinin önemli ancak tek başına yetersiz kalan aşamaları düşünülür. Ancak barişi, dar anlamıyla bir siyasi uzlaşma sürecinden ziyade uzun vadeli bir toplumsal dönüşüm olarak ele almak daha doğru olur. Geniş anlamda bariş, yalnızca çatışan tarafların müzakere veya anlaşma yoluyla uzlaşmasından ibaret değildir. Benzer şekilde, savaş da sadece devletlerarası ya da farklı etnik, dini, siyasi gruplar arası çatışmaları ifade etmez; askeri diktatörlük dönemleri gibi devletin muhalefete yoğun şiddet ve baskı uyguladığı, toplumun dost ve düşman olarak ikiye bölündüğü durumları da savaş olarak adlandırabiliriz. Dolayısıyla, her türlü iç savaş, devletlerarası savaş, diktatörlük dönemleri veya askeri yönetimler sonrası geçiş dönemlerinde toplumsal barişin nasıl sağlanacağı sorusu gündeme gelir.

Kalıcı bir toplumsal barişten söz ederken, bu barişin nasıl, hangi mekanizmalarla sağlanabileceğine dair deneyimler yol göstericidir. Dünyadaki deneyimlere baktığımızda, toplumsal barişin kalıcı ve istikrarlı olmasının, geçmişle yüzleşmenin ve hesaplaşmanın kapsamına, derinliğine bağılı olduğı görülür. Bu yazıda, bariş süreçlerinde hakikat ve hafızanın, en az bariş anlaşmaları, müzakereler kadar, hatta onlardan daha gerekli olduğı düşüncesinden hareketle, çok farklı dersler sunan çeşitli dünya örnekleri içerisinde, bu bağlamda zengin bir deneyim sunan Güney Afrika ve Arjantin örnekleri ele alınacaktır.

Bariş Süreçlerinde Hakikat ve Hafıza

Teknik bir süreç olmaktan ziyade toplumsal bir dönüşüm meselesi olarak ele alınması gereken bariş süreçleri, basit bir şekilde siyasi uzlaşma veya normalleşmeyle özdeşleştirilemez (Üstündağ 2014). Bariş süreçleri müzakere, arabuluculuk, anlaşma gibi aşamaları da kapsamına karşılık, bunlar nihai aşamanın ancak başlangıcı olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bir bariş süreci, müzakere ya da bariş anlaşmalarının çok ötesinde bir süreç ve türlü belirsizlikler, engeller ve olasılıklarla dolu zorlu bir yoldur (Fisas 2011). Savaş sonrası imzalanmış bariş anlaşmalarında genellikle silahsızlanma, anayasal değışiklikler, azınlık haklarının korunması gibi maddeler bulunur. Ancak, bunlar önemli ve acil konular olmasına karşın, geçmişte birbirine şiddet uygulamış veya birbirinden nefret eden toplulukların nasıl bir arada yaşayacağı konusunu, yani toplumsal mutabakat sorununu

çoğu zaman göz ardı eder (Çelik 2014). Çatışmaların sona erdirilmesi sürecinde doğrudan şiddetin sona erdirilmesi ön planda tutulurken, kalıcı ve istikrarlı bir barış için gerekli olan gruplar arası ve devlet ve gruplar arasındaki ilişkiler es geçilir, yapısal şiddetin kaynağını ortadan kaldırmaya dönük pek fazla çalışma yapılmaz. Oysaki “bu tür çalışmalar kırılğan barış süreçlerinin kalıcı olup olmayacağının işaretini verirler. Bu yüzden de en az müzakereler ve anayasal değişimler kadar önemlidirler” (Çelik 2014). Silahlı taraflar arasında imzalanan ve siyasi uzlaşma ile sınırlı kalan barış anlaşmaları, toplumsal sorunların temeline inmedikleri için toplumsal barışı sağlamak yerine bazen bu barış ve bütünlüğün sağlanmasına engel bile olabilirler (Sancar 2014).

Barışın, belli bir anda elde edilen bir şey olmaktan öte, uzun vadeli bir süreç olarak düşünülmesi, barışın bir mücadele alanı olarak kurgulanmasına da olanak verir. Üstündağ, barışı, “ezenler ve ezilenler, farklı siyasi tahayyüller, farklı bilme ve deneyimleme biçimleri” arasında bir mücadele olarak tanımlar. Yeni mücadele alanlarının yaratıldığı bu süreçte, yeni çatışma ve uzlaşma alanları oluşturulurken, toplum ve devlet, özne ve nesne de yeniden kurgulanır (Üstündağ 2014). Bu süreçte neyin nasıl kurgulandığı, neyin hatırlanıp neyin unutulduğu çok kritiktir zira “barış sürecinde atılan adımların tamamı, şiddet kullanma ve yasa yapma gücünün tekrar devlet elinde tekelleşmesini, savaş sırasında çoğullaşmış tarih anlatıları ve hafıza biçimlerinin ‘ötekileştirilmiş’ olanları da içererek, tekillleştirilmesini ve yasa dışı kalmış alanların kapitalist ilişkilere açılarak tekinleşmesini içerir” (Üstündağ 2014).

Bu anlamda, barış için verilen mücadele, aynı zamanda mağdurlar açısından unutmaya karşı hatırlamanın, kolektif hafızanın ve hakikatin mücadelesidir. Hakikat ve adalet talepleri karşılanmadan barış mümkün değildir. Bugüne kadar pek çok farklı ülkede, unutarak ya da hatırlayarak barışma seçeneklerinden biri seçilmiştir. Fakat deneyimler göstermektedir ki, unutilan, daha doğrusu unutilmaya, unutturulmaya ve bastırılmaya çalışılan, yıllar sonra da olsa daima gün yüzüne çıkar ve kalıcı bir barış için öncelikle hatırlamaktan başka çaremiz yoktur. Barış mücadelesinde, mağdurların ve ezilenlerin elindeki en önemli güç, devletin resmi hafızasına karşı kolektif hafızayı canlandırmak ve korumaktır. Mağdurların kolektif hafızası, karşılarında bir fail olarak duran devletin resmi hafızasını ve meşruiyetini tehdit ederken, unutilması ve hatırlanması gerekenler olarak dayatılanları da tersyüz edebilir (Uçarlar 2015). Resmi tarih anlatısından bambaşka bir geçmiş anlatısı oluşturabilir, bugünün ezenleri meşruluğunu ve itibarını kaybederken, mağlup ve mağdur olanlar bir zamanların gerçek muzafferleri olarak görünebilir (Assman 2001). Connerton’a göre, yurttaşların devlet erkine karşı savaşımı, “zorla unutturmaya karşı belleklerini savunma savaşımı”dır ve yok olmaktan kurtulan insanlar sadece kendilerini kurtarmazlar, aynı zamanda yaşananların tanığı olarak bu tanıklıkları sonraki kuşaklara aktarırlar (Connerton 1999). Mağdurların kolektif hafızasında, olan biten basit bir şekilde hatırlanmaz çünkü hafıza yeniden kurmaya dayalıdır. Geçmiş ve gelecek hafızada yeniden örgütlenir ve toplumun hangi gerçekliğe dayalı hareket edeceği buna göre belirlenir (Sancar 2014). Geçmiş, yeniden kurma işlemine dayanan bellekte aynı kalmaz, sürekli hareket halindedir ve şimdiki zamanın değişken ilişkileri içinde

tekrar tekrar örgütlenir (Assmann 2001). Bu nedenle hatırlamak ya da unutmak ve neyi hatırlayıp neyi unutacağımızla, neyi nasıl hatırladığımızla ilgili mücadele, yani hafıza mücadelesi barış sürecinin en belirleyici parçalarından biridir.

Hatırlamak kadar neden ve nasıl hatırladığımız da önemlidir. Hatırlamanın öncelikli amaçlarından biri, mağdurların geçmişte yaşanan olayların travmatik etkilerinden kurtulması ve özgürleşmesidir. Fakat bu anlamda hatırlamayı sadece bireysel bir sağaltım mekanizması olarak düşünemeyiz. Sancar'ın vurguladığı gibi, "hatırlama, restoratif bir eylem olmanın ötesinde, her türlü baskıya rağmen gerçekleştirilen kurucu bir siyasal eylem, bir 'karşı hafıza'dır aynı zamanda" (Sancar 2014). Hatırlamanın, toplumsal ve bireysel anlamda en kritik rolünün geçmişle yüzleşme olduğunu söyleyebiliriz. Geçmişle hesaplaşmada önemli olan, geçmişin ve geçmişte yaşanan şiddetin, zulmün aydınlatılması, mağduriyetlerin açığa çıkarılması, telafi ve tazmin edilmesi, failerin yargılanması yoluyla geçmişle yüzleşmektir. Bu açıdan hatırlama geçmişle yüzleşmenin gerçekleşebilmesi açısından belirleyicidir (Sancar 2014). Geçmişle hesaplaşma, toplumsal barışın yeniden kurulmasını hedefler. İç savaş ya da çatışma durumları kadar, diktatörlük rejimleri de toplumsal bölünmelerle sonuçlanır ve böylesi toplumlarda mağdur ve failer arasında ciddi bölünmeler yaşanır (Sancar 2014). Bu bölünmelerin aşılabilmesi ve yeniden bir toplumsal bütünleşme için geçmişle hesaplaşma elzemdir.

Geçmişle hesaplaşma ve toplumsal barış sürecinde, bir diğer belirleyici unsur hakikatlerin ortaya çıkarılmasıdır. Hakikatlerin açıklanması, herkesçe bilinmesi mağdurlar açısından oldukça önemlidir çünkü mağdurlar yaşadıklarına bazen kendileri bile inanamazken, kimsenin de gerçek olamayacak ölçüdeki vahşete inanamayacağını düşünür. Hakikatlerin ortaya çıkması, mağdurların hem kendilerine hem de birlikte yaşadıkları, yaşamak zorunda oldukları insanlara yeniden inanmalarını sağlayabilir. Bu sadece psikolojik bir mesele değildir; siyasal ve toplumsal bir boyutu da vardır. Dolayısıyla, hakikatlerin resmi düzeyde kabulü ile barışçıl toplumsal ilişkiler arasında doğrusal bir bağ mevcuttur (Uçarlar 2015). Hakikatin ortaya çıkarılmasıyla mağdurların acıları tanınır, bu tanımayla birlikte mağdurlar için toplumla onurlu bir özne olarak bütünleşme imkânı doğar (Sancar 2014). Barış süreçlerinde ağır insan hakları ihlallerinin ortaya çıkarılması için verilen mücadele, aynı zamanda bir insan hakkı olarak hakikat hakkı için verilen mücadeledir. Mağdurların hakikat hakkı açısından, gerçeklerin ortaya çıkarılması ve hakikatin eksiksiz bir şekilde kamuoyu ile paylaşılması, kayıpların bulunması için gerekli araştırmaların yapılması, sorumlulukları kabul ederek kamuoyundan özür dilenmesi gibi tedbirler önemlidir (Uçarlar 2015).

Hakikat arayışı, Güney Afrika, Arjantin, Guatemala gibi pek çok örnekte görüldüğü üzere, halkların barış sürecine dahil olmasının en önemli yöntemlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır (Üstündağ 2014). Hakikatin ne olduğuna dair önemli tartışmalar bulunmakla birlikte, burada hakikatin sadece olgusal hakikatle ya da nesnel gerçeklikle sınırlı olmadığını belirtmek adına farklı hakikat türlerinden kısaca bahsedelim. Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, nihai raporunda dört farklı hakikat tanımı yapar. Bunların birincisi, objektif veya gerçek hakikattir. Bu hakikat türünün önemi,

insanların “bilmediklerini” iddia etmelerini imkânsız hale getirmektir. İkincisi, kişisel hakikat veya anlatılan hakikattir. Mağdurların ve failerin kendi deneyim anlatıları bu hakikat türüne girer. Hakikati söylemenin tedavi edici potansiyeli olduğu gerçeği Güney Afrika’da kanunda da yer almıştır ve Komisyon, “mağdur oldukları ihlaller hakkındaki kendi beyanlarını verme fırsatı sağlayarak, mağdurların insani ve sivil haysiyetlerini eski haline getirmeyi” amaçlarından biri olarak belirtmiştir (Boraine 2007). Üçüncüsü, diyalog hakikatidir. Diyalog hakikati, etkileşim ve tartışma yoluyla oluşturulan toplumsal deneyim hakikatidir. Dördüncü hakikat türü ise iyileştirici ve tedavi edici hakikattir. Bu hakikat türü, geçmişteki hasarı onarmaya ve gelecekte bunun tekrar etmesini önlemeye yöneliktir (Boraine 2007). Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, bu şekilde sadece adli hakikate bakmamış, barış süreçlerinde oldukça değerli olan diyalog hakikati ni ve onarıcı hakikati öne çıkarmıştır (Uçarlar 2015). Paul Lederach da toplumların bir arada yaşayabilmesi ve demokrasi kültürünün oluşması için dört faktörden biri olarak hakikatlerin açıklanmasından bahseder. Diğer unsurlar ise tazmin, yaraların iyileştirilmesi ve onarıcı adalettir (Lederach’tan aktaran Çelik 2014).

Çatışma sonrası toplumlarda toplumsal barışın sağlanması sürecinde iki ayrı adalet anlayışından söz edebiliriz. Cezalandırıcı adalet anlayışı, mağdurların beklentilerine bakmaksızın, yukarıdan aşağıya doğru bir işleyiş ve soğuk bir hukuk diliyle suçun failini cezalandırır ve suçun ortaya çıktığı koşulları incelemeyi. Tek tek bireylerin cezalandırıldığı bu sistem, adalet talepleri çoğu zaman tam anlamıyla karşılanamadığı ve sorunun temeline inilmediği için barışın kalıcı olmasına hizmet etmez. Buna karşın onarıcı adalet, mağdur odaklı yapısı ve suçu ve çatışmayı yaratan koşullara bakması sayesinde kalıcı barışa hizmet etme ve siyasal kültürü dönüştürme olanağı taşır (Uçarlar 2015). Ancak, onarıcı adaletin barışın kalıcılığı ve geçmişte yaşananların tekrar etmesini önlemeye dönük potansiyelinin yanı sıra, bunun cezalandırıcı adaleti dışlamadığını, iki ayrı adalet anlayışının birbirini tamamladığını ve geçmişle hesaplaşma bağlamında hem onarıcı hem de cezalandırıcı adalet yaklaşımından yararlanmanın mümkün olduğunu belirtmek gerekir (Tarhanlı 2007).

Onarıcı adalet, suçu yasaların ihlali olarak değil, “insanların maddi ve manevi bütünlüğünün ve ilişkilerinin ihlali” olarak tanımladığı için faili veya sorumluyu da devletle değil, mağdurlarla muhatap kılar (Uçarlar 2015). Bu adalet anlayışı, failerin, ihlal ettikleri ilişkileri onarma sürecine kendilerini de dönüştürerek katılmalarının cezalandırılmalarından daha önemli olduğunu savunur çünkü sorunun temelinde tek tek bireyleri cezalandırmanın çözmeye yetmeyeceği bir siyasal kültürün yattığını vurgular. Bu anlamda, onarıcı adaletin temel amacı yaşananların tekrar etmesini önlemektir (Uçarlar 2015). Onarıcı adalet anlayışına göre suç, devletle fail arasındaki bir ilişkiyle sınırlı değildir; aksine, suç, her şeyden önce insanlar arasında meydana gelen bir olgudur. Suç oluşturan eylemin devlete karşı işlenmesi veya hukuk düzeninin ihlali olarak düşünülmesinden önce, yapılan eylemle başka bir kişinin haklarının çiğnendiği dikkate alınır. Bu yüzden, onarıcı adalet, fail ile mağduru birlikte dikkate almayı gerektirir (Tarhanlı 2007). Onarıcı adalet yaklaşımı, mağduriyete yol açan bir eyleme cezayla karşılık vermekten

ziyade, mağdur ve fail arasında iletişim sağlanmasına ve failin mağdurla birlikte mağduriyeti giderecek yolları aramasına önem verir. Eylemin gerçekleşme biçimi, eylemin sorgulanması ve buna verilecek cezadan çok, bunun yol açtığı mağduriyetten duyulan pişmanlık daha değerli görülür (Tarhanlı 2007). Onarıcı adaletin esas aldığı fail ve mağdur arasındaki görüşme-yüzleşme süreci, taraflar arasında bir iletişim kurulmasına da zemin hazırlar. Tarhanlı'nın belirttiği gibi, bu naif bir iletişim çabası değildir. Sağlıklı bir iletişim zemini oluşturulursa, bu, failin kendi eyleminin sonuçlarını anlamasına ve mağdurun başına gelenlerin nedenini görebilmesine yardım edebilir ve bu şekilde dönüştürücü bir rol oynayabilir (Tarhanlı 2007).

Onarıcı adalet anlayışını klasik cezalandırıcı adalet anlayışından ayıran en önemli kurumsal yapı olarak, her ülkede farklı isimler altında kurulmakla birlikte, genel olarak hakikat komisyonları olarak adlandırabileceğimiz komisyonlardan bahsedebiliriz. Rojas, hakikat komisyonlarının en önemli katkılarından birinin, ülkelerin "tarihsel belleğini" kurmak olduğunu belirtir (Rojas 2007). Bu komisyonlarda asıl amaç hakikatin ortaya çıkarılması olduğundan mağdurlar, geleneksel bir mahkeme ortamından farklı olarak öykülerini istedikleri gibi anlatabilir ve amaç faili cezalandırmak olmadığı için bu öykünün doğruluğu genellikle sorgulanmaz. Bu sayede mağdur, "kendisine inanıldığı ve hak verildiği duygusunu yaşamaya elverişli şartlarda bulur kendini" (Sancar 2014).

Hakikat komisyonları, belli bir dönemde yaşanmış insan hakları ihlallerini araştırmak ve bunlardan çıkarılan sonuçları kamuoyu ile paylaşmak üzere kurulurlar. Genellikle darbe, diktatörlük ve çatışma süreçleri sonunda, normalleşme ve demokrasiye geçiş dönemlerinde kurulan bu komisyonların işleyişleri ve işlevleri her ülkede farklıdır. Komisyonların amaçlarını, mağduriyetlerin telafi edilmesi, barışın sağlanması ve yaşanan olayların tekrar etmemesi olarak sıralayabiliriz (Aktaş ve Cığırli 2014). Yaklaşık 40 ülkede kurulmuş olan bu komisyonların içinde en bilineni Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu iken, erken dönemde kurulan komisyonlar arasında bilinen en önemli örneklerden biri de Arjantin'de 1983 yılında kurulan Kayıp Kişiler Ulusal Komisyonu'dur (CONADEP). Bu komisyonların ilk örneği ise 1974 yılında Uganda'da kayıpların akıbetini araştırmak üzere kurulmuştur ancak rapor bile yayınlamayan bu komisyonun çalışmalarından sonuç alınamamıştır (Aktaş ve Cığırli 2014). 16 yıl süren askeri cuntanın ardından, Şili'de kurulan komisyonun adının "Gerçekler ve Barış" olması da hakikat ve barış arasındaki ilişkiye yaptığı vurgu açısından anlamlıdır. Ayrıca komisyonun kuruluşu, Devlet Başkanı Aylwin tarafından, Pinochet döneminde işkencehaneye çevrilen stadyumda, canlı yayınlanan bir konuşmayla açıklanmıştır. Aylwin, bu konuşmada, mağdurlardan özür dilemiş ve barış için faillerin affedilmelerini istemiştir. Çalışmalarını geniş anlamda insan hakları ihlalleri yerine sadece ölümler ve kayıplarla sınırlandırmış olan bu komisyon, eksikliklerine rağmen Güney Afrika'da kurulan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'na örnek olması açısından da önemlidir (Aktaş ve Cığırli 2014). Aşağıda Güney Afrika deneyiminde de anlatılacağı üzere hakikat komisyonlarının tek başlarına sorunu çözme kapasitesi olmamakla birlikte, geçmişle yüzleşme açısından toplumsal ve bireysel travmanın aşılmasında, mağdurların yaşadıklarının tanınır ve meşru hale gelmesinde, faillerin kendi suçlarıyla yüzleşmesi ve

toplumun belli gerçekleri reddedemeyecek duruma gelmesinde önemli rolleri vardır. Bu komisyonların hakikati, adaleti ve barışı sağlama konusundaki olanakları ve sınırlılıkları Güney Afrika örneği özelinde ele alınacaktır.

Güney Afrika: Adalet için Hakikat

“Ona dedim ki, Bay Taylor, bana yaptıklarınızdan sonra ‘sizi affediyorum’ demek çok zor. Bana ve aileme çok büyük acılar yaşattınız. Çocuklarımı babalarından kopardınız. Fort, çocuklarını çok severdi”.

Nomonde Calata’ya ait olan bu sözler, Cradock Dörtlüsü (Cradock Four) olarak tanınan Fort Calata, Mathew Goniwe, Sparrow Mkonto ve Sicelo Mhlauli’nin, apartheid rejimine karşı bir direniş alanına dönüşmüş olan Cradock kasabasında rejim karşıtı mücadele yürüten dört arkadaşın 1985 yılında öldürülmesini anlatan Long Night’s Journey into Day filminden. Bu sözlerin ardından, eşinin katili Eric Taylor, Fort Calata ve arkadaşlarını nasıl öldürdüğünü anlatırken Nomonde Calata’nın yutkunarak dinlediğini görüyoruz. Cradock Dörtlüsü olayı ile ilgili af başvurusunda bulunan beş kişiden biri olan Eric Taylor, yaptıklarından dolayı pişmanlık duyduğunu belirterek, suçları için pişmanlığını ifade etmek ve af dilemek için 1997’de Cradock Dörtlüsünün aileleri ile buluştu. Taylor, ailelerden kendisini bağışlamalarını istedi ama buluşma, Taylor’un af için başvurmasından önce olduğu için Taylor henüz olayla ilgili ayrıntılı bir açıklama yapmamıştı ve Nomonde Calata, eşlerinin öldürülmesiyle ilgili onu bağışlamayacaklarını, gerçekler açığa çıkmadan, bağışlamanın da olmayacağını söyledi (Corliss 2013). Af duruşmaları sırasında, aileler ve avukatları Taylor’un dürüst olmadığını ve gerçekleri tamamen anlatmadığını öne sürerek affedilmesine karşı çıktılar. Sonuçta, katliam hakkında bildikleri her şeyi açıklamadıkları gerekçesiyle Cradock Dörtlüsü olayı için başvuruların hiçbirisi affedilmedi (Corliss 2013).

Cradock Dörtlüsü ve onların ailelerinin hikayeleri, Güney Afrika’da yaklaşık elli yıl boyunca süren apartheid rejimi sırasında yaşananların sadece küçük bir parçası. Güney Afrika, 2. Dünya Savaşı’ndan 1994 yılında yapılan seçimlerle ANC’nin iktidara gelmesine kadar geçen süreçte, yani yaklaşık yarım asırlık bir süre boyunca apartheid rejimi olarak adlandırılan ırkçı rejim altında yaşadı. Bu rejimin en önemli özelliği, nüfusun çoğunluğunu oluşturan siyahların, ayrıcalıklı konumları ellerinde tutan beyazlar tarafından kurumsallaşmış bir ırk ayrımcılığına tabi tutulmasıydı. Siyahların şehir merkezinin dışında yaşamaya zorlanması, farklı ırkların evlenmesinin ve siyahların beyazlarla aynı konumda çalışmasının yasaklanması gibi uygulamalar, Güney Afrika’da ırk ayrımcılığı ile kapitalist gelişme sürecinin özgün bir şekilde iç içe geçtiğinin kanıtıydı (Tören 2014).

Özellikle 70’li yıllarda yükselen apartheid karşıtı mücadelenin sonucunda, Mandela, 27 yıl süren tutukluluğun ardından 1990 yılında serbest bırakıldı. Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, apartheid dönemindeki insan hakları ihlallerini araştırmak üzere Mandela’nın inisiyatifi ile 1995 yılında kuruldu. 1993 tarihli geçiş dönemi anayasası, çatışmaları önlemek, toplumsal uzlaşma ve dönüşümü sağlamak ve geçmişte

ciddi mağduriyet yaşamış olan siyahların mağduriyetini gidermek üzere bazı düzenlemelerin yapılmasını öngörüyordu (Aktaş ve Cığırli 2014). Afrika Ulusal Kongresi (ANC), Güney Afrika'daki ilk demokratik seçimi kazanmış ve komisyon için açık bir çağrı yapmıştı. Mandela'nın beyazlara yönelik barışçı mesajları, uzlaşmacı tutumu çok ciddi boyutlara varabilecek bir siyah-beyaz çatışmasını önledi ve muhalefete rağmen komisyonun kurulması sağlandı (Aktaş ve Cığırli 2014). Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, demokratik bir hükümetin de kurulmasının yolunu açan siyasi müzakerelere dayalıdır. Eski düşmanların yeni bir anayasa ve yeni bir yönetimi görüşmek üzere yan yana gelebilmiş olması, geçmişle hesaplaşmanın da mümkün olabileceğine dair bir kanaat yaratmıştır (Boraine 2007). Kendisi de Komisyon'da yer almış olan Boraine'e göre, Güney Afrika Komisyonu'nu diğer hakikat komisyonlarından farklı kılan bazı özellikler vardır. Sivil toplumun, hükümetin, muhalefetin ve kiliselerin önemli bir katılım sağladığı Komisyon'un yargılamaları, Arjantin ve Şili gibi ülkelerdekine aksine kapalı değil, halka açık bir şekilde yapılmıştı. Mağdurların anlattığı hikayelerin herkesin duyması gereken hikayeler olduğuna karar verilmişti ve özellikle kırsal kesimlerde yaşayanlar her gün radyodan yayınlanan beş saatlik canlı yayın programlarına katılıp hikayelerini anlatabiliyordu (Boraine 2007). Komisyon sadece bireysel mağdur ve failleri dinlemedi, aynı zamanda özel ve kurumsal duruşmalar düzenleyerek kurumların ve bu kurumlardaki üst düzey kişilerin de hesap vermelerine olanak sağladı. Yargıç Albie Sachs şöyle diyor: “Sadece acının açığa çıkmasına izin vermek değil, yaşanan adaletsizliğin gelişmesine izin veren koşulları açıklamak ve böylece bunların yeniden meydana gelmemelerini sağlamak Komisyon'un en büyük amaçlarından biriydi.” (Boraine 2007). Hakikat komisyonları tarihinde ilk defa, hem failler hem de mağdurların tanıklıkları kamuya açık bir şekilde dinlendi. Af duruşmalarında, faillere çapraz sorgu yapılabilirdi ancak mağdurların insan hakları ihlallerini anlattıkları duruşmalar, mağdurlar için yabancılaştırmacı olabilecek her türlü mahkeme usulünden arındırılmıştı (Sanders 2000).

Güney Afrika'daki Komisyon, failleri cezalandırma değil, hakikat karşılığında sanıkları affetme yoluna gitti. Komisyon, suçluların genel bir affa affedilmesi yerine gerçeklerin ortaya çıkması ve mağdurların itibarının iade edilmesiyle ilgileniyordu (Aktaş ve Cığırli 2014). Charles Villa-Vicencio'nun “*Walk with Us and Listen: Political Reconciliation in Africa*” adlı kitabına yazdığı önsözde Komisyon Başkanı Başpiskopos Desmond Tutu, Güney Afrika'da failleri yeni topluma katmak için affi tercih ettiklerini, barışın cezalandırıcı adaletten daha önemli olduğunu söylüyor. Bunu yaparken başvuruların affedilmek için suçlarını itiraf etmeleri gerektiğini söyleyen Tutu, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nda “adalet karşılığında hakikat” aldıklarını vurguluyor (Villa-Vicencio 2009). Ancak, Komisyon'un kurallarına göre hakikat karşılığında affın gerçekleşmesi için belli önkoşullar vardı. Bunlar, affın bireysel bir temelde uygulanması gerekliliği; af başvurusu yapanların çok ayrıntılı bir bilgi formunu doldurarak belli insan hakları ihlalleri ile ilgili bilgi vermek zorunda olması; faillerin bu ihlalleri tam bir şekilde ifşa etmeleri gerekliliği; duruşmaların halka açık bir şekilde Af Komitesi huzurunda yapılması ve sadece kanıtlanabilir politik eylemlerin affa hak kazanmasıydı. Her ne kadar

hakikat karşılığında aftan bahsedilse de, faillerin tam ifşa sorumluluğunu yerine getirmediği düşüncesiyle, af başvurusu yapan yaklaşık 8 bin kişinin sadece küçük bir kısmı affa hak kazanmıştı (Boraine 2007). Affedilme hakkı, failin pişmanlık göstermesine değil, yaptıklarını tam olarak anlatması ve bunu siyasi bir amaçla ilişkilendirmesi koşuluna bağlıydı. Fiilin bireysel bir fiil olmaktan öte siyasi bir amaçla ilişkilendirilmesi koşulunun önemi, siyasi amaç ve bunun tam olarak açıklanması arasındaki bağlantının, geçmişin politik olarak yeniden değerlendirilmesini de yanı sıra getirmesi ve bunun da faillerin önceki ve şimdiki anlayışları arasında bir karşı karşıya gelişi gerektirmesindedir (Schaap 2003). Faillerin yapıp ettikleriyle ilgili ayrıntıların kamuoyuna tam olarak sunulması, bu kişilerin bağışlanmasının gerekçelerinin kamuoyuyla paylaşılması ve mağdurlara afla ilgili herhangi bir karar verilmeden önce bu konuda söz söyleme fırsatı verilmesi de önemlidir (Villa-Vicencio 2009). Komisyon, mağdurların acılarını arındırıcı ve dürüst bir şekilde aktarmalarına olanak sağlarken, öznel hakikati de hakikatin geri kazanılmasının bir parçası olarak teşvik ve kabul etti. Mağdurların katıldığı duruşmaların, mağdurların travmaların üstesinden gelmesine yardım ettiğini savunanlar gibi, bunların sadece acı hatıraları yeniden gündeme getirdiği ama bunları çözülmeden bıraktığını savunanlar da vardır. Fakat Villa-Vicencio'nun da belirttiği gibi, Komisyon duruşmaları uzun bir iyileşme sürecinin sadece bir parçasını oluşturabilir (Villa-Vicencio 2009).

Güney Afrika'da onarıcı adalet sürecinin faillere suçlarını kabul etmeleri ve bunları her yönüyle anlatmaları karşılığında affedilme olanağı sunması bu sürecin en tartışmalı yönüdür. Başka önlemler alınmadığı sürece, bu, apartheid rejiminin nimetlerinden yararlananların, geçmiş suçları için affedilip, yeni toplumda da apartheid yıllarında elde ettikleri nimetleri ellerinde tutmalarına izin verilmesi anlamına gelmiştir. Siyahların ekonomik ve sosyal durumlarının güçlendirilmesi için atılan adımlara ve pek çok dezavantajlı kişinin önemli ve iyi pozisyonlara gelmesine rağmen, siyahların hala temel ihtiyaçlardan yoksun şekilde yaşadıklarına dikkat çeken Villa-Vicencio, sürecin tamamlanmadığını ve bu durum sürerse bunun Güney Afrika'nın gelecekteki istikrarı açısından kötü sonuçları olacağını vurgular (Villa-Vicencio 2009).

Komisyon'un, açığa çıkarmaya çalıştığı büyük insan hakları ihlallerinin altında yatan ırkçılığı ve imtiyazları ele almamasının en büyük eksikliği olduğunu ve bu nedenle "hakikat karşılığında adalet" ifadesinin karşılığını bulamadığını söyleyebiliriz. Apartheid dönemiyle kurumsal, sosyal, ekonomik düzeyde yüzleşme olmadan, bu imtiyazlara dokunulmadan ve geçmişle hesaplaşma sürecinde faillerin güç aldığı kurumsallaşmış ırkçı rejim ve destekçileri sorgulanmadan adaletin gerçekleşmesi mümkün değildir. Belli suçlardan sorumlu olanların suçlarını kabul etmesi, bunu kamuoyu önünde anlatması, mağdurların kendi hikayelerini dile getirebilmesinin önemi sorgulanamaz ancak bunların sonucunda bu suçları ortaya çıkaran koşullar değişmedikçe ve bu rejimin ayrıcalıklarından yararlanan, onu destekleyen insanlar da geçmişleriyle yüzleşmedikleri, bunun hesabını vermedikleri sürece mağdurlar açısından adaletin tesis edilmesinden bahsedemeyiz. Boraine, Komisyon'un çalışmasının bir kerelik ve herkesi iyileştirmeye yönelik bir çalışma olmadığını, özellikle de uzun süren apartheid döneminde ayrımcılıktan

faýdalanan kişilerin özel bir sorumluluğu olduğunu vurgular. Geçmişle dürüst bir şekilde hesaplaşmak için, geçmişte ırkçı rejimin ayrıcalıklarından yararlanan beyazların suçlu olduğunun görülmesi gerektiğini, bu rejimin bundan faydalananlar tarafından desteklenmediğinde ayakta kalamayacağını belirtir (Boraine 2007). Toplumun diğer üyelerinin de kendi eylemlerine katkıda bulunduğunu vurgulayan bir polis ajanının söyledikleri de bunu doğruluyor: “*Silahlarımız, cephanemiz, üniformalarımız, araçlarımız, radyolarımız ve diğer ekipmanın hepsini sanayi geliştirdi ve tedarik etti. Finansman ve bankacılık işlerimiz, gizli operasyonlar için bize gizli kredi kartı bile veren bankacılar tarafından yapılıyordu. Savaş sırasında, papazlarımız zaferimiz için dua ediyor ve üniversitelerimiz bizi eğitiyordu. Propagandamız medya yoluyla yapılıyor ve siyasi yöneticilerimiz her seferinde artan çoğunluğun oylarıyla tekrar tekrar iktidara geliyordu*” (Villa-Vicencio 2009). Ancak Komisyon, mecburi iskân, zorla yerinden etme, ırklara göre farklı haklara sahip olma gibi eşitsizliklerle ilgilenmemiş ve parlamenterler, yargıçlar gibi kesimler bu apartheid rejiminin hukukunu ürettikleri ve uyguladıkları için yargılanmamıştır (Sancar 2014).

Aslında apartheid rejiminin yarattığı ekonomik ve sosyal durumu değiştirmeye yönelik adımlar da atılmış ancak bunlar kapsamlı bir şekilde sürdürülememiş ve nihayetinde beklenenden bambaşka sonuçlar ortaya çıkmıştır. 1994 yılında ANC’nin seçimler yoluyla iktidara gelmesinin ardından bir Yeniden İnşa ve Kalkınma Programı (RDP) yürürlüğe konmuş ancak 1996 yılında uygulamadan kaldırılmıştır. Program, toprak reformu ve kamu yatırımlarına öncelik verme gibi vurgularla apartheid rejiminden miras kalan ekonomik ve sosyal eşitsizliği gidermeye dönük amaçlara vurgu yapmıştır. 1996 yılında, Dünya Bankası’nın da teşvikiyle serbest ticaret, özelleştirme, esnek emek rejimi gibi vurgular içeren Ekonomik Büyüme, İstihdam ve Gelir Dağılımı (GEAR) programı uygulamaya konmuş ve toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine dönük adımların önü böylece kesilmiştir (Tören 2014). Siyah nüfusun apartheid döneminde maruz kaldığı ayrımcılığın etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik olan ve siyah nüfusun istihdam olanaklarının artırılması, fırsat eşitliği yaratılması, siyahlara pozitif ayrımcılık uygulanmasına dönük uygulamaları içeren Siyah Ekonomik Güçlendirme Programı (BEE) ise siyah nüfusa yeni imkânlar sağlamakla birlikte, asıl olarak siyah bir sermaye sınıfının oluşumuna hizmet etmiş ve siyah nüfus içerisinde sınıfsal bir ayrışmanın yolunu açmıştır (Tören 2014).

Mağdurlar failleri bağışlayabilir veya bağışlamayabilir. Fakat bundan bağımsız olarak, mağdurların faillere ve adaletsizliğe ses çıkarmamış veya bir şekilde destek olmuş olanlara olan öfkesinin azalması, adaletsizliğin tanınmasını ve bunun ortadan kaldırılması için belli siyasal ve toplumsal önlemlerin alınmasını gerektirir. Mağdurun yeniden güvenebilmesi için, geçmişte yaşananların tekrar etmesini önleyecek şekilde sosyal eşitsizliğin giderilmesi gerekir (Uçarlar 2015). Çelik, toplumsal mutabakat için geçmişle yüzleşmenin önemli olduğunu, affetme ve bağışlama barış sürecinin vazgeçilmez parçaları olsa da kalıcı bir barış için çatışmanın esas nedenleri üzerinde durulması gerektiğini belirtiyor. Güney Afrika örneğinde de, hakikat karşılığında affin mağdurların adalet duygusunu

zedelediğini vurguluyor (Çelik 2014). Cradock Dörtlüsü olayında öldürülenlerden Mathew Goniwe'nin eşi Nyameka Goniwe'nin şu sözleri de, Komisyon'un çalışmaları sayesinde elde edilen ilerlemeye rağmen, siyahların hissettiği değersizlik hissini derin bir dönüşüm olmadan geçmeyeceğini gösteriyor: *"Neredeyse her gün kaybolan itibar ve özgüvenimi yeniden kazanmam gerekiyor. Toplum içinde elde ettiğim tanınma bu konuda yardımcı oldu ama kendi hayatımı ve çocuklarımla hayatını yeniden inşa etmeye çalıştıkça korkunç bir değersizlik hissi ürkütücü bir şekilde kendini gösteriyor... Bazen, Mathew'u öldürerek hayatımı mahveden insanlardan gelecek samimi bir özrü bana yardım edeceğini düşünüyorum. Ama şimdiye kadar onlarla görüşmeyi reddettim. Özürlerinin ne kadar samimi olacağını bilmiyorum. Benim için onlara güvenmek çok zor. Basit bir 'üzgünüm' lafı duymaya hazır değilim"* (Villa-Vicencio 2009).

Arjantin: Nunca Más

Bu yazıda, barış süreçleri açısından Arjantin'in seçilmiş olması ilk bakışta yadırganabilir. Yazının başında belirtildiği üzere, diktatörlük veya askeri yönetimlerin ardından da toplumsal barışın yeniden inşa edilmesi gerekir. 1976-1983 yılları arasında zalim bir askeri diktatörlük altında yaşamış olan Arjantin, cunta döneminin sona ermesinden sonra, hala devam eden bir geçmişle yüzleşme/hesaplaşma sürecine girmiştir. Arjantin'de bir toplumsal barıştan bahsetmemizden nedeni, diktatörlük döneminde toplumun açık bir şekilde dost ve düşman olarak ikiye ayrılması ve bu ayrımın kesin olmasıydı (Sarlo 2012). Bu süreçte, hem devletin sola karşı savaşından, hem de diktatörlüğe açık ya da örtülü destek verenler, sessiz kalanlar ve rejimin mağdurları arasında yaşanmış bir savaştan bahsedebiliriz. Nitekim diktatörlük sonrası geçmişle yüzleşme sürecinde, sola veya muhalefete karşı devlet terörünün varlığı kimsenin reddedemeyeceği şekilde açığa çıkarılmış ve kabul edilmiştir.

Arjantin'de 1983 yılında kurulan Kayıp Kişiler Ulusal Komisyonu (CONADEP), cunta döneminin sona ermesinin ardından 1976-1983 yılları arasındaki dönemde işlenen insan hakları ihlallerini araştırma amacıyla kurulmuştu. Bu Komisyon, on binlerce insanla ilgili araştırma yaptı ve soruşturma sonucunda gizli işkence merkezleri ve mezarlıklar ortaya çıkarıldı, askeri yönetimin üst kadrosu cezalandırıldı (Aktaş ve Cığırli 2014). Komisyon raporları, 50 bin sayfalık tanıklığı kapsıyordu ve bu raporlara dayalı olarak, hayatta kalanların ve akrabalarının tanıklıklarının olduğu özel bir TV programı da aynı zamanda yayınlandı. Bu raporlardan ortaya çıkarılan *Nunca Más* (Bir Daha Asla) adındaki kitap kısa sürede en çok satan kitaplar arasına girer (Jelin ve Kaufman 2000). *Nunca Más*, yalnızca bir dizi hikayeyi açığa çıkarmadı, aynı zamanda askeri propagandanın yerine yeni bir tarihsel anlatı koydu ve geçmişle ilgili tartışmalar açısından bir standart oluşturdu (Kaplan 2012). Komisyon, 8 bin 960 kayıp kişinin ve 365 yasadışı gözaltı merkezinin bilgilerini açığa çıkararak cunta döneminde yaşananları

aksi iddia edilemeyecek şekilde ortaya koydu (Üstündağ 2011)¹. Bütün bunlar, pek çok insanın çok yakın bir geçmişte ne olduğunu fark etmesini sağlarken, mağdurlar ve yakınları için de seslerini duyurmanın ve tanıklıklarının doğruluğunun kabul edilmesinin ilk adımı oldu (Jelin ve Kaufman 2000).

Arjantin'deki model, bir tür Nürnberg modeli olarak da anılır. Özel mahkemelerle karakterize olan bu modelde, Başkan Alfonsin döneminde askeri cunta üyeleri hızla mahkum edilmiş ve eski dönemin üst düzey yöneticileri üzerinde adli takibat başlamıştı (Nolte 2007). Ancak Hakikat Komisyonu'nun soruşturması, insanlığa karşı işlenen suçların tümünü değil, bunların sadece bir kısmını kapsıyordu (Rojas 2007). Üstelik 1986 ve 87'de çıkarılan af yasalarıyla ceza alan pek çok asker affedilirken, 1989'da iktidara gelen Menem döneminde de ceza almış olan askerler serbest bırakılmıştı (Üstündağ 2011). Menem döneminde, "ilerleyebilmek", özellikle de neoliberal ekonomik programların uygulanabilmesi için Arjantinlilerin geçmişteki şiddeti unutmaması gerektiği telkin edildi. Bu politika, "uzlaşma" gereksinimi propagandası altında yürütülüyordu. Bu dönemde, en bilinen gizli gözaltı merkezlerinden biri olan ESMA'nın kapatılması yönündeki çabalar, devlet terörü mağdurlarına tazminat verilmesi gibi uygulamalar, insan hakları örgütleri tarafından çoğunlukla rüşvet olarak değerlendirildi ve samimi bulunmadı (Kaplan 2012). Arjantin'in geçmişle hesaplaşmasındaki en kritik adımlardan biri, 2001 yılında federal yargıç Gabriel Cavallo'nun Alfonsin hükümeti dönemindeki af yasalarını anayasa ve uluslararası anlaşmalara aykırı bulmasının ardından 2005 yılında bu af yasalarının geçersiz kılınarak cunta dönemindeki suçlara ilişkin yeniden soruşturma başlatılmasıydı (Üstündağ 2011). Bir başka önemli gelişme de, 2003 yılında iktidara gelen Kirshner'in, askeri darbenin yıldönümü olan 24 Mart'ı Ulusal Hakikat ve Adalet için Hafıza Günü ilan etmesi ve ESMA'da bir Hafıza Müzesi kurulmasını desteklemesiydi (Kaplan 2012).

Diktatörlük dönemine tanıklık etmiş olan Sarlo, "Bellek ortak bir mülk, bir görev ve hukuksal, ahlaki ve politik bir gerekliliktir" diyor (Sarlo 2012). Bu ortak mülkün, kolektif belleğin Arjantin'deki geçmişle yüzleşme süreci açısından birincil önemde olduğunu söylemek abartılı olmaz. Hatırlamak, bir tercihten ziyade, bir görev haline gelmiş ve tanıklıklar sayesinde devlet terörü mahkûm edilmiştir. Bu tanıklıklar ve mağdurların anlatıları sayesinde bazı suçluların mahkûm edilmesi sağlanmıştır. En önemlisi, bu sürecin geçmişte yaşanan olayların bir daha tekrarlanmaması için önemli bir teminat oluşturmaktadır. Nunca Más'ın bu sürecin sloganı haline gelmesi tesadüf değildir. Sarlo, meselenin yaşananların bir daha tekrar etmemesi olduğunu, bunun bilincinin kazanıldığını çok açık ve sade bir şekilde anlatıyor: "Bir Daha Asla" dediğimiz zaman neyin bir daha olmamasını istediğimizi biliyoruz" (Sarlo 2012). Hatırlamak, aynı zamanda, insanların dost ve düşman olarak ikiye ayrıldığı bir dönemin ardından en çok ihtiyaç duyulan şeyin oluşturulmasında, yani diktatörlük döneminde yitirilen toplumsal bağların yenilenmesinde önemli bir etkinlik haline gelmiş ve sözü "kurbanlar ve temsilcileri" almıştır (Sarlo 2012).

¹ 11-15 Nisan 2011 tarihlerinde Meltem Aslan, Murat Çelikkan, Nazan Üstündağ ve Özgür Sevgi Göral tarafından Arjantin'e gerçekleştirilen ziyaretin raporu, Nazan Üstündağ tarafından kaleme alınmıştır.

Arjantin'in, toplumsal barışın inşasında çok önemli bir yer tutan onarıcı adalet uygulamaları ve adalet mücadelesi veren kurumlar, örgütler anlamında diğer örnekler arasında özel bir yeri var. Tüm dünyada bilinen Plaza de Mayo Anneleri, kayıpların kimliğini tespit etmek için araştırmalar yapan Arjantin Adli Antropoloji Ekibi (EAAF), Toplumsal ve Hukuki Araştırmalar Merkezi (CELS), Memoria Abierta, yerel hafıza komisyonları gibi pek çok inisiyatif ve kurum, yıllardır hakikatlerin açığa çıkarılması, sorumluların ve kayıpların bulunması, en önemlisi yaşananların kolektif hafızaya kazınarak genç kuşaklara aktarılması ve bir daha tekrar etmesinin önlenmesi için mücadele ediyor.

Hafızanın mekânsallaştırılması, askeri diktatörlük döneminde yaşananları bugüne taşıyan ve geçmişle yüzleşmeyi toplumsallaştıran en önemli mekanizmalardan biridir. Siyasal hafıza merkezleri ve hafıza sahaları oluşturma konusunda, Plaza de Mayo Anneleri'nin de kurucuları arasında yer aldığı Memoria Abierta önemli bir yer tutuyor. Yaklaşık 15 kişiyi düzenli istihdam eden bu kurumun öncelikli amacı, “darbe sırasında yaşanan insan hakları ihlalleri ile ilgili toplanan topografik, görsel, işitsel ve arşiv dokümanlarının bir araya getirilmesiyle bir miras” ortaya çıkarmak ve kurum, temel olarak sözlü arşiv, hafıza ve belgeleme alanında çalışıyor (Üstündağ 2011). Hafızanın mekânsallaştırılması için, askeri diktatörlük döneminde gizli işkencehanelere ve gözaltı merkezlerine dönüştürülmüş mekânları tespit ediyor ve bunları ortaya çıkarıp işaretleyerek baskının nasıl yaygın bir hale geldiğini ve tüm ülkenin buna nasıl katılmış olduğunu gösteriyor (Üstündağ 2011).

Siyasal hafıza mekânları, geçmişte işkence, gözaltı merkezi, cezaevi olarak kullanılmış yerler veya toplu mezarların tespit edilerek olduğu gibi korunması veya müze gibi anma alanlarına dönüştürülmesiyle yaratılır. Bu mekânlar, özellikle yas tutanları kaybettiklerine yaklaştıran yerler olarak önemlidir. Özellikle mezarları bile olmayan insanların yakınları için bu daha önemli hale gelir (Uçarlar 2015). Cunta dönemindeki toplu kaybetmeler düşünüldüğünde hafıza mekânlarının Arjantin için önemi daha açık ortaya çıkar. Yakınları gözaltında kaybedilen ve onları defnedemeyen insanların yaslarını yaşayabileceği, acının gerçekliğini kabul edebilecekleri bir mezarları olmadığı gibi sahip oldukları tek şey olan hafızayı toplumsallaştırmaktan başka çareleri de yoktur (Öztürk 2014). Hafıza sahalarıyla ilgili bir belgesel çeken Estela Schindel, yasadışı gözaltı merkezi olduğu tespit edilen ve hafıza sahası olarak işaretlenen yaklaşık 500 civarında yer bulunduğunu söylüyor. Bu mekânların olduğu yere bir anıt konularak işaretleme yapıyor (Öztürk 2014). Arjantin'de bu mekânların en bilinenleri, diktatörlüğün en önemli işkence merkezlerinden olan El Olimpo ve ESMA da insan hakları örgütlerine devredilmiş ve toplum merkezlerine çevrilmiş durumdadır (Üstündağ 2011).

Olimpo Garajı olarak bilinen El Olimpo, diktatörlük dönemi boyunca yaklaşık 6 ay kadar açık olan gizli bir gözaltı merkeziydi. Yaklaşık bin kişinin tutulduğu bu merkezden yalnızca yüze yakın kişi sağ kurtulabilmişti (Drunen 2010). Pek çok insan hakları örgütü ve El Olimpo'dan zamanında kurtulmuş olanlar ve kurbanların yakınları, şehrin orta sınıf bir mahallesinde yer alan Olimpo'dan polisin çıkması ve buranın bir hafıza sahasına

dönüştürülmesi için 1990'lı yılların ortalarından itibaren mücadele ediyordu. 1995 yılında, Olimpo'da bir "Hafıza Müzesi" kurulması için Buenos Aires Kent Konseyi'ne bir proje sunuldu. Mart 1996'da, projeyi sunanlar müzenin sembolik açılışını yapmak ve binanın duvarına "Hafıza Müzesi, Bir Daha Asla" yazmak için toplandılar ve kendilerini engellemeye çalışan polisi aşarak duvarı boyadılar (Jelin ve Kaufman 2000). Ancak, buranın insan hakları örgütlerine devredilmesi uzun zaman aldı ve ancak 2004 yılında, El Olimpo'nun İçişleri Bakanlığı'ndan Buenos Aires Eyaleti'ne devredilmesi için bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, burada bulunan Federal Polis Olimpo'yu boşaltacak ve burası "devlet terörizmi tarafından işlenen suçların tarihsel hafızasının canlandırılması ve insan hakları ve demokratik değerlerin teşvik edilmesi için bir saha" olarak kullanılacaktı (Drunen 2010). Polis, Olimpo'yu boşalttı ancak ortada delil bırakmamak için mekânın tüm mimari yapısını bozdu. Buna rağmen, binanın kendisi geçmişte yaşananların simgesi olarak var olmaya devam etti (Üstündağ 2011).

Aslında Olimpo'nun bir hafıza sahasına dönüştürülmesi için verilen mücadele, 90'lı yıllardan itibaren başta Buenos Aires olmak üzere, ülkenin pek çok bölgesinde, devlet terörizmine dair hafızayı canlandırmak için geliştirilen ve hakikat, adalet ve hafıza mücadelesinde geniş çaplı bir dönüşümün parçası olan yerel hafıza komisyonları ve inisiyatiflerin bir sonucuydu (Drunen 2010). 90'lı yıllarda askeri diktatörlük döneminde yaşananların yoğun bir şekilde gündeme gelmesinde etkili olan olaylardan biri, 1995 yılında, eski bir donanma subayının "Uçuş" adını verdiği kitabında, sakinleştirici ile uyutulmuş olan tutukluların uçaklarla okyanusa nasıl atıldığını anlatması oldu. İlk defa, cunta dönemindeki bu tarz olaylara doğrudan katılmış bir fail neyin nasıl yapıldığını anlatarak itirafta bulunuyordu. Ülke gündemini sarsan bu olay sonrasında, dönemin genelkurmay başkanı ordunun askeri diktatörlük döneminde suç işlediğini belirterek özür diledi (Jelin ve Kaufman 2000). Yine aynı yıl, kayıpların o zaman yirmili yaşlarında olan çocukları HİJOS adında bir insan hakları örgütü kurdular. 1996 yılının askeri darbenin 20. yılı olması sebebiyle her yerde anmalar düzenlendi ve insanlar, her şey normal gibi görünürken ve günlük hayat normal akışındayken nasıl olup da böyle şeylerin mümkün olduğunu sormaya başladılar (Jelin ve Kaufman 2000).

Mahalle düzeyinde ortaya çıkan yerel hafıza komisyonları, mahallelerin hafızasını yeniden inşa etmeyi ve askeri diktatörlük zamanında işlenen suçlarla ilgili farkındalık yaratmayı amaçlıyordu (Drunen 2010). 1980'li yıllarda kayıplar kolektif olarak anılırken, bu komisyon ve inisiyatiflerin kurulmasıyla kayıpların kim olduğu ve onların toplumsal ve siyasi kimliklere sahip bireyler olarak yeniden hatırlanması gündeme geldi. Diktatörlük dönemindeki baskı ve cezasızlığın sonuçları hakkında kolektif bir bilinç yaratmaya çalışan bu inisiyatifler, kayıplar adına anıt dikmek, ağaç ekmek, duvar resimleri yapmak gibi onları görünür kılan, ama aynı zamanda yokluklarını açığa vuran faaliyetlerde bulundular (Drunen 2010). Mahalle komisyonları, hafızanın yeniden inşa edilmesine iki şekilde katkıda bulundu. Birincisi, bunlar kayıpların listelerinin derlenmesi ve hayat hikayelerinin yeniden kurulmasıyla cunta dönemindeki baskının ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılmasına katkı yaptı. İkincisi, kayıpların aileleri

içindeki sessizliğin kırılmasına yardımcı oldu. Komisyonların bilgi toplamak, kendi hikayelerini anlatmak üzere davet ettikleri aile üyeleri bazen konuşmayı reddetse de ya da geçmiş olayları hatırlamak onlar için her zaman kolay olmasa da, çoğu hayatlarında ilk kez kaybedilmiş yakınlarıyla ilgili açıkça konuştular, anmalara katıldılar. Bu etkinliklerin acı, suçluluk, kızgınlık gibi duyguları açığa çıkarmanın yanında iyileştirici bir etkisi olduğu da görüldü (Drunen 2010). İşkence, ölüm ve kaybedilmeyle ilgili fiziksel alanları belirleme çabasında olan bu inisiyatifler, ülkenin siyasal mücadelesinde önemli bir yer tutuyordu. Bunlar, hem siyasi mücadelenin sonunda oluşturuldukları hem de varlıkları çatışmalı geçmişin fiziksel birer hatırlatıcısı olduğu için önemliydiler (Jelin ve Kaufman 2000).

Şehrin oldukça merkezi bir yerinde bulunan El Olimpo'nun bir hafıza merkezi haline getirilmesinin en önemli yanlarından biri, etraftaki insanların da sessizlikleriyle bu sürece pasif bir şekilde katılmış olduklarını göstermesidir. El Olimpo ile ilgili tanıklıklardan oluşan bir belgeselde, neredeyse bütün görüşmeciler bu binayla ilgili tuhaf bir şeyler olduğunu bildiklerini söylemelerine rağmen, doğrudan sorulduğunda hiçbir şey bilmediklerini söylemişlerdir (Drunen 2010). Aslında bu durum, insanların neyi bildiklerini, neyi bilmediklerini anlamayı güçleştirir ancak Drunen'in görüşme yaptığı tanıkların anlattıklarından görüldüğü gibi (binadan sesler geldiği ama bunları kedi sesi sandıkları, binanın akıl hastanesi olduğu yönündeki söylentiler vs.) insanların bilmekten kaçınmak için savunma mekanizmaları kullandığı söylenebilir (Drunen 2010). Estela Schindel, hayatta kalanlardan birinin, gizli bir işkence merkezinde tutulurken duvarın yan tarafında yaşayanların seslerini, günlük hayatlarını duyduklarını ve o ailenin de kendilerinin çığlıklarını duymamasının imkânsız olduğunu anlattığını aktarıyor (Öztürk 2014).

Bugün Olimpo cansız bir müze olarak durmuyor, çeşitli etkinliklerle yaşayan bir yer olarak nefes alıyor. Bunun örneklerinden biri, kuşaklar arası ve toplumsal bağları güçlendirmek için mahalledeki yaşlıların çocuklara hikayeler ve masallar anlattığı etkinlikler (Üstündağ 2011). Olimpo'nun mahallenin siyasal hayatını canlandıracak bir mekân olarak tasarlanması sayesinde, diktatörlük zamanındaki işlevi tersine çevrilerek, bir tecrit merkezi olmaktan çıkıp, işsiz insanların meslek edindiği atölyelerin düzenlendiği, insanların bir araya geldiği bir yer oluşturulmuş durumda. Bu atölyelerden biri olan dikiş atölyesini, atölyeye katılanların "biz iğne iplikle toplumsal kumaşı da dikiyoruz" ifadesiyle anlatması, işkence merkezinin diktatörlük dönemindeki anlamının nasıl tersyüz edildiğini çarpıcı bir şekilde gösteriyor (Öztürk 2014).

El Olimpo'nun bir hafıza sahası olarak varlığı, bu mahallede yaşayan insanlar için sessizliğin, şaşkınlığın, utancın ifadesi olmakla birlikte, bir aktivizm kaynağı haline de gelmiştir (Drunen 2010). Bu merkezin ve bunun gibi yüzlerce merkezin birer hafıza sahasına dönüşmesinin, her gün bu binanın önünden geçip giden insanların geçmişleriyle yüzleşmelerine vesile olduğu ve benzer bir şeyin yeniden yaşanmasının önlenmesi için yeni kuşaklar açısından güçlü bir dayanak olduğu söylenebilir.

Sonuç

Geniş anlamda her türlü çatışma ve savaş sonrası süreçte, toplumsal bütünleşme ve barışın sağlanması ve geçmişte yaşananların tekrarının önlenmesi en yakıcı sorun olarak kendini gösterir. Bunun sağlanabilmesi için siyasi uzlaşma kapsamındaki aşamalar önemli olmakla birlikte, geniş bir toplumsal mutabakatın kurulması kapsamlı bir geçmişle yüzleşmeyi ve hesaplaşmayı gerektirir. Bu süreçte, hakikat ve hafıza, adaletin sağlanması ve barışın tesis edilmesi açısından iki kilit kavram olarak ortaya çıkar.

Hakikat kavramının öne çıkarıldığı Güney Afrika'nın geçmişle yüzleşme süreci ve bu süreçte özel bir yer tutan Komisyon'un çalışmaları barış ve adalet tartışmaları açısından önemli dersler sunar. Faillerin cezalandırılmasından çok hakikatin açığa çıkarılmasının tercih edildiği süreçte, hakikatin dile gelmesi pek çok açıdan paha biçilmez bir değer taşır. Binlerce insanın kamuoyu önünde hikayelerini anlattığı, faillerin suçlarını itiraf ettiği duruşmalarıyla Güney Afrika örneği özel bir öneme sahiptir. Ancak, hakikatlerin açığa çıkarılmasının büyük ama devamı getirilmesi gereken bir adım olduğu Güney Afrika örneğinde de görülmektedir. Ağır insan hakları ihlallerinin kaynağı olan toplumsal sistem, onu destekleyen kurumlar ve mağduriyet yaratan sistemin ayrıcalıklarından yararlananlar bu hesaplaşmaya dahil olmadıkları sürece mağdurlar açısından adaletten ve kalıcı bir toplumsal barıştan söz etmek zor hale gelir.

Arjantin örneği ise özellikle diktatörlük ve cunta dönemleri sonrasındaki geçiş süreçlerinde, dost ve düşman olarak bölünmüş olan toplumların yeniden bütünleşmesi ve yaşananların tekrar etmemesi için hakikatlerin yalnızca açığa çıkarılmakla kalmayıp kolektif hafızaya ve yeni kuşaklara aktarılmasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu süreçte devlet terörünün izlerinin ve kanıtlarının gün yüzüne çıkarılması, bunların inkâra yer bırakmayacak şekilde tespit edilip yaşayan hafıza sahaları haline getirilmeleri ve mahallelerin, sokakların ortasında anbean geçmişte yaşananların neden bir daha asla olmaması gerektiğini hatırlatan, nefes alan, nefes aldırın yerlere dönüştürülmesi geçmişle yüzleşme ve toplumsal barışın inşası anlamında değeri sorgulanamayacak imkânlar barındırır.

Kaynaklar

- Aktaş M, Ciglerli S (2014) Hakikatleri araştırma ve uzlaşma komisyonları: nasıl bir barış olacak, kim kimi affedecek? Çatışma Çözümleri ve Barış, M Aktaş (Ed), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Assmann J (2001) Kültürel Bellek (Çev. A Tekin). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Boraine A (2007) Uluslararası deneyimler: gelecekteki vakalar için modeller mi? Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye, U Dufner, N Oğan (Proje Sorumlusu), (Çev. D Muradoğlu). İstanbul, Heinrich Böll Stiftung Derneği.
- Connerton P (1999) Toplumlar Nasıl Anımsar? (Çev. A Şenel). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Corliss C (2013) Truth Commissions and the limits of restorative justice: lessons learned in South Africa's Cradock Four case. 21 Michigan State International Law Review, 21 (2): 273-299.
- Çelik AB (2014) Kürt meselesi'ni dönüştürmede toplumsal mutabakat ihtiyacı: neden, nasıl, kimle. Çatışma Çözümleri ve Barış, M Aktaş (Ed), İstanbul, İletişim Yayınları.

- Drunen SPC van (2010) *Struggling with the past: the human rights movement and the politics of memory in post-dictatorship Argentina (1983-2006)*, Amsterdam Institute for Social Science Research'e sunulmuş doktora tezi, 3 Eylül 2015 tarihinde <http://dare.uva.nl/record/1/345154> adresinden indirildi.
- Fisas V (2011) *Dünyada Barış Süreçleri*. İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Jelin E, Kaufman SG (2000) *Layers of memories: twenty years after in Argentina. The Politics of War, Memory and Commemoration* TG Ashplant, G Dawson, M Rapor (Ed), London and New York, Routledge.
- Kaplan B (2012) *Contesting memories: a brief recount of the struggles to talk about the violent past in Argentina. Dissidences: Hispanic Journal of Theory and Criticism*, 4(8): 1-15.
- Nolte D (2007) *Latin Amerika deneyimi. Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, U Dufner, N Oğan (Proje Sorumlusu), (Çev. D Muradoğlu). Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul.
- Öztürk Ç (2014, Ekim 26) Arjantin'in "gizli" işkencehaneleri artık "hafıza sahası". 16 Eylül 2015 tarihinde <http://bianet.org/bianet/yasam/159445-arjantin-in-gizli-iskencehaneleri-artik-hafiza-sahasi> adresinden indirildi.
- Rojas P (2007) *Hakikat komisyonları: tarihsel belleğin iyileşmesi. Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, U Dufner, N Oğan (Proje Sorumlusu), (Çev. D Muradoğlu). İstanbul, Heinrich Böll Stiftung Derneği.
- Sancar M (2014) *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, 4. Baskı. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sanders M (2000) *Truth, telling, questioning: the truth and reconciliation commission, Antje Krog's country of my skull, and literature after apartheid. MFS Modern Fiction Studies*, 46(1): 13-41.
- Sarlo B (2012) *Geçmiş Zaman*, (Çev. PB Charum, D Ekinci). İstanbul, Metis Yayınları.
- Schaap A (2003) *Political grounds for forgiveness. Contemporary Political Theory* 2: 77-87.
- Tarhanlı T (2007) *Geçmişle hesaplaşma bağlamında onarıcı adalet yaklaşımının katkısı. Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, U Dufner, N Oğan (Proje Sorumlusu), (Çev. D Muradoğlu). İstanbul, Heinrich Böll Stiftung Derneği.
- Tören T (2014) "Yeni" Güney Afrika: Kararan Kapitalizm. Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.
- Uçarlar N (2015) *Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Üstündağ (2011) *Geçmişle Yüzleşme: Arjantin Deneyimi*, 11-15 Nisan 2011 Çalışma Ziyareti Raporu, (Çev. Ö Kaya). Anadolu Kültür/ Hakikat, Adalet ve Hafıza Çalışmaları.
- Üstündağ N (2014) *Dünyada barış süreçleri ve çözüme giden yolda AKP ve Kürt hareketi'nin çatışan toplumsal tahayyülleri. Çatışma Çözümleri ve Barış*, M Aktaş (Ed), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Villa-Vicencio C (2009) *Walk with Us and Listen- Political Reconciliation in Africa*. , Washington D.C , Georgetown University Press.

Çocuklara...

Çocuk!

Kötücül ruhlar tekmeleyeli gülüşünü, oldu birkaç bahar

Yanıldı, gülüşün ayakları altında unutulur sananlar...

Cesedi mezara giremeyen çocukların ülkesi,

Kiminin "yer üstünde" parça parça etleri yapışmış "sınırsız dağlara",

Kiminin "yer altında" ateşe tutulmuş soluğu,

Kimi bir mezara hasret "kayıp" tenhalarda...

Güneşe gömüleni görülmemiştir hiç

Her çocuk doğduğu yere, annesinin yüreğine gömülür

Ölümsüz olanı da görülmemiştir

Biliyorum, yasları hece hece kazınıyor ömrüme

Biliyorum, bitemeyen bir yası bıraktılar dizelere

İsimleri mirastır yaşayabilen çocukların fer fecir gözlerine

Anladım ki

Yangında ilk kurtarılması gereken içimdeki oyuncaklar,

Kırk dökük olsalar da...

Sıkılmasınlar diye yaslarıyla içime hapsolmuş çocuklar

Unutmak seyreltiyorsa da,

"Umutarak" çoğalıyor ömür dediğin

Unutarak geçiyorsak da anıların içinden,

"Umutarak" katlanılıyor bugüne

Uyan çocuk!

Yalancılıktan ölebildiğini

Ne çabuk unuttun...

Altan Eşsizoğlu

Mart, Haziran 2014

Eskişehir

Önemli olan ölümlerle nasıl yaşayacağımızdan çok, yaşayanlarla nasıl yaşayacağımızdır.

Ölümlerle ilgili sorunumuzu ancak böyle çözebiliriz.

Irvin Yalom

Freud tarafından inşa edilen psikanalitik kuram bir “travma ve bellek” kuramı olarak değerlendirilmiştir. Kuramın ortaya koymaya çalıştığı, psikopatolojilerin açıklanması ve tedavisinin sağlanabilmesinin ötesinde, ruhsal öznenin oluşma ve gelişme sürecinin açıklanmasıdır.

Bu oluşma ve gelişme sürecinin temel ve ayrılmaz bileşeni travmatik deneyimlerdir. Travmatik deneyimler, özellikle de ilk üç yaşta deneyimlenenler, ruhsal öznenin kurucu unsuru olarak rol oynamaktadır. Deneyimlenen bu travmaların failleri ise ötekilerdir. Ötekiler, travmatik deneyimlerin failleri olmanın yanında aynı zamanda iyileştirici rolüne sahiptir. Ötekilerin faili olduğu travmatik deneyimlerin nitelik ve nicelik bakımından özelliği, ötekilerin iyileştirici rolünü oynama biçimleri, bu işlevlerini yeterince ya da yeterinden fazla yerine getirip getirmedikleri de en az travmatik deneyimlerin kendisi kadar ruhsal öznenin kuruluşunda önemli yer tutar. Travmatik çekirdekten kaçıp kurtulmaya, “O” kaosa deva olmaya hizmet eden yegâne çaremiz özdeşimler kurmaktır ve ötekiler, travmatik çekirdekten kaçıp kurtulacağımız özdeşim nesneleridir.

İnsanın narsisizmine üçüncü darbeyi indirdiğini savunan Freud bir konuşma için Jung ile birlikte bindiği gemi Amerika kıyılarına ulaştığında Jung’a dönüp “onlara veba getiriyoruz, haberleri yok” demiştir. Yine Freud psikanalizin “insanlığın barışını farklı bir yoldan bozma” amacı güttüğünü belirtir. Anlaşılmaktadır ki psikanaliz insanlara karşılaştıkları sorunları pek de alışkın olmadıkları, hoşlanmayacakları bir yolla çözme vaadinde bulunmaktadır. Bu yol öncelikle hakikate ulaşma amacı güder (Jones 2004).

İnsanlar neden bir sel felaketi sırasında taşmış dereye uçan bir araçta bulunan yakınlarının cesetlerine ulaşabilmek için aylarca nöbet tutar? Ya da bir kazı sırasında bulunan kemiklerin kayıp yakınlarına ait olup olmadığını anlamak adına neden yüzlerce insan kan örneği vermek için koşar? Yas, ötekiindeki iyimizin kaybı ile yakından ilgilidir. Ötekini yitirdiğimizde aslında yitirdiğimiz onda ifade bulan iyi kendiliğimizdir. Yasın başlayabilmesi, yaranın iyileşebilmesi somut olarak hakikatin ortaya konması ile başlayabilecektir. Hakikat bir taş gibi, belki de bir mezar taşı gibi, ortaya konduğunda...

Ne var ki onarımı gereken travmatik deneyimlerin üst üste, art arda ve süreklilik kazanmışçasına yaşanması, biri bitmeden diğerinin başlaması, hissedilen çaresizliği büyütecek, hakikate ulaşılacağına dair inancı zayıflayacaktır. Toplumsal travmalar açısından bakıldığında her bir deneyim bir sonrakinin habercisi ve şiddetin kendisini yeniden üretmesi bağlamında meşrulaştırıcısı olmaktadır. Özellikle geçmişte yaşanmış politik/etnik katliamlar/kırımlar, toplumun hedeflediği özdeşimleri engelleyen birer “keyif hırsızı” olarak değerlendirilerek bastırıldıkça ve onarılmadıkça çeşitli biçimlerde gündeme gelerek önemli kırılmalara yol açmaktadır. Kaldı ki bu tür travmatik deneyimlerin tarafı

konumundaki kesimlerin sonraki kuşaklardan olan temsilcilerinin kimlik özdeşimlerinde önemli yer tutarak toplumsal belleğe ve dinamiklere silinmemecesine kazanmaktadır.

Travmaların yaşandığı toplumlarda, mağdurların sonraki kuşaklardan temsilcileri sürekli bir biçimde yeniden travmatize olma riski altındadır. Çünkü onarılamamış, onarılmama bir kenara, geçmişte kaldığı farzedilen ancak güncelde bile yapılması hak görülen her travmatik deneyim yenilerinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Örseleme potansiyeli bu kadar yüksek olabilen toplumların ise demokratikleşebilmesi olanağı günden güne erimektedir.

Adaletin gerçekleşmesi ve beraberinde sağlanacak onarımın ilk şartı gerçeğe ulaşmaktır. İnsanın yaşamına devam edebilmesi, deneyimlediklerini anılara dönüştürebilmesine bağlıdır. Bu süreç oldukça zahmetlidir ve önemli bir zihinselleştirme (mentalizasyon) kapasitesi gerektirir. Deneyimlerimiz somut gerçeğin kendisidir. Ancak deneyimin anlaşılması ve anlamlandırılması, kendi bağlamı içerisinde değerlendirilmesi, somut gerçek ile onu değerlendiren zihnimiz arasına bir mesafe koyulmasını gerektirmektedir. Bu potansiyel mesafede gerçekleşen değerlendirme deneyimin bir öyküye ya da diğer bir deyişle anıya dönüştürülmesini, böylece deneyimin yarattığı emosyonel yükün hafiflemesini sağlar. Oysa travmatik deneyimler bu işleme sürecinin gerçekleştirilemediği, deneyimin bellek izlerinin parçalı halde kaldığı, emosyonel yükün bir türlü soğutulmadığı deneyimlerdir.

İster bireysel ister toplumsal anlamda olsun gerçek, sadece geçmişin somut deneyimler düzeyinde kavranmasından ibaret değildir. Özellikle toplumsal gerçek, deneyimlerin hangi genel örüntüler üzerinden gerçekleştiği ve hangi değer yargıları üzerinden anlamlandırıldığı ile yakından ilişkilidir. Geçmiş zaman deneyimlerinin somut yaşanmışlık düzeyinde ortaya konması ancak bir yere kadar yararlı sonuçlar doğurabilir. Dahası hakikatin ortaya dökülmesi ancak bu hakikat ile ne yapılacağının bilinmemesi ya da üstü açılanlardan ve sonuçlarından korkarak üzerinin örtülmeye çalışılması mağdurlara ve temsilcilerine zarar verme riskine sahiptir. Hatta bazen üstünü örtme gayreti yeni acı deneyimlerle sağlanmaya çalışılmaktadır ki bu felaketin habercisidir. Özellikle toplumsal travmalar geniş bir çerçevede değerlendirilmeden, travmanın faillerinin bunu ne adına, hangi yol ve yöntemleri kullanarak yaptıkları, mağdurların bu travmalara ne adına maruz kaldıkları ya da katlandıkları ortaya konmadan toplumsal gerçeğin yeterince aydınlatılabildiği söylenemez. Toplumsal gerçeklik yeterince aydınlatılmadan da gerçeğin ortaya çıkmasından beklenen toplumsal yarar sağlanamaz.

Hakikatin ortaya çıkarılması elbette ilk aşamadır ve onarım sürecinin aşamaları biri biterken diğeri başlayan süreçler değildir. Hakikat ortaya çıktıkça yüzleşme süreci başlayacak aynı zamanda hakikatin tüm tarafları ilgilendiren suretleri peşi sıra gelecektir. Acı deneyimlerin birikimi ile bilgelige ulaşmış bir toplum yerine unutulmuşla bilgisizlik mertebesine batmış bir toplumun yüzleşmesi, beklendiğinden daha zor olacaktır. Çünkü yüzleşilmesi gereken kendi eylemlerimizin üzerimize bindirdiği sorumluluktur. Bu eylemlerin failleri bizler doğmadan önce yaşamış, kuşağımızın öncülü nesiller olsa bile! Öncülümüz olan nesillerin kimliğimize şan, şeref, onur kattığını düşündüğümüz

“başarılarını” üzerimize alırken, geçmişte yaşanmış acı yüklü deneyimlerin sorumluluğunu üzerimize almamak, geçmişe karşı samimiyetsizliğimizin önemli bir göstergesidir.

Ruhsal özne gelişim sürecinde ötekiler üzerinden özdeşimler kurarken, yaptığı ve ulaşmaya çalıştığı kendisi ve ötekiindeki iyi ve kötüyü bir arada değerlendirebilmedir. Bu işlevi yerine getirebilen ruhsal özne görece sağlıklıdır. Kendisindeki kötüyü görmemek ya da başka bir deyişle kötüyü hep ötekinde aramak bir çeşit bölme ve bölünme halidir. Bu hal, kötünün kaynağı olarak görülen ötekine zarar verme potansiyelini güçlü bir şekilde taşır. Ötekinin huzursuzluğuna neden olacak bu dinamiğin ağır denebilecek bir bedeli vardır. Eğer ruhsal özne kendisini ötekinde buluyorsa ve tekrarlayıcı bir şekilde kendisini ötekinde kuruyorsa, ötekinin huzursuzluğunun dönüp dolaşıp yansıyacağı yer kendilik olacaktır. İşte toplumsal düzeyde yaşanan acı deneyimlerde hakikatin ortaya çıkarılmasının ardından yüzleşilmesi gereken, ötekine atfettiğimiz kötünün tam da içimizde olduğudur. Kendi varlığını iyi kendilik temsilleriyle, ötekini kötü nesne temsilleriyle tıka basa doldurmuş bir toplumsal yapının yüzleşmek bir yana yeni toplumsal travmalara gebe olduğu söylenebilir. Böyle toplumlarda günlük yaşamın ayrıntılarında bolca sembolik şiddet örneği de bulmak mümkündür. Acı verici deneyimlerin sorumluluğu ile yüzleşilemeyen toplumlarda işkence, cinayet, katliam ve linçler münferit vaka niteliğinden öteye gidememekte, o toplumun güncel olaylara verdiği duygusal tepki olarak değerlendirilmektedir. Psikanalitik kuram, güncelde olup bitenin kökenini geçmişte ararken bir arkeolog sabrı ve gayretiyle ruhsal özneyi davranışlarının, düşüncelerinin ve duygularının temeline yönlendirmeyi amaçlar. Çünkü sağlıklı olana ulaşma ancak geçmişin güncel olanla ilişkisini anlama ve yeni bir bakış açısı geliştirebilme ile sağlanabilir. Sembolik ya da somut şiddet davranışının sadece güncel reaksiyonlar olarak değerlendirilmesinin sonucu olarak toplumsal travmalara neden olan şiddet davranışı kendisini yeniden ve yeniden üretmektedir. Böylece “bir daha asla” söylem ve pratiği, toplumun ilkeleri arasına girememektedir. Acı verici deneyimlerin günümüzdeki önemli çıktısı sembolik şiddettir. Şiddet tanımlarının tümü “*kişinin bedensel ve/veya ruhsal bütünlüğüne zarar veren*” bir davranışın varlığına vurgu yapar. Buradaki “zarar”ın nesnel veya öznel ölçütlerinin neler olduğunun net bir tanımını yapmak zordur. Bu zorluk, şiddet tanımının zaman içindeki değişiminin, yani tarihselliğinin bir sonucudur. Dün şiddet olarak tanımlanmayan bir tutum veya davranış, bugün tartışmasız şiddet olarak tanımlanıyorsa, bu değişimi büyük ölçüde belirleyen, “zarar verme”, “zarar görme” ölçütlerimizin zaman içinde inceliyor hassaslaşmasıdır (Kaptanoğlu 2009). Bir başka deyişle şiddet tanımı, fiziksel zarar vermeden, sembolik zarar vermeye doğru genişleyen bir evrim geçirmektedir. Sembolik şiddet anlayışında, şiddetin maddi olduğu kadar zihinsel de olduğu vurgulanır. David Riches’e göre, “*Maddi olarak şiddet, nesneleri çarpıtmak, hasara uğratmak veya yok etmek için zor uygulanmasıyla ilgilidir; zihinsel olarak ise kimliklerin saldırıya uğramasıyla. Zihinsel tasarımdaki bir unsur tehdit edildiği zaman saldırı gerçekleşmiş olur*” (Riches 1989). Y. Michaud’un şiddet tanımı ise, şiddetin maddi ve simgesel olabilmesinin yanında, ruhsal - bedensel, doğrudan - dolaylı, bireysel veya grup şiddeti şeklinde de olabileceğini vurgular: “*Karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri*

veya birkaçı doğrudan veya dolaylı, toplu veya dağınık olarak, diğerlerinin bir veya birkaçının bedensel bütünlüğüne veya ruhsal bütünlüğüne, mallarına, simgesel ve kültürel değerlerine oranı ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranırsa, orada şiddet vardır” (Michaud 1991). Tanımda belirtildiği gibi, maddi veya sembolik şiddet davranışı, genellikle bir karşılıklı ilişkiler ortamında ortaya çıkar ve taraflardan en az biri, insan veya insanlardır.

Toplumsal travmalar açısından hangisi ile yüzleşileceği de bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Ülkemiz yakın tarihi şöyle bir gözden geçirildiğinde bile yüzleşilmesi gereken ne kadar çok acı verici deneyime sahip olduğumuz şaşkınlığını yaşamamamız mümkün görünmemektedir. Sorun sadece toplumsal travmaların bolluğu ile ilişkili değildir. Toplumsal kesimler, özellikle de yüzleşmesi hayati önem taşıyanlar, ötekinin acısının karşısına aslında kendisinin örselenmiş, katliama uğratılmış, linç edilmiş olduğunu iddia etmekte, mağdur kesimleri yüzleşmeye davet etmektedir. Ruhsal öznenin gelişim sürecinde, misillemeci ötekilerin varlığı onarımı güç hasarlara neden olabilmektedir. Ruhsal özne doğmakla sahip olduğu eksikliğe ve engellemelere koşut olarak hissettiği bunaltının ötekiler tarafından teskin edici bir şekilde ele alınmasına ihtiyaç duyar. Misillemeci ötekiler ise ruhsal öznenin yansıtılan ve kor halindeki bunaltıyı yatıştırma, soğutma işlevini yerine getirmeyen, aynı sıcaklıkla geri yansıtır. Elinde korlanmış bunaltısı kalan ötekine artık yanmak, içine kapanmak, kendini gizlemek veya misillemeci öteki ve yerine geçenlere zarar vermek düşer. Yüzleşilmemiş acı verici deneyimlerin, bastırılmış mağduriyetlerin terazinin kefelerine konulması, kimin mağduriyetinin daha fazla olduğu yönündeki yarış, tehlikesi bol bir rekabettir. Bu rekabetin paralelinde akan tartışma kimin haklı olduğu yönündeki tartışmadır ki yüzleşmeyi mümkün kılmaz ve onarıma katkıda bulunmaz. Bu nedenle aslında yapılması gereken her acı deneyime kendi özelliği içerisinde duyarlılık göstermek, saygı göstermek, tanımak ve ayrıntılandırmaktır. Travmatik deneyimler suçlunun kim olduğunu belirlemek adına araştırmaları yapılacak vakalar değildir. Hakikati ortaya çıkarılmamış, yüzleşilmemiş toplumsal travmalar, sıcaklıkları devam ettiğinden tarihsel ve akademik tartışmaların, araştırmaların konusu olmaktan uzaktır. Kimin haklı olduğu mağdur ya da temsilcilerinin yaralarını iyileştirmez. Hakikate körleştirme işlevi gören bu tartışma, kılıçların kına sokulmadığının, yeni yaralar açmak üzere ötekine doğru savrulduğunun işaretidir. Oysa asıl ihtiyaç duyulan kolektif bir vicdanın oluşumudur. Acısını ve kederini yeterince ortaklaştıramamış, birbirini acı verici deneyimlerden sorumlu tutarak dışlayıcı bir tutum sergileyen toplumların ötekini teskin edici, iyileştirici etkisi yeterli değildir. Bu durumun politik alanda karşılığı milliyetçiliğin dil dâhil günlük yaşamın tüm ayrıntılarına sızdığı toplumlardır. Çünkü milliyetçilik, ötekinin huzursuzluğundan medet uman körlüktür.

Psikanalitik uygulamada hakikate ulaşmanın yolu dikenlerle örülüdür. Ruhsal özne kendisini kolay kolay hakikate teslim etmez, hakikate yabancılaşmak üzere kurduğu yapı, ördüğü duvar oldukça sağlamdır. Ego, üzerinde hakikatin damgasını taşımasına aldırmadan direnir. Bu direncidir ki onu bu zamana kadar var edegelmiştir. Toplumlar da hakikatlerine yabancılaşma yolunda eğitim sistemi, sözel aktarım, din, politika ve diğer kültürel araçlar üzerinden oldukça önemli mesafe kaydederek hakikatle arasına dikenli

teller örür. Bir insanın kendi hakikatine ulaşması yolunda deneyimleyeceği acı, toplumlar için de geçerlidir. Yüzleşme yolunda içimizdeki kötü, karanlık yüzümüz bir heyula gibi bizi beklemektedir. Hakikatle aramıza ördüğümüz ve aştığımızı sandığımız dikenli tel, hakikatin ortaya çıkarılması ve yüzleşilmesi sürecinde canımızı fazlasıyla acıtacaktır. Ancak hakikatin ortaya çıkarılması ve yüzleşilmesinden elde edilecek toplumsal yarar bu acıya katlanılmasını gerektirmektedir.

Yüzleşmenin beraberinde getireceği süreç hesaplaşmadır. Hesaplaşma sürecini, ortak bir kamu vicdanı ve politik ahlak geliştirmek üzere yenilenmiş bir toplumun inşası süreciyle birlikte düşünmek gerekir. Burada hem ortak kamu vicdanı hem de hukuk sistemi üzerinden adalet devreye girecektir. Geçmişin suçluları ile hesaplaşmanın yolu kolektif kamu vicdanı tarafından toplumla bağlarının kesilmesi, aramızdaki suçlularla hesaplaşmanın yolu ise fiilen cezalandırılmalarıdır. Mağdurlar açısından ise acı verici deneyimin özelliklerine ve ortaya çıkarılan hakikate göre değişmek üzere tazminat ödemek, anmalar düzenlemek, anıtlar yapmak, gerekli özürleri dilemek gibi yollar aramak elzem görünmektedir. “Bir daha asla” söylem ve pratiğinin süreğenlik kazanmasının garanti altına alınması, kurumlar ve hukuki düzen üzerinden kalıcı değişiklikler yapılmasıyla mümkün olacaktır. Anayasal ve doğal sonucu olarak yasal değişiklikler yapılması, tüm tarafları içeren ve geçici nitelikte olmayan hakikat komisyonlarının kurulması, eğitim araç ve gereçlerinin ötekileştirici ifadelerden, doğruluğu tartışılır bilgilerden temizlenmesi başlangıç noktaları olabilir.

Hakikat komisyonlarının örneklerinden birisi Şili’de kurulmuş olanıdır. Bu komisyon Mayıs 1990 – Şubat 1991 arasında hizmet vermiş ve 1973-1989 yılları arasında süren Pinochet diktatörlüğü sırasında yapılmış işkence ve diğer ihlaller sonucunda ölümler dışındaki insan hakları ihlallerini incelemiştir. Bu inceleme sonucunda kamuoyunda Rettig Raporu olarak bilinen rapor yayınlanmıştır. Komisyonun sonuç raporu 3248 kaybedilme, işkence, kaçırılma ve öldürülme vakası dinlenerek hazırlanmıştır. Kaybedilmelerin çoğunun 1974-1977 yılları arasında gerçekleştiği ve devletin sistematik bir uygulaması olduğu saptanmıştır. Milli İstihbarat Örgütü’nün kaybedilmelerden sorumlu olduğu belirlenmiştir. Komisyon raporunda mağdur yakınlarına yönelik olarak sembolik, maddi, sağlıkla ilgili olmak üzere çeşitli desteklerin verilmesi gerektiği belirtilmiştir (USIP 1990).

Diğer bir hakikat komisyonu örneği ise Güney Afrika’dadır. Bu komisyon 1995-2002 yılları arasında 7 yıl gibi uzun bir süre çalışmıştır. 1948-1990 yılları arasında hüküm süren Apertheid rejimi, siyahların sivil ve politik haklarını sınırlandırmış, siyahlara karşı başta eğitim ve sağlık olmak üzere tüm kamu hizmetleri bakımından ayrımcılık uygulamıştır. İtirazlar polis tarafından vahşice bastırılmış, hukuki olmayan tutuklama, işkence uygulanmıştır. Soğuk savaşın sona ermesiyle hükümet, muhaliflerle (ANC) müzakerelere başlamış, bu süreç 1990-1993 yılları arasında devam etmiştir. 1994 yılında yapılan seçimlerden sonra yeni hükümet, hakikat komisyonunun kurulmasını kararlaştırmıştır. Komisyon, 1960-1994 yılları arasındaki kaçırılma, işkence ve öldürülme vakalarını incelemiştir. Ayrıca komisyona suçlarını tamamıyla itiraf eden failleri affetme

yetkisi de verilmiştir. Komisyon kamuya açık 2 bin oturumda toplam 21 bin mağdurun öyküsünü dinlemiştir. Komisyona 7112 af başvurusu yapılmış bunlardan 849'u kabul edilmiştir. Komisyon Ulusal İstihbarat Örgütü'nün 1996 yılı sonuna kadar 1990 yılından başlayarak rejimin belleği niteliğindeki belgeleri yok ettiğini belirlemiştir. Bu raporda da Şili'deki komisyonun önerilerine benzer önerilerde bulunulmuştur (USIP 1995).

Hakikat komisyonları kuracak ülkeler benzer raporları görmeye kendilerini hazırlamalıdır. Zira bu raporların hazırlanma ve yazılma süreci tahmin edileceği gibi oldukça sancılıdır.

Ancak onarım sürecinin ve sonrasının temel garantisi, acımadan ilgi gösteren, süregelen bir güvenilirlik sağlayabilen, mağdura birlikte yaşanabileceğini gösterebilen ötekilerdir. *“Terapist bir hastaya, onun yanında sevgiyle var olarak; güvenilir ve ilgili olarak; onunla ortak faaliyetlerinin er geç kurtarıcı ve sağaltıcı olacağına inanarak yardımcı olur. Terapinin gerçek gücü, terapistin ve hastanın paylaştığı ilginç bir faaliyet olmasından kaynaklanır”* (Yalom 2000). İşte gerçeğe ulaşabilmek, yüzleşebilmek, onarabilmek ve en nihayetinde barışabilmek için ötekiler arasında gerçekleşecek “bu ilginç faaliyete” ekmek gibi, su gibi ihtiyacımız var!

Bu bölümün yazımında katkılarını esirgemeyen sevgili Gamze Özçürümez Bilgili'ye sonsuz teşekkür ederim. Kitabın bu bölümü onca örselenmeye karşın barış talebinde ısrar edenlere adanmıştır.

Kaynaklar

- Jones E (2004) Freud Hayatı ve Eserleri. İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
 Kaptanoğlu C (2009) Neden Şiddet? Psikeart, 8: 8-13.
 Riches D (1989) Antropolojik Açıdan Şiddet. İstanbul, Ayrıntı Yayınevi.
 Michaud Y (1991) Şiddet, (Çev. C Muhtarlıoğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, s.11.
 USIP; United States Institute of Peace (1990) Truth Commission: Chile 90. 1 Kasım 2015 tarihinde <http://www.usip.org/publications/truth-commission-chile-90> adresinden indirildi.
 USIP; United States Institute of Peace (1990) Truth Commission: South Africa. 1 Kasım 2015 tarihinde <http://www.usip.org/publications/truth-commission-south-africa> adresinden indirildi.
 Yalom ID (2000) Aşkın Celladı ve Diğer Psikoterapi Öyküleri. İstanbul, Remzi Kitapevi, s.257

“Ölülerimizi Kendi Ellerimizle Gömebilmek İstiyoruz...”

Ümit Biçer

“Bir bayram günüydü... Kayıtlı olmayan bir numaradan aranıyordum, telefonu açıp “alo” diye cevap vermiştim. Ne söylendiğini anlayamayıp, tekrar “alo” dediğimde, ahizeden bir hıçkırık ve boğuk bir ses gelmişti... Ardından, “hocam” seslenişini duydum ve ses bana kendisini hatırlattı: dayısının cenazesini bulmuştuk... Anneannesi benle konuşmak istemiş ve telefonu elinden bırakmadan bana bir şeyler söylemek istemişti... Lakin, telefonu açan annenin dilini bilmiyordum... Söylediklerini anlayamamıştım... Telefonu yeniden anneannesine vermesini ve onunla konuşmak istediğimi söyledim... Anne telefonu yeniden alıp benle konuştuğunda, sözcüklerin tınısı ve ezgisiyle, Bosna’dan Dersim’e, Hakkari’ye Diyarbakır’a, mezarlar ve dokunduğum bedenlere, kemiklere hızlı bir yolculuğa sürüklenmiştim. Anne anlatmaya devam ediyordu... “Kamber Ateş nasılsın” öyküsü belleğimden kurtulmuş başka bir düzlemde yaşıyordu... Bu kez benim boğazım düğümlenmişti... Ahize yeniden el değiştirdiğinde anneannesinin bana “on dokuz yıl sonra oğluna kavuştuğunu, ilk kez mutluluk içinde mezarlığa gittiğini, üzülmesi gerektiği halde değişik bir mutluluk hissettiği için kendi kendini ayıpladığını, dua edecek bir mezarla da olsa, ölmeden oğluna kavuştuğunu, ağladığını, ama mutluluktan mı yoksa üzüntüden mi ağladığını bilemediğini, bunun garip bir şey mi olduğunu, ne olursa olsun oğluna kavuştuğu için bana teşekkür ettiğini” söylediğini açıklamış, dayısının bulunmasından dolayı bir kez daha teşekkür etmişti... Telefon elime yapışmış, ne söyleyeceğimi bilememiştim, dilini bilseydim bile, ne söyleyebilirdim ki...”

Ümit Biçer

1. Ölülerini Gömmek

Hatırlamak etik bir edimdir, kendi başına ve kendisi olarak etik değeri vardır. Hafıza ise, verici olsa da, ölülerle kurabileceğimiz tek bağıdır. Dolayısıyla, hatırlamanın etik bir edim olduğu inancı, öleceğini bilen, normal koşullarda bizden önce ölenlere (aile büyüklerine, anne babalara, öğretmenlere ve yaşlı dostlara) yas tutan insanlar olarak doğamızın derinlerine kök salmıştır.

Susan Sontag (2004)

Ölümle ilgili antropolojik araştırmalar bize insanın geçmiş ve gelecekle olan ilişkisini ölümler yoluyla kurabildiğini göstermiştir. Latin dillerinde insan (human) sözcüğünün, “humandos” dan (ölüsünü gömen) geldiği ve “insanlık”ın (humanity/humanitas) “ölüsünü gömen tür” olduğu ifade edilmektedir (Domanska 2005a, Özsoy 2012).

İlk insansılar için kendi ölümlerinin de bir besin kaynağı olduğu ve onları diğer besin kaynakları gibi tükettikleri düşünülmektedir. Toplu olarak hareket eden, avlanan, yaşayan insansı türlerin, doğada var olabilmesinin koşulu güçlerini artırmaları ve birleştirmeleridir. Bunun yolu çoğalmaktan, öğrendikleri, kazandıkları deneyimleri topluluğun diğer üyelerine aktarmaktan geçmektedir. İlkel toplulukların “*ağaçların meyve vermesi, yılanın deri değiştirmesi, topraktan yeni filizlerin sürgün vermesi gibi*” doğada tanık olduğu “yeniden canlanma” süreçlerinin, ölümleri için de benzer beklentilere yol açtığı düşünülmektedir. Ölüm ilkel topluluklarda, yaşamın sonu değil, yeni bir hayata başlangıç olarak kabul edilmiştir. Paleolitik çağda Neandertaller, toplu cenaze törenleri yapmışlar; cesetlerin üzerini toprak ve taşla örtmüşler, bu cesetleri, mağara içindeki ocakların yanına gömerek başka bir dünyaya hazırlamışlardır (Malinowski 2000, Bahar 2013). Ewa Domanska (2005b), bu durumu “*Ölüm olmasaydı tarih de olmazdı. Tarih ölümden beslenir. Tarih mezarda başlar*” diye tanımlar.

Mitolojilerden başlayarak pek çok toplumsal davranışın, ritüelin ve inancın kaynağı ölüm olmuştur. Ölümlerini gömen ilk insansılar, onları yanlarında tutarak, saklayarak varlıklarını ve güçlerini sürdürmeye çabalamışlardır. Ölümlerin korunması yoluyla onları topluluk içinde tutarak güçlerinden ve deneyimlerinden yararlanılabileceği algısı, ölümlerin canlanabileceği ve yeni bir yaşama kavuşacağı duygusunu güçlendirmiştir. Başka bir dünyanın var olduğu inancı; ölü gömme, gömme şekli ve ölü bedene yönelik davranışlarla, ritüellerini, mitlerini, dinsel törenler ve inançlarını yaratarak tarihsel süreç içinde evrilmiştir (Malinowski 2000, Chapman 2007, Sayer 2010). Bir bütün olarak ölüm ve ölümle ilgili davranışların dönüştürülmesi ve içselleştirilmesi süreci; insanlığın ortak kültürel mirasını, toplumsal belleği ve inanç sistemlerini yaratmış ve zenginleştirmiştir. Ölümle ilgili gelenekler, öleni öteki dünyaya hazırlama törenlerine dönüşmüştür. Bununla birlikte, insanlığın ölümlerini gömmeye başlamasından bu yana ortak düşü, yeniden sonsuz bir başka yaşama başlamak olarak sürmeye devam etmektedir.

Ölüme ve yaşama insanların yüklediği anlam, zaman içinde ve kültürden kültüre değişkenlik göstermiştir (Sezer ve Kaya 2009). Topluluklarda ölü adetleri farklılaşsa da, törenler ve ritüeller benzer ve ortak bir düşünceyi yaratmıştır: ölüye saygı... Ve ölüye tören düzenlenmemesi, gömülmemesi tüm topluluklarda ayıplanan ve utanç duyulan bir duyguyu ortaklaştırmıştır. Mistik inançlar; ölünün gömülmesi, cesedin korunması ve ölümlerle birlikte yaşamaya devam etme ritüellerini dönüştürerek, fiziksel bedeninin ayrışmasına, toplulukların cenazelerini evden çıkararak ayrı mekanlara gömmesine yol açmıştır. Ölü için düzenlenen törenlerin ve ritüellerin farklılaşmasına karşın; kabul edilen ve ortaklaşılan tutum, ölene gösterilen saygı ve gömülmedir (Malpas ve Solomon 2006, Bahar 2013).

Ölü bedenini, yeniden yaşama döndürülmesi amacıyla çeşitli topluluklarda mumyalama veya bedenini yakılması gibi davranışlar geliştirilse de, mezar ve mezar yeri korunmuş, bedenini yeryüzüne ve toprağa ait olduğu gerçeği değişmemiştir.

Antropolojik araştırmalar, ölülerin ilk olarak mağaralara gömüldüğünü göstermektedir. Mağaralar, topluluğun birlikte ve korunaklı yaşamının sağlandığı ilk mekanlardır. “Ev” kavramının ilk örnekleri mağaralar olmuştur. Antropolojik araştırmalar ve mitolojilerde, toplulukların zamanla ölüme farklı anlamlar yüklemeye başladığı, ölüye saygı ve sadakat duyulduğu, ritüellerin ve törenlerin geliştirildiği, ölüler için kutsal mekanlar inşa edilmeye başlandığı anlatılır. Zaman boyutuna, mekanın girişi, yerleşik yaşama geçiş, toprağın ve yeryüzünün ayrıştırılması, “ev”in, diğer mekan ve ortamlardan farkının algılanmasıdır. Mekan olgusunu en iyi aktaran yapılar, mezarlardır. Mezarlar, insanın varlığı ve ölüm günü için en büyük işaret olmasının yanı sıra, topluluklar için soy bağı ve ata kültürünü sürdürdükleri, ortak kültürel belleğin gelişimine kaynaklık eder (Malinowski 2000, Chapman 2007, Sayer 2010).

2. Mezarsızlık

*“Yabancı, gitme vaktidir artık. Ben de ineeğim, gör.
Bu tepeden aşağı ve hüzünlü kış mantoma sarınıp
Yeniden dolaşmaya çıkacağım kurbanlar kentinde.
Ölüleri gömmeliyim ve kutsal yağı dökmeliyim
Holokost’un üstüne.
Bir yaralının başı hıçkırıyor bazaltın üstünde...
Çeşmenin yakınında bir bacı, ah, başında bekleyeni yok/can çekişiyor...
Bu gece sayısız mezar kazmalıyım,
Sabaha dek ışıktan kefenler dokumalıyım.
Mezarlar dikmeliyim, anıt mezarlar,
Ve mermere şarkılarımı mezar yazısı diye kazmalıyım.”*

Varujan (Nichanian 2011)

Ortak alanlarda birlikte yaşayan ve mücadele eden topluluğun, doğaya karşı sağladığı başarı ve üretim fazlalığı, yerleşik bir mekana ve toplumsal işbölümüne yol açmıştır. Avcılık ve toplayıcılığın dışında “önceki kuşaklardan aktarılan ritüel, bilgi ve deneyimin taşıyıcılığı” ayrı bir görev olarak şekillenmiştir. Topluluğun ortak güç ve bilgeliği, özelleşmeye başlayan bir gruba ve kişiye teslim edilmiş, iktidar ve otorite topluluğun içinde topluluğa karşı örgütlenmeye başlamıştır. Bilgi ve deneyim taşıyıcıları, giderek topluluğun ortak zenginliğinin yanı sıra, ritüeller ve hikayeler üzerindeki iktidarını ve “ben ve biz” hakkında karar verme yetkisini de eline geçirmiştir. “Ben ve biz” hakkında karar verebilme yetkisi ancak “öteki”nin varlığı, birilerinin ötekileştirilmesiyle mümkün kılınmıştır.

İnsanın huzurlu ve dingin dünyadan ayrılığa, yeni dünyada aldığı nefese ilk tepkisi, bir çığlık, bir tür ağıttır. Ağıt, arkaik zamanlardan bugüne insanın ve kederin ilk ortak dili olagelmiş; ölümlerin mezarları başında bu ortak ses dillendirilmiştir. Mezarsızlık ve mezarsız bırakma, tarih boyunca iktidarların “öteki” üzerindeki bir egemenlik pratiği olarak ağıtlarını susturmaya, insanı, insanlığından ve ortak dilinden mahrum etmeye çabalaması olagelmiştir.

“Yası tutulamayan hayat, hayat değildir” diyor Judith Butler (2004). Ölünün gömülmemesi, yerde kalması ve mezarının olmaması; evde tutulmaya, korunmaya değer bulunmadığını, ölünün o topluluğa, “ben”e, “biz”e ait olmadığını, saygı duyulmadığını ve yeniden yaşamasının istenmediğini gösterir. Çünkü, hangi ölüm için yas tutulup tutulamayacağı, ölen kişinin “insan” olarak kabul edilip edilmediğine bağlıdır. Birilerini “insan” olarak kabul edip diğerlerini insanlıktan çıkartmak birilerini “ötekileştirme” pratiğidir.

Sophokles’in (2014) “Antigone” adlı eseri bu trajediyi konu eder. Kreon, savaşta bir-birlerini öldüren yeğenlerinin ölümü üzerine:

*“Kenti uğruna silahı elde düşen Eteokles gömülecek görkemli bir törenle
Soylu bir ölümle ölenlerin arasına katılmak üzere
Ülkesinin kanına susamış o adam için
Buyruk çıkardım, onu kimse gömmesin diye,
Ardından kimse yas tutmasın diye”*

sözlerini söyler ve kendisine isyan eden Polyneikes’in gömülmesini yasaklar. Antigone, birbirlerini öldüren erkek kardeşlerinden Eteokles’in onurlandırılmasına karşın, Polyneikes’in mezarsız bırakılmasına ve ardından yas tutulmamasına karşı çıkar. Antigone, ölümü pahasına olsa da, mezarsız bırakılan kardeşini gömeceğini, ölenin gömülmesinin ezelden beri zorunlu olduğunu, tanrıların koyduğu yasalara gönderme yaparak savunur. Tanrıların koyduğu yasaların, kralın yasasından veya diktatörlüğünden daha meşru ve muktedir olduğunu, ölüme gönderilecek olsa da, kralın yasalarına uymayacağını ifade eder (Sophokles 2014).

Sophokles, tanrısal yasalara ve geleneklere yönelik müdahaleyi öyküleştiren; yalnızca insanın mezarsız bırakılmasının trajedisini değil, politik boyutunu, egemenlerin ölüm ve ölümler üzerinden, toplum üzerinde kurmaya çalıştığı baskı ve hakimiyeti anlatır. Öldürülen birinin bedenini ailesine vermemek, onları aynı zamanda yas tutmaktan alıkoymak, ölüm ile mezarlık arasındaki süreci, daha doğrusu topluluğun geçmişi ile geleceği arasındaki bağı koparmak, kendi egemenliği altına almaktır. Antigone tragedyası, “ötekileştirme ve insanlıktan çıkarma yetkisinin” yas ve mezardan mahrum bırakma yoluyla bir egemenlik hakkı ve uygulaması olarak egemenlerin eline geçişinin hazin öyküsüdür.

Öyküde, trajedinin yanı sıra; “ben ve bize” ait ölümler ve ölümler kutsanmış, iktidara ait toprakların korunması için yaşanan ölümlere özel bir anlam ve değer

biçilmiştir. Ölüm törenleri, ritüeller, davranışlar ve duygular, bir bütün olarak iktidarın toplumu yeniden biçimlendirme ve inşa sürecinin ideolojik aygıtları olarak iş görür. Ölme biçimleri ve amaçları ayrıştırılarak yüceltilmiş; kutsanmış ölümler, dinler ve ulus devletler tarafından “şehitlik” kavramıyla içselleştirerek benimsenmiştir. Mezar ve mezarlıklar, iktidar eliyle “yaşamın ve öznenin varlığını ve yaşadığını kanıtlayan” kutsanmış mekanlara dönüştürülür.

Mezarsızlık ise; cinayetlere tanık olunmasına rağmen insanı yaşadığı mekandan, evinden yoksun bırakmak, ne yaşayanların ne de ölümlerin dünyasında var olmasına izin vermemek, ontolojik olarak boşlukta tutmak ve sonsuz bir beklemeye almaktır. Buna karşın yegane direnme gücü, geçmişten geleceğe uzanmak için yegane bağ hafıza ve hatırlamak fiilidir. Hatırlamak, yası tutulamayan hayatların, ötekinin, varlığını haykırmak, hafızasızlığa, iktidara karşı direnmektir.

3. Yası Tutulamayan Hayatlar

“...Bir ömre çok vedalar sığdırılıyor baba...

Uğurladıklarımızın hepsi ayrı bir özlem

Yüreğimizde en dayanılmaz ayrılığı senle yaşadım ben.

Vedalaşamadık seninle baba.

Veda edemeyince, kaybolunca babalar, hep geri döner diye bekliyor çocuklar.”

Gülbahar Alpsoy (2009)

Tüm kayıplar, bireysel ve sosyal bir bölünmeyi içerir. Yas, ölüm nedeniyle kayıp yaşayan bireylerde, bu kayba karşı verilen uyum tepkilerini yansıtır. Sevilen birinin kaybı sonrasında gelişen yas tepkileri her bireyde farklı olmakla beraber, bir dizi ortak bedensel, bilişsel, duygusal ve davranışsal tepkiler görülmüştür. Matem ve yas, insanlığın ortak arkaik geçmişinden itibaren kayıp yaşayan bireylerde bu ortaklığa işaret eden iki özgül durumdur.

Matem (mourning), birinin ölümünden dolayı üzülmek eylemini ya da üzüntü yaşanan zamanı anlatan, kişinin duygularından bağımsız, açıklayıcı bir edim ya da harekettir. Matem, kaybın kültürel yanını temsil eder ve bilinçli ya da bilinçsiz kültürel tepkileri içerir. Matem süreci kaybedilen kişiye yeniden ulaşmaya çalışma, üzüntü ve yeniden yapılanma aşamalarından oluşmaktadır (Bildik, 2013)

Yas (grief) ise, kaybedilen kişiyle ilgili tamamlanmamış planları, istekleri, hayalleri ve fantezileri içerir. Bu kavramların ortak noktası yas, kişinin verdiği öznel bir tepki, kayıp karşısında iç dünya ile gerçeklik arasında uyum sağlamak için yapılan uzlaşma, bir psikolojik yanıttır (Volkan ve Zintl 2003, Bildik 2013).

Topluluğa ait, sevilen bir kişi öldüğünde, yas tutulmasına engel olmak, o kişinin diğerleri ile ortak tarihi, değerleri ve geleceği olmadığını söylemektir. İktidar, kendisine başkaldırıp isyan edenleri sadece biyolojik olarak öldürmekle yetinmez, öldürdükleri

bedenlerin bir anlam ve değere dönüşmesini engellemek, onları sembolik ve politik olarak da öldürmek için her türlü yönteme başvurur. Egemenler, kendilerine başkaldıran ya da itaat etmeyenlerin mezarlarının yapılmasına ve yas tutulmasına engel olarak, toplumun ortak değerlerini, kutsallarını, atalarından kalma gelenek ve dini ritüellerini hedef alır. Topluluk bu saldırı nedeniyle zıt duygular içine, kaotik bir ikileme itilir. Ya kendi ölülerine, ortak ritüellerine, tarihlerine ve geleceklerine sahip çıkacaktır, ya da tutamadıkları yaslar, yerine getiremedikleri ödevler nedeniyle suçluluk ve çaresizliğe itilecektir. Egemenler, tam da bu ikircikli durumu kullanır. Topluluğa, ölülerini mezarsız, yas tutmaksızın terk etmelerinin bedelini, ölülere ait ne varsa yadsıtarak ve kendi söylemine tabii kılarak ödetir. Marquis de Sade'in ifadesi ile, düşman olarak gördüklerini bir defa değil (biyolojik), ikinci bir kez daha (sembolik) öldürmek ister. Ölülerini cezalandırma arzu ve siyaseti böylesi bir mantığın ürünüdür (Özsoy 2012). Ve, ölüler üzerinden elde etmeye çabaladıkları güçle, topluluğu, dinleri, mekanları yeniden inşa etmeye başlarlar.

“Kalpsizlik ve hafıza kaybı, nedense hep el ele yürümüştür. Ama tarih bize, kolektif tarihin çok daha uzun bir zaman diliminde hatırlamanın değeri konusunda çelişkili sinyaller gönderir. Açıktır ki, dünyada çok fazla adaletsizlik vardır. Ve gereğinden fazla hatırlamak insana acı verir” (Sontag, 2004).

Yas tepkilerinde görülen kişiler arası farklılıklar ve yas sürecine etki eden faktörlerin çeşitliliği nedeniyle yas; kavramsal olarak “normal yas”, “karmaşık yas” ve “travmatik yas” olarak tanımlanmıştır (Bildik 2013). Normal yas tepkileri, kaybın yaşanmasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkar. Volkan'a (2003) göre; kaybın arkasından yasın çözümlenerek yaşama devam edilebilmesi için kaybedilenin ne anlama geldiğinin değerlendirilmesi, ölenle ilişkinin yeniden gözden geçirilmesi ve sonra onu geleceği olmayan bir anıya dönüştürmek gerekmektedir.

Ölümün beklenir olduğu durumlara göre, zamansız ve ani kayıplar “yas” tutulmasını güçleştirir. Zamansız ve beklenmedik bir anda, özellikle şiddet ya da korkunç bir olay sonucu meydana gelen kayıplar “travmatik yas” a yol açar. Kaybın ardından gelişen yoğun suçluluk duyguları, yalnızlık, geçmişteki kayıpların işlenememesi ve önceki bedensel ya da ruhsal sorunlar normal yas sürecini engelleyebilir. Bu süreçte normal yas tepkileri yerine, beklenmedik, abartılmış, çok fazla uzamış tepkiler ya da tepkisizlik gelişebilir. Travmatik yasta birey, kaybettiği kişiyle aşırı uğraşlar içindedir. Bireyin normal yas evrelerinin birinde takılıp kalması sonucunda yas sürecini tamamlayamaması, “patolojik yas” olarak tanımlanmıştır (Çelik ve Sayıl 2003, Mestçioğlu ve Sorgun 2003)

Travmatik olayların sürekli yaşandığı ve travmanın tekrar yaşanması olasılığının yüksek olduğu, uzun bir süre geçmesine karşın travmanın hala sürdüğü durumlarda “karmaşık yas” ortaya çıkmaktadır (Bildik 2013). Travmanın birbirlerinin üstüne eklemeliği ve onarılmadığı coğrafyalarda “karmaşık yas” bireyin ve toplumun onarımı engellemektedir.

Yasın doğal olarak yaşanmadığı durumlarda, bireyin topluma uyum sağlaması, işlevselliğini kazanması ve yaşamını yeniden üretebilmesi olanaksızlaşır. “Yas tutma”

iyileşmeksizin süreklilik kazanır, hatıralar, duygular ve davranışlar kendini tekrarlamaya başlar. Kayıp sonrası oluşan acı derinleşerek yoğunlaşır (Horowitz ve ark. 1980, Çevik ve Öncü 1995).

Bireyler gerçeği yadsıyarak, kaybı kabullenmekten kaçınır. Normal yastan farklı olarak travmatik yasta, ayrılık kaygısı işlevselliği etkileyecek düzeyde tekrarlayıcı ve rahatsız edicidir. Bireyde oluşan tepkiler süreklilik özelliği taşır, psiko-sosyal işlevsellik alanlarında önemli derecede bozulmalara ve ruhsal bozukluklara yol açar. Travma ve kaybın eşzamanlı olarak yarattığı ikili etki ile, bireyin dünyayı algılama biçimi ve baş etme mekanizmaları ciddi oranda örselenir. Tüm bunların sonucunda bireyin yas tepkilerinin çözülme süreci uzar (Olgun-Özpolat ve Yüksel 2001, Mestçioğlu ve Sorgun 2003).

Travma kişinin bütünlüğünü parçalayan, bozan ve yaşantısını bölen bir etkiye sahiptir. Travmatize edilen insanlar, travmanın ruhsal dünyalarında yarattığı karmaşadan, şaşkınlıktan kurtulmak için güvenilir bir yer, bir sığınak ararlar. Ruhlarındaki altüst oluşu yatıştırmak, başlarına geleni anlamlandırmak, insanların güvenilir, dünyanın güvenli bir yer olduğuna inanmak isterler. Hafıza, travmaya maruz kalmış kişileri tuzağa düşürür. Yaşanan olayların unutulmamasını ve her şeyin üzerinde tutulmasını sağlar. Sık sık aynı hatıralar değişmeksizin tekrarlanır, yetişkinler ve çocuklar, uykularını bozarak uyumalarına izin vermeyen veya uyanık kalmalarına neden olan yaşanmış olaylara ait görüntülerin, kabusların kurbanı olur, bu dayanılmaz şiddetin yeniden yaşanmasından etkilenirler. Yeni öğrenilen bilgiler silinir ve bir şey öğrenmek olanaksızlaşır (Kaptanoğlu ve Alkın 2013).

Bora'nın (2012), Freud'la Butler'in görüşlerini tartıştığı metin “kayıplarla baş etme mekanizmalarını” açıklar:

“Freud’a göre, insanın uğradığı bir kayıpla baş etmesinin yolu, esas olarak onun yerine bir başkasını koyabilmesidir. Başka bir şeye tutunmak, sevecek, bağlanacak, hayatı sizin için anlamlı kılacak başka bir şeye bağlanmak. Oysa Butler bunu eleştiriyor. Diyor ki, bir kayıpla sağlıklı bir şekilde baş etmenin yolu her şeyden önce hayatın değiştiğini kabul etmektir. Ve değişmiş olan hayata devam etme gücünü, enerjisini, iradesini göstermektir. O, artık yok. Bir şey oldu, çok önemli bir şey oldu ve artık bu bizim hayatımızı değiştirdi. Ben artık eski ben değilim, biz artık eski biz değiliz. Bizden bir şey gitti ya da bize bir şey oldu, bir şeyimiz yaralandı, bir şeyimiz koptu, bunu tanımak durumundayız. Ve ancak öyle devam edebiliriz. Hayatımızın değiştiğini, toplum olarak değiştiğimizi, insanlar olarak değiştiğimizi, hakikatimizin değiştiğini ya da daha mütevazı olalım- gerçekliğimizin değiştiğini tanımak, fark etmek durumundayız. Ancak bunu bilerek devam edebiliriz. Hiçbir şey olmamış gibi davranamayız. Hiçbir şey olmamış gibi davranırsak, melankoliye savruluruz: Aslında hep vardır ya, bir kaybın kaybolduğunu, yitenin yitliğini kabul edememek. “O hâlâ var bir yerde” duygusuyla yaşamak...”

Bora (2012), değişmiş olan bir durumu tanımanın, olmuş bitmiş bir şeyin varlığını, onun değiştirdiklerini görmeyi reddetmenin hakikati eksik kıldığını anlatır. Hafızayla uğraşmanın, hafıza çalışmasının hakikate ulaşmak için gerekli olduğunu belirtir.

Eğer travma süreci çözülmezse, kişi hayatı boyunca travma ve etkileriyle yaşama-ya devam eder. Travmanın yol açtığı bölünme, bu duyguyu yaşayan kayıp yakınlarında

daha fazla görülür ve baş etme becerilerini azaltır (Erdener 2013). Hayatı boyunca, korku, utanç, öfke ve çaresizlik duyguları hissedebilir, travmatik yaşantıyı tekrar etme ve tehlikeye açık olma potansiyelini taşır. Zorla kaybetme süreçleri, şiddetin ve ötekileştirmenin iktidar pratiği olarak yaygın ve sistematik olarak uygulandığı dönemlerde “karmaşık yas” tek tek bireylerin yanı sıra tüm toplumu da etkisi altına almıştır.

4. Zorla Kaybetmenin Tarihi

Bir insanı kayıp etmek, işkence tarihinde varılan son nokta. Zulmün en katmerlisi...Kayıp edilenin dünyayla bütün bağlarını koparmak, en ufak bir umut kırıntısına yer bırakmamak. Onu, dünyanın kaydından düşürmek... Yapayalnız bırakmak.

Yıldırım Türker (2002)

İnsanın doğada var olmak için başlangıçtaki tek seçeneği “öteki” ni yok etmek, öldürülenin etini ve gücünü ele geçirmektir. “Öteki” nin varlığı, öldürmeyi, aynı topluluk içinde kabul edilmeyen, lanetlenen bir eyleme ve tabuya dönüştürmüştür. Öldürmenin topluluk içinde meşruiyetini sağlayan ise, iktidarın doğuşu, “ötekileştirme” gücünü ele geçiren iktidarın, öldürme hakkını “ben ve biz” e karşı da uygulamaya başlamasıdır.

Meydanlarda insanların başlarının kesilmesi, bedenlerinin parçalanması ve işkenceyle öldürülmesi, iktidarların gündelik uygulamalarına dönüşmüştür. Uygulanan yöntemlerin topluma korku salmak için yetersiz kalması, farklı öldürme ve dehşet yaratma biçimlerinin aranmasına, var olanların geliştirilmesine yol açmıştır. İktidar, egemenlerin söylemleri ve ritüellerine göre şekillenmeye başlamış; devletler, dinler ve ideolojiler bu zeminde yeşermiştir. “Ben” in “etnik topluluk ve ulus” a, mekanın “yurt” a dönüşme süreci, milliyetçi bir ideolojiyi ve devleti gerekli kılmıştır (Kaptanoğlu 2000).

Devlet, iktidarlarını mutlaklaştırmak; “öteki” ni bize benzetmek, teslim alınmasını, yok edilmesini sağlamak, yaşayanlar kadar ölüleri üzerinde de egemenlik kurmak için, şiddeti ve savaşı temel enstrüman olarak kullanmıştır. Devlet, “ben” ve “öteki” ni ayırtırma, “biz” e ait mekanı tanımlama ve şiddet uygulama hakkını ele geçirerek, iktidarı kendi için ve bütüncül olarak yeniden inşa etmiştir. Ulus-devletlerin, farklı halkların bir arada yaşadıkları toprakları, tek bir etnik grubun “milli vatani” olarak inşa etme süreci, yerin yalnızca üstünün değil, altının da tek bir ulusun egemenlik arzularına göre yeniden düzenlenmesini içermektedir. Ulus-devletlerin oluşum sürecinde, yurt edinilecek toprakların üstünde yaşayan “öteki” ler, diğer topluluklar, fiziksel olarak yok edilmekle kalmamış; mezarları, anıtları, ibadet yerleri ile diğer kültürel ve tarihsel izleri de tahrip edilip silinerek ulusal tarih ve mekânın dışına atılmışlardır (Özsoy 2012, Kaptanoğlu 2000).

Bu şiddetin tarihsel olarak ulaştığı son aşama “zorla kaybetme” pratiği olmuştur. Zorla kaybetme; daha önce yaşanan öldürme ve yok etme pratiklerinden farklı olarak yalnızca “öteki” ni hedef almaz, iktidar dışında kalanların tamamına “öteki” ve yalnız olduklarını hissettirir. Bir beklentiye ve belirsizliğe mahkum eder. Dolayısıyla, herkes;

“ansızın kimsesiz ve kimliksiz bırakılacağını, işkence ve şiddete maruz kalacağını, öldürülebileceğini ve ölülerine ne yapıldığının bilinemeyeceğini ama yaşananların cezasız kalacağını” düşünmeye mahkum edilir.

Anti demokratik ve dikta yönetimlerinin olduğu tüm coğrafyalarda yaygın bir uygulama olmasına karşın; “zorla kaybetme” kavramı Latin Amerika’da 1960’larda yaşanan hak ihlalleri sonrasında Arjantin’de iktidarın muhalif, devlet karşıtı olarak nitelendirdiği ve işkence yaparak öldürdüğü kişilerin bulunması için verilen mücadelede dillendirilmiştir. Buna karşın, tarihte “zorla kaybetme”, 7 Aralık 1941’de Nazi Almanyası’nda uygulamaya başlanan Nacht-und-Nebel-Erlass (Gece ve Sis) Kararnamesi ile ilk kez resmîyet kazanmıştır. “*Tehdit unsurlarının kaybedilmesi ve herhangi bir şekilde yakınlarına bilgi vermenin yasak olması*” zorla kaybetmenin ilk kuralları olarak gece ve sis kararnamesinde yer almıştır (Göral ve ark. 2013, Daşlı 2014).

“Zorla kaybetme”nin tanımlanmasına kadar; *“ailelerinin kendilerinden haber almadığı ve/veya güvenilir bir bilgiye dayanarak silahlı bir çatışma sonucunda kayıp olduğu rapor edilen, savaşta esir düşmüş, savaşırken ‘kaybolmuş’ ve çok büyük olasılıkla bu sırada ölmüş, toplu katliam kurbanı, kaçırılmış, yerinden edilmiş ve mülteci olmuş, kimliği tespit edilmeden veya bilinmeyen mezarlara gömülmüş”* kişiler için “kayıp” sözcüğü kullanılmış, kaybolma sorumluluğu ve eylemi kaybolana yüklenmiş, iktidar adeta bu şiddetten muaf tutulmuştur. İnter-Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi (IACtHR), ağır bir insan hakları ihlali suçu olarak zorla kaybetme kavramının geliştirilmesinde en önemli hukuki kaynak olmuştur (Göral ve ark. 2013). Zorla kaybetme, kaybolmaktan farklı olarak, devletin muhaliflerini imha etmek, spesifik bir tür dehşet yaratmak için tasarladığı bilinçli bir siyasal eylem, karmaşık travma ve yaşlara yol açan psikolojik bir işkencedir!... Bu düşünce, ortak mücadeleler sonrasında, 2006 yılında Birleşmiş Milletler’in “Tüm Kişilerin Zorla Kaybetmeye Karşı Korunması İçin Sözleşmesi “Kayıplar Sözleşmesi”ni kabulüyle evrensel bir hukuk normuna dönüştürülmüştür (Chapman ve ark. 2012).

İmha iradesinin özünde yalnızca öldürmenin kendisi değil, aynı zamanda tanıklığı ortadan kaldırma, hafızasızlaştırma ve ölümler için yas tutmayı yasaklayan, imkansızlaştıran bir irade yatmaktadır (Nichanian, 2011). “Zorla kaybetme” sadece kaybedilen kişiye zarar vermek için değil; aileleri, sevdikleri ve toplumun geniş bir kesiminde bitmeyen bir kaygı, güvensizlik, korku yaşatmak, kaybedilen kişiyi, muhalifleri ve eleştirileri susturmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, ne olup bittiği hakkında bilgi saklamak “zorla kaybetme suçunun” bir parçasıdır; uzun bir zaman dilimine yayılmış, zarar vermek ve faillerin adaletten kaçmasını sağlamak amacıyla tasarlanmış bir suçtur.

“Zorla kaybetme” suçunun uygulandığı her yerde benzer ritüeller yer almıştır (Chapman ve ark. 2012). Kaybedilen kişiler, genellikle evlerine gece yarısı yapılan baskınlarla, ailelerinin, yakınlarının yanından alınır. Gece’nin, “yeni bir sabah”ın öncesinde kaybetme fiilini başlatmak, yeni bir gelecek fikrini, umudunu ortadan kaldırmaya yöneliktir. Saldırı zamanı belirsizdir. Ansızın, hiç beklenmedik bir anda gerçekleştirilir. Fiil; “mutlaka”yı da içerdiğinden, zamanın koruyuculuğu ve onarımı olanaksızlaşır. Yaşadığı, ailesiyle birlikte olduğu mekana, “ev”e saldırı yapılır. Yapılan baskınlar sırasında, ayrıca

sembolik anlamlar taşıyan resim, fotoğraf, oyuncak gibi ortak anılar ve yaşanmışlıklar bilinçli bir şekilde tahrip edilir. Evin seçilmesi tesadüf değildir; aileye ait olan güven ve mahremiyet duygusunu yok etmek, yakınlarından, anılarından yaşanmışlıklarından koparmak, kişiyi ve ailesini sosyal izolasyona, bireysel yalnızlıklarına sürüklemek hedeflenir. Bu arada ev içinin talan edilmesi hiçbir özele saygı gösterilmemesi aile güvencesinin de yok edilmesine yönelik bilinçli bir saldırdır. Dayatılan gerçek yalındır: “umut beslenebilecek bir gelecek, güven ve huzur içinde yaşayabilecek bir mekan yoktur!”

Bu suçu işleyenler, ya resmi, ya da devlet adına görev yapan sivil görevlilerdir. Kıyafetleri ne olursa olsun, iktidarı temsil ettiklerini, onun adına hareket ettiklerini hissettirirler. Herkes bilir bu suçu işleyen kim olduğunu, lakin hiç bir fail bilinmez. Ya bir ses, ya bir görüntü, ya da bir “*beyaz toros araba*”dır fail... İstenen tam da budur, geride kalanlar ne olduğunu, kimin sorumlu olduğunu hem bilmeli hem de tam bilmemelidir. Calveiro’nun dediği gibi kaybedilmenin bu denli dehşet verici olabilmesinin altında onun kendisini göstermesi, aynı zamanda da inkar etmesi yatar (Göral ve ark. 2013).

Nereye götürüldükleri, nerede oldukları, nerede aranacakları bilinmez... Oysa, zorla kaybedilenler genellikle bilindik sorgu merkezlerine veya ortak kamusal mekanlara götürülür. Herkesin ortasında yer alır bu mekanlar, okuldur, stadyumdur, hastane veya piknik alanıdır. Tam da bu yakınlık hedef alınır. Kaybedilenlerin kimsesiz bırakıldıkları yerler; yakınlarının ulaşabileceği ve her zaman yaşadıkları mekanlardır... Bu mekanlara, failerin izin verdikleri dışında hiçbir görüntü veya ses sokulmaz, yalnızca işkencenin ve işkencecilerin sesi duyulur. Fiziksel ve psikolojik yöntemlerle de, insanlıklarından, benliklerinden, kendilerinden koparılmaya çalışılırlar. Hiç kimse, kendisi bile ulaşamaz zorla kaybedilene...

En son aşama ise, zorla kaybedilen kişinin öldürülmesidir. Delillerin ortadan kaldırıldığı infazlar çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilir. Öldürülmelerinden sonra bedenler ya denize, nehre atılır ya da rastgele bir araziye bırakılır (Daşlı 2014). Yaygın bir şekilde kullanılmış olan diğer bir yöntem ise, zorla kaybedilenlerin toplu mezarlara atılmasıdır.

Zorla kaybetme, iktidarın dehşet ve çaresizliği toplumun tamamının üzerine bir sis gibi nüfuz ettirmeyi başardığı bir yöntemdir. Eğer, insanlar kaçırılıp bir süre sonra ölü bulunuyor, uzun süre işkence gördüğü anlaşılıyor veya cenazelerine dahi ulaşamıyorsa ve devlet bu suçla ilgili soru sorulmasına dahi izin vermiyorsa; politik bir aidiyeti olmayan insanlar bile, suçun kim tarafından işlendiğine dair bir kuşku duymaz, failin devlet olduğundan haberdardır. Bu noktada, cezasızlık mekanizmasının işletilmesi devreye girer çünkü cezasızlığın işletilmesi zorla kaybettirmeyi mükemmel bir suç haline getirir.

Uygulananlar yasadışı, insanlık dışı olsa da, kendisinin veya yakınlarının da başına böyle bir şey gelebileceği ve karşı koyabilecek gücü olmadığını hissetmesi insanı çaresiz bırakır. Belirsizliğin yarattığı korku dehşet vericidir. Dalga dalga tüm muhaliflerin ve toplumun, gücü ve terörü uygulama hakkını elinde tutan devlete boyun eğmesi ve itaat etmesi, fiziksel ve psikolojik bir teslimiyet atmosferinde yaşaması, korkuyu ve çaresizliği ortaklaştırması beklenir. Devlet, biyolojik olarak öldürdüklerini toplumsal-sembolik olarak yalnız ve «kimsesiz» bırakma, ölümlerini yaşayanlarından ayırma, hayatı ile ölümü

arasında egemen sınırlar çizip bu sınırları sert bir şekilde kontrol etme çabasını sürdürür (Özsoy 2012).

Kayıplarda yaşanan bireysel ve sosyal bölünme, ayrılık; zorla kaybetmenin mukadderatı olarak yaşanır ve yaşatılır. Öykü, geride kalanlar için “*kaybedilme anıyla başlayan ve o ana geri dönmeyle tamamlanan*” sonsuz bir bekleyişe dönüştürülür. Kaybedilmenin ardından, zamanın durmaksızın akışına karşın, kaybedilenin yakınları ve toplum, yaşanan değişimlere uyum sağlayamaz ve zamanı yakalamayı başaramaz.

5. Geride Kalanlar

“...Ve hâlâ kayıpsın. Gittiğin günden sonrasını, neler yaşadığını her gün defalarca düşündüm, yeniden kurdum, yeniden yaşadım seninle. Kimi vakit işkencede elini tuttum, kimi vakit gözlerine bağlanan bağı aralayıp bir avuç ışık içirdim gözlerine. Bir tek, seni adresini bilmediğimiz, bilemeyeceğimiz yerlere götürüp katlettiklerini düşünemedim. Bir tek buna dayanamadım. Her aklımdan geçecek gibi olduğunda sınıksı sardım. Yüreğimde sakladım, vermedim onlara seni. Çığlık çığlığa ter içinde uyandım çok vakit. Bu düşü hep gördüm. Sonra bir mezarın olup olmadığını düşündüm. Her seferinde burada bıraktım düşünmeyi. En başa dönüp seni en son gördüğüm güne döndüm. 18 Mayıs 1994. Gelmeni beklemek için oturdum. Veda etmemişsen, mutlaka gelirsin diye bekleyip durdum.”

Gülbahar Alpsoy (2009)

Her ölümün uygun bir yası vardır, ama zorla kaybetmede bu yoktur (Erdener 2013). Zorla kaybedilen kişi bir yandan kaybedileni ararken, diğer yandan nedenini, niçinini, niyesini sorgular. “*Ne hissettiğini, ne düşündüğünü, ne zaman, kimin yanında nasıl öldüğünü bilmiyorsanız, ne yapabilirsiniz? Hiçbir şey bilmiyorsunuz, çünkü sevdiğiniz kişinin yaşamının en dramatik anında o anda onun yanında olamamışsınız!*” (Sorensen 2008). Geride kalanlar, genelde kayıplarının ölüm anını ve yaşadığı işkenceleri tasavvurlarında yeniden kurgular. Sevdikleri kişi işkence edilerek acı çektirilerek öldürülmüş, cenazesine bile saygı gösterilmemiş eziyet edilmiştir. Kurguladıkları, delillendirdikleri, içine sürüklendikleri, kendilerinin yeniden yaşantıladığı sürecin yol açtığı karmaşık travmalar, travmatik yaslarla süregelenleşir.

Geride kalanlar cenazelerini kendi elleriyle gömememişse sevdiği adeta boşlukta asılı kalmış, mezarsız, evsiz kalmıştır. Yalnızca cenazeleri değil, kendisi de artık o boşlukta savrulup durur. “Bir gün çıkıp gelecek” umudu, melankolik bir şüpheye dönüşür.

Ölüsünü gömebilmek, mezarına gidip dua etmek; zorla kaybedilenin bir gün çıkıp gelmeyeceğini bilse de yokluğunun verdiği belirsizlikten ve bitimsiz travmadan bir nebze de olsa uzaklaşmasına yardımcı olur. Fakat aile ferdinin, babanın, kardeşin, eşin, çocuğun yokluğu sadece dini gereklilikleri yerine getirememeyi değil hayatın normale dönmesi için elzem olan ‘yas’ı da askıda bırakır. Bedenden ve mezardan mahrumiyet, yası da imkansızlaştırır. Ne ölümler tam ölebilir, ne de yaşayanlar hayata kaldıkları yerden devam edebilir (Özsoy 2012). Hayat ile ölüm arasında acımasız bir sıkışma, hayat ile ölümün iç içe geçtiği gayrı-insani bir insanlık hali katmerlenir.

Antonius (2007), Arjantin'deki cunta döneminde yaşanan devlet terörünü anlattığı kitapta kayıp yakınlarının öykülerini paylaşmıştır. “Geride kalanlar için, ortada ölü bir beden yerine, yitik bir insan olduğundan, çoğu kayıp yakını, çocuklarını aramayı bırakmanın ya da artık yaşadığından umudu kesmenin, çocuğunu bulunduğu yerde yalnız bırakmak ya da onu orada terk etmek anlamına geldiğini düşünüyor. Bu yüzden de çoğu kayıp yakını, çocukları için yas tutmaz, bunun yerine, onları her yerde aramayı sürdürür. Yine bu yüzden, çoğu kayıp yakını için gerçek ve fantezi birbirine girer, bir kısmı, çocuğunun sesini zaman zaman duyduğunu söylüyor ya da çocuğunun her an ortaya çıkabileceği düşüncesinden vazgeçemiyor” (İpekyüz 2009).

Ölüm kabullenilebilir bir hakikat, oysa “zorla kaybetme” egemenin dokunuşuyla harekete geçen, bir tarafı dehşet ve çaresizlik, diğer tarafı umut olan sarkacın durmadan salınması hali... Akıbeti bilinmeyen beden üzerinden kurgulanan tahayyül, bir yandan faillere karşı öfke ve intikam duymasına neden olurken, diğer yandan kendisinin de benzer bir durumla karşılaşabileceğine dair korku yaşatır (Erdener 2013). Sevdiğinin, elinden alınanın hala yaşadığına veya ölü bedeninin bulunabileceğine dair umudu aynı anda yaşar ve bu ikili tahayyül sürgit birbiriyle yer değiştirir. Geride kalanın içine düştüğü durum, hem kaybolup gideni arayış, hem de tüm bu bilinmezlere cevap bulma arayışıdır. Bir yandan sevdiğinin travmasını yaşarken diğer taraftan aynı şeyin kendi başlarına ya da aile fertlerinden birinin daha başına gelebileceği korkusu, ikincil travmalara neden olur. Batallas’ın (2010) aktardığı gibi “*Kayıp aileleri halâ doğruyu bilmek istiyorlar, hem halâ umutlarını yitirmemiş olduklarından, hem de belirsizliğe son vermeye ve yas tutma sürecini tamamlamaya duydukları ihtiyaç yüzünden*”... (Chapman ve ark. 2012).

Travmanın daha kolay atlatılmasında önemli belirleyicilerden biri, travmatik olay esnasında “direnc” göstermek ya da “mücadele” edebilmektir. Oysa kaybedilenlerin bir çoğu, evlerinden, ailelerinin gözü önünde alınmış ve aile buna hiçbir şekilde müdahale edememiştir (Erdener 2013). Kaybedildiği anlaşıldıktan sonra, aileler travmayı yaratan olay karşında edilgen kalmanın yarattığı çaresizlik ve suçluluk duygusuyla baş etmek zorunda kalırlar (Chapman ve ark. 2012). Ümitlerin tükenmesi, insanların sevdiği kişinin katilinin kendisi olduğu hissini yaşamalarına kadar giden bir süreç dönüşebilir. Geride kalanlar ömür boyu devam eden bir işkenceyi yaşarlar: sevdiklerine ne olduğunu bilememek, her zaman kaderleriyle ilgili merak içinde kalmak, hem en iyi için dua etmek, hem de en kötüyü, kendi yanlarından alınıp götürülürken, devinimsiz, dilsiz, çaresiz kaldıklarını düşünmek ve kayıpları için bir şey yapamamak, yas tutamamak, bitimsiz bir yasın girdabında kaybolmak...

Yasın hangi süreçte evrileceği, kişiliğin dinamik örgütlenmesi kadar, kaybın oluş biçimi, kayıp sonrası yaşananlar, sosyal destekler ve yas ritüellerinden etkilenir. Doğal bir yas sürecinin varlığının ve yasın işlenip uygun biçimde sonlandırıldığına kanıtı, yitirdiklerini açıkça ve rahatça anabilmektir. Oysa kaybedilenlerin aileleri, kayıplarının resimlerini bile evlerine asmaktan, adını anmaktan çekinirler. Yas tutamamaları çevreleri tarafından dahi anlaşılmaz, şüphelye karşılanır.

Kayıp yakınları çektikleri acı ve strese ek olarak, dışlanma ve sindirmeyle de karşı karşıya kalırlar (Chapman ve ark. 2012). Suçun faili devlet olduğundan, geride kalanlar devlete herhangi bir nedenle başvurmak istemezler. Diğer yandan devlet de geride kalanlara yönelik baskı ve sindirme erkini kullanmaya, tecriti sürdürmeye devam eder. Yalnızca, mahkemeler, polis ve hastane değildir yalnızlaştırma kurumları... Kayıp evden alınmadan daha eve girilirken büyük bir şamata yaratılır, komşular uyandırılır ve aralarında bir ailenin lanetli olduğu duygusu yaratılarak onlar da terörize edilir. O insanlar o aileye yaklaşımdan destek olmaktan korkarlar. Sosyal çevreleri, kendi toplumları da, mağdur olabilecekleri korkusuyla, zorla kaybedilenlerin yakınlarını sosyal destekten yoksun bırakır ve bu yalnızlaştırmaya ortak olur.

Hukuki ve idari prosedürlerin yerine getirilmesi güçleşir. Yerinden edilmek, göç etmek zorunda kalmak, işini kaybetmek, yeniden ailenin geçimini sağlamak, sosyal güvencelerden yararlanmak, eğitime başlamak geride kalanlar için gündelik hayatı içinden çıkılamayacak karmaşalara sürükleyebilir. Zorla kaybedilen kişi aynı zamanda ailenin geçimini sağlayan kişi olduğunda, gündelik hayatın yeniden inşa edilmesinde yaşanan zorlukların tümü, kayıp travmasının parçası olur. Miras talep etmek ya da kaybedilene ait bir mekanın aidiyetini değiştirmek adeta olanaksızlaşır. Uluslararası Kızılhaç Komitesi (ICRC) başkanı Carlos Batallas (2010) Guatemala'daki gözlemleri sonrasında: *“Tüm bu formaliteler, kişi resmi olarak ‘kaybolmuşluktan dolayı yoktur’ şeklinde sınıflandırılabilse çok daha kolay olabilirdi. Pek çok kez, sırf bu formaliteleri yerine getirebilmek için, aileler kayıp kişiyi ölü olarak kaydettiriyorlar. Ancak bu, çekilen ıstırapı daha da kötüleştirilmektedir. Belirsizliğin üstüne, sevdiklerinin varlığını inkâr etmiş olduklarından ötürü suçluluk duyarlar”* sözleriyle, geride kalanların, yakınlarını adeta kendi elleriyle öldürmek zorunda kaldığını aktarır (Chapman ve ark. 2012).

Buna karşın; kayıp, ayrılık ve ölüm gibi önceden beklenmeyen, kaçınılmaz ve mutlak olup dönüşü olmayan her değişiklik, geride kalanların yaşama tutunmaları, kendilerini yeniden yaratabilmeleri için de gerekli imkânları içerir. Geride kalanların, sokağa çıkmaları, kayıplarını anlatıp çocuklarının akıbetlerini açıkça sormaya başlamaları, hakikati öğrenmek istemeleri, cenazelerinin kendilerine verilmesini talep etmeleri, yaşanan bitimsiz travmayı dönüştürmenin ve hayata yeniden tutunmanın en önemli araçları olmuştur.

Tüm bu yaşananlara karşı ortaklaştırılmış ilk haykırış ve mücadele Arjantin'de Plaza De Mayo'da annelerin sessiz oturma eylemiyle başlamış ve görünürlük kazanmıştır. Dört yıl boyunca her hafta sessizce bir araya gelen anneler, darbe döneminde kaybedilen çocuklarının akıbetini sormuş, cenazelerini istemiş, çalınan torunlarının verildiği ailelerin saptanmasını talep etmiştir. Yaşananları “unutmadıklarını, unutturulmasına izin veremeyeceklerini” haykırarak da toplumun adım atmasını, yüzleşmeye başlamasını başarmıştır. Cenazelerine ulaşmak ve neler yaşandığını ortaya çıkartmak için hakikat komisyonlarının ve bağımsız adli antropoloji ekiplerinin kurulmasına önderlik ederek toplu mezarların açılması, öldürülenlerin kimliklerinin belirlenmesi ve suçluların adalet önüne çıkarılması için etkin bir çalışma yürütmüşlerdir. Dünya'nın da tanık olduğu ve sessiz

kalamadığı bu çılgılık, zorla kaybetmenin dünya tarafından tanınması ve 30 Ağustos'un uluslararası kayıplar günü ilan edilmesi ile sonuçlanmıştır (Chapman ve ark. 2012).

Türkiye'de, daha önce de "zorla kaybedilenler" olmasına karşın, bunların dillendirilmesi 90'lı yıllarda İnsan Hakları Derneği ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı tarafından kayıplarla ilgili yürütülen mücadele ve yayınlanan raporlar ve açıklamalarla başlamıştır (Alpkaya 1995, Göralve ark. 2013). Plaza De Mayo annelerinden esinlenen "Cumartesi Anneleri" ise 1980 askeri darbesinin ardından, 1995 yılında, zorla kaybetmelerin en yoğun yaşandığı yıllarda "zorla kaybedilenlerle ilgili tanıklığın ve yüzleşmenin görünür yüzü olmuş ve olmaya devam etmektedir (Kürüm 2012).

Ölenlerin ardından yakılan ağıtlar, türküler, düğünlere dönüştürülen ölümler, ölenlerin isimlerinin yeni doğan çocuklara, dağlara, tepelere, vadilere ya da sokaklara verilmesi, gelenekselleşen anma törenleri; tüm coğrafyalarda, ölenlerin ulusal direniş mitolojileri içerisinde politik ve sembolik olarak ölümsüzleştirilmelerini beraberinde getirerek geride kalanların var olma ve var etme sürecini tamamlamasına katkı sağlamıştır (Özsoy 2012).

6. Hakikat, Geçmişle Yüzleşme ve Bağışlama

"Bu kadar karmaşık duyguların bir taniya indirgenmesini kabul etmiyorum. Travma tanımı beni mağdur konumuna sokuyor. Ben, bana neler yaşatıldığının farkındayım ve tepkimi ortaya koymuşum. Peki tüm bu olaylar olurken sen neredeydin? Tüm toplum neredeydi? Siz benden daha mağdursunuz. Sizler sözler dışında hangi tavri sergilediniz hangi bedeli ödediniz? Sessiz kalan bu toplumun bana özür borcu var..."

(Erdener 2013)

Acıların ve kayıpların birbirinin üstüne eklendiği, hâlâ yüzleşemediğimiz, yasını tutamadığımız travmaların var olduğu bir toplumda, hakikate ulaşmak ve geçmişle yüzleşebilmek güçtür. Şiddetli toplumsal travmalar yaşanmasına karşın travmatik geçmişle yüzleşemeyen, ortak yas ve onarım süreci yaşayamayan topluluklar kendi içlerine kapanır ve toplumsal bellekten ayrı "yalıtılmış topluluk bellekleri" oluşturur (Kaptanoğlu ve Alkın 2014). Toplumun geri kalanı tarafından travmanın görmezden gelinmesi, iktidarın dili kullanılarak normalleştirilmesi ve travmaya yol açan nedenlerin ortadan kalkmaması yarayı nesilden nesile aktararak büyütür. Toplumsal ve bireysel belleğimize kazınan travma, hakikat ve adalete olan inancı, toplumsal dayanışma ve birlikte yaşama gücünü zayıflatır.

March Nichanian (2011), felaketin hayatta kalan tanıklar tarafından anlatılamayacağını, çünkü felaketin sadece insanların imha edilmesi değil aynı zamanda tanıklığın ve dilin de yok edilmesi anlamına geldiğini söyler. Yok edilen dilin yeniden var edilmesi; ortak geçmişimizin kaçındığımız hakikatleriyle yüzleşerek, yok saymak istediğimiz anıları bellek düzeyine çıkararak, ötekinin hikayesini ve hakikatini öğrenerek ve kabullenerek başlar. Yaşananların mağdurlarca yeniden anlatılması ve aktarılması, sessiz tanıkların da

bu dili tanımasına ve bu dille konuşmasına aracılık eder. Yaşanan acılar; sessiz tanıklarca da anlaşıldığı, hissedildiği ve dile getirildiği oranda, mağdurların yalnızlıkları, ötekiler tarafından anlaşılmama duyguları ve yaşanan felaket azalır.

Travmanın birinci dereceden mağdurları, neler kaybettikleriyle yüzleşip hesaplaşmadan, örselenmelerini, kayıplarını, yaralarını sessiz tanıklara göstermeden, tüm toplumun üzerine sinen korku, çaresizlik ve ötekileştirme duyguları yok edilmeden gerçek bir toplumsal uzlaşma veya barışı kurmak olanaksızdır. Yaralarımızı sarmaya başlayacak ve birbirimizi onaracaksak, öteki’ni acımızın faili olarak kurgulamayı sürdürmekle değil, “öteki”ni yaşadığımız travmanın ve acının tanığı kılarak başlayabiliriz. Toplumsal kimlikleri nedeniyle travma mağdurları öncelikle, toplumun veya ötekilerin, iyi/iyileştirici tanıklıkları üzerinden kendi kimlikleriyle uzlaşırlar ve travmanın yol açtığı içe kapanmadan ötekilerle uzlaşarak veya “ötekine açılarak” kurtulurlar (Erdener 2013).

Gerçekleştirilecek ilişkisel bir hakikat süreci, ancak tarafların, aileler, politik çevreler, tanıklar ve siyasi iktidarların her yönüyle eşit bir düzlemde bir araya gelmesi halinde anlam bulabilir. Tarafların onurlarının korunması ve saygı duyulması vazgeçilmez bir önem taşır. Hesaplaşmak, tüm toplumsal kesimlerin çektikleri acılar, uğradıkları haksızlıklar için özür dilenmesini, suçluların bulunup cezalandırılmasını ve adaletin sağlanmasını gerektirir. Hesaplaşmanın başlayabilmesi için faillerin suçunu toplum önünde itiraf etmesi ve mağdurlardan özür dileyerek bağışlanmayı dilemeleri gerekir. Böylece mağdurlara yapılan kötülüğün gerçekliği konusundaki tüm şüpheler silinmiş olur ve inkar edilen gerçek faillerin ağızından hakikate dönüşür (Ulaş 2014). Son aşamada, yüzleşmek, bizim ve ötekilerin neler yitirdiklerini anlamaya çalışmak, hakikatleri ortaya çıkarıp “evet bunlar yaşanmıştır” diyebilmek ve mağdurların mağduriyetlerini topluma ilan etmektir. Ancak, mağdurların hakikat ve adalet talebi, yalnızca geçmişin acı veren hakikatleriyle yüzleşmekle karşılanamaz. İşlenen suç politik bir suç olduğundan hakikatin aranması da politik bir süreçte gerçekleşebilir (Daşlı 2015). Devletin, travmatik anıları ortaklaştıran, onları tüm topluluğun belleklerine kazıyan anmalar düzenlemesi, yazılı, görsel eserler ve anıtsal mekanlar yaratması, sahici ve samimi bir özrün simgeleri olarak da onarıma katkı sağlar. Bu aynı zamanda, mağdurların acı ve çaresizlikleri karşısında iyi tanıklık yapamamış geniş toplumsal kesimler adına bir özür dilemedir.

Ağır toplumsal travmaların yaşandığı durumlarda talep edilen “uzlaşma” saldırganla mağdurun uzlaşması, “helalleşmesi” değildir. Uzlaşma, toplumun önemli ve etkin bir kesiminin, özünde devletin doğrudan ve toplumsal kurumları (parlamento, hukuk sistemi, yargı, siyasal iktidar, siyaset vb.) aracılığıyla hakikati tanımaları ve yaşananlara tanık olmasıyla gerçekleştirilebilir. Geçmişte yaşananları, travmatik olayları unutarak, “oldu artık”, “ne olduysa oldu” diye geçiştirerek, geleceği sağlıklı bir şekilde kuramayız. Geçmişle gerçekten ancak geleceği kurma süreci içerisinde hesaplaşılabılır ve bunun olmazsa olmaz koşulu, “Bir daha asla!” diyerek geçmişle hesaplaşmak, hakikati ortaya çıkarmaktır (Bora 2012). Yüzleştığımız hakikat ne kadar örseleyici olursa olsun, bu hakikatle toplumsal olarak da hesaplaşılması gerekir. Yas ve onarım süreci hesaplaşma olmaksızın tamamlanamaz.

Bağışlamak ancak cezalandırma olanağı varlığında mümkündür ve ancak, adil ve onarıcı bir yüzleşme-hesaplaşma sürecinden sonra mağdurlar failleri bağışlayabilir. Adalet duygusu onarılmadan bağışlama talebinin gerçekleşmesi olanaksızdır. Peki faillerin bağışlanması mümkün müdür? Belki evet, belki de hayır. Ulaş (2014), bu sorunun yanıtının “ancak faillerin işledikleri suçun karşılığında bedel ödemeleri sonrasında mağdurlar tarafından verileceğini” belirtmiştir.

Bağışlama hakkının kaybedilen kişinin yakınlarında olması, failin cezalandırmasını talep etmemeleri halinde bile iyileştirici etkiye sahiptir. Bağışlamak, mağduru, faille zihinsel uğraşısından, bugünü ve geleceği yitirip, geçmişe saplanıp kalmasından kurtararak özgürleştirir. Hikayelerini özgürce anlatmaya ve paylaşmaya başlar, umut ve gelecek tahayyülü geri döner ve dünyanın yeniden yaşanacak bir yer olduğuna inanmaya başlar.

7. Türkiye’de Zorla Kaybetme ve Toplu Mezarlar

“Şiddeti dışlayan bir çıplak itaatsizlik göstererek, meşruiyetimizi, güvenliğimizi tehdit eden kayıpların sona erdirilmesi ve faillerin bulunması talebinden almalydık. Belki bir yasayı bilerek ve isteyerek ihlal ederken, ondan daha üstün olan bir hukuk normunu işlevli kılmaya çalışmalydık.”

Yılmaz 2014

Türkiye toplumu insan eliyle yaratılan birçok travmatik olaya maruz kaldı ve bu travmaların mağdurlar üzerindeki etkileri hala onarılmış değil. Osmanlı da yaşanan Alevi katliamları, 1915 Ermeni soykırımı, nüfus mübadeleleri, Dersim katliamı, Trakya olayları, 6-7 Eylül olayları, Maraş, Çorum ve Sivas katliamları, cezaevi operasyonları, askeri darbeler, 80’li yıllarla birlikte yaygınlaşan faili meçhul (veya faili bilinse de cezasız bırakılan) cinayetler, zorla kaybetmeler, yerinden etme, işkence, baskı, korku politikaları ve toplu mezarlar (Alpkaya 1995, TİHV 2012)...

Türkiye’de çoğu 1990-2000 yılları arasındaki zaman dilimine ait olan ve gerek mağdurları gerekse de oluşturulma süreçleri bakımından birbirinden farklılaşan binlerce toplu mezar olduğu tahmin edilmektedir. İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi’nin 2014 yılında hazırlamış olduğu Toplu Mezar Raporu’nda Türkiye genelinde 253 toplu mezarda “zorla kaybedilen” 4210 kişiye ait cenaze olduğu bildirilmiştir. Bu cenazelerin yanı sıra, çatışma ortamında öldürülen ve cenazeleri çatışma bölgesinde gömülen ve ailelerine teslim edilmemiş kayıp cenazelerinin sayısının ise on binlerin üzerinde olduğu bilinmektedir. Toplu mezarların açılarak yakınlarının cenazelerinin bulunması ve cenazelerin kendilerine teslim edilmesi talebi, yaşadığımız coğrafyada Galatasaray Lisesi önünde oturmaya başlayan Cumartesi Anneleri ve Diyarbakırlı anneler tarafından 2000’li yılların başından itibaren dile getirilmektedir (İHD 2014, TİHV 2012).

Toplu mezarların gündeme gelmesi, toplumları geçmişle yüzleşmek ve hesaplaşmak noktasında çok önemli bir eşiğe getirir. Toplu mezarların açılması, hakikatlerin ortaya çıkması, adaletin tesisi ve mağdur yakınlarının manevi tatmini, toplumun yeniden bir

araya gelmesini ve toplumsal yaşamın yeniden inşa edilmesini mümkün kılar. Bu süreçte kayıp yakınları için ölümün anlamı ciddi şekilde değişir, biyolojik ölüm, ölüm olmaktan çıkar, ölümün hayat ile politik bağı kurularak, acı ve yas gibi temelde öznel olan duygular, kolektif politik durumlara dönüştürülür (Erdener 2013).

Sadece mağdurluk üzerinden yürütülecek bir mücadele, toplu mezarlarda olan insanların, yalnızca cenazelerinin çıkartılarak ailelerine teslim edinilmesiyle yetinilmesi zorla kaybedilenlerin bir zamanlar demokratik olmayan rejime karşı savaştan özneler olduklarını unutma tehlikesini içerir. Bu çok katmanlı yapısı nedeniyle toplu mezarların açılma ve soruşturulma süreçleri “hakikat ve hafıza” çalışmalarıyla birlikte yürütülmüştür. Hafıza hareketleri çoğunlukla toplu mezarları travmatik hafızayı anlatmak için bir metafor olarak kullanmışlardır. Geride kalanlar, bir yandan mezarların usulüne uygun olarak açılması için mücadele ederken, diğer yandan toplu mezarlarda bulunan insanların, neden orada olduğunu, devletin onları neden bu kadar tehlikeli bulduğunu hatırlamaya ve hatırlatmaya başlar. Açılan her toplu mezar öldürülen kişilerin yaşamlarının, hikayelerinin yeniden anlatılması ve hafızanın canlandırılması demektir. Sadece öldürülmüş olmalarının değil, neden ve nasıl öldürüldüklerinin anlatılması da kolektif hafızaya katkı sunar (Daşlı 2014).

Türkiye’de yürütülen mücadelelere rağmen kayıplar ve “zorla kaybedilenler”le ilgili açılan mezar sayısı onlarla ifade edilmektedir. İlk toplu mezar 1989 yılında Siirt’te Newala Qesaba (Kasaplar Deresi) yerleşim yerinde bir gazeteci tarafından bulunmuştur (Daşlı 2014). Mezarların açılmasına karar verilen yerlerde devlet, yalnızca kemiklere ulaşmayı öncelemiş, suça, hakikate dair bir soruşturmayı görmezden gelmiştir. Mezarların özensiz bir biçimde uzman olmayan kişiler ve iş makinalarıyla açılması “zorla kaybedilenleri” ve yakınlarını bir kez daha travmatize etmiştir. Toplu mezarların açılmasını teknik, adli bilimleri ilgilendiren bir konu olarak ele almak, yalnızca kayıpların bulunması ve bulunan kemiklerin ailelere teslim edilmesiyle yetinmek; hakikati ortaya çıkaramamakta, toplumun yaşananlarla yüzleşmesi ve geçmişle hesaplaşma şansının yitirilmesine neden olmaktadır (Biçer 2014).

Demokratikleşme ve toplumların normalleşme süreçlerinde, zorla kaybedilmiş kişilerle ilgili konular ve yakınlarının bir an önce çocuklarına ulaşma talepleri, mezarların açılması gündeme gelir. Kazılan yerlerde kaybedilenden bir parçanın bulunacağı beklentisi aileleri karmaşık duygu durumlarına sürükler. Bulunabilecek kemiklerin kendi yakınlarına ait olduğunu hissetmeleri, içinde bulundukları manevi boşluk halinden, geleneksel anlamda daha ‘normal’ bir düzeye geçmelerini sağlar.

Aranan yalnızca kemikler değil, hakikat ve adalettir. Devletin etkin bir soruşturma ve araştırma yapabilmesinin ön koşulu zorla kaybedilenlerin yakınlarını ve bağımsız uzmanları da sürece dahil etmesidir. Ancak bu koşullarda, devletin suçuyla yüzleşebileceği, suçu ve suçluları ortaya çıkararak, hakikatin anlaşılmasını ve adaleti sağlayabileceği inancı güçlenir. Son yıllarda, hukuksal ve toplumsal alanda yürütülen mücadeleler, toplu mezarların açılması sürecinde, ailelerin ve uzmanların taleplerinin yetersiz de olsa, dikkate alınmaya başlamasını sağlamıştır. Buna karşın; Türkiye’de devlet, biyolojik

olarak öldürdüklerini toplumsal-sembolik olarak yalnız ve “kimsesiz” bırakma, ölümlerini yaşayanlardan ayırma, muhalif toplulukların hayatı ile ölümü arasında egemen sınırlar çizip bu sınırları sert bir şekilde kontrol etmeye devam etmektedir. “Öteki”nin ölümlerine hükmetmeye yönelik uygulamalar halen devlet aklının ve iktidar politikalarının olağan bileşenleri olarak korunmakta ve yaşatılmaktadır.

Toplu mezarlar, devletin zorla kaybetme sorununu çözmesi, hakikatin anlaşılmasını ve adaleti sağlayarak yaraları onarması, yeni bir toplumsal mutabakatla kalıcı bir barışı, yeniden bir arada yaşama iradesini güçlendirmesi için de önemli bir olanaktır. Zorla kaybetme suçunun işlendiği yerlerde, devletler genelde toplu mezarlar hakikatini anlamak ve anlamlandırmak yerine; geçmişin üstünü örtmeye, suça ait bilgileri açığa çıkarmamaya, etkin soruşturma yapılmasına, davaların sürüncemede bırakılmasına veya zaman aşımı gibi mekanizmalarla cezasızlığı sürdürmeye devam ederek, geçmişle hesaplaşmaya ve kolektif hafızaya katkı sunmaya ciddi direnç göstermektedir. Toplu mezarların açılıp cenazelerin ailelere verilmesi ve yeniden gömülmeleri sağlansa bile, devlet için zorla kaybettiikleri “rejim karşıtı” ya da “terörist” olarak kalabilmekte ve gerçek bir yüzleşme sağlanamamaktadır.

Geride kalanlar ise, farklı coğrafyalarda yürüttükleri mücadelelerde, yakınlarının “muhalif oldukları, iktidara karşı mücadele ettikleri ve ötekisi olmayan bir toplum hayatının özneleri olduğu için öldürüldükleri gerçeğinin anlaşılması” talebini dillendirmeyi ve yaşatmayı sürdürüyorlar.

Aileler yakınlarının cenazelerine; onlarla vedalaşmak, inançları, gelenekleri doğrultusunda gömmek ve hakikati ortaya çıkarmak için ulaşmak istemektedir. Egemen olmak en son kertede kimin yaşayıp kimin öleceğine karar vermek, ölümün şekil, anlam ve değerinin ne olacağına hükmetmekse; kayıp mezar ve cenazelerin tarih ve toprak ile bağını kurmak, onları anlam ve değer dünyasına taşımak kayıp yakınlarının yürüttüğü hakikat ve adalet arayışının, egemenlik mücadelesinin merkezinde yer almaya devam edecektir (Özsoy 2012).

8. Barış, Evet Ama Nasıl ?

Bir adım geri çekilip düşünmekte yanlış olan hiçbir şey yoktur. Zaten birçok bilge kişi şöyle dememiştir midir: “Hiç kimse aynı anda hem düşünüp hem de birine vuramaz.”

Sontag, 2004.

Sontag (2004) “Barış yapmak, unutmaktır. Uzlaşmak için hafızanın kusurlu ve sınırlı olması gerekir” demiştir. Oysa, “barış”, yaşanan toplumsal travmaların bir daha yaşanmaması ve geleceği birlikte inşa etme arzusudur. Unutarak değil, gizlenen hakikati ortaya çıkararak, acıları herkesin ortak acısı kılarak, samimi ve sahici olarak “bir daha asla” diyerek ve ötekiyle barışarak kurulabilir.

Barış ve barışmanın ilk adımı, itiraf ve özür dilemektir. Failin, suçu işleyen ve sorumlunun “ben” olduğunu sözcüklerle ifade edebilmesi, mağdurlar kadar kendine de

nefes aldırır. Hakikati konuşmaya başlamak failleri ıssız suskun aynalar yerine kayıp yakınlarıyla yüzleştirir. Hakikatin dillendirilmeye başlaması, insana kendi içine bakabilme ve ötekinin neler yaşadığını hissetme şansı verir. Muhataplarına üzüntü duyduğunu, bir daha benzer acılar yaşatmamak için çabalayacağını anlatma şansı bulur. Tam da budur özü mümkün kılan ve “öteki”nin beklediği: failin samimi ve sahici olarak olup biteni adil biçimde tanınması, tanımlaması, özür dilemesi...

Barış ve barışma, mağdurun hakikat hakkının tanınması ve onarımla sürdürülebilir. Barışmanın neyi ortaya koyduğu, neyi gizlediği hep birlikte sorgulanıp; tarihi, kültürü ve dili yeni bir düzlemde yaratma arzusu, demokratik, adil ve barışçıl bir gelecek inşa edebilme hedefi olmaksızın atılacak adımlar sekteye uğrar.

Zorla kaybetme”nin yaşandığı yerlerde, hakikat arayışının kayıp yakınlarının katkısı ve desteğini alan, objektif ve bağımsız yapılar aracılığıyla sürdürülebildiği görülmüştür. “Hakikat ve Hafıza Komisyonları” toplumsal barış hedefi konan tüm coğrafyalarda bu oluşumların adı olmuştur. Komisyonlar, öncelikle sistematik insan hakları ihlalleri ve yaşanan travmaları mağdur, fail ve tanıkların aktarımlarıyla toplar ve kamuoyu ile paylaşır. Bilgi ve kanıtlar, zorla kaybedilenlerin yakınlarının denetiminde olan veya onayladığı ortak hafıza merkezlerinde korunmalıdır. Benzer acılar yaşanmaması için, gelecekte bu merkezler anı ve anma mekanlarına, ortak gelecek hedefinin simgesel mekanlarına dönüştürülmelidir (Chapman ve ark. 2012).

Anti demokratik uygulamaların devam ettiği, siyasi iktidarın demokratikleştigi dair tam bir güvenin sağlanamadığı, “öteki”lere kendi doğrularını dayattığı ortamlarda, tanıklara ve kanıtlara ulaşmak güçleşir. Zorla kaybetme, devlete ait bir suç olduğundan; şiddet veya travma mağdurunun yasal ve idari süreçler boyunca yeniden travmatik etkilere maruz kalmasını engellemek için devletin hukuksal güvenceler getirmesi, sosyal destekler ve onarıcı çabalarla tanıkları ve tanıklığı güçlendirmesi gerekmektedir (Erdener 2013, Daşlı 2015). Tanıklığın toplumsal hafıza üzerinde iki önemli etkisi ve gücü vardır. Birincisi tanıklıkların bireysel düzeyde uzun yıllar süren utanç, korku ve unutulmuşluğu bozması; ikincisi ise toplumsal ve kamusal söylemi besleyerek mağdurların acılarının kolektif olarak tanınması ve uzun dönemli olarak da tarihsel adaletin sağlanmasına katkı sunmasıdır.

Derrida barışmanın türünü sorgularken herhangi bir barışma projesinin veya barışma sürecinin başlatıldığı her yerde, *“yas hakkının gasp edilmesi karşısında yaşanan yaralanma, kökten parçalanma ve suçluluk duygusunun” en büyük tehdit olduğunu ileri sürer. Bu tehditlerin “kaçınma, görmezden gelme, inkâr etme riskini” ve Devlet’in iktidar iradesine boyun eğme tehlikesiyle sonuçlanacağını, yasin bir kez daha gasp edilme ya da manipüle edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını* belirtir (Danzikyan 2014).

Devleti geçmişle yüzleşmeye, hakikati ortaya çıkarmaya zorlayan güç dünyanın her yerinde toplumsal hareketler olmuştur. Arjantin’de annelerin ve kaybedilenlerin yakınlarının dillendirilmeye başladığı “unutma ve unutturma” sözleri, “zorla kaybedilenlerin var oldukları ve var olmaya devam edecekleri” gerçeğini ve “hatırlamanın etik bir edim olduğunu” toplumlara yeniden anımsatarak, mağdurlarla, sessiz tanıklar arasındaki

mesafeyi yakınlaştıırken, iktidarları da kendi suçlarıyla yüzleştirmek durumunda bırakmıştır (Chapman ve ark. 2012).

Hakikat, adalet olmaksızın onarıcı bir görev üstlenemez. Toplumsal mutabakatın sağlanmadığı, yasal düzenlemelerin ve güvencelerin var olmadığı durumlarda adaletin gerçekleşmesi olanaksızdır. Hakikat ve adalet için evrensel ilkeler ve hukuk normlarına ihtiyaç vardır. Birleşmiş Milletler “Kayıplar Sözleşmesi”ni imzalamak ve gereklerini yerine getirmek, tüm devletler ve siyasi iktidarlar için kalıcı barış talebinin hukuksal çerçevede atılacak ilk adımlarıdır. “Zorla kaybetme” suçunun sıradan bir ceza rejimine tabi kılınmaktan kurtarılarak “insanlığa karşı suç” kategorisinde ele alınması ve soruşturma sürecinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) Jordan kararının (“Zorla kaybettirme ve kaybetme hadiselerinde, soruşturma makamları resmen harekete geçmeli, bağımsız soruşturmacı olmalı, olayla ilgili tüm belge, bilgi, mektup, raporlar usulüne uygun toplanmalı, hemen harekete geçilmeli ve makul bir hızla soruşturma ilerlemeli, bu süreç soruşturma ve kovuşturma süreci olarak kamusal denetime açık olmalı.”) uygulanması ise atılacak diğer adımlardır (Chapman ve ark. 2012).

Toplu mezarlar dahil olmak üzere; soruşturma, araştırma ve yargı sürecinin tüm aşamalarında, uluslararası hukuk normlarına ve bilimsel standartların gereklerine uymanın yanı sıra zorla kaybedilenlerin yakınları ve farklı uzmanlık alanlarından bağımsız kişi ve kuruluşların da dahil olması, adalet duygusunu güçlendirir (Kovras 2012). Toplu mezarlar, geçmişte yaşanan farklı travmatik hatıraları da canlandırabilir. Geçmişte yaşanmış insan hakları ihlalleri, büyük ölçekli katliamlar ya da başka türden şiddetli toplumsal travmalarla yüzleşmeyi de beraberinde getirecek boyuta ulaşmadığında, yüzleşme ve onarım, hakiki anlamda sağlanamamaktadır.

Kayıpların nerede olduklarının araştırılması, kaçırılan çocukların ve öldürülenlerin kimliklerinin tespiti için yapılacak araştırmalar ile cesetlerin bulunması, tanımlanması ve ailelerin ve toplumların kültürel pratikleri veya mağdurların vasiyet ettiği veya ettiği varsayılan şekillerde yeniden gömülmesinin sağlanması, aileleri çocuklarına, toplumu da barışın kıyısına ulaştırır.

Toplu mezarların açılma sürecinde, üzeri örtülmeye çalışılan, karmaşık travmalara yol açan süreçlerin tümünün aydınlatılacağına dair güven verilmesi, çaba gösterilmesi yaraların daha kolay sarılmasına yardımcı olmaktadır. Kimi hakikatlerin üzeri örtülmeye devam eder, travmalar canlı tutulur ve yeni travmalar yaşatılırsa onarım süreci sekteye uğramaktadır. Bu yüzden, toplum temelli ve farklı sosyal ve mesleki toplulukların işbirliği yapabileceği, güven ve dayanışma temelli yaklaşımlarının başlatılması, bu yaklaşımların yürütülebilmesi için de, çatışmasız bir ortamın sağlanması önemlidir. Çatışmaların sonlandırılması adına yürütülecek müzakereler ve diyaloglar, toplumda barış beklentisinin artmasına ve onarıma katkı sağlamaktadır (Chapman ve ark. 2012).

Hakikat ortaya çıktığı ve failer cezalandırıldığı oranda; mağdurların yaralarını sarması, yaslarını yaşayabilmeleri ve kendilerini onarmalarının yolu açılır. Özür dileme, itiraf etme, tekrar etmeyeceğine dair güvenin oluşturulması, zorla kaybedilenin, ailesinin ve yakınlarının onurlarını, itibarlarını ve haklarını iade eden resmi açıklamalar veya

yargı kararları, tüm coğrafyalarda onarım sürecini hızlandıran adımlar olmuştur. Diğer taraftan, zorla kaybetmenin gündelik yaşamda neden olduğu mağduriyetler ve zararlar tazmin edilmeden onarımın gerçekleşmesi tamamlanamamaktadır. Devletin, sorumluluğunu kabulü ve gerçeklerin tanınmasını içerecek şekilde kamuoyundan özür dilemesi, yaşanan travmanın hikayesinin yazılması, anlatılması, ortak anımlar düzenlenmesi, anma mekanları, sembolleri, anıtların oluşturulması, onarım sürecinin diğer bileşenleridir. Toplu mezarların, tüm toplumun ortak hafıza ve hatıra mekanlarına dönüştürülmesi, toplumsal travmanın hep birlikte onarılarak yaraların sarılması, barışmanın ve kalıcı barışı sağlamanın elverişli ve makul tek yoludur.

Hepsinden de önemlisi, belki de anlatılanların tümünün özeti; “ötekini, şiddeti, dilin ve kavramların kendisini de dönüştürerek gündelik yaşamdan çıkarmak, hakikatle yüzleşmek, adil ve insan haklarına dayalı bir adaleti ve kalıcı barışı sağlamak için hep birlikte “bir daha asla” diye haykırmaktır.

Kaynaklar

- Alpkaya G (1995) Kayıplar Sorunu ve Türkiye. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 50: 31-65.
- Antonius CGM (2007) Robben Political Violence and Trauma in Argentina. University of Pennsylvania Press.
- Alpsoy G (2009) Bir Ömre Sığmayan Vedalar. Diyalog, Eylül - Ekim 88-90.
- Bahar H (2013) Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü. Bahar MTH, Hacıgökmen MA, Kucukbezi GH (Ed.), Selcuk Üniversitesi Matbaası, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- Batallas C (2010) Guatemala: The Continuing Tragedy Of The Disappeared 22-02-2010 Interview. <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/interview/guatemala-interview-220210.htm> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Biçer Ü (2014) Uzman Raporu: Kayıplar ve Toplu Mezarlar. Şanlıurfa/Siverek İnceleme Raporu, Türkiye İnsan Hakları Kurumu, Ankara, s.14-21.
- Bildik T (2013) Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. Ege Tıp Dergisi, 52: 223-29.
- Bora T (2012) Geçmişle Hesaplaşma: Niçin ve Nasıl? Türkiye'de Sürmekte Olan Toplumsal Travma İle Baş etmede İlk Adımlar. Türkiye İnsan hakları Vakfı Yayınları, Ankara, s. 85-99.
- Butler J (2004) Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence. London: Verso, s. 34.
- Chapman R (2007) Mortuary Rituals, Social Relations and Identity in Southeast Spain in the Late Third to Early Second Millennia BC. Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean, N Laneri (ed.), Oriental Institute of the University of Chicago, s. 69-80.
- Chapman A, Perikleous L, Yakinthou C ve ark. (2012) Kayıp Şahıslar Üzerine Tarihsel Düşünme: Öğretmen Kitabı, (çev. B Taşeli). Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ).
- Çelik S, Sayıl I (2003) Patolojik yas kavramına yeni bir yaklaşım: travmatik yas. Kriz Dergisi, 11:29-34.
- Çevik A, Öncü B (1995) Normal ve patolojik yas kliniğinin çok boyutlu incelenmesi ve tedavi ilkeleri. Psikiyatri Bülteni, 3: 109-14.
- Danzikyan Y (2014) Özür, Yüzleşme, Yas. <http://www.repairfuture.net/index.php/tr/oezur-uzlasma-diyalog-turkiye-den-bakis/oezur-yuzlesme-yas> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Daşlı G (2015) Hakikatin Ortaya Çıkarılmasında Toplumsal Mücadele Alanı: Toplu Mezarlar. <http://www.demos.org.tr/hakikatin-ortaya-cikarilmasinda-bir-toplumsal-mucadele-alani-toplu-mezarlar/> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Domanska E (2005a) Necrocacy. History of the Human Sciences, 18: 111-122.

- Domanska E (2005b) Toward The Archaeontology Of The Dead Body, Rethinking History. The Journal of Theory and Practice, 9: 389-413.
- Erdener E (2013) Kayıp Yakınlarında Yas Süreci ve Onarım. Kayıplar ve Toplu Mezarlar / Geçmişle Yüzleşme Çalıştayı 18-19 Mayıs 2013 <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/146786-kayip-yakinlarinda-yas-sureci-ve-onarim> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Göral ÖS, Işık A, Kaya Ö (2013) Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler. Sena Ofset, Anadolu Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Horowitz MJ, Wilner N, Marmar C ve ark. (1980) Pathological grief and the activation of latent self images. Am J Psychiatr, 137: 1157-62.
- İHD (2014) Türkiye'de Toplu Mezarlar Raporu. İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi.
- İpekyüz N (2009) Arjantin'de Politik Şiddet ve Travma. Diyalog, Eylül - Ekim, s. 104-107.
- Kaptanoğlu C, Alkın T (2014) Barışı Beklerken. TPD Basın Açıklaması <http://www.psikiyatri.org.tr/news.aspx?notice=1121> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Kaptanoğlu C (2000) Ben Hayali, Ulusal Kimlik ve Travma. Birikim Dergisi, 134-135: 87-91.
- Kovras I (2012) Explaining Prolonged Silences in Transitional Justice: The Disappeared in Cyprus and Spain. Comparative Political Studies, 46: 730-56.
- Kürüm Ş (2012) Mourning For The Disappeared: The Case Of The Saturday Mothers. İstanbul Şehir University, The Degree of Master Of Arts in Cultural Studies.
- Malinowski B (2000) Büyü, Bilim ve Din. (çev. S Özkal) İstanbul, Kabcacı Yayınevi.
- Malpas J, Solomon RC (2006) Ölüm ve Felsefe (çev. N Küçük) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Mestçioğlu Ö, Sorgun E (2003) Travmatik Yas. Psikolojik Travma ve Sonuçları, T Aker, ME Önder (ed). İstanbul, SUS Yayınları, s. 179-93.
- Nichanian M (2011) Edebiyat ve Felaket (çev. A Sönmezay). İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, s. 229.
- Olgun-Özpolat T, Yüksel Ş (2001) Yakınlarını kaybeden kişilerin ruhsal durumlarının ve ruhsal durumlarının ve yas tepkilerinin karşılaştırılması. Toplum ve Bilim, 90: 41-69.
- Özsoy H (2012) Ölüsünü Gömen Varlık İnsan. <http://politikart1.blogspot.com/2012/05/arafta-kalmak-tarih-mezarda-baslar.html> (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Sayer D (2010) Who's afraid of the dead? Archaeology, modernity and the death taboo. World Archaeology, 42: 481-491.
- Sezer S, Kaya P (2009), Gelişimsel Açından Ölüm Kavramı. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 13: 151-165.
- Sontag S (2004) Başkalarının Acısına Bakmak. (çev. O Akınhay). İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Sophokles (2014) Antigone. (çev. A Çokona). İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sorensen K (2008) Truth and Justice: Transience and Doubt in Chilean Documentary. Journal of Human Rights, 7:341-352.
- TİHV (2012) Türkiye'de Sürmekte Olan Toplumsal Travma İle Başetmede İlk Adımlar. Yayına Hazırlayan: Esin Düzel, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları, Ankara.
- Türker Y (2002) Gözaltında Kayıplar. http://www.radikal.com.tr/radikal2/gozaltinda_kayıplar-869182 (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Ulaş H (2014) Tarih Mezarda Başlar. <http://www.evrensel.net/haber/87703/tarih-mezarda-baslar>. (Erişim Tarihi: 24.09.2015)
- Volkan VD, Zintl E (2003) Gidenin ardından. (çev. ed. I Vahip, M Kocadere). 1. Baskı, İstanbul, Epsilon Matbaası. s.19-104.
- Yılmaz AG (2014) Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: Anneler: Türkiye'de Cumartesi Anneleri ve Arjantin'de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. . Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 2 (1): 51-74.

Toplumsal travmalar için çift-kör, kontrol grubu olan çalışmalar yapabilir misiniz!

Şiddete maruz kalan kişilerin zorluklarının anlaşılması, onarılması ve tedavisi gerçek dünyada dinamik bir süreçte yapılmaktadır. Vahşet, şiddet ve ayrımcılığa maruz bırakılan kişilerin ve toplulukların yaşadıklarını dillendirmesi ve yaşadıklarının işitilmesi belleklerine kazınan ve kuşaktan kuşağa aktarılabilen olumsuzlukların onarılması için bir zemin oluşturur. İnsan eliyle yaratılan, vahşet ve şiddet içeren, travmatik yaşantı oluşturma potansiyeli yüksek olan olayları izleyen ancak kendileri doğrudan şiddet uygulamayanların, yani seyircilerin tutumu da mağdurlarda ruhsal sorunların çıkması riskini, şiddetini ve süresini olumsuz etkiler.

Şiddetin olumsuz etkilerini gidermek için, o kişi özelinde neler yapılabileceğinin planlanması ve tedaviye uygunluğu test edilerek ihtiyatlı adımlarla ilerlenmesi gerekir. Dahası şiddet ve vahşet olayları her zaman tekil, başı sonu olan olaylar değildir. Bazı ayrımcılık ve şiddet olayları bir insan ömründen daha uzun sürebilir. Kişiler o ortamda doğar, gelişmeye çalışır. Travmatik deneyimlerine bağlı olarak farklı belirtiler yaşayan bu kişiler bir travmatik yaşantıdan söz etmeden tıbbi destek arayabilir. Süregiden travmalar olduğunda durum daha da karmaşık hale gelir. Bu bazen bedensel yakınmalarla bazen psikolojik zorluklarla ortaya çıkabilir. ICD (Dünya Sağlık Örgütü 1992) veya DSM (Amerikan Psikiyatri Birliği 1994) gibi temel ruhsal hastalıklar sınıflamalarına sığmayan travmalar vardır.

Sinsi travmalar ve toplumsal travmalar bunun örnekleridir. Sinsi travmaların ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği belirsiz olup, neden olan etken olarak tanımlanmış belirli bir görünür tetikleyici, kaza veya patlama gibi bir olay yoktur. Sinsi travmanın en bilinen örnekleri ırkçılık ve homofobik tutum ve davranışlardır. Maruz kalan kişiler veya topluluklar bireysel ve kurumsal farklı düzeylerde dışlama ve ayrımcılığa maruz bırakılırlar. Benlik duygusunu etkileyen bu durum duygusal gelişimlerini de olumsuz olarak etkiler ve kendilerinden utanç duymalarına yol açar. Maruz kalan kişinin sosyal ve ekonomik güvenliğini tehdit ederek onun gelişimini derinden ve sürekli olarak etkileyebilir (Kaptan ve Yüksel 2015). Kişi bir yandan ayrımcılığa ve şiddete her an maruz kalma riskini taşıırken, bir yandan da yaralarının sarılması, tedavisinin işlemesi beklenir. Bu gerçekleştirilmesi güç, birbirlerini olumlu veya olumsuz olarak etkileme

potansiyelini taşıyan kaygan bir zemin oluşturur. Bu zeminde hiç bir konuda güven ortamı da oluşamaz. Konuyla ilişkili ruhsal hastalıklar sınıflamalarının yetersizliğini dikkate alan ve çok sayıda travmatik deneyimi olan, şiddet ve olumsuz yaşam olaylarına maruz kalmış mültecilerle Avusturalya'da çalışmış olan Beltran ve Silove (1999), toplu şiddet ve işkencenin, güvenlik hissini, yakınlar ile bağları, adalet duygusunu, kimlik ve rolleri ve kişilerin varoluşsal anlamlarını olumsuz olarak etkilediğini ifade etmiştir. Yazarlar bireylerin ve toplulukların çoğu zarar görmüş bu sistemleri onaran içsel mekanizmalara sahip olduğunu belirtmiştir.

Politik nedenlerle, can güvenliği olmadığı için göç etmiş olan Latin Amerikalı mültecilerle çalışan bir yazar olan Barudy (1989), bu grubun yaşadıklarını değerlendirerek “bastırıcı çevre” (*repressive ecology*) kavramını ileri sürmüştür. Yazar kişilerin birey olarak yaşadıklarının- genel güvensizlik, tehlike, terör gibi - zorluklarını belirtir. Barudy'nin altını çizdiği husus, işkence ve toplu şiddetin sosyal açıdan değerlendirilmesinin gerektiği, toplumsal travmaların sosyal bağları kopararak varoluşu etkilemesinin önemli olduğudur.

Tarih Boyunca Toplumsal Travma

Toplumsal travma kavramı alanda yaşayanları farklı derecelerde etkiler. Toplumsal travma; yaşayan kişilerin iyileşebilmesini büyük ölçüde etkileyen ve terapistin tıbbi psikoloji konusunda deneyim, etki ve yetki alanını aşan bir değişkendir. Bazen aileden veya bölgeden miras, bazen ailece yaşanan yılların deneyimi, ameliyathanenin sterilizasyonunu bozan ajanlar gibi işler. Klinisyenler olarak toplumsal travmayı tedavi edemeyiz. Bildiğimiz bilimsel yöntemlerle toplumsal travmanın etkilerini karşılaştıran çift-kör, kontrollü çalışmalar yapamayız. Yapabileceklerimiz toplumsal travmanın varlığını göz ardı etmemekten başlar. Bunu *hakikat* başlığında özetleyebiliriz. Zorunlu önceliğimiz, toplumsal travmanın kişileri, toplulukları etkileyen, kolektif belleği dolduran varlığının etkilerinin kuşakları aşarak sürdüğünü ve o etkilerin neler olduğunu, izlerini, delillerini tanımdır. Dahası, sorumluların saptanması ve yüzleştirilmesi gerekir ki bunu *adalet* başlığına yerleştirebiliriz. Hakikat ve adalet süreçleri işletildikten sonra ve bu boyutta çalışmaların sürdüğü bir ortamda güven oluşmaya başlayabilir. Olayları yaşayan kişiler ve topluluklarla birlikte böylesi bir travmanın olumsuz etkilerini arttıran ve azaltan koşulları incelemek gerekir. Ancak bu adımlardan sonra *onarım* süreci işleyebilir.

Toplumsal travma tarih boyu yaşanmış olmakla birlikte, II. Dünya Savaşı'nda Yahudi kıyımından sonra sık kullanılan bir kavram olmuştur. Yerel tarih içinde çok sayıda zorunlu göç mağduru, kayıp, savaşmış, çatışma alanında yaşamış veya halen savaşan asker kişi ve onların yakınları ile çatışma bölgesinde yaşayanlar ve yakınıni kaybetmiş kişiler bulunmaktadır. Başta Ermeni ve Kürt halkları olmak üzere, azınlıklar ile ilgili tarihte yaşanmış çok sayıda acı verici olay, bu topluluklar üzerinde halen süregiden baskılar, LGBT bireylere yönelik *nefret cinayetleri*, olumsuz tutum, kadınlara yönelik şiddet, ruhsal problemi olan bireyler ve fiziksel engelli bireylerin damgalanması veya

dışlanması şeklinde kendini gösteren ayrımcılık ve tüm bu gruplara karşı süregiden nefret söylemleri, Türkiye’de toplumsal travmanın süregelenliğini göstermektedir. Aynı zamanda bu konunun, yani hakikati konuşmanın artık ertelemeden yaşanması bir zorunluluktur. Türkiye’de yaşayanlar için, kendi yarattığımız şiddeti ve ayrımcılığı konuşmak kolay olmamış ve hep susmamız beklenmiş, susmayanlar ağır bedeller ödemiştir. Sözlü tarih insanlık dışı olaylar ve kötü muamele örneklerini aktarmaya devam etmiş ve farklı tepkiler direnişler hep olmuştur. Örneğin Neyzi ve Kharatyan-Araqelyan (2010) “Birbirimizle Konuşmak” adlı sözlü tarih çalışmalarında Türklerin anlatılarında en belirgin ögenin, yerel bellek ve ulusal tarih arasındaki çelişkiler olduğunu vurgularken Türklerin 1915’le ilgili konuşurken, olayın faileri ve sorumluluk konularından kaçındıklarını ve bireylerin öykülerini aktarırken ifade edilen hüznün ve pişmanlıkla tartışmaları belirleyen sessizlik ve savunmacılıkla çelişmesine dikkat çeker. Böylece yüz yıl sonra aynı kaygıyı ifade eder.

Bu yazı Ağustos 2015’te kaleme alınırken, ülkeyi derinden etkileyen Suruç Katliamı’nda, Kobani’nin yeniden inşası için yardım ulaştıran 33 kişi yaşamını yitirdi. Bu olayın hemen ardından, henüz yaralar sarılmamışken, pek çok yerde barış sürecini sekteye uğratabilecek çatışma haberleri art arda gelmeye başladı. TİHV’nin raporuna göre 18 Temmuz- 20 Ağustos 2015 tarihleri arasında toplamda 138 olay gerçekleşmiş ve bu olaylar neticesinde 197 kişi hayatını kaybetmiş, 286 kişi yaralanmıştır. Ülkemizde geçtiğimiz dönem itibarıyla, henüz bir toplumsal travma için yüzleşme sürecine girmeden diğeri art arda devreye girmekte ve travmatik süreci işletmektedir. Bu durum toplumda yaşanan hasarı daha da arttırmaktadır.

Süregiden toplumsal travma ve bunun biriken etkilerinin ortadan kaldırılması için toplumsal travmanın tanınması, bununla yüzleşilmesi ve adaletin sağlanması gereklidir. Yurdumuzda son yıllarda toplumsal travmaların değilmesi, yüzleşmenin gerçekleşmesi konusunda daha sistemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu yazıda toplumsal travma alanında sistemli çalışmalar yürüten kuruluşlardan Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) çalışmaları ve Hakikat Adalet Hafıza Merkezi çalışmalarını tanıtmak isteriz.

Türkiye İnsan Hakları Vakfı Çalışmaları

Toplumsal travmayı tanımlamak ve çözüm yolları geliştirmek amacıyla TİHV 2011 ve 2012 yıllarında antropoloji, sosyoloji, hukuk, adli bilimler, psikoloji ve psikiyatri gibi farklı disiplinlerden katılımcılarla “*Süregiden Travmalarla Başa Çıkma Yolları*” konusunda iki çalıştay yapmıştır. Toplumsal travma kavramının adalet, hakikat ve onarım şeklinde üç alt başlıkla tartışıldığı toplantılarda toplumsal travmanın şu şekilde tanımlanmasında ve değerlendirilmesinde uzlaşılmıştır; “*Toplumsal travma etnosentrik, iktidar eliyle, sosyal dokuyu bozma, imha amaçlı olabilir. Aynı zamanda toplumsal travmaların kurucu ve birleştiricisi olarak iktidarlar tarafından sürekli canlı tutulması onarım sürecinde olası risk taşımaktadır. Onarım için, çatışmanın yaşandığı bölgelerde ve çatışma mağdurlarının göç ettiği bölgelerde yapılacaklar saptanmalıdır. Yaşanan travmaların öznel yanları*

göz önünde tutulurken, ihtiyaçların belirlenmesi ve çözüm yollarını travma mağduru temsilcilerin ve uzmanların birlikte yapması önemlidir” (Üstündağ 2012).

TİHV’nin Diyarbakır toplantısında Nazan Üstündağ, toplumsal ve siyasi bir bakış açısından konuyu tartışırken şunlara dikkat çekmiştir “*Örnekleri çoğaltılabilecek olumsuz deneyimler insanların tüm ilişkilerine nüfuz edebilir, bedenlerini ve dünyalarını parçalayabilir. Toplumsal travmaya bakış açısına göre, olağanüstü bir felaketle karşılaşan birey nasıl ki ruhsal olarak yaralanırsa toplumda da benzer bir süreç işlemektedir. Felakete uğramış toplumlarda ilişkiler zedelenmiş, kendini yeniden üretme mekanizmaları kesintiye uğramış, maddi yaşam koşulları en mahrem alanları da kapsayacak şekilde dönüşüme uğratılmış, acının hızı ve yoğunluğu, yası hem sürekli hem fark edilmez derecede olağan kılmıştır. Elbette ki travmaya uğramış bir bireyin hayatı nasıl deneyimlediği ancak ve kendi anlattıklarından yola çıkarak anlaşılabilir. O yüzden travmanın tedavi edildiği yer klinik, tedavinin öncelikli müdahale nesnesi ise dildir. Psikiyatrist hastasının kendi başına gelenleri anlamlandırmasını ve anlatılabilir kılmasını sağlamak için uğraş verir. Böylelikle hafızanın dili, hafızanın kendisi ve deneyim yeniden inşa edilerek ruhsal yara başa çıkılabilir hale getirilir. Benzer bir süreç toplumsal düzeyde de yaşanır. Burada travmanın semptomları toplumsal hafızada kendini gösterecektir ve toplumun kendi hakkında anlattığı hikayeler müdahale alanıdır. Özetle; kayıp yaşamış toplumların travması ideolojik ve pratik anlamda çeşitli şekillerde tezahür eder. Bu tezahürler tehlikelidir, çünkü kurbanların, kimi zaman kurban ama çoğu zaman fail olarak aynı travmayı tekrar etmelerine sebep olur. Hafızanın inşası, yaşananların çeşitli mekanizmalar kullanılarak anlatılması ve adalet tesisi, travma yaşamış toplumların iyileşmesi için gerekli” (Üstündağ 2012).*

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi

Toplumsal travmada zorlukların kabul edilmemesi ve travmatik olaydan kurtulmaların toplum içinde yok sayılması, yeni travmatik deneyimlerin yaşanması için zemin hazırlar (Kleber ve ark. 1995). Ülkemiz de dahil olmak üzere, toplam 15 ülkede kurulmuş olan Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi tam da buna hizmet etmek amacıyla çalışan bir dernektir (<http://hakikatadalethafiza.org/>). Kasım 2011 tarihinde kurulmuş olan bu dernek, ağır insan hakları ihlallerini belgelemek, emsal teşkil eden davaları kamuoyuna duyurmak ve bu olayların unutulup gitmesini engellemek amacıyla, toplumsal travmanın uzun ve kısa süreli belleği gibi hizmet vermektedir. Belgelemek dışında, insan hakları ihlali davalarında dava takibini de yürütmektedir. Kendi ifadeleriyle aktaracak olursak, *Hafıza Merkezi*’nin varlığını ve çalışmalarını dayandırdığı temel değerler “Demokrasi, Hesap Verebilirlik, Hakikat, Adalet, Haysiyet ve Barış’tır.” Barışın inşası için uğraşılan bu günlerde, unutmadan ve yüzleşerek sağlanabilecek kalıcı toplumsal barış için gerekli olan bu tip organizasyonlar, Güney Afrika, Arjantin, Uruguay, Şili gibi pek çok ülkede mevcuttur. Temel hedefi tek tek bireylerin travma sonrası iyileşmelerine katkı sunmak olmasa da, bu süreçte toplum düzeyinde “bilinirliği” arttırarak önemli katkılar sunmaktadırlar.

Toplumsal Travmaya Müdahale

Potansiyel olarak travmatik bir etkene maruz kalanlarda travmaya bağlı bir hastalık gelişimi için riskli olan gruplar ekonomik zorluklarla kentlerde yaşayan etnik azınlıklara mensup kişiler, mahkumlar ve aileleri, evsizler, cinsel ve fiziksel çoğul istismar yaşayan çocuk ve erişkinler, politik baskı, soykırım, “etnik temizlik”, işkence mağdurları, zorla yer değiştirmişler, gelişimsel, entelektüel ve/veya ruh sağlığı sorunları olan kişiler, askerler, sivil ekipte ya da işyerinde ve amirlerince istismar edilenler, acil sağlık hizmeti veren ve sürekli ölüm ve ıstırap çekenleri görenler olarak sıralanabilir (Brewin ve ark. 2000, Famula 2007).

Hobfoll ve ark. (2007), toplumsal travmalar veya kitlesel saldırılardan hemen sonra/orta dönem travma müdahalesinde etkin temel öğeler yazısında; güvenlik hissi, sükunetini sürdürme, toplum içinde etkin olma, bağların olması ve umudu beş önemli etken olarak sayar. Makalede bu müdahalelerin bireysel, grup, kurumsal ve toplumsal farklı düzeylerde olmasının önemi de vurgulanmıştır. Özellikle toplumsal düzeyde yapılacak olan müdahalelerde medya ve sivil toplum kuruluşlarının önemi vurgulanmıştır.

Türkiye’de Toplumsal Travmaya Karşı Koyma Örnekleri

Travmaya karşı koyma girişimlerinin başarılı örnekleri mevcuttur. İnsan hakları grupları travma ve toplu şiddetin ulusal ya da uluslararası biçimde duyurulmasına yardımcı olabilir. Yardım planları toplumsal gelişimle ilgili planlara eklenilebilir. Özellikle kadın ve çocuklara yönelik eğitim ve öğretim hizmetleri veren sivil toplum örgütlerinin bu alanda önemli katkıları olabilir. Eğitim, baskılanmış topluluklarla çalışabilecek danışman ve terapist yetiştirilmesinde önemlidir (Turner ve ark. 2003).

Türkiye’de toplumsal travmalarla başa çıkma yöntemleri olarak birçok girişim yapılmıştır. Yukarıda TİHV ve Hakikat Adalet Hafıza Merkezinin çalışmalarından kısaca bahsedilmiştir. Ancak bu girişimler dışında çok sayıda aktif ve etkin girişim mevcuttur. Bunlardan bazılarından aşağıda bahsedilmiştir.

Cumartesi Anneleri

Çocukları gözaltında veya devletle ilişkisi olan kişilerce kaçırıldıktan sonra kaybedilen anneler, bilinen adıyla “Cumartesi Anneleri” ilk kez 27 Mayıs 1995 tarihinde bir araya geldiler. Türkiye’deki kadın mücadelesi ve çocukları Arjantin’de cunta tarafından öldürülen veya yok edilen Plaza de Mayo Annelerinden esinlenilerek oluşan Cumartesi Anneleri, her cumartesi Galatasaray Meydanı’nda toplanmakta ve çocuklarının arayışını sürdürdüklerine dair kamuoyu oluşturmaktadırlar. Süreç içinde kendileri de kolluk kuvvetlerinin şiddetine birçok kez maruz kalmışlar, yaptıkları hukuki girişimlerden hiçbir somut karşılık alamadıkları için toplanmaya ara vermişlerdir. Ancak yine de bu döneme dek yaptıkları eylemlerle tüm topluma gözaltında kaybedilenler olduğunu göstererek, toplumsal inkârın önüne geçmek için bir adım atmışlardır.

Yirmi yıldır süren “Cumartesi Anneleri” toplantıları zamanla farklı açılımlar *gösterdi*. 2009’da Cumartesi Anneleri artık gözaltında veya devletle bağlantılı kişilerce kaybedilenin belli bir kesimin, bir sınıfın veya etnik grubun, her zaman ileri sürüldüğü gibi salt Kürtlerin, sorunu olmayıp halkın problemi olduğunu gösterir biçimde genelleşti. Toplumun çok farklı sosyokültürel/ ekonomik kesimlerinden olan ve gözaltında kaybedilen, kolluk kuvvetlerinin şiddeti sonucunda hayatlarını kaybeden veya faili meçhul cinayete kurban giden kişilerin de anıldığı (Uğur Mumcu, Hrant Dink, Gezi Direnişinde hayatını kaybedenler, Albay Rıdvan Özden, Sabahattin Ali gibi) bir ortam sağladılar. Kuruldukları güne dek dillendirilmeyen “*kaybedilenler*” onlar sayesinde her cumartesi, Galatasaray Meydanı’ndan belleklere uzanmaktadır (Saymaz 2014). Yeni yargısız infazlar, kayıpların eklenmesiyle ve kayıpların bilgisine ulaşamadığından, 22 Ağustos 2015 tarihinde 543’üncü kez toplanmışlardır.

Suruç Psikososyal Dayanışma Ağı

20 Temmuz 2015 tarihinde; Kobani’yi yeniden inşa etmek üzere Suruç’a gidenlere bombalı intihar saldırısı düzenlenmiş; bu saldırıda 33 genç hayatını kaybetmiş, 100’ün üzerinde kişi de değişik derecelerde olmak üzere yaralanmıştır.

Bu korkunç saldırıya maruz kalan, yaralanan, yaralananlara tanıklık eden kişilerin ve onların yakınlarının ruhsal açıdan etkilendikleri, önceki deneyimlerden de yola çıkılarak, bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin farklı bölgelerinde çalışacak olan ve ruh sağlığı alanında hizmet veren çeşitli sivil toplum örgütleri ve meslek örgütlerine mensup ruh sağlığı çalışanlarını bir araya getiren “Suruç Psikososyal Dayanışma Ağı” oluşturulmuştur. Türkiye Psikiyatri Derneği de ağda yer alan derneklerden biridir (Türkiye Psikiyatri Derneği 2015).

Barış Bloku

Yine bu kitap bölümü kaleme alınırken, Türkiye’nin Suriye’ye askeri müdahale kararı alma kararına karşı çok sayıda siyasi parti, sivil toplum örgütü, meslek örgütleri ve sendikalar savaşa karşı barış bloğu kurduklarını açıkladılar. Blok olarak ülke içinde ve Ortadoğu’da savaşa karşı barış dilini geliştirmek ve bu amaçla geniş halk kitlelerini ve uluslararası alanda örgütlenmiş barış inisiyatiflerini harekete geçirmeyi hedeflediklerini belirtmişlerdir (Bianet 2015).

Türkiye Psikiyatri Derneği

Toplumsal travma da dahil olmak üzere, travma karşısında Türkiye Psikiyatri Derneğinin (TPD) duruşunun da kısaca özetlenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

TPD insan hakları ve etik konusunda gerek acil müdahale, gerekse uzun dönem psikososyal destek anlamında çok sayıda çalışma yürütmüş ve bu durumlarda her zaman en hızlı biçimde örgütlenen derneklerden biri olmuştur. Sadece travmada tedavi

hizmetleri değil, koruyucu ruh sağlığı hizmetleri anlamında da gerek ulusal ve uluslararası kamuoyu oluşturma, gerekse medya hizmetleri anlamında pek çok çalışma yürütmüştür.

Örneğin Van Erciş Depreminde, Bilge Köyü'nde, Uludere'de, Reyhanlı'da, Soma'da acılara profesyonel tanıklık yapmış, hakikatin ortaya çıkması ve adaletin sağlanması için ortam açma çalışmalarına katılmıştır. Endemik olarak süren kadın cinayetleri ve fiziksel cinsel saldırılara ve LGBT'lere karşı işlenen nefret eylemleri ve cinayetlerine karşı etkin tavır alınmasına katkıda bulunmuştur. Yaşanan her olayın ardından ya da travma açısından risk oluşturan durumların tespitinde dernek olarak bildiklerini kamuoyuyla paylaşmıştır. Barışı sağlama yolunda, silahların susmasının öncelikli ama yeterli olmadığını, birbirimizle, geçmişimizle yüzleşmeyi, hesaplaşabilmeyi, ortak bir toplumsal bellek oluşturmak için çalışmak gerektiğini ifade etmiştir. Türkiye Psikiyatri Derneği'nin çalışmaları ve basın açıklamalarına www.psikiyatri.org.tr adresinden ulaşılabilmektedir. Ruhsal yaraların izleri beden iyileştikten sonra bazen ölene kadar bizleri etkiler. Psikiyatristler olarak bunun farkındayız ve bu yaraları kapatmak için mücadele ediyoruz.

Öneriler ve Sonuç

Öyküsünde çoğul travmatik deneyimleri olan, halen travma riski olan ortamda yaşayan veya yakınları yaşamış olanların toplumsal travmaların etkisinde olacağı aşikardır. Bu kişiler ve toplulukların rahatlayabilmeleri ve olası darbelere karşı sürekli tetikte olma halini ve kalkan kullanmayı bırakabilmesi için güvenli veya güvenli olduğu düşünülen bir ortamda yaşıyor olması olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Ne yazık ki Türkiye'de bir LGBT, bir mülteci, bir Roman, bir Kürt veya bir Ermeni vatandaş için böylesi güvenli bir ortamın olduğunu söyleyemiyoruz. Bu kişilerin sosyal haklarının temini, barınma, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarının ayrımcılık olmaksızın karşılanması, nefret dilinin değiştirilmesi oldukça önemlidir. Toplumsal travmaya daha yoğun ve süregelen biçimde maruz kalan bu gruplar için aktif çalışmalar yürütülmelidir. Bunların bazıları şu şekilde özetlenebilir:

Sağlık Çalışanlarından Beklenenler

Ruhsal travma alanında çalışmak kendine özgü zorluklara sahipken, süregiden toplumsal travma bu zorluklara yenilerini eklemektedir. Bu zorluğu bir klinisyen olarak Herman "*Psikolojik travmalarla çalışmak tabiatı gereği siyasi bir teşebbüstür.*" diyerek ifade etmektedir (Herman 2007). Bir başka insan hakları ve ruh sağlığı çalışanı, Soren Buus Jensen profesyonel olarak insan hakları çizgisinde çalışmayı sürdürmenin, özellikle çatışmanın kutuplaştırdığı toplumlarda zorluklarını vurgulamıştır. Bu durumun ülkemiz için ne denli geçerli olduğunu işkence mağdurlarıyla ve aile içi şiddetle çalışan sağlıkçılar, hukukçular ve farklı disiplinlerden tüm çalışanlar maalesef kendi deneyimleriyle

bilmektedir. Bu zorluğun taze bir örneği olarak 2013 Gezi Olaylarında, olay yerinde destek veren sağlıkçılara ve meslek örgütlerine, açılan davaları gösterebiliriz (TTB 2013, İTO 2014). Soren Buus Jensen bunun için halk sağlığı stratejileri kullanarak insan hakları ihlallerinin sağlığa etkisinin mümkün olduğu kadar detaylı bir şekilde belgelenmesinin önemine işaret etmiş, tanıklık aktarımı yöntemiminin tedavi edici etkisi ile ilgili Latin Amerika'dan örnekler vermiştir (Jensen 2012).

“Tanıklık yöntemi” ilk kez Şili’de kullanılmıştır. Mağdurları deneyimlerini yaşadıkları işkence ve kötü muameleleri yazılı olarak kaydederek bunların daha sonra yasal delil olarak da kullanılmasını sağlamıştır. Bu aktarımlar ve kayıtların sessizliğin bozulmasının yaşadıkları travmaları aktaran kişiyi güçlendirici bir etki de sağladığı görülmüştür (Cienfuegos ve Monelli 1983). Bu yöntem özellikle insan haklarının yaygın olarak ihlal edildiği ortamlarda delil toplamak için önem taşımaktadır. Tanıklık yöntemini daha sonra Agger ve Jensen (1990) özel, çift anlamlı bir kavram olarak kullanmıştır. Yazarlar, tanıklık yönteminin nesnel, yasal, kamusal ve politik yönleri olduğu gibi öznel, spirtüel, katartik, özel yönlerinin de olduğunu belirtmiştir. Tanıklık aynı yapı içinde, değişen derecelerde, özel ve politik olanları bütünleştirmiştir. Günümüzde farklı adlarla tedavide kullanılmaktadır.

Sağlık çalışanlarının toplumsal travma karşısındaki tutumuna ilişkin yakın tarihimizin en çarpıcı örneklerine 12 Eylül döneminde rastlanmaktadır. Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni’nin bir sayısı, 30. Yılında 12 Eylül’e ayrılmıştır. Şahika Yüksel’in o sayıda yer alan yazısında, 1989’da Lancet’te yayınlanan bir makaleye (Turner ve ark. 1989) şu şekilde yer verilmiştir: *“12 eylülde doktor olan pek çok arkadaşlarımızın muhtemelen haberdar olmadığı veya unuttuğu yazıların ilkinin Dr. Stuart Turner ve arkadaşları kaleme almış. Lancet’te yayınlanan bu yazıda İngiltere’ye politik mülteci olarak yerleşmek için başvuran Türkiye’den gelen kişilerin ciddi olarak işkenceye maruz kalmış olduğu ifade ediliyordu. Dahası, yazıda bizim bu topraklarda o zaman kullanamadığımız bir sözü ima etmiyor açıkça kullanıyordu. İşkenceye maruz kalan bu kişilerin Kürt olduğu ifade ediliyordu. Sözü edilen Kürt kişilerin fiziksel ve psikolojik muayeneleri Turner ve arkadaşları tarafından “Medical Foundation for the Care of Victims of Torture” adlı mültecilere destek sağlayan bağımsız bir kuruluştaki gerçekleştirilmişti. Yazıda kısa bir süre önce Türkiye’den kaçmış ve İngiltere’ye politik nedenlerle iltica etme talebiyle başvurmuş 26 erkeğin işkence gördüğüne ilişkin fiziksel bulguları tanımlanıyordu. Yazarlar İngiltere’ye yerleşmek için başvuran Türkiyelilerin sayısının son zamanlarda arttığına da dikkat çekiyordu.”* (Yüksel 2010)

Bu yazıya o dönemde Türkiye’deki bazı hekimler tepki göstermiş, işkence iddialarına itiraz etmiş, hatta itirazlarını tıbbi muayene bulgularının delil olamayacağı noktasına kadar götürmüştür. Kürt halkıyla yıllardır barış içinde yaşadığını, tüm bunların ülkeyi yıpratmak veya bu kişilerin İngiltere’ye yerleşmek için uydurdukları yalanlar olduklarını söylemişlerdir. Hekimlerin sonuçları ortada olan bu toplumsal travma karşısında takınmış oldukları “inkar eden” tavrın sonuçlarını tahmin etmek çok da zor olmayacaktır.

Gerçek olanı kapatmaya çalışan bu hekim tutumu bir grup hekimi rahatsız etmiş ve bu inkarı duyurmak amacıyla bir imza kampanyası düzenlenmiş ve imzalar Lancet

dergisine iletilmiştir. Aradan geçen yıllar halen, işkenceye tanıklık eden, insan hakları ve insanlık onuru çizgisinde çalışan hekimlerin büyük zorluklar altında çalıştığını göstermektedir. Bu duruşun yaygınlaşması, hem bireylerin, hem toplumun iyileşmesi için şarttır (Yüksel 2010).

Toplumsal Tüm Kesimlerinden Beklenenler

Toplumsal travma ile mücadelede yaşananların duyurulması ve etkin bir kamuoyu oluşturmak için yaşanan olayları belgelemek, olası her türlü kaydı tutmak, özellikle ülkemizde hayati önem taşıyor. Bu anlamda gerek medya (yazılı, görsel ve sosyal medya gerekse sivil toplum örgütlerinin çalışmaları değer kazanıyor. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi gibi oluşumlar veya Cumartesi Anneleri bu anlamda *etkin, anlamlı ve* önemli girişimlerdir ve çalışmalarının desteklenmesi gerekmektedir.

İnkârın ortadan kalkması ve ezilen kesimlerin yalnız olmadığının sesli biçimde ifadesi için dernekler, sivil toplum örgütleri, siyasi partiler, sendikalar gibi toplumun pek çok kesimini bir araya getiren grupların hızlı reaksiyonları ve kamuoyu baskısı oluşturması şarttır. Barış Bloku gibi hızlı örgütlenmeler, sürekliliği sağlandığı takdirde toplumsal barışın sağlanması için önemli bir sacayağıdır.

Maruz bırakıldıkları saldırılardan sonra kamu sağlık hizmetlerinde yer verilmeyen, güvenli koşulların sağlanmama riski olan, insan hakları içinde sağlık haklarını kullanmakta riskleri olan gruplara özel destek sağlanmalıdır. Bu kişilerin rahatça ve güvenle başvurabilecekleri psikososyal destek ağlarının kurulması ve kamuoyuyla paylaşılması gereklidir. Bu alanda ülkemizde son yıllarda, biraz da yaşanan çok sayıda acı deneyim neticesinde, etkin çalışmalar yapılmıştır. TPD'nin afet durumlarında hızlı örgütlenen hekim ağı, Suruç Psikososyal Dayanışma Ağı, TİHV çalışmaları bunlardan bazılarıdır.

Yukarıda örneklerini aktardığımız farklı disiplinlerden gelen öneriler toplumsal travmaların yaşandığı ortamlarda şiddete maruz bırakılmış bireylerin tek tek tedavisinin mümkün ve yeterli olamayacağı aşıkardır (Hafıza Merkezi 2011, Hobfoll ve ark. 2007). Toplumsal travmaların onarılmasında ancak yargısız infazların, savaş suçlarını adil olarak değerlendiren mahkemelerinin kurulabildiği ve sorumluların cezasız kalmadığı bir ortamda bireysel, grup psikoterapileri/ ilaç tedavileri etkin olabilir.

Sağlıklı. Yas.*Aslı Serin'e, aslından ilhamla.*

Yas ne Ross?

O ne!?

Ben rüyaya inanırım mesela, mışlanmış duygulara.

Rüya dediğim de senin anladığın değil, bunu da belirtiyim laf arasında.

Yas, üstelik sağlıklı ne bunun, ha benim kuzum!

Biz ufak ufak ölmek diyoruz memlekette buna.

Bunun için var bizim sıra sıra 'hastalıklarımız'

Doktor muyuz biz Ross. Biz sadece ağrıyı biliriz.

Biz sadece ağrıyı biliriz de diyebilirdim, demedim.

(Ben böyle dediğimde sen de bana diyeceksin ki,

hah! işte bu senin duygun!)

(Hadi ordan Ross!)

Biz Ross öyle işte sana göre yanlışı kalmayı biliriz.

Başkasını bilmediğimizden değil bak bunu da bil laf arasında.

İnkarmış pazarlıkmış kabullenmekmiş

bilmemneymiş

Geç bunları Ross. Geç bunları.

Aynı günde ölür aynı günde yıkar aynı gün gömeriz.

Bizim buralarda Ross, her şey aynı anda oluyor.

Aynı anda patlıyor birbirimizin gözü önünde bir bomba

Bir küçük kız. Ölüyorlar.

Birinin kolu kırılıyor, sızdırmayın, kalsın yen içinde diyorlar.

Yen içinde patlasın ödünüz!

Aynı anda kaza geçirir misal trafik canavarı imgemiz

Bir otobüs dolusu genç, hangisi öldü, kurtuldu mu benimki diyemeyiz.

Benimki diyemeyeceğimiz bir yerdeyiz biz Ross.

Odalardan kara kara milyarlar yürür biryerlere

ve aynı anda dilenir soğukta yerli ve suriyeli dilencilerimiz

ve hah tam sırasıymış gibi aynı gün kırar kalbimizi sevgilimiz

Taksim sıraselviler soğukta sıra sıra elini ısıra ısıra Ross!

Yetmez mi, saydırtma bana daha fazla.

Biz Ross zurnanın zırt dediği bir deliğe benziyoruz.

Nasa baksa belki de uzaydan, belki de uzaydan değiliz.

Bula bula aynı günü bulur da ölür mahalleden

Çok sevdiğimiz nur yüzlü Firdevs teyzemiz

Ross sen bunları yaşasaydın, üç beş günümüzü görseydin bizim

Koymuşum yasına derdin Ross.

Cinnet üstüne yapardın doktoranı aynı gün hiç uzatmadan.

*Geç bunları Ross, geç bunları.
Nasıl olsun bizim öyle kompartıman kompartıman
'sağlıklı' süreçlerimiz
Biz Ross, al sana misal;
Ali öldürüldü dövülerek,
Kadın erkek hepimiz onun anasıyız.
Sağlıklı yas ne Ross?*

Birhan Keskin

Not: 2014 tarihli şiire, 29 Ağustos 2015 tarihinde <http://160incikilometre.com/2014/02/27/saglikli-yas-ne-ross-birhankeskinden-bir-siir/> adresinden ulaşılmıştır.

Kaynaklar

- Agger I, Jensen SB (1990) Testimony as ritual and evidence in psychotherapy for political refugees. *J Trauma Stress*, 3: 115-130.
- Amerikan Psikiyatri Birliği (1994) Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı, Dördüncü Baskı (DSM-IV) (Çev. ed.: E Köroğlu) Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 1995.
- Barudy J (1989) A programme of mental health for political refugees: Dealing with the invisible pain of political exile. *Soc Sci Med*, 28: 715-727.
- Beltran RO, Silove D (1999) Expert opinions about the ICD-10 category of enduring personality change after catastrophic experience. *Compr Psychiatry*, 40 (5): 396-403.
- Bianet (2015, 10 Temmuz). Suriye'ye müdahale planına karşı barış bloku. 22 Ağustos 2015 tarihinde <http://bianet.org/bianet/siyaset/165948-suriye-ye-mudahale-planina-karsi-baris-bloku> adresinden ulaşılmıştır.
- Brewin CR, Andrews B, Valentine JD (2000) Meta-Analysis of Risk Factors for Posttraumatic Stress Disorder in Trauma-Exposed Adults. *J Consult Clin Psych*, 68: 748-766
- Cienfuegos AJ, Monelli C (1983) The testimony of political repression as a therapeutic instrument. *Am J Orthopsychiat*, 53: 43-51.
- Dünya Sağlık Örgütü (1992) ICD-10 Ruhsal ve Davranışsal Bozukluklar Sınıflandırılması. (Çev. ed.: MO Öztürk, B. Uluğ, Çev. F. Çuhadaroğlu, İ. Kaplan, G. Özgen, MO Öztürk, M. Rezaki, B. Uluğ). Türkiye Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayını, Ankara, 1993.
- Famula K (2007) Healing Societal Traumas and Transforming Collective Consciousness: A Path to a Culture of Healing. 3 Eylül 2015 tarihinde <http://epu.ac.at/fileadmin/downloads/research/Famula.pdf> adresinden indirilmiştir.
- Herman JL (2007) Travma ve İyileşme. (çev. T Tosun). Literatür Yayınları, İstanbul. s. 509.
- Hobfoll S, Watson P, Carl C ve ark. (2007) Five Essential Elements of Immediate and Mid-Term Mass Trauma Intervention. *Empirical Evidence Psychiatry*, 70: 283-311.
- İTO (2014, 11 Kasım) Dolmabahçe Valide Sultan Camisinde Yaralı Göstericilere Sağlık Hizmeti Sunan Hekimler, Hipokrat Andına Sadık Kaldıkları İçin Yargılanıyor! Suçlama; "Yaralılara Sağlık Hizmeti Sunmak". 22 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.istabip.org.tr/icerik/gezihekimligi14.11.2014.pdf> adresinden indirilmiştir.
- Jensen SB (2012) Süreğiden Travmalarla Başa Çıkma Yolları. Düzel E (ed), TİHV Yayınları, Ankara, s. 43-54
- Kaplan S, Yüksel Ş (2015) Eşcinseller, Sosyal Dışlama ve Ruh Sağlığı. *Toplum ve Hekim*, 29: 259-265.
- Kleber RJ, Figley CR, Gersons BPR (1995) Introduction. *Beyond Trauma: Cultural and Societal Dynamics*, RJ Kleber, CR Figley, BPR Gersons (ed.), New York, Plenum.
- Neyzi L, Kharatyan-Araqelyan H (2010) Birbirimizle Konuşmak; Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları. *DVV International*, s. 19-20.

- Saymaz İ (2014) Cumartesi anneleri bugün 500. kez bir araya geliyor. 22 Ağustos 2015 tarihinde http://www.radikal.com.tr/turkiye/cumartesi_anneleri_bugun_500_kez_bir_araya_geliyor-1221132 adresinden indirilmiştir.
- TTB (2013) Sözü Bittiği, Aklın Durduğu Yerdeyiz! İstanbul Tabip Odası Genel Sekreteri Dr. Ali Çerkezoğlu'nun da aralarında bulunduğu Onlarca Sendika ve Meslek Örgütü Yöneticisi Gözaltında! 22 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/alicerkezoğlu-3918.html> adresinden indirilmiştir.
- Turner S, Yüksel Ş, Silove D (2003) Torture and Other forms of Organised State. Trauma Interventions in War and Peace, BL Green, MJ Friedman, JTVM de Jong (ed), Violence, s. 185-212.
- Turner SW, Landau T, Hinshelwood J, Bamber H (1989). Torture of Turkish Kurds. Lancet 10: 1319
- Türkiye Psikiyatri Derneği (2015) Süruç Psikososyal Dayanışma Ağı. 22 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.psikiyatri.org.tr/news.aspx?notice=1415> adresinden indirilmiştir.
- Üstündağ N (2012) Siyaset ve Travma. Süregiden Travmalarla Başa Çıkma Yolları, Düzel E (ed). TİHV Yayınları, Ankara, s. 101-11.
- Yüksel Ş (2010) Türkiye'de işkence yoktur: Lancet'e mektuplar. Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni. 13: 30.

31 Türkiye’de Kürtlerin Yas Süreçleri

Ayla Yazıcı

2010’da bir sivil toplum örgütü ile birlikte ilk kez Hakkari’ye gittim. Yıllardır süren çatışmanın bölge insanlarındaki etkilerini anlamak ve tespit ettiğim durumlarla ilgili olarak toplumu, yaşananları anlamaya ve farkında olmaya davet etmek amacını güdüyordum. Beni oraya çeken en önemli neden çocukların durumuydu. Kamuoyunda “Taş Atan Çocuklar” adı ile bilinen bu çocukların yaşadıklarını anlamaya çalışma, anlatabilme ve bir şeyler yapabilme en önemli motivasyonumdu (Yazıcı 2010). Bu çocuklara bu ismin konması başlı başına dikkat çekiciydi. Neden bir şehrin çocukları “taş atma” ile ilişkilendirilerek isimlendiriliyordu. Halbuki böyle bir isme gelene kadar bir çocuğa söylenecek çok şey olmalı. Ne olmuştu da çocuklara yeryüzü coğrafyasının bu bölümünde bu isim kalmıştı? 2010’da Hakkari’yi ilk ziyaretimde 12 Kürt ailesi ile görüştim. Görüşme yaptığım ailelerde çatışmanın ağır etkilerini görmek beni çok sarsmıştı. Her ailenin birinci ve/veya ikinci derecede yakınlarını içeren bir ve/veya birden fazla kayıpları vardı. Kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Donup kalmış gibi bir halleri vardı ve yetişkinlerin çocuklarla ilgilenecek halleri yoktu. Ailelerde komplike olmuş yaslar vardı. Bunlar artık o kadar fazla ve birbirine karışmış, iç içe geçmişti ki ailelerin psikolojik canlılıklarını ileri derecede bastırır haldeydi. Kadınların sessizliği çok dikkat çekiciydi. Erkekler birbirleriyle konuşuyorlar, evden çıkıyorlardı ama kadınlar sessizliğe gömülmüştü. Çocuklar yas içindeki ailelere, kadınlara, bakıcılara doğuyorlardı ve karşılaştıkları, içine doğdukları ortam elem, hüznün, sessizlik, acı, korku vb. idi. Bu çocukların deneyimledikleri tek aktif-güçlü şey saldırganlıktı. Askerden, polisten ve PKK’dan gelen saldırganlık. Çocuklar bu kadar acıdan korunmak, uzakta durabilmek ve hayatta kalabilmek için saldırganla özdeşim yapmaya çalışıyordu. Bir araya gelerek taş atıyorlardı, bu onlara bir şey-bir anlam ifade ediyordu. Bu çocuklar için canlı bir oyundu, ama aynı zamanda da ölümcüldü. Kaosun karşısında bir şey-bir anlam bulmalarını sağlıyordu. Saldırganlık hiç kuşkusuz tercih edilebilir bir seçenek olarak ortaya çıkıyordu. İlk gidişimden sonra gönüllü Kürtçe bilen psikologlar ile bu insanların hiç olmazsa bir kısmına yardımcı olabilmek amacıyla ikinci bir çalışma (uzun süreli, özellikle kadınları içeren ve komplike yas sorunları hedef alınan, yas tutmaları ve ketlenmelerini aşma konusunda yardımcı olmak hedefiyle) planladım ancak bu çalışma planlama aşamasında belirli bir noktaya gelmesine rağmen çeşitli gerekçelerle yapılamadı ki, bu gerekçelerin başında

bölgenin dinamiği –psikolojik faktörler (başta toplumsal gerileme) etkili idi. Gönüllü grupla toplantıları Van’da yaptık. Paranoid bir ortam hakimdi. Kürtçe bilen psikologlar hem Kürtler, hem de Türkler tarafından ajan olmak, kötüye kullanılmakla itham edilmekten korkuyorlardı. Bir süre sonra grubun yarısından fazlası bu gergin, sıcak, aktif çatışmalı ortama dayanamayarak güvenlik ve güvenememe gerekçesiyle projeden ayrıldılar. O coğrafyada yaşayan herkes, ben dahil kaçınılmaz olarak psikolojik olarak gerilemiştik (Klein’in paranoid durumu) ve buradan yaratıcı bir şey çıkarıp başka insanlara yardım edebilecek duruma geçmemize olanak yoktu çünkü kendimizi güvende hissetmiyorduk.

Hakkari’ye ikinci gidişimde Kürtlerdeki yas durumunu tespit etme ve bunu topluma anlatma amacıyla çoğunluğu gönüllü üniversite öğrencilerinden oluşan anketörlerle bir anket çalışması yaptım. Bu çalışmanın asıl amacı; bu insanların içinde bulunduğu psikolojik durumu ülkenin diğer kısımlarına, devlet erkanına, politika yapmakla sorumlu kişilere kanıtları ile anlatabilmektir. Bu yazıda bu çalışmanın bir kısmından bahsederek, çatışmaların toplumu maruz bıraktığı psikolojik durumlardan ağırlıklı yas reaksiyonları olmak üzere söz edeceğim.

Adı geçen çalışma “Hakkari’de Yaşayan İnsanların Yas Reaksiyonlarının Değerlendirilmesi” (Yazıcı 2011) başlığı ile raporlaştırıldı. Bu rapor şimdiye kadar çeşitli gerekçelerle yayınlanamadı.

“Hakkari’de Yaşayan İnsanların Yas Reaksiyonlarının Değerlendirilmesi” isimli raporun sonuçlarının bir kısmı

Bu çalışma Hakkari’de göç ile oluşmuş mahallelerde (ağırlıklı olarak üç mahalle) gönüllü anketörlerle 250’ye yakın kişi ile görüşülerek yapıldı.

Görüşmelerin %55’i Kürtçe, %40,4’ü Türkçe yapıldı. Katılımcıların %87’3’ü evde Kürtçe konuşuyordu. Bu toplulukta Kürtçe anadildi, Türkçeyi yalnızca evin dışında, okulda, resmi durumlarda kullanıyorlardı. Türkçe sonradan öğrenilen bir dildi. Görüşme yaptığımız insanların yaklaşık yarısı Türkçeyi iyi derecede konuşabiliyordu. Görüştüğümüz katılımcıların belirgin bir çoğunluğunun, %76’sının, Kürtçe okuma yazması yokken, sadece % 17,6’sı iyi derecede Kürtçe okuma yazması olduğunu ifade etmiştir. Çarpıcı bir şekilde Türkçe okuma yazma oranı ise Kürtçeye göre daha yüksek bulunmuştur. Türkçeyi iyi bir şekilde okuyup yazdığını ifade edenlerin oranı % 42 idi. Katılımcıların %54’ü Türkçe okuyup yazamamaktaydı. Kadınların %50’si Türkçe bilmiyor erkeklerin ise %64’ü çok iyi derecede Türkçe konuşabilmekteydi.

Katılımcıların hepsi kalabalık aile içinde ama kişi başına düşen yaşam alanının çok az olduğu küçük mekanlarda yaşıyorlardı (ortalama hane nüfusu 7,9’du).

Geniş aile olarak yaşamının sebebi olarak katılımcılar daha çok (%64), ekonomik nedenleri göstermekteydi. Yine katılımcıların %16’sı da gelenekleri ileri sürerken, %12,5’i de birlikte yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Elde ettiğimiz veriler ışığında, bu insanların göçler, kayıplar, yaşadıkları devam eden travmalar nedeniyle de birbirlerine yakın olma ihtiyacı içinde oldukları ve böyle yaşamayı tercih ettikleri akla gelmektedir.

Kendilerinin ifade ettiği fiziksel rahatsızlıklar hem kadın hem de erkek popülasyonunda oldukça fazla olarak ölçüldü. Özellikle sindirim sistemi rahatsızlıkları (kadınlarda %17,9, erkeklerde %17,8), kronik ağrılar (kadınlarda %36, erkeklerde %35,6) ve kardiyopulmoner rahatsızlıklar belirgindi. Kişiler beden sağlıkları ile ilgili kaygılı idiler ve özellikle göçten sonra şehre gelmeleri ile fiziksel sağlıklarının bozulduğunu ifade ediyorlardı. Psikolojik sıkıntıları sıklıkla bedensel olarak ifade ederiz. Bu yakınmaların yüksekliği bunu düşündürmektedir. Yas dönemlerinde de beden sağlığı ile ilgili kaygılar çok artmaktadır.

Katılımcıların tamamına yakını (yaklaşık %92’si) toplu olarak göç etmişti ve yine tamamına yakınının göç sebebi baskı, çatışma ve güvenlik olarak ifade edilmişti. Katılımcıların % 85’i geri dönmek istediklerini belirtmişti. Ancak % 22’si geri dönmeleri için köyde düzenin oluşturulması gerektiğini, %32’si köyde güvenliğin sağlanması gerektiğini, % 13’ü ise geri dönmek için yardım gerektiğini belirtmişti. Köylerinde hala güvenlik ve düzen hissetmediklerinden, köye dönüş günümüz şartlarında katılımcılar için o zaman pek mümkün gözükmemekteydi ve halen de bu durum devam etmektedir.

Araştırmamızın en çarpıcı sonuçları katılımcıların kayıpları ile ilgiliydi. Görüşülen neredeyse her katılımcının bir yakını siyasi kayıp hanesinde yer almaktaydı. Katılımcıların belirgin bir çoğunluğu (%77,15) siyasi olarak anlamlandırdıkları, ölüm, tutuklama veya kayıp gibi kategorilerde değerlendirilen en az bir kayıp rapor etmekteydiler. Bunların yarıya yakını (%47,5) siyasi sebeplerle ilişkilendirilen bir yakının ölümü iken, kalanı (%52,5) yakınların yine siyasi sebeplerle tutuklanmasını, kaybolmasını, kaçak durumda olmasını veya PKK dağ kadrolarında yer almalarını içine alan ölüm dışı siyasi kayıplardan oluşmaktaydı. Birinci dereceden yakınları (çocuk, kardeş, anne-baba) siyasi olarak anlamlandırılan bir ölümle kaybedenler tüm siyasi kayıpların yaklaşık %14’ünü oluşturmaktadır. Yine siyasi olarak anlamlandırılan ölümlü kayıplar kategorisinin bir başka ayağı olarak adlandırılabilir olan yakınların kaybı (kuzen, amca, hala, teyze, dayı, büyükbaba ve büyükanneler) da tüm siyasi nitelikli kayıpların yaklaşık %33’ünü oluşturmaktaydı. Buradan anlaşılacağı üzere, katılımcıların beyan ettikleri siyasi nitelikli ve ölümlü kayıpların yaklaşık yarısı, katılımcıların yakın akrabalık ilişkilenmesi içinde oldukları kişilerdi. Çarpıcı bir şekilde, siyasi nitelik atfedilen bu kayıpların yaklaşık % 26’sı tutuklu ve hükümlü yakınları iken, yaklaşık % 22’si de PKK kadrolarına katılmak üzere haneden ayrılmış yakınları içermekteydi. Zorunlu göçe maruz kalmış grupları temsil ettiğini düşündüğümüz bu örneklemimizin açığa çıkardığı bu veriler, bu bakımdan oldukça önemli gözükmektedir.

Kayıp sonrası yas süreçlerinde etkili olan cenaze ve mezar durumlarını da incelemiştik. Katılımcılardan aldığımız verilere göre, siyasi ya da siyasi olmayan ve ölümle sonuçlanan kayıplarının yaklaşık üçte birinin (%29,5) ne cenazesi yapılmıştı, ne de herhangi bir mezarı bulunmaktaydı. Bu nitelikte her üç kaybın yalnızca birinin (yaklaşık %33,7) hem cenazesi yapılmıştı, hem de mezarı bulunmaktaydı. Mezarı olmayan kayıplarla ilgili algılar ise bedenin parçalandığı, yakıldığı gibi bedenin aşağılandığını, onursuzca davranıldığını işaret eden haller ile yüklü idi.

Kaybın anlamı sorulduğunda, katılımcıların yarıya yakını en çok üzüntü hissettikleri (%43,5), gurur/saygı duyduklarını (%8), öfkeli ve intikam hissi (%7,7) içinde olduklarını ifade etmiştir. Kaybettikleri kişilerin ardından yemeden içmeden kesilme, sıkıntı/üzüntü hissetme ve uykusuzluk çekme en sık yaşanan sorunlardı. Hâkim olan duygular sırasıyla öfke, üzüntü ve çaresizlik duyguları idi. Sürekli ağlama isteği, korku ve umutsuzluk da bunları takip etmekteydi.

Kendilerine ve/veya başkalarına zarar verme düşüncesinin olup olmadığı sorusuna katılımcıların büyük bir çoğunluğu (yaklaşık %66,5) hayır cevabını vermişti. Akabinde yöneltilen kayıp sonrası tehlikeli davranışlarda (sakarlık, dikkatsizlik vb) artış olup olmadığına dair soruya ise katılımcıların yaklaşık %60'ı hayır derken, kalanı evet demiştir.

Kayıbı takip eden süreçte, katılımcılar aldıkları desteğin genellikle çevreden, komşularından ve aile bireylerinden olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların belirgin bir kısmı ise (%26) hiç bir yardım almadığını belirtmiştir. Acılarını hafifleten faktörler olarak, sırasıyla aile desteği (%32), komşular, yakınlar, çevre faktörü (%16) ve son olarak da parti desteği ve başarısı (%17,5) gelmekteydi. Bu cevaplar, katılımcıların daha önce işaret etmiş olduğu toplu/kalabalık yaşama şekline yönelik ihtiyacı destekler bir eğilime işaret etmektedir.

Yine kaybı takip eden süreçte, katılımcıların yarısı kayıp sonrası yardıma ihtiyaç duyduğunu ifade ederken, yarısı yardıma ihtiyaç duymadığını belirtmiştir. Nerdeyse yarıya yakını, kayıp sonrası din ile uğraşının arttığını belirtirken, kayıp sonrası eylemlere katılma (%32) oranı da katılımcılar için belirgin bir şekilde artmıştır. Örgüte katılma da, katılımcıların küçük bir grubun kayıp sonrası yaşadığı değişikliklerden olmuştur (%10,6).

Katılımcılar, kayıplara dair hatıralarını irdeleyen sorulara cevaben büyük oranda kaybedilen kişiyi hiç bir zaman unutmadıklarını ve hatırasının hep canlı kaldığını ifade etmişlerdir (%79,1). Katılımcıların %83'ü ise kaybettikleri kişiye veda edebildiklerini düşünmemektedir.

Bu psikosozal çerçevede, depresyon olarak nitelenen duygu hali kadınlarda erkeklerin iki katı olmak üzere genelde yüksek bulunmuştur: Erkeklerde (erkeklerin az sayıda anketin bu kısmına yanıt vermelerini göz önünde tutarak) %15,4 iken kadınlarda %34,1 olarak gözlenmiştir. Buna karşın anksiyete erkeklerde kadınlara göre daha yüksektir: Kadınlarda %4,8 iken erkeklerde %15,4 olarak saptanmıştır. Travma sonrası stres bozukluğu da hem kadın (%14,6), hem de erkeklerde (%15) yüksek çıkmıştı. Sıkıntı hissi özellikle kadınlarda yüksek olarak saptanmıştı (%12,1). Bütün bu ruhsal rahatsızlık verileri, hem katılımcıların bireysel olarak ruhsal sağlıkları, hem de sosyal bir grup olarak durumla baş edebilme ile ilgili güçlükleri hakkında bir fikir vermişti. Sıkıntı hissi güncel hayatı sürdürmede önemli bir engeldir ve daha önce de sözü edilen diğer faktörlerle birleşerek sosyal, güncel hayatın işleyişinde ciddi aksamalara sebep olabilir. Buna insan bir çözüm bulmalıdır. Genellikle bulunan çözüm ise eylem, söz veya bir semptom üreterek son vermektir.

Yasın Tutulamama Durumu, Olası Sonuçları ve Yorumlar

Yas, kaybı takip eden bir süreç olarak, sosyal hayatımızın içinde önemli bir yer tutmaktadır. Kişi, kendisi için önemli olan bir şeyi, birini kaybettiğinde onun ardından yas tutar. Yas tutma şeklimiz normalde bireysel bir süreçtir. Yasın ne zaman komplike olabileceğini kestirmeye çalışmak öncelikle bireyin kişisel öyküsünü ayrıntılarıyla bilmeyi gerektirir. Ancak insan ruhunun neye/nelere dayanacağını ve ne/neler ile yıkılacağını ölçmenin de bir formülü yoktur. Kayıp sonrası, kayba alışıp yaşantımıza devam edebilmemiz için bir takım psikolojik süreçlerden geçmemiz gerekir. Yası tam olarak tutulmamış kayıplar, uyum sağlayamadığımız değişiklikler yaşamımıza gölge düşürür, enerjimizi yutar ve bağlantı kurma yeteneğimizi bozar. Bu bakımdan, yas tutma yetisini fiziksel bir yara iyileşmesi gibi düşünebiliriz. Fiziksel olarak ne kadar hızlı onarıldığımız kesğin derinliklerine ve özelliklerine bağlıdır. Yine aynı düzlemde, enfekte bir kesğin iyileşmesi, temiz olandan daha uzun zaman alır. Benzer kıstaslar, kaybı takip eden süreçte yaşadığımız yas ve keder için de geçerlidir. Güncel yitimlerimizle barış yapabilmemiz için, geçmişimizdeki yası tamamlanmamış yitimlerimizle yüzleşmeye zorlanırsınız. Bazı risk etkenleri kişiyi komplike yasa yatkınlaştırabilir. Yitirilen ve kaybeden arasındaki çözümlenmemiş meseleler, kişinin yas tutma kapasitesini zorlayan dış koşullar, geçmişteki çözümlenmemiş yitimler ve ayrılıklara dayanamayan bir duygusal yapıyı bu risk etkenleri arasında sayabiliriz. Kaybettiğimiz kişileri olağan şekilde kaybetmediğimizde onlara veda etmek, yaslarını tutmak da bir o kadar güç, nerdeyse imkânsız olmaktadır.

Yas süreci, kayba hazırlığa, yitirilen kişinin özelliğine, yitiriş biçimine, yas tutanın psikolojik gücüne ve keder duyma kapasitesine bağlıdır. Yas tutmanın iki evresi vardır. Birincisi, kaybın ya da kayıp tehdidinin olduğu anda başlayan kriz dönemindeki kederdir. Bedenlerimiz ve zihinlerimiz kayba direnir. Ölümle yüzleşmekten kaçınmak için yadsımanın, bölmenin, pazarlıkların, sıkıntı ve öfkenin içine girer çıkarız. Ağır şekilde kayba uğradığımızda ilkel çaresizlik ve terk edilme korkularımız bilinçdışında yeniden canlanır. Acı gerçeği özümstedikçe kriz dönemi sona erer. Yas tutmanın ikinci evresi bundan sonra başlar. Ölümün gerçekliğini bir kez kabul ettikten sonra ancak, ilişkiyi artık bizi uğraştırmayacak bir anıya dönüştürmek için gereken ince ve karmaşık uzlaşma sürecine başlayabiliriz. Eğer yas tutamıyorsak eski sorunların, düşlerin ve ilişkilerin kölesi olarak kalırız (Volkan 1999). Bu gibi durumlarda kayıp sonrasında travmatik yas, travma sonrası stres bozukluğu, majör depresyon, panik bozukluğu, yaygın anksiyete bozukluğu gibi farklı ruhsal bozukluklar gelişebilir. Bu ruhsal aksaklıklar kaybın hemen ardından olabildiği gibi gecikmiş olarak da çıkabilmektedir. Kayıptan sonra ortaya çıkacak olan yas normal ve doğal bir tepkidir. Kaybın beklenmedik ve dehşet uyandırıcı olması, bu doğal sürecin bozulmasına ve travmatik yasın ortaya çıkmasına neden olabilir. Buradaki travmatik etki bedensel ve ruhsal hastalıkların oluşması için bir risktir (Aker 2003).

Hakkâri’de zorunlu göçlerden sonra oluşan mahallelerde yapılan bu çalışma bize göstermektedir ki yaşadığımız mekâna bizi ait kılan, mekânı da bizim yapan oradaki

köklerimiz, atalarımız, soyumuzun olduğu, uzun yıllar yaşanmışlığın verdiği durumlar-
dır. Yaşadığımızın yerin suyu, ağacı, gelenekleri, giyim tarzı gibi farklıları bizim aidiyet
hissimizi oluşturan temel parçalardır. Bizim örneklemimizde olduğu gibi insanların ya-
şadıkları yerlerden güvenlik, baskı, çatışma sorunları nedenleriyle, hızlı ve hazırlıksız bir
şekilde gitmeye zorlanması, çok ciddi travmalara neden olmaktadır. Bu grup geldikleri
yeni yerde ciddi biçimde uyum sorunları yaşamakta ve kaybettikleri şeyleri hala özlemle
ve umutla anmaktaydı. Üstelik bunun üstüne bir de doğal olmayan ve onur kırıcı insan
kayıpları hızla eklenmiştir. Bizim örneklemimiz içinde nerdeyse her katılımcı, bir veya
daha fazla sayıda yakınıni siyasi nedenlerle ve ölüm, tutukluluk, kayıp veya PKK örgü-
tüne katılım süreçleriyle kaybetmiştir. Bu oldukça çarpıcı, bir o kadar da dehşet verici bir
sayıdır. Bu sosyal çevre ve yoksunluk içinde, bireylerin bu kayıplarla baş etmesi nerdeyse
imkânsızdır.

İnsanların ve toplulukların köklerinden dış zorlanmalar nedeniyle koparılması psi-
şenin durağan işlevselliğini tehdit eden çok büyük bir kırılmaya neden olmaktadır. Her
şeyden sürgün edilme bir bebeğin veya küçük bir çocuğun hayal kırıklığı, bunaltısı, yal-
nızlığı, ve ayrılma korkusu ile baş etmede ona yardım edecek olan annesi olmadığında
hissettiği çaresizlik ve boşunalık duygusuna benzer (Hollander 2010). Gerçekten de ko-
rumasız bir çocuk gibi zorunlu göçe maruz kalmış kişilerde aniden yaşadıkları yerlerden
koparıldıklarında bildikleri dili, kültürel belirleyicileri ve sosyal ilişkileri içeren kapsayıcı
çevrenin kaybını yaşarlar. Özellikle erken nesne ilişkilerinde sorunlar aşırı kırılabilirlik,
kayıplar varsa psişik düzensizliğin içine girerler. Ya bir manik savunma ile yeni gelinen
yere hızla uyum sağlanmaya çalışılır veya tam karşıtı bir tepki ile yeni duruma hiç bir
şekilde uyum gösterilemez, yeni kültür, dil, ve sosyal çevre değersizleştirilerek arkada
bırakılan yer idealleştirilir. Sürgün edilen topluluklarda bir çok semptomlar görülür.
Dezoryantasyon, konfüzyon, kendinden şüphelenme, kabuslar, uykusuzluk, odaklana-
mama, depresyon, bunaltı, paranoya, ve disosiyasyon bunların başında gelir. Bazı kişi-
lerin maruz kaldıkları travmaları tekrar yaşarcasına kazalara yatkınlığı artar. Sıklıkla psi-
kolojik çatışmalar bedene yönlendirilir ve psikosomatik problemler ortaya çıkar. Kanser
gibi ölümcül hastalıklar mülteciler arasında normal popülasyondan daha sık görülür.
Somatik yakınmalar genellikle çok sembolik olarak yeni yiyeceklerin sindirilememesi ile
ilgilidir (Hollander 2010).

Çalışmamızın verilerinin de gösterdiği gibi, görüştüğümüz kişilerin çok önemli kıs-
mı olması gerektiği şekilde yas tutamamaktaydı. Kayıplar yaralayıcı ve baş edilmesi zor
kayıplardı. Kayıpların ardından yas olağan şekilde tutulamamıştı ve içinde bulundukları
ortamda tutulacağı izlenimi de edinememiştin. Bölgede yaşam hala o dönemde çok
kaotikti(Bir ateşkes döneminden sonra günümüzde sıcak çatışma tekrar kaldığı yerden
devam etmektedir ve o bölgede yaşayan insanların yaşam hakları halen tehdit altın-
dadır). Yas tutulamadığında dona kalma, felç olma, güncel hayatı devam ettirememe,
çalışmama, umutsuzluk, öfke duyguları içinde kişi hapsolabilir ve görünüş öyle olmasa
da psişik yaşam devam etmez ya da sakat şekilde devam eder. Hem kadınlarda hem
erkeklerde sürecin yıkıcı etkisini gözlemlemek mümkündü. Aileler akşam evde bütün

aile üyelerinin toplanıp toplanmayacağından emin değildi. Örneğin katılımcılarımızdan bir kadın, çocuğunun birini kaybetmişti, diğer çocuğunu kaybetmemek için uğraşmaktaydı, kendi gücüne ve kocasının gücüne de güvenememekteydi. Acı ve kaygı içindeydi. Babalar ailelerini koruyamadığı duygusunu yaşamakta, ezilmekte, utanç ve suçluluk içinde hissetmekteydiler. Anneler kayıplardan sonra felç olmuş gibiydiler. Yetişkinlerde hayatta kaldıkları, çaresiz oldukları için suçluluk duygusu çok dikkat çekiciydi. Bu tarz kayıpların ardından sık görülen “hayatta kalanın suçluluğu” olarak da isimlendirilen suçluluk duygusu çok baskındı. Kayıpların etkisi ve yaşanan kaotik ortam hem fizyolojik hem de psikolojik olarak bedenlere işlemişti.

Anketimizde bedensel kaygıların oldukça yüksek çıkması kişilerin bedenlerine güvenemediğini göstermektedir. Bazı durumlarda kaygının da anlamını kaybetmek üzere olduğu gözlemlerimiz arasındaydı. İşte tam bu nokta en korkunç olanıdır. Anlam verecek her şey öne çıkabilir. Kimliğini, varlığını kaybetmek dehşet verici bir şeydir. Kendine acımak da kendi gücüne güvenememek demektir. Benliğiniz zayıfladığında, üretici bir hayat yerine, bir aile kurmak, baba olmak, anne olmak yerine, hayatta kalmak için gerileyerek grup kimliğine sığınmak durumunda kalabilirsiniz ve grup için savaşmak anlam kazanmaya başlayabilir. Ruhsal durumun iyiliği için (grup kimliğinin iyiliği için) insan fiziksel durumunu riske atabilir.

Görüşme yapılan neredeyse her ailede bir sosyal gerçeklik olarak var olan kayıpların, göçlerin bir takım halledilmesi oldukça güç komplikasyonlara neden olduğunu tespit ederken, yaklaşık otuz yıldır oldukça şiddetli bir şekilde süre giden bu durumun ülke genelinde yalnızca bir kuşağı değil, o kuşağa doğan ikinci kuşağı da ciddi derecede etkilediği gözlemlerimiz arasındaydı. Bu tarz sorunlara maruz kalan kuşağın ardından gelen ikinci kuşaklarda birçok psikopatolojinin varlığı araştırmalarla saptanmıştır (Kesebir 2011).

Olağan yas işinde, özdeşimlerin gözden geçirilmesi ve işlenmesi yoluyla kaybedilen kişinin psikik etkisi küllenir ve özümсенir. Böylece yas tutan birey ilişkiyi bitirebilir. Sürekli yas tutanlar ise ayrılamazlar, kaybedilen nesne kişinin yaşamında etkili bir varlık haline gelir (buna psikanalizde “içe atılmış nesne-introject” diyoruz) (Volkan 2009). Kaybedilen kişiler bir anlamda yaşamayan-yaşayamayan ama gidemeyen hayaletler olarak evlerde varlığını sürdürüyordu.

Kriz dönemindeki çözümlememiş kederin en yaygın şekli yadsıma girişimi yani kederin olmamasıdır. Böyle durumlarda yitimle ilgili acı veren duygularımızdan kendimizi bilinçdışımız yardımıyla koruruz. Bu toplulukta tespit ettiğim bağlantı nesneleri buna örnektir. Bağlantı nesnelerini (kaybolan kişi veya şeylerin içe atılmalarının dışsallaştırılmış versiyonu) ilişkimizi dış dünyada yeniden yaratabilmek ya da canlılığı ve çatışmayı yeniden yakalayabilmek için kullanırız. Bunlar bir yandan kaybettiğimiz ilişkiyi canlı tutarken diğer yandan yas tutan bireylerin uyum sağlamalarını ve yaşamda ilerlemelerini engeller (Volkan 2009). Hakkari’ye ilk gidişimde görüşme yaptığım ailelerdeki kadınların çoğu çok çocuk doğurma arzularından bahsediyorlardı. ‘Bir çocuk ölürse yerine 5 tane doğururum’ diyen komplike yaşlı bir kadını çok iyi hatırlıyorum. Böylece hem bir bağlantı nesnesi ediniyor hem de kaybını yadsıyordu. Yas tutan birey bağlantı nesnesini

kederini dışsallaştırmak için kullanır. Bu kişiye kontrol etme duygusu verir. Bireylerin olağan yas işlemlerini yapabilmeleri için hiç kuşkusuz öncelikle yaşam güvencelerinin sağlanması, yaşam kalitelerinin, koşullarının düzeltilmesi gerekir.

Bizim örneklemimizde de görüşme yapılan ailelerle gözlemlenen durumda olduğu gibi, kalabalık ailelerde yaşanan mekânda kişi başına düşen alan daraldıkça, sosyal ve psikolojik birçok sorunun gelişmesi olasıdır. Yoksulluk, sınır ihlali, şiddet, kişisel gelişim sorunları, bireyselleşme güçlüğü, çocukların evden dışarıda kalması gibi sorunlar ve neden oldukları gündeme gelir. Sosyal etkileşimin gerçekleştiği yaşam alanı sınırlandıkça mahremiyetin, özel alanın da daralması söz konusudur. Sınırlı yaşam alanı ve mahremiyetin (kişisel gizlilik) ihlali özellikle çocuklarda psikolojik işlevselliği olumsuz yönde etkilemektedir (Gwandure 2009) Kaygı, depresyon ve davranım bozukluğu, bağımlılık ve riskli davranış artışı çeşitli araştırmalarla bu tür özel alanın dar olduğu yaşam şartlarıyla ilişkilendirilmiştir (Gwandure 2009). Bahsedilen sosyal yapılanmalar, sadece çocuğun kişisel ve sosyal gelişimini olumsuz etkilemekle kalmamakta, ailenin çocuğa yönelik ilişkilenmesini de derinden etkilemekte, çoğunlukla da çocuğa yönelik fiziksel şiddeti belirgin bir şekilde arttırmaktadır. Özel olarak belirtilmelidir ki, bu tür sorunlar sadece araştırmamızın yapıldığı sahayla sınırlı kalmamakta, benzer yapısal sınırlamaların olduğu pek çok benzer durumda da benzer deneyimler yaşanmaktadır (Farah 2000). Daha önce “Taş Atan Çocuklar” ismi ile toplumsal gündeme taşınan çocukların çoğunun bu mahallerden çıkması bu bağlamda anlaşılabilir. Özel alan daraldıkça, çocuk evin dışında kalır, başka özdeşim nesneleri arar, gruplar oluşturmaya başlar. Bu arada dışarıda ne bulduğu ve bununla ne yaptığı çok önemlidir. Şimdiye kadar içerde içselleştirdiklerinin dışarıda bir anlamda sağlamasını yapar. İçinde büyüdüleri ortamda ağır derecede bitmeyen, baş edilemeyen yas vardır. Her evde bir veya daha fazla kayıp vardır. Örneğin; geniş aile üyelerinden biri dağa gitmiştir, biri cezaevindedir, birinin nasıl ortadan kaybolduğu bilinmemektedir, aileler zorunlu olarak yaşadıkları yeri terk etmişlerdir. Yetişkinler için bir anlamda hayat durmuş gibidir, felç olmuş, donakalmış haldedirler. Aileleri dağılma riski ile karşı karşıya, kendileri çaresizlik, utanç içinde ve aşağılanmaya maruz kalmış şekilde, huzursuzluk, zarar görecekları duygusu içinde yaşamaya çalışmaktadırlar. Çocuklar bu ortamda büyümek zorunda kalmakta, evdeki alan çok dar olduğundan, dışarıyla erlen tanışmakta ve özdeşim yapacağı nesneleri, canlılığı dışarıda aramaya başlamaktadır. Ev yas, üzüntü, çaresizlik, umutsuzluk, utanç, aşağılanma doludur. Komplike yaslı bir ailenin, annenin, toplumun içine doğan çocuk ayrışma işini ne kadar yapabilir? O nedenle iç savaş ortamında doğan kuşağın yetişkin hayatında nasıl güçlükler yaşayacağını tahmin etmek zor değildir. Hakkari’de “taş atan çocuklar” ismi ile özdeşleşen çocuklar içinde bulundukları ülkeye tümüyle güven duygusunu kaybedip, bölme mekanizmasını kullanarak, saldırganla özdeşim yaparak yas işi ile olağan olmayan bir şekilde baş etmek durumunda kalabilirler. Bu da bir anlamda bu ülkede savaş halinin devamı anlamına gelebilir. Bu sebeple, araştırmamızın verileriyle ortaya çıkan bu yapısal sorunun irdelenmesi sadece kişisel değil toplumsal bir olguyu da daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Sosyal ve özel alanın yetersizliğinin olumsuz etkilerinden bahsederken, olumlu etkileri de göz ardı edilmemelidir. Araştırmamızın konusu da olan geniş aileler çocuklara birden fazla bakıcı sağlar ve bu da kısmen kayıplarla baş etmede daha küçük ailelere göre daha iyi sonuçlar getirebilir. Hakkâri’de hem şartların zorlaması hem de gelenekler sonucu çocukların çoğunun geniş ailelerde büyüdüğünü söylememiz mümkündür. Bu şehirde sokakta yaşayan çocukların sayısının az olduğu bilgisi bize verilmişti. Bazı durumlarda, çocuk birini kaybettiğinde yerine kısmen de olsa başkasını koyabilir. Böyle durumlarda hiç nesne olmamasındansa kısmi bir nesnenin olması daha iyi olabilir.

Görüşmeler süresince, PKK kadrolarına katılmanın kız çocuklarında belirgin bir eğilim olarak var olduğu izlenimi edinmiştik. Kız çocuklarının bu sıkışmışlık içinde “dağa gitmesi” kendilerine önemli bir seçenek olarak gözükmektedir. Katılım ve aidiyet vasıtasıyla, kadın orada bir kimlik, varoluşuna bir anlam kazanmaktadır. Erkekler evin dışında daha özgür ve sosyal olarak ortak kullanabildikleri alanlara az da olsa sahip iken, kadınlar daha çok özel alanlara hapsedilmiş izlenimi edinilmiştir. Tüm bu temsiliyetsizlik ve kısıtlılık içerisinde, kadınların suskunluk, sessizlik içinde kalmaları çok dikkat çekiciydi.

Ölüm ve yaşamın anlamı sorularına verilen yanıtlar, grup kimliği ile özdeşleşildiği ve grup içinde kalmanın yaşamsal önemini göstermektedir. Haksız şekilde ölmeye, öldürülmeye inandığınızda, yaşam kazanmanız gereken, zor elde edeceğiniz, sürekli içinde olmak için mücadele edeceğiniz bir şeye dönüşmektedir. Yaşanılan her an bunun için mücadele verilmesi gerekmektedir. Hiç bir an huzur hissedilemez ve yaşam sadece hayatta kalma çabasına indirgenebilir. İnsan, hayatta kalacağından eminse ancak o zaman olağan yaşamına devam edebilir, işini yapabilir, üretebilir, aile içinde var olabilir, eğitimi, kendini geliştirmeyi, âşık olmayı düşünebilir.

Çalışmamızda kişilerin kendilik algısı, duygu halleri, bedensel algıları ile ilgili sonuçlarda bu net olarak görülmüştür. Göçler, yakınlarının kayıpları, halen süre giden kaos ortamı, güvensizlik, tehdit altında hissetme gibi değişik faktörler bu insanları acı içinde, felçli, donakalmış bir halde bırakmıştır. Bu durumlarda olageldiği gibi toplumsal bir gerileme hali içinde oldukları ve grup kimliklerinin bireysel kimliklere göre belirgin bir şekilde öne çıktığını söylememiz mümkündür. Verilerimizde ve görüşmelerin genel hatlarından da anlaşılabacağı üzere, bölgedeki yoğun atmosfer bireyselleşme süreçlerinde bir gerilemeye sebep olmakta, grup kimliğinin bireyselleşmenin önünde ciddi bir engel olarak ortaya çıkmasına ve onu boğmasına sebep olmaktadır. Toplu cenaze törenleri ve kepenk kapama eylemleri ile kristalleşen bu gerileme süreçleri, bireysel kimliklerin bulanıklaştığı ve Kürt olmanın tüm bireysel ifade biçimlerini silikleştirerek öne çıktığı bir grup aidiyetine dair algıları arttıracak, bireyleri de bu tür gelişime ayak uyduracak eylemlere katılmaya itecektir. Kayıp sonrası yönelimlere dair katılımcı cevaplarında da bu eğilim açıkça gözlemlenmektedir. Bu süreçte, grup aidiyetine dair bireysel ihtiyaç arttıkça, grubu sağlam tutmak da en temel görevlerden biri haline gelmekte, bireysel gerileme yoğunlaşmaktadır. Radikalleşen ve ağır yas ile boğuşan insanların gittikçe grup kimliğine olan ihtiyaçları artmaktadır. Aynı süreçte, grup kimliğinin koruyucu olması için grubun çerçevesinin çizilip dışında kalanların da iyice belirlenmesi gerekmektedir.

Yani grubun dışında bırakılmak için artık bireysel insani özelliklerden ziyade yine grup kimliklerine göre belirlemeler yapılması bir norm haline gelmekte, grup kimliği sağlamlaştırmakta, bireysel farklılaşmaların ve çoklu aidiyetlerin önü kapanmaktadır. İçinden geçmekte olduğumuz süreçlerde her iki kanadın gittikçe artan söylem ve hareketlerinin kökeni de grup kimliğinin bireysel kimlikler üzerindeki bu orantısız yükselişi ile ilişkilendirilebilir.

Halen olan Kürt kimliği içinde Kürtlük algısı en sık Kürtçe dili ile sonrasında da ezilme ve/veya zulüm görme ile birlikte algılanmaktadır. Yani “kurban” olma durumu ile özdeş algılanmaktadır. Abdullah Öcalan’ın bir sembol olarak varlığı da Kürt kimliği açısından bu kimliğin “ezilen, zulüm gören” kısmının değişme umudu anlamına gelmektedir. Katılımcıların ifadeleri de bu yönde bir algılamaya işaret etmektedir. Onur kırıcı muameleye ve yersiz yurtsuzlaştırmaya maruz bırakılmış bir topluluk olarak, katılımcılar PKK’yı bu var oluş biçimine alternatif bir umut olarak görmektedirler. Yani PKK bir örgüt olarak insanlara kaos, yıkım, çaresizlik, aşağılanma, umutsuzluk ve ölüm hali içinde “onurlu “ bir seçenek sunuyor görünmektedir. Kürt hareketinin ve tabanla bağını anlamak için bu anlamlandırma mekanizmasının kavranması çok önemlidir.

Bireysel ve Toplumsal Yas Çalışması için Öneriler ve Sonuç

Yas işi çoğunlukla profesyonel yardım gerektirmez. Bireyler olağan koşullarda çoklukla duygularını rahatça ifade edebilecekleri destekleyici bir sosyal ağa ihtiyaç duyarlar .

Yas işini yapabilme yetisi daha önce söylediğim gibi gelişimsel öykümüze bağlıdır. Doğduğumuz andan itibaren bir şeyleri geride bırakarak büyürüz. Bu geçişler güvenli bir ortamda gerçekleşir ise çocuk iyi gelişir ve yas tutmak için sağlıklı psikolojik bir modele sahip bir yetişkin olma olasılığı artar. Ayrılıklar sağlıklı biçimde gerçekleşmemiş ise yas işi daha yavaş seyreder.

Travmada olağanüstü olan şey insanın dayanma, direnme gücü, yıkımı ve kaybı atlatılabilme, iyileşebilme ve tekrar toparlanabilme gücüdür. Hayatının sonuna kadar yaralı kalanlar, kendi yaşamını harcayanlar, hatta kendini öldürenlere rağmen insanın yeniden dirilme ve iyileşme kapasitesi hayran bırakıcıdır. Bireysel travma psişeye darbe ise, toplumsal travma sosyal yaşamın tümüne darbedir.

Ağır travmalara maruz kalan insanlarla yapılan görüşmelerde kişiler en çok “bağlanma figürlerinden (çocuk, eş, kardeş, anne-baba vb.) onlara veda edemeden koparıldıklarını anlatırken duygusal boşalımalar yaşamaktadırlar” (Mucci 2013). Laub, bağın gücünün kişinin yaşadığı şeylere dayanma kapasitesini belirlediğini, bu bağ ne kadar zarar görürse o kadar zedeleneyeceğini ve iyileşmenin de kendilik ve diğeri arasındaki içsel bağının onarılmasında yattığını belirtir (Mucci 2013). Eğer bu bağ onarılamazsa psişik yaşam devam edemez, kaybedilir.

Kaybettiğimiz kişiye ne kadar bağımlı isek, özgüvenimizi yükseltmek için bu kişiye aynı derecede fazlaca ihtiyaç duyarız. Dolayısıyla o kişiyi bırakmamız iyice güçleşir.

Etkili bir şekilde yas tutabilmemiz için öncelikle kaybetme fikrine katlanabilmemiz gerekir. Bir yitim için yas tutan bir birey, aynı esnada yeni bir yitimle karşılaşır ise kedere dayanma gücünün kalmadığını hissedebilir. Tahka (1984), kaybedilen nesnenin “sıcak” zihinsel tasarımının “soğuk” hale getirilmesinin o nesneyi “geleceksiz” yapmakla mümkün olduğunu söyler. Bu kaybedilen nesnenin artık yas tutan kişinin arzularına cevap vermeyeceğinin, bir geleceğinin, süren etkisinin olmadığını kabullenildiği zaman olur (Volkan 2009). Yitirdiğimiz nesnenin “bizdeki etkisinin soğuması, azalması ve kendi yolumuza devam edebilmemiz için içinde bulunduğumuz ortamın destekleyici, onarıcı olması beklenir. Oysa bizim ülkemizde gerilim hali, bölgeden bölgeye değişmekle birlikte yaşam güvencesinin zemininin kayganlığı, hem yitirilen nesneyi bırakmayı hem de yeniye geçmeyi güçleştirmektedir. Çatışmalı ortam sürdükçe, onarımın başlaması zor görünmektedir. Hermann (1992), travmanın insanın işlevselliğinde biyolojikten sosyal yapısına kadar tümünü etkilediğini, iyileşmenin de bütüncül olması gerektiğini söyler ve iyileşme sürecinde üç aşamadan söz eder, güvenlik, hatırlama ve yas tutma , tekrar bağ kurma. Bireysel komplike yas işleminin terapisi için yapılması gerekenlerin temelde toplumların yas işlevi için de uygun olacağını söyleyebiliriz.

Aynı bölge veya ülkede yaşayan insanlar, veya belirli bir etnik, ulusal veya dini gruba ait olan insanlar toplumsal yas veya büyük grup yası içinde olabilirler. Doğal afetler veya insan eliyle yapılan kazalar kasten utanç, aşağılama, ölüm, veya fiziksel çevreye zarar vermez. Fakat savaş ve benzeri durumlardaki kayıplar ortak aşağılanma, çaresizce intikam arzusuna neden olur. Düşmanın neden olduğu büyük travma genellikle bölgesel bir travma olarak kalmaz. Etkilenen sektörün insanların yaşadığı aşağılanma ve çaresizlik hisleri aynı etnik veya ulus ile tanımlanan büyük gruba da geçer. Toplum uzamış yastan mustarip bir birey gibi davranmaya başlayabilir. Bireylerden oluşan böyle bir topluluk tabii ki bireysel psikolojileri yansıtır. Fakat düşmanların bir topluma yaptıklarına karşı verilen ortak cevaplar, toplumsal açılımlar ve hatta politik ideolojilerle kendini gösteren karakteristik özelliklerini barındırır. Anıtların inşa edilmesi, “seçilmiş travmaların” evrilmesi, birtakım ideolojilerin tırmanması toplumsal yas reaksiyonlarında gözlenen durumların birkaçına örnektir (Volkan 2009).

Kederlenmek için zaman ve mekana ihtiyaç duyarız. Farklı din ve kültürlerde, psikolojik olarak yas tutma gereksinimini karşılayan cenaze törenleri vardır. Yas tutan bireyin, cenazenin planlanmasına katılması, ölen kişinin bedenini görmesi, başsağlığı ritüelleriyle uğraşması ölümü yadsımayı zorlaştırır. Bizim örneklemimizdeki ölümlerin beklenmedik olması yası komplike hale getiren en önemli unsurlardan biridir. Bu türden ölümler dünyanın güvenli bir yer olduğu duygumuzu sarsar. Kendimizi bir açıklama ararken ve yitimi bir şekilde önleyemediğimiz için suçluluk duyguları yaşarken buluruz. Kaybedilen, bedeni de yok olan, cenaze törenleri yapılamayan bütün kayıplar için saygı ve onurun iade edildiği törenler, anıtlar bu bağlamda işe yarayabilir. Bu tarz anıtlar kaybedilen kişi için “uygun depolar” olabilir. Toplumsal yastan söz ettiğimizde toplumun tek beyni olan bir organizma gibi davranmadığını belirtmek gerekir. Aşağılanma, çaresizlik ve komplikasyonların eşlik ettiği büyük kayıplardan sonra başlayan büyük grup

işlemleri yas içinde kendi özgün sürecinde ilerler ve bazen büyük tarihsel trajedilere neden olur (Volkan 2009).

Politik ve yargılama söylemlerinde giderek öne çıkan “affetme” kavramı hem bireysel hem de toplumsal yas işlemi için de çok önemlidir. Affetme içselleştirilmiş negatif kısımlardan (zulmedenden alınan ve içe atılan kısımlar) içsel olarak ayrılma anlamına gelir.

Çatışmanın sürdüğü toplumlarda çatışmanın sonlanması hiç kuşkusuz öncelikli olmalıdır. Ancak bundan sonra, insanların yaşam güvenliği sağlanır, ölüm kalım meselesi öncelik olmadan çıkınca yas işlemi olağan şekilde yapılmaya çalışılabilir.

Yas işleminin yapılabilmesi ve barış sürecinin gelişme aşamaları için Salman Akhtar’ın “*The psychodynamic dimension of terrorism*” başlıklı yazısından alıntı yapalım (Akhtar 2006);

“Rabin-Arafat 1995’te birbirine karşıt birbirinden nefret eden güçlerin uzlaştığı psikolojik bir düzeyin sembolik ifadesi olarak beyaz sarayda el sıkıştılar. Kleinian anlamda bu (Klein 1948a) “paranoid pozisyon”dan “depresif pozisyon”a doğru bir hareket sayılabilir. Paranoid pozisyonda, “iyilik”e tamamen sahip çıkılırken, “kötülük” dışsallaştırılır. Dünya siyah ve beyaz olarak algılanır. Kendilik bir kurban iken baskılayıcı olan-ezen dışarıdan gelendir. Güvensizlik, korku, öfke, açgözlülük baskındır. Depresif pozisyonda ise kendiliğin tümüyle “iyi” diğerlerinin tümüyle “kötü” olmadığı bilinir. Empati kapasitesi ortaya çıkmaya başlar. Gerçekten sahip olunan şeyler için şükran, diğerlerinin canını yaktığı için suçluluk ve üzülmeye, yapılan hasarı onarma çalışmaları yavaş yavaş gündeme gelir. Gerçeği değerlendirme iyileşmeye başlar ve karşılıklı ilişkileri gerçekleştirmeye çabası ve yeteneği artar. Dört faktör burada önemlidir.

1. Tekrarlama: Saldırı-intikam-karşı saldırı-intikam döngüsünün tekrarı bu kanlı oyunun bir yararının olmadığını kabul etmeyi imkansız hale getirir. Zamanla tekrarlama hali bir birikim oluşturur. Karşıt gruplar düşmanca olmayan alışverişler için bir alan oluşturmaya başlarlar. Dış gerçekler de değişmeye başlar, buna eşlik eden duygu da değişir.”

Türkiye’deki süreç de bu noktada sayılabilir. 30 yılı aşkındır Türkiye de süren bu iç savaşın artık taraflara yeni bir şey katmadığı algısı giderek artmaktadır. Türk ve Kürt toplumları içinden her şeyin yine aynı şekilde tekrarladığı, savaşın giderek anlamını kaybettiği sesleri daha çok duyulmaktadır. Günümüzde ölen gençlerin niye öldüğüne dair daha çok insan soru sormaktadır. Bu hali kendi sosyal çevremizden, medyadan da izleyebiliriz. Bu yıkıcı-öldürücü enerjinin beslendiği kaynaklar daha fazla sorgulanır olmuştur. Bir Kürt partisinin Türkler tarafından da destek bularak parlamentoya girebilmesi bu yıkıcı negatif enerjinin artık dönüşmeye başladığını akla getirmektedir. Ancak bazı toplumsal-politik gerekçelerin yine aynı tekrarlayıcı sürecin içine toplumları çekmeye çalıştığı da açıktır.

Akhtar’ın sınıflaması ile devam edelim;

“... **2. İntikam:** bazı intikamlar kurbanlar için iyidir. Kurbanın egosunu pasif durumdan aktif duruma sokar. ...Bir miktar intikam almak, sadızmin hazzına varmak kendilik-nesne ilişkisinde libido-saldırganlık dengesini değiştirmeye yarayabilir. Kurban da artık masum değildir ve ezen artık tek başına zalim olan değildir. Her iki taraf da şimdi hem canı yanandır, hem de can yakandır. Bu kayma empati için bir çalışma alanı yaratır ve nefreti azaltır. Affetme bundan sonra gelir.” (Akhtar2006)

Başlangıçta Kürtlerin varlığı dahi kabul edilmezken, etnik kimliği, dilleri reddedilirken yıllarca süren iç savaştan sonra bugün “Türkiye de artık Kürtler vardır, Kürtçe vardır” noktasına gelinmiştir. PKK bir taraf olarak kabul edilmekte ve masaya oturup müzakere edilmektedir. Bununla ilgili PKK’nın terör örgütü olmasından tutun da, bir topluluğun gerillası olmasına kadar giden geniş bir spektrumda tartışmaların ve fikir ayrılıklarının olmasına rağmen bugün yalnızca medyayı bile izlediğinizde bu örgütün ve başkanının bir taraf olarak alındığı açıkça görülmektedir. Hem Türk hem de Kürt toplumunda iki tarafın da canı yandığı algısı giderek hakim olmaktadır.

“... **3. Onarma:** Ezenin kurbanın canını yaktığı bilgisi kurbanın iyileşmesinde önemli bir faktördür.).....Birinin canını yakmak ve sonra o kişinin algısına verdiği hasarı sorgulamak çifte hasar vermek, “ruh cinayeti” yapmaktır (Shengold,1989). Tıpkı cinsel travmaya maruz kalan çocukların yetişkinlikteki terapilerinde bunu önce kabul etmelerinin önemli bir adım olması gibi. Bu gerçeği değerlendirmede önemli bir adımdır ve yas tutmayı hızlandırır. Böyle bir hareket ezen kişide pişmanlık ve vicdan azabı uyandırır, özür diler ve duygulanımsal ve/veya fiziksel onarma önerebilir. Bu diğerinin yarası için çok önemli bir iyileştirme girişimidir. Özgüvende ki ikincil artış yas tutmayı ileri taşır. Artmış sağlıklı narsisizm ve yas tutma kapasitesinin artışı karşılıklı bir ilişki içindedirler.

4. Tekrar değerlendirme: gerçeği değerlendirme arttığında artık travmalar “anı” olarak tekrar değerlendirilmeye başlanabilir Bastırdığımız şeyleri yaşantımızda sürekli tekrarlamak yerine, katı şekilde hatırladığımız şeyler burada ilgilenilecek kısımdır (Kafka,1992). Sosyal durumda olduğu gibi klinik durumda bunun etkisi kinlerin bir tarafa bırakılması unutulmaların tekrar hatırlanması ile değil, fakat hatırlanan anıların, tekrar değerlendirilerek ve revizyondan geçirilmesi ile olur.” (Akhtar2006)

Salman Akhtar’a gore bu dört faktör gerçeği değerlendirmeyi arttırır ve önceki hak-sızlıkların, kişinin kendi saldırganlığına sahip çıkmasını sağlar, karşı grup ile ilgilenme kapasitesini arttırır ve yas tutmayı hızlandırırken affetmenin önünü açar.

“Klinik deneyimlerimizde de tekrarlama (tedavinin uzun sürmesi), onarma (terapistin uzun süreli empatisi ve kendini adanması), yeniden değerlendirme (çocukluk anılarının yeniden kavramsallaştırılması ve yenilenmesi) yavaş yavaş kronik bunalıtların geçmesine, ağır çocukluk travmaları ve yoksunluklarının üstesinden gelineceğine dair umut oluşturur. Patolojik iyimserlik yerini gerçekçi bir umuda bırakır ki bu da huzurlu varoluşa olanak sağlar” (Akhtar 2006).

Yıllar süren iç savaşın ülkeyi tümüyle bir gerileme içine soktuğu kuşkusuzdur. Ama son 5 yıldır süren ateşte olanları gözlersek, bir Kürt partisinin parlamentoya Kürt kimliği ile Türkiye partisi olarak girme iddiası yas çalışması olarak da kabul edilebilir. Kürt ve Türk toplulukları bu iç savaş süresince çok şey kaybettiler. İçinde bulunduğu-muz süreç bu kayıpların artık daha gerçekçi bir anlamda kabul edildiği ve yeni bir oluşu-mun ortaya çıktığı izlenimi vermektedir. Bu durumun henüz yeterince güçlü olmamakla birlikte anlam ifade edebilecek varlığa da ulaştığından söz edebiliriz. Bir taraftan tekrar çatışmalı ortama dönme tehlikesi varken bundan çıkmak ve durağan, onarıcı bir yaşama

geçmek isteyen tarafın da gücü hissedilmektedir. Çatışma ile her geri dönüşte, karşı taraf daha güçlü ortaya çıkmaktadır izlenimi vermektedir.

Süren çatışmalar nedeniyle olan gerileme içinde Kürt Kimliği ile ilgili algı, kurban olma, çaresizlik, umutsuzluk, aşağılanma ile birleşirken, Abdullah Öcalan imgesi tam da bu algının karşısında yer alan önemli bir kurtarıcı sembol , örgüte (PKK) katılma ise önemli bir seçenek ve/veya çare olarak belirlemekte ve kaybolan onuru yeniden tesis etmenin bir aracı olarak işaretlenmektedir. Yereldeki hayatın sıkışmışlığı, yoğun sosyopolitik baskılar, yoksulluk, süre giden kayıplar tüm bu süreci daha da yoğunlaştırmakta, olası bireysel/toplumsal ifadeleri ciddi bir şekilde radikalleştirmektedir. Bu durum Klein'ın "paranoid durum" unu çağrıştırmaktadır (1948).

Buradan çıkma çabasını ise çalışmamızdan elde ettiğimiz verilerden sezebiliriz. Geleceğe yönelik soruların yanıtlarını yorumladığımda, Kürt toplumunun Kürtçe, Kürtçe Dili ve Edebiyatı üzerine belirgin ilgisi, Kürtçenin Türkçe ile ilişkisi dikkatimi çekmiş, buradan yaratıcı ve yapıcı şekilde çıkılabileceği izlenimi edinmiştim. Kürtçe masallar ve bunların sözlerle aktarımı yaygın bilinen bir gelenektir. Yazılı Kürt Edebiyatının gelişme çabalarını umut verici değerlendirebiliriz. Yeni Kürt kimliği algısının oluşumu yas işleminin de başladığını, eskiyi bırakmaya hazırlandığını düşündürmektedir. Kürtçe yazma oranının düşük olması, aksine Türkçe okuma yazma oranının yüksek olması da çok anlamlıdır. Bu halkın hala Türkçe ile ilişkisinin bir göstergesi olarak, Kürt toplumunun Türk toplumu ile ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin hala Kürt toplumu için onarıcı olabileceğini göstermektedir. Ama bunu onu yeni kimliği ile kabul ederek yapmak durumundadır. Eskiye bırakıp (eski Türk, Kürt, Türkiye algısını) veda edip, yerine yeni duruma geçmek mümkün müdür? Bu yıkım sürecinin içinden hem Kürtler hem de Türkiye'nin yeni kimlikleri ile çıkması mümkün görünmektedir. O nedenle bir Kürt partisinin kendini ifade ederek kendi kimliği ile yakın zamanda parlamentoya girişi bu ülkenin yas işine yaratıcı bir çözüm bulabileceğini de göstermektedir. Bu partinin Türklerden de destek görmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu hal depresif durumu (Klein'in söylediği) da göstermektedir. Kayıplardan sonra insanların tek iyi ya da tek kötü olmadan bir arada olabilme durumunu deneyimlediği durumdur. Türkiye günümüzde yakın zamana kadar bu iki durum arasında bir ileri bir geri gidip gelmekte iken son yıllarda yüzünü depresif duruma dönmüş izlenimi vermektedir.

Kaynaklar

- Aker T, Ayata B, Özeren M. ve ark. (2003) Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. Anadolu Psikiyatri Dergisi, 3: 97–103.
- Akhtar S (2006) The Psychodynamic Dimension of Terrorism, Terrorism and War; Unconscious Dynamics of Political Violence, 2. baskı, Karnac books, ed; Covington C,P,Williams, J. Arundale & J. Knox, s. 87-97.
- Gwandure C (2009) Life with Limited Privacy due to Housing Challenges: Impact on Children's Psychological Functioning. African Safety Promotion: A Journal of Injury and Violence Prevention, 7: 30-49.

- Farah R (2000) A Report On the Psychological Effects of Overcrowding in Refugee Camps in the West Bank and Gaza Strip, Special Report prepared for the Expert and Advisory Services Fund – International Development Research Center (IDRC)
- Freud S, Yas ve Melankoli, 2002 [1917], Freud Kitaplığı 12/ Metapsikoloji, Payel Yayınları, s. 148.
- Herman JL(1992) Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence-From Domestic Abuse to Political terror.New York:Basic Books
- Hollander NC (2010) Exile; Paradoxes of Loss and Creativity, Uprooted Minds Surviving the Politics of Terror in the Americas, Relational Perspectives Book Series, Vol 47,Routledge. s159,160.
- Kafka J (1992) Multiple Realities.new York.International University Press
- Kesebir S (2011) Zorunlu Göçte Psikopatoloji: Üç Kuşak Arasında Bir Karşılaştırma, Anadolu Psikiyatri Dergisi, 12: 1-6.
- Klein M(1948) Contributions to Psychoanalysis (1921-1945). London: Hogart.
- Mucci C (2013) Going Beyond Trauma: Mourning, Connectedness, Creativity and the Practice of Forgiveness. Beyond Individual Trauma and Collective Trauma, Karnac Books Ltd,s195,196,208.
- Shengold L(1989) Soul Murder:The Effects of Childhood Abuse and Deprivation. New Haven, CT:Yale University Press.
- Tahka V(1984) Dealing with Object Loss. Scandinavian Psychoanal Rev,7: 13-33
- Volkan VD, Zintl E (1999) Kayıptan Sonra Yaşam, Psikanaliz ve Psikoterapi Vakfı Eğitim Notları No: 1, İzmir, Halime Odağ Vakfı Yayınları.
- Volkan V (2009) Not letting go:from individual perennial mourners to societies with entitlement ideologies, On Freud’s “Mourning and Melancholia 2.baskı, Ed; Fiorini L G, Bokanowski T, Lewkowicz S, s90-109.
- Yazıcı A (2010) Hakkari’de Yaşayan İnsanların Ruhsal Ortamlarının Psikanalitik Olarak Değerlendirilmesi” [https://t24.com.tr/media/.../hakkari%20raporu%2024_7_2010\(1\).doc](https://t24.com.tr/media/.../hakkari%20raporu%2024_7_2010(1).doc)
- Yazıcı A (2011) Hakkari’de Yaşayan Kürt ailelerin yas reaksiyonlarının değerlendirilmesi. Yayınlanmamış çalışma raporu

*ben, ötekinin aynasında kurar kendini
aynaları kırık bir dünya: sessiz, nefessiz
ne ben kalır geriye, ne de öteki
o ışksız ıssızlıkta*

İnsanlık tarihi, insan topluluklarının bulunduğu her yerde çıkar farklılıklarının olmasının, çıkar farklılıklarının olduğu her yerde çatışmaların olmasının, çatışmaların olduğu yerde bazı çatışmaların antagonistik düzeye varmasının ve bazı antagonistik çatışmaların savaşlara yol açmasının örnekleriyle doludur. Ekleme gerekiyor; yine insanlık tarihi, savaşların olduğu her yerde her zaman barış arayışları örneklerini de barındırıyor. Barış arayışları her zaman kısa sürelerde başarıya ulaşamayabiliyor ya da bazen kısmi kazanımlarla yetinmek zorunda kalıyor ama uzun dönemde, 'bir gün mutlaka' barış sağlanıyor. Barış arayışları her zaman barış umudunu içinde barındırıyor. İnsanın olduğu, yaşamın sürdüğu her yerde, her zaman, umutsuzluk olduğu kadar, umut da, barış umudu da vardır.

Barış umudundan, özellikle de savaşların, çatışmaların yoğun olduğu dönemlerde söz etmek, sıklıkla, hayalcilik, naiflik, insan doğasına aykırı bir iyimserlik ile nitelenir; gerçekleri bilmemekle suçlanıp küçümsenir. Oysa, barışın gerekliliğine, barış umuduna ve arzusuna en çok da böylesi dönemlerde ihtiyaç duyulur.

1. Barış Umudu: Gerçekçi Bir Arzu?

Bu noktada, başlıktaki 'barış için umut var mı' sorusunu değıştirerek çeşitlendirelim: barış umudu nerededir, nelerden beslenebilir, nasıl büyütülebilir? Ruhsal-toplumsal olgular ve kuramlar açısından, tarihsel ve evrimsel açıdan barışı destekleyen gerçeklikler ve bakış açıları var mıdır? Varsa bunları nerelerde arayacağız? Yani, nesnel olanın içinde, insan topluluklarının dününde/bugününde, şimdi olmayan ama gelecekte olabilecek olanı nerede arayacağız? Ya da özne olarak, barışı umut eden, barışı arzu eden olabilmenin nesnel koşullarını nerede arayacağız? Dolayısıyla, elinizdeki kitabın bu bölümü yukarıdaki sorulara, kısaca, barış umudunun gerçekçi bir arzuyu ifade ediyor olması nasıl mümkün olabilir, sorusuna yanıt arama çabalarının bir ürünü olarak düşünülebilir.

Kitabın daha önceki bölümlerinde şiddet konuları ayrıntılarıyla ele alındı. Yine de, bu bölümün bütünlüğü içinde barış arayışlarını tartışabilmek için şiddetle ilgili bazı olgulara değinmek kaçınılmaz görünüyor. Barışı nerede ve hangi bakış açısıyla arayacağımızın ipuçlarını bulabilmek açısından zorunlu bu.

Klinisyen olarak çalışan psikiyatri uzmanları, klinik ortamda, insanları birey bağlamında anlamaya çalışıyor; bir yandan da, sosyal dünyalarını, ilişkilerini kendiliklerine içselleştirdikleri oranda ve bağlamda ele alıyor. Bireysel varoluş hallerinden sosyal varoluş hallerine uzanmaya çalışıyor. İnsanların saldırganlık, öfke, düşmanlık duygularını; bunların dışavurum sorunlarını anlama çabalarına eşlik ediyor. Engellenmeyle, kayıplarla, şiddetle ilgili acılarını anlamaya çalışıyor.

Bu çerçevede, ruh sağlığı ve bilimleri açısından bireysel psikoloji düzeyinde önemli bir tartışma, saldırganlığın birincil mi, yoksa ikincil mi olduğu sorusudur. Dürtü düzeyinde saldırganlığın birincil olduğunu kabul etsek dahi, saldırganlığın ve şiddetin dışavurum biçimini, yani, davranış düzeyinde ortaya çıkıp çıkmayacağını ve çıkarsa nasıl ortaya çıkacağını, ağırlıklı olarak, ortam özelliklerinin, psikososyal çevrenin, toplumsal atmosferin belirlediğini söyleyebiliriz. Tam da bu nedenle, konu burada ruhsal-toplumsal bağlama odaklanarak işlenecektir. Şiddetin psikososyal açıdan ele alındığı çalışmalara ilişkin 2004 yılında yapılan ayrıntılı bir bibliyografya özellikle son 30 yıldır konuyla ilgili yetkin çalışmaların yapıldığını göstermektedir (Woolf ve Hulsizer 2004).

2. Şiddet ve Saldırganlık Karmaşık Davranışlardır

Rastgele söylenmiş hafif incitici bir sözden, taammüden işlenmiş en vahşi cinayete kadar; en dürtüsel bireysel saldırganlıktan, en örgütlü, planlı, kasıtlı, amaçlı cinayetlere, terör saldırılarına kadar, en kendiliğinden gelişen grup saldırısından, ya da kışkırtılmış linç eylemlerinden, en örgütlü devlet şiddeti, kitlesel şiddet ve savaşlara kadar saldırganlık ve şiddet eylemleri karmaşık insan davranışlarıdır (Klienbergl 1981). Ancak tüm karmaşıklığına rağmen, şiddete ilişkin tartışmasız yalın gerçek şiddetin daha çok şiddet doğurduğuudur (Widom 1989).

Şiddeti anlamaya yönelik açıklayıcı modellerin çoğu biyolojik, ruhsal, toplumsal, sosyokültürel, ekonomik, politik ve ekonomik etkenlerin kesişimine vurgu yapıyor (Laborit 1981). Gelişimsel psiko(pato)loji açısından ise saldırganlık ve şiddet birçok etkenin, farklı kanallarda somutlaşan etkileşimi ile ortaya çıkıyor. Dolayısıyla, tekil paradigmlar ve basit/tekil çözüm önerileri konunun karmaşıklığını anlamamızda yetersiz kalıyor.

Saldırganlık ve şiddet hem toplumsal / insanlar arası ilişkiler ('ben' ve 'öteki' sorunsalı); hem de tarihsel (geçmiş ve gelecek) bağlamlarında ele alınmalıdır. Bir yandan, geçmişten gelen içselleştirdiğimiz aktarımlar, izler dikkate alınmalı; öte yandan, geleceğe dair, hayallerimiz, tasarılar, beklentiler. Özellikle geçmiş ve gelecek perspektifinden bakmadığımızda, 'an'a hapsolan; 'an'ın dürtüsellğine hapsolan bir davranış/hayat tarzı ile zamansız, tarihsiz ve umutsuz kalabiliriz. Geçmiş ve gelecek bağlarından koparılmış

bu tarz bir varoluş hali, şiddet sarmalını besler. ‘Just do it’ (hemen/şimdi yap; ‘boşver, yap gitsin’) belki de, sadece bir tüketim davranışını değil aynı zamanda saldırganlığı da davet eden bir çağrıdır. Oysa, insanlık, tarihsel evrimi içinde, dürtüselliği ile davranışları arasında işleyen, bireyin bunlar üzerinde hakimiyet kurmasını sağlayan, gereğinde bunları ertelemesini, baskılamasını ve bunların armonik bir biçimde yaşanmasını sağlayan birçok ruhsal/zihinsel yeti ve beceri geliştirmiştir. Bu durumda, ‘an’a hapsolmemek, barış umudunu konuşabilmenin bir önkoşulu olarak görünüyor; geçmişe ve geleceğe uzanan bir bakış açısını zorunlu kılıyor. Bu bakış açısı, geçmişle yüzleşmeyi ve geleceğe umutla bakabilmeyi barındırıyor.

3. Şiddet İnsanın Tarihsel/Toplumsal Kaderi mi?

İnsanın insana yönelik şiddet ve saldırganlık eylemleri tarih öncesi dönemlerden günümüze, tüm dünyada hep varoldu. Biraz gerilere gidersek, kendi türüne yönelik öldüresiye saldırganlık ve şiddet dünyamızda insanla ve hemen öncesindeki insansılarla birlikte ortaya çıktı. İnsan türü kendisinden önceki atalarında görülmeyen bir biçimde, ilk kez bu boyutlarda, tür içi ölümüne sistematik, planlı şiddet uygulayan canlı oldu (Sapolsky 2006). Peki, bu evrensel bir insan doğası olduğuna mı kanıttır; insanlığın kaderi midir bu? Bu evrensel, tarihsel bir kader midir? Önlenemez, değiştirilemez mi? Şiddet, saldırganlık, evrimsel, evrensel ve toplumsal bir kader midir? Hayır, değil; insana ait tek mutlak kader vardır: o da insanın ölümlü oluşu. Hayatın kendisi görelilik ve çeşitlilik üzerine yeniden yeniden inşa edilir. Kuşkusuz, insanın ölümlü oluşu, şiddet mağduru olarak ölmesi gerektiği anlamına gelmiyor.

Evet, gerek bireysel, gerekse toplu saldırganlık ve şiddet eylemleri dünyamızda yaygın olarak görülüyor. Birçok ülkede şiddet, ilk on ölüm nedeni arasında sayılıyor. Özellikle, genç erişkinler ve adolesan erkekler için. Cinayet oranları erkeklerde kadınlardan dört kat daha yüksek. Fizik ve cinsel istismarın hedefi ise daha çok kadınlar ve çocuklar. Aile içi şiddet de en çok kadınları ve çocukları vuruyor (Farrington ve Loeber 2000, Currie 2000). Keza savaşlar da öyle.

Saldırganlık ve şiddet ile ruh sağlığı sorunları arasındaki ilişki bu kitabın önceki bölümlerinde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Şiddete maruz kalanların ruhsal uyum ve bireylararası ilişki sorunları yaşadıkları ve bu kişilerin ileriki yıllarda şiddet uygulayıcılarına dönüştüğü ve böylelikle şiddet sarmalını beslediği yaygın kabul görmektedir (Scarpa 2003). Bu çerçevede, şiddet temel bir toplum ruh sağlığı sorunu olarak ele alınmalıdır (Golding 1995, Stanton ve ark. 1997).

Dolayısıyla, şiddeti etik/hümanistik düzlemde kabullenmemek, ona karşı çıkmak yetmiyor; onu bilimsel çerçevede de anlamak gerekiyor. Kuşkusuz, anlamamanın onu kabullenme ya da haklı görme, mazur görme/gösterme sonucunu doğurması koşuluyla.

4. Şiddet ve Saldırganlık Nedir? Türleri Nelerdir?

Şiddet kullanma, başkasına hakaret etmek, onurunu kırmak, zarar vermek; birinin hakkını çiğnemek, hırpalamak, incitmek, canını acıtmak için zor kullanmak; huzura son vermek; yıkıcı aşırı davranışlarda bulunmak; aşırı derecede öfke ifade etmek şeklinde kendini gösteren davranışlar biçiminde tanımlanabilir (Freedman ve ark. 1993).

Saldırganlık ise egemen olmak, yönetmek, yenmek amacı ile güçlü, şiddetli etkili bir hareket, işlem; bir işi bozma, engelleme, boşa çıkarmaya yönelik düşmanca, yaralayıcı, hırpalayıcı, yıkıcı, yokedici amaç taşıyan bir davranıştır.

Hangi davranışlar saldırgan sayılmalıdır? Davranışçı kuram yalın bir tanım sunuyor: 'saldırganlık başkalarını inciten ya da incitebilecek her türlü davranıştır'. Bu tanım davranış düzeyinde bir açıklama sağlıyor; ama eylemde bulunan kişinin niyetini değerlendirmiyor.

Ancak, kişinin niyeti de bizim başkalarının davranışlarını değerlendirirken dikkate aldığımız belirleyici bir etmen. Örneğin, tedavi için yapılan iğnenin verdiği acıya rağmen saldırganlık olarak algılanmaması. Ama bu her zaman bu kadar açık olmayabilir. Dolayısıyla, davranışın altındaki gizilgücü, niyeti göz önüne almak zorundayız. Kuşkusuz, kişinin niyetinin ne olduğunu bilebilmek çoğu kez zordur, bu yüzden saldırgan olup olmadığına karar vermemiz güçleşebilir. Yine de, bu sınırlılığa rağmen, saldırgan davranışı, 'başkalarını incitmeyi amaçlayan davranış' olarak tanımlamak durumundayız.

Saldırganlığı birincil bir dürtü olarak kabul etsek dahi, saldırganlık üzerindeki bireysel kontrol mekanizmalarının yanında saldırganlığın dışa vurum biçimlerinin, ifade edilmiş biçimlerinin psikososyal çevre tarafından belirlendiğini söylemiştik. Temel emasyon olarak hissedilen öfke ve saldırganlık nerede, ne zaman, ne biçimde, kime/neye karşı nasıl ifade edilecek, sorusunun yanıtı toplumsal ortamın/bağlamın özellikleri çerçevesinde ele alınmalı. Başka bir deyişle, 'eline, diline, beline sahip olmak' bireysel düzeyde kontrol mekanizmalarına işaret ediyorsa, psikososyal düzeydeki bir çok etkenin bu kendini kontrol mekanizmalarını pekiştiren ve kolaylaştıran ya da tam tersine, zorlaştıran ya da ortadan kaldıran etki yapabildiğini de eklemeliyiz.

Bu noktada, sosyal psikolojide, saldırganlığın türlerinin, tartışmamız açısından işimize yarayacak bir sınıflandırmasına değinelim: antisosyal saldırganlık, prososyal saldırganlık ve izin verilmiş saldırganlık (Freedman ve ark. 1993).

Anti-sosyal (Düşmanca saldırganlık) toplumsal olarak onaylanmayan cinayet, çete saldırıları benzeri insanlara zarar veren suç eylemleri açıkça, toplumsal normları çiğnemektedir ve bu nedenle düşmanca saldırganlık olarak nitelendirilir; örneğin, kasten birisini öldürmek ya da yaralamak. Tarihsel (örneğin, bir zamanların anti-sosyal sayılmayan düelloları) ve kültürel değişiklikler gösterse de, genellikle sınırları belirgin, görece kolay tanımlanabilir saldırganlıkları içerir.

Prososyal (Özgeci saldırganlık) toplumsal normlar, moral standartlar açısından, kabul edilebilir amaçlar çerçevesinde görülerek onaylanan saldırganlıktır. Özgeci saldırganlık, bir anlamda toplumsal olarak beklenen saldırganlıktır (örneğin bir saldırı karşısında

kendini savunma amaçlı saldırganlık). Ancak, birçok saldırgan davranış gerçekte, toplumsal kuralların zorlamasıyla ya da toplumsal dinamikler sonucu oluşur ve bu yüzden de, prososyal ya da toplumsaldan yana olarak nitelenebilir; örneğin 'töre cinayeti'nin o toplumsal grup tarafından zorlanması/teşvik edilmesi o grup için prososyal kabul edilebilmektedir.

İzin verilmiş saldırganlık (sessiz toplumsal onay) anti-sosyal ve prososyal saldırgan davranışların arasında yer alır. İzin verilmiş saldırganca davranışlar, toplumsal kuralların gerekli kılmadığı ancak toplumsal normlar çerçevesi dışına da taşmayan saldırgan eylemleri kapsar. Kabul edilmiş ahlaksal standartlara ters düşmezler. Yani, o sıradaki toplumsal normların izin verdiği sınırlar içindedir (örneğin, stadyumlarda, hakem ya da karşı takım hakkında yapılan sözel saldırganlıklar). İzin verilmiş saldırganlıkların, hukuk sistemi ve uygulamaları gelişmemiş toplumlarda arttığı öne sürülebilir.

5. Toplumsal Normlar, Referans Sistemleri

Burada, saldırgan davranışlar içinde hangi davranışa 'toplumsal onay' ya da 'toplumsal izin' verildiği sorusu önem kazanıyor. Onay ve izin sorunsalını toplumsal normlar ve referans sistemleri belirliyor. Hangi davranışlar toplumsal olana açıkça karşıdır, antisosyaldır? Hangi davranışlar toplumsal olandan yanadır, prososyaldır? Hangileri toplumun izin verdiği ya da sessizce onayladığı saldırganlık eylemleridir? Bunu belirleyen toplumsal normlar olduğuna göre, bu ayrımın netlik derecesi, yani, o toplum için normların, hangi yaygınlıkta ve hangi *consensus* derecesinde kabul edildiği ve içselleştirildiği çok önem taşıyor. Bu, sadece, yasalarla düzenlenmiyor; aynı zamanda, insanlar arası ilişkiler 'hukuku' düzeyinde de şekilleniyor. Dolayısıyla, hangi davranışın düşmanca, hangisinin özgeci, hangisinin izin verilmiş saldırganlık olduğunu saptayabilmenin yolu, hangi toplumsal normların bireyin eylemi ile ilgili olduğunu saptamaktan geçiyor. Bu da kişinin hangi referans grubuna bağlı olduğunun bilinmesine bağlı. Bu açıdan önemli bir örnek linç eylemleridir. Bu topluca işlenen vahşi şiddet eylemleri, linç yapanların referans sistemlerinin, başka deyişle, kendilerini ait hissettikleri grup normlarının, o eylemlere nasıl 'izin verdiği'ni, hatta o eylemleri destekleyip teşvik ettiğini açıkça gösterir; örneğin, 20. Yüzyıl'da, Kuzey Amerika'da, Klu Klux Klan üyelerinin 'zenci'lere yönelik linç eylemleri. Ayrıca, eklemek gerekir: anti-sosyal saldırganlığın sınırlanmadığı ve yaygınlaştığı toplumsal ortamlarda, daha çok saldırganlık 'izin verilir' hale gelebiliyor, ya da başka bir deyişle, sessiz toplumsal onay, antisosyal saldırganlığı da içine alacak derecede genişleyebiliyor.

Referans grubu, ya da kişinin kendini ait hissettiği grup normları sorunsalı tartışmayı 'grup aidiyeti' ve 'grup kimliği' konusuna getiriyor. İnsanlar toplumsal varlıklardır; dolayısıyla, hem evrimsel açıdan, hem de güncel açıdan, hayatta kalma ve varoluş için toplumsal gruplar, grup aidiyeti ve grup kimliği ihtiyacı duymuştur. Grup kimlikleri gereklidir ve insanların kültürel toplumsal bir varlık olmasını sağlamaktadır. Sorun grup kimliklerinin varlığı değil bu kimliklerin nasıl ele alındığında ve bir hiyerarşiye tabi

tutulup tutulmadığındadır (Küey 2015). Grup kimliği, yani referans grubu ‘insan ya da insanlık’ olgusundan daha alt gruplara ait nitelemelere indirgenirse, örneğin, bağlı olunan cinsiyet, bağlı olunan milliyet, bağlı olunan din ya da inanç sistemleri gibi referans grupları insan olmaktan üste/öteye yerleştirilirse, daha değerli referans grupları olarak değerlendirilirse, bireyler ‘tekil kimlik’lere mahkum kalır, hapsolür. Bu ‘tekil kimlik’e ait olmayanlar, kolaylıkla, ‘dehümanize’ edilir; ‘onlar’ın insan oluşları inkar edilir. Bu durum, tekil kimliğe yönelik en küçük eleştiri dahil bir çok davranışın düşmanca saldırganlık olarak algılanmasına zemin oluşturur. Öte yandan, kişi, hem kendi hem de grubunun davranışlarını daha ziyade özgeci saldırganlık ve izin verilmiş saldırganlık davranışları olarak algılama eğilimi gösterir. O grubun kendi üyelerine izin verdiği saldırgan davranışlar repertuarı genişler, çeşitlenir; ve üstelik bu saldırgan davranışlar, artık o grubun geleceği ve iyiliği için, bekası için yapılan eylemler olarak sunulur ve algılanır. Çünkü; artık o gruba ait olmayanlar, ‘dehümanize’ edilmiştir, ‘insan’ olmadıkları için de her türlü saldırganlığı hak etmektedirler.

Evet, grup kimlikleri, referans grupları grubun üyesi olan bireylere bir aidiyet duygusu, bir itibar sağlayabiliyor; ama insan oluşumuz açısından trajik sonuçların da kökeni olabiliyor. Daha çok saldırganlık, şiddet türü onay görüyor. Dolayısıyla da, saldırganlık ve şiddet daha çok kabul görüyor. Gerçekten de insanlık, milliyet, din, ideoloji vb. grup aidiyeti referansları zemininde, ‘öteki’ grupların ‘dehümanize’ edilmesi üzerinden gerçekleştirilmiş birçok vahşi katliama tanık olmuş ve olmaktadır.

6. Referans Sistemlerinin Kuşaklararası Geçiş

Şiddeti kutsayan toplumsal normlar ve bu normları belirleyen referans grupları, kutlanmış ve yüceltilmiş tekil kimlikler yaratıyor; ve bu tekil kimlikler referans grubunu yeniden inşa ediyor; üstelik, bu gruplar, yüceltilmiş tekil kimliklerin kuşaklar arası geçişini sağlıyor. Ayrıca, şiddete maruz kalanların travmalarının ve tutulmuş yaslarının hasarlarının da kuşaklar arası geçiş daha çok önem kazanıyor (Dickson-Gomez 2002). Tam da bu nedenle, birçok örneği görüldüğü üzere, savaş ortamlarında doğup büyümüş kuşakların bir önceki kuşaklara göre, barışa yönelmesi daha zordur.

7. ‘Ben’ ve ‘Öteki’ / ‘Biz’ ve ‘Onlar’

Grup kimlikleri, bir yandan da, ‘biz’ ve ‘onlar’ ya da ‘ben’ ve ‘öteki’ nitelemelerini, paradigmalarını içerir. ‘Ben’, kendini ancak ‘öteki’nin, yani, ‘kendisi gibi olmayan’ın, aynasında kurabildiği için, ‘öteki’ne muhtaçtır, ancak, ‘öteki’ne, kategoriye dayanan tanım gereği, güven de duyamaz. Bunun aşılıp aşılamayacağı ya da nasıl aşılabileceği yazının son bölümünde ele alınacak, ancak bu noktada, kimin ‘öteki’ olarak damgalanacağını nasıl belirlendiğine açıklık getirmek gerekiyor: ‘öteki’ni toplumsal güç ilişkileri belirler; toplumsal gücü elinde bulunduranların dünya görüşü (*zeitgeist*), kimin ‘öteki’ olarak damgalanıp ayrımcılığa uğrayacağını belirler. Kimin ‘öteki’ olduğu belirlenmiş

bir toplumda, birey ‘öteki’ ile karşılaştığında ne olur? Ya da, damgalama ve ayrımcılık saldırganlık ve şiddete nasıl yol açar?

Bir toplumda, egemen dünya görüşü ve gruplar tarafından ‘öteki’ olarak tayin edilmiş, damgalanmış gruplara karşı bu kategorizasyonun bilişsel boyutu devreye girer; “öteki”ne dair yok sayma, stereotipler, kalıp yargılar. Bu bilişsel boyuta ‘onlar’a karşı ayrımcılığın emosyonel boyutu eşlik eder; yani, önyargı zeminindeki duygular: nefret, kızgınlık, korku, anksiyete, acıma, utanç, yabancılaşma, huzursuzluk vb. Bu karmaşık duygular, ‘öteki’nin ‘zaten insan olmadığı/insan muamelesi görmeyi hak etmediği kalıp yargısı zemininde, ‘öteki’ne karşı şiddetli bir ayrımcılık ve saldırganlık davranışı ile dışa vurulur (Link 2001): ‘onlar’a yönelik zarar verici saldırgan davranışlar, korku, acıma, utanç benzeri duygusal iç çatışmaları da bastırır. ‘Onlar’a karşı saldırganlık, zaten onlar ‘öteki’ olduğu için, ‘dehümanize’ edildikleri için, ‘bunu hak ettikleri için’ mazur ve haklı görülür.

Tekil kimliklerin grup içinde yüceltilmesi ve o gruba ait olmayanların aşağılanması, şiddete maruz kalması, her iki grupta da, birbirlerini besleyen, pekiştiren bir dinamik oluşturuyor. Şiddet ve karşı şiddetten oluşan ve giderek yükselen, artık istense de durdurulamayan karşılıklı birbirini pekiştiren bir şiddet sarmalı.

Psikososyal ortamda, öfke ve şiddetin artması, kişinin veya grupların kendilerini kontrol yetilerini zayıflatır. Çatışmaların konuşularak değil savaşılarak yani hakimiyet kurma amacıyla ele alınması o psikososyal bağlamdaki saldırganlıklara daha çok izin verir. Oysa, öte yandan, ‘kendini kontrol’ kişi veya gruplar için hem kendilerinin hem çevrelerinin zarar görmelerini engelleyen bir sistemdir. Öfke ve şiddetin yükselişi önlenmediğinde bu sistem devre dışı kalır. Bir yandan şiddet sarmalı kendini besleyen ve pekiştiren bir sistem olarak çalışır; öte yandan, kendini kontrol yetisini yitirmenin ardından utanç ve suçluluk ortaya çıkar. Bu karmaşık emosyonel ve davranışsal örüntü grup içinde bulaşıcı bir şekilde yayılır. Öfke ve şiddetin eline düşmüş saldırganlar kontrol kaybı, utanç ve suçluluk duygularıyla dönüşü olmayan bir yolda hızla ilerlerken saldırıya maruz kalanlar da karşı şiddetin adımlarını atarak aynı yola girerler ve şiddet, adeta birbirlerine paralel iki sarmal gibi artarak yükselir. Farklı referans grupları, aidiyetlerini belirleyen nitelik ya da içerik ne olursa olsun, aynı noktada buluşur: ‘ölmeye ve öldürmeye geldik’; ölümler ve öldürülür.

‘Öteki’ne uygulanan bu şiddet, sonuçta, ‘ben’i, kendi aynalarından mahrum bırakır. Aynaları kırılmış bir toplum, kendi yüceltilmiş/saflaştırılmış tekil kimliği içinde boğulur, insan yaşamının doğal bir unsuru olan çeşitlilik ve çoğulculuk yok olur. Bu ‘ölümcül kimlikler’i ortaya çıkaran dinamiktir. Ölümcül kimlikler nasıl inşa ediliyor? Milliyet, din, etnisite, ideoloji veya herhangi bir kimlik adına başkalarını öldüren kimlikler nasıl ortaya çıkıyor? “Ölümcül kimlikler aşağılanma sonucu ortaya çıkıyor” (Maalouf 2000). “Bu nedenle, milliyet, din, etnisite, ideoloji veya başka bir kimlik adına ortaya çıkan şiddeti tartışacaksa, insanların salt bir gruba ait oldukları için ayrımcılığa uğramalarının nasıl ortadan kaldırılabileceğini tartışmalıyız” (Maalouf 2000). Bu aynı zamanda,

gerçekçi bir barış umudunu tartışmak, barış arzusunu gerçekçi bir zemine oturtmaya çalışmak demektir.

Öte yandan, bazılarının, diğerlerini aşağılamasının bir nedeninin 'kimlik'in gerçek doğasını anlamamalarıyla da ilgili olduğu öne sürülmüştür. Kimlik, yekpare (monolitik) veya durağan (static) değildir; yaşam boyunca, içinde nefes aldığımız ortam bağlamında, yeniden yeniden inşa edilir; değişkendir; çeşitlilik, çoğulluk gösterir. Bu konuya yazının sonunda tekrar dönelecek, ama burada şunu da ekleyelim. İnsanın kendini algılayışının, kimliğinin ve bilincinin, özellikle erken çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yoğunlaşmak üzere, ama kesinlikle yaşam boyu devam eden bir süreç olduğu, sinirbilim ve beyin çalışmalarıyla da kanıtlanmıştır (Eagleman 2015). Kimlik, bir kere kurulup ömür boyu işlev gören bir yapı değildir. Aksine, kimlik, ömür boyu yeniden yeniden inşa edilen biyolojik ve psikososyal bir süreçtir.

Evet, şiddet şiddeti doğuruyor (Widom 1989). Üstelik, dikkat çeken bir nokta, şiddetin, uygulayıcılarına 'kısa vadede' çıkarlarına, amaçlarına ulaşmada yarar sağlayabilmesidir. Ancak, şiddet mağdurlarında kısa vadede korku, sinme ortaya çıksa da, orta ve uzun vadede, bu duygulara eşlik eden öfke ve intikam duygusu ağır basarak şiddet sarmalına dönüşebiliyor. Şiddet sarmalının yerleştiği bir ortamda, bireylerarası insani ilişkiler 'hukuku' parçalanıyor. Grup normları çerçevesinde, her grup kendini haklı, karşındakini haksız görüyor. Bu şiddet sarmalı kırılabilir mi? Evet ise, nasıl? Kısa yanıt: bu sarmal, ancak grup normları üstü/ötesi bir norm ile, insan olma/insan topluluğuna ait olma normu ile sorgulanabilir ve durdurulması yolları açılabilir. Ama nasıl? Gelecek için umut var mı? Umut nerede?

8. Barış Umudu Nerede?

"Nitekim, insanın kendisi, tarihinde meydana getirdiği ve özellikle de kısıtlanmamış ilerleyişiyle daha meydana getirebileceği herşeyin reel imkanıdır. O, bir palamut gibi meşe ağacının tamamlanmış gelişmesi içinde tüketilmiş değildir, kendi iç ve dış koşullarının, Bütün'ünün, koşullarının belirleyicilerinin henüz olgunlaşmadığı bir imkandır" Ernest Bloch

Giriş bölümünde, şöyle bir soru sorulmuştu: nesnel olanın içinde, insan topluluklarının bugününde, şimdi egemen olmayan ama gelecekte olabilecek olanı nerede arayacağız? Ya da özne olarak, barışı umut eden, barışı arzu eden olabilmenin nesnel koşullarını nerede arayacağız? Bu aşamada, bu soruya somut örnekler üzerinden yanıtlar aranacak ve birbirleriyle ilişkili bazı varsayımlar öne sürülecektir.

8.1. Umut, şiddetin azalmakta olduğu gerçeğindedir

İnsanlığın tarihsel gelişimi boyunca şiddet ve cinayet sonucu ölenlerin, o dönemki dünya nüfusuna oranları dikkate alındığında azalmakta olduğu gösterilmiştir (Pinker 2011, Keeley 1996). Farklı zaman aralıklarında karşılaştırıldığında, tüm dünyada,

savaşlarda ve cinayet sonucu ölenlerin oranı düşmektedir. Bu veriler dikkate alındığında, atalarımızın bizlerden çok daha vahşi oldukları, günümüzde, belki de, insanlık tarihinin en barışçıl zamanlarını yaşadığımız söylenebilir. Bu barışçılışmanın gelecek için umut barındırdığı yadsınamaz. 8.2. Umud, pasifizmdir

Şiddete ve savaşlara karşı çokça örneği olan bir diğer mücadele biçimi de, pasifizm, sivil direniş ve sivil itaatsizlik girişimleridir. Sınırlı sürelerde ve tekel durumlarda sonuç verdiğinin örnekleri vardır. Ancak, pasifizm şiddet uygulayanların egemen olduğu topluluklarda yaygınlaşmamaktadır. Yine de, örneğin savaş koşullarında dahi, şiddet uygulayanlara katılmanın *a priori* bir zorunluluk olmadığını, pasif kalınabileceğini göstermesi açısından önem taşır.

8.3. Umud, şiddete özgü `ambivalans` tadır

Şiddet bizzat onu uygulayanlarda `ambivalans` (iki değerlikli, çatışmalı; hem olumlu hem olumsuz) bir duygu durumu yaratmaktadır. Şiddetin sonuçlarından birisi de yalnızca yitirenlere değil, kazananlara da zarar vermesindedir. Aşırı şiddet yenilenlerde utanç ve nefret; yenende suçluluk geliştirir. Burada, öldürülen kişiye düşman olduğu için duyulan nefretle, insan olduğu için duyulan sevgi birbirleriyle çatışmaktadır.

Hikayeyi, Freud “Totem ve Tabu”da, Frazer`den alıntılanarak aktarıyor (Freud 1938). Timor adalarında, öldürdükleri düşmanlarının kesilmiş başlarıyla muzaffer bir biçimde geriye dönen savaşçılar düşmanlarının ruhlarını yatıştırmak için kurbanlar kesiyorlar, onlar için gözyaşı döküyorlar ve onlardan af diliyorlar. Timor yerlilerinin savaş sonrası törenler sırasında söyledikleri şarkı bu ambivalans duyguları dile getiriyor:

.....

*kızma bize,
senin başını alıp buraya getirdik diye
talih bize gülmeseydi,
belki bugün,
bizim başımız senin köyünde sergilenecekti.
seni yatıştırmak için kurbanlar kestik,
artık ruhun mutlu olsun ve rahat bıraksın bizi.
niçin düşmanımızdın sanki?
seninle dost kalmamız daha iyi olmaz mıydı?
ne kanın dökülür ne de başın kesilirdi.*

.....

Şiddet uygulayanlardaki bu çatışmalı ambivalans duygular aynı zamanda şiddetsizliğe de kapı aralamaktadır; “dost kalmamız daha iyi olmaz mıydı” bir olabilirliğe işaret etmektedir.

8.4. Umut, şiddetin sonuçlarını kavramaktadır

Hırs, şiddet, saldırganlık arttıkça sorunların çözüleceğini sanmak boşunadır. Çözüm bir yana yeni sorunların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Örneğin, şiddet ve onun yaygın örgütlü biçimi olan savaşların yol açtığı en önemli sorunların başında açlık geliyor. Savaşlar, bir yandan kararsız ve riskli zenginlikler, diğer yandan kıtlığa neden olurlar; ne zaferi kazananlar ne de yitirenler sürekli, kalıcı bir refah ve güvenlik geliştirebilirler.

İnsanlık tarihi, şiddetin sonuçlarını görüp kavrayabilenlerin, insanlar arası çıkar çatışmalarını, diyalog, müzakere, barış girişimleri gibi şiddet dışı yöntemler ile çözüme girişimlerinin tarihi olarak da okunabilir. Bu girişimlerden biri, Büyük Savaş (1. Dünya Savaşı 1914-18) sonrası, 'Uluslar Topluluğu' nun kurulmasıdır; ki bu süreç daha sonra Birleşmiş Milletler örgütüne evriliyor. Bu arada, aydınların barış arayışlarının etkin bir üyesi olan Einstein, 1932 yılında Freud'a mektup yazarak soruyor (Freud and Einstein 1932): "Bulunduğumuz konum itibarıyla, uygarlık için en can alıcı soru şudur: İnsanoğlunu savaş alın yazısından kurtarabilmek için bir yol var mıdır?" Dönemin aydınları, adeta yaklaşmakta olan yeni bir yıkımı (2. Dünya Savaşı 1939-45) durdurmanın çarelerini aramaktalar.

Freud oldukça karamsar bir yanıt veriyor, ayrıntılı olarak şiddetin psikanalitik kökenlerini tartışıyor ve savaşın hayatın bir gerçeği olarak kabul edilmesi gerektiğini ve kaçınılmaz olduğunu belirtiyor; ancak ılımlı bir cümle eklemekten de edemiyor: "İnsan aklıyla ve duygularıyla olaylara yaklaşabildiği ve ileride kopacak bir savaşın yaratacağı sonuçlardan korktuğu için, yakın zamanda savaşlar bitebilir düşüncesi aslında çok da ütöpik değildir."

8.5. Umut, utanç müzelerindedir

Bir topluluğun, kendi geçmişindeki şiddet eylemleri ile zaman içinde yüzleşerek, af dileme, arınma, suçluluğunu kabul etme, yasını tutma, bunların maddi ve manevi tazminatını ödeyebilme, sonraki kuşaklara aktarılan yükünü üstlenebilme süreçlerinden geçmesi, benzer şiddetin daha sonra ortaya çıkmasını önleyebilir. Yani, bir topluluğun kendi geçmişindeki şiddet eylemlerinden utanç duyarak şiddete maruz bıraktıklarından özür dilemesi ve bunun açık sivil bir biçimi olan anıtlar, müzeler inşa etmesi barış için bir umut barındırmaktadır. Değişik toplumlar da bunun örnekleri vardır: Aushwitz / Birkenau Nazi Toplama Kampı müzeleri, Melbourne Aborjin Müzesi, Washington DC Yerli Amerikalılar Müzesi, Şili Allende Müzesi vbg. Öte yandan bunun yapılmadığı toplumlar da, bunun yapılmamasının toplumsal düzeyde yaşanan bir emosyonel ağırlığı olduğunu ve bu ağırlığın sonraki kuşaklara aktarıldığını da eklemek gerekiyor.

8.6. Umut, savaşın kendisindedir

Barış umudu, hiç beklemediğimiz bir yerde, şiddetin en yoğun olduğu savaş ortamlarında yeşerebilir mi? Yani umut, tam da savaşın kendisinde, taa orta yerinde mi?

Savaşın, en yoğun şiddeti uygulayan ve buna maruz kalan askerlerde mi? Umud, 'yaşa ve yaşat sistemi'nde mi?

Şiddet, savaş, işkence ve ilgili suistimaller ruhsal sistemin en temel beş uyum sisteminde zarar verir: *güvenlik; insani bağlar; adalet; kimlik algısı; varoluşsal anlam* (Silove 1999). Savaş ortamındaki askerler bu uyum sistemlerinin yıkıldığı bir durumda bulurlar kendilerini, ancak, bir yandan da hayat ve günlük insani ihtiyaçlar sürmektedir. Askerler, savaş sırasında da, yemek yerler, sohbet ederler, geride bıraktıklarını endişe ile özlerler, konuşurlar, tartışır, mektup bekler ve yazarlar, üşürler, üzülürler, gülerler ve hep savaşın bir gün bittiğinde evlerine dönecekleri günü hayal ederler. Bırakın savaş zamanını, barış zamanında zorunlu askerlik yapan askerler de, daha ilk günden itibaren, askerlikten terhis olacakları güne, 'şafak günü'ne ne kadar kaldığını hesaplarlar.

Eklemek gerekiyor: savaşlardan önce askerler korkar (Küey 2006). Çünkü askerler de insandır; salt birer savaş/öldürme makinesi değil. Uyguladıkları ve maruz kaldıkları şiddet, bir noktada, onlara 'düşman'ın da insan olduğunu, her iki tarafın da aynı 'kadere' maruz kaldığını gösterebilmektedir.

İşte, böylesi bir psikososyal bağlamda, "yaşa ve yaşat sistemi" (live and let live system) 1. Dünya Savaşı sırasında, uzun siper savaşlarının yapıldığı birçok cephede, ama özellikle Flanders Belçika'daki, Batı Cephesi'nde 1914 yılında, İngiliz ve Alman askerleri arasında ortaya çıkıyor (Ashworth 1968 ve 1980).

Yaklaşık 800 km.lik cephe boyunca "yaşa ve yaşat sisteminin" yaygınlaştığı görülüyor. Bu sistem, 1914 Noel ateşkesi sırasında İngiliz ve Alman askerlerinin birbirlerini öldürmeyi bırakıp, birlikte fotoğraf çekirmesine kadar varıyor. Daha kısa süreli de olsa benzer bir sistemin, Çanakkale Savaşı'nda da ortaya çıktığı biliniyor (Hurst 2005). Özellikle siper savaşlarının dar bir alanda ve kısa sürelerde yoğun olarak yapıldığı Anzak koyu savaşın vahşi boyutlarını çıplak biçimde sergiler. Bu bölgede yapılan siper savaşları sırasında, yaklaşık 9 saat süreyle askerler iki siper/cephede arasında biriken ölümlerini kaldırmak üzere ateş kesiyorlar ve yardımlaşıyorlar, düşmanın yaralılarına yardım ediyorlar, birbirlerine su içiriyorlar; çok kanlı bir savaşın orta yerinde.

'Yaşa ve yaşat sistemi', iki siper arası tarafsız bölgede (no man's land) kendiliğinden gelişen barışçıl, saldırganlık karşıtı bir işbirliğidir. Savaş sırasında, kasıtlı olarak şiddet kullanımının durdurulduğu bir süreçtir. Bazen bizzat oradaki askeler tarafından yapılan yerel/ademi merkezîyetçi anlaşmalar biçimini dahi alabiliyor. Dikenli tel, kürek, siper ve süngü savaşı olarak da nitelenen (Clark 2013) 1. Dünya Savaşının orta yerinde ne oluyor da bu tür bir yardımlaşma gelişebiliyor?

Bu sorunu yanıtı için, 'yaşa ve yaşat sistemi'nin ortaya çıktığı özgül koşulları ve sistemin özelliklerini daha yakından inceleyelim:

Yemek: Sistem önce yemek molalarında her iki tarafın da ateşi kesmesi ile başlıyor; bu da askerlerde 'öldürmeyince öldürülmüyoruz' bilinci uyandırıyor;

Tanışma: Sistem birliklerin daha az hareketli oldukları, dolayısıyla, askerlerin birbirleriyle neredeyse kişisel olarak tanışabildikleri siperlerde daha iyi işliyor;

Tercih: Sistemin işleminin bir güvencesi de, askerlerin birbirlerine, isteseler birbirlerini öldürebilecek güçte olduklarını göstermeleri, ama, bunu öldürerek değil, cephe gerisindeki bir hedefe, örneğin bir ağaca, belirli bir saatte (İngilizler hep akşam yediyi seçiyorlar) topluca ateş ederek gösteriyorlar;

Mağduriyeti paylaşmak: Sistem yaygınlaşıyor, çünkü birbirleriyle savaşan bu orduların askerleri, komuta kademesinden yani bağlı oldukları merkezi otoriteden görece uzakta, birbirleriyle aynı kaderi, aynı açlığı, aynı hastalıkları ve yaraları paylaşıyorlar. Ayrıca, birbirlerinin acılarını paylaştıklarını görebilecek kadar birbirlerine yakın duruyorlar. Düşman kuvvetler, her iki tarafın da, düşman değil, kurban olduklarını, aynı şiddetin mağdurları, olduklarını fark ediyorlar;

Ayna: Bu sistem siper savaşlarında ortaya çıkıyor. Birbirine, karşı tarafın seslerini duyabilecek kadar yakın olabilen siperlerdeki askerler kendi acılarına düşmanın aynasında tanık oluyorlar.

Bu gelişmelerin yarattığı tepkiyi, bir İngiliz subayının anılarından okuyalım: “Alman-İngiliz cephesinde Almanlar ellerini kollarını sallaya sallaya yürüyorlar. Bizimkiler de hiç farkında değil, bunu değiştirmek gerek. Bunların galiba savaştan haberleri yok, açıkça ‘yaşa ve yaşat politikası’ uyguluyorlar (aktaran Axelrod 1984).

Askeri ‘öl ya da öldür’ mantığına rağmen gelişen bu ‘yaşa ve yaşat sistemi’ nasıl çökertiliyor?

Komuta kademesinin bunu fark etmesinin ardından birliklerin yerleri sık sık, yani, öncelikle, askerlerin birbirleriyle tanışmaları, birbirlerinin acılarına tanık olmaları engelleniyor, ya da siperdeki askerlere sık sık önceden hiç beklenmeyen, ani saldırı emirleri veriliyor.

Bu tarihsel örneğin bize gösterdiği bir çok şey yanında özel olarak şunu vurgulamakta da yarar var: Saldırganlık ve savaş atmosferinin ve araçlarının şiddetin düzeyini ve biçimini belirlemede etkin bir rolü olduğu. Dolayısıyla, şiddete karşı çıkmanın ve barış umudunu beslemenin en etkin yollarından birinin şiddet ve savaş araçlarına ve bunların geliştirilmesine de karşı çıkmak olacağını öne sürmek mümkün görünüyor.

8.7. Umut, çevresel / toplumsal koşulların değiştirilmesindedir

Şiddetin belirli toplumsal ve çevresel koşullarda daha çok ortaya çıkabildiğini gösteren birçok araştırma bulgusu vardır. Ekolojik psikolojide dile getirildiği gibi, ‘Kırık camın olduğu yerde şiddet de olur’. Bununla bağlantılı olarak, şiddeti besleyen toplumsal ve çevresel koşulların değiştirilmesi ile saldırganca davranışların azaltılabilmesi ya da önlenmesi mümkün olabilmektedir. Örneğin, gençlik dönemindeki şiddetin, tanımlanabilir ve düzeltilebilir bazı çevresel etkenler zemininde ortaya çıktığı umut vaat eden bir bulgudur (Currie 2000); dolayısıyla, şiddet önlenemez bir kader değildir; koşulların değiştirilmesi sonucu azaltılabilmektedir.

8.8. Umut, barış ve insan haklarının öğretilbilir olmasındadır

Özellikle, savaş ve şiddet değerlerinin ön plana çıkarıldığı referans sistemlerinin kuşaklararası geçişini önlemede eğitim işlev görebilir. Grup referanslarını eleştirel düşünme ile sorgulama becerisi; çatışmaları yok sayma yerine var oluşlarını teslim ederek savaşmadan diyalog ve uzlaşma ile çözüme teknikleri; şiddeti kutsayan normlar yerine insan hayatının değerini yücelten normlara vurgu yapılması; özellikle savaş ortamlarında doğup büyümüş kuşakların barışa yönelmesinin önünü açabilmektedir. Bir zihniyet değişimini amaçlayan, çatışmacı değil barışçı zihniyeti ve tutumları pekiştiren ve ayrımcılığı değil, insan haklarına saygıyı pekiştiren bir eğitim barışın kurulmasına ve sürdürülmesine katkı sağlayabilir.

Bu çerçevede, Türkiye’de, 20/5/1946 tarihinde kabul edilen kanundaki, UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu) Sözleşmesinin giriş cümlelerini hatırlamak önem taşımaktadır (T.C. Resmi Gazete, 25 Mayıs 1946):

“Harbler insanların dimağlarında başlar. Barışın savunma siperlerinin de insanların dimağlarında kurulması gereklidir. İnsanların birbirlerinin âdet ve yaşayışlarını bilmemesi dünya milletleri arasında şüphe ve güvensizliğin müşterek bir sebebi olmuş ve dolayısıyla aralarındaki farklar çok kere bir harbin çıkmasıyla neticelenmiştir. Şimdi sona eren büyük ve korkunç harb insanların haysiyet, eşitlik ve birbirlerine saygı göstermelerini emreden demokratik prensiplerin inkârı ve insanlarla ırkların eşit olmadıklarını ileri süren doktrinin, cehalet ve peşin hükümler yardımı ile yayılması sayesinde mümkün olmuştur. Kültürün geniş ölçüde yayılması ve insanlığın âdetleri, hürriyet ve barış için eğitilmesi insan haysiyeti için elzem olduğu gibi bütün milletlerin karşılıklı yardım ve alâka anlayışı ile yerine getirilmeleri gereken kutsal bir ödevdir.

Yalnızca hükümetlerin siyasi ve ekonomik tertiplerine dayanan bir barış, dünya milletlerinin toplu, devamlı ve samimi bağlanmalarını sağlayan bir barış olamaz. Bundan ötürü, başarısızlığa uğramaması için barışın insanlığın fikir ve manevi birliğine dayanması gerekir.”

Burada, öncelikle, zihniyet değişimi, insan hakları, özgürlük, demokrasi ve insan onuru için barış, kültürel karşılaşmaların önemi ve sürekliliğine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Barış eğitimi kuramları özellikle 20. Yüzyılın son çeyreğinde etkinlik kazanmıştır (Harris 2002). Bu kuramlar, beş ana önerme üzerine kuruludur:

- (i) çıkar çatışmalarının her yerde olabileceği;
- (ii) şiddetin kökenlerinin açıklanabileceği;
- (iii) farklı şiddet biçimlerinin olduğu ve bunların anlaşılabilmesi;
- (iv) şiddet alternatif davranışların öğretilmebileceği;
- (v) barışın içinde bulunulan duruma (context) bağlı olduğu (Harris 2002).

Buradan hareketle, günümüzde, barış eğitiminin, ayrı bir ‘ders’ olarak değil, tüm eğitim sistemi içine, ama özellikle, insan hakları eğitimi; çevrenin korunması eğitimi; uluslararası duyarlılık eğitimi; çatışma çözme eğitimi; gelişim aşamaları eğitimi gibi alanlara entegre edilerek uygulanması gereği eklenmelidir.

Benzer şekilde, dünyada yirmi binden fazla okulda kullanılmakta olan Barış Eğitimi Vakfı (Peace Education Foundation 2015) çalışmaları da anılmayı hak ediyor. Bu çalışmalar çatışmaların doğal olduğu; bunların şiddete dönüşmeden yapıcı ve yaratıcı yollarla çözülmesi becerilerinin geliştirilebileceği görüşüne dayanmaktadır. Bu yönde geliştirilmiş ve aşağıdaki ilkelere dayanan birçok eğitim programı vardır: Kendine ve farklı olana saygı; yalnızca ait olduğu ulustan olanlara değil dünyanın tüm ‘öteki’ insanlarına empati yapabilme; çatışmaların topluluk içinde yaşanmanın doğal bir ürünü olduğu ve bunların tanınması, çözülmesi becerileri; şiddeti benimsememe ve uygulamama; başkalarını dinleme ve kendi bakış açısını açıklamayı öğrenme; uzlaşmanın olumlu bir şey olduğu ve birlikte yaşanmanın bir koşulu olduğu; sorunların çözümünün birden fazla yolu olabileceği ve başkalarının önerilerini dinlemeyi öğrenme; insanların tüm dünyada benzer temel ihtiyaçları olduğu ve bu ihtiyaçların karşılandığı bir dünya için uğraş vermenin gerekliliği; kendine ve başkasına yapılan adaletsizliklere karşı durabilme becerileri.

İnsanlık tarihindeki büyük katliamların, toplu kıyımların ancak ‘dehümanizasyon’ un o toplum içinde yaygınlaşmasıyla mümkün hale geldiği görülmektedir; ‘dehümanizasyon’ etkin bir propaganda ile yaygın bir norm haline getirilmektedir. Bu tür propagandaların doğrudan sinir sistemi ve beyindeki nöral ağların yapılışına etki ettikleri ve bir grubun diğer grupları ayrımcılığa uğratmasına yol açtıkları belirtilmektedir (Eagleman 2015). Barış eğitimi bu tür propagandaların yaygınlaşmasını durdurabilir, etkisini sınırlayabilir.

8.9. Umut, referans sistemlerinin yeniden inşa edilmesindedir

Umut varolan ayrımcı toplumsal referans sistemlerinin yıkılıp, yerine, insan hakları zemininde referans sistemlerinin yeniden inşa edilmesindedir. Toplumsal referans sistemlerinin çeşitliliği ve toplumdan topluma değişkenliği, çok fazla insanlık trajedisine, ızdırabına gerekçe kılınmıştır. Oysa bu çeşitlilik insana varoluşsal bir zenginlik sunar. Saldırganlığın nedenleri üzerine 1975’de UNESCO’nun düzenlediği bir toplantıda (UNESCO 1981) tüm görüş farklılıklarına rağmen çeşitli ülkelerden birçok sosyolog ve politika uzmanı, şiddetin nihai nedeni olarak insan haklarının ihlalini sorumlu tutmuştur. Bu nedenle, tüm insanlık için evrensel normlar getirilmiş, önerilmiştir. Örneğin, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (UN 1948) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (ECHR 1950) bu işleve hizmet etmektedir. Bu bildirgeden itibaren, global sivil toplumun evrensel adalet için kozmopolit normlara kavuştuğu bir döneme girilmiştir. Ayrıca, Avrupa Birliği modeli geleneksel tekil ülke yurttaşlık sistemi ni aşarak, aynı zamanda çoğul yurttaşlık olanağını ortaya çıkarmıştır (Benhabib 2008). Bu gelişmeler kendi iç sorunlarını ve yetersizliklerini barındırsa da, barış için umut vaat etmeyi sürdürmektedir.

8.10. Umut, duvarların yıkılmasındadır

9 Kasım 2014’de Berlin duvarının yıkılışının 25. Yıldönümü kutlanmıştır. Bu kutlamalar aynı zamanda dünyadaki devletler ve bölgeler arası varolan duvarları da tekrar

tartışmaların odağına çekmiştir. Berlin duvarının yıkıldığı 1989 yılında dünyada 16 benzeri duvar var iken, günümüzde, dünyanın hemen her bölgesinde, 65 sınırda duvar ve benzeri fiziki engeller bulunduğu belirtilmektedir. Üstelik, özellikle, 2015 yılında giderek daha çok duvar inşa edilmektedir. Bu bölgeler aynı zamanda ciddi can kayıplarının olduğu bölgelerdir (Brown 2010, Vallet 2014). Örneğin, 2000 yılından bu yana bu bölgelerde 40 000 kişinin öldüğü bildirilmektedir (IOM 2015).

Ülkeler arasındaki duvarlar sadece bu ülkeler arasında fiziki engeller olarak kalmıyor, aynı zamanda insanların zihinlerinde de duvarlar örüyor. Komşular ve kültürler arasında duvarlar örüyor, duvarların ardındakilerin, ‘öteki’ olarak algılanmasını ve damgalanmasını kolaylaştırıyor, pekiştiriyor. Bu da, sınırların sorgulanmasını getiriyor. Sınır yalnızca, ‘burası ve orası’ ya da ‘biz ve onlar’ arasında basit bir bölünmeye neden olmuyor, aynı zamanda, yaratılmış olan ve içinde yaşanan ruhsal, toplumsal ve kültürel bir alan anlamına geliyor (Anzaldúa 1987). Ülkeler, aralarındaki sorunları, aralarında duvar örme noktasına gelmeden çözümlerin yollarını geliştirebildikçe barış umudu da artacaktır.

8.11. Umut, ‘öteki’ne benliğimizde, kimliğimizde yer açabilmektedir

Kimin ‘öteki’ olduğu belirlenmiş bir toplumda, bireyin ‘öteki’ ile karşılaştığında, eğer damgalama ve ayrımcılık ortaya çıkıyorsa, bunun nasıl saldırganlık ve şiddete yol açabildiği ele alınmıştı. Peki, bu kaçınılmaz bir döngü mü? Bir kişi, o toplumda, egemen zihniyet ve gruplar tarafından ‘öteki’ olarak tayin edilmiş / damgalanmış bireyle karşılaştığında bu karşılaşmanın saldırganlık ve şiddete varması dışında bir yol var mı?

Bu konuda, Derrida’nın ‘hospitality’ (‘öteki’ne yer açma; konukseverlik) kavramına başvurulabilir (Derrida 2000). ‘Hospitality’, ‘öteki’ne, ona giydirilen sosyal etiketlerden/isimlerden bağımsız olarak, açık olma halidir; kendilik alanında, ötekine yer sunabilme halidir; ‘öteki’, yabancı, ya da dışarıklık ile karşılaşıldığında ne tepki verileceği sorunsalına dairdir. Yalnızca, adı ya da sosyal statüsü nedeniyle yabancı olduğu belli olana değil, aynı zamanda, bilinmeyen, tanınmayan, ‘anonim öteki’ye, sınırın bu tarafında, yer açma, buraya geçmelerine izin verme ve onlara sunulan yere yerleşmelerine, karşılıklı bir sözleşme yapmaya gerek duymadan, izin verme anlamındadır. Bu yolla bir yabancı, bir göçmen, davetli bir konuk ya da beklenmeyen bir ziyaretçi önceden kim olduğuna bakılmaksızın içeriye alınmış ve ona kendilik içinde, içeride/burada yer açılmış olur.

‘Öteki’ ile karşılaşıldığında, ancak ‘hospitality’ yolu ile, ‘öteki’nin varlığını tanımak, ‘öteki’nin varlığına muhtaç olduğunu kavramak ve ‘öteki’nin bir tehdit değil bir zenginlik olduğunu anlamak mümkün olabilir. Bu da, birbirlerini öteki görenler arasında işbirliklerinin ve dayanışmanın geliştirilmesini mümkün kılabilir. Böylesi bir süreç, “ben” ve “öteki”nin eşdeğerde görüldüğü bir zihniyete ulaşmayı sağlayabilecektir.

İnsan toplulukları, ‘ben’ ve ‘öteki’nin birbirlerini yeniden yeniden, birlikte inşa etme süreçlerinin ürünüdür. İşbirliği ve dayanışma da kendi kendilerini pekiştiren insan davranışlarıdır (Axelrod 1984).

8.12. Umut, çoğulcu yeni bir humanizma yaratabilmektedir

Umut, kutsanmış tekil kimlikler yerine, insan varoluşunun çeşitliliğine saygı gösteren çoğul kimlikler zemininde yeni ve çok kültürlü bir humanizma yaratabilmektedir. Bu noktada şunları hatırlamakta yarar var: Kimlik konusunda iki süreç iç içedir; insanlar kendilerini nasıl kategorize ediyor ve başkaları onları nasıl kategorize ediyor. Kendilik kimliğinin inşası, kendimizi ‘öteki’nin aynasında nasıl gördüğümüzle şekillenir. Dolayısıyla, kendilik kimliğini inşa eden bir özne olarak insan, bu süreçte, ‘öteki’ne muhtaçtır. Kimlikler, boşlukta değil, özgül bağlamları içinde inşa edilir: Zaman (geçmiş, bugün, gelecek); mekan (yer, çevre); sosyo-ekonomik kültürel ortam, karakter ve zamanın ruhu (*zeitgeist*) bağlamlarında.

Tekil kimlikte, özne merkezdedir ve kendi kendini tanımlayan bir kimlik geliştirir. Bu merkezi özne sosyal bağlamdan bağımsız işler ya da sosyal ortama bağlı olsa bile her koşulda merkezdedir; tekil, kendi kendini tanımlayan bir kimliktir. Burada, geleneksel olarak, özne, merkezileşmiş bir bilinçlilik olarak tanımlanır, özne, bu merkezileşmiş bilinçlilik ile karakterize, kendi kendini tanımlayan (tanımı kendinde) bütünlük tekil bir kimliktir. Uzun yıllar bu merkezileşmiş öznellik kendisini çevreleyen sosyal bağlamdan bağımsız, onun içeriğinden etkilenmeyen bir yapı ve işleyiş olarak görüldü. Daha sonraları, bu görüş, merkezileşmiş öznenin içinde bulunduğu sosyal bağlam çerçevesinde ve bu sosyal bağlam yoluyla inşa edildiği yönünde değişti. Ama bu bakış açısında, hala, öznenin merkezinde, her ortamda ve koşulda kendini tanımlayan (tanımı kendinde) bütünlük tekil bir kimlik vardır (Espiritu 1994, Ricoeur 1992, Barvosa-Carter 2015).

Çoğul kimlik ise, ademi merkeziyetçi bir öznellik, sosyal olarak inşa edilen ve sosyal ortama bağlı çoğul kimliklerden oluşmuştur. Özne, verili bir durumda, kendisini içinde bulduğu sosyal bağlama yanıt olarak çoğul kimlikler geliştirir. Bu sayede / bunun sonucunda, kimliklerinden biri *a priori* değildir, diğerlerine göre daha merkezi, daha gerçek, daha aslen değildir. Sonuçta, bir öznenin sosyal ve bireysel çoğul kimlikleri o özgül sosyal ortama ilişkilidir; dolayısıyla, o ortama bağımlıdır (Espiritu 1994, Ricoeur 1992, Barvosa-Carter 2015). Öznenin çoğul kimliklerini inşa süreci, “öteki”ne muhtaç olduğu süregiden ortaklaşa bir yeniden inşa sürecidir.

Verili bir durumda, özneler, kendilerini içinde buldukları sosyal bağlamlara yanıt olarak geliştirdikleri farklı ve çeşitli kimlikler ortaya çıkardıkları için, bu kimliklerden herhangi biri diğerlerine göre daha belirleyici ya da daha birincil ya da daha hakiki olmak zorunda değildir.

Dolayısıyla, çoğul kimliklilik ve çoğul kültürlülük (‘multi-kulti’) bir insan hakları sorunudur. Bireyin kültürünü seçme hakkı ve ‘öteki’lerin kültürel seçimlerine saygı gösterme sorumluluğu vardır. Bu anlamda, çoğul kültürlülük paradigması ‘öteki’ne yönelik uygulanan şiddete karşı sağlam bir zemin sunar: Çoğul kimliklilik mümkündür.

‘Çoğul kimliklilik’, aynı zamanda çoğul kültürel kimliklilik anlamını da taşımaktadır. Kültürel olan, zaten kendi doğası gereği çoğuldur, çeşitlilik gösterir ve insani zenginliğini bu çeşitlilikten kazanır. Farklı kültürel yapılanmaları karşılaştırdığımızda, bunlar

arasında, 'üstünlük' ve 'aşağılık/ilkelik' kategorileri kuran bir kültürel hiyerarşi düşüncesi artık günümüzde yaygın olarak reddedilmektedir. 'Saf kültür'ler olduğu, olsa bile herhangi bir 'saf kültür'ün bir diğer, 'öteki' kültürden daha üstün olabileceği düşüncesi kabul edilemez. Yine, buna dayanarak, herhangi bir kültürel yapılanma alanı içinde, o kültürel ortamın saflaştırılması, 'arileştirilmesi', 'çoğunluğun hassasiyetleri'ne göre inşa edilmesi / farklılıklarından temizlenmesi girişimleri şiddete zemin hazırlayan bir yaklaşımdır.

Meksika-ABD sınırındaki sosyal gerçeklik bağlamında gelişen ve yeni bir anlam yüklenen 'Mestiza bilinci' çoğul kimliklerin mümkün olduğunun bir örneğidir. Mestiza, sınırlar arasındaki üçüncü alana işaret etmektedir. Üçüncü alan, sınırların ortasında, her iki kültürün çatışma ya da buluşma yeridir. Mestiza, sembolik anlamıyla, sınırlarla ayrılan dünya görüşlerinin iç içe geçmesini, birleşmesini temsil eder. Mestiza terimi, giderek yeni bir bilinci ve farkındalığı tanımlayan bir terime dönüşmüştür: çeşitli kültürleri, ırkları, dilleri, ulusları, cinsiyetleri, ruhsallıkları içinde barındıran bir bilince, zıt kutupları dengeleyerek yaşayabilen bir anlayışa işaret etmektedir (Anzaldúa 1987).

Umut, pre-modern imparatorluk dönemlerindeki birbirlerine teğet geçen toplulukların çok kültürlülüğünde ya da modern dönemlerin tekil milliyetçiliklerinde değil, evrensel normları öne çıkaran geleceğin çoğul kültürlülüğündedir. Günümüz dünyasında, bunun örnekler Berlin, Toronto, Melbourne gibi bir çok kozmopolit kentte görülebilmektedir. Bu yerleşimlerin ortak bir özelliğinin olduğu öne sürülebilir: hepsi de yoğun göç alan ve dolayısıyla, üçüncü alanlara dönüşme imkanı bulmuş yerleşimlerdir.

8.13. Umud, kökleri, kökenleri sorgulayabilmektedir

İnsanları köklerine göre tanımlamak; anavatanlarına ve milliyetlerine göre kimliklendirmek hala günümüz *zeitgeist*ının bir karakteristiğidir. "Oysa, kökler ağaçları yalnızca beslemezler, aynı zamanda onları o toprağa sabitlerler. Bu da onların eşzamanlı olarak farklı topraklara ait olmalarını engeller. Uluslar ve kimlikleri anavatana 'gömüldüğünde' artık kültürleri o topraklara şiddetle sabitlenir. Dolayısıyla, aidiyetler/kültür/kimlik, yaşam yolculuğunun ve deneyimlerinin bir bileşeni olmaktan çıkar, belirli topraklara ait köklere dönüşür" (Yumul 2006).

Konuyla ilgili, film yönetmeni Fatih Akın ile 6. Türk-Alman Psikiyatri Kongresinde (2007) yapılan söyleşiden bir alıntı somutlaştırmacı olacaktır:

- Siz nerelisiniz, nereye aitsiniz?
- Hem Almanya'ya hem Türkiye'ye...
- Ama aslen nereye aitsiniz? Yani, bir ağaç olsaydınız köklerin nereden olurdu?
- Hmmm... Ağaç mı? Hmmm... Yok, ben ağaç değil bir gül olsam?

Hayır, hayır gül de değil; niye bitki oluyorum ki... Bitki olursam bir toprağa sabitlenmek zorunda kalırım; istemem. Ben insanım... Farklı topraklardan, ülkelerden, kültürlerden beslenmek isterim.

Burada, Maalouf'un sözleri kökenler konusunu berraklaştırıyor:

“Bana ‘içimin derinliğinde’ ne olduğu sorulduğunda, bunda herkesin ‘içinin derinliğinde’ ağır basan tek bir aidiyetin, bir bakıma ‘kişinin derin gerçekliğinin’, doğarken ebediyen belirlenen ve artık değişmeyecek olan ‘öz’ünün varolduğu inancı yatıyor; sanki geri kalanın, bütün geri kalanın -özgür insan olarak katettiği yolun, benimsediği inanışların, tercihlerin, kendine özel duygusallığının, yakınlıklarının, sonuçta yaşamının- hiçbir önemi yokmuş gibi. Bugün çok yapıldığı üzere, çağdaşlarımız ‘kimliklerini vurgulamaya’ yöneltildiğinde, bununla onlara söylenmek istenen, içlerindeki, çoğu zaman dinsel ya da ulusal ya da ırkçı ya da etnik nitelikteki sözümona temel aidiyete dönmeleri ve bunu gururla ‘öteki’lerin suratına çarpmaları gerektiğidir” (Maalouf 2000).

Deleuze & Guattari (1987) ise tartışmayı şöyle tamamlıyor: “Bu ağaçlardan (ağaç metaforundan) yorulduk. Ağaçlara ve köklere inanmaktan vazgeçmeliyiz. O kadar çok ızdıraba neden oldular ki...”

8.14. Umut, üçüncü alanlardadır

Üçüncü alan, “öteki” ile karşılaştığımız yerdir. Üçüncü alan terimi, ‘transnational citizenship’ (ulusalüstü yurttaşlık) kavramı (Balibar 2003) ve kosmopolitanizm (Appiah 2007, Benhabib 2008, Harvey 2009) anlayışından esinlenilerek geliştirilmiş bir kavram, önermedir.

Üçüncü alan kosmopolit alandır. Barındırdığı çoğul kültürleri kucaklayan bir kişi, kent ya da bölgedir. Kosmopolit toplum birçok farklı etnisite, dinsel inanış ve kültürden insanların karşılaştığı; insanların birbirlerine teğet, içlerine kapalı paralel topluluklar içinde değil yakın ilişkiler içinde yaşadıkları bir toplumdur. Bu çerçevede, dünya yurttaşlığı kavramı ulusal vatandaşlıklardan türetilmiş geleneksel jeopolitik ayrımlardan kaçınır.

Dünya yurttaşlığı yaklaşımı, kökten milliyetçi ve kökten dinci kimliklerin kutsanmasının, ‘öteki’lere karşı ayrımcı davranışların ve şiddetin artmasına ve bunun birçok kişi ve toplum için utanç konusu olmasına karşı bir tepki olarak gelişmektedir. Modern milliyetçilik, bireysel cinayetlerden, soykırıma kadar birçok noktada, şiddetin kısır döngüsünü beslemiştir. Kosmopolit bir yönelim ve duruş, milliyetçi kimlikle ilgilenmez; temel önermesi, insanların tümünün bu dünyanın vatandaşları olarak eşit bireyler olduğu ve milliyetçiliğin, özellikle onun trajik sonuçları dikkate alındığında, terk edilmesi gereken bir duruş olduğu şeklindedir.

Örneğin, göç süreçleri, tam da bu açıdan üçüncü alan için özel bir imkan yaratmaktadır. Her türlü göç süreci (ekonomik göç, sürgün, zorunlu göç, gönüllü göç, mültecilik, sığınmacılık vb.) üçüncü alanın yaratılması için sancılı da olsa bir olabilirliğe işaret etmektedir.

İnsanlık evrimi ve tarihi göçlerle biçimlenmiştir. Göçler yalnızca coğrafi bir yer değiştirme değildir; yaşamın birçok alanını ilgilendiren karmaşık bir toplumsal olgudur (Bartram ve ark. 2014). Göç, aynı zamanda, “öteki” ile karşılaşma sayesinde

çoğulcu kültürel toplumlara da bir olanak sunmaktadır (Solimano 2010). Ben ve ‘öteki’ ilişkilerine dair farkındalık ve olgunlaşma süreçlerinin içselleştirilmesi olanağını da yaratmaktadır.

Göçmende, güçlü bir sıla hasreti ve yurduna dönme arzusu, hayali vardır. Öte yandan, aidiyetlerini / bağlarını kaybetme korkuları ve bunların sonucunda, kaybedilmiş ‘sıla’nın idealize edilerek fantazide yeniden inşası söz konusudur; ideal bir sıla inşa edilir. Bu noktada, reel olarak içinde yaşanılan ‘yabancı diyar/gurbet’ gerçekliği ile zihinde yaşatılan kaybedilmiş idealize ‘sıla’ arasındaki çatışma, göçmeni ‘ikili bir varoluşa’ zorlar. Burada çıkış yolu aranan sorunsal, ‘iki arada bir derede’ mi yaşanacağı; yoksa, yeni, üçüncü bir varoluş hali mi yaratılacağı konusudur (Küey 2014).

Burada, göçmen, bir yandan geçmiş gitmiş olanın izleri ve anıları, öte yandan geleceğin bilinmeyenleri arasında yaratıcı bir sentez yapma gereğiyle başbaşa kalır; kendilik kimliğini yeniden inşa etme gereğiyle yüzleşir. Bu süreçte, kimisi geçmişin köklerine hapsolur; kimliklerini geçmişlerinin idealize edilmiş bir köküne indirger: Örneğin milliyetçi, dinsel, etnik tekil kimliklere hapsolabilir; ayrışma ve çatışmalarını bu tekillikler dolayımından yaşar. Köklerini, kökenlerini kutsallaştırmadan, eleştirel bir biçimde gözden geçirebilenler, köklerini içselleştirdikleri oranda, bunlara ayrıca vurgu yapmaya ihtiyaç duymazlar; köklerinden özgürleşmişlerdir. Bu bireyler, ‘öteki’ler ile ilişkilerini geliştirmenin, bağlar kurmanın yollarını arar; birbirlerinin varlıklarını karşılıklı olarak tanır; kendileri ve ‘öteki’ler için, daha hümanist varoluş hallerine yönelme imkanı yaratırlar. İnsan topluluğuna ait olmak, belirli bir milliyete, dine, etnik gruba ait olmaya indigenmez; aidiyetlerini, aidiyet ihtiyaçlarını insan olmakta içselleştirmişlerdir; köklerinde, kökenlerinde değil.

9. Barış Mümkündür

Toplumsal ortam, aralarında çıkar farklılıkları olan ve bu çıkar farklılıklarının çatışmalara yol açabildiği insan topluluklarını buluşturan ortak bir alandır. Bu ortak alan onu oluşturan insan toplulukları ve gruplarından görece bağımsız bir üçüncü alan, bir medya oluşturur. Bu alan edilgen değildir, zaten orada var olan bir ortam değildir; insan toplulukları ve grupları tarafından yaratılır ve insan toplulukları ve gruplarını yeniden yeniden yaratır. Bu alan üzerinde egemenlik kuran grup ve zihniyetler ortak insani normlardan uzaklaştığı, kendi grup kimliklerini yüceleştirerek kutsallaştırdığı, ve kendi grup çıkarlarını diğerlerinin üstünde gördüğü ve diğerlerini dehümanize ettiği ve diğerlerini bunlara uymaya zorladığı oranda çatışmaların savaşılar yol açmasına neden olurlar. Barış umudu, bu ortak alanı oluşturan bileşenlerin çoğulculuğunu teslim eden ve bu çoğulculuğa varoluş hakkı tanıyan hümanistik sözleşmelerin yeniden yeniden inşa edilmesindedir.

Yüceltilmiş tekil topluluk kimlikleri yerine, yeni bir hümanizmaya zemin oluşturan çoğulcu topluluk kimlikleri mümkündür. Böylesi yeni bir hümanizma üçüncü alan

zemininde mümkündür. Yeni bir hümanizma üçüncü alan zemininde inşa edilen çoğul kimlikler ile mümkündür.

Burada, Ernst Bloch`a kulak verelim (Bloch 2011):

‘İmkan` kategorisinin tabakaları: ne kadar sıkıtır bir şeyin olabilir görünmesi. Hatta, şimdiye kadar olduğundan farklı olabileceği, bunun için bir şeyler yapılabileceği. Fakat bu da, bu halin kendi içindeki onun öncesindeki bir Mümkünlük olmaksızın, mümkün olamazdı. Geniş bir saha vardır burada, her zaman olduğundan daha fazla sorgulanması gerekir. Bir Olabilir`in söylenebilir ve düşünülebilir olması bile, asla doğal bir şey değildir. Henüz ucu acık bir şey vardır orada, şimdiye kadarkinden farklı bir şey kastediliyor olabilir. Artık yapılabilir ve mümkün hiçbir şeyin olmadığı bir yerde, yaşam ölmüştür. Yoksa o genç çağrı nasıl mümkün olabilirdi?: “Şimdi her şey, her şey değişmelidir”

Özne olarak, barışı umut edebilmenin, barışı arzu eden olabilmenin nesnel koşulları tarihsel ve evrimsel açıdan barışı destekleyen tarihsel gerçekliklerde ve insani kuram ve deneyimlerde vardır.

Barış umudu henüz olmamış olanın olabilirliğindedir. Barış umudunun gerçekçiliği barış arayışlarının sürekliliğindedir. Bu çerçevede, barış içinde yaşamak temel bir insan hakkı olarak ele alınmalıdır.

Barış umudu gerçekçi bir arzuyu ifade eder.

(*) son not ve anma: Bu yazı tamamlanmaya çalışılırken, Ankara’da 10 Ekim 2015’de yapılmakta olan “Emek, Barış, Demokrasi” mitingine yönelik vahşi bir katliam gerçekleştirilmiştir. Yazar bu katliamda hayatını kaybedenleri saygıyla anmaktadır. Bu koşullarda yazı tasarlanan biçimde ve düzeyde tamamlanamamıştır. Örneğin, bazı görüşleri destekleyen ya da onlara karşı çıkan kaynaklar ve veriler yeterince ayrıntılandırılammıştır. Yazar, özellikle, bu katliama karşı gösterilen yaygın toplumsal itirazın ve etkin tepkinin, katliamın amaçladığının tersine, barış umutlarının yok edilemeyeceğini gösterdiğini düşünmektedir. Örneğin, bu katliamdan sonra, katliamda hayatını kaybeden 48 yaşındaki felsefe öğretmeni Hakan Dursun Akalın’ın miting için yola çıkmadan önce sosyal medyada paylaştığı ileti yaygın organlarında (<http://www.haber7.com/amsyal/>) yayınlandığı şekliyle şöyledir: **“Gel demekle gelmiyor. Umud edip beklemek acizlere göre. Kaçıp saklanacak vakit değil. Sevgi emek ister ya. Ekmek ve huzur için de emek. Ankara’daymış barış, alıp getirmek gerek. Ben gidiyorum kalanlara selam olsun. Getirebilirsem barışı kızıma sefa olsun.”** Evet, Barış ve demokrasi umudu soyut bir arzu değildir. Varolanı kabullenmemeyi ve onu değiştirmek için emek ve cesareti gerektirir; gideni ve gelmekte olanı anlamayı gerektirir. Galiba bir de, umut etmekten vazgeçmemeyi. Sanırım, dünya psikiyatrlarının bu konuda birikimi hiç de az değildir.

Kaynaklar

- Anzaldúa G (1987) *Borderlands/La frontera: The new mestiza*. San Francisco, Spinster/Aunt Lute Books.
- Appiah KA (2007) *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*, Reprint edition, New York, W.W. Norton & Co Inc.
- Ashworth T (1968) The Sociology of Trench Warfare, *British Journal of Sociology*, 21; 407-20.
- Ashworth T (1980) *Trench Warfare, 1914–1918 (1980): The Live and Let Live System*. New York: Holmes & Meier.
- Axelrod R (1984) *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books, s:73-87.
- Balibar E (2003) *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship* (çev. Swenson J) New York, Princeton UP (Translation/Transnation).
- Bartram D, Poros MV, Monforte P (2014) *Key Concepts in Migration*, London, SAGE Publications Ltd.
- Barvosa-Carter E (2005) *Identity, Multiple: Overview*. New Dictionary of the History of Ideas. Encyclopedia. com. <<http://www.encyclopedia.com>>. erişim tarihi: 14 Ekim 2015.
- Benhabib S (2008) *Another Cosmopolitanism (The Berkeley Tanner Lectures)* New York, Oxford University Press.
- Bloch E (2011) *Umut İlkesi* (çev. Bora T), İstanbul, İletişim yayınları, 2. Baskı s: 278-279.
- Brown W (2010) *Walled States: Waning Sovereignty*, New York, Zone Books.
- Clark C (2013) *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. New York, HarperCollins Publishers.
- Currie E (2000) Sociologic perspectives on juvenile violence. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*. 9(4):749-63.
- Deleuze G, Guattari F (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. (çev. Massumi B), Minneapolis, Univ. of Minnesota Press.
- Derrida J, Dufourmantelle A (2000) *Of Hospitality*. California, Stanford University Press. s. 25, 77.
- Dickson-Gomez J (2002) The sound of barking dogs: violence and terror among Salvadoran families in the postwar. *Med Anthropol Q*. 16(4):415-38.
- Eagleman D (2015) *The Brain: The Story of You (a companion to the pbs series)*, New York, Pantheon Books.
- Espiritu YL (1994) The Intersection of Race, Ethnicity, and Class: The Multiple Identities of Second-Generation Filipinos. *Identities* 1, no.2–3: 249–273.
- ECHR, 1950 (European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) <http://www.humanrights.ch/en/standards/ce-treaties/echr/> erişim tarihi 13 Ekim 2015
- Farrington DP, Loeber R (2000) Epidemiology of juvenile violence. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*. Oct;9(4):733-48.
- Fatih Akın ile söyleşi (2007) 6. Türk-Alman Psikiyatri Kongresi, Eylül 2007. “Diagnosis and Identity(ies)”. Bogaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Freedman JL, Sears DO, Carlsmith JM (1993) *Sosyal Psikoloji* (çev. Dönmez A). İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, s. 235-294.
- Freud S (1938) *Totem and Taboo. The Basic Writings of Sigmund Freud, Totem and Taboo*, (ed. Brill AA) s:804-930/835-836., Random House, Inc. 1938. içinde: Frazer, *The Golden Bough, II: Taboo and the Perils of the Soul*, 1911, s.166.
- Freud S, Einstein A (1932) *Why War?: An exchange of letters between Freud and Einstein*. <http://www.freud.org.uk/file-uploads/files/WHY%20WAR.pdf> Erişim tarihi 13 Ekim 2015.
- Golding AM (1995) Leading article--understanding and preventing violence: a review. *Public Health*. 109(2):91-7.
- Harris IM (2002) *Peace Education Theory*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association (83rd, New Orleans, LA).
- Harvey D (2009) *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York, Columbia University Press.

- Hurst J (2005) Tough but fair: The 11th. infantry battalion, Australian Imperila Force, and their enemy, Gallipoli 1915. Gallipoli in Retrospect: 90 Years on Sempozyumu Kitabı içinde. Çanakkale Ondokuz Mayıs Üniversitesi Araştırma Merkezi yayını, Çanakkale. s.139-154.
- IOM (International Organisation for Migration) (2015). <http://missingmigrants.iom.int/en/latest-global-figures> erişim tarihi: 14 Ekim 2015.
- Keeley LH (1996) War Before Civilization: the Myth of the Peaceful Savage, New York, Oxford University Press.
- Klienbergl O (1981) The causes of violence: A social-psychological approach. UNESCO (1981) Violence and its causes (ed. Joxe A) içinde. Paris. s:111-122.
- Küey L (2006) Şiddetten en çok askerler korkar. Neşe Düzel ile röportaj. Radikal Gazetesi, 14 Ağustos 2006. <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=195699> Erişim tarihi 14 Ekim 20015.
- Küey L (2014) Sürgün ve hüznün: İzmir'in amane şarkıları. Psikanaliz Buluşmaları-8 (ed. Küey AG) içinde, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Küey L (2015) Trauma and Migration: The Role of Stigma. Trauma and Migration: Cultural Factors in the Diagnosis and Treatment of Traumatised Immigrants (ed: Schouler-Ocak M) içinde. Switzerland, Springer International Publishing, s:57-68.
- Laborit H (1981) The biological and sociological mechanisms of aggressiveness. UNESCO (1981) Violence and its causes (ed. Joxe A) içinde. Paris. s:41-61.
- Link BG, Phelan JC (2001) Conceptualizing Stigma. Annual Review of Sociology, 27:363-385.
- Maalouf A (2000) Ölümcül Kimlikler, (çev. Bora A) İstanbul, YKY, s:10.
- Peace Education Foundation. <http://www.peace-ed.org/> erişim tarihi 12 Ekim 2015.
- Psychol Bull. 106(1):3-28.
- Pinker S (2011) The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined, Viking.
- Ricoeur P (1992) Oneself As Another. Chicago: Chicago University Press.
- Sapolsky RM (2006) A natural history of peace. Foreign Affairs, 85: 104.
- Scarpa A (2003) Community violence exposure in young adults. Trauma Violence Abuse; 4:210-27.
- Silove D (1999) The psychosocial effects of torture, mass human rights violations, and refugee trauma: toward an integrated conceptual framework. J Nerv Ment Dis, 187: 200-7.
- Solimano A (2010) International Migration in the Age of Crisis and Globalization: Historical and recent experiences. Cambridge University Press.
- Stanton B, Baldwin RM, Rachuba L (1997) A quarter century of violence in the United States. An epidemiologic assessment. Psychiatr Clin North Am, 20: 269-82.
- T.C. Resmi Gazete, 25 Mayıs 1946, SAYI: 6316, sayfa: 10629
- UNESCO (1981) Violence and its causes: Interdisciplinary Expert Meeting on the Study of the Causes of Violence. (ed. Joxe A) Paris, 12-15 November 1975.
- United Nations (1948) The Universal Declaration of Human Rights. 10 December 1948. <http://www.un.org/en/documents/udhr/> Erişim tarihi, 13 Ekim 2015.
- Vallet E (2014) Borders, fences and walls: state of insecurity? Surrey- England, Ashgate Publishing Ltd.
- Widom CS (1989) Does violence beget violence? A critical examination of the literature. Psychol Bull, 106: 3-28.
- Woolf LM, Hulsizer MR (2004) Psychology of Peace and Mass Violence: genocide, torture, and human rights; informational resources. Webster University. Society for the Teaching of Psychology, APA Division 2, OTRP Online. <http://teachpsych.org/resources/Documents/otrp/resources/woolf04genocide.pdf> erişim tarihi 14 Ekim 2015.
- Yumul A (2006) Melez Kimlikler. Avrupalı mı, Levanten mi?, A Yumul, F Dikkaya (ed.) İstanbul, Bağlam Yayınları.

DİZİN

A

adalet 35, 51, 62, 80, 139, 171, 222, 243, 248, 269,
299, 300, 301, 331, 332, 333, 334, 335, 336,
339, 347, 348, 351, 354, 356, 357, 358, 359,
360, 361, 363, 364, 365, 367, 369, 374, 389,
391, 392, 394, 396, 400, 401, 402, 403, 407
437, 440

adonis 287

adorno 96, 97, 289, 291, 295, 350

afetler 29, 165, 176, 180, 217, 421

aile içi şiddet 131, 168, 216, 217, 222, 241, 405, 429

alturizm 5, 32

amigdala 56

anksiyete 22, 29, 32, 94, 129, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 166, 168, 187, 189, 190, 217, 414,
415, 433

anlamsal bellek 342, 343

anti-sosyal (düşmanca saldırganlık) 430

Apertheid rejimi 374

Arendt H 243, 352

Asch Uyuma Deneyi 21, 22

askerlik 169, 201, 202, 203, 204, 230, 231, 252, 253,
344, 437

ataerkil askeri kuram 216

Auschwitz 289, 348

ayrımcılık 52, 103, 104, 112, 121, 219, 248, 249, 250,
251, 254, 256, 259, 330, 331, 361, 374, 399,
401, 405, 433, 441

azınlık 93, 147, 353

B

bağışlama 361, 390, 392

bağlanma 28, 44, 45, 56, 62, 231, 420

barış eğitimi 172, 439, 440

bellek 110, 164, 221, 275, 276, 277, 339, 340, 341, 342,
343, 344, 345, 346, 347

Benjamin W 297, 352

beslenme bozuklukları 121, 129, 130

bilişsel işleme terapisi 222

bir daha asla 336, 362, 363, 365, 367, 372, 374, 391,
394, 397

Birinci Dünya Savaşı 271, 275, 281, 302, 326, 347

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği 184, 185, 189, 190

bonobolar 4

Bosna 128, 145, 212, 220, 228, 232, 233, 271, 279,
333, 377

bulaşıcı hastalıklar 28, 128, 132

C

cezalandırıcı adalet 172, 356, 357, 359

Cezayir Savaşı 214, 272

cinsel kimlik 247, 248, 251, 253, 254, 255

cinsel şiddet 131, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217,
218, 220, 221, 222, 223

cinsel yönelim 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254,
255, 256, 257, 258, 259

Cumartesi Anneleri 236, 390, 392, 403, 404, 407

Ç

çatışan gruplar 95

çatışma 3, 4, 6, 13, 31, 34, 35, 42, 47, 48, 70, 84, 98, 125,
126, 130, 131, 137, 138, 142, 145, 146, 147, 148,
150, 152, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 180, 186, 191,
202, 212, 219, 223, 227, 228, 231, 238, 239, 240,
241, 242, 252, 265, 272, 276, 280, 283, 310, 319,
321, 323, 329, 331, 332, 335, 350, 351, 354, 355,
356, 357, 367, 385, 392, 400, 401, 413, 416, 424,
439, 443, 445

çocuk asker 131, 218

çocuklar 44, 115, 126, 128, 130, 131, 133, 149, 151,
169, 172, 175, 176

D

- dehşet yönetimi kuramı 6, 7
 depresif pozisyon 422
 depresyon 129, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 164, 165, 168, 169, 172, 177, 187, 188, 189, 217, 221, 414, 415, 416, 418
 dil 7, 24, 25, 34, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 110, 123, 160, 180, 187, 189, 191, 192, 219, 234, 255, 257, 259, 279, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 340, 345, 351, 373
 disosiyasyon 416
 dopamin 57
 duyuşal bellek 342
 Dünya Sağlık Örgütü 146, 189, 228, 399, 409
 düşman 15, 33, 36, 41, 42, 47, 80, 81, 95, 96, 97, 99, 103, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 161, 198, 200, 205, 206, 207, 215, 216, 230, 232, 239, 252, 277, 279, 281, 321, 323, 353, 362, 363, 367, 382, 435, 437, 438
 düşmanlık 53, 58, 95, 98, 100, 104, 112, 318, 428

E

- Einstein A 447
 ekolojik yıkım 124, 128, 134, 135
 engellilikler 121, 127
 entropi 68, 69, 82
 erkek 3, 9, 17, 27, 57, 63, 103, 130, 141, 149, 177, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 237, 243, 247, 252, 253, 271, 277, 280, 309, 311, 380, 409, 413
 Eros ve Tanatos 66, 71
 eşduyum 45, 104, 323
 eşitsizlikler 123, 139, 141
 etnik azınlık 147
 etnik kimlik 169
 etnisite 83, 84, 86, 89, 93, 95, 190, 199, 433, 444
 etnisite ırkçılığı 83
 evrim 5, 9, 14, 31, 62, 63, 346, 372
 Ezidiler 234

F

- Fırsatçılık Kuramı 215
 Filistin 150, 151, 168, 169, 172, 234, 293, 329
 Franco 301, 302, 305, 306, 309, 310
 Freud S. 64, 82
 futbol 238, 299, 301, 302, 303

G

- geçmişle hesaplaşma 349, 351, 355, 356, 360, 393
 geçmişle yüzleşme 352, 368, 390, 398
 General Patton 272
 genosidal cinsel saldırı 215
 Godard 274, 275, 279
 göçmen 149, 150, 180, 183, 189, 191, 220, 234, 252, 254, 441, 445
 Güney Afrika 152, 171, 218, 234, 248, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 367, 368, 374, 402
 Güney Amerika 218

H

- hafıza 339, 342, 343, 344, 347, 350, 354, 355, 364, 365, 366, 367, 368, 381, 382, 383, 393, 395, 397
 hakikat 84, 89, 171, 172, 243, 284, 287, 288, 289, 291, 294, 301, 347, 349, 350, 351, 353, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 365, 367, 371, 374, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 400, 401
 hakikat adalet hafıza merkezi 401, 402, 407
 hakikat komisyonları 171, 357, 359, 368, 375
 Hakkari 377, 411, 412, 417, 418, 425
 haz ilkesinin ötesinde 68, 70, 73, 317
 Hitler 65, 116, 236, 276, 303, 323
 homeostatik motivasyonel sistemler 62
 homofobik tutum 399
 homo sapiens 24

I

- ICD 399, 409
 IŞİD 214, 248, 257

İ

- içe atılmış nesne 417
 İkinci Dünya Savaşı 166, 271, 272, 276, 281, 303, 318, 347, 349
 ikincil travmatizasyon 165
 imge 61, 95, 111, 274, 275, 293, 294
 insan hakları 38, 126, 127, 132, 136, 149, 171, 184, 186, 223, 239, 240, 241, 242, 248, 257, 269, 310, 329, 332, 355, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 367, 374, 385, 395, 396, 402, 404, 405, 406, 407, 439, 440, 442
 intikam 46, 105, 123, 339, 351, 388, 414, 421, 422, 434
 İstanbul Protokolü 238, 245
 işlemsel (örtük) bellek 343
 işleyen bellek 342
 iyilik 52, 67, 141, 190, 228, 249, 256, 422
 izin verilmiş saldırganlık (sessiz toplumsal onay) 431

J

Jaspers K 352

K

kaçınma 4, 68, 163, 170, 177, 395

kadın 4, 17, 63, 103, 112, 115, 131, 132, 152, 202, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 242, 243, 247, 253, 271, 273, 274, 277, 303, 306, 307, 309, 310, 311, 334, 403, 405, 413, 414, 417, 419

kadın asker 218, 271

kadın ruh sağlığı 211

Kapitalizm 114, 115, 117, 123, 140, 141, 142, 143, 209, 368

karmaşık aciller 121, 170

Kayıp Kişiler Ulusal Komisyonu (CONADEP) 362

kendini tanı 316

Kernberg O 106

kimlik 8, 10, 15, 86, 90, 91, 92, 95, 100, 104, 105, 169, 191, 201, 230, 236, 247, 248, 250, 251, 253, 254, 255, 305, 329, 330, 331, 333, 340, 341, 344, 346, 371, 400, 419, 432, 433, 434, 437, 442, 443

kimlik oluşumu 104

Klein M 49, 82, 102, 106, 118, 425

kolektif hafıza 344

korku 15, 17, 32, 36, 44, 74, 122, 159, 161, 162, 163, 164, 167, 176, 177, 183, 212, 214, 215, 216, 221, 227, 237, 256, 265, 268, 307, 308, 384, 385, 386, 388, 391, 392, 395, 411, 414, 422, 433, 434

kortikostriatal devreler 27

kötülük 31, 37, 289, 291, 295

kültürel şiddet 136, 249

Küresel hastalık yükü 127

L

Levinas 288, 295, 296

LGBT 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 400, 405

M

mağdur 15, 45, 79, 222, 240, 322, 347, 354, 355, 356, 357, 359, 373, 374, 389, 390, 392, 395

mağduriyet 45, 331, 359, 367

major depresyon 168

Mandela 358, 359

Maradona 300, 301, 304

matem 381

mem 9

mentalizasyon 371

metakognisyon 6, 7

mezar 370, 379, 392, 393, 394, 413

mezarsızlık 289, 379, 380, 381

Milgram İtaat Deneyleri 22

militarizm 124, 200, 201, 202, 203, 214, 243, 279

militer 230, 274

milliyetçilik 83, 86, 92, 93, 98, 101, 102, 208, 209, 210, 230, 243, 244, 296

mülteci 126, 135, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 177, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 211, 212, 217, 219, 220, 222, 253, 254, 255, 256, 257, 385, 405, 406

mülteci kadınlar 219, 220

mülteci kampları 219

N

narsizm 117

nazi 18, 65, 66, 116, 244, 277, 311, 315, 348, 385, 436

nazizm 296

nöropsikoloji 60

Nunca Más (Bir Daha Asla) 362

Nürnberg 239, 276, 350, 363

O

olağandışı durumlar 121

Olimpo Garajı 364

onarıcı adalet 331, 332, 356, 360, 364, 368

onarım 47, 371, 375, 390, 391, 396, 397, 400, 401

onarına 104, 356, 422, 423

otokinetik etki 18, 23

Ö

öfke 33, 36, 39, 42, 43, 45, 53, 54, 61, 74, 75, 78, 80, 105, 108, 109, 115, 129, 159, 162, 163, 170, 171, 172, 177, 190, 265, 278, 295, 384, 388, 414, 416, 422, 428, 430, 433, 434

öteki 14, 15, 23, 25, 33, 34, 35, 43, 46, 74, 93, 100, 101, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 167, 199, 227, 229, 232, 285, 322, 332, 373, 378, 379, 380, 384, 391, 395, 427, 428, 432, 433, 440, 441, 442, 443, 444, 445

ötekileştirme 34, 36, 103, 104, 106, 380, 384, 391

Öyküsel Maruz Bırakma Terapisi 222

özdeşleşim 93, 97, 100, 101

özkiyim 152, 212, 214, 217, 218, 221

özür dilemek 394

P

paranoid pozisyon 422
 paranoid-şizoid durum 111
 pasifizm 435
 Picasso 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 315
 Plaza de Mayo Anneleri 236, 364
 prefrontal korteks 55
 prososyal (özgeci saldırganlık) 430
 psikanalitik kuram 94, 370
 psikanaliz 58, 62, 73, 106, 108, 115, 116, 324, 327, 352, 425, 448
 psikiyatrik bozukluk 147, 148, 151, 191
 psikososyal hizmet 192

R

resmi tarih 340, 354
 Ruhsal Bozuklukların Tanı ve İstatistiksel El Kitabını (DSM) 160
 ruhsal travma 159, 181

S

sağlık hizmetleri 134, 143, 228, 233, 246
 saldırganla özdeşleşme 45
 saldırganlık 14, 15, 26, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 75, 79, 97, 109, 110, 113, 132, 167, 168, 227, 317, 319, 320, 325, 348, 411, 422, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 437, 441
 savaş dulları 131, 219
 savaş filmi 272
 savaş stresi 159
 serotonin 56, 57, 62, 64
 sığınmacı 183, 234
 Sınır Tanımayan Doktorlar 149
 simge 308
 sinema 16, 271, 273, 282
 somatizasyon 152, 168, 169
 sosyalist feminist kuram 216
 Srebrenitsa katliamı 232
 superego 50
 Suriye 17, 122, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 150, 165, 175, 177, 185, 186, 189, 219, 220, 233, 234, 248, 257, 404, 409
 Suruç Psikososyal Dayanışma Ağı 404, 407, 410

Ş

şiddet 4, 36, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 63, 69, 99, 104, 109, 112, 113, 117, 121, 125, 126, 131, 136, 138, 139, 142, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 154, 167, 168, 171, 175, 176, 178, 180, 184, 185, 187, 202, 206, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 248, 249, 252, 254, 256, 257, 265, 296, 322, 323, 327, 330, 331, 333, 335, 348, 350, 353, 354, 372, 373, 382, 384, 395, 399, 400, 418, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439
 şiir 285, 286, 287, 288, 289, 291, 294, 295, 297

T

tanıklık 130, 192, 290, 296, 348, 363, 391, 404, 405, 406, 407
 tanıklık yöntemi 406
 taş atan çocuklar 411, 418
 tazminat 333, 363, 374
 tecavüz 122, 130, 131, 133, 147, 148, 162, 175, 176, 206, 207, 224, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 248, 280, 281, 321, 330
 tecavüzün militarizasyonu 206
 terörizme karşı savaş 122
 toplu mezar 392, 393
 toplumsal hafıza 395
 toplumsal mutabakat 331, 333, 335, 353, 361, 367
 toplumsal travma 333, 400, 401, 404, 407
 travma 32, 38, 45, 61, 69, 88, 146, 148, 149, 153, 155, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 168, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 188, 211, 216, 221, 222, 232, 296, 300, 330, 331, 333, 334, 336, 340, 350, 351, 370, 383, 385, 390, 391, 395, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 415, 420, 421
 travmatik yas 382, 397, 415
 travma ve bellek 370
 travmaya direnç 178
 Travmaya Hazırlık 180
 TTB 118, 123, 129, 130, 132, 133, 141, 143, 228, 233, 406, 410
 Türkiye İnsan Hakları Vakfı 390, 398, 401
 Türkiye Psikiyatri Derneği (TPD) 175

U

ulusal habitus 199, 200, 201
uluslararası hukuk 239
utanç müzeleri 436

Ü

üçüncü alan 443, 444
Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler (ÜYEK) 184

V

Volkan V 106, 337, 352, 425

Y

yapısal şiddet 330
yardım arama davranışı 154, 170
yas 168, 289, 370, 381, 382, 388, 391, 397, 398, 408,
411, 412, 413, 415, 416, 417, 420, 421, 422,
425
yas çalışması 420
yaşa ve yaşat sistemi 437, 438
yaygınlık (prevalans) araştırmaları 145
yerinden edilme 143, 183, 186, 187
yeterlilik (kapasite) geliştirme 192
yetkeci kişilik 96
yoksulluk 121, 122, 123, 139, 146, 215, 217, 335, 424
yüzleşme 171, 291, 336, 350, 352, 355, 357, 360, 362,
363, 367, 371, 392, 394, 396, 401

Z

zihin kuramı 6, 7
zihinselleştirme 371
Zimbardo PG 102
zombileşme 13
zorla kaybetme 384, 385, 386, 394, 395, 396

